॥ इति श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमः समाप्तः ॥

उपा० श्रीधनविजयगणिविरचितया अधिरोहिण्याख्यया पदपद्धत्या भाव-
श्रीरत्नचंद्रकृतया अध्यात्मकल्पलताख्यया च वृत्त्या विभूषितः ॥

इति श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे—ग्रन्थाङ्कः ९.

मुद्रित-ग्रंथसूचिः

श्रीमतीआगमोदयसमितिद्वारा मुद्रिताः

लभ्यग्रन्थाः—

ग्रन्थाङ्कः	ग्रन्थनामानि	मूल्यम्
३४	विशेषावश्यकभाष्यगाथा-विषयानुक्रमः	०-५-०
३६	गच्छाचारप्रकीर्णकम् (सटीकम्)	०-६-०
३७	धर्मबिन्दुप्रकरणम् (सटीकम्)	०-१२-०
४५	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिकाव्यसङ्ग्रहः (टीकाभषान्तरयुतः प्रथमो विभागः)	३-०-०
४६	प्रकीर्णकदशकम् (संस्कृतच्छायाऽन्वितम्)	२-०-०
४७	पञ्चसङ्ग्रहः (स्वोपज्ञटीकायुतः)	२-८-०
४८	विशेषावश्यकभाष्यम् (मूलस्य टीकायाश्च गुर्जरानुवादयुतम्) द्वितीयो विभागः	३-०-०
५०	जीवसमासः (सटीकः)	१-८-०
५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका (शोभनमुनिकृता सचित्रा, सटीका च)	८-०-०
५२	स्तुतिचतुर्विंशतिका (शोभनमुनिकृता सचित्रा, टीकाभाषान्तरयुता च)	६-०-०
५३	चतुर्विंशतिका (बप्पभट्टिसूरिकृता, सचित्रा, टीका-भाषान्तरयुता)	६-०-०
५४	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिकाव्यसङ्ग्रहः (टीका-भाषान्तरयुतो द्वितीयो विभागः)	३-८-०
५५	नन्द्यादिसप्तसूत्रगाथाविषयानुक्रमः	२-०-०
५६	आवश्यकसूत्रम् (मलयगिरीयटीकायुतं, प्रथमो विभागः)	४-०-०
५७	लोकप्रकाशः (गुर्जरानुवादयुतः प्रथमो विभागः)	३-८-०
५९	चतुर्विंशतिजिनानन्दस्तुतिः (पं. मेरुविजयकृता, सचित्रा, टीकाभाषान्तरयुता)	६-०-०
६०	आवश्यकसूत्रम् (मलयगिरीयटीकायुतं, द्वितीयो विभागः)	२-८-०
६१	लोकप्रकाशः (गुर्जरानुवादयुतो द्वितीयो विभागः)	३-८-०

प्राप्तिस्थानम्—

शेठ देवचंद लालभाई जैनधर्मशाला, बडेखान् चकला, गोपीपुरा सुरत.

अंक	ग्रन्थनुं नाम, लेख कर्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
६५	×लोकप्रकाश भाग १ द्रव्यलोकप्रकाश संपूर्ण उपाध्याय श्रीविनयविजयकृत	२–०–०
६६	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ७ मुं (प्राचीन जैन मुनि राजाओए रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	१–८–०
६७	×तत्त्वार्थाधिगमसूत्र अध्याय १ थी ५ पहेलो भाग वाचकवर्य उमास्वातिकृत, सिद्धसेनगणिकृत टीका सहित	६–०–०
६८	×नवपद लघुवृत्ति, श्रीदेवगुप्तसूरिकृत [illegible]	१–०–०
६९	×सम्यक्त्वसप्तति हरिभद्रीय श्लोकबद्ध टीका सहित	१–०–०
७०	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ८ मुं (गुजराती काव्य संग्रह–कुमारपालरास)	१–८–०
७१	×आचारप्रदीपः	१–८–०
७२	×विचाररत्नाकरः	१–०–०
७३	×नवपदप्रकरण बृहद्वृत्तिसहित	३–०–०
७४	×लोकप्रकाश विभाग २ (क्षेत्रलोकप्रकाश)	२–८–०
७५	×महावीरचरित्र प्राकृत गुणचन्द्रगणिकृत	३–०–०
७६	×तत्त्वार्थाधिगमसूत्र अध्याय ६ थी १० बीजो भाग, वाचकवर्य उमास्वातिकृत सिद्धसेनगणिकृत टीका सहित	६–०–०
७७	×लोकप्रकाश विभाग ३ (काललोकप्रकाश)	२–०–०
७८	×भरतेश्वरबाहुबलिवृत्ति विभाग १ शुभशीलगणिकृत	३–०–०
७९	×[illegible]–कल्याणमन्दिर–भक्तामर श्लोकबद्ध सटीक	५–०–०
८०	×[illegible]	१–८–०
८१	×अनेकार्थरत्नमंजूषा अष्टलक्षार्थी समयसुंदरगणिकृत	१–०–०
८२	कल्पसूत्र (बारसासूत्र) सचित्र	११–०–०
८३	×[illegible] टीकाभाषान्तरसहित	३–०–०
८४	×जैनधर्मवरस्तोत्र टीकाभाषान्तर सहित	१–०–०
८५	आवश्यकसूत्रम् मलयगिरिटीका विभाग १ लो सम्पूर्ण	२–८–०
८६	लोकप्रकाश विभाग ४ (भावलोकप्रकाश)	२–०–०
८७	भरतेश्वरबाहुबलिवृत्ति विभाग २ शुभशीलगणिकृत	३–०–०
८८	शान्तसुधारस श्रीविनयविजयकृत श्री[illegible]कृत टीका सहित	१–८–०
८९	अध्यात्मकल्पद्रुम श्रीमुनिसुंदरसूरिकृत श्रीधनविजयगणि अने श्रीरत्नचंद्रगणिकृत टीका साथे	१–८–०
९०	श्री[illegible] श्री[illegible]कृत मूल, तथा उ० श्री[illegible]कृत टीका सहित	१–८–०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य र. आ. पा.
३९	×धर्मसंग्रहणी भाग १ श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीमलयगिरिनी टीका सहित	१–८–०
४०	×धर्मकल्पद्रुम श्रीउदयधर्मगणिकृत	१–०–०
४१	×उत्तराध्ययन भाग ३ श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत निर्युक्ति अने श्रीशान्तिसूरिनी टीका सहित	१-१४-०
४२	×धर्मसंग्रहणी भाग २ श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीमलयगिरि आचार्यनी टीका सहित	१–४–०
४३	×आनन्द काव्य महोदधि मौक्तिक ६ ठुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१२-०
४४	×पिण्डनिर्युक्ति श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत, श्रीमलयगिरिआचार्यनी टीका सहित	१–८–०
४५	×धर्मसंग्रह (उत्तरार्ध) श्रीमान् विजय उपाध्यायकृत	१–४–०
४६	×उपमितिभवप्रपंचाकथा (पूर्वार्ध) श्रीसिद्धर्षि मुनिराजकृत	२–०–०
४७	×दशवैकालिकसूत्र श्रीशय्यंभवसूरिकृत, श्रीहरिभद्रसूरिनी टीका सहित.	२–८–०
४८	×श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्र, श्रीरत्नशेखरसूरिनी टीका सहित	२–०–०
४९	×उपमितिभवप्रपंचाकथा (उत्तरार्ध) श्रीसिद्धर्षि मुनिराजकृत	२–०–०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य र. आ. पा.
५०	×जीवाजीवाभिगमसूत्र श्रीमलयगिरिनी टीका सहित	३–४–०
५१	×सेनप्रश्न (प्रश्नोत्तररत्नाकर) श्रीशुभविजयगणिकृत	१–०–०
५२	×जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (पूर्वार्ध) श्रीशान्तिचंद्रनी टीका सहित.	४–०–०
५३	×आवश्यकचूर्णिटिप्पण श्रीहेमचन्द्रसूरिकृत	१-१२-०
५४	×जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (उत्तरार्ध) श्रीशान्तिचंद्रनी टीका सहित	२–०–०
५५	×देवसीराइप्रतिक्रमण गणधरादि पूर्वमुनिवर्यकृत	०–३–०
५६	×श्रीपालचरित्र (संस्कृत) श्रीज्ञानविमलसूरिकृत	०-१४-०
५७	×सूक्तमुक्तावलि	२–०–०
५८	×प्रवचनसारोद्धार (पूर्वार्ध) श्रीनेमिचंद्रसूरिकृत श्रीसिद्धसेनसूरिनी टीका सहित	३–०–०
५९	×तंदुलवेयालिय (चउसरण) श्रीविजयविमलनी टीका सहित	१–८–०
६०	×विंशतिस्थानकचरित श्रीजिनहर्षगणिकृत.	१–०–०
६१	×कल्पसूत्र श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत श्रीविनयविजयनी टीका स०	२–०–०
६२	×सुबोधासमाचारी श्रीश्रीचंद्राचार्यकृत	०–८–०
६३	×सिरिसिरिवालकहा (श्रीपालचरित्र) श्रीरत्नशेखरसूरिकृत	१–४–०
६४	×प्रवचनसारोद्धार (उत्तरार्द्ध) श्रीनेमिचंद्रसूरिकृत श्रीसिद्धसेनसूरिनी टीका सहित	४–०–०

अंक	ग्रन्थनुं नाम, रचेला कर्ता विगेरे	मूल्य रू. आ. पा.
१७	×कर्मप्रकृति श्रीशिवशर्माचार्यकृत, श्रीमलयगिरिसूरिनी टीका सहित	०-११-०
१८	×कल्पसूत्र (मूल) श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत, श्रीकालिकाचार्यनी कथा सहित	०-८-०
१९	×पंचप्रतिक्रमण सूत्र, मकरादि पूर्व सुविहितकृत	०-४-०
२०	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक २ जुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	० १०-०
२१	×उपदेशरत्नाकर, श्रीमुनिसुंदरसूरिकृत	१-४-०
२२	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ३ जुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
२३	×चतुर्विंशतिजिनानंदस्तुति श्रीमेघविजयगणिकृत	०-३-०
२४	×प्रद्युम्नचरित मुनिश्रीसंवेगकरसमितिकृत	०-२-०
२५	×स्थूलभद्रचरित श्रीजयानंदसूरिकृत	०-२-०
२६	×धर्मसंग्रह भाग १ श्रीमान् विजय उपाध्यायकृत	१-०-०
२७	×संग्रहणीसूत्र श्रीश्रीचंद्रसूरिकृत, श्रीदेवभद्रसूरिनी टीका सहित	० १२-०
२८	×सम्यक्त्वपरीक्षा (सप्तदेशतत्त्व) श्रीविबुधविमलसूरिकृत	०-२-०
२९	×ललितविस्तरा (चैत्यवंदनसूत्रवृत्ति) श्रीहरिभद्रसूरिकृत श्रीमुनिचंद्रसूरिनी पंजिका सहित	०-८-०
३०	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ४ थुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१२-०
३१	×अनुयोगद्वारसूत्र (पूर्वार्ध) श्रीहेमचंद्रसूरिकृत टीकायुत	०-१०-०
३२	आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक ५ मुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
३३	×उत्तराध्ययनसूत्र भाग १ श्रीमद्भद्रबाहुस्वामीकृत निर्युक्ति तथा श्रीशांतिसूरिनी टीका सहित	१-५-०
३४	×मलयसुंदरीचरित श्रीजयतिलकसूरिकृत	०-४-०
३५	×अष्टकप्रकरण श्रीहरिभद्रसूरिकृत श्रीजिनेश्वराचार्यनी टीका सहित	१-०-०
३६	×उत्तराध्ययन भाग २ श्रीमद्भद्रबाहुस्वामीकृत निर्युक्ति तथा श्रीशांतिसूरिनी टीका सहित	१ १२-०
३७	×अनुयोगद्वारसूत्र (उत्तरार्ध) श्रीहेमचंद्रसूरिकृत टीकायुत	०-१-०
३८	×गुणस्थानक्रमारोह श्रीरत्नशेखरसूरिकृत, स्वोपज्ञ टीका साथे	०-२-०

मुद्रित-ग्रंथसूचिः

शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडद्वारा मुद्रित ग्रन्थो

अंक	ग्रन्थनुं नाम, तेना कर्त्ता विगेरे	मूल्य रु. आ. पा.
१	×वीतरागस्तोत्र श्रीहेमचंद्राचार्य कृत, श्रीप्रभाचंद्रसूरि तेमज मुनिश्री श्रीविशालराजना शिष्ये रचेली बे टीकाओ सहित	०–८–०
२	×श्रमणप्रतिक्रमणसूत्रवृत्ति पूर्व मुनिवर्यकृत	०–१–६
३	×स्याद्वादभाषा श्रीशुभविजयगणिकृत,	०–१–६
४	×पाक्षिकसूत्र, खामणा अने पाक्षिक सूत्र उपर श्रीयशोदेवसूरिकृत टीका सहित	०–६–०
५	×अध्यात्ममतपरीक्षा महामहोपाध्याय श्रीयशोविजयकृत स्वोपज्ञ टीका सहित	०–६–०
६	×षोडशक प्रकरण श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीयशोविजय अने श्रीयशोभद्रनी बे टीकाओ सहित	०–६–०
७	×कल्पसूत्र श्रीभद्रबाहुस्वामीकृत, श्रीविनयविजयउपाध्यायनी टीका सहित	०-१२-०
८	×वंदारुवृत्ति, श्रीदेवेन्द्रसूरिकृत टीका साथे	०–८–०
९	×दानकल्पद्रुम (धन्ना-चरित्र) श्रीजिनकीर्तिसूरिकृत	०–६–०
१०	×योग फिलोसॉफी (अंग्रेजीमां) श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधीना चिकागोना भाषणो	०–५–०
११	×जल्पकल्पलता मुनिश्रीरत्नमंडनकृत	०–३–०
१२	×योगदृष्टिसमुच्चय श्रीहरिभद्रसूरिकृत, स्वोपज्ञ टीका साथे	०–३–०
१३	×कर्म फिलोसोफी (अंग्रेजीमां) श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधीना चिकागोना भाषणो	०–५–०
१४	×आनंद काव्य महोदधि मौक्तिक १ लुं (प्राचीन जैन मुनिराजाओ रचेला गुजराती काव्योनो संग्रह)	०-१०-०
१५	×श्रीधर्मपरीक्षा पंडित पद्मसागरकृत	०–५–०
१६	×शास्त्रवार्तासमुच्चय श्रीहरिभद्रसूरिकृत, श्रीयशोविजय उपाध्यायनी टीका सहित	०–२–०

ममुद्धरदमगुणैरुपेताः, प्रभावका श्रीजिनशासनस्य ॥ १० ॥ श्रीमज्जम्बूद्वीपमध्यस्थितसूरयो भवन्तु । येषां बुद्धिं सुरगुरुरपीहते शिष्यमेघगुरुत्वरा-
साम् ॥ ११ ॥ "इति गीतार्थाः" तेषां गुरूणां गुणसागराणां, प्रसादलेशं समवाप्य चाहे । अध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तिमेनां, परोपकाराय करोम्यहं च
॥ २२ ॥ श्रीविजयानन्दगच्छाधिराजवरविजयदेवसूरीणाम् । प्राप्याज्ञां तपगच्छगगनाङ्गणभास्करश्रीणाम् ॥ १३ ॥ युगमुनिरसशशि (१६७४) वर्षे
माघीये विजयदशमिकादिवसे । सुरतेऽध्यात्मसुरद्रुमवृत्तिमहं मया रचिता ॥ १४ ॥ अध्यात्मशास्त्रे विशदां विरम्यतां, यदर्जितं पुण्यमनन्यचेतसा ।
संघेषु कल्याणपरम्परा परा, प्रवर्ततां तेन दिने दिनेऽधिका ॥ १५ ॥ मत्सरमसूयार्थं कृत्वा बुधैः, संशोधनीया परिवाचनीया । धर्मोपदेशेन च
सेवनीया, इति विज्ञैश्च प्रवर्तनीया ॥ १६ ॥ अनुष्टुभां सहस्रे द्वे, तथोपरि चतुःशती । एकोनपञ्चाशदधिका, वृत्तेर्ग्रन्थसङ्ख्यम् ॥ १७ ॥

इत्यध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तिः अध्यात्मकल्पलतानाम्नी संपूर्णा ॥ संवत् १६७४ वर्षे आश्विनमासि शुक्लदशम्यां श्रीसूरतबन्दरे उपाध्यायश्रीरत्न-
चन्द्रगणिशिष्यधनविजयगणिना विरचिता ॥ श्रीप्रद्युम्नचरित्र १ श्रीसम्यक्त्वसप्ततिस्याद्वादरत्नाकरवचनामृतबोध २ श्रीसमवसरणस्तवबालावबोध
३ श्रीहितोपदेश ४ आद्यैभिः सह श्रीमत्पञ्चपरस्तव १ श्रीकल्याणमन्दिरस्तव २ श्रीदेवप्रमोदस्तव ३ श्रीवर्धमानस्तव ४ श्रीचतुर्विंशतिस्तव ५ श्रीअमरस-
कोश ६ श्रीनैषधमहाकाव्य ७ श्रीरघुवंशमहाकाव्य ८ वृत्तिप्रमुखाभिः सह रचयिता श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तिरध्यात्मकल्पलतानाम्नी विबुधपाणिगृहीता
पुस्तकानुरूपप्रकाशकारी चिरं जयतु ॥

इति नवमश्रीशान्तरसभावनात्माऽध्यात्मकल्पद्रुमो जयश्यंकः **श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः** समर्पितः श्रीतपागच्छनायकपरमगुरुभट्टारकप्रभुश्रीसोम-**सुंदरसूरि**प्रसादेन, विवृतश्च महोपाध्यायश्रीसकलचंद्रगणिशिष्योत्तमउपाध्यायश्रीशान्तिचंद्रगणिशिष्यरत्नउपाध्याय**श्रीरत्नचंद्रगणिभिः** श्रीतपागच्छनायकप्रवर्द्धमानसागरकुमतनिवारणजगदुपकारकभट्टारकप्रभुयुगप्रधानसमानश्री ५ विजयदेवसूरिसूरिदेवाना प्रसादेन दीक्षागुरुविद्यागुरुश्रीजंबूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रप्रमेयरत्नमंजूषावृत्तिकारकमहोपाध्यायश्रीशान्तिचंद्रगणिप्रसादेन ॥

अथ प्रशस्तिर्लिख्यते

श्रीवीरपट्टाम्बुजभास्कराभः, श्रीमत्सुधर्मा गणभृद्बभूव । अद्यापि वाणी प्रसरीसरीति, यस्य प्रभोः पण्डितवक्त्रवासा ॥ १ ॥ बभूव तत्पट्टपरंपरायां, सूरि**र्जगच्चंद्र** इति प्रसिद्धः । लेभे तपागच्छ इति प्रसिद्धिं, यस्माद्गणोऽयं प्रथितावदातः ॥ २ ॥ परम्परायामपि तस्य जात, **आनन्दपूर्वो विमला**-प्रसूरिः । साधुक्रियामार्गविकासभास्वान्, जगज्जनानन्दकरः प्रतीतः ॥३॥ तस्यापि पट्टे **विजयाप्रदान**सूरिर्बभूव प्रबलप्रतापः । राशिं गुणानां किल यस्य वारा, राशेः समानीकुरुते कवीन्द्रः ॥ ४ ॥ बभूव सूरिः किल तस्य पट्टे, **श्रीहीरपूर्वो विजयो**र्जितश्रीः । प्राप प्रतिष्ठामसमां स सूरिर्नरेन्द्रदेवेन्द्रकृतामजस्रम् ॥ ५ ॥ तस्यापि पट्टेऽजनि सूरिराजः, **सेनोत्तरश्रीविजयो** यशस्वी । ततार जैनागमवारिराशिं, नावा स्वबुद्ध्योत्तमभागधेयः ॥ ६ ॥ विजयते किल तत्पदसेवया, सुलभसूरिपदः प्रणयी गुरौ । **विजयदेवगुरु**र्गरिमाम्बुधिस्तपगणे गगने किमु चंद्रमाः ? ॥ ७ ॥ श्रीआनन्दविमलगुरुशिष्याः **श्रीसहजकुशल**विबुधवराः । लुंपाकमतमपास्यागजमलमिव निर्गला जाताः ॥ ८ ॥ तेषां शिष्या मुख्या वाचकवर**सकलचंद्र**नामानः । चंद्रा इव वचनसुधा ववृषुर्ये विबुधवरपेयाम् ॥ ९ ॥ **श्रीशान्तिचंद्रा** वरवाचकेंद्रास्तेषां च शिष्या बहुशिष्यमुख्याः ।

मोक्षलक्ष्मीः कल्याणकमला वा रमेत–क्रीडां कुर्यात्, यत्र भवः–संसारः स एव वैरी–शत्रुस्तस्य जयश्रीः–विजयलक्ष्मीस्तया भववैरिजय-श्रिया; अत्र जयश्रीत्यनेन ग्रन्थस्यास्य जयश्र्यंकता वर्णिता, तद्दर्शनेन चैतद्ग्रन्थकरस्य आशीर्वादोऽपि समर्थितो भवतीति ॥२७८॥८॥

इति नवमश्रीशान्तरसभावनात्मस्वरूपोऽध्यात्मकल्पद्रुमग्रन्थो जयश्र्यंकः श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः कृतः समाप्तः ।

इति श्रीतपागच्छनायकभट्टारकश्रीमुनिसुंदरसूरिनिर्मितस्य तत्परम्परायामभावकप्रभावकसाहिश्रीअकबरप्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजय-सूरिश्रीविजयसेनसूरिभाविताऽर्थस्य षोडशाधिकाराध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रबोधनमहोपाध्याय-श्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां साम्यरहस्यसमाप्ती षोडशी पद्धतिरिति ॥ १६ ॥

श्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यै रामविजयविबुधवरैः । श्रीसुमतिविजयवाचकशिष्यैरपि सूरविजयबुधैः ॥ १ ॥
संभूय शोधिताऽसावध्यात्मसुरद्रुमस्य पद्धतिका । निर्दोषैर्दोषमलैर्विशोध्या खलु विधेयेति ॥ २ ॥

लोभ्याद्याश्छेपाख्या' षट् तेषां जयश्रिया–जयलक्ष्म्या, तेषां जयेनैव शिवश्रीप्राप्तिरिति, अथवा भवः–संसारः स एव वैरी तस्य जयश्रिया तद्वास्मिन् शिवश्री रमेतेत्यपि व्याख्यानमिति ॥ मङ्गलम् ॥ २७८ ॥ ८ ॥ इति षोडशोऽधिकारः ॥

इति नवमशान्तरसभावनात्माध्यात्मकल्पद्रुमनामाऽयं ग्रंथः संपूर्णः श्रीमुनिसुंदरसूरिभिर्विरचितश्चिरं जयतु, रंजयतु लोकं ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकपुङ्गवसिंधुसम्भवप्रतिमवरवाचकराजधन । अध्यात्मकल्पतरुमस्य चकार टीकां, तत्राधिकार इति षोडश एव सार्थः ॥१६॥

मुक्तिकामनयाऽध्येयः—पठनीयः, अत्र मुनिसुंदरसूरिभिरित्यनेन ग्रन्थकारनाम सूचितं, शान्तरसभावनेत्यनेन विषयः सूचितः, ब्रह्मस्पृहयेत्यनेन प्रयोजनं सूचितमिति ॥ २७७ ॥ ७ ॥

अथ ग्रन्थकारः स्वकृतग्रन्थस्याव्युच्छित्तिनिमित्तं प्रांतमंगलाचरणकरणव्याजेन स्वप्रतिज्ञातजयश्र्यंकमुपदर्शयन्नेतद्ग्रंथाध्ययने एतद्ग्रंथोक्ताचरणे च फलमाह, अथवा पूर्वपद्ये पठनफलमुपदर्शितमथ च पठनानंतरं तत्रैव मनोरमणे फलं दर्शयति—

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते, रमयति यो विरमत्ययं भवाद्द्राग्।
स च नियतमतो रमेत चास्मिन्, सह भववैरिजयश्रिया शिवश्रीः ॥ २७८ ॥ ८ ॥

धनवि०—यो **मतिमान्**—बुद्धिमान् पुमानिमम्—अनंतरोक्तं श्रुतिप्रत्यक्षमध्यात्मकल्पद्रुमामिधं ग्रन्थमधीत्य—अध्ययनविषयीकृत्येति-ग्रन्थोक्ताचरणप्रकारेणेममेव ग्रन्थं **चित्ते**—मनसि **रमयति**—पुनः पुनरनुभवति सोऽयमध्ययनानंतरं पुनः पुनरनुभविता पुमान् **भवात्**—संसाराद्द्राग्—शीघ्रं **विरमति**—निवर्त्तते;**अतः**—अस्माद्भवविरमणादस्मिन्—ग्रन्थाध्ययनानुभवितरि पुंसि च **भववैरिजयश्रिया सह शिवश्रीः**

भावनमेवात्मा—स्वरूपं यस्य सः, पुनः किंल० ?—कृतो—निर्मितः, कैः ?—मुनिसुंदरसूरिभिः, पुनः किं० ?—स्वस्य—ग्रन्थकर्तुः परेषां च—शिष्यादीनां हितो—हितकृद्, अध्यात्मशास्त्रत्वादुभयेषामपि हितकृदित्यर्थः ॥ २७७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथास्य ग्रन्थस्योपसंहारवाक्यमाह—**इममिति०** व्याख्या—इति—अमुना प्रकारेणोक्तमिममध्यात्मकल्पतरुनामानं यो मतिमानधीत्य चित्ते रमयति—क्रीडयति वारंवारं परावर्त्तनेनेति सोऽयं मतिमान् भवान्नियतं—निश्चितं द्राक्—शीघ्रं विरमति—निवर्त्तते, संसाराद्विरक्तो भवति, अतः-अस्मात्कारणादस्मिन् मतिमति पुंसि शिवश्रीः—मोक्षलक्ष्मी रमेत, कया कृत्वा ?—सहभवा—सहजाता अर्थादात्मना सहेति ये वैरिणः—क्रोधमानमाया-

निपीयतां—पूयतामिति, आदरेण श्रवणं पानमुच्यते; यत्—यस्मात्कारणादिहापि—मनुष्यभवे स्थितोऽपि मुक्तेः—मोक्षस्य सुखवर्णिकां— मोक्षस्य वर्णिका—स्वरूपसूचकस्वल्पांशस्तां क्रमेण—प्राप्नुयात् इति ॥ २७६ ॥ ६ ॥

अथ ग्रन्थकारस्तन्निष्ठो वा ग्रन्थकारनामनिर्देशपूर्वकं नामाभिधानपूर्वमध्ययने कर्तव्यमित्युपदिशन्नाह—

शान्तरसभावनात्मा, मुनिसुन्दरसूरिभिः कृतो ग्रन्थः ।
ब्रह्मस्पृहयाऽध्येयः, स्वपरहितोऽध्यात्मकल्पतरुरेषः ॥ २७७ ॥ ७ ॥ गीतिः ॥

धनवि०—एषः—अनन्तरमुक्तः शान्तरसभावनात्मा—शान्तरसभावनास्वरूपो मुनिसुन्दरसूरिभिः—संतिकरस्तोत्रगोपालीप्रमुखानेक-ग्रन्थप्रथननैपुण्यशालिभिः श्रीतपगच्छमण्डनतिलकैः श्रीसोमसुन्दरसूरिपट्टधरैः श्रीमुनिसुन्दरसूरिगणधरैः कृतो—निर्मितः स्वपरहितः—स्वस्य—ग्रन्थकर्तुः परस्य च—ग्रन्थश्रोतुर्हितः—सर्वेषु शुभपरिणामोऽध्यात्मकल्पतरुः—अध्यात्मकल्पद्रुमनामा ग्रन्थः—कार्यं ब्रह्मस्पृहया

यत्र सः, अथवा साम्यमेव सुधारसस्तन्मयः साम्यसुधारसो निपीयताम्—अत्यादरेण श्रूयतां, पुण्यमिति कर्तृपदं, किंलक्षणाः ।—सद्बुधाः—पण्डिताः, केभ्यः ।—समयानि-समस्तानि सन्ति—शोभनानि शास्त्राणि—सर्वशास्त्राणिकार्यं तान्येव महार्णवाः—महासमुद्रास्तेभ्यः, तन्निर्मथ्योत्पन्नः, यत्—यस्मात्का-रणाद्भूपस्थितापि मुक्तेः सुखवर्णिकां क्रमेणाप्नुयात्, अपरोऽपि सुधारसो विबुधैः—देवैर्निर्मथितो महार्णवसमुद्भूतश्च भवति तं च विबुधा पीत्वा स्वर्गा-देवभवेऽपि मुक्तिसुखवर्णिकां कमंत इति साम्यस्य सुधारसोपमानमभ्यर्थमिति ॥ २७६ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथास्य ग्रन्थस्य साम्यर्पणामकथनपूर्वकमध्ययने प्रवर्तयन्नाह—शान्तरसभावनेति० व्याख्या—अध्यात्मकल्पद्रुमनामैष ग्रन्थो विबुधैः-पण्डितैरध्येयः—पठनीयोऽथवा ध्येयः—चिन्तनीयः, कया ।—ब्रह्मया—प्रथमपक्षे ज्ञानस्यास्वरमिन् पक्षे मुक्तेः स्पृहया—वाञ्छया, किंलक्षणः ।—शांतरसस्य

धनवि०—हे विद्वन्!–धीमन् तमेव गुरुं–धर्मोपदेष्टारं प्रयत्नाद्–उद्यमात्सेवस्व–भजस्व, च पुनः प्रयत्नाच्छास्त्राण्यपि–ग्रन्थानपि तान्यधीष्व–पठ, च पुनस्तदेव तत्त्वं–परमार्थसद्वस्तु ध्येयमित्यर्थो वि(परि)भावय–विचिंतय ध्यानविषयं कुरु, येभ्यो–गुरुशास्त्राध्ययनतत्त्वचिंतनेभ्यः साम्यसुधोपभोगः–समताऽमृतास्वादो भवेत्–स्यादिति; अत्रार्थे संवादो "दृढतामुपैति वैराग्यवासना येन येन भावेन। तस्मिंस्तस्मिन् कार्यः कायमनोवाग्भिरभ्यासः ॥ १ ॥" (१६) इति प्रशमरतिप्रकरणे, इति ॥ २७५ ॥ ५ ॥

अथैनं ग्रन्थमुपसंहरन् ग्रन्थश्रवणफलमुपदर्शयति—

समग्रसच्छास्त्रमहार्णवेभ्यः, समुद्धृतः साम्यसुधारसोऽयम् ।
निपीयतां हे विबुधा! लभेध्वमिहापि मुक्तेः सुखवर्णिकां यत् ॥ २७६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे विबुधाः!–पंडितास्तस्मात्कारणाद्भवद्भिरयम्–अध्यात्मकल्पद्रुमाभिधाने ग्रन्थे स्थितः समग्रसच्छास्त्रमहार्णवेभ्यः–सकलधर्मशास्त्रमहासमुद्रेभ्यः समुद्धृतः–सम्यक्प्रकारेणोद्धारविषयीकृतः संगृहीत इतियावत् साम्यसुधारसः–समतामृतनिर्यासो

रत्न०—अथ सद्गुरुसेवया सर्वं शुभं प्राप्यत इति तत्रार्थे आत्मानमुपदिशति–तमेव सेवस्वेति० व्याख्या—हे आत्मन्! प्रयत्नाद्गुरुं तमेव सेवस्व, प्रयत्नादिति सर्वत्र योज्यं, हे विद्वन्! आगमान्–शास्त्राण्यपि तानधीष्व–पठ, तथा तदेव तत्त्वं परिभावय–चिंतय, येभ्यो–गुरुसेवनशास्त्राध्ययनतत्त्वपरिभावनेभ्यः साम्यमेव सुधा–अमृतं तस्या उपभोगो भवेत्, कुगुरुसेवनकुशास्त्राध्ययनकुतत्त्वपरिभावनैः संसारमूलकारणैश्च न किमपीति तत्त्वम् ॥ २७५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथैतद्ग्रंथस्य शुभोत्पत्तिस्थानकथनेनोपादेयतामाह–समग्रसच्छास्त्रेति० व्याख्या—हे पण्डिता! अयं ग्रंथः साम्यमेव सुधारसो

धनवि०—हे आत्मन्! सत्—वनितास्त्रीषु—ज्वनासु धूलिषु—मार्गपथिवरेणुषु च पुनर्निजे—स्वजने परे च—परजने वैरिणि वा च पुनः संपदि—राज्यादिसमृद्धौ प्रसरदापदि च—निःसत्त्वादिरूपणामागच्छद्विपत्तौ ममतामुग्—दृष्टसुखि ममत्वत्यजनशीलः सन् त्वं समतां—साम्यमेहि—प्राप्नुहीति, येन समताकरणेन शाश्वतसुखाद्वय—शाश्वतसुखेन—मोक्षसुखेन सहाद्वयम्—ऐक्यमेषि—अधिगच्छसीत्यर्थः ॥ २७४ ॥ ४ ॥

अथ साम्यस्यैव सकलसमीपपदार्थसार्थसारतां दर्शयन्नुपदिशति—

> तमेव सेवस्व गुरुं प्रयत्नादधीष्व शास्त्राण्यपि तानि विद्वन्!।
> तदेव तत्त्वं परिभावयात्मन्!, येभ्यो भवेत् साम्यसुधोपभोगः ॥ २७५ ॥ ५ ॥

रत्न०—निस्संगता हु ममत्वमोचनेन भवतीत्याह—स्त्रीषु धूलिष्विति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं एतत्—सारं समतां—साम्यमेहि—प्राप्नुहि, कासु ?—स्त्रीषु, तथा धूलिषु, पुनः कस्मिन् ?—निजे—स्वजने पुत्रादौ तथा परे—अन्यस्मिन् वैर्यादौ, तथा कस्यां ?—संपदि—सुवर्णमणिमाणिक्यगृहादिरूपायां, पुन कस्यां ?—प्रसरन्ती या आपद्—विपत् तस्यामपि, त्वं किंलक्षणो ?—ममतां—ममत्वं मुञ्चतीति ममतामुग्, एतदेव सर्वेषु पदार्थेषु क्वापि समताकरणे समर्थं विशेषणमिति, येन समतार्पणेन शाश्वतसुखस्य—मोक्षसुखस्याद्वयम्—ऐक्यमेषि—प्राप्नोषीति, अत्र यथा धूलिषु रागं न चिन्तयसि तथा स्त्रीष्वपि मा चिन्तय, यथा च निजेषु द्वेषं न चिन्तयसि तथा परेष्वपि मा चिन्तय, यथा संपत्प्राप्तायां मुदं वहसि तथाऽऽपदि प्रसृतायां मम पूर्वकर्मोदयो भवतीति दुःखितो मा भवेतिलक्षणां समतां धारयेतिभावः ॥ २७४ ॥ ४ ॥

साम्यकारणमविद्यात्यागमुपदिश्य साम्यकार्यं संगत्यागमुपदिशन्नाह—

निःसंगतामेहि सदा तदात्मन्नर्थेष्वशेषेष्वपि साम्यभावात् ।
अवेहि विद्वन्! ममतैव मूलं, शुचां सुखानां समतैव चेति ॥ २७३ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! यतः कारणादनंतरोपदेशे सर्वं त्वमेवासीति प्रतिपादितं तत्—तस्मात्कारणात्सदा—सर्वकालमशेषेषु—समस्तेष्वप्यर्थेषु—सुखदुःखजनकेषु साम्यभावात्—समतापरिणामान्निःसंगतां—नवविधपरिग्रहे ममताराहित्यमेहि—आ समंतादेहि "गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाः" इति वचनात्प्राप्नुहीत्यर्थः; हे विद्वन्!—हे धीमन् त्वमिति वक्ष्यमाणमवेहि—जानीहि, इतीति किमित्याह—शुचां—शोकानां मूलं—मूलकारणं ममतैव—निःसंगताऽभाव एव भवति, सुखानां—सकलसौख्यानां मूलं—प्रधानकारणं समतैव—साम्यमेव भवतीति ॥२७३॥३॥

अनंतरं सात्यवः सकलपदार्थविपयिणी समता निर्ममता चोपदिष्टा, अथ च विशेपविपयिणीं समतां चोपदिशति—

स्त्रीषु धूलिषु निजे च परे वा, संपदि प्रसरदापदि चात्मन्! ।
तत्त्वमेहि समतां ममतामुग्, येन शाश्वतसुखाद्वयमेषि ॥ २७४ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ सर्वत्र निस्संगतायाः प्राधान्यमुपदिशति—निस्संगतामेहीति० व्याख्या—हे आत्मन्! तत्—तस्माद्धेतोस्त्वं सदा निस्संगता—स्त्रीधनगृहादिसंगराहित्यमेहि—प्राप्नुहि, कस्मात्?—साम्यस्य भावो—भावनं चिंतनं तस्मात्, केषु?—अशेषेष्वप्यर्थेषु, सर्वेषां पदार्थानामनित्यत्वादित्यर्थः, हे विद्वन्!—पण्डित शुचां—शोकानां मूलं—कारणं ममता एव वर्त्तते इत्यवेहि, सर्वेषां सुखानां मूलं समता—साम्यं वर्त्तते इति चावेहि, इदमेव ज्ञात्वा निस्संगतामेहीति पूर्वार्धसंगतिरिति ॥ २७३ ॥ ३ ॥

नरकगतिनामकर्मार्जकत्वात्, च पुनः शर्मापि–सुखमपि त्वमेवासि सुखसाधनोपायप्रेरकत्वात्, च पुनः स्थिरं त्वमेवासि सकलकर्मरा-हित्येन जायमानत्वात् च पुनः कर्मापि–शुभाशुभरूपाणि त्वमेवासि शुभाशुभकर्मार्जकत्वात्, च पुनर्मनः–शुभाशुभकर्मबन्धकं चेतोव्यापार-स्त्वमेवासि मनोव्यापारकत्वात्, अत्रात्मन्यात्माद्यं तेनातः कारणादविद्याम्–अनन्तरोक्तार्थविपरीतलक्षणं मिथ्याज्ञानं ममाय सुखदो ममायं दुःखद इत्यादिरूपां मिथ्यावासनां वा जहीहि–त्यज, च पुनरवधेहि–यथा सुखं भवति दुःखं च न भवति तथा सावधानो भव; अत्र पूर्वे प्रतिपादितार्थस्य संवादगाथा–अप्पा नई वेयरणी, अप्पा मे कूडसामली। अप्पा कामदुहा धेणू, अप्पा मे नंदणं वणं ॥ १ ॥ इत्यादिकाऽप्यस्येया इति। नन्वात्मनो दुःखनरकादिरूपताऽत्र कथं दर्शितेति चेत्, धर्मधर्मिणोरभेदात्संयुक्तत्वासंयुक्तत्वपर्याय-भेदेऽपि पर्यायपर्यायिणोरभेदाच ॥ २७२ ॥ २ ॥

कारणे कर्मणि प्रवृत्तत्वात्, त्वमेवासीति सर्वत्र संबन्धनीयम्, अथवा दुःखानां भोक्तृत्वात्त्वमेव दुःखं, यथेदं भोगिगृहं दाहगृहं, परं गृहं भोगि दाहं च कथं भवति ?, भोगी दाता च गृहेण भवति, परमात्मये आत्मनि उपचारादित्यादेः प्रयोग अभिप्रतिपत्त्यार्थत्वात् प्रयोगोऽपि, तथा त्वमेव नरको–नरकप्रतिकारणे कर्मणि प्रवृत्तत्वात्, अथवा नरकदुःखानां भोक्तृत्वात्, यथा गृहं शीतलिन्, तथा त्वमेव शर्मापि–सुखमपि, सुखप्राप्तिकारणे कर्मणि प्रवृत्तत्वात्, अथवा सुखानां भोक्तृत्वात्, तथा त्वमेव शिव–मोक्षः, मोक्षकारणे चारित्रे प्रवृत्तत्वेन, यदा तदा वा मोक्षाभिव्यक्त्या चारित्रेणाभेदो-पचारात्, तथा त्वमेव कर्माणि कर्मात्मनोर्मोक्षाविवक्षभेदतया मिलितत्वात्कर्मभोक्तृत्वाच्चाऽभेदोपचारात्, तथा मनः–चेतस्त्वमेव मनसः प्रवर्त-ननिवर्तनयोरीशत्वेनाभेदोपचारात्, तेन कारणेन हे आत्मन्! अविद्याम्–अनादरमर्यादकर्मणि कन्ये परपरिचर्यां वा करिष्येऽहमिति धर्मकार्यवि-रूपां जहाहि, च पुनरवधेहि–सावधानमना भव, धर्मकर्मणि पटुर्भवेतिभावः ॥ २७२ ॥ २ ॥

आत्मनो दुःखत्वादि

धनवि०—हे परमार्थवेदिन् !–हे तात्त्विकपदार्थज्ञ एवम्–अमुना पंचदशद्वारोक्तप्रकारेण सदा–सर्वकालमभ्यासवशेन–पुनः २ करणलक्षणाभ्यासायत्तत्वायोगेन साम्यं–समतां सात्म्यं–स्वात्मप्रकृत्या सहैकीभावं नयस्व–प्रापयस्व; यतः साम्यैकभावात्सद्यः–शीघ्रं भवभीतिभेत्तुः–संसारभयभेदकस्य ते–तव शिवसंपदो–मोक्षश्रियः करस्था–हस्तप्राप्ता भवंतीति ॥ २७१ ॥ १ ॥

अथ साम्यबीजमविद्यात्यागमुपदिशन्नाह—

त्वमेव दुःखं नरकस्त्वमेव, त्वमेव शर्मापि शिवं त्वमेव ।
त्वमेव कर्माणि मनस्त्वमेव, जहीह्यविद्यामवधेहि चात्मन् ! ॥ २७२ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! दुःखं–प्रतिकूलवेद्यं त्वमेवासि दुःखसाधनोपायप्रेरकत्वात्, च पुनर्नरको–निरयनाम्नी दुर्गतिस्त्वमेवासि

रत्न०—अथ ग्रंथोपसंहाराय साम्यरहस्यमिति षोडशोऽधिकारो विवरीतुं प्रक्रम्यते, तत्र सर्वा शुभा प्रवृत्तिरभ्यासवशात आयातीति निरूपयति–एवं सदाऽभ्यासवशेति० व्याख्या—परमार्थ–रहस्यं वेत्तीति परमार्थवेदी तस्य संबोधनं क्रियते हे परमार्थवेदिन् ! त्वमेवम्–अमुना सकलग्रंथोक्तप्रकारेण साम्यं–समत्वं प्रति सह–आत्मना–स्वरूपेण वर्त्तते यत्तत्सात्म सात्मनो भावः सात्म्यं–स्वरूपत्वं नय, यादृक्साम्यं कथितमस्ति तादृगेव नयस्व–प्राप्नुहि, केन ?–सदा–निरन्तरमभ्यासवशेन, यतः साम्यात्ते–तव करस्थाः शिवसंपदो भवंति–हस्तप्राप्तिन्यो मोक्षश्रियः स्युरित्यर्थः, कथं ?–सद्यः–शीघ्रं, ते किं कर्तुः ?–भवस्य–संसारस्य भीतिं–भयं भिनत्तीति भवभीतिभेत्ता तस्य ॥ २७१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ सर्वत्रात्मनः प्राधान्यं निरूपयन्नात्मानं सावधानताविषये उपदिशति–त्वमेव दुःखमिति० व्याख्या—हे आत्मन् ! स्वस्य दुःख-

सायुज्यमिति ॥ २७० ॥ १० ॥

इतिश्रीतपागच्छे महोपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायामध्यात्मकल्पद्रुमवृत्तौ अध्यात्म-
कल्पलतायां प्रयुक्तिशिक्षोपदेशनामा पञ्चदशो पल्लवः ॥ १५ ॥

१६ साम्यसर्वस्वाधिकार ।

अथानन्तरोक्तशुभप्रवृत्तिः साम्यार्थीनेति साम्यरहस्यसारं प्रतिपादयन्नाह, यद्वाऽनन्तरोक्तानि पञ्चदश द्वाराणि साम्यकारणान्युपदिष्टानीति साम्यरहस्यसारं प्रतिपादयन्नाह, अथवा साम्यमयमध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थमुपसंजिहीर्षुः साम्यरहस्यसारं प्रतिपादयन्नाह—

अथ ग्रन्थोपसंहाराय साम्यसर्वस्वमिति स्पष्टम्, अथ प्रतिपाद्यत इति शेषः। अथ प्रतिज्ञातमेव प्रथममुपदिशति—

एवं सदाऽभ्यासवशेन सात्म्यं, नयस्व साम्यं परमार्थवेदिन् ।
यतः करस्थाः शिवसंपदस्ते, भवन्ति सद्यो भवभीतिभेत्तुः ॥ २७१ ॥ १ ॥

इति ॥ २७० ॥ १० ॥ इति पञ्चदशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकशुभसिंधुरूपप्रतिष्ठकरयाचकराजचन्द्रः । अध्यात्मकल्पकस्य चकार वृत्तिं, यत्रेऽगमद्धि शतपञ्चदशोऽधिकारः ॥१५॥

धनवि०—**यो व्रतस्थो**–यः साधुरिति–अमुना प्रकारेणोक्तां **यतिवरशिक्षां**–यतिवरा–मुनिवरास्तीर्थकरा गणधराः पूर्वाचार्या वा तेषां शिक्षां–हितोक्तिमवधार्यैकचित्तः–तदेकाग्रमनाः सन् **चरणकरणयोगान्**–चरणसप्ततिकरणसप्ततिलक्षणान् योगान्–संयमव्यापारान् **श्रयेत**–सेवेत, तत्र चरणसप्ततिः 'वय ५ समणधम्म १० संजम १७ वेयावच्चं १० च बंभगुत्तीओ ९। नाणाइतियं ३ तव १२ कोहनिग्गहाइ ४ चरणमेयं ॥१॥' इतिरूपा, करणसप्ततिश्च–'पिंडविसोही ४ समिई ५ भावण १२ पडिमा १२ य इंदियनिरोहो ५। पडिलेहण २५ गुत्तीओ ३ अभिग्गहा ४ चेव करणं तु ॥१॥' इतिरूपा, स साधुः **सपदि**–शीघ्रं **क्लेशराशिं भवमहाब्धिं**–संसारमहासमुद्रं **तीर्त्वा**–निस्तीर्य च पुनः **शिवसौख्यानंत्यसायुज्यमाप्य**–प्राप्य **विलसति**–सौख्यमनुभवतीत्यर्थः, अत्र क्लेशानां–जन्मजरामरणक्षुत्पिपासापरिभवादिलक्षणानां राशिः–समूहो यत्र स तथा तं क्लेशराशिमिति भवमहाब्धिविशेषणं, किंच–शिवसौख्यस्य–मोक्षसुखस्यानंत्यम्–अविनाशिता तया सह सायुज्यं–साहित्यं, यदुक्तमभिधानचिंतामणौ 'ब्रह्मसायुज्य'मित्यस्य व्याख्याने "सह युग्–योगोऽस्येति सयुग् तस्य भावः सायुज्यं" शिवसौख्यानंत्य-

---

रत्न०—अथ पञ्चदशाधिकारस्योपसंहारमाह–**इति यतिवरशिक्षामिति०** व्याख्या—इति–अमुना प्रकारेण यो व्रतस्थो–यतिर्यतिवराणा–साधुमुख्याना शिक्षामवधार्य–चित्ते धृत्वा चरणकरणसप्ततिगाथोक्तान् चरणकरणयोगान् श्रयेत, किंल० ?–एकस्मिन् ध्यातव्ये पदार्थे चित्तं यस्य स एकचित्तः अव्यग्रमना इत्यर्थः, स यतिः शीघ्रं भवमहाब्धिं–ससारसमुद्रं तीर्त्वा शिवस्य–मोक्षस्य सौख्यानामानंत्यम्–अनंतत्वं तेन सह युग्–योगोऽस्यास्तीति सयुग् सयुजो भावः सायुज्यमाप्य–प्राप्य विलसति–विलासं करोति, अनंतसुखमनुभवतीत्यर्थः, भवमहाब्धिं किंल० ?–क्लेशानां–कष्टाना राशिरिव क्लेशराशिः क्लेशानां राशिर्यत्रेति वा तम्, अत्र यतिवरेत्युक्तेऽप्युपलक्षणाच्छ्राद्धवरेत्यपि ग्राह्यं, कियद्भिर्गुणैर्यतिसमानत्वाच्छ्रावयतित्वा-

धनवि०—हे प्रभो !–हे समर्थ ! क्वापि–सम्योपधिपुस्तकादिवस्तुनि ममत्वभाव–ममेदमिति बुद्धिरूपां ममतां न कुर्या–मा विधध्याः, च पुना रत्यरती न कुर्याः, तत्र रतिम्–सुंदरवस्तुप्राप्तिलक्षणेष्टविषयेषु मोहनीयोदयाविर्भाविभिरतिर्वा, अरतिम्–असुंदरवस्तुनि मद्वेषलक्षणाऽनिष्टविषयेष्वरतिमोहनीयोदयाविर्भावोद्वेगो वा, च पुनः कषायान्–क्रोधादीन कुर्याः, हि–यतः कारणात्त्वं आत्मनिरतापि–सर्वलोकेऽप्यनुत्तरसर्वसुखाश्रम्–अनुत्तरविमानवासिसुरासुभवसौख्यतुल्यसदृशं सौख्यं–सुखमनीहो–निःस्पृहः सन् लभसे–अधिगच्छसि, ममत्वादिरोपरहितस्य साधोर्निग्रहापि सर्वोत्कृष्टं सुखं भवतीति भावः, यदुक्त–"नैवास्ति राजराजस्ये"त्यादिनेति ॥ २६९ ॥ ९ ॥

अथ शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशमुपसंहरन्नाह—

इति यतिवरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थश्चरणकरणयोगानेकचित्तः श्रयेत ।
सपदि भवमहाब्धिं क्लेशराशिं स तीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानन्त्यसायुज्यमाप्य ॥ २७० ॥ १० ॥

रत्न०—अथ मैत्र्यादि ॥ समस्तभागेन भवतीत्यत्र–कुर्या न क्वापीति० व्याख्या—हे आत्मन् ! हे प्रभो !–हे समर्थ त्वं क्वापि वस्तुनि ममत्वस्य भावो–ममत्वं चित्तनिश्चयं त्वं न कुर्या–विदध्याः, च पुनः रतिं–रागं अरतिं–अरतिता वे उभे अपि न कुर्याः, शुभे वस्तुनि रतिरशुभे वस्तुन्यरतिरितिभावः, तथा कषायान् क्रोधादीनकुर्वन् त्वमिहापि–इह लोकेऽप्यनुत्तराणां–विजय १ वैजयंत २ जयंत ३ अपराजित ४ सर्वार्थसिद्धानां ५ पंचानामप्यमर्त्या–देवास्तेषां सुखं तेनाभं–सदृशं सौख्यं हि यस्मात्कारणात्त्वमसेऽपि–प्राप्नोष्यपि, अथवा संबोधनमपां, त्वं भविष्यः !–न भियते ईहा–वांछा कस्मिन्नपि कुमारकस्येव मणिमौक्तिकमिमान इव कस्मिन् वस्तुनि यस्य सः, अनुत्तरविमानामराणां सर्वेषां समानत्वात्तुल्यमस्त्युपर्यं, तत्तत्त्वस्य प्रहरणमिति ॥ २६९ ॥ ९ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! मैत्रीं च पुनः प्रमोदं च पुनः करुणां च पुनर्मध्यस्थतां सम्यग्–गुरूक्तयुक्त्या शास्त्रोक्तयुक्त्या वा सात्म्यम्–आत्मना सहैकीभावमानय–प्रापय; मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यलक्षणं "मा कार्षीत्कोऽपि पापानि, मा च भूत्कोऽपि दुःखितः" इत्यादिश्लोकैः पूर्वद्वारे प्रतिपादितं कियदिति, शेषं सविस्तरं योगशास्त्रवृत्तेरवसेयं। च पुनरात्मलयं–संप्राप्ततन्मयस्वभावं यथा स्यात्तथा कृताविरामं–निरंतरं यथा स्यात्तथा सद्भावनासु–द्वादशसु प्रसिद्धासु चेतो–मानसं प्रयत्नाद्–उद्यमात्प्रमादराहित्याद्रमयस्व–क्रीडाविषयं कुरुष्व ॥२६८॥८॥

निर्मलत्वादि

अथानंतरोक्तमनःशुद्धिकरणोपायं तत्फलं च दर्शयन्नुपदिशति—

कुर्या न कुत्रापि ममत्वभावं, न च प्रभो! रत्यरती कषायान्।
इहापि सौख्यं लभसेऽप्यनीहो, ह्यनुत्तरामर्त्यसुखाभमात्मन्! ॥ २६९ ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ त्रियोगीनैर्मल्यं मैत्र्यादिभजनेन भवतीत्याह—मैत्रीं प्रमोदमिति० व्याख्या—हे आत्मन्! मैत्रीं–परहितचिंतालक्षणामानय–स्वस्मिन्नित्यध्याहार्यं स्वायत्तां कुर्वित्यर्थः, तथैव प्रमोदं–परसुखं दृष्ट्वा सतोषकरणरूपं, तथा करुणां–परदुःखनिवारणरूपा च पुनर्मध्यस्थता–परदोषोपेक्षणस्वरूपामानय, कथं?–सम्यक् त्रिधा मनोवचःकायशुद्ध्या, च पुनर्हे आत्मन्! एवं चतुर्भिर्मैत्रीप्रमोदकरुणामध्यस्थताकरणलक्षणहेतुभिः साम्यं–समत्वमानय, रागद्वेषानुपेतत्वमित्यर्थः, तथा साम्यकरणेनैव सद्भावनासु चेतः–चित्तं रमयस्व, किंलक्षणम्?–आप्तो लय–ऐकाग्र्यं येन तत्, कस्मात्?–प्रयत्नाद्–उद्यमात्तथाविधवीर्यस्फोरणादित्यर्थः; कथं?–कृताविरामं–कृतानुपरमं यथा स्यात्तथा अविश्रांतमित्यर्थः, अथवा सद्भावनासु सु–सुष्ठु आप्तः–प्राप्तो लयो येन तत्सद्भावनास्वाप्तलयमित्यखडं ॥ २६८ ॥ ८ ॥

धनवि०—परस्य-स्वव्यतिरिक्तस्य प्राणिनः क्रिया पीडापरिवर्जनात्-करणकारणानुमतिरूपत्रयप्रकारत्रयेण पापाभिप्राये-अत्र त्रियोगयपि-मनोवचःकायरूपाणां योगानामपि सदा-सर्वकालममता-निष्पापाऽस्तु-भवतु; अत्र एव इत्यध्याहार्य, तेन यतः कारणाद्विधा परस्य पीडावर्जनात् मनोऽपि आर्त्तरौद्रलीन-केवलसमताभावभावित गतदुर्विकल्प-नष्टदुश्चिन्तावर्तनं च, भवतीति योगः, च पुनः परस्य पीडापरिवर्जनात् च वचोऽपि-वचनवचनपद्मवृत्ति-निरवद्यव्यापारं, भवतीति योगः । ननु योगत्रयस्य शुद्ध्यधिकारे प्रथमे मनोयोगवाग्योगयोः शुद्धिरुक्तोऽस्य कथं न काययोगस्य शुद्धिरिति चेत्, काययोगशुद्धेरित्यपेक्षया सुगमात्वादिति ॥ २६७ ॥ ७ ॥

अथान्तरोपायया शुद्धात्मनया मनःशुद्धेरुपायं दर्शयन्नुपदिशति—

मैत्रीं प्रमोदं करुणां च सम्यग्, मध्यस्थतां चानय साम्यमात्मन् ।
सद्भावनास्वात्मलयं प्रयत्नात्, कृताविरामं रमयस्व चेतः ॥ २६८ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ उद्दिष्टायत्तात् त्रियोगी निर्मला चेत् इत्यर्थे आह—परस्य पीडेति० व्याख्या—हे आत्मन् ! ते-तव परस्य-स्वव्यतिरिक्तस्य पीडापरिवर्जनात् मनोवचःकायरूपाणां योगानां समाहारस्त्रियोगी अत्यन्त-निरवद्य निष्पापाऽस्तु, पापरहिताऽस्त्विति । कथं ?-त्रिधा-करणकारणानुमतिभिः, कथं ?-नित्यं, अथ मनोवचसोर्दुर्निवारत्वेन विशेषेण पृथक् निर्दिशन्नाह—मनो वचश्चापि अनया प्रवृत्त्या तवात्मनः, किं-उच्यते ?-गतदुर्विकल्पा-दुश्चिन्तनानि दुष्टचिन्तनानि च यस्मात्तत्, इत्यपि एव मनोवचसी अतद्व्यापारिणी तत् इति ॥ अपि समर्थेनैव हि, अथवा सार्थकत्वेन गतदुर्विकल्पमित्यस्ति मनस एव विशेषणं, नष्टव्याख्यानप्रवृत्ति अस्तीति वचस एव विशेषणमित्यपि व्याख्यानं कार्यं ॥ २६७ ॥ ७ ॥

तत्तपोजपादि, कृतं च—निर्मितमकृतं च—अनिर्मितं कृताकृतमिति, च पुनः स्वस्य सुकृतेतरे—सुकृतं च—पुण्यमितरच्च—पापं समाहारद्वंद्वे सुकृतेतरत्—पुण्यपापं तस्मिन्, शक्तीः—सामर्थ्यान्यशक्तीः—असामर्थ्यानि हृदा—मनसा सदा—सर्वकालं समीक्षस्व—इदं सुखसाध्यं तपोजपादिसुकृतं शक्यमिदं च कष्टसाध्यं तपोजपादिसुकृतमशक्यमिदं चाल्पप्रमादसेवनलक्षणं पापं शक्यमिदं च नृपांगनाद्यासेवनलक्षणं पापमशक्यमिति सम्यग्विलोकयेत्यर्थः; अथ—समीक्षणानंतरमव्ययार्थी—मोक्षार्थी सन् शक्त्यविषयस्य सुकृतस्यासाधकत्वेन साध्ये—शक्तिगोचरे सुकृते यतस्व—यत्नं कुरुष्व; च पुनर्हेयं—शक्यमशक्यं च पापमव्ययार्थी सन् त्रिधा परिहर—मुंचेत्यर्थः ॥ २६६ ॥ ६ ॥

अथ 'परपीडावर्जनाद्योगत्रयस्य शुद्धिर्भवती'ति दर्शयन्नुपदिशति—

परस्य पीडापरिवर्जनात्ते, त्रिधा त्रियोग्यप्यमला सदाऽस्तु ।
साम्यैकलीनं गतदुर्विकल्पं, मनो वचश्चाप्यनघप्रवृत्ति ॥ २६७ ॥ ७ ॥

शब्देन क्रियानुष्ठानादीना ग्रहण, तया शक्तीरशक्तीश्च समीक्ष्य, साप्रतं ममास्मिन् तपसि जपे वा शक्तयः संति? उत न संतीति च, ताः प्रति समीक्ष्य, तथा सुकृतं सुकृतादितरद्—असुकृतं पुण्यपाप च ते उभे अपि प्रति समीक्ष्य, अस्मिन् कृते सुकृतं भावि उत चास्मिन् कृतेऽसुकृतं भावीत्यपि समीक्ष्येत्यर्थः, कथं?—सदा—निरतरं, केन?—स्वहृदा—स्वहृदयेन, उत्तमाना गुरूपदेशो बीजप्राय एव भवेत्, तद्विस्तरस्तु स्वहृदयविचारणजलसेकाद्भवति, अथैतत्सर्वं समीक्ष्य साध्ये—स्वस्य साधनयोग्ये यतस्व—उद्यमं कुरु, च पुनर्हेय—त्याज्यं सुकृतेतरदित्यर्थः त्यज—मुंच, किं० ?—अव्ययस्य—मोक्षस्यार्थी सन्, एतत्सर्वं विचारपूर्वक कुर्वित्यर्थः ॥ २६६ ॥ ६ ॥

सूत्रे नास्ति ॥ विहार इति] कदाचित्संयमबाधकारिदुर्भिक्षाद्यापत्तिकारणवशात्तपसो मासकल्पातिक्रमे भावतो वसतिपाटकपर्यायपरावर्तनेनापि मासमध्यवर्य विधेय एव, यदुक्तं—"कालाइदोसओ पुण न दव्वओ एस कीरए नियमा । भावेण उ कायव्वो संथारगवच्चमाईहिं ॥ १ ॥"—मिति [कालादिदोषतः पुनर्न द्रव्यत एष क्रियते । नियमात् भावेन तु संस्तारकव्यत्ययादिभिः कर्तव्यः ॥ १ ॥] ॥ २६५ ॥ ५ ॥

अथ शुभप्रवृत्तिमशुभनिवृत्तिं चोपदिशन्नाह—

> कृताकृतं स्वस्य तपोजपादि, शक्तीरशक्तीः सुकृतेतरे च ।
> सदा समीक्षस्व हृदाऽथ साध्ये, यतस्व हेये त्यज चाव्ययार्थी ॥ २६६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं स्वस्य—निजस्य कृताकृतं तपोजपादि हृदा—हृदयेन समीक्षस्व—इदं तपो मया कृतमिदं न कृतमयं जपः कृतोऽयं च न कृत इति पर्यालोचय; अत्र तपश्च द्वादशभेदं जपश्च नमस्कारादिमन्त्रजापस्तपोजपौ तौ आदौ—प्रथमं यस्य सुकृतस्य

विहर—विहारं कुरु, एकत्र मा वसेरित्यर्थः, कस्मिन् ?—ग्रामे वा पुनः कुले—गोकुले एककुलनिवासस्थानरूपे, ग्रामान्तरादौ विहारकरणासामर्थ्ये सति, अथवा दुष्कालरूपादौ विहारयोग्यदेशाभावे सत्यपि ज्ञेयं, मार्गशीर्षाद्याषाढपर्यन्ता अष्टौ मासा अष्टौ कल्पा आषाढमासप्रमुखचातुर्मासिकस्त्वेको मास एक एव कल्पस्तपोमासात्मासिककल्पैरिति नव कल्पा, इदमौत्सर्गिकं वचनम्, अपवादतः षण्मासाननेकस्मिन्नेव ग्रामादौ स्थेयमित्यादिकमप्यस्तीति ॥ २६५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ सदुपदेशमाह कृताकृततपःप्रभृतिविचारको भवतीति तदर्थं आह—कृताकृतमिति० व्याख्या—हे यते !—हे आर्हत त्वं स्वस्य—आत्मनस्तपोजपादिकर्म कृतं चाकृतं च समीक्ष्य—विचार्येदं मया तपः कृतमिदं च न कृतं, तथा अयं जपः कृतो न कृतश्चेति समीक्षेत्यर्थः, अपि

। व्या.
धनवि.
१० सूची
५ अधि०
१५१ ॥

कृताकृत-
समीक्षादि

॥ १५१ ॥

धनवि०—हे मुने! त्वं धर्मार्थितयैव स्वपरादिसाम्यान् धर्म्यान्—धर्मोपेतान्निष्पापानुपदेशान्—हितशिक्षावचनानि ददस्व—देहि, तत्र धर्मः—पुण्यं स एवार्थो यस्य स धर्मार्थी तस्य भावो धर्मार्थिता तया धर्मार्थितया, अत्र एवकारेण ननु वस्त्राहाराद्यर्थितया इत्यन्ययोगव्यवच्छेदः, स्वपरादिसाम्यान्—स्वश्च—आत्मा सुहृद्वा परश्च—आत्मव्यतिरिक्तः शत्रुर्वा स्वपरौ तावादी येषां ते स्वपरादयस्तेषां साम्यं—समभावः प्रतिपाद्यं येषु तान् स्वपरादिसाम्यान्, समतारसप्रतिपादकानित्यर्थः, आदिपदादहिहार १ कुसुमशय्याशिलातल २ मणिलोष्ठ ३-तृणस्त्रैणादि ४ परिग्रहः, स्वपरादिसाम्यादितिपंचम्यंतपाठे तु स्वपरप्रमुखश्रोतृषु रागद्वेषराहित्येन समताभावादित्यर्थः; च पुनर्जगद्धितैषी—जगतां हितं—पथ्यमिच्छतीति, तथा सन्नप्रमत्तः—प्रमादरहितः सन् ग्रामे—वृत्त्यावृते उपलक्षणत्वाज्जनपदनगराकरादौ वा—अथवा शक्त्यभावे कुले—उग्रकुलराजन्यकुलक्षत्रियकुललक्षणे 'गिक्खगाणो कुले २' इत्युत्तराध्ययनवचनाद्गृहे २ उच्चनीचलक्षणेऽजुगुप्सिते वा नवभिः कल्पैः—नवसंख्योपेतैः कल्पैः—साध्वाचारैः ऋतुबद्धकालेऽष्टौ मासकल्पाश्चतुर्मासककाले एकश्चतुर्मासककल्पः एवं प्रकारैर्विहर—विचर, एवं विहारे च भगवदाज्ञाऽऽराधिता स्याद्, आज्ञा चैवं 'मोत्तूण मासकप्पं अन्नो सुत्तंमि नत्थि उ विहारोत्ति' [मुक्त्वा मासकल्पं अन्यः

रत्न०—अथ स्वाध्यायकारी सदुपदेशवान् भवतीति सदुपदेशविषये उपदिशति—ददस्वेति० व्याख्या—हे यते! त्वं धर्म एवार्थः—प्रयोजनमस्यास्तीति धर्मार्थी तस्य भावो धर्मार्थिता तया एव, ननु स्वार्थनिष्ठत्वेन, सदा धर्म्यान्—धर्मसंबंधिन उपदेशान् ददस्व—देहि, कस्मात्?—स्वश्च परे च स्वपरे ते आदौ येषां ते स्वपरादयस्तेषु साम्यं—समत्वं तस्माद्, असौ स्वो—मदीयो मदाज्ञाकारी अत एनं धर्मोपदेशं ददामि, एते परे—मिथ्यादृष्टयः अभक्ताश्चेति किं धर्मोपदेशदानेन? अथवाऽस्य रुचितकथने प्रीतिरिति रुचितमेव वदामीति, रागद्वेषौ मुक्त्वेत्यर्थः, आदिशब्देनेभ्यानिभ्यदात्रदातृप्रभृतिग्रहणं। तथा त्वं जगतामिति 'तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायाज्जगद्वासिलोकानां हितैषी—हितस्पृहः सन् नवभिः कल्पैरप्रमत्तः—अप्रमादी सन्

धर्म्योपदेशादि

गुरोवाल्लभादिरूपाद्यनवद्यविशेषपरेषु, च पुनर्मध्यस्थवृत्त्या—रागद्वेषराहित्येनागमार्थान्—सिद्धान्तोक्तभावाननुसर—अनुगच्छ, आगमार्था-नुसारेण विचरेति भावः, च—पुनस्त्वमगारवः सन्—अहङ्कारगौरवरहितः सन् भैक्ष्यं—भिक्षाकर्म कुर्विति शेषः अट—भ्रमेत्यर्थः, विशुद्धे—निर्दोषे हेतौ—मोक्षकारणे ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणे अविषादी—अमत्सरितः सन्,' पुनः किंविशिष्टः ?—वशितेन्द्रियौघः—जितेन्द्रिय समूहः सन्, अथवा अमेऽगारवः समभावेऽविषादी सन् भैक्ष्यं—गोचरचर्यामट, विशुद्धे हेतौ समभावेनस्थायिन्यां सत्यां वशितेन्द्रियौघः सन्निति ॥ २६४ ॥ ४ ॥

पुनः श्रमणधर्मोपदेशमाह—

वदस्व धर्मार्थितयैव धर्म्यान्, सदोपदेशान् स्वपरादिसाम्यान् ।
जगद्धितैषी नवभिश्च कल्पैर्ग्रामे कुले वा विहराप्रमत्तः ॥ २६५ ॥ ५ ॥

परित्यागमप्रतिज्ञानपरिहितसमस्तसत्त्वानां योजनानि—कल्पानि योगस्थेषु, अथवा स्वाध्याये इत्या मनोवचःकायक्लेशेषु यत्नेन च दक्ष—उद्यम कुरु, स्वाध्याये इत्य मनोवचःकायान् संवृणु इत्यर्थः, तथा आगमार्थान्—अर्हत्प्रवचनाभिधेयानि मध्यस्थवृत्त्या—स्वकदाग्रहानुसारेण यथार्थ-मनुसर—गच्छ, तथा कुरुधर्मशिक्षणेन अप्रमत्तदाप्रमत्तो विनयधर्मस्य मा करोति सूचित, तथा अगारव—ऋद्धिरससातागारवरहित सन् भिक्षार्थं समग्रो भैक्ष्य तस्यापि अट—गृहस्थगृहेषु याहीति, परं किंलक्षण ?—अविषादी—अखाती कुत्सितप्राती वा विषादरहित., कथिदगौरवे भैक्ष्यमलेविषादे गौरवमनुत्पादयति, न विद्यते गौरव यस्य स अगौरवो भैक्ष्यमट, भिक्षार्थे गच्छे मा मानुपान पर्यवसर्पः, एवं किं० ?—इत्यादिरहेतौ इन्द्रियप्रत्यक्षे विशुद्धे—निर्मले सति वशीकृत इन्द्रियाणां ओघः—समूहो येन स इति ॥ २६४ ॥ ४ ॥

स्वाध्यादि

योगसिद्धिः—निर्मिता—निष्ठां नीता योगस्य—मनोवाक्कायैकाग्र्यस्य ज्ञानदर्शनचारित्रसंनिपातलक्षणस्य वा योगानां वा—प्राणायामादीनां सिद्धिः—निष्पत्तिर्येन स तथा, च पुनस्तनुनिर्ममः सन्—शरीरममतारहितः सन्नुपसर्गान्—क्षुत्पिपासादीन् सह—क्षमस्व; च पुनः सम्यग्—यथागमोक्तरीत्या गुप्तीः—मनोगुप्त्यादिकाः समितीः—ईर्यासमित्यादिका भजस्व—सेवस्व ॥ २६३ ॥ ३ ॥

अथानंतरोक्तप्रवृत्तौ कारणभूतां प्रवृत्तिमुपदिशति—

> स्वाध्याययोगेषु दधस्व यत्नं, मध्यस्थवृत्त्याऽनुसरागमार्थान् ।
> अगौरवो भैक्षमदाविषादी, हेतौ विशुद्धे वशितेंद्रियौघः ॥ २६४ ॥ ४ ॥

धनवि०—त्वं स्वाध्याययोगेषु यत्नं—प्रयत्नं दधस्व—कुरुष्वेत्यर्थः, अत्र स्वाध्यायश्च—वाचनादिकः पंचप्रकारः योगाश्च—उद्देशस-

---

भवतीति तात्पर्यार्थः, दुष्टमनोवचःकाययोगाना निवृत्तिकारणत्वाच्छीलगत्वं चैपामिति, कथम्?—अनिशं—निरंतरं, किंल०?—निर्मिता मनोवचःकायाना सिद्धिः—साधनं येन सः, निर्मितदुष्टमनोवचःकाययोगनिवृत्तिक इत्यर्थः, अथवा निर्मिता योगानामष्टागानां सिद्धिर्येन स इत्यपि व्याख्याप्रपचः, अन्यच्चोपसर्गान्—देवादिकृतान् यतिषु गजसुकुमालर्षिचिलातिपुत्रमेतार्यमुनिप्रभृतिवद्गृहस्थेषु कामदेवादिवत् सहस्व—क्षमस्व, परं किंलक्षणः सन्?—तनौ—शरीरे निर्ममः सन्, तनुनिर्ममत्वे सत्येवोपसर्गसहनं भवतीति, तथा गुप्तीस्तिस्रो मनोवचःकायाना भजस्व, च पुनः समितीः पंचेर्याभाषैषणादाननिक्षेपपारिष्ठापनिकाः प्रति भजस्व, श्राद्धस्यापि कृतपौषधस्य कृतसामायिकस्य चोपसर्गसहन गुप्तिसमित्याराधन च भवतीति न काऽपि विप्रतिपत्तिः ॥ २६३ ॥ ३ ॥

रत्न०—शीलवान् स्वाध्यायादिना मनो वशीकरोतीति स्वाध्यायाद्युपदेशमाह—स्वाध्याययोगेष्विति० व्याख्या—हे यते! त्वं स्वाध्यायानां—

निमति—निकर्ष विनाशयति, अत्र दृष्टांतमाह—इव—यथा रसायनानि—पारदप्रभृतीनि यथाविधिसेवितानि दुरामयान्—कुष्ठप्रभृतिदुष्ट-रोगाणिघ्नंति, अत्र रसायनस्य तपःकर्मणश्चोपमानोपमेयभावः कुकर्मरोगयोर्दुरामयस्यापि चोपमानोपमेयभाव इति ॥ २६२ ॥ २ ॥

अथ महाव्रतोचितविधेयं शुभप्रवृत्तिमुपदिशन्नाह—

> विशुद्धशीलांगसहस्रधारी, भवानिशं निर्मितयोगसिद्धिः ।
> सहोपसर्गांस्तनुनिर्ममः सन्, भजस्व गुप्तीः समितीश्च सम्यग् ॥ २६३ ॥ ३ ॥

धनवि०—निर्मितयोगसिद्धिः सन्ननिशं—निरंतरं विशुद्धशीलांगसहस्रधारी त्वं भव, अत्र विशुद्धशीलांगसहस्रधारी—निर्दूष-निरतिचारं च तच्छीलं च—आचारो महाव्रतरूपस्तस्यांगानि कारणानि "जे नो करंति मणसे" त्यादीनि तेषां सहस्रं धारयतीति तथा; निर्मित-

---

पुस्' की० १—नाकस्य—स्वर्गस्य सर्वाणि सुखानि अपि—सुंदराणि—मनोहराणि भव्—मसाकल्पसाध्यान्येव ददाति कुकर्मणां—ज्ञानावरणीयादीनां रागि-पुंजं निहंति यथा रसायनानि—सेवितानि विधिपूर्वकाणि विषादिनाशकानि भिषजानि सुखे—आसने सेव्यमानानि बहूनि—दुरुत्साध्यानि परमपदं सुंदराणि दुरामयान्—दुष्टरोगान् राजयक्ष्मप्रभृतीन् घ्नंति ॥ २६२ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ तपस्वी शीलवान् भवतीति शीलोपदेशमाह—विशुद्धशीलांगेति० व्याख्या—हे यते !—हे आर्हत ! शीलस्य—सदाचार-स्यांगानि शीलांगानि विशुद्धानि च तानि शीलांगानि च २ तेषां सहस्राण्यष्टादशसहस्राणि धारयतीत्येवंशीलो विशुद्धशीलांगसहस्रधारी भव, जे नो करंति मणसा निज्जियआहारसन्नसोइंदी । पुढवीकायारंभं खंतिजुआ ते मुणी वंदे ॥ १ ॥ इत्यादिगाथोक्ताष्टादशसहस्रशीलांगानां धारक

भाष्यव्याख्यानतो व्याख्येयाः । कायोत्सर्गावश्यकदोषाश्चैकोनविंशतिः "घोडगलयखंभाइ" इत्यादिभाष्यगाथोक्तास्तत एव सविस्तरमवसेया इति ॥ २६१ ॥ १ ॥

कर्मक्षपणहेतुत्वसाधर्म्येणावश्यकप्रभृत्युपदेशानंतरं तपःप्रवृत्त्युपदेशमादिशति—

तपांसि तन्याद्विविधानि नित्यं, मुखे कटून्यायतिसुंदराणि ।
निघ्नंति तान्येव कुकर्मराशिं, रसायनानीव दुरामयान् यत् ॥ २६२ ॥ २ ॥

धनवि०—मुखे—करणकालस्यादौ कटूनि—क्षुत्पिपासादिसहनजनितदुःखोत्पादकत्वेन कटुकरसान्यायतिसुंदराणि—आयतौ—करणकालादुत्तरकाले तपोभिर्जनितशुभकर्मानुभवकाले सुंदराणि—आनंददायकानि विविधानि—नानाप्रकाराणि तपांसि—तपःकर्माणि नमस्कारसहितादिषाण्मासिकतपःपर्यंतानि नित्यम्—अनवरतं तन्यात्—कुर्यादिति; यद्—यस्मात्तान्येव तपांसि कुकर्मराशिं—अशुभकर्मसमूहं

तत्र दृष्टांतमाह—हि—निश्चितं वैद्योक्तमप्यौषधं यद्—यतो हेतोरामयान्—रोगान् न हंति—नापनयति, किंलक्षणम्?—अभुक्तं सत्, न चाप्यशुद्धम्—अपक्वहरितालरसायनादि, अत्रोपनयः सुगमत्वात्स्वयमभ्यूह्यः ॥ २६१ ॥ १ ॥

रत्न०—आवश्यकेषु तप आयातीति तपउपदेशमाह—तपांसि तन्यादिति० व्याख्या—यतिरार्हतो वा विविधानि—विचित्राणि षष्ठाष्टमार्द्धमासमासक्षपणकनकावलिमुक्तावलिगुणरत्नसंवत्सराचामाम्लवर्द्धमानधनर्पितपःप्रभृतीनि तपांसि तन्यात्—कुर्याद्, धातूनामनेकार्थत्वात् तनिः करणार्थे भूते, अथवा विस्तारयेदिति च, किं०?—कटूनीव कटूनि—तीक्ष्णानि, कस्मिन्?—मुखे—आदौ, प्रथमतः क्रियमाणानि कष्टदायित्वात् कटूनीत्युपचारात्,

घनवि०—आशोदिशेषु—भगवत्प्रतिपादितेषु शुद्धेषु—निर्दोषेषु—सामायिकादिविषयकदोषरहितेषु समोऽप्येषु—पुराकृतपापक्षयेच्छा-वश्यकेषु—सामायिक १ चतुर्विंशतिस्तव २ वन्दनक ३ प्रतिक्रमण ४ कायोत्सर्ग ५ प्रत्याख्याना ६ ख्येषु नित्यकर्त्तव्येषु यत्न—प्रमाद-राहित्यलक्षण प्रयत्नमातनु—आ—समन्तात्कुर्वित्यर्थः, हीति निश्चितं, यत्—यस्मात् योऽपि—अन्यतरमप्युक्तानामावश्यकानामनुष्ठानम्-धनाशाविवम्भामयात्—रोगात् हंति—नाशयतीति, न पुनरमुत्र—सर्वोऽपि वैद्योऽप्यनन्योपचयमनपाय इतीत्यर्थः, अभावश्यकमनुपमेयमोप-चमुपमान भगवानुपमेयो वैद्य उपमानमावश्यकमप्यन्वरसमुपमेयमौपधमत्रानुपमानमावश्यके दोषा उपमेयमौषधे योगवैपरीत्याद्वो दोषा उपमानमिति यथोक्तसांरथिकयोवत्रा । तत्र दोपस्वरूप चेदं, तत्र सामायिकदोषाः—पल्हत्थी १ अथिरासण २ दिसिपरिवत्ती य ३ कज्ज ४ अट्टंभं ५ । आउंचणपसारण ६ आलस्स ७ मोडण ८ मल ९ कंडू १० ॥ १ ॥ निद्दाभण ११ तह कंपण १२ इय बारस-दोसवज्जिय जस्स । कायसमिईसहियं सयाविदं तस्स सामइयं ॥ २ ॥ कुवयण १ सहसक्कारे २ छोभण ३ असच्छंदवयण ४ संखेवा ५ । कलह ६ विगहा ७ हासो ८ असुद्धो ९ गमणागमणवादी १० ॥३॥ एएहिं दोसरहियं वयणमव जो वरो स सामइओ । तस्स वइगुत्ति-पवुत्तं सुमिह सामाइय होइ ॥ ४ ॥ अविवेओ १ जसकित्ती २ लाभत्थी(त्ती) ३ गव्व ४ भय ५ नियाणत्थी ६ । संसय ७ रोस ८ अविणओ ९ अभत्तिमओ १० दस य माणसिया ॥ ५ ॥ बत्तीसदोससुद्धं वंदणमणगुत्तिसंजय विहियं । जस्स हवइ सामइयं तस्स वसे सव्वसुहलच्छी ॥ ६ ॥ एते द्वात्रिंशद्दोषाः पूर्वाचार्यप्रतिपादिताः । वंदनके द्वात्रिंशद्दोषाः "दोस अणाढियथद्धिय" इत्यादिभाष्यगाथोक्त

रत्न०—आवश्यकेष्विति० व्याख्या—हे यते ! हे आर्हत स्वावश्यकेषु—अवश्यकर्तव्येषु प्रतिक्रमणसामायिकचैत्यवन्दनाध्ययनादिषु यत्नम्—उद्यमम् आतनु—कुर्वित्यर्थः, किंलक्षणेषु ?—आशोदितेषु—सर्वज्ञोदितेषु, अत एव शुद्धेषु—निर्दोषेषु, निर्विकल्पत्वेन तमांसि—पापान्यपाकर्तृणि तेषु,

पुरुषस्तत्—निःसंगतासंवरलक्षणद्वयं युगपत्—समकालं मोक्षसाधनं भजेत—श्रयेदिति ॥ २६०॥ २२ ॥

इति श्रीतपा० श्रीधनविजयगणिविरचितायामध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशनाम्नी चतुर्दशी पदपद्धतिः ॥१४॥

पुमान् द्वयं—संवरनिस्संगभावोन्नतिं युगपत्—समकालं भजेतेति ॥ २६० ॥ २२ ॥ इति चतुर्दशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्रागमद्भुवन १४ मानकृतोऽधिकारः ॥१४॥

१५ शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशाधिकारः ।

अनंतरद्वारे मिथ्यात्वादिसंवरोऽशुभव्यापारनिवृत्तिलक्षणः प्रतिपादितः, तेन तत्प्रतिपक्षशुभव्यापारप्रवृत्तिद्वारं दर्शयन्नाह, यद्वाऽनंतरद्वारे मिथ्यात्वादिसंवर उपदिष्टः, स च शुभप्रवृत्त्यधीन इति तद्वारं दर्शयन्नाह—

अथ शुभप्रवृत्तिशिक्षोपदेशः इति सुगमं; तत्र शुभप्रवृत्तौ प्रथमं प्रतिदिनानुष्ठेयषडावश्यकप्रवृत्तिमुपदिशति—

आवश्यकेष्वातनु यत्नमाप्तोदितेषु शुद्धेषु तमोऽपहेषु ।
न हंत्यभुक्तं हि न चाप्यशुद्धं, वैद्योक्तमप्यौषधमामयान् यत् ॥ २६१ ॥ १ ॥

शुद्धावश्यकताः

अथैवमात्मानमुपसंहरन्नुपदिशति—

तदेवमात्मा कृतसंवरः स्यान्निःसंगताभाक् सततं सुखेन ।
निःसंगभावादथ संवरस्तद्द्वय शिवार्थी युगपद्भजेत ॥ २६० ॥ २२ ॥

धनवि०—तत्—तस्मात्कारणादेवम्—अनेन प्रकारेण कृतसंवरो—निष्पादितसकलकषाययोगनिरोधः सततं—निरंतरं सुखेन—अप्रयासेन निस्संगताभाक्—पुत्रकलत्रादिममतापरित्यजनात्मा—जीवो भवेत्, अथ पुनर्निःसंगभावात्सम्यक् संवरो भवेदिति, अत्र संनिधत्ते—निवार्यन्ते समागच्छंति कर्माणि यस्मात्स संवरः, ननु निःसंगतायां सत्यां संवरो भवति, सति च संवरे निस्संगता भवति, तथा चान्योऽन्याश्रय इति चेन्न, कथंचित्कथंचिन्निःसंगतायां सत्यां संवरो भवति, कथंचित्कथंचित्संवरे सति निःसंगता जायते, इति पुरुषभेदेन कालभेदेन ज्ञानभेदेन चाऽन्योऽन्याश्रयत्वाभावात्, न चैवमननुगमः, मामासिकोरपत्थामासिकाननुगमसाम्यरोपत्वात्, शिवार्थी

परं निदानं—हेतुमेवेत्, मनःसंवरं विना सर्वेऽपि वचःकायिकाः संवरा निरर्थका इत्यर्थः, इहा—दीक्षा धीर्यस्य स इदधीर्मनस्तु मनःसंवरं कुर्यात्, किं कुर्वन्?—त्यजन्, कान्?—कषायादिभ्यो जाता ये दुर्विकल्पा—दुश्चिंतितानि तान्, आविसम्येतामिरत्यादिग्रहणमिति ॥ २५९ ॥ २१ ॥

अथैतदधिकारोपसंहारमाह—

रत्न०—तदेवमात्मेति० व्याख्या—तत्—तस्मात्कारणादेव अमुना प्रकारेणात्मा कृतसंवरः सन् सततं—निरन्तरं सुखेन निःसंगतां भजतीति निस्संगताभाक् स्यात्, अथ निःसंगभावात्—निरीहभावात् कृतसंवरः स्यात्, अन्योऽन्यं कार्यकारणव्यवहारोऽस्तीत्यर्थः, तत्कारणद्वयं शिवार्थी

धृत्या वचो ब्रूयाद्—वदत्वित्यर्थः, वा—अथवा स पुमान् **परान्**—स्वव्यतिरिक्तान् **तुदतां**—अशुभमनोवाक्काययोगादिना व्यथा जनयतु; तु—पुनर्यस्य पुंस इदं तपःसंयमादि सुकृतं **कष्टाप्तं**—बहुप्रयासेन प्राप्तमस्ति **तद्भ्रंशभीः**—तपःसंयमभ्रंशभीरुः स पुमान् मनोवाक्काय-**योगान् किं न संवृणुते?**—कथं न नियंत्रयतीत्यर्थः ॥ २५८ ॥ २० ॥

सकलयोगसंवरेषु मनोयोगसंवरस्य प्राधान्यं ख्यापयन्नाह—

> **भवेत् समग्रेष्वपि संवरेषु, परं निदानं शिवसंपदां यः ।**
> **त्यजन् कषायादिजदुर्विकल्पान्, कुर्यान्मनःसंवरमिद्धधीस्तम् ॥ २५९ ॥ २१ ॥**

धनवि०—**समग्रेषु**—सर्वेष्वपि कषाययोगादिसंवरेषु **शिवसंपदां परम्**—उत्कृष्टं **निदानं**—परमं कारणं यो भवेत्तं **मनःसंवरमिद्धधीः**—सम्यग्बुद्धिः पुमान् **कषायादिजदुर्विकल्पान्**—क्रोधादिजन्यनानोद्भवमयदुष्टचिंतनानि **त्यजन्**—परिहरन् **कुर्यात्**—करोतु ॥२५९॥२१॥

सूनृतास्तेयब्रह्माविश्चनतालक्षणाः पञ्च वे आदौ यस्य तत्तपोयमादि नास्ति सः पुमानविरत इत्यर्थः यत्तद् असंबद्धं ब्रूयाद्—जल्पेद्, वा—अथवा परान् प्रति तुदतां—व्यथतां, तुरिति विशेषे, यस्येदं तपोयमादि कष्टेन—कायक्लेशेनाप्तं—प्राप्तं वर्त्तते तस्य तपोयमादिनो भ्रंशो—नाशस्तस्माद्भीः—भयं यस्य स तद्भ्रंशभीः पुमान् यत्यादिर्योगान्—मनोवाक्कायसंबंधिनो व्यापारान् किं न संवृणुते?, तस्य तु संवरीतुं युक्ता इति, यस्य किंचित्कंस्यादिभाजनमपि गंतव्यं नास्ति स कदाचिदनावृताद्वा निद्रातु, परं यस्य स्वर्णमण्यादिवस्तु गंतव्यमस्ति सोऽनावृताद्वाः कथं निद्रात्वित्यर्थः ॥ २५८ ॥ २० ॥

रत्न०—तत्रापि मनःसंवरस्योत्कर्षमाह—**भवेत्समग्रेष्विति०** व्याख्या—यो मनःसवरः समग्रेष्वपि संवरेषु सत्सु शिवसंपदां—मोक्षश्रीणां

वृत्तिं ज्ञात्वा च वज्रतः । निस्सार्येते स्म यौ साधू, कुद्धोऽथ करटोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ वर्ष देव ! कुणालायामुत्पातोऽकल्लवः । दिनानि दश पंचाथ, पुनः करट चाभिवाद ॥ ४ ॥ मुष्टिप्रमाणधाराभिः, पुनरुत्करटोऽब्रवीत् । यथा दिवा तथा रात्राविदुक्त्वा यौ निरीयतुः ॥ ५ ॥ कुणालाऽपि पपातसलिलैरपि पञ्चदशवर्षणात् । सार्धं जनपदैर्नामपूरैः प्रवाहसाक्षिता ॥ ६ ॥ तृतीये वत्सरे यौ च, साधू साकेतपत्तने । कृत्वा तस्स्तोम्यां, सर्वार्थसिद्धवराङ्गुणौ ॥ ७ ॥ करटास्फटरकाख्ये, संजायेते स्म नारकौ । कुणालाया विनाशस्य, कल्पार्पे मनोरथे ॥ ८ ॥ तस्मात् केवलं ज्ञानं, श्रीमहावीरजिनेशितुः ॥ इति ॥ २५७ ॥ १९ ॥

पूर्वमुपविष्टमपि योगनिरोधं सिद्धान्तमेकान्यायावस्थापनेरुपदेशसमर्पणार्थं च प्रकारान्तरेणोपदिशति—

यस्यास्ति किंचिन्न तपोयमादि, ब्रूयात् स यत्तन्तुदतां परान् वा ।
यस्यास्ति कष्टाप्तमिदं तु किं न, तद्भूरिगीः संवृणुते स योगान् ? ॥ २५८ ॥ २० ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य तपोयमादि—तपःसंयमादि सुकृतं किंचित्—किमपि नास्ति स पुरुषो यद्वत्तद्वयं निरर्थकं वाऽसमञ्जस-

प्रयोगिनम्, सर्वथा सङ्कल्पमद्योऽस्थान् कुरु वा, येषामसंवरात्—अनिरोधात् महातपस्विनोऽपि करटोत्करटमुनयो नरके—निरयमपुः—यथा 'वर्ष मेघ कुणालायां, दिनानि दश पञ्च च । मुसलधाराप्रमाणेन, यथा रात्रौ तथा दिवे ॥ १ ॥' इति वचसाऽप्रत्ययपरायणेष्वाशितकुणालाम-नगरीपातकात् करटोत्करटनामानौ मुनी नरकं गतौ, अनयोर्दृष्टान्तविस्तरस्तु कर्पूरप्रकरवृत्त्यादिभ्योऽवसेयो, विस्तरभयान्न प्रतन्यते इति, एकमात्रयोऽप्येऽप्यूह्य ॥ २५७ ॥ १९ ॥

रत्न०—अथ मनोयोगादिसंवरमाह—यस्यास्तीति० व्याख्या—हे संयमिन् ! यस्य किंचिदपि तपः—चतुर्थषष्ठाष्टमादिरूपं यमः—अहिंसा-

कषाय-
संवरः

धनवि०—विषयाश्च–वीणादिशब्दादयः इंद्रियाणि च–श्रोत्रादीनि तेषां परस्परं संबंधाभावात्के के दारिद्र्याद्युपद्रुता जंतवः **संयता न भवंति ?**, अपि तु सर्वेऽपि भवंतीत्यर्थः; तु–पुनः रागद्वेषयोर्मनसश्च परस्परं **योगः**–संबंधस्तस्याभावाद्ये संयता भवंति **तान्** संयतान् **स्तवीमीति** ॥ २५६ ॥ १८ ॥

अनंतरोक्तरागद्वेषसंवराधिकारात् तत्सहचरितानां तन्मूलभूतानां वा कषायाणां संवरमुपदिशन्नाह—

कषायान् संवृणु प्राज्ञ !, नरकं यदसंवरात् । महातपस्विनोऽप्यापुः, करटोत्करटादयः ॥ २५७ ॥ १९ ॥

धनवि०—**हे प्राज्ञ !**–पंडित **कषायान्**–क्रोधमानमायालोभान् **संवृणु**–सम्यक्प्रकारेणाच्छादय, क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमेन वाऽनुदयावस्थान् कुर्वित्यर्थः, **यदसंवराद्**–येषां कषायाणामसंवराद्–उदयात्**करटोत्करटादयः**–करटोत्करटप्रमुखा **महातपस्विनः**–उग्रतपःकर्त्तारोऽपि **नरकमापुः**–प्रापुः । तत्र करटोत्करटचरितं चेदं–करटोत्करटौ साधू, मातृष्वस्रेयकौ मिथः । भ्रातरौ ब्राह्मणावध्यापकावाप्तार्हतव्रतौ ॥ १ ॥ अभूत्पुर्याः कुणालायास्तयोर्निर्गमनामतः । वर्षासु वसतिर्नीरैः, प्लाव्यतां मेति देवता ॥ २ ॥ अटालयत्कुणालाया,

---

रत्न०—अथ विशेषतो निरूप्य सामान्यतः सर्वेंद्रियाण्याश्रित्य निरूपयति–**विषयेंद्रियसंयोगादिति०** व्याख्या—विषयाः–शब्दरूपगंधरसस्पर्शाः पंचेंद्रियाणि पञ्च, विषयाश्च इंद्रियाणि च विषयेंद्रियाणि तेषां संयोग–एकत्र मिलनं तस्याभावात्के के न ये संयता–विरताः सतिमिनः संति ?, अपि तु सर्वेऽपि संयता एवेति, तुरिति विशेषे, रागद्वेषमनोयोगानामभावाच्च संयता–विरताः संति तान् प्रति स्तवीमि ॥२५६॥१८॥

रत्न०—अथेंद्रियाण्याश्रित्य संवरमुक्त्वा कषायानाश्रित्याह–**कषायानिति०** व्याख्या—हे प्राज्ञ ! त्वं कषायान्–क्रोधमानमायालोभान् संवृणु,

स्पर्शेन्द्रियमुपदिश्य दुर्जेयकामोद्दीपकस्पर्शेन्द्रियविशेषं वस्तिसंवरमुपदिशन्नाह—

वस्तिसंयममात्रेण, ब्रह्म के के न बिभ्रते ? । मनःसंयमतो धेहि, धीर ! चेत्तत्फलार्थ्यसि ॥ २५५ ॥ १७ ॥

धनवि०—वस्तिसंयममात्रेण—केवलमूत्राशयनिरोधेन ब्रह्म—व्रत के के कृत्रिमनपुंसकपशुनरसुरगवादीवर्दतिर्यञ्चो मनुष्याः संमूर्च्छिमाश्च न बिभ्रते ?—न धरन्ति । अथ वास्तविकं वस्तिसंयमं स्वयमुपदर्शयति—तदा मनःसंयमतो—मनःसंवरतो ब्रह्म धेहि—धारय हे धीर ! चेद्—यदि तत्फलार्थी—तदुपदेशक मोक्षफलार्थी, वरश्रियमपी, असीत्यर्थः ॥ २५५ ॥ १७ ॥

एवमुपर्युपरीन्द्रियपञ्चकसंवरमुपदिश्य समुदितेन्द्रियपञ्चकसंवरमुपदिशति—

विषयेन्द्रियसंयोगाभावात् के के न संयताः ? । रागद्वेषमनोयोगाभावाद्ये तु स्तवीमि तान् ॥ २५६ ॥ १८ ॥

यदीन्द्रियसंनिपर्कसपर्षेन्द्रियपर्यन्तानां तन्निषयस्तु ह्रस्व एव, तेन रोगा[illegible]ऽनपेयः, कान् ?—सर्वान्, के न भजन्ति ?, अपि तु सर्वान् सर्वेऽपि भजन्ति, येति सिसेवे, इष्टमिष्टेषु नवनीतार्कतूलमूर्गोनि[illegible]षादिषु रागद्वेषौ यदि भजन् मुनि व्याधिरिति ॥ २५४ ॥ १६ ॥

रत्न०—अत्रसंवरेऽपि विशेषमाह—वस्तिसंवरमात्रेणेति० व्याख्या—वस्ति—मूत्राशयो मूत्रस्थानमित्यर्थः, वस्तिरिपुत्वेऽपि 'स्थानास्थानी मन्यते' इति न्यायात्वस्ति 'पुंस' पुल्लिङ्ग स्त्रियाश्च स्त्रीलिङ्गं तस्य संयममात्रेणेति पूर्ववद्, ब्रह्मेति—ब्रह्मचर्यं के के जना पुंनपुंसक स्त्रीनपुंसकाश्च न बिभ्रते ?, अपितु बहवो बिभ्रते, मैथुनसकेरभावादित्यर्थः, परं हे धीर ! चेद्—यदि तस्य ब्रह्मणः फल भावनेयामाक्षफलं तस्यार्थोऽसीति तत्फलार्थी त्वमसि—भवसि तर्हि मनसः संयमो—रोधस्ततो ब्रह्मेति—ब्रह्मचर्यं धेहि—धरेति ॥ २५५ ॥ १७ ॥

॥ १४५ ॥

अथ जिह्वेंद्रियसंवरमुपदेष्टुमाह—

जिह्वासंयममात्रेण, रसान् कान् के त्यजंति न? । मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तपःफलम् ॥२५३॥१५॥

धनवि०—जिह्वासंयममात्रेण—केवलरसनेंद्रियसंवरेणैकेंद्रिया जंतवः के कानिष्टाननिष्टान्वा रसान्न त्यजंति? । अथ तात्त्विकं जिह्वासंयमं दर्शयन्नुत्तरार्द्धं वक्ति—तदा **तानिष्टान्** रसान् प्राप्तान् **मनसा**—समतापरिणतचेतसा **त्यज यदि** चेत्तपःफलं—तपसः फलं मोक्षमिच्छसि ॥ २५३ ॥ १५ ॥

अथ स्पर्शनेंद्रियसंवरमुपदेष्टुकाम आह—

त्वचः संयममात्रेण, स्पर्शान् कान् के त्यजंति न? । इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ २५४ ॥ १६ ॥

धनवि०—त्वचः संयममात्रेण—केवलत्वगिंद्रियसंवरेण **स्पर्शान्**—सुखस्पर्शान् के सूक्ष्मबादरनिगोदजीवाः सूक्ष्मबादरपृथ्वीकायिकादयो नारकादयो वा न त्यजंति?, अपि तु सर्वेऽपि सुखस्पर्शं परिहरंतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धमत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ २५४ ॥ १६ ॥

रत्न०—जिह्वासंयममात्रेणेति० व्याख्या—जिह्वासंयममात्रेणेति पूर्ववदत्रोपहतभावरसनेंद्रिया प्राणाः, उपलक्षणादेकेंद्रिया अपि प्राणाः, तेऽपि द्रव्यभावरसनेंद्रियविकला इति, शुभाशुभरसान् त्यजंतीति, कान् रसान्?—शुभाशुभान् शर्कराक्रियातककटुसंबंधिनो न त्यजंति?, अपितु पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि त्यजंति, परं हे आत्मन्! यदि तपसः फलमिच्छसि तदा मनसा—मनोयोगपूर्वकं तान् इष्टान् मधुमांसपुष्पफलादीनां त्यजेति ॥२५३॥१५॥

रत्न०—त्वचः संयममात्रेणेति० व्याख्या—पूर्ववत्, परं त्वचः संयममात्रत्वं त्वग्रोगकृतमवसेयं, भावत्वगिंद्रियोपघातजमित्यर्थः, एकेंद्रि-

जिह्वात्वक्संयमौ

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ती १४ अधि०

स्पर्शन्ति ?, अपि तु सर्वेऽपि परिहरन्तीत्यर्थः । अत्रोत्तरार्द्धं पूर्ववत्, घ्राणस्थाने गन्ध इति विशेषः । ननु क्रमप्राप्तं चक्षुरिन्द्रियसंवरोपदेशमुपेक्ष्य घ्राणेन्द्रियसंवरोपदेशः कथं प्रतिपादित इति चेन्न, 'विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्ये'ति न्यायात् 'स्वेच्छायाः पर्यनुयोगानर्हत्वादि'त्यादिन्यायाच्च सामञ्जस्यात्, अन्यथा वा सुधियाऽत्र कृत्वा निराकरणीयेति ॥ २५१ ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरिन्द्रियसंवरमुपदिशन्नाह—

॥ १४४ ॥

चक्षुःसंयममात्रेण, रूपालोकोऽस्त्यजस्ति न । इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ २५२ ॥ १४ ॥

चक्षुः (घ्राणं)

धनवि०—चक्षुःसंयममात्रात्—केवलचक्षुरिन्द्रियसंवरात् रूपालोकान्—रूपस्यावलोकनानि चीर्णिनस्त्यः चक्षुर्गोचरमुपगतानि रूपाणि के कतमो न स्पृशन्ति ?, अत्र के इत्यध्याहार्यं, अपि तु सर्वेऽपि रूपालोकान् परिहरन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धमपि पूर्ववदेवावसेयं, गन्धस्थाने रूपमिति विशेषः ॥ २५२ ॥ १४ ॥

रूपदर्शनानि के न लभन्ति ?, अपि तु सर्वेऽपि लभन्ते, चेति विशेषे, इष्टानिष्टेषु पुनरित्यनुक्तसमुच्चये रागद्वेषौ त्यजन् सन्मुनि स्यादिति, अत्र चेष्टानिष्टादर्शेषु पूर्वं घ्राणसंयममात्रेणेति लभ्यते तस्य त्याने तेन हेतुनेति, परमनुक्तसमुच्चयमेव पदमिति ॥ २५१ ॥ १३ ॥

॥ १४४ ॥

रत्न०—घ्राणेति० व्याख्या—अत्रोपलक्षणाद् घ्राणेन्द्रिये द्वीन्द्रिया, उपलक्षणादन्येन्द्रिया अपि ग्राह्या, तेऽपि द्रव्यभावभेदेन्द्रियनिवृत्त्य इति, इष्टानिष्टान् गन्धान् स्पृशन्तीति, कान् ?—सुगन्धदुर्गन्धान्—मृगमदलशुनादिसंबन्धिनो न लभन्ति ?, अपि तु लभन्ति, उत्तरार्द्धं पूर्ववत् ॥ २५२ ॥ १४ ॥

श्रुतिघ्राणे (श्रुति-चक्षुषी)

अथेंद्रियपंचकसंवरोपदेशे पूर्वं श्रोत्रेंद्रियसंवरमुपदिशन्नाह—

श्रुतिसंयममात्रेण, शब्दान् कान् के त्यजंति न?। इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन् मुनिः ॥ २५० ॥ १२ ॥

धनवि०—श्रुतिसंयममात्रेण—श्रोत्रेंद्रियसंवरमात्रेण **कान्**—इष्टानिष्टान् **शब्दान्**—श्रोत्रेंद्रियग्राह्यान् **के**—एकेंद्रियादयश्चतुरिंद्रियांता अनेकमूकबधिरपंचेंद्रियाश्च **न त्यजंति?**—न परिहरंति, अपि तु सर्वेऽपि त्यजंतीत्यर्थः। **च** पुनरिष्टानिष्टेष्वेतेषु शब्देषु **रागद्वेषौ**—प्रीत्यप्रीतिलक्षणौ **त्यजन्**—परिहरन् **मुनिर्भवतीति** ॥ २५० ॥ १२ ॥

अथ घ्राणेंद्रियसंवरमुपदिशन्नाह—

घ्राणसंयममात्रेण, गंधान् कान् के त्यजंति न?। इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ २५१ ॥ १३ ॥

धनवि०—घ्राणसंयममात्रेण—नासिकेंद्रियसंवरमात्रेण **गंधानिष्टाननिष्टान्वा के**—एकेंद्रियद्वींद्रिया दोषग्रस्ताः पंचेंद्रियादयश्च **न**

रत्न०—अथ मनोवचःकायसंवरं निरूप्य पञ्चेंद्रियसंवरमाह—तत्रापि प्रथमं श्रोत्रेंद्रियमाश्रित्य कथयति—**श्रुतिसंयममात्रेणेति०** व्याख्या—श्रुत्योः—कर्णयोः संयमो—रोधो भावकर्णेंद्रियजय इत्यर्थः केवलं श्रुतिसंयमः श्रुतिसंयममात्रं तेन श्रुतिसंयममात्रेण, के?—प्राणिनः अकर्णादयः, कान्? शब्दान् मनोज्ञामनोज्ञलक्षणान्न त्यजंति?, अपि तु सर्वेऽपि त्यजंति, अत्रोपलक्षणादेकेंद्रियद्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियादयोऽपि ज्ञेयास्तेऽपि द्रव्यभाव-श्रोत्रेंद्रियविकला इति मनोज्ञामनोज्ञशब्दान् त्यजंति, अत्र कठिनभाषानिवारणार्थं संयमशब्दप्रयोगो ज्ञेयः, एवमग्रेतनेष्वपि सूत्रेषु ज्ञेयं, चेति विशेषे, एतेष्विष्टानिष्टेषु कोकिलकाकप्रभृतीनां शब्देषु रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः स्यादिति ॥ २५० ॥ १२ ॥

रत्न०—चक्षुरिति० व्याख्या—चक्षुःसंयममात्रादिति पूर्ववद्, अत्र भावचक्षुरिंद्रियविकला इष्टानिष्टानि रूपाणि त्यजंति, रूपालोकान्-

कूर्म इव मुक्तांस्तरसौख्यम् ॥ १ ॥ इतरे त्वनर्थपरम्पराः प्राप्नुवन्ति पापकर्मवशाः । संसारसागरगता गोमत्स्यप्रमुखकूर्म इव ॥ २ ॥] इति, तस्मात्सुपनयः—संवृताङ्गाः पुरुषाः पापरूपात्क्षेभ्योऽसंवृताङ्गकच्छपा इव दुःखमाप्नुवन्तीति ॥ २४८ ॥ १० ॥

अथ केवलस्य कायसंवरस्यासारतां दर्शयन्नुपदिशति—

कायस्तम्भान्न के के स्युस्तरुस्तम्भादयो यताः ? । शिवहेतुक्रियो येषां, कायस्तांस्तु स्तुवे यतीन् ॥ २४९ ॥ ११ ॥

धनवि०—कायस्तंभात्—केवलकायसंवरस्तंभनात्—तरुस्तंभादयो—वृक्षस्तम्भप्रमुखाः, आदिशब्दात्पर्वतादयः, के के पदार्था यताः—संयमिनो न भवन्ति ?, अपि तु सर्वेऽपि भवन्तीत्यर्थः । तु पुनर्येषां कायः—शरीरं शिवहेतुः—मोक्षहेतुः क्रिया—व्यापारो यस्य स शिवहेतुक्रियो भवति तान् यतीन्—संयमिनोऽहं स्तुवे—स्तौमि ॥ २४९ ॥ ११ ॥

प्राप्नुवन्तीति ॥ २४८ ॥ १० ॥ कायस्तम्भादिति० कायस्य—शरीरस्य स्तंभात्—स्तम्भनात्चालनादिवर्जनात्, के के ?—तरुस्तंभादयः—यताः एव स्तम्भास्तरुस्तंभास्ते आदौ येषां ते तरुस्तंभादयः, अथवा तरवश्च स्तंभाश्च तरुस्तंभास्ते आदौ येषां ते तरुस्तंभादयः, स्तंभादय इति कथनेनाचेतनाः काष्ठपाषाणादिनिष्पन्नाः स्तंभा गृहीताः, आदिशब्दात्ते कायव्यापारासमर्थाः इन्द्रियादयस्तेऽप्युक्ताः, किंभू० ?—यतोऽविरताः कायव्यापारासामर्थ्यात् यता इव यताः, तुरिति विशेषे, येषां यतानां—मनसा विरतानां शिवस्य—मोक्षस्य हेतुः—कारणं क्रिया—कायव्यापाररूपा वर्तते तानहं कायगुप्तान्—कायगुप्तिमतः स्तुवे इति, कायव्यापारवर्जितं परमशुभं कायव्यापारं निरूप्य सिताः स्तुवे इत्यर्थः ॥ २४९ ॥ ११ ॥

अथ काययोगसंवरमुपदिशन्नाह—

कृपया संवृणु स्वाङ्गं, कूर्मज्ञातनिदर्शनात्। संवृतासंवृताङ्गा यत्, सुखदुःखान्यवाप्नुयुः ॥ २४८ ॥ १० ॥

धनवि०—**कृपया**—जीवदयया जीवदयालक्षणहेतुना **स्वाङ्गं**—स्वकायं **संवृणु**—निरुंधि; **यद्**—यस्मात्**संवृतासंवृताङ्गाः**—संवृतं चासंवृतं च अंगं येषां ते तथा, **कूर्माः**—कच्छपाः **ज्ञातनिदर्शनाद्**—ज्ञातधर्मकथांगोक्तदृष्टांतात्**सुखदुःखान्यवाप्नुयुः**—प्राप्नुवंति, तत्र संवृताङ्गाः—संलीनगात्राः कूर्माः सुखं—स्वकुटुंबमिलनदीर्घजीवित्वादिशर्म अवाप्नुयुः, असंवृताङ्गाः—असंलीनगात्राश्च कूर्मा दुःखं—नानाप्रकारां मारणकदर्थनामवाप्नुयुरित्यर्थः; सुखं च दुःखं च सुखदुःखमिति पाठे—'विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वंद्वः स्वै' (सि. ३-१-१३०)रित्यनेन समाहारद्वंद्वः, सुखदुःखानीति पाठे त्वितरेतरद्वंद्व इति। अत्र कूर्मदृष्टांतो ज्ञाताधर्मकथांगादवसेयः, तत्सूचकं च गाथाद्वयं ज्ञातावृत्तिगतं "विसयसुहं रुंभंता जीवा ते रागदोसनिम्मुक्का। पावंति निव्वुइसुहं कुम्मोव्व मयंगदहसोक्खं ॥ १ ॥ इयरे उ अणत्थपरंपराउ पावंति पावकम्मवसा संसारसागरगया गोमायुगसियकुम्मो वा ॥ २ ॥ [विषयसुखं नीरुन्धन्तो जीवास्ते निर्मुक्तरागद्वेषाः। प्राप्नुवन्ति निर्वृतिसुखं

रत्न०—अथ क्रमायातं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां कायसंवरमाह—**कृपयेति०** व्याख्या—हे देहिन्! त्वं कृपया—करुणया अर्थाज्जीवानां, स्वस्याङ्गं संवृणु, मा इतस्ततोऽविधिना चालयेत्यर्थः, कस्मात्?—कूर्मेणा ज्ञातं ज्ञाताधर्मकथांगोक्तमध्ययनं तस्य निदर्शनाद्—दृष्टांतात्, तं दृष्टांतं परिभाव्येत्यर्थः। अत्रार्थे संवृतासंवृतांगयोः कूर्मयोर्द्वाभ्या शृगालाभ्यां सकाशादप्राप्तमरणदुःखप्राप्तमरणदुःखयोर्दृष्टांतः षष्ठांगतोऽवसेय इति। तमेव भावमुत्तरार्द्धेन सूचयति—यद्—यस्मात्कारणात्संवृतमङ्गमसंवृतं चाङ्गं यैस्ते संवृतासंवृताङ्गाः प्राणिनः क्रमेण सुखानि दुःखानि प्रति चावाप्नुयुः—

दुर्बोधो वैरस्य भवंतीस्तुपरत्वेन समर्थयति, हि—यतः कारणाद्विदग्धा—वह्निप्रज्वलिता वनस्पतयः प्ररोहंति—अङ्कुरयंति, पुनर्दुर्वाग्दग्धाः—दुष्टवचनदग्धा जना न प्ररोहंति—न सौमनस्याङ्कुरवंतो भवंतीत्यर्थः ॥ २४६ ॥ ८ ॥

अथ वचनगुप्तेस्तीर्थंकरवाक्यमुपादेयतां दर्शयन्नुपदिशति—

अत एव जिना दीक्षाकालात्केवलोद्भवम् । अवध्यादिभिया ब्रूयुर्ज्ञानत्रयभृतोऽपि न ॥ २४७ ॥ ९ ॥

धनवि०—यत एव सावद्यवचनप्रतिपादनमनिष्टफलाय भवतीत्यनन्तरमुक्तमत एव हेतोः ज्ञानत्रयभृतोऽपि—मतिश्रुतावधिज्ञानवंतोऽपि जिनाः—तीर्थंकरा दीक्षाकालात्—व्रतप्रतिपत्तिसमयादारभ्याकेवलोद्भवं—केवलज्ञानोत्पत्तिसमयं यावत्, अवध्यादिभिया—अस्मद्वचने कदाचिदवद्यं मा भूदादिभिरभयेन, आदिपदात्सर्वज्ञानविघातभिया च, न ब्रूयुः—न वदंतीति ॥ २४७ ॥ ९ ॥

परलोके नरकस्य नरकप्रादेरपापि भवति, वैरस्य परभवेऽप्यनुगमनात्, रावणलक्ष्मणवैरस्य [illegible]मिवेति, तत्पर्ये [illegible]—वह्निना दग्धाः 'समर्थविशेषणात्विशेष्य कल्प्यतं' इति न्यायात् वृक्षादयः प्ररोहंति—अङ्कुरयंति, दुर्वाग्दग्धा, दग्धा इव दग्धा यथा दग्धा वृक्षा अङ्कुरा न [illegible] तथा सर्वथा [illegible] अपि स्यामवदना भवंतीत्युपचारतो मनुष्या न प्ररोहंति—हर्षाङ्कुरान् प्रादुर्भावयंतीति ॥ २४६ ॥ ८ ॥

रत्न०—अत एवेति० व्याख्या—अत एव—अस्मादेव हेतोर्जिना—तीर्थकृतो दीक्षाग्रहणसमयादारभ्याकेवलोद्भवं—केवलस्य ज्ञानविशेषस्योद्भवम्—उत्पत्तिं यावदवद्यादीनां भिया—भयेन न ब्रूयुः, किंभूताः ?—ज्ञानानां त्रय—मतिश्रुतावधिलक्षणं बिभ्रतीति ज्ञानत्रयभृत, कस्यचित् तुर्ये मनःपर्यवज्ञाने ज्ञानचतुष्टयोऽपीत्युक्त तस्य केवलमनःपर्यवयोर्ग्रहणशक्तिमत्वात्ग्रहणं संभाव्यतेऽन्यो विशेषस्तु [illegible] इति ॥ २४७ ॥ ॥ ९ ॥—"अर्थतो युग्म" अर्थतो युग्मव्याख्या ॥

त्वयैव सत्ये लोकोऽयं, स्थाप्यते पृथिवीपते ! । त्वामिह्यार्थे ब्रूमहे किं ?, ब्रूहि सत्यव्रतोचितम् ॥ ६४ ॥ वचोऽश्रुत्वेव तत्सत्यप्रसिद्धिं स्वां निरस्य च । अजान्मेषान् गुरुर्व्याख्यादिति साक्ष्यं वसुर्व्यधात् ॥ ६५ ॥ असत्यवचसा तस्य, क्रुद्धास्तत्रैव देवताः । दलयामासुराकाशस्फटिकासनवेदिकाम् ॥ ६६ ॥ वसुर्वसुमतीनाथस्ततो वसुमतीतले । पपात सद्यो नरकपातं प्रस्तावयन्निव ॥ ६७ ॥ कूटसाक्ष्यप्रदातुस्ते, श्वपचस्येव को मुखम् । पश्येदिति वसुं निंदन्नारदः स्वास्पदं ययौ ॥ ६८ ॥ देवताभिरसत्योक्तिकुपिताभिर्निपातितः । जगाम नरकं घोरं, नरनाथो वसुस्ततः ॥ ६९ ॥ यो यः सूनुरुपाविक्षद्राज्ये तस्यापराधिनः । प्रजघ्नुर्देवतास्तं तं, यावदष्टौ निपातिताः ॥ ७० ॥ इति वसुनृपतेरसत्यवाचः, फलमाकर्ण्य जिनोक्तिविद्धकर्णः । कथमप्युपरोधवोऽपि जल्पेदनृतं प्राणितसंशयेऽपि नैव ॥ ७१ ॥ इति योगशास्त्रवृत्त्यनुसारेण लिखितेति ॥ २४५ ॥ ७ ॥

वाग्द्रोहे-ऽद्रोहः

पुनर्वाग्गुप्त्यभावे ऐहिकमामुष्मिकं चानिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

इहामुत्र च वैराय, दुर्वाचो नरकाय च । अग्निदग्धाः प्ररोहंति, दुर्वाग्दग्धाः पुनर्न हि ॥ २४६ ॥ ८ ॥

धन०—दुर्वाचो–दुष्टवचनानीह–इह भवे च पुनरमुत्र–परलोके वैराय–विरोधाय भवंतीति, च पुनर्नरकाय–नरकदुःखाय भवंति;

राजादयो द्रुतं घोरं नरकं प्रयाता–गताः, वसुराजादीना संबंधस्तु बहुषु शास्त्रेषु विद्यमानत्वान्न लिखितोऽस्ति, परं ततस्तद्वाचकगीतार्थमुखाद्वाऽवसेय इति ॥ २४५ ॥ ७ ॥

रत्न०—इहामुत्रेति० व्याख्या—इहेति–इहलोके दुः–दुष्टा वाचः परेषामप्रीतिकराः सावद्या वा वैराय–वैरहेतवे भवंति, च पुनरमुत्र–

सत्यभाषिणाम् ॥ ४४ ॥ ततः पर्वतमूपेऽम्बा, गुरुकर्मैरवाऽप्यहम् । अजाभिर्यागिका माम्यमित्यर्थं भवन्तिद्धः ॥ ४५ ॥ विद्याप्येरव-
पोऽकार्षीमेदर्पात्वरसोऽभवम् । अविमृश्य विधातारो, भवन्ति विपदां पदम् ॥ ४६ ॥ अथवत्पर्वतोऽप्येवं, कृत वाचमेव मया । यथा तथा
तत्कार्याचारणं नहि विपदे ॥ ४७ ॥ साऽथ पर्वतमापाद्यपीडिता द्रुमि ग्रस्यिता । वसुराजमुपेत्याह, पुत्रार्थे क्रियते न किम् ? ॥ ४८ ॥
त्वं क्षीरकदम्बोऽपि, वत्स ! स्वसखीधिया । किं करोमि भवच्छामि ?, किं वेत्समिदधे वसुः ॥ ४९ ॥ साऽवादीदीक्षया पुत्रभिक्षां मह्यं
महीपते ! । धनधान्यैः किमन्यैर्मे, विना पुत्रेण पुत्रक ! ॥ ५० ॥ वसुरूचे मम माताः !, पाल्यः पूज्यश्च पर्वतः । गुरुवद्गुरुपुत्रेऽपि,
वर्तितव्यमिति श्रुतिः ॥ ५१ ॥ कस्माद् पत्रमुद्दिश्य, कालेनाकाल्योपिप्पा ? । को विपांसुर्पोतर्ते मे, ब्रूहि मातः ! किमातुर ? ॥ ५२ ॥
अजव्याख्यानवृत्तान्तं, स्वपुत्रस्य पणं च तम् । त्वं प्रमाणीकृतः प्रासीमाख्यायार्थयते स्म सा ॥ ५३ ॥ कुर्वाणो रक्षणं प्राणैरप्युपत्तमेषु धीरम् ।
प्राणैरप्युपकुर्वंति, महांतः किं पुनर्गिरा ? ॥ ५४ ॥ अमोघव वसुपर्वेर्मिथ्या वच्मि वचः कथम् ? । प्राणात्ययेऽपि शंसंति, नासत्यं
सत्यभाषिणः ॥ ५५ ॥ अन्यद्व्यभिचारम्य, भाषणं पापभीरुणा । गुरुवाग्न्यथाकारे, कूटसाक्ष्ये च का कथा ? ॥ ५६ ॥ वसु कुरु
गुरोः सूनुं, पद्म सत्यव्रतमहम् । तथा सरोपमित्युक्तस्तोऽस्मत पार्थिवः ॥ ५७ ॥ ततः प्रमुदिता क्षीरकदम्बगृहिणी ययौ । आग-
म्यतुश्च विवादौ, तत्र नारदपर्वतौ ॥ ५८ ॥ सभायामभितस्तत्र सभ्या, माध्यस्थ्यगुणशालिनः । वादिनोः सदसत्पक्षौ नीरक्षीरविवेचकाः ॥ ५९ ॥ आकाशस्फटिकशिलावेदिसिंहासनं वसुः । सभापतिरलंचक्रे, नभोमूर्ध्नीवोडुपः ॥ ६० ॥ ततो निजनिजव्याख्यापक्षं नारद-
पर्वतौ । कथयामासतुः राज्ञे, सत्य ब्रूहीति भाषिणौ ॥ ६१ ॥ विप्रवृद्धैरथोचेऽसौ, विवादस्त्वयि तिष्ठति(ते) । प्रमाणमनयोः साक्षी [त्वं],
रोदस्योरिव चंद्रमाः ॥ ६२ ॥ सत्याद्वृष्टिमिथ्यानि, वर्षन्ते इव सत्यतः । सत्याद्वर्षति पर्जन्यः, सत्यात्सिद्ध्यंति देवताः ॥ ६३ ॥

स प्राप, प्रसिद्धिं पृथिवीतले । तां प्रसिद्धिमपि प्रातुं, सत्यमेव जगाद सः ॥ २६ ॥ अथैकदा मृगयुणा, मृगाय मृगयाजुषा । चिक्षिपे विशिखो विंध्यनितंबे सोऽन्तराऽस्खलत् ॥ २७ ॥ इषुस्खलनहेतुः स, ज्ञातुं तत्र ययौ ततः । आकाशस्फटिकशिलामज्ञासीत् पाणिना स्पृशन् ॥ २८ ॥ स दध्याविति मन्येऽस्यां, संक्रांतः परतश्चरन् । भूमिच्छायेव शीतांशौ, ददृशे हरिणो मया ॥ २९ ॥ पाणिस्पर्शं विना नेयं, सर्वथाऽप्युपलक्ष्यते । अवश्यं तदसौ योग्या, वसोर्वसुमतीपतेः ॥ ३० ॥ रहो व्यजिज्ञपद् राज्ञो, गत्वा तां मृगयुः शिलाम् । हृष्टो राजाऽपि जग्राह, ददौ चास्मै महद्धनम् ॥ ३१ ॥ स तया घटयामास, च्छन्नं स्वासनवेदिकाम् । तच्छिल्पिनोऽघातयच्च, नात्मीयाः कस्यचिन्नृपाः ॥ ३२ ॥ तस्यां सिंहासनं वेदौ, वेदीशस्य निवेशितम् । सत्यप्रभावादाकाशस्थितमित्यबुधज्जनः ॥ ३३ ॥ सत्याद्धि तुष्टाः सान्निध्यमस्य कुर्वंति देवताः । एवमूर्जस्विनी तस्य, प्रसिद्धिर्व्यानशे दिशः ॥ ३४ ॥ तया प्रसिद्ध्या राजानो, भीतास्तस्य वशं ययुः । सत्या वा यदि वा मिथ्या, प्रसिद्धिर्जयिनी नृणाम् ॥३५॥ आगाच्च नारदोऽन्येद्युस्तत्रैक्षिष्ट पर्वतम् । व्याख्यानयंतमृग्वेदं, शिष्याणां शेमुषीजुषाम् ॥ ३६ ॥ अजैर्यष्टव्यमित्यस्मिन्, मेषैरित्युपदेशकम् । बभाषे नारदो भ्रातर्भ्रांत्या किमिदमुच्यते ? ॥ ३७ ॥ त्रिवार्षिकाणि धान्यानि, न हि जायंत इत्यजाः । व्याख्याता गुरुणाऽस्माकं, व्यस्मार्षीत् केन हेतुना ? ॥ ३८ ॥ ततः पर्वतकोऽवादीदिदं तातेन नोदितम् । उदिताः किंत्वजा मेषास्तथैवोक्ता निघंटुषु ॥ ३९ ॥ जगाद नारदोऽप्येवं, शब्दानामर्थकल्पना । मुख्या गौणी च तत्रेह, गौणी गुरुरचीकथत् ॥ ४० ॥ गुरुर्धर्मोपदेष्टैव, श्रुतिर्धर्मात्मिकैव च । द्वयमप्यन्यथा कुर्वन्, मित्र ! मा पापमर्जय ॥ ४१ ॥ साक्षेपः पर्वतो जल्पदजान् मेषान् गुरुर्जगौ । गुरूपदेशशब्दार्थोल्लंघनाद्धर्ममर्जसि ? ॥४२॥ मिथ्याभिमानवाचो हि, न स्युर्दंडभयान्नृणाम् । स्वपक्षस्थापने तेन, जिह्वाच्छेदः पणोऽस्तु नः ॥ ४३ ॥ प्रमाणमुभयोरत्र, सहाध्यायी वसुर्नृपः । नारदः प्रतिपेदे तत्र क्षोभः

वसुदृष्टान्त ।

बोधीत् क्षीरकदंबकः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा चिंतयामास, खिन्नः क्षीरकदम्बकः । सम्प्रत्यध्यापके खिन्नः, यास्यतो नरकं द्वयोः ॥ ७ ॥ एभ्यः को यास्यति स्वर्गं, नरकं को च यास्यतः ? । जिज्ञासुरित्युपाध्यायस्त्रीनपि युगपत्तदाह्वयत् ॥ ८ ॥ पापपूर्णं समर्प्यैषामेकैकं पिष्टकुर्कुटम् । स ऊचेऽमी तत्र वध्या, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ ९ ॥ वसुपर्वतकौ तत्र, गत्वा शून्यप्रदेशयोः । आत्मनीनां गतिमिव, जघ्नतुः पिष्टकुर्कुटौ ॥ १० ॥ महात्मा नारदस्त्वत्र, प्रविश्या नगराद्बहिः । स्थित्वा च विजने देशे, चित्ते चैतदतर्कयत् ॥ ११ ॥ गुरुपादैरदस्योक्तमभिधं वस्तु यत्तथा । वध्योऽयं कुर्कुटस्तत्र, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ १२ ॥ असौ पश्यत्ययं पश्याम्यमी पश्यन्ति खेचराः । लोकपालाश्च पश्यन्ति, पश्यन्ति ज्ञानिनोऽपि च ॥ १३ ॥ तादृशं स्थानमपि तद्, यत्र कोऽपि न पश्यति । तात्पर्यं तद्गुरुगिरां, न वध्यः खलु कुर्कुटः ॥ १४ ॥ गुरुपादा दयावन्तः, सदा हिंसापराङ्मुखाः । अस्मत्प्रज्ञापरीक्षार्थमेतदिति समादिशन् ॥ १५ ॥ विमृश्यैवमहत्वैव, कुर्कुटं स समाययौ । कुर्कुटावधने हेतुं, गुरोर्ज्ञापयच्च तम् ॥ १६ ॥ स्वर्गं यास्यत्यसौ तावदिति निश्चित्य चेतसि । गुरुणा नारदः श्लेषात्, साधु साध्विति भाषितः ॥ १७ ॥ वसुपर्वतकौ पश्चादागत्यैवं जगदतुः । निहतौ कुर्कुटौ तत्र, यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ १८ ॥ अपश्यतां युवामात्मानस्ते खेचरादयः । कथं हतौ कुर्कुटौ रे ?, पापाविति रुषा गुरुः ॥ १९ ॥ ततः खेदादुपाध्यायो, दध्यौ विध्यातपाठकः । वृथा मेऽध्यापनक्लेशो, वसुपर्वतयोरभूत् ॥ २० ॥ गुरूपदेशो हि यथापात्रं परिणमेदिह । जलांभः स्वातिमेघस्य, मुक्तात्वं शुक्तौ व्रजेत् ॥ २१ ॥ मिथः पर्वतकः पुत्रः, पुत्रादप्यधिको वसुः । नरकं यास्यतस्तस्माद्गृहवासेन किं मम ? ॥ २२ ॥ निर्वेदादित्युपाध्यायः, प्रव्रज्यामग्रहीत्तदा । तत्पदं पर्वतोऽध्यास्त, व्याख्याव्याख्यानविचक्षणः ॥ २३ ॥ भूत्वा गुरोः प्रसादेन, सर्वशास्त्रविशारदः । नारदः शारदांभोदशुद्धधीः स्वां भुवं ययौ ॥ २४ ॥ नृपचन्द्रोऽभिचन्द्रोऽपि, प्रभाते समये व्रतम् । ततश्चासीद्वसू राजा, वासुदेवसमः श्रिया ॥ २५ ॥ सत्यवादीति

वसुराजाख्यानः

॥ १४० ॥

रोगविशेषेण पंचेंद्रियाश्च जंतवो न बिभ्रते—न धरंति, अपि तु सर्वेऽपि धरंतीति; तु—पुनर्येषां मुनीनां वचो—वचनं निरवद्यं—निष्पापं वर्त्तते तान्—वचोगुप्तान् वाग्गुप्तिधरान् मुनीन् स्तुवे—स्तुतिगोचरान् कुर्वे ॥ २४४ ॥ ६ ॥

अथ वाग्गुप्त्यभावेऽनिष्टफलं दृष्टांतपूर्वकं दर्शयन्नुपदिशति—

निरवद्यं वचो ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः । प्रयाता नरकं घोरं, वसुराजादयो द्रुतम् ॥ २४५ ॥ ७ ॥

धनवि०—ततः कारणान्निरवद्यं—निष्पापं वचो—वचनं ब्रूहि—वद, यतः—कारणात्सावद्यवचनैः—अलीकवचनैर्वसुराजादयो—वसुनामनृपप्रभृतयः सपापवचनवक्तारो द्रुतं—शीघ्रं घोरं—रौद्रं सप्तमं नरकं प्रयाताः—प्रकर्षेण प्राप्ताः । भावार्थस्तु वसुराजकथातोऽवसेयः, तत्कथा चेयं—अस्ति चेदिषु विख्याता, नाम्ना शुक्तिपुरी पुरी । शुक्तिमत्याख्यया नद्या, नर्मसख्येव शोभना ॥१॥ पृथ्वीमुकुटकल्पायां, तस्यां तेजोभिरद्भुतः । माणिक्यमिव पृथ्वीशोऽभिचंद्रो नामतोऽभवत् ॥ २ ॥ सूनुः सूनृतवाक्यस्य, वसुरित्यभिधानतः । अजायत महाबुद्धिः, पांडोरिव युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ पार्श्वे क्षीरकदंबस्य, गुरोः पर्वतकः सुतः । राजपुत्रो वसुश्छात्रो, नारदश्चापठंस्त्रयः ॥४॥ सौधोपरि शयानेषु, तेषु पाठश्रमान्निशि । चारणश्रमणौ व्योम्नि, यांतावित्यूचतुर्मिथः ॥ ५ ॥ एषामेकतमः स्वर्गं, गमिष्यत्यपरौ पुनः । नरकं यास्यतस्तच्छ्रा-

---

के के प्राणिन एकेंद्रियादयो मूका वा मौनं न बिभ्रते?—न धारयंति, वचनयोगाभावाद्द्रव्येंद्रियोपघाताद्वा, अपि तु बहवो बिभ्रते, परं वचोयोगे सति द्रव्येंद्रियपाटवे सति वा येषां महात्मनां निरवद्यं—सावद्यप्रवृत्तिरहितं वचो वर्त्तते तान्—वचसा गुप्तान्—वाग्गुप्तिमतः स्तुवेऽहमिति ॥ २४४ ॥ ६ ॥

रत्न०—**निरवद्यमिति०** व्याख्या—हे देहिन्! त्वं निरवद्यं वचो ब्रूहि—जल्प, यतः कारणात्सावद्यवचनैः—सावद्यवचनजल्पनैरित्यर्थः वसु-

श्री सम्या.
घनवि.
रत्न० सूची
१४ अवि०

॥ १२९ ॥

निरर्थकता च शुभकार्यैकरूपमनोरथे समुत्पन्ने कार्यसिद्धौ सफलता तदप्राप्तिसिद्धौ च निष्फलता, उभयथापि शुभकर्मानुबन्धिता, यदुक्तं—
"भवन्ति भूरिभिर्भाग्यैर्धर्मकर्ममनोरथाः । फलन्ति यत्पुनस्ते तु, तत्सुवर्णस्य सौरभम् ॥ १ ॥" इति ॥ तान्—अनन्तरोक्तस्वरूपोपलक्षितान् पारगान्—संसारपारगामिनो यतीन्—मुनीन् स्तुवे—स्तुतिगोचरान् कुर्वे इत्यर्थः ॥ २४३ ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयस्य वाग्योगस्य संवरमुपदिशति—

वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न बिभ्रते ? । निरवद्यं वचो येषां, वचोगुप्तास्तु तान् स्तुवे ॥ २४४ ॥ ६ ॥

घनवि०—वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण—वचनप्रवृत्त्यभावमात्रेण—वाग्व्यवहारासामर्थ्येनैव मौनं—वाग्व्यापाररहितत्वं के के एकेन्द्रियादयो

सम्यगपार्थ्यसंगतिर्न स्यात्, मनसः प्रवृत्तिर्द्विधा—सार्थका निरर्थका च, किंचित्प्रमनः कदाचन च हेतोर्मनसः प्रवृत्तिः सार्थका, तथा कर्माणि गच्छन् कश्चिच्चिन्तयेत्—ईदृक् क्षेत्र इत्यादिकर्मोदये भवति तदा भूयसी धान्यनिष्पत्तिर्जायते, ता चिन्ताविषयस्तो नास्ति यत ईदृशी भूः एष्या पतिताऽस्तीत्यादिविषया प्रवृत्तिर्निरर्थका, सर्वथा मनोव्यापाराभावमिति, तन्मनः शुभध्यानेन—धर्मशुक्लध्यानेन पवित्रितं—स्वच्छं सदस एव येषां दुर्विकल्पेभ्यो विरतं वर्तते तान् यतीन् प्रति स्तुवेऽहमिति, विलक्षणान् !—संसारसागरस्य पारगान्—पारं प्राप्तान्, अनेनैतदागममपि महानुभावानां सदा शान्तिः, अत एव गम्भीरो रत्नाकर इति, यथा रत्नाकरे सत्यपि मकरमत्स्यादिपातासं समुद्रे परं प्रचण्डमौक्तिकादीनां महार्घवस्तूनां समागमदायकत्वं न यातीति तथा गम्भीरत्नाकरेऽप्युपशमनोऽम्भुत इति ॥ २४३ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ मनःसंवरमुक्त्वा महर्षिः श्रोतॄणामसंवरमाह—वचोऽप्रवृत्तिमात्रेणेति० व्याख्या—हे भविन् ! वचसोऽप्रवृत्तिप्रवृत्तिमात्रं तेन

वचोगुप्तिः

॥ १२९ ॥

ध्यायिनो—ध्यानकर्तॄन् वयं स्तुमः—स्तुतिगोचरान् कुर्म इति, अत्र धर्मेणोपेतं धर्म्यं, ध्यानस्वरूपं च "जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं । तं हुज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥ १ ॥ अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुम्मि । छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥२॥ अंतोमुहुत्तपरओ चिंता झाणंतरं च हुज्जाहि । सुचिरंपि हुज्ज बहुवत्थुसंकमे झाणसंताणो ॥ ३ ॥ अट्टं १ रुद्दं २ धम्मं ३ सुक्कं ४ झाणाइं तत्थ अंताइं । निव्वाणसाहणाइं भवकारणमट्टरुद्दाइं ॥ ५ ॥ इत्यादिगाथास्वरूपं सप्रपंचं श्रीआवश्यकवृत्तिगतध्यानशतकवृत्तितोऽवसेयं, विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते इति ॥ २४२ ॥ ४ ॥

अथ मनःस्थैर्याधिकारागतं धर्मध्यानस्वरूपं निरूपयन् धर्मध्यायिनः स्तौति—

सार्थं निरर्थकं वा यन्मनः सुध्यानयंत्रितम् । विरतं दुर्विकल्पेभ्यः, पारगांस्तान् स्तुवे यतीन् ॥ २४३ ॥ ५ ॥

धनवि०—**यन्मनो**—येषां चित्तं **सार्थं**—सफलं **वा**—अथवा **निरर्थकं**—निष्फलं **सुध्यानयंत्रितं**—शुभकार्यकरणमनोरथेन नियंत्रितं—संकलितं सत्, सद्ध्यानपाठे तूत्तमं ध्यानं पूर्ववदेव, **दुर्विकल्पेभ्यः**—अशुभकार्यकरणमनोरथेभ्यो **विरतं**—निवृत्तं भवति, अत्र सार्थकता

ध्यानम्—आर्त्तरौद्रधर्मशुक्लरूपं नास्ति, आदिशब्देन द्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियासंज्ञिपंचेंद्रियादिग्रहणं, तेन कारणेन, तुरिति विशेषे तन्मनः प्रति प्राप्य, धर्महेतुत्वाद्धर्मं शुक्लपुद्गलोपमानत्वाच्छुक्लं धर्मं च शुक्लं च धर्मशुक्ले ताभ्यां हेतुभ्यां मनसः स्थैर्यं—मनोनिरोधलक्षणं भजंतीति धर्मशुक्लमनःस्थैर्यभाजस्तान् प्रति वयं स्तुमः—स्तुतिविषयीकुर्मः, किंलक्षणान् ?—ध्यायंतीति ध्यायिनस्तान् ध्यायिनो, ध्यानवत इत्यर्थः ॥ २४२ ॥ ४ ॥

रत्न०—**सार्थमिति०** व्याख्या—यन्मनः सहार्थेन वर्त्तते तत्सार्थं, तथा निर्गतोऽर्थः—प्रयोजनं यस्मात्तन्निरर्थकं, प्रवृत्तिमदित्यध्याहार्य-

वाच वद्धेच, सर्वं वेमिकमुखे । प्रसन्नचंद्रराजर्षेः, पार्श्वेऽमुदुदुमेर्ध्वनिः ॥ २३ ॥ देवैः कस्मादमके, राजोचे किं महः ? प्रभो ! । स्वाम्याह तस्य राजर्षेः, कुत्सामानास्मनोऽधुना ॥ २४ ॥ कुर्वंति केवलोत्पत्ती, महिमान सुरासुराः । दर्शितोऽभूत्परेकोऽप्युत्सर्गे प्रभ्य-मावयोः ॥ २५ ॥ इति श्रीहरिभद्रसूरिकृत्यनुसारेण लिखितं ॥ २४१ ॥ ३ ॥

अथ पवनसाधनादिकपरिकल्पमनोरोधस्याकिंचित्करत्वं धर्म्यध्यानादिकपरिकल्पमनोरोधस्य च सावकत्व प्रदर्शयन्नुपदिशति—

मनोऽप्रवृत्तिमात्रेण, ध्यानं नैकेंद्रियादिषु । धर्म्यशुक्लमनःस्थैर्यभाजस्तु ध्यायिनः स्तुमः ॥ २४२ ॥ ४ ॥

धन०—मनोऽप्रवृत्तिमात्रेण–चेतसः प्रवृत्त्यभावमात्रेण संज्ञिपंचेंद्रियादितरेषु प्राणिषु मनसोऽभावान्मनःप्रवृत्त्यभावे एकेंद्रियादिषु–पृथिवीकायिकाप्कायिकतेजःकायिकवायुकायिकवनस्पतिकायिकेषु, आदिशब्दात् द्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियेषु मनोऽप्रवृत्तिरूपं ध्यानं–योगांग न भवति, किंच–प्रत्युत पवनसाधनेन मनोरोधस्य धर्म्यध्यानशुक्लध्यानान्तरायकारित्वादकिंचित्करत्वम्, अत एव श्रीहेमसूरिकृतश्रीयोग-शास्त्रे पंचमप्रकाशे "न च प्राणायामो मुक्तिसाधने ध्याने उपयोग्यसौ मनःपरिक्लेशकारित्वात्, यदाहुः–ऊसासं न निरंभइ आभिग्गहिओवि किमुअ चेट्ठाए ? । सज्जमरणं निरोहे सुहुमोसासं तु जयणाए ॥१॥ [उच्छ्वासं न निरुणद्धि आभिग्रहिकोऽपि किमुत चेष्टायां ? । सद्योमरणं निरोधे सूक्ष्मोच्छ्वासं तु यतनया ॥ १ ॥] इत्यादि, तु पुनर्धर्म्यशुक्लमनःस्थैर्यभाजो–धर्म्यशुक्लध्यानाभ्यां मनःस्थैर्यं भवति यथा तान्

ध्याया तेषो–दुर्ध्यानप्रसरनिवारणक्षमौ क्षणादपि–क्षणमात्रतोऽपि यथाक्रम मतस्य शिवस्य–मोक्षस्यापि हेतुभूतौ भवतामिति, तत्र दर्शितविस्तरः श्रीहेमसूरिकृतपरिशिष्टपर्वतोऽवसेय इति ॥ २४१ ॥ ३ ॥

रत्न०—मनोऽप्रवृत्तिमात्रेणेति० व्याख्या—मनसोऽप्रवृत्तिः–अप्रवर्तनं केवलमप्रवृत्तिमात्र तेन मनोऽप्रवृत्तिमात्रेणैकेंद्रियादिषु

भावयन् धर्मतत्त्ववित् ॥ राजगृहश्मशाने स, कायोत्सर्गेण तस्थिवान् ॥ ४ ॥ तदा तमोरिपुर्वीरस्तत्रापि समवासरत् । वंदारुर्निर्ययौ लोकः, कोकवत्प्रीतमानसः ॥ ५ ॥ क्षितिप्रतिष्ठितात्तत्रायातौ द्वौ च वणिग्वरौ । प्रसन्नचंद्रराजर्षिं, दृष्ट्वा मार्गसमीपगम् ॥६॥ एकोऽभापिष्ट मुग्धः सन्, धन्यात्मा प्रभुरेप नः । राज्यलक्ष्मीं परित्यज्य, स्वीचकार तपःश्रियम् ॥७॥ द्वितीयः स्माह धन्यत्वं, कुतोऽमुष्य महामुनेः ? । योऽसंजातबलं पुत्रं, कृत्वा राज्येऽग्रहीद्व्रतम् ॥ ८ ॥ वराकः सोऽधुना डिंभो, दायादैः परिभूयते । उपद्रुतं पुरं लोको, दुःखे बहुरपातयत् ॥ ९ ॥ तदद्रष्टव्य एवायमित्याकर्ण्याकुपन्मुनिः । दध्यौ पुत्रं मयि सति, दुर्धीरपकरोति कः? ॥१०॥ महासंग्राममारूढं, श्रेणिकः क्ष्माभृदीयिवान् । स दृष्ट्वा तमवंदिष्ट, कायोत्सर्गधरं मुनिम् ॥ ११ ॥ तं नेपदपि दृष्ट्वाऽपि, स पुनः समभावयत् । श्रेणिकोऽचिंतयन्नूनं, शुक्लध्याने स्थितोऽस्त्यसौ ॥ १२ ॥ ततः श्रीश्रेणिको वीरं, नत्वाऽप्राक्षीज्जगत्प्रभो! । प्रसन्नचंद्रराजर्पिर्योदृग्ध्यानो मया नतः ॥ १३ ॥ तत्र कालं स चेत्कुर्यात्तस्य जायेत का गतिः ? । बभाषे भगवान् वीरः, सप्तम्यामवनौ गतिः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा श्रेणिको दध्यौ, हा किमेतन्मया श्रुतम् ? । अत्रान्तरेऽस्य राजर्षेः, संग्रामारूढचेतसः ॥ १५ ॥ प्रधानरिपुणैकेन, युद्ध्यमानस्य निर्भयम् । निष्ठां गतानि शस्त्राणि, शिरस्त्राणे करं व्यधात् ॥ १६ ॥ एतेनैतं हनिष्यामि, हताः सर्वे परेऽरयः । यावत्पस्पर्श मौलिं स, तावदग्रेऽस्ति लुंचितम् ॥ १७ ॥ ततः संवेगमापन्नो, राजर्षिर्दध्यिवानिदम् । आः किं चक्रे मया धिग् धिग्, विराद्धं प्रथमं व्रतम् ॥ १८ ॥ शुद्ध्यमानाशयो भूपः, स्वं निंदत्यतिचारिणम् । मनोबद्धानि कर्माणि, मनसैव क्षिपंस्तदा ॥ १९ ॥ श्रेणिकः पुनरप्राक्षीत्, स राजर्षिः प्रभोऽधुना । यादृग्ध्यानोऽस्ति तत्रैव, मृतो गच्छति कां गतिम् ? ॥ २० ॥ स्वाम्यूचे संप्रति मृतोऽनुत्तरेषु सुरो भवेत् । अथोचे श्रेणिकः स्वामिन्!, पूर्वमन्यत् प्र(न्य)रूपि किम्! ॥ २१ ॥ किं वाऽन्यथा मयाऽज्ञायि ?, स्वाम्याह न मयाऽन्यथा । ऊचे त्वयाऽन्यन्नाश्रावि, श्रेणिकः स्माह तत्कथम् ? ॥ २२॥ स्वाम्यथो-

प्रसन्नचन्द्रः

अथ तंदुलमत्स्यस्वरूपं चेद, तंदुलमत्स्यः पुनर्यो महामत्स्यस्य चक्षुःपक्ष्मणि तंदुलप्रमाणोऽन्तर्मुहूर्तायुरुत्पद्यते, तथाविधमहामत्स्यपरिणामेन भावसंभूतेन यादृगायुर्बद्ध्वा सप्तमं नरकं गच्छतीत्युपदेशरत्नाकरे द्वितीयतटे तृतीयांशे नवमगाथायां; पुनरुपदेशरत्नाकरे एव यथा तंदुलमत्स्यः मनुष्यमहामत्स्यभिक्षकरतले पद्मोर्मिकाशालिकणो निर्गतश्च बहुम्, तस्मात् मीरव बहुवाच्यानेकायसमिति भव्यानिकारे पद्मसरसी इति ॥ २४० ॥ २ ॥

पुनर्मनोयोगसंवरं दृष्टान्तपूर्वकमुपदिशति—

प्रसन्नचन्द्रराजर्षेर्मनःप्रसरसंवरौ । नरकस्य शिवस्यापि, हेतुभूतौ क्षणादपि ॥ २४१ ॥ ३ ॥

धनवि०—प्रसन्नचंद्रराजर्षेः—श्रीसोमचन्द्रनृपसूनोर्मनःप्रसरसंवरौ—चित्तप्रवृत्तिनिवृत्ती नरकस्य—निरयस्यापि—पुनः शिवस्य—मोक्षस्य क्षणादपि—स्तोककालादपि हेतुभूतौ—हेतू एव हेतुभूतौ भवतः—जातौ । प्रसन्नचंद्रराजर्षिचरितं चेदं—"क्षितिप्रतिष्ठितपुरं, जगच्चित्तप्रति-ष्ठितम् । प्रसन्नचंद्रस्तत्रासीत्, पृथिवीपाकशासनः ॥ १ ॥ श्रीवीरः समवासार्षीत्तत्र मधुमदागमः । श्रुत्वा धर्मं प्रबुद्धः सन्, सुतं राज्ये न्यवेशयत् ॥ २ ॥ प्रव्रज्यां प्राप शिक्षे द्वे, स गीतार्थोऽभवन्मुनिः । अन्यदा जिनकल्पस्य, प्रतिपित्सुर्महामुनिः ॥ ३ ॥ सप्तभिर्भावनाभिस्तं,

---

महाकायोऽहमभवं तदैतान् सर्वान् एकहेलयैवोदरपुटमीलनेन कवलीकरोमीति दुर्ध्यानपरो भूत्वा पुनरन्तर्मुहूर्तान्तरेण सप्तमीं नरकपृथिवीं यातीत्यागमः, एवं कायवचोऽव्यापारवतो मनोव्यापारत एव दुर्गतिं यातीति ॥ २४० ॥ २ ॥

रत्न०—पुनरत्र दृष्टान्तगर्भं श्लोकमाह—प्रसन्नचंद्रराजर्षेरिति० व्याख्या—हे चेतन् ! प्रसन्नचंद्रराजर्षेर्मनसः प्रसरो—दुर्ध्यानतया व्यापि-

शब्दादिविषयो गोष्ठामाहिलादेरिवेति ३, सांशयिकं च देवगुरुधर्मेष्वयमयं चेति संशयानस्येति ४, अनाभोगिकं च विचारशून्यस्यैकेंद्रियादेर्विशेषज्ञानविकलस्येति ५; अविरतिश्च—विरतिविराद्धित्वं; योगाश्च—अशुभमनोवाक्कायव्यापाराः; प्रमादाश्च—विषयकषायादयः; ततो द्वंद्वः । यद्—यस्मात्कारणादसंवृता—अनिरुद्धा एते मिथ्यात्वादयो भवतापं—संसारस्य परितापं दद्युः—प्रयच्छंति स्म; च पुनः सुसंवृता—निरुद्धा एते मिथ्यात्वादयो मुक्तिरमां—मोक्षलक्ष्मीं दद्युः—प्रयच्छंति स्म ॥ २३९ ॥ १ ॥

यतिश्रावकयोः प्रायो मिथ्यात्वासंभवेन मिथ्यात्वमुपेक्ष्य योगनिरोधमुपदिशन् पूर्वं मनोयोगनिरोधमुपदिशति—

मनः संवृणु हे विद्वन्नसंवृतमना यतः । याति तंदुलमत्स्यो द्राक्, सप्तमीं नरकावनीम् ॥ २४० ॥ २ ॥

धनवि०—हे विद्वन् !—हे धीमन् त्वं मनो—मानसं संवृणु—दुष्टविषयेभ्यो निवर्तय; यतः कारणादसंवृतमना—अनिरुद्धचित्तस्तंदुलमत्स्यः—तंदुलनाम्ना प्रसिद्धो मत्स्यो—मीनो द्राक्—शीघ्रं सप्तमीं नरकावनीं—महातमःप्रभानाम्नीं सप्तमनरकपृथ्वीं याति—गच्छति ।

इत्युक्, किं ?—सोऽयं, यद्—यस्मात्कारणादेते चत्वारोऽप्यसंवृताः सतो भवस्य—संसारस्य तापं—कष्टं दद्युः—ददति स्म, च पुनरेते सुसंवृताः सतो मुक्तिरमां—मोक्षलक्ष्मीं दद्युरिति ॥ २३९ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ सर्वत्र मनसः प्राधान्यात् मनःसंवरमाह—मनः संवृण्वितिः व्याख्या—हे विद्वन् !—हे पण्डित त्वं मनः प्रति संवृणु, यतः कारणादसंवृतं मनो येन सः असंवृतमनाः तंदुलप्रमाणो मत्स्यस्तंदुलमत्स्यो द्राक्—शीघ्रं सप्तमीं नरकावनीं—नरकपृथिवीं याति, तत्र मन एव मूलं निमित्तं, सप्तमपृथिव्यागतो महामत्स्याक्षिस्थितमत्स्यगर्भजोऽन्तर्मुहूर्तायुष्को महामत्स्यप्रसारितास्यान्निर्गच्छतो बहून् मत्स्यान् दृष्ट्वा चेदेतावद्भा-

अथ सामान्यतो यतीन् विशेष(तो)धर्मस्थगृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशः ।

धनवि०—अथेत्यानन्तर्ये सामान्यतः—साधारण्येन यतीन्—संयमिनः च पुनर्विशेषधर्मस्थगृहिणः—सम्यक्त्वमूलद्वादशव्रतधारि-श्रावकानाश्रित्य—उद्दिश्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशो—मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगनिरोधोपदेशः, प्रवर्त्यते इति शेषः ।

अथाश्रिवद्वारे पूर्वोद्दिष्टत्वेन पूर्वं मिथ्यात्वादिसंवरमुपदिशन्नाह—

मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादानात्मन् ! सदा संवृणु सौख्यमिच्छन् ।
असंवृता यद्भवतापमेते, सुसंवृता मुक्तिरमां च दद्युः ॥ २१९ ॥ १ ॥

धन०—हे आत्मन् ! त्वं सौख्यमिच्छन्—सुखमभिलषन् मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान् सदा—सर्वकालं संवृणु—संक्षेपविषयी-कुर्वित्यन्वयः, तत्र मिथ्यात्वं च "दुविहं लोइयमिच्छं देवगयं गुरुगयं मुणेयव्वं । लोउत्तरं च दुविहं देवगयं गुरुगयं चेव" ॥१॥ 'चउव्विहं मिच्छत्तं'मित्यादि ॥ अथवा मिथ्यात्वं पञ्चविधं, यदाह—अभिगहियमणभिगहियं च तह अभिनिवेसियं चेव । संसइयमणाभोगं मिच्छत्तं पंचहा होई ॥ १ ॥ तत्राभिग्रहिकं पाखण्डिनां स्वस्वशास्त्रनियन्त्रितविवेकालोकानां परपक्षप्रतिक्षेपदक्षाणां १, अनाभिग्रहिकं च प्राकृतजनानां सर्वे देवा वन्द्या, न निन्द्याः, एवं सर्वे गुरवः सर्वे धर्मा आराध्या इति २, आभिनिवेशिकं च यथावस्थितं वस्तु जानतोऽपि दुरभिनिवे-

रत्न०—मिथ्यात्वयोगाविरतीति० व्याख्या—हे आत्मन् ! मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान् चतुरोऽपि बन्धहेतून् त्वं सदा संवृणु, किं कुर्वन् ?—

१ द्विविधं लौकिकं मिथ्यात्वं देवगतं गुरुगतं ज्ञातव्यम् । लोकोत्तरं च द्विविधं देवगतं गुरुगतं चैव ॥ १ ॥ चतुर्विधं मिथ्यात्वम् ॥ २ आभिग्रहिकमना-भिग्रहिकं च तथाऽभिनिवेशिकं चैव । सांशयिकमनाभोगं मिथ्यात्वं पञ्चधा भवति ॥

तस्माद्धे मुमुक्षो—हे मुनेऽनुभूयमानोरुफलेऽपि—प्रत्यक्षोपलभ्यमानमहाफलेऽप्यस्मिन् प्रसिद्धे संयमे—चारित्रे किं न यतसे ?—कथं नोद्यमं कुरुपे ॥ २३८ ॥ ५७ ॥

इति श्रीतपा० महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणि-
विरचितायां यतिशिक्षानाम्नी त्रयोदशी पदपद्धतिः ॥ १३ ॥

१४ मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशाधिकारः ।

अथानन्तरद्वारे केवलसर्वविरतिधारियतियोग्यमुपदेशमुपदिश्य सामान्यतः सर्वविरतिधारिदेशविरतिधारिणोर्योग्यमुपदेशमुपदेष्टुं मिथ्या-त्वादिसंवरोपदेशद्वारं दर्शयन्नाह—

दनुभूयमानं महच्च भवति तस्मिन् शर्करादाविव यत्नः कर्त्तुं युक्त एवेति, मोक्षमिच्छो मुमुक्षो ! इतिसंबोधनं साभिप्रायमिति ॥ २३८ ॥ ५७ ॥
इति त्रयोदशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्र त्रयोदश इति प्रथितोऽधिकारः ॥१३॥

अथ सामान्यतो यतीन् विशेषतो धर्ममयगृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशाख्यश्चतुर्दशोऽधिकारो विवरीतुं प्रक्रम्यते—तत्र प्रथमं बंधहेतुसंवरमाह—

अथैतद्वारमुपसंहरन्निर्दिष्टमंगलार्थं संयमाराधनायां सुमहत्फलं दर्शयन्नुपदिशति—

मात्राऽपि यस्येति जनेऽसि पूज्यः, शुद्धात्ततो नेष्टसुखानि कानि ? ।
तत्संयमेऽस्मिन् यतसे मुमुक्षोऽनुभूयमानोरुफलेऽपि किं न ? ॥ २१८ ॥ ५७ ॥

धनवि०—यस्य संयमस्य मात्राऽपि—संयमवानित्यभिधानेनापि जने—लोके इति—अमुना प्रकारेण यथापात्रामिभिः पूज्यः—अर्चनीयोऽसि, ततः शुद्धात्सर्वसंयमादिष्टसुखानि कानि न भवन्ति ?, अपि तु सर्वाण्यभिलषितसुखानि स्वर्गापवर्गराज्यादीनि भवन्तीत्यर्थः, तत्—

पद्धुक्तमागमे—"पणमइ कोडीओ जत्था गुणसट्ठि सहस्सपणवीसं । नवसय पणवीसाए सविसा भवमागपरिमियस्से ॥ १ ॥"त्ति, हे श्रमण ! तत्संयमजीवितं त्वं किं हारयसि ?, अपि तु मा हारय, हारेहि चेवे, हे प्रमत्त !—हे प्रमादिन् पुनरस्य संयमजीवितस्य प्राप्तिः—अग्रे वर्तते ?, अपितु नास्तीति, दुष्प्रापा चेति ॥ २१७ ॥ ५६ ॥

रत्न०—अथ यस्य मात्राऽपि पूजां प्रापयसि तस्मिन् परिणामसुन्दरेऽपि किं संयमे नोद्यमं कुरुषे ? इत्युपदिशन्नाह—मात्राऽपि यस्येति० व्याख्या—हे मुमुक्षो !—हे यते यस्य संयमस्य मात्राऽपि जने—लोके इति—अमुना प्रकारेण प्रमत्तो दृश्यमानेन पूज्योऽसि तर्हि—तस्य शुद्धात्संयमादिष्टानि—वाञ्छितानि च तानि सुखानि चेष्टसुखानि कानि न भवन्ति ?, अपितु सर्वाण्यपि भवन्ति, तत्—तस्मात्कारणादस्मिन्संयमे किं न यतसे ?—यत्नं न करोषि, अपि तु यत्नः कर्तुं युक्त इति, येन किं० ?—अनुभूयमानगुरु—महाफलं यस्य स तस्मिन्, किमपि यस्य फलं साक्षा-

क्षणधर्म-फलं

अथ प्रमादेन संयमविराधनायामेतावती शुभफलहानिः स्यादित्युपदिशति—

यस्य क्षणोऽपि सुरधामसुखानि पल्यकोटीर्नृणां द्विनवतिं ह्यधिकां ददाति ।
किं हारयस्यधम ! संयमजीवितं तद् ?, हा हा प्रमत्त ! पुनरस्य कुतस्तवाप्तिः ? ॥ २३७ ॥ ५६ ॥

धनवि०—**नृणां**—मनुष्याणां **यस्य** संयमजीवितस्य **क्षणोऽपि**—मुहूर्त्तोऽपि **सुरधामसुखानि**—देवलोकसुखान्यधिकां—समधिकां **द्विनवतिं**—द्विनवतिसंख्याः **पल्यकोटीः**—पल्योपमकोटीर्यावद्दद्**दाति**—प्रयच्छति, एतदुक्तार्थसंवादश्चायं—"सामाइयं कुणंतो समभावं सावओ घडिअदुगं । आउं सुरेसु बंधइ इत्तियमित्ताइं पलिआइं ॥ १ ॥ बाणवई कोडीओ लक्खा गुणसट्ठि सहस पणवीसं । नवसय पणवीसाए सतिहा अडभागपलिअस्स" ॥ २ ॥ अंकतोऽपि ९२५९२५९२५।$\frac{3}{8}$, इति **प्रतिक्रमणसूत्रवृत्तौ** ॥ हे **अधम !**—हे नीच **तत्संयमजीवितं** कथं—कस्माद्धेतोः **हारयसि ?**—अज्ञानतो मुधा त्यजसि; **हा हा** इति खेदे हे **प्रमत्त !**—हे प्रमादिन् **पुनः**—द्वितीयवारमस्य संयमजीवितस्याप्तिः—लाभः **कुतो** हेतोः ?, भविष्यसीति शेषः ॥ २३७ ॥ ५६ ॥

रत्न०—अथ मुहूर्त्तमात्रं संयमजीवितस्य फलं वदन् प्रमादं मा कार्षीरित्युपदिशन्नाह—**यस्य क्षणोऽपीति०** व्याख्या—हे यते ! यस्य संयमजीवितस्य क्षणोऽपि—मुहूर्त्तोऽपि घटिकाद्वयमपि सुरधाम्नः—स्वर्गस्य सुखानि ददाति, कथं ?—यावत्काः कर्मतापन्नाः भामेत्युक्ते सत्यभामेत्यादिवत् पल्यानां—पल्योपमानां कोटीः प्रति, कियतीः ?—द्विनवतिं—द्वाभ्यामधिका नवतिर्द्विनवतिस्तां, किंलक्षणाम् ?—अधिकां लक्षादिभिरंकैरित्यर्थः,

कलत्रपित्रागुरुपित्रारम्भपित्रादीनां वा निर्वाहपित्रापयाशो भरः—समूहः स भारो येषां ते निर्वाहपित्रादिभरवशकोपमभावे—अस-त्स्वेऽपि, भयामिश्रम्यागुरुम्यापाररम्भव्यापारयत्नपराम्भव्यापारभरामीपरिभाः ॥ २१५ ॥ ५४ ॥

अनंतरं 'भेत्तव्यं' संयमे यत्न इति नर्वोक्तुपदिष्टं, तेन संयमविराधनायाः फलं दर्शयन्नुपदिशति—

विराधितैः संयमसर्वयोगैः, पतिष्यतस्ते भवदुःखराशौ ।

शास्त्राणि शिष्योपधिपुस्तकाद्या, भक्ताश्च लोकाः शरणाय नालम् ॥ २१६ ॥ ५५ ॥

धनवि०—संयमसर्वयोगैः—संयमस्य सर्वव्यापारैः समितिगुप्तिप्रमुखप्रवृत्तिभिर्विराधितैः—खंडितैर्भवदुःखराशौ—सांसारिकदुःख-समूहे पतिष्यतः—अधो गमिष्यतस्तव शास्त्राणि—आचारांगादीनि व्याकरणादीनि वा, पठितानीति गम्यं, न पुनः शिष्योपधिपुस्त-काद्याः मन्त्रिताः च पुनर्भक्ताः श्रावकश्राविकाः शरणाय—भवदुःखराशौ पतिष्यतस्त्राणाय नालं—न समर्था भवन्तीति ॥ २१६ ॥ ५५ ॥

पुनः किं कृत्वा ?—अधीत्य—पठित्वा अधीत्यार्थं, कानि ?—शास्त्राणि, किं० ?—तत्त्वप्रकाशिका यानि येषु तानि तत्त्वपथानि, आप्तागमप्रणीतार्थं, इयत्यां सामग्र्यां मिलितायां सम्यां यत्र किं करोषि तत्तुष करोषीत्युपदेशः ॥ २१५ ॥ ५४ ॥

रत्न०—अथ संयमं गृहीत्वा संयमविराधनायै मा प्रवर्तस्वेत्युपदिशति०—विराधितैरिति० व्याख्या—हे यते ! विराधितैः संयमस्य—चारि-त्रस्य सर्वयोगैः—मूलगुणोत्तरगुणादिरूपसर्वैर्हेतुभिस्ते—तव दुःखराशौ पतिष्यतः सतः शास्त्राणि आगमादीनि शिष्या उपधयो—वस्त्रपात्रादयः पुस्तकम्—अक्षरन्यासरूपं तत्प्रधानानि येषां ते, आद्यशब्देन शिष्यादिसम्बन्धिपट्टिकापुस्तकादीनां पुस्तकोपकरणानां संग्रहः, च पुनर्भक्ता लोकाः—श्रावकश्राविकादयः शरणाय—शरणं दातुं नालं—असमर्थाः, किन्तु निःशरण एकाक्येव दुःखराशौ पतिष्यसीतिभावः ॥ २१६ ॥ ५५ ॥

शिष्यादी-नामत्रा मत्वं

॥ ११४ ॥

अनंतरं 'चरे'त्यादिना भयजनिकाऽसंयममार्गप्रवृत्तिरुपदिष्टा, अथ च शेषसकलसामग्रीसन्निधानजनितां संयमप्रवृत्तिमुपदिशति—

गुरूनवाप्याप्यपहाय गेहमधीत्य शास्त्राण्यपि तत्त्ववांचि ।
निर्वाहचिंतादिभराद्यभावेऽप्यूपे ! न किं प्रेत्यहिताय यत्नः ? ॥ २३५ ॥ ५४ ॥

धनवि०—हे ऋपे !–हे साधो गुरूनपि–शुद्धमार्गोपदेशकानप्यवाप्य–प्राप्य गेहमपि–सकलसंगमूलं गृहमप्यपहाय–त्यक्त्वा तत्त्ववांचि–तत्त्वप्रतिपादकानि शास्त्राण्यपि–आचारांगादीन्यधीत्य–पठित्वा निर्वाहचिंतादिभराद्यभावेऽपि प्रेत्यहिताय–परलोकसुखाय किं प्रश्ने यत्नः–उद्यमोऽर्थात्संयमे नास्ति ?, अत्र निर्वाहः–सुखाजीविका तस्याश्चिंता–चिंतनं सा आदौ–प्रथमं यासां पुत्रचिंतापुत्रीचिंता-

---

२ मैथुन ४ परिग्रहाविरमण ५ श्रोत्र १ चक्षु २ घ्राण ३ रसन ४ स्पर्शनेंद्रियानिग्रह १० क्रोध ११ मान १२ माया १३ लोभाजय १४–मनोवचःकायदुष्प्रवर्त्तना १७ लक्षणाः, तथा हास्यादयो–हास्य १ रति २ अरति ३ शोक ४ भय ५ जुगुप्सा ६ लक्षणाः षट्, द्विपः संति, तेन त्वमेतेभ्यो रिपुभ्यो बिभ्यद्–भयं गच्छन् चर–विहर, बिभ्यन्ने(दे)व सर्वं कुर्वीति ॥ २३४ ॥ ५३ ॥

रत्न०—अथ सर्वस्यां सामग्र्या सत्यां हितं किं न करोषीत्युपदिशति–गुरूनवाप्येति० व्याख्या—हे ऋपे ! त्वं निर्वाहो– निर्वहणमुदरभरणादिकस्तस्य चिंता कल्ये उदरभरणं कथं करिष्यामीत्यादिरूपा सैवादौ यस्य तन्निर्वाहचिंतादि तस्य भरः–समूहः स आदौ यस्य तन्निर्वाहचिंतादिभरादि तस्याभावे सत्यपि, उदरभरणवस्त्रपात्रपुस्तकादिचिंताराजभयचौरभयेहलोकभयाद्यभावे सतीत्यर्थः, प्रेत्य–परभवे हिताय यत्नः किं न क्रियते ?, अपितु कर्तुं युक्त इति, किं कृत्वा ?–अवाप्य, कान् ?–गुरून् प्रति, किं कृत्वा ?–अपहाय–त्यक्त्वा, किं ?–गेहम्, अपि पुनरर्थे,

प्रेत्यहित-
यत्नः

चण्डवातवीचिप्रहता अपि क्रमेण गुणस्थिता । नमु मनुजत्वात् धृतो जीवः प्रतिमासुख्यं लभते ॥ ४ ॥] इत्यादिगाथासूचिता आवश्य-
कोपोद्घातनिर्युक्तिगतस्यानिद्राभेदाः सविस्तरा ज्ञेया इति ॥ २१३ ॥ ५२ ॥

अनन्तरं 'रिपुवश्यतामगच्छ'न्नित्युक्तमत एव तत्त्वतो रिपून् सर्वेयमुपदिशति—

रिपवस्त्विमे ते विषयप्रमादा, असंवृता मानसदेहवाचः ।
असंयमाः सप्तदशापि हास्यादयश्च बिभ्यच्चर नित्यमेभ्यः ॥ २१४ ॥ ५३ ॥

धनवि०—तुः पुनरर्थे वाक्यालङ्कारार्थे वा ते—अग्र इमेऽशुभकर्मबद्धा विषयप्रमादाः—विषयाश्च प्रमादाश्च २, तथा असंवृताः—संवर-रहिता मानसदेहवाचो—मनोवचनकायाः, च पुनः सप्तदश—सप्तदशभेदा असंयमाः—पृथिव्यादिसंयमव्यापाराः च पुनः हास्यादयो—हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सारूपा रिपवः—अन्तरंगारयस्तेषि; एभ्योऽन्तरेभ्यो रिपुभ्यो नित्यं—सर्वकालं बिभ्यत्—भयं गच्छन् चर—संयममार्गे गच्छेत्यर्थः ॥ २१४ ॥ ५३ ॥

यतो हि यावत्समर्पितं च—सुखं वांछितं मोक्षसुखमिमानं लभते—प्राप्नोति ॥ २१३ ॥ ५२ ॥

रत्न०—अथ रिपुं मायापन्नपूर्वमेतेभ्यो बिभ्यदित्युपदिशति—रिपवस्त्विमे ते० व्याख्या—हे यते! ते—तव एते प्रसिद्धि विशेषणापन्ने विषया प्रमादाश्च विषयप्रमादाः प्रत्येकं पञ्च २ रिपवो—वैरिणः सन्ति, च पुनर्मानसदेहवाचो—मनःकायवचनानि, किं० ?—असंवृता—चपलत्वया मुक्ता इत्यर्थः, संवृतास्तु धर्मसाधनं भवन्तीत्यसंवृता इति विशेषणं सार्थकं, च पुनः सप्तदशाप्यसंयमाः—प्राणातिपात १ मृषावाद २ अदत्तादान-

ी व्या.
धनवि.
र० वृत्ती
२१ अवि०
। २२३ ॥

विषयादीनां
प्रभुत्वं

॥ २२२ ॥

जिनधर्मप्राप्तिरूपं मणिविशेषं समवाप्य-प्राप्य रिपुवश्यतां-वैरिवशतामगच्छन्-अनाप्नुवन् किमपि हितं-किञ्चित्सुखसाधनं कुरु २-साधयेरिति; यतो हितसाधनादर्थितं-प्रार्थितं शं-सुखं मोक्षलक्षणं लभसे। अत्र बोधिकारणानि "अणुकंप १ ऽकामनिज्जर २ बालतवे ३ दाण ४ विणय ५ विब्भंगे ६। संजोगविप्पओगे ७ वसणू ८ सव ९ इड्ढि १० सक्कारे ११ ॥ विज्जे १ मिंठे २ तह इंदनाग ३ कयउन्न ४ पुप्फसालसुए ५। सिव ६ महुरवणियभाउय ७-८ आभीर ९ दसन्नि १० लापुत्ते ११ ॥" इति गाथाद्वय-सूचितानि सक्षातान्यावश्यकवृत्त्यादिभ्यः समयसेयानि। युगसमिलादिदृष्टांताश्च-"चुल्लग १ पासग २ धन्ने ३ जूए ४ रयणे ५ य सुमिण ६ चक्के ७ य। चम्म ८ जुगे ९ परमाणू १० दस दिट्ठंता मणुअलंभे ॥ १ ॥ पुव्वंते हुज्ज जुगं अवरंते तस्स हुज्ज समिला उ। जुगछिद्दम्मि पवेसो इय संसइओ मणुअलंभो ॥ २ ॥ जह समिला पब्भट्ठा सायरसलिले अणोरपारम्मि। पविसिज्ज जुगच्छिद्दं कहवि भमंती भमंतम्मि ॥ ३ ॥ सा चंडवायवीईपणुल्लिआ अवि लभिज्ज जुगछिद्दं। नय माणुसाउ भट्ठो जीवो पडिमाणुसं लहइ ॥ ४ ॥ [अनुकंपाऽकामनिर्जरावालतपोदानविनयविभंगाः। संयोगविप्रयोगव्यसनोत्सवर्द्धिसत्काराः ॥ १ ॥ वैद्यो मेंठस्तथेन्द्रनागः कृतपुण्यः पुष्पशालसुतः। शिवो मथुरावणिग्भ्रातरौ आभीरा दशार्ण इलापुत्रः ॥ २ ॥ चोल्लकः पाशका धान्यानि द्यूतं रत्नानि स्वप्नश्चक्रं। चर्म (कूर्मः) युगं परमाणुः दश दृष्टान्ता मनुजत्वलाभे ॥१॥ पूर्वान्ते भवेद्युगं अपरान्ते भवेत्तस्य समिला तु। युगच्छिद्रे प्रवेश एवं संशयितो मनुजत्वलाभः ॥ २ ॥ यथा समिला भ्रष्टा सागरसलिलेऽनर्वाक्पारे। प्रविशेत् युगच्छिद्रं कथमपि भ्राम्यन्ती भ्राम्यति ॥ ३ ॥ सा

रत्नं-सम्यक्त्वरत्नं समवाप्य किमपि तद्धितं कुरु, अत्यंतादरख्यापनार्थं वीप्साया द्विर्वचनं, किंलक्षणं?-दुरापं-दुष्प्राप्यं, कैः?-युगसमिलादिनिदर्शनानि "चुल्लगपासगधन्ने" इतिगाथोक्तानि तैः, किं कुर्वन्?-अगच्छन्, कां?-रिपूणाम्-अन्तरङ्गाणां षण्णां कषायादीनां वश्यतां-पराधीनतां,

श्री अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
१३ अधि०
॥ १२२ ॥

अथात्रवरोक्तं विशेषतो निर्दिशति—

प्राप्यापि चारित्रमिदं दुरापं, स्वदोषजैर्यद्विषयप्रमादैः ।
भवाम्बुधौ धिक् पतितोऽसि भिक्षो !, हतोऽसि दुःखैस्तदनन्तकालम् ॥ २१२ ॥ ५१ ॥

धनवि०—हे भिक्षो !–हे साधो–यद्–यस्मात्कारणाद्दुरापं–दुर्लभं चेदं पंचमहाव्रतादिरूपेण प्रसिद्धं चारित्रं–संयममार्गं प्राप्यापि–लब्ध्वापि स्वदोषजैः–स्वकीयरागद्वेषप्रमादोत्पन्नैर्विषयप्रमादैः प्रसिद्धैर्भवाम्बुधौ–संसारसागरे पतितः–पतनशीलोऽसि, तद्–तस्मादनन्तकालं यावद्दुःखैः–चातुर्गतिकैः प्रसिद्धदुःखैर्हतोऽसि, अतस्त्वां धिगस्तिवति ॥ २१२ ॥ ५१ ॥

अथानन्तरोक्तस्यैव चारित्रस्य दुरापतां दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढयन्नुपदिशति—

कथमपि समवाप्य बोधिरत्नं, युगसमिलादिनिदर्शनाद्दुरापम् ।
कुरु कुरु रिपुवश्यतामगच्छन्, किमपि हितं लभसे यतोऽर्थितं शम् ॥ २१३ ॥ ५२ ॥

धनवि०—कथमपि–कथंचित्कष्टसहनादिना महता प्रयासेन युगसमिलादिदृष्टान्तात् सिद्धान्तप्रसिद्धाद्दुरापं–दुर्लभं बोधिरत्नं–

रत्न०—अथ चारित्रस्य दुष्प्रापतया विषयप्रमादानां प्रकारान्तरेण सम्यगुपदिशन्नाह–प्राप्यापीति० व्याख्या—हे भिक्षो ! इदं दुराप–दुष्प्राप्य चारित्रं प्राप्यापि चेद्–यदि त्वं विषये प्रमादेन हेतुभिर्धिग्–निन्दितं यथा स्यात्तथा भवाम्बुधौ–संसारसमुद्रे पतितोऽसि तत्–तदनन्तं काल यावत् दुःखैर्हतोऽसि, विषयप्रमादैः क० ?–स्वस्य–आत्मनो दोषास्तेभ्यो जायन्ते इति स्वदोषजास्तैरिति ॥ २१२ ॥ ५१ ॥

रत्न०—अथ बोधिरत्नस्य दुष्प्रापतां वदन् यतिजने हितार्थे प्रवर्तयन्नाह–कथमपीति० व्याख्या—हे यते ! त्वं कथमपि महता कष्टेन बोधि-

चारित्रबो-
धिदौर्लभ्यं

॥ १२२ ॥

गर्वे करणं

धनवि०—गृहस्थावस्थायां कोऽपि—अनिर्दिष्टनामा रंको—दरिद्रः पुमान् जनाभिभूतिपदवीं—जनेभ्योऽभिभूतेः—पराभवस्य पदवी—पद्धतिं विषयतामित्यर्थस्त्यक्त्वा—परिहृत्य गुरोः प्रसादात्—गुरुकृपावशात्कथंचन—केनचिदुपायेन यतेः—मुनेर्वेषं—रजोहरणादिलिङ्गं प्राप्य—अधिगत्य मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभाग्—मदवानात्मानं—स्वं नरेंद्रमिव—राजानमिव गणयेत्—चिंतयेत्, च पुनः कोऽपि पुमान् गुरोः प्रसादात् शास्त्रं—व्याकरणप्रमाणसिद्धांतादिग्रन्थानां सूत्रमर्थं च प्राप्य मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभागात्मानं नरेंद्रमिव गणयेत्, च पुनः कोऽपि पुमान् गुरोः प्रसादात्पंडितादिपदवीं प्राप्य मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभागात्मानं नरेंद्रमिव गणयेत्, अत्र मुखरस्य भावो मौखर्यं—वाचालत्वेत्यर्थस्तदादौ—प्रथमं यस्य तत्तथा, आदिपदात्सैकपटवैराग्यमुद्रादिपरिग्रहः, तेन वशीकृता—रंजिता चासौ ऋजुजनता च—भद्रकजनसमूहस्तया विहितानि दानार्चनादीनि प्रसिद्धानि तैस्तयेति, तं पुरुषं धिगस्तु, यतः स पुरुषो द्रुतं—निश्चितं दुर्गतौ—नरकादिगतौ गंता—गमनशील इति ॥ २३१ ॥ ५० ॥

रत्न०—अथात्मनो रंकत्वादिदूषितां पूर्वावस्थां विलोक्य संयमावस्थायां संपदं प्राप्तोऽपि गर्वं कृत्वा दुर्गतौ गन्ताऽसीति कथयन्नाह—रंकः कोऽपीति० व्याख्या—कश्चिद्गृहस्थावासमाश्रित्य निःसत्तया रंकः स एवात्मानं नरेन्द्रमिव गणयन् धिग्—निंदितं यथा स्यात्तथा द्रुतं—शीघ्रं दुर्गतौ गंता, किं कृत्वा?—वेषं प्राप्य, कस्य?—यतेः, यतिसंबंधिनमित्यर्थः, किं कृत्वा?—त्यक्त्वा, कां?—जनानामभिभूतिः—पराभवो यस्यां सा चासौ पदवी च तां, तथा कथंचन—महता कष्टेन कियच्छास्त्रमिति—शास्त्राध्ययनं प्राप्य, तथा तन्मध्ये कोऽपि वाचनाचार्यः पंडित उपाध्याय आचार्यः इतिरूपं पदं—बिरुदं प्राप्य, एतत्सर्वं गुरोः प्रसादात् प्राप्येत्यर्थः, गर्वं भजतीति गर्वभाक्, कैः?—मुखरस्य भावो मौखर्यं तदादि यस्य तेन वशीकृता या ऋजुः—सरला जनता—जनसमूहस्तया दानं वस्त्रपात्रादीनां अर्चनं चंदनादिभिस्तैरिति ॥ २३१ ॥ ५० ॥

श्री अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
११ अधि०

॥ १११ ॥

सावद्यं—सपापं कर्म भुक्तमोगैरमुष्मापितुममाप्त्युपायभूतं कथमिच्छसि ?—वांछसि, हि—यतः कारणात् हेममयी—सुवर्णमयी छुरी—कृपाणिका उदरे—जठरे क्षिप्ता—प्रक्षिप्ता कृपयतोऽपि—कृपावत्यप्यसून्—प्राणान् किं न कृणोति ?—न छिनत्ति। अत्र संयतोक्त सुवर्णछुरीदृष्टान्तसमाद् इत्थार्थ ममतामुख्या च सावद्यकर्मभिर्वर्तनं छुरीसमानमिव संयमजीवितं च प्राणसमानमिति दार्ष्टान्तिकयोजना ॥ २१० ॥ ४९ ॥

अनन्तरं समितिगुप्तिशिक्षानुपदिश्याथ यत्योपधपरिग्रहादिकर्मनुपदिशति—

रंकः कोऽपि जनाभिभूतिपदवीं त्यक्त्वा प्रसादाद्गुरो-
र्वेषं प्राप्य यतेः कदन्नकणिकामात्रः पदं कोऽपि च।
मौख्यौदिवशीकृतगुणमताद्यामात्यैर्गर्वमा-
गात्मानं प्रयपेक्षरौद्रमिव चिरगोता ध्रुवं दुर्मती ॥ २११ ॥ ५० ॥

रत्न०—पुनरेतदेव शिक्षयति—कथं महत्त्वायेति० व्याख्या—हे यते ! त्वं संयतोऽपि—आत्मप्रयत्नादिक्षणेऽपि कथं स्वातन्त्र्यमिच्छसि ?—वांछसि, कस्मै ?—महत्त्वाय, एते यदि वेषादि कुर्वन्ति तदा मम महत्त्वं वर्द्धते, अस्मिन् शरीरे वेषलोपाद्यसाधर्म्यादिकस्यात्मादिके चात्मनिसर्गः ।
च—अथवा यत्स्तदा—यतस्तुल्य पूर्णमिदं मदीयं गृहमायातेन मदीयमेतदिति मत्वा, अथवा मया गुप्तिरक्षार्थं वेषादि कारितं तेन मदीयं वेषादि
सर्वोपकरणमस्येति शिक्षणता, ननु पुण्यकार्यं कथं सावद्यं भवतीति दर्शयन्नाह—हि यस्मात्कारणात् हेममयी—सुवर्णनिर्मितापि छुरी—असिधेनुरुदरे क्षिप्ता
सत्यसून्—प्राणान् यदि कृपया—कृपामयत्या किं न कृणोति ?—न छिनत्ति, अपि तु कृणोति, एतत्सर्वमात्मप्रदानेऽप्यधिकरणिकसंयोगिभूतकाना
यथा तथा प्रवर्तमानस्यैव च स्वार्थकल्पनेन, परं विचित्रतयोपरिस्थितः सता स्वार्थे नैति प्रतिपादि ॥ २१० ॥ ४९ ॥

मर्ये कर्य

॥ १११ ॥

दिनेति प्रतिज्ञाम्—अंगीकारं वदन्—मनःपूर्वं वचसा प्रतिपादयन् देहमात्रात्—केवलकायात्सावद्यं योगमकुर्वंन्नपि शय्यादिकृत्येषु—उपाश्रयादिकार्येषु गृहस्थान्—सागारिकान् हृदा—मनसा गिरा—वाचा नुदन्—प्रेरयन् कथं ?—केन प्रकारेण मुमुक्षुः—सत्यवक्ता यतिरसि—भवसीति ॥ २२९ ॥ ४८ ॥

अथ मनोगुप्त्यधिकाराद्धर्मनिरपेक्षं परार्थं सावद्यचिंतने दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

कथं महत्त्वाय ममत्वतो वा, सावद्यमिच्छस्यपि संघलोके ? ।
न हेममय्यप्युदरे हि शस्त्री, क्षिप्ता क्षणोति क्षणतोऽप्यसून् किम् ? ॥ २३० ॥ ४९ ॥

धनवि०—महत्त्वाय—आत्मनो गौरवायाथवा ममत्वतो—ममत्वबुद्ध्या संघलोकेऽपि—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणचतुर्विधसंघेऽपि

त्वं प्रत्यहमावश्यकं कुर्वन् सामायिकोच्चारे 'मनसा वाचा कायेन सर्वं सावद्यमहं न कुर्वे' इति प्रतिज्ञाम्—अङ्गीकारं वदन् केवलं देहो देहमात्रं तस्मादकुर्वन्नपि, सावद्यमिति ग्राह्यं, परं शय्या—वसतिः सा आदौ येषां तानि शय्यादीनि तानि च तानि कृत्यानि तेषु गृहस्थान् याहि इदमानयेदं कुर्वित्यादि नुदन्—प्रेरयन् सन् हृदा—मनसा गिरा—वचसा मोक्षमिच्छुर्मुमुक्षुरिति सान्वर्थनामा कथमसि ?, अपितु तत्त्वदृष्ट्या विचार्यमाणे कायेन मुमुक्षुरसि, परं मनसा वाचा नास्त्येव, आदिशब्देन चैत्यादिग्रहणं; अत्र नुदन्नित्यादेशविषयकं प्रेरणं ग्राह्यं, श्राद्धानामेतत्करणीयं दृश्यते, पूर्वमपि ये श्राद्धा अभूवन् तैरपि कृतमिति विधिरूपं तु दृश्यत एवेति, यतः—"जुत्तमेयं सूरियाभा ! १ पुराणमेयं सूरियाभा ! २ करणिज्जमेयं सूरियाभा ! ३ आइण्णमेयं सूरियाभा ! ४ अब्भणुण्णायमेयं सूरियाभा ! ५ जीयमेयं सूरियाभा ! ६" इति सूर्याभदेवताद्यधिकारे श्रीराजप्रश्नीयोपांगे विधिवाक्यानां दृश्यमानत्वादिति ॥ २२९ ॥ ४८ ॥

धनवि०—हे श्रुते !—हे मुने स्वम्—आत्मीय गृहम्—अगारं त्यक्त्वा—विमुच्य परगेहचिन्तातप्तस्य नामेति कोमलामन्त्रणे तव को ?—किंनामा गुणः—उपकारः, समुच्चायक इत्यर्थः; नन्वाजीविकालक्षणो गुणोऽस्त्येवेत्यत्र आह—आजीविकेति, यथाऽऽजीविका—उदरपूरणोपायलक्षणो गुणोऽत्र—इह भवे यतिवेषतः—रजोहरणादिवतिविशिष्टपरवेषात् आस्ते—वर्तते, तु पुनरथाऽसि प्रेत्य—परभवे दुःखवशेन दुर्गतिः—नरकादिरूपा दुर्निवारा—दुःखेन निवारो वार्यते—निराक्रियते इति दुर्निवारा भवेद् इति ॥ ११८ ॥ ४७ ॥

अथ कायगुप्तिमत्यामपि त्वयं सावद्ये चिन्तने भाषणे च दोष इत्येतदुपदिशति—

कुर्वे न सावद्यमिति प्रतिज्ञां, वदन्नकुर्वन्नपि देहमात्रात् ।
शय्यादिकृत्येषु नुदन् गृहस्थान्, हृदा गिरा वाऽसि कथं मुमुक्षुः ? ॥ ११९ ॥ ४८ ॥

धनवि०—अहं सावद्य—सपापं कर्म न कुर्वे "करोमि भंते[1] सामाइयं सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि जावज्जीवाए" इत्यादिपाठ-

---

चिन्तया—मुहुःमुहुरवधिरचिन्तनरूपया तप्तस्य सतोऽपि तव नामेति कोमलामन्त्रणे तव को गुणो वर्तते ?, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, न गृहं स्वस्य बहूनां गृहाणां चिन्ताकरणे सिद्ध्यत्येवेति, तत्रत्यात्र—इहलोके केवलं यतिवेषत आजीविका—उदरभरणरूपा आस्ते—वर्तते, दुर्गति मिषेण, प्रेत्य—परभवे तु दुर्गतिः—अतिशयेन दुर्गतिर्दुर्निवारा—वारयितुं दुःशक्येत्यर्थः ॥ ११८ ॥ ४७ ॥

रत्न०—अथेतिहेतोरत्र कायेन मुमुक्षुरसि, न तु मनसा वाचा, इति यतिन उपपत्त्याह—कुर्वे न सावद्यमिति० व्याख्या—हे मुमुक्षो !

---

1 करोमि ! भगवन् ! सामायिकं सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि–यावज्जीवम्—(सामायिकप्रत्याख्यानमाला)

अथ वाक्कायगुप्तिमूलमनोगुप्तिरक्षणाय यतिभिर्गृहस्थवार्त्ता न विधेयेति वृत्तद्वयमुपदिशति—

> दधद्गृहस्थेषु ममत्वबुद्धिं, तदीयतप्त्या परितप्यमानः ।
> अनिर्वृतांतःकरणः सदा स्वैस्तेषां च पापैर्भ्रमिता भवेऽसि ॥ २२७ ॥ ४६ ॥

धनवि०—गृहस्थेषु—अगारिषु ममत्वबुद्धिं—ममायं भक्त इत्यादिमतिं दधत्—धरन् तदीयतप्त्या—गृहस्थसुखदुःखचिंतया परितप्यमानः—परितापं कुर्वन् अनिर्वृतांतःकरणः—अनिर्वृतम्—असुस्थितमंतःकरणं—चित्तं यस्य स तथा सन्, सदा—सर्वकालं स्वैः—आत्मीयपापैश्च पुनस्तेषां गृहस्थानां पापैः—दुष्कृतैर्भवे—संसारे भ्रमितासि—भ्रमणकर्त्ताऽसीत्यर्थः ॥ २२७ ॥ ४६ ॥

अथानंतरोक्तमर्थं परतप्तेरकरणमेव दृढयन्नुपदिशति—

> त्यक्त्वा गृहं स्वं परगेहचिंतातप्तस्य को नाम ? गुणस्तवर्षे ! ।
> आजीविकाऽस्ते यतिवेषतोऽत्र, सुदुर्गतिः प्रेत्य तु दुर्निवारा ॥ २२८ ॥ ४७ ॥

रत्न०—अथ गृहस्थाना तप्तिं कुर्वाणं यतिं प्रति काव्यद्वयेन किंचिदुपदिशन्नाह—दधद्गृहस्थेष्विति० त्यक्त्वा गृहमिति० व्याख्या—हे यते! गृहस्थेष्वर्पाद्भक्तेष्वित्यर्थः, त्वं ममत्वबुद्धिम्—एते मदीया गृहस्थाः इति ममताधियं दधद्—दधानः सन् तत एव तदीयया गृहस्थसंबंधिन्या तप्त्या—कलत्रसंतानधनसद्भावाभावतज्जनितसुखदुःखादिचिंतया परितप्यमानः—सुखदुःखकरणनिवारणासामर्थ्ये सति संतापं भजन् तत एव सदा—निरन्तरमनिर्वृतं—निर्वृतिमनापन्नमंतःकरणं यस्य सः, एवंविधः सन् स्वैः—स्वकीयैश्च पुनस्तेषां—गृहस्थानां पापैर्भवे—संसारे भ्रमिताऽसीति, मुधा गृहस्थेषु ममत्वं तेषां च तप्तिं मा कृथा इत्यर्थः ॥ २२७ ॥ ४६ ॥ हे ऋषे! त्वं स्वं—स्वकीयं गृहं त्यक्त्वा परेषां—गृहस्थानां गेहानां—गृहाणां

श्री अप्पा.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
१२ अधि०

॥ २२९ ॥

क्षमादिपरमगुणैरपायितैर्वा तदन्यमताभिमानतिरस्कारादिभिर्न दुर्मनायते—अदुर्मना दुर्मना भवतीति क्यङि दुर्मनायते इति साधुः, किं कुर्वन्?—अलाभलाभादिपरीषहान्, [1]'क्षुधा १ पिपासा २ सी ३ उण्हं ४, दंसा ५ चेला ६ रइ ७ त्थिओ ८। चरिया ९ निसीहिया १० सिज्जा ११, अक्कोस १२ वह १३ जायणा १४ ॥ १ ॥ अलाभ १५ रोग १६ तणफासा १७, मल १८ सक्कारपरीसहा १९। पन्ना २० अन्नाण २१ संमत्त २२, इय बावीस परीसहा ॥ २ ॥' इत्यादिरूपान् दुर्विषहपरीषहान् सहन्—अभिभवन् सहिष्णुर्यः, स पुमान् तत्त्वतः—परमार्थतो यतिः—साधुर्भवतीति, अपरः—एतद्विपरीतलक्षणः पुमान् विडंबको—वेषमात्रधरणेन नटो भवतीत्यर्थः ॥ २२९ ॥ ४७ ॥

विडंबकः

रत्न०—अथ यतिविडंबकयोर्भेदं निरूपयन्नाह—'जो दाणमाणे'ति० व्याख्या—यो दानमानस्तुतिवंदनादिभिः आदरैः यतिर्न चेतसि हर्षं न प्राप्नोति, किंचैतत्सर्वं चारित्रस्य करोति, यदि मैव कुर्वन्ति तदा चारित्रविनाशस्तेषामपि कुर्वन्तीति भावयेत्, न पुनः स्वैर्दानमानस्तुतिवंदनादिभिस्तुष्यति तथा तेभ्यो विपरीतैः कारणैः दुर्मनायते—दुर्मना न भवति, दुः—दुष्टं मनो यस्य स दुर्मनाः अदुर्मना दुर्मना भवतीति दुर्मनायते 'च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः' इति (३–४–२९) सूत्रेण क्यङ्प्रत्यये दीर्घे च कृते दुर्मनायते इति सिद्धं, किं कुर्वन्?—अलाभः—यथाविरुद्धवस्तुप्राप्ति-रलाभो येषां ते अलाभलाभादयस्ते च ते परीषहाश्च तान् प्रति सहन् सन् स तत्त्वतः—परमार्थतो यतिः स्यात्, परो दानमानस्तुतिवंदनादि-भिर्मोदमानस्तदभावे च तद्विपरीतकरणे च दुर्मनाः अलाभलाभादिपरीषहान् असहमानः सर्वोऽपि विडंबको यतिवेषधारक इति ॥२२९॥४७॥

॥ २२९ ॥

---

1 क्षुधा पिपासा शीतमुष्णं दंशाः अचेलता अरतिः स्त्रियः। चर्या निषद्या शय्याऽऽक्रोशो वधो याचना अलाभो रोगः तृणस्पर्शो मलः सत्कार परीषहः। प्रज्ञा अज्ञानं सम्यक्त्वमित्येते द्वाविंशतिः परीषहाः ॥ (नवतत्त्वप्रकरण गा २७–२८)

अथ केवलां कायगुप्तिमुपदिशति—

कष्टसहने विडंबकः

महर्षयः केऽपि सहंत्युदीर्याप्युग्रातपादीन्यपि निर्जरार्थम् ।
कष्टं प्रसंगागतमप्यणीयोऽपीच्छन् शिवं किं सहसे न ? भिक्षो ! ॥ २२५ ॥ ४४ ॥

धनवि०—केऽपि जगदद्भुतचरित्रा महर्षयो—महामुनयः उदीर्यापि—उदीरणं कृत्वाऽप्युग्रातपादीन्यपि ग्रीष्मकाले, आदिपदाच्छीतकाले शीतवातादीन्यपि, कष्टानि निर्जरार्थं—कर्मक्षयार्थं सहंति, तदा हे भिक्षो !—मुने त्वं शिवं—मोक्षमिच्छन्—वांछन् प्रसंगागतमपि—स्वभावत एवोपस्थितमप्यतिशयेनाप्यणीयः कष्टं—शारीरं दंशमशकमलादिजनितं किं न सहसे ?—किं न क्षमसे ॥ २२५ ॥ ४४ ॥

अथ परीषहसहने एव तत्त्वतो यतिस्वरूपं भवतीति दर्शयन्नुपदिशति—

यो दानमानस्तुतिवंदनादिभिर्न मोदतेऽन्यैर्न तु दुर्मनायते ।
अलाभलाभादिपरीषहान् सहन्, यतिः स तत्त्वादपरो विडंबकः ॥ २२६ ॥ ४५ ॥

धनवि०—यः पुमान् दानमानस्तुतिवंदनादिभिः प्रसिद्धैः, आदिपदात्पादसंवाहनादिभिः, न मोदते—न हृष्यति, तु पुनरन्यैः—

अथ महत्कष्टसहनासामर्थ्ये सति प्रसंगागतकष्टसहनमुपदिशति—**महर्षय इति०** व्याख्या—केऽपि महर्षयः पूर्वं श्रीभद्रबाहुस्वामिप्रव्राजितचतुर्महेभ्यपुत्राद्याः शीतातपादिसोढारः उदीर्यापि उग्रातपशीतादीन्यपि निर्जरार्थं सहंति—क्षमंते, हे भिक्षो ! त्वं प्रसंगागतमणीयोऽपि कष्टं कदाचित्क्षुत्तृपाशीतातपादिकं किं न सहसे ?, अपितु सहस्व, किं कुर्वन् सन् ?—शिवं—मोक्षमिच्छन् कथमपि, तच्छिवं कथं प्राप्स्यसीति ॥ २२५ ॥ ४४ ॥

अथ मत्सरमुखेनैव फलमुपदिशति—

भृशं प्रमादैर्भववारिधौ मुने !, तव प्रपातः परमत्सरः पुनः ।
गले निबद्धोरुशिलोपमोऽस्ति चेत्, कथं तदोन्मज्जनमप्यवाप्स्यसि ? ॥ २२४ ॥ ४१ ॥

धनवि०—हे मुने !—हे साधो ! प्रमादैर्भृशं भववारिधौ—संसारसमुद्रे तव प्रपातः—पतनं ध्रुवो—निश्चितोऽस्ति, चेत्—यदि पुनर्द्वितीयः परमत्सरः—परेषु—आत्मव्यतिरिक्तेषु मत्सरः—असूयाकरणमुरुशिलोपमः—गुर्वी यासौ शिला च—स्थूलोपलस्तत्समानो गले—कण्ठे निबद्धो—नियन्त्रितोऽस्ति तदा भववारिधावुन्मज्जनमपि—पुनरुपरितरणमपि कथं ?, केनावाप्स्यसि—लप्स्यसे ॥ २२४ ॥ ४१ ॥

तस्येव मित्राणि तैः सौख्यकृन्मित्रैः—वाचंयमसमाः सहानुसरण—संग—मैत्री कारय, कथं ?—अनिशं—निरन्तरं, यथा तव सुखेनैव संगमो भवेदिति ॥ २२१ ॥ ४२ ॥

रत्न०—अथ प्रमादपरिहारं प्रकारान्तरेणोपदिशति—भृशं प्रमादैरिति० व्याख्या—हे मुने ! तव प्रमादैर्भृशमिर्भववारिधौ—संसारसमुद्रे प्रपातः—प्रपतनं ध्रुवो—निश्चितोऽस्ति, अवश्यंभावीत्यर्थः, प्रमादसंसारपातयोर्भूमधूमयोरिव व्याप्तिमत्त्वात्, पुनरन्यः प्रकारोपदिशत्यर्थः, चेत्—यदि परेषु मत्सर—ईर्ष्या परमत्सरोऽस्ति, कस्य ?—तव, किंभू० ?—गले—कण्ठे निबद्धा या उरु—महती शिला तया उपमायते यः स तदा उन्मज्जनं—निःसरणं चकारोपर्यागमनमपि केन प्रकारेणाप्स्यसि ?, तेन प्रमादं परमत्सरं च मा कार्षीरित्युपदेशः ॥ २२४ ॥ ४१ ॥

सुखदुःखप्राप्तिरिति परम्परया मनोवशः सुखदुःखसंगम इत्यर्थः; तु पुनर्मनो यैः पदार्थैः सह मिलेत्—संयुक्तं भवेत्तदात्मकं—तत्पदार्थमयं भवेदिति हेतोः **प्रमादचौरैः**—विषयादितस्करैर्मिलत्—संयुक्तं भवन्मनो **वार्यतां**—निवार्यतामिति कर्मोक्तौ, च पुनः **शीलांगमित्रैः** अष्टादशसहस्रशीलांगलक्षणैः सुहृद्भिः सह—**अनिशं**—निरंतरं स्वं मनोऽनुषंगय—संयोजय, अष्टादशसहस्रशीलांगानि च—जे नो करंति मणसा णिज्जियआहारसन्नसोइंदी । पुढवीकायारंभं खंतिजुआ ते मुणी वंदे ॥ १ ॥[1] खंती १ अज्जव २ मद्दव ३ मुत्ती ४ तव ५ संजमे य ६ बोद्धवे । सच्चं ७ सोयं ८ आकिंचणं ९ च बंभं च १० जइधम्मो ॥ २ ॥ इत्यादिगाथासूचितानि, शीलांगस्योपलक्षणत्वेन संयमादिभेदसप्तदशकपरिग्रहः तद्विस्तरश्च पंचाशकादिभ्योऽवसेयः ॥ २२३ ॥ ४२ ॥

व्याख्यातव्या तथाऽप्यहं लब्धीः सिद्धीश्च वाञ्छन् हहा इति खेदे मनोरथैरेव विहन्ये, विहतः—पीडितः परं लब्धिसिद्धयो न प्राप्ताः इति चतुर्थपदव्याख्यानं, दग्धमितिकथनेन कविना कुविकल्पजालानामग्निवदुष्टत्वं ज्ञापितमिति ॥ २२२ ॥ ४१ ॥

रत्न०—अथ सुखदुःखयोर्मनसोऽधीनत्वेन तत्संगतावेव मनो योजनीयमित्युपदिशति—**मनोवशस्ते इति०** व्याख्या—हे मुने! सुखदुःखाभ्यां संगमो—मीलनं मनसो वशः—आधीनोऽस्ति तुरितिविशेषे तन्मनो यैः सह मिलेत्तदात्मकं भवेत्—तत्स्वरूपकं भवेद्, दुष्टैः सह मिलद्दुष्टं भवेत्, साधुभिः सह मिलत्साधु भवेत्, अनिलवद्, यथाऽनिलः कनकतरुपुष्पैर्मिलत्तद्गंधवासितो भवेच्चंपकादिपुष्पैश्च मिलन् तद्गंधवासितो भवेदित्यर्थः, इतिहेतोस्तन्मनः प्रति प्रमादा एव चौराः संयमधनापहारित्वात्तैः सह मिलद्वार्यतां । तद्वारणोपायमाह—तथा शीलस्य—संयमस्याङ्गानीव शीलाङ्गानि

---

१ ये न कुर्वन्ति मनसा निर्जिताहारसंज्ञाश्रोत्रेन्द्रियाः । पृथ्वीकायारम्भं क्षान्तियुक्तास्तान् मुनीन्वन्दे ॥ १ ॥ क्षान्तिरार्जवं मार्दवं मुक्तिः तपः संयमश्च बोद्धव्यः । सत्यं शौचमकिञ्चनत्वं च ब्रह्म च यतिधर्माः ॥ २ ॥ २ पंचाशके चतुर्दशपंचाशके शीलाङ्गप्रकरणम् ।

शीलांगमित्रं

सभ्यीय—गौतमादेरिवामर्षौषध्यादिका सिद्धीः—अणिमादिका वाञ्छन्—अभिलषन् हहा इति खेदे मनोरथैरेव—अभिलाषैरेवाकाशे [illegible] इव हतः—तिरस्कृतस्वरूपवान् भूतोऽसि ॥ २२२ ॥ ४१ ॥ मनोऽयमेवं पाठान्तरे व्याख्या—"कथं मनो मे [illegible] [illegible] प्रमादैः। सभ्यीय सिद्धीश्च तथापि वाञ्छन्, मनोरथैरेव हहा विधास्ये ॥१॥" इति—एवं पाठान्तरं ज्ञेयम्; तत्र [illegible] विहत्य [illegible] एवं हिंसाद्यास्रवैः [illegible] [illegible], शेषं सर्वं पूर्ववत्; अत्र [illegible] [illegible] [illegible] विशेष इति ॥ २२२ ॥ ४१ ॥

अथ [illegible] मनोगुप्त्यादि [illegible]—

मनोवचस्ते सुखदुःखसंयमो, मनो निमेषैरसु तथास्तु भवेत्।
प्रमादचौरैरिति वार्यतां मिलन्शीलाङ्गमित्रैरनुपगयानिशम् ॥ २२३ ॥ ४२ ॥

धनवि०—ते—तव सुखदुःखसंयमः—सुखदुःखनिमित्तमनोव्यापारः—विपाकीनोऽपि, मनसा शुभाशुभव्यापारैः शुभाशुभकर्मबन्धनेन च

आत्मनि २ [illegible] च पुनर्बन्धोऽपि—[illegible], [illegible] तथा वपु—शरीरं प्रमादैः—[illegible]—[illegible], एतत्कथनेन विसृणां गुप्तीनां संयमश्च, तथा गुप्तीनामप्यास्रवनिरोधकत्वं [illegible] अपि च पुनर्[illegible] सिद्धीः प्रति वाञ्छन् हहा इति खेदे मनोरथैरेव—मनोरथकल्पैरेवार्थं हतोऽसि—पीडितोऽसि, [illegible] पापसमोऽवनेऽव[illegible] अभिलषितार्थ [illegible] ॥ २२२ ॥ ४१ ॥ कथं मनो मे इति पाठान्तरव्याख्या—प्रथमा त्रिपदी कथं मनो मे इतिवचनात् [illegible]

च पुनर्दुःसाध्यगुणे–दुःसाध्या मूलगुणा उत्तरगुणाश्च यस्य तस्मिन् संयमे यतस्व–यत्नं कुरु; हि यतः कारणात्ते–तव जिघत्सया–अत्तुमिच्छयाऽयं सर्वलोकप्रसिद्धो यमः–कृतांतस्त्वरते–उत्सुको भवतीत्यर्थः, अत्रायं यम इतिस्थानेऽसंयम इति पाठः, स च प्रसिद्धार्थ एवेति, ततः प्रमादान्–मद्यादीन् श्रयन्–भजन् भयात्–संसारात्किं न बिभेषि ?–किं न भयं यासि ॥ २२१ ॥ ४० ॥

अथानंतरोक्तं मनःप्रसाध्यं गुप्तित्रयमुपदिशति—

हतं मनस्ते कुविकल्पजालैर्वचोऽप्यवद्यैश्च वपुः प्रमादैः ।
लब्धीश्च सिद्धीश्च तथापि वांछन्, मनोरथैरेव हहा हतोऽसि ॥ २२२ ॥ ४१ ॥

"दग्धं मनो मे कुविकल्पजालैः–मनोरथैरेव हहा विहन्ये" इति वा ॥

धनवि०—ते–तव मनः–चित्तं कुविकल्पजालैः–स्त्रीसेवाचिंतनादिदुर्ध्यानसमूहैर्हतं–हतप्रायं जातं, वचोऽपि ते–तवावद्यैः–अलीकभाषणादिभिः पापैर्हतम्–अशुभं जातं, च पुनः शरीरं प्रमादैः–प्रमादाचरणैर्हतम्–अशुभं जातं; तथापि–एवं गुप्तित्रयाभावेऽपि

निरन्तरं भज, तथा मा सुकुमारो भव, अपि तु कर्कशो भूत्वा दुःसाध्या मूलगुणा उत्तरगुणाश्च यस्य सः तस्मिन्नपि संयमे–चारित्रे यतस्व–यत्न कुरु, हि यस्मात्कारणादयं यमो–मृत्युर्जैनमते आयुःक्षयलक्षणस्ते–तव जिघत्सया–खादितुमिच्छया त्वरते–त्वरां कुरुते, दिनं दिनं प्रति समीपमायातीति, हे यते!–त्वं प्रमादान्–निद्रादीन् प्रति श्रयन् किं न भयाद्बिभेषि !–न भयमाप्नोषि, किं तु भेतुं युक्तमिति ॥ २२१ ॥ ४० ॥

रत्न०—अथ वाञ्छा महती सामग्री तु तथाविधा नेति यतिनं ज्ञापयन्नाह–हतं मनस्ते० व्याख्या—हे मुने! ते–तव मनः कुविकल्पानां

मनोरथ-घातः

प्रमाद-
हानिः

आदौ यत्र यथा, चरित्रमित्यर्थः, अत्रापि पाठे उपसर्गपरिग्रहः, हे शिवार्थिन् !—मोक्षार्थिन् तत्—तदा मनःप्रसाध्या—मनोमात्रसाध्या सुखसाध्या इत्यर्थः भावना—अनित्यताद्याः योगिपर्यन्ता द्वादश च पुनः समितीः—ईर्याद्याः पञ्च गुप्तीः—मनोगुप्त्याद्यास्तिस्रः किं न धत्से ?–न धरसि ॥ २२० ॥ ३९ ॥

अथानन्तरोक्ते मनःप्रसाध्यो भावनामात्रमुपदिशति—

> अनित्यताद्या भज भावनाः सदा, यतस्व दुःसाध्यगुणेऽपि संयमे ।
> जिघत्सया ते त्वरते ह्ययं यमः, श्रयन् प्रमादान्न भवाद्बिभेषि किम् ? ॥ २२१ ॥ ४० ॥

धनवि०—अनित्यताद्या भावनाः सदा—निरन्तरं भज—भय, अत्रानित्यता आद्या—प्रथमा यासां ता भाव्यन्ते—वास्यन्ते धर्मध्यानेन संस्क्रियते आत्मा याभिरिति भावनाः, अत्राद्यपदेन द्वैतैश्वरशमभावनापरिग्रहो, भावनाविषये योगशास्त्रस्य वचनेः, अत्रापि संयमार्थत्वेन

ईश—समर्थो न भवसि, किंलक्षण !—सत्त्वेन 'धर्मग्रहणे धर्मिग्रहण'मिति न्यायात् सत्त्ववता पुरुषेण साध्य—साधनीयं हे शिवार्थिन् !—हे मोक्षाभिमानिन् तत् तर्हि भावना द्वादशानित्यत्वादिकास्तथैकैकस्य महाव्रतस्य पञ्चपञ्चसद्भावात् पञ्चविंशतिर्वा, ताः प्रति किं न धत्से ?—न दधसे, तथा च पुनः समितीः—पञ्चेर्याप्रभृतीः प्रति, अस्योभयस्यापि योजनात् च पुनस्तिस्रो गुप्तीः—मनोगुप्त्याद्याः प्रति किं न धत्से ?, यतः किंलक्षणाः ?—मनसा एव प्रसाध्यन्ते ता मनःप्रसाध्याः, एतावान् पराक्रमस्तदपि पुरुषेण साध्यास्तत्त्वसाध्येत्यर्थः ॥ २२० ॥ ३९ ॥

रत्न०—पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव ज्ञापयन्नाह—अनित्यताद्या इति० व्याख्या—हे यते ! अनित्यताद्या भावना द्वादश प्रति सदा—

॥ १२६ ॥

मोक्षस्तेषां श्रीः—संपत्तिः स्याद्, अत्र तत इत्यध्याहार्यं तेन ततः कारणादिहापि—अस्मिन्नप्यैहिकपरमसुखसाधने पारलौकिकइंद्रत्वाहमिंद्रत्वमोक्षसुखसाधने च चरित्रे—चारित्रे कथं—कुतो हेतोः प्रमाद्यसि ?—प्रमादं गच्छसि, भावार्थस्तु—"न च राजभयं न च चौरभयं, वरकीर्त्तिकरं नरदेवनतम् । इहलोकसुखं परलोकहितं, श्रमणत्वमिदं रमणीयतरम्" ॥१॥ इति सूक्ष्मभावनया स्पष्ट एवेति ॥ २१९ ॥ ३८ ॥

मनःसाध्यं

अथ परीषहादिकष्टसहनासमर्थानां जनानां प्रकारान्तरेण सुखसाध्यं धर्मोपदेशमुपदर्शयन्नाह—

महातपोध्यानपरीषहादि, न सत्त्वसाध्यं यदि धर्त्तुमीशः ।
तद्भावनाः किं समितीश्च गुप्तीर्धत्से शिवार्थिन्न मनःप्रसाध्याः ? ॥ २२० ॥ ३९ ॥

धनवि०—यदि—चेत् **सत्त्वसाध्यं**—सत्त्वेन—शारीरमानसपराक्रमेण साध्यं—गम्यं **महातपोध्यानपरीषहादि धर्तुं न ईशो**—न समर्थो भवसि, अत्र महान्ति च तानि तपांसि च—मासक्षपणादीनि ध्यानानि—महाप्राणादीनि च परीषहाश्च—द्वाविंशतिसंख्याकाः प्रसिद्धास्ते

भवसि, अपितु मा प्रमाद्य, यत उक्तं—देवलोगसमाणो य, परियाओ महेसिणं । रयाणा अरयाण च, महाणरयसालिसोत्ति ॥ १ ॥ [देवलोकसमानः पर्यायो महर्षीणाम् । रतानां अरतानां च महानिरयसदृशः ॥ १ ॥] तथा केवल रतानामित्युक्तं; 'न च राजभयं न च चौरभयं, न च वृत्तिभयं न वियोगभयम् । इहलोकसुखं परलोकहितं, श्रमणत्वमिदं रमणीयतरम् ॥ १ ॥ इति ॥ २१९ ॥ ३८ ॥

रत्न०—अथ बहुकष्टसाध्यं संयमकार्यं साधयितुमसमर्थं यतिं प्रति सुखसाध्ये कार्ये प्रवर्त्तयन्नाह—**महातपोध्यानेति०** व्याख्या—हे यते ! यदि महातपो—मासक्षपणादिकं ध्यानं—प्राणायामादि परीसहाः द्वाविंशति ते आदौ यस्य तन्महातपोध्यानपरीषहादि प्रति धर्त्तुं—धरणाय

मासवरामरणादिपरिभवात्, चेत्–यदि संयमकष्टभीरुः सन्–चारित्रपालनजनितकष्टभीतः सन् त्वं विषयादिजातैः–विषयकषायममत्वैः सुखाशुभैः–सुखलेशैः संतोष्यसे–तृप्यसे इति कर्मोक्तिः ॥ २१८ ॥ १७ ॥

अथ यदीयसद्भावे इहलोके परलोके च शुभफलं तदेव चरणमुपदिशति—

समग्रचिंतार्तिहतेरिहापि, यस्मिन् सुखं स्यात्परमं रतानाम् ।
परत्र चेंद्रादिमहोदयश्रीः, प्रमाद्यसीहापि कथं चरित्रे ? ॥ २१९ ॥ १८ ॥

इंद्रादित्व

धनवि०—यस्मिन् चरित्रे रतानाम्–आसक्तानां प्राणिनामिहापि–इहलोकेऽपि समग्रचिंतार्तिहतेः परम–मुख्यं सुखं स्यात्–भवति, अत्र समग्राः–सकलाश्च ताश्चिंताश्च–राजचौराग्निभयरूपाश्च आर्तयश्च–रोगोद्भवजरामरणपूर्वकसमुत्पन्नपीडास्तासां हतेः–हननात्समताभावे, च पुनः परत्र–परलोके इंद्रादिमहोदयश्रीः–इंद्र आदौ येषां ते इंद्रादयो–महर्द्धिका देवाः, चक्रिपदादिपदवीनां च महोदयस्य–

च्छन्नाऽऽपन्नजन्मजरादुःखहानिकृतो यत्र, न किंभूतः ?–संयमस्य–चारित्रस्य कष्टेभ्यो भीरुः–भयवान्, अनेन पूर्वोक्ता परस्परं समसमचिन्तता व्यंजितेति ॥ २१८ ॥ १७ ॥

रत्न०—अथ यत् पूर्वोक्तं साम्यसुखानामात्मसुखं तदेव स्पष्टयति–समग्रचिंतेति० व्याख्या—यस्मिन् चारित्रे–चरणे रतानां–रागमापन्नानामिहापि–इहलोकेऽपि परमम्–उत्कृष्टं सुखं स्यात्, कस्य हेतोः ?–समग्राणां वस्तूनां चिंतया कृता आर्तीनां–पीडानां हतिः–हननं तस्याः, च पुनः परत्र–परलोके इंद्रादीनां महोदयस्य च–मोक्षस्य च श्रीः–लक्ष्मीर्यस्मिन् हे यते ! तेनेहापि चरित्रे–संयमे कथं प्रमाद्यसि ?–प्रमादवान्

॥ १२५ ॥

स्पृहात्यागः

खद्गता याऽसुखानां—दुःखानामावलिः—श्रेणिस्तया इत्यर्थः, तत्—तदाऽनन्तरोक्तेनाणीयसा कष्टेन किमर्थितं—वांछितं नावापि—न प्राप्तम् ?, अपितु सर्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २१७ ॥ ३६ ॥

अथ परीषहसहनाभावेऽशुभफलमुपदर्शयन्नुपदिशति—

त्यज स्पृहां स्वःशिवशर्मलाभे, स्वीकृत्य तिर्यङ्नरकादिदुःखम् ।
सुखाणुभिश्चेद्विषयादिजातैः, संतोष्यसे संयमकष्टभीरुः ॥ २१८ ॥ ३७ ॥

धनवि०—तदा तिर्यङ्नरकादिदुःखं स्वीकृत्य स्वःशिवशर्मलाभे—स्वर्गापवर्गसुखप्राप्तौ स्पृहाम्—अभिलाषं त्यज—मुंच, अत्र तिर्यंचश्च—जलचरस्थलचरखेचरभेदा मत्स्यश्वानकाकादयः नरकाश्च—नारकास्ते आदौ येषां ते २ तेषां दुःखं, आदिपदान्मनुष्यभवगतगर्भ-

---

अथवा तेन नियंत्रणा तया भुवा—जनितेन, पुनः कीदृशेन ?—चरित्रात्—चारित्रपालनाज्जातं तेन, तत्—तर्हि अर्थितं—कामितं त्वया किं नावापि ?—न प्राप्तं, अपितु सर्वमप्यवापीति ॥ २१७ ॥ ३६ ॥

रत्न०—अथाचार्यः प्रमादिनं यतिं दृष्ट्वा असूयावचनमाह—त्यज स्पृहामिति० व्याख्या—हे यते ! त्वं तिर्यग्नरकादीना दुःखं स्वीकृत्य स्वः—स्वर्गस्य शिवस्य—मोक्षस्य शर्मणा—सुखानां लाभे स्पृहा—वांछां त्यज—जहीहि, चेद्—यदि त्व सुखाणुभिः संतोष्यसे—संतोषं प्राप्यसे, अतीवाल्पत्वादेवाणूनामुपमानं, यतः किं० ?—विषयाः—शब्दादयस्ते आदौ येषां २ तेभ्यो जातैः—समुत्पन्नैः, आदिशब्दाद्विषयसाधनवीणा-

स्थाने शिवं गुणं इति पाठे शिवं—मोक्षः, शेषं पूर्ववत्, तु पुनः परवशः—परवशः सन् एकेन्द्रियादिष्वकामनिर्जरया अतिभूरि—अतिशयेन प्रचुरं सहिष्यसे, च पुनः कंचन—कमपि शुभ—मनभिमतं गुणं—मोक्षप्राप्तिलक्षणमुपकारं नाप्स्यसि ॥ २१६ ॥ १५ ॥

अथ परीषहसहने एव शुभफलं दर्शयन्नुपदिशति—

अणीयसा साम्यनियन्त्रणाभुवा, मुनेऽत्र कष्टेन परीषहजेन च ।
यदि क्षयो दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेस्तत्किमवापि नार्थितम् ? ॥ २१७ ॥ १६ ॥

धनवि०—हे मुने ! अत्र—इह भवेऽतिस्वल्पेनात्यल्पेनाणीयसा—अत्यल्पेनेत्यर्थः साम्यनियन्त्रणाभुवा कष्टेन च परीषहजेनाणीयसा कष्टेन परीषहसहनलक्षणेन यदि—चेद्दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेः क्षयो—विनाशो भवेदिति, साम्यनियन्त्रणाभुवा—समताभ्यस्त-मनोनिरोधलक्षणनियन्त्रणासम्भवेनेत्यर्थः, दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेः—दुर्गतिषु—तिर्यग्नरकगतिलक्षणा गर्भवासस्य—योनौ गर्भवसा [illegible]

भवति, अथवा शिवं मोक्ष एव गुणो भवति, गुणिति निश्चये, तं परेषां वश—अधीनः सन्नतिभूरि—बहु यथा स्यात्तथा सहिष्यसि च पुनः कंचन शुभं गुणं नाप्स्यसि—न लप्स्यसे ॥ २१६ ॥ १५ ॥

रत्न०—पुनः प्रकारान्तरेणैतदेवाह—अणीयसेति० व्याख्या—हे मुने ! अत्र भवे अतिसयेनाणु—अत्यल्पमणीयस्तेनाणीयसा कष्टेन दुर्गतिगर्भवासगासुखावलेः—दुर्गतिगर्भवासगतासुखावलेरित्यर्थः क्षयः—आत्यन्तिकी निवृत्तिर्भवनो भवति, कष्टेन किं० ?—साम्यं—समता तदेव निर्यन्त्रणा

तेषु तिर्यक्स्त्रीगर्भकुंभीनरकेषु नियंत्रणा वर्त्तते तयोर्नियंत्रणयोर्मिथः—परस्परं सप्रतिपक्षभावात्—प्रतिपक्षतासाहित्याद्विरोधाद्वित्यर्थः विशेषदृष्ट्या—विवेकदृष्ट्याऽन्यतरां—चरणनियंत्रणां तिर्यगादिनियंत्रणां वा गृहाणेति ॥ २१५ ॥ ३४ ॥

माध्यस्थ्येन परीषहसहनमुपदिश्य विशेषत उपदिशति—

सह तपोयमसंयमयंत्रणां, स्ववशतासहने हि गुणो महान्। "शिवं गुणः" इति वा०
परवशस्त्वतिभूरि सहिष्यसे, न च गुणं बहुमाप्स्यसि कंचन ॥ २१६ ॥ ३५ ॥

धनवि०—तपांसि च—बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानि तपःकर्माणि यमाश्च—व्रतानि संयमाश्च—सप्तदशभेदास्तैर्यंत्रणां—बंधनमिति सह—क्षमस्वेति, हि यतः कारणात्स्ववशतासहने—स्वायत्ततया सहने महान्—मोक्षप्राप्तिलक्षणो गुण—उपकारो भवतीत्यन्वयः, महान् गुण इति

गुरुपारतंत्र्यादिभवा वर्तते च पुनस्तिर्यंचश्च स्त्रीगर्भश्च तयाऽतीव संकटमुखानि मृन्मयभाजनानि कुंभ्य उच्यते इति कुंभ्याकारा नरकाः कुंभीनरकाः ते च २ तेषु तिर्यक्स्त्रीगर्भकुंभीनरकेषु या नियंत्रणा वर्त्तते तयोर्नियंत्रणयोर्मिथः सप्रतिपक्षभावाद्विशेषदृष्ट्या अन्यतरा—तयोर्मध्ये त्वमेका गृहाणेति सुगमं, तिर्यग्ग्रहणेन सूक्ष्मबादरनिगोदयोरपि नियंत्रणा गृहीता ॥ २१५ ॥ ३४ ॥

रत्न०—अथ परवशतया सहनतः स्ववशतया सहनस्य सुंदरता दर्शयति—सह तपोयमेति० व्याख्या—हे मुने ! तपसा—चतुर्थादीना यमाना—विकृतिमलात्यानादिनियमाना संयमः—पंचमहाव्रतरूपस्तेषा यंत्रणा सह—क्षमस्व, हि यस्माद्धेतोः स्ववशतया सहने सति महान् गुणो

स्वाधीन-
सहनं

मी अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
१३ अधि०

॥ १२३ ॥

नियमणा-
प्रतिपक्षता

स्वर्गापवर्गज सं—सुखमभिपरिव—समुद्र इव वर्तते, तयोः—प्रमादजसुखस्वर्गापवर्गसुखयोर्मिथः—परस्परं सप्रतिपक्षता, यत्र प्रमादज सुखं न तत्र स्वर्गापवर्गजं सुखं, यत्र स्वर्गापवर्गजं सुखं न तत्र च प्रमादजं सुखमिति कृपा विरोधिता स्थितेति, तत्—तस्मात्त्वमावयोरपेत्य-विवेकच्छात्—अन्यतरत्—प्रमादजं सुखं स्वर्गापवर्गजं वा सुखं गृहाण—स्वीकुर्विति अर्थः ॥ २१४ ॥ १३ ॥

अथोक्तमर्थमेव प्रकारान्तरेणोपदिशति—

अथवा—नियंत्रणा या चरणेऽत्र तिर्यक्क्लीगर्भकुंभीनरकेषु या च।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षभावाद्विवेकदृष्ट्याऽन्यतरां गृहाण ॥ २१५ ॥ १४ ॥

धनवि०—अथवेति स्पष्टं, तदेव दर्शयति—अत्र—इह भवे चरणे—चारित्रे या नियंत्रणा—गालभक्षणभैमावसानरूपा वर्तते, च पुनर्या परभवे तिर्यञ्चो—गोमहिष्यादयः क्लीगर्भेषु—क्लीजठरान्तर्गतस्थानया वसतः कुंभीनरकाश्च—कुंभीपाकोपलक्षिता नरकावासास्तेषु तथा

हे मुने! अत्र जिनप्रवचनसंयमे पञ्चमादव शर्म—सुखं तद्विदुरिव वर्तते, तथा संयमपालनात् प्रमादपरित्यागतश्च परत्र—परभवे सच्छर्म—सुखं मत्सम्भिरिव वर्तते, शर्म किं० ?—सुमुक्तिज—स्वर्गीयमपीति, एतेन चारित्रस्य स्वर्गमुक्तिलक्षणे द्वे फले एवमुक्ते, अथ प्रमादपक्षोपेक्षि-चारित्रं स्वर्गादिकं प्रमादपक्षोपेक्षिचारित्रं मुक्तिफलमित्यर्थः, तयोः शर्मणोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, तद्द्वयोर्विवेकदृष्ट्या अन्यतरद्गृहाणेति व्याख्या पूर्ववत् ॥ २१४ ॥ १३ ॥

रत्न०—एते अथवेतिकथनेन एतदेव अर्थान्तरेणाह—नियंत्रणा येति० व्याख्या—हे मुने! अत्र जिनप्रवचनस्य चरणे—चारित्रे च नियंत्रणा

॥ १२३ ॥

धनवि०—अत्र–इह भवे चरणस्य–चारित्रस्य पालने–आचरणे यत्कष्टं–पीडोद्भवः पुनः परत्र–परभवे तिर्यग्नरकेषु–तिर्यग्नरकभवेषु यत्कष्टं भवति तयोः–चारित्रव्रतपालनकष्टयोस्तिर्यग्नरकभवभाविकष्टयोर्मिथः–परस्परं सप्रतिपक्षता–यत्र जीवे ऐहिकचारित्रपालनकष्टसहनं तत्र पारभविककष्टसहनं न भवति, यत्र जीवे पारभविककष्टसहनं तत्रैहिकचारित्रपालनकष्टं न भवतीतिरूपा विरोधिता स्थिता; तत्–तस्मात्कारणाद्विशेषदृष्ट्या–गौरवलाघवपर्यालोचनरूपया विचार्यान्यतरत्–तयोरन्यतरदैहिकं पारभविकं वा कष्टं जहीहि–त्यजेत्यर्थः ॥ २१३ ॥ ३२ ॥

सुखप्रतिपक्षता

अथ परीषहासहने ऐहिकसुखस्य परीषहसहने च पारलौकिकसुखस्य च परस्परं विशेषमुपदर्शयन्नुपदिशति—

शमत्र यद्बिंदुरिव प्रमादजं, परत्र यद्वाब्धिरिव द्युमुक्तिगम् ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरद्गृहाण तत् ॥ २१४ ॥ ३३ ॥

धनवि०—अत्र–इह भवे यत्प्रमादजं–विषयादिजनितं शं–सुखं बिंदुरिव–जलकण इव वर्त्तते, च पुनर्यत्परत्र–परभवे द्युमुक्तिगं–

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेणाचष्टे–यदत्र कष्टमिति० व्याख्या—हे मुने ! अत्र जिनप्रवचने चरणस्य–चारित्रस्य पालने यत्कष्टं वर्त्तते च पुनर्यत् परभवे–तिर्यग्नरकेषु कष्टं वर्त्तते तयोर्मिथः–परस्परं सप्रतिपक्षताऽस्ति, यदि प्रथमं कष्टं तदा परं कष्टं न, यदि च परं कष्टं तदा प्रथमं कष्टं नेति सप्रतिपक्षतेत्यर्थः, तत्–तस्मात्कारणाद्विशेषदृष्ट्या–विशेषदर्शनेन तयोर्मध्ये एकम्–अन्यतरत्प्रति जहाहि–त्यजेत्यर्थः ॥ २१२ ॥ ३२ ॥

रत्न०—अथ दुःखयोर्हेयत्वेन जहीहीत्युक्ते ततो वैपरीत्यदर्शनेन सुखयोरुपादेयतां प्रतिपादयन्नाह—शमत्र यद्बिंदुरिति० व्याख्या—

ति अध्या.
धनवि.
त० पृथी
२३ अधि०

॥ १२२ ॥

धनवि०—हे मुने !—हे साधो एवं प्रत्यक्ष जम्बर्र—विनाशधर्मकमस्तः—अनात्मीयमासौ परभवे सहगमनाभावात् देहमूर्तिश्च—शरीररूपमूर्तिकसंघातकमस्वदेहमूर्तिश्च निपीड्य—नितरां पीडयित्वा विधाय अघदुःखराशेः—सांसारिकदुःखसमूहात्भीतीः—भयानि हित्वा—त्यक्त्वा दोषसुखं—मोक्षसुखमपि सुखमात्मसात्—आत्मायत्तं किं न करोषि ?, कैर्हेतुभूतैः ?—सुतपांसि च—षष्ठाष्टमादीनि व्रतानि च—हिंसाविरमणादीनि सान्त्वयानि—भवमानि येषां ते तथा तैः सुतपोव्रताद्यैरपारैरिति विधायव, अनायासेनोपसर्गपरीषहादिसहन-परिग्रहः ॥ २१२ ॥ ११ ॥

अनन्तरं 'सुतपोव्रताद्यैर्देहपीडनं विधेय'मित्युक्तं, तथापि दुस्सहमनिष्टं चेति कथम् भवतीत ? इत्याशंकायामुपदिशति—

> यदत्र कष्टं चरणस्य पालने, परत्र तिर्यङ्नरकेषु यत्पुनः ।
> तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरज्जहीहि तत् ॥ २१३ ॥ १२ ॥

रत्न०—अथ मुनिं प्रति तपोव्रतादिपूजनमपति—मुने ! न किमिति० व्याख्या—हे मुने ! त्वं शिवसौख्यं दोषं तव सुखं च दोषसुखं प्रति आत्मसात्—आत्मायत्तं किं न करोषि ?, अपितु कुरु, किं कृत्वा ?—निपीड्य—पीडयित्वा, कः ?—देह एव मूर्तिः स—तस्यैव न सः अतः अस्थायी देहमूर्तिस्तस्माद्देहमूर्तिरस्तमेन प्रसतयो दृष्टमार्गं, कीदृशः ?—नश्वरं—नाशधर्मकमत एव, यः कश्चन स्वामिनं मुक्त्वा याति स स कस्मुष्यते ? इत्यस्येति विशेषणं युक्तं, कैः ?—तपश्च व्रतानि च तपोव्रतानि सु—सुष्ठु च तपोव्रतानि च सुतपोव्रतानि सुतपोव्रतानि आद्यानि येषु तैः, विनाहारसंयुक्तपोव्रताद्यैरित्यर्थः, सुशाप्यमहणेनाहारमकृत्वेन शरीरपीडनं निरस्तं, पुनः किं कृत्वा ?—त्यक्त्वा, का भीति ?—भीतीः—भयानि प्रति, कस्य ?—अघदुःखराशेः—संसारदुःखसमूहस्येति ॥ २१२ ॥ ११ ॥

मुतप्रति-
पत्ता

॥ १२२ ॥

ननु यत्यादिबाहुल्यं मोक्षार्थं मा भवतु, शीतातपादिदुःसहपरीषहनिवारणार्थं भवत्वित्याशंकायामुपदिशति—

शीतातपाद्यान्न मनागपीह, परीषहांश्चेन् क्षमसे विषोढुम् ।
कथं ततो नारकगर्भवासदुःखानि सोढासि भवान्तरे त्वम् ? ॥ २११ ॥ ३० ॥

धनवि०—चेद्—यदीह भवे मनागपि—स्वल्पानपि शीतातपाद्यान् परीषहान् "क्षुत्पिपासा"दिगाथायुक्तान् विषोढुं—विशेषेण सोढुं न क्षमसे—न समर्थो भवसि, ततः—तदा भवान्तरे—परभवे नारकगर्भवासदुःखानि—नरकजननीजठराभ्यन्तरस्थितिदुःखानि कथं ?—केन प्रकारेण त्वं सोढासि—सहिष्यसि, सहिष्यसीत्यर्थः ॥ २११ ॥ ३० ॥

नन्वेवं परीषहसहने शरीरस्यैवोत्कृष्टं स्यादिति कः परीषहसहनादौ प्रवर्तते ? इत्याशंकायामाह—

मुने ! न किं नश्वरमस्वदेहमृत्पिण्डमेनं सुतपोव्रताद्यैः ।
निपीड्य भीतिर्भवदुःखराशेर्हित्वाऽऽत्मसाच्छैवसुखं करोषि ? ॥ २१२ ॥ ३१ ॥

रत्न०—अथ परीषहसहनमधिकृत्योपदिशति—शीतातपाद्यानिति० व्याख्या—हे मुने ! इह प्रवचने भवे वा चेद्—यदि मनागपि परीषहान् क्षान्तिमति अपि । विषोढुं—सहनाय न क्षमसे—न शक्तो भवसि, परीषहान् कान् ?—शीतातपाद्यान्—शीतातपप्रमुखान् ततः—तर्हि नारकस्य तथा गर्भवासस्य च दुःखानि अग्रे भवान्तरे त्वं कथं सोढासि ?—सहिष्यसि, इहत्यशीतातपेभ्यो बहुगुणत्वात्तेषां, तत एव परीषहदुःखाना सहनमेव वरं मन्यस्वेति ॥ २११ ॥ ३० ॥

परीषहाः
भवभीः

मनवि०—यक्षपात्रतनुपुस्तकादिनः—चीवरभाजनशरीरपुस्तकादिवस्तुनः शोभया—विभूषया खलु निश्चितं संयमस्य सा शोभा न भवति—न स्यादिति, आदिमा—प्रथमा यक्षपात्रतनुपुस्तकादिशोभा भवं—संसारं दत्ते—ददाति, अत एव ज्ञाने [illegible] साधुः । च पुनः परा—द्वितीया संयमस्य शोभा मुक्तिं—निर्वृतिं दत्ते, तत्—तस्मात्कारणात् यथेष्टं एकिकां—ऐकैकिकां वा यक्षादिशोभां संयमशोभां वा एकामाश्रय—भजेति ॥ २१० ॥ २९ ॥ अत्रोत्तरार्द्धे पाठान्तरं पूर्वोक्तमपरार्थमाह—रत्न० शोभ०—तां तदेति हे यते !—हे मुने तत्—तस्मात्कारणात्त्वम्—इह भवे तां यक्षादिशोभां विहाय—त्यक्त्वा शिवार्थ्यपि—मोक्षार्थ्यपि सन् संयमे—चारित्रमार्गे किं न यतसे !—किं न यत्नं कुरुषे, अत्रापिशब्दो विरोधाभासद्योतकः, स च विरोधो यो मोक्षार्थी भवति स संयमे यतते, त्वं मोक्षार्थ्यपि सन् संयमे न यतसे इतीति मोक्षरार्द्धपाठ इति स्पष्टं ।

रत्न०—अथ यक्षादिभिः संयमस्य शोभा न भवतीत्याह—यक्षपात्रेति० व्याख्या—हे मुने ! यक्षपात्रतनुपुस्तकादिनः संबन्धिन्या शोभया खलु—निश्चितं सा शोभा संयमस्य—चारित्रस्य नास्ति, किंतु अशोभैव भवति, अस्पृष्टोपकरणस्य शोभैवेत्यर्थं, अनुनेयार्थं इत्यादि—वेति निक्षेपे, आदिमा यक्षपात्रतनुपुस्तकादिसंबन्धिनी शोभा भवं—संसारं दत्ते, परा—अन्या संयमस्य शोभा अप्रमत्तत्वमप्रमादपालनादिका मुक्तिं—मोक्षं दत्ते, तत्कारणादित्यर्थः एकिकां—द्वयोर्मध्ये एकां मुने ! त्वं भज—श्रय, यदि भवमिच्छसि तदा प्रथमां भज, यदि च मुक्तिमिच्छसि तदाऽन्यां भजेत्यर्थं, तां तदेति मोक्षरार्द्धपाठः, पूर्वार्द्धं तदेव, तेन व्याख्यापि तथैव, तत्कारणात्त्वं यक्षपात्रतनुपुस्तकादिनः शोभां परिहाय—त्यक्त्वा हे यते !—संयत संयमेऽर्हत्प्ररूपिते किं न यतसे !, शिवस्पृक् !—शिव—मोक्षमर्थयसे इत्यर्थः शिवार्थी कथमपीत्युत्तरार्द्धपाठान्तरव्याख्या ॥ २१० ॥ २९ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! संयमोपकरणच्छलात्—चारित्रोपकरणमिषात्, यद्—यस्मात्पुस्तकादिभिः, आदिशब्दात्स्थपनिकादिभिः, परान्—भारवाहकादीन् भारयन्—भारवहनविषयीकुर्वन्नसि, तत्—तस्मात्कारणात्त्वमपि तैः परभवे गौश्च—बलीवर्दः खरश्च—रासभः उष्ट्रश्च—करभो महिषश्च—कासरस्ते आदौ येषां ते तथा तेषां रूपं बिभर्त्तीति गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृद्, आदिपदाद्गजतुरगादिपरिग्रहः, चिरं—चिरकालं भारयिष्यसे—भारवहनविषयीकरिष्यसे ॥ २०९ ॥ २८ ॥

नन्वधिकं संयमोपकरणमधिकशोभायै स्यादित्याशंकायामुपदिशति—

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः, शोभया न खलु संयमस्य सा।
आदिमा च ददते भवं परा, मुक्तिमाश्रय तदिच्छयैकिकाम् ॥ २१० ॥ २९ ॥
तां तदत्र परिहाय संयमे, किं यते! न यतसे? शिवार्थ्यपि" इति चोत्तरार्द्धे

रत्न०—अथ दुष्प्रयुक्तत्वमेव वासःप्रभृतीनां ज्ञापयन्नाह–संयमोपकरणच्छलादिति० व्याख्या—हे मुने! त्वं परान् भारवाहकगोक्रमेलकाश्वतरादीन् पुस्तकादिभिः हेतुभिर्भारयन्नसि–भारितान् कुर्वन्नसि, कस्मात्?—संयमस्योपकरणानि २ तेषां छलं—मिषं तस्माद्, इमानि संयमस्योपकरणानि संतीति वाहितानि शुद्ध्यंतीति दंभतः, ततो हेतोस्त्वमपि भारयिष्यसे, त्वं किंलक्षणः?—गोखरोष्ट्रमहिषादीनां पशूनां रूपं बिभर्तीति गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृत् तेषामवतारं प्राप्तस्सन्नित्यर्थः, कथं?—चिरं—चिरकालं, बहूनवतारान् यावदित्यर्थः, मानुष्यात्पातेन मा, तैरेवेति कर्त्तृपदं गम्यं ॥ २०९ ॥ २८ ॥

संयमस्य—चारित्रस्य रक्षार्थं जिनैः—भगवद्भिरर्हद्भिर्गदिताः—प्ररूपिताः, एवं वास्तवि[illegible]—वस्त्राणि पुस्तक च—लिखितपत्रसंचयः पात्रप्रभृ-
भाजनानि तानि प्रसूतया—प्रसूता येषां ते तथा, एव प्रसृतिग्रहणेन कम्बलिकास्थापनाचार्यादिपरिग्रहः, त एव धर्मोपकरणप्रमुखात् पदार्थाः
कुधियां—कुबुद्धीनां मूर्च्छन्मोहवशात् संसारपाताय—भवपतनाय भवेयुरित्यन्वयः, अत्र मूर्च्छन्—सङ्गप्राप्तं गच्छन् 'मूर्च्छा मोहसमु-
च्छ्राययो'रिति वचनात्वृद्धिं गच्छन् यो मोहो—मोहनीयं कर्म तस्य वशः—परवशता तस्मादित्यर्थः, "मूर्च्छामोहवशात्" इति पाठे तु मूर्च्छा—
धर्मोपकरणेषु गृद्धिस्तज्जनितो मोहो—मोहस्य वशादित्यर्थः, अत एव विरागस्य, यद्—यस्मात्कधियां—निर्बुद्धीनां पुण्यपुञ्ज—प्रकृष्टतया
व्यापारितं स्वं—स्वकीय शस्त्र—मारणं स्वस्य—आत्मनो वधाय—विनाशाय भवेत्—स्यादित्यर्थः ॥ २०८ ॥ २७ ॥

अथ मूर्च्छयाऽधिकधर्मोपकरणग्रहणे दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

संयमोपकरणच्छलात् परान्, भारयन् यदसि पुस्तकादिभिः ।
गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृत्तचिर त्वमपि भारयिष्यसे ॥ २०९ ॥ २८ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव विशिनष्टि—रक्षार्थं सन्निहितिः० व्याख्या—येऽर्था अत्र—निश्चित जिनैः—अर्हद्भिर्भगवद्भिः संयमस्य—चारित्रस्य रक्षार्थं
गदिता—उक्ता, अर्था के के इत्याह—वस्त्रो—वस्त्रं पुस्तकम्—आगमधर्मलिप्यादिरूपं पात्र—प्रसृत्यादि, प्रसृतिशब्दात्कम्बलादीनां ग्रहणं, [illegible] !—
धर्मस्य—चारित्रधर्मस्योपकृति—उपकरणमेवाग्रणी—प्रमुखं येषां ते, चिरम् यथा स्यात्तथा, त एवार्था वस्त्रपुस्तकप्रमुखा कुधियां—कुबुद्धीनां
संसारपाताय भवेयुः, कस्मात्?—मूर्च्छन्—वृद्धिं गच्छन् यो मोहस्तस्य वशस्तस्माद्, एतदेव दृष्टान्तेन निर्दिशति—यदिति दृष्टान्तोऽस्यास्ते अधियां—
कुबुद्धिवर्जितानां स्वं—स्वकीयं शस्त्रं दुरुपयुक्तं सत् स्वस्यैव—आत्मन एव वधाय भवेद्, अत्र दृष्टान्तोऽपि ज्ञेय इति ॥ २०८ ॥ २७ ॥

कर्माणि च—कल्मषभवाण्यशुभकर्माणि तेषां निबंधनं निबंधो—बीजं मूर्च्छा तस्य भाजनं—पात्रं स्युः—भवेयुरित्यर्थः, तेषां यतीनां नु वितर्के सुखकृत्किं भवेत् ?, अपितु न किंचिदिति; अत्र यथेत्यध्याहारो, यथा आर्तात्मनां—रोगपीडितानां रसायनवरैः—गन्धकपारद-सुवर्णभस्मादिभिरपि हेतुभूतैः स्वपुराकृतकर्मदोषेण सर्पदामयैः—प्रसरद्रोगैर्गदहृतेः—रोगहरणात्सुखकृत्—सुखसाधनं नु इति वितर्के किं भवेत् ?—स्यादिति; भावार्थस्तु यथा येषां रोगिणां रसायनैरपि रोगवृद्धिर्भवति तेषां सुखकृत्किमपि न भवति तथा येषां व्रतिनां धर्मोप-करणैः पुस्तकादिभिरपि मूर्च्छया पापवृद्धिर्भवति तेषां सुखकृत्किमपि न भवतीति ॥ २०७ ॥ २६ ॥

शस्त्रदुष्प्रयोगः

अथ धर्मोपकरणेषु मूर्च्छाकरणे दोषमुपदर्शयन्नुपदिशति—

रक्षार्थं खलु संयमस्य गदिता येऽर्था यतीनां जिनैर्वासःपुस्तकपात्रकप्रभृतयो धर्मोपकृत्यात्मकाः ।
मूर्च्छन्मोहवशात्त एव कुधियां संसारपाताय धिक्, स्वं स्वस्यैव वधाय शस्त्रमधियां यद्दुष्प्रयुक्तं भवेत् ॥ २०८ ॥

धनवि०—खल्विति—निश्चये ये धर्मोपकृत्यात्मका—धर्मोपकरणरूपा वासःपुस्तकपात्रकप्रभृतयोऽर्थाः—पदार्था यतीनां—साधूनां

दिस्तस्य भाजनं—पात्रं स्युः—भवेयुः, किंलक्षणैः ?—ईहितं—वाञ्छितं धर्मस्य—चारित्रधर्मस्य साधनं येभ्यस्तैः, कथमपि तेषां मुनीनां सुखकृत् किं भवेत् ?, सुखकृत् किंचनापि न स्यादित्यर्थः, तेषां किं० ?—आर्त्तः—पीडितः आत्मा येषां ते आर्त्तात्मानस्तेषां नित्यदुःखितानामित्यर्थः, अत्र दृष्टांतमाह—यथा सर्पतो—व्याप्तिमंतः आमया—रोगा येभ्यस्ते रसायनवरैरपि कृत्वा आर्त्तात्मनां रोगिणां गदहृते—रोगापनयनात् सुखकृन्नु किं स्याद् ?, अथ भावार्थो लिख्यते—यथा सर्पदामयै रसायनवरैरप्यार्त्तात्मनां रोगिणां पीडितचेतसां सुखकृन्नु किं भवेत् ?, शास्त्रे अन्नजानां रोगाणां प्रतीकारो वर्त्तते, परमविधिकृतरसायनतोत्थरोगाणां प्रतीकारो नास्तीत्युपनयः स्वबुद्ध्या गम्यः ॥ २०७ ॥ २६ ॥

सुवर्णेनाप्यतिभारिता—अतिशयेन भारो यस्योऽस्यां सा तरी—यानपात्रविशेषः अम्बुधौ—सागरेऽस्मिन्—दैविनं द्रुतं—शीघ्रं निमज्जयति—ब्रुडयतीत्यर्थः; भावार्थस्तु यथा सुवर्णेनातिभारिता तरी यत्नाल्पं मर्दं निमज्जयति तथा धर्मोपकरणैरतिभारितो यतिः स्वं परञ्च निमज्जयतीति ॥ १०६ ॥ २५ ॥

अथ धर्मोपकरणानामपि मूर्च्छाविशेषेण परिग्रहरूपतां समर्थयन्नुपदिशति—

> येऽहःकषायकलिकर्मनिबन्धभाजनं, स्युः पुस्तकादिभिरपीहितधर्मसाधनैः ।
> तेषां रसायनवरैरपि सर्पदामयैरार्तात्मनां गदहते सुखकृत् किं भवेत् ? ॥ १०७ ॥ २६ ॥

धनवि॰—ये यतयः ईहितो—वाञ्छितो धर्मो—ज्ञानादिस्तस्य साधनैः—हेतुभिः धर्मोपकरणैः पुस्तकादिभिरंहसां—क्लिष्टकर्मणामभिन्यस्य पापं पुस्तकादिकन्धने कृष्णादिजीवघातजनितं वा पातके कषायाम—मूर्च्छादयः क्रोधमानमायालोभाः कलिश्च—कषायमसनो वागुत्पाद्यः

उत्पत्ति—हर्षं प्राप्नोति, अपि तु न तुष्य, किञ्च॰ ।—येऽहःकषायाभिधानमभिधानमात्र सीतस्य धर्मसाधनं—धर्मस्य—चारित्रधर्मस्य साधनं—कारणमित्यभिमानमतं यस्य स तस्मात्, एतादेव यथाख्यानेन ब्रह्मर्षि—रे मूढ ! त्वं न वेत्सि?, अपि तु वेत्स्येव, इयं—सुवर्णेनाप्यतिभारिता तरी—नौका अस्मिन्—भाविनमम्बुधौ—समुद्रे द्रुतं निमज्जयति—बोळयति, धर्मोपकरणाभिधानाधिकपरिग्रहस्य सुवर्णातिभारितत्वरूपमानमिति, तेन त्वमपि धर्मसाधनाभिमानोऽप्यतिपरिग्रहो निमज्जयिष्यत्येवेति धर्मोपकरणमप्यधिकं मा कुर्विथापि ॥ २०६ ॥ २५ ॥

रत्न॰—अथाधिकधर्मोपकरणविषये भावाद्युपयोपदिशति—येऽहःकषायेति॰ व्याख्या—ये मुनयः पुस्तकादिभिः मेद—पापं कषाया—क्रोधादयः कलिः—कलहश्चौर्यादिभिः कर्माणां—ज्ञानावरणीयादीनामाशातनां आयुषो भवस्य कषायादिभिर्भवानां च निबन्धो—बन्धः पात्रमित्यर्थः—

कादेः—वसतिवस्त्रपात्रज्ञानोपकरणादेस्तं परिग्रहं किं करोषि?, हि यतः कारणाद्गरो—विषं नामान्तरतोऽपि—नामान्तरेण प्रतिपादितोऽपि हंता—मारयिता भवतीति; भावार्थस्त्वयं—यथा मधुरादिनामान्तरेण प्रतिपादितो गरो वत्सनागादिर्हंता भवति तथा मूर्च्छया शय्यादिपरिग्रहो धर्मोपकरणमितिनाम्नाऽपि हंता भवतीति ॥ २०५ ॥ २४ ॥

नामान्तरता

अथ धर्मोपकरणबाहुल्यलक्षणपरिग्रहोऽनिष्टफलाय न भवतीत्याशंकायामुपदिशति—

परिग्रहात् स्वीकृतधर्मसाधनाभिधानमात्रात् किमु मूढ! तुष्यसि?।
न वेत्सि हेम्नाऽप्यतिभारिता तरी, निमज्जयत्यंगिनमम्बुधौ द्रुतम् ॥ २०६ ॥ २५ ॥

धनवि०—हे मूढ! स्वीकृतधर्मसाधनाभिधानमात्रात्परिग्रहात् किमु प्रश्ने—किं तुष्यसि?, अत्र स्वीकृतम्—अंगीकृतं धर्मसाधनमित्यभिधानमात्रं—नाममात्रं यस्य स तथा तस्मात्तथेति परिग्रहस्य विशेषणं, त्वमिति न वेत्सि?—न जानासि, अत्रेतीत्यध्याहार्यं, हेम्नाऽपि—

परिग्रहं व्यजहाः—अत्याक्षीः नुर्वितर्के तत्—तर्हि धर्मोपकृतिच्छलाद्—धर्मोपकरणमिषतः शिष्यो(शय्यो)पधिपुस्तकादेः परिग्रहं किं करोषि?, शय्योपधिपुस्तकाद्यपि अधिकं निरर्थकं च ममतया रक्षितं सत् परिग्रह एवेतिभावः, तत्रार्थे दृष्टांतमाह—हि यस्मात्कारणात् नामांतरतोऽपि गरो—विषं हंता—मारकः, विषस्य गुड इत्यादिनामांतरन्यासेऽपि विषं हंत्येवेति, अधिकस्य ममत्वेन रक्षितस्य परिग्रहस्य गरोपमानं, सोऽपि त्वां दुर्गतौ प्रक्षेप्तेत्युपनयः ॥ २०५ ॥ २४ ॥

रत्न०—एतदेव दृष्टांतांतरेण व्याख्याति—**परिग्रहादिति॰** व्याख्या—हे मूढमुने! त्वं परिग्रहात्—परिग्रहं प्राप्येत्यर्थः किमु?—किं

साम्यसि–क्षिपसि, यथाविषयादर्मसमागतीर्थोदकानामिपरिग्रहः, ते जना भवान्तरे–परभवे क ?–कुत्र, च पुनस्तव केवलपरयोजना, भावार्थस्त्वयं–येषां धनानां रंजनाय स्वमेवात्मनिह भवे करोषि ते जनाः स्वकृतकर्मवशगाः परभवे कस्यामपि गतौ गमिष्यन्ति, त्वं च कस्यामपि गमिष्यसीति किं जनरंजनेनेति ॥ २०४ ॥ २३ ॥

ननु भवान्तरे जनरंजनं निष्फलमपीहभवे धर्मोपकरणकारणं भवत्वित्याशंकायामुपदिशति—

परिग्रहं चेद्व्यजहा गृहादेस्तत् किंनु धर्मोपकृतिच्छलात्तम् ।

करोषि ? शय्योपधिपुस्तकादेर्गरोऽपि नामान्तरतोऽपि हन्ता ॥ २०५ ॥ २४ ॥

धनवि०—चेद्–यदि गृहादेः–गृहादिपदार्थस्य परिग्रहं व्यजहाः–त्यक्तवानसीत्यर्थः, अत्रापिशब्दः क्षिप्रचतुष्पदादिपरिग्रहः, व्यजहा इति विपूर्वस्य ओहाक् त्यागे इत्यस्य ह्यस्तनीमध्यमपुरुषैकवचने रूपम्, तत्–तदा नु वितर्के धर्मोपकृतिच्छलात्–धर्मोपकरणमिषेण शय्योपधिपुस्त-

---

कादेः परिग्रहं किं करोषि, च पुनर्विविधमपरिग्रहमपि –नानापदार्थानित्यर्थः साम्यसि–क्षिपसि, किमर्थम् ?–समये –नानाविधैरेवोपकरणैरीतर्भर्परिग्रहः, येषां जनानां रंजनायेति पदमिहापि योज्यम्, परं भवान्तरे ते जनाः क ?, च पुनस्त्वं क ?, द्वौ कस्यां अन्यत्रापि मृत्युः, न जाने ते जनाः परत्र कां गतिं गामिनः ? त्वं च कां गतिं गमीसि, तेन परजनरञ्जनो मा भव, स्वरंजनरञ्जनो भवेति भावः, अथवा सदसद्विविधपापा-विधिरित्यपि पदं, अर्थस्तु सुगममिति न व्याख्यातमिति ॥ २०४ ॥ २३ ॥

रत्न०—अथ गृहादिपरित्यागीभूय बहुधर्मोपकरणरक्षणेन परिग्रही किं भवसीत्याह–परिग्रहमिति० व्याख्या—हे मुने ! त्वं गृहादे-

ख्यातिदानार्चनवंदनादिभिर्न कश्चिद्गुणी भवेद्, अत्र चशब्दोऽप्यार्थः, आदिपदादभ्युत्थानासनदानादिपरिग्रहः; यतः कारणाद्गुणान्–ज्ञानदर्शनचारित्रान् विना–अन्तरेण भवदुःखसंक्षयः–सांसारिकदुःखविध्वंसो न भवेत्, ततः कारणाद्गुणान्–ज्ञानादीनर्जय–समुपार्जय; स्तवादिभिः–स्तवख्यातिदानार्चनादिभिः किं भवतीति?, अपि तु किमपि न भवतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥ २२ ॥

जनरंजन• निष्फलता

नन्वतोऽपरोक्तो दुःखसंक्षयो मा भवतु, जनरंजनेन भवत्वित्याशंकायामुपदिशति—

अध्येषि शास्त्रं सदसद्विचित्रालापादिभिस्ताम्यसि वा समायैः।
येषां जनानामिह रंजनाय, भवांतरे ते क? मुने! क? च त्वम् ॥ २०४ ॥ २३ ॥

धनवि०—हे मुने! इह भवे येषां जनानां रंजनाय सच्छास्त्रं–धर्मशास्त्रमसद्–वात्स्यायनादिशास्त्रं व्याकरणप्रमाणज्योतिःशास्त्रलक्षणं वा मन्त्यमध्येषि–पठसि वा–अथवा येषां जनानां रंजनाय समायैः–सकपटैर्विचित्रालापादिभिः–नानाप्रकारसंभाषणादिभि-

---

रित्यर्थः स्तुतैः सर्वैः स्तवैर्हि निश्चितं गुणी–गुणवान् भवेत्, तथा ख्यातिः–ज्ञानादिगुणैः प्रसिद्धिः, ख्यातिदानार्चनादिभिरपि गृहस्थकृतैर्गुणी–गुणवान् भवेत्, तथा गुणान्–ज्ञानदर्शनचारित्रादिलक्षणान् विना भवस्य–संसारस्य दुःखानां संक्षयः–सर्वथा निवृत्तिलक्षणो नो–नास्ति, ततो हेतोस्त्वं तान् गुणानर्जय–स्वनिष्ठान् कुरु, स्तवादिभिः किं?, न किमपीत्यर्थः, आपातरम्यत्वादिति ॥ २०३ ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ जनरंजनार्थं शास्त्रं पठसि, परं भवांतरे ते जनाः क?, त्वं च क्व इति ज्ञापयति–अध्येषि शास्त्रमिति० व्याख्या—हे मुने! त्वमिह लोके येषां जनानां रंजनाय सत्–शोभनं जिनागमादिप्रणीतमर्थमसद्–अशोभनं शाक्यादिविरचितं परस्पराहतवाक्यत्वाच्छास्त्र-

धनवि०—दानं च—वस्त्राद्यार्पणविस्तरण मानं च—सौवर्णपुष्पादिभिः पूजनमभ्युत्थानादिकं वा नुतिश्च—गोपस्तोत्रमेवादिभिः स्तुति-वंदना च—द्वादशावर्तादिका ताः परा रतिः तथाभूतैर्जनैर्मुभूतेस्त्वं मोदसे—हृष्यसीति, किंभूतैर्जनैः—निकृतिरंजितैः—निकृतिः—मलिन-चेष्टाद्यात्मनिश्छद्मा माया तया रंजिताः—प्रसन्नीकृतास्तैः, तथा तु पुनस्त्वमिति नावैषि—न जानासि, अत्रैतदभ्याहार्यं, चेद्—यदि तव कोऽपि सुकृतस्य पुण्यस्य लवो—लेशो वर्तते सोऽपि सुकृतस्य लवस्तैर्जनैर्हि विविध मुष्यते—विलुप्यत इत्यर्थः || २०२ || २१ ||

अथात्मगुणोपार्जनैकमिच्छत्स्वं दर्शयत्युपदिशति—

> भवेद्गुणी मुग्धकृतैर्न हि स्तवैर्न ख्यातिदानार्चनवन्दनादिभिः ।
> विना गुणान्नो भवदुःखसंक्षयस्ततो गुणानर्जय किं स्तवादिभिः ? || २०३ || २२ ||

धनवि०—मुग्धकृतैः—भद्रकजननिर्मापितैः स्तवैः—आरोपितगुणवर्णनैर्न हि कश्चित्पुमान् गुणी—गुणवान् भवेत्—स्यात्, न पुनः

रत्न०—अथ दानमानादिकरणैस्तवैश्चदपि सुकृतं यच्च ते गृह्णंतीति ज्ञापयति—दानमानेति० व्याख्या—हे मुने ! त्वमेवंविधैर्जनैर्मोदसे—हर्षं प्राप्नोषि, किंभूतैः ?—दानमन्नवस्त्रपात्रादीनां मानः—पूजा नुति—स्तुतिर्वंदना वंदनकादिदानेन द्वादशावर्तादिकास्ता परा—अत्यर्थाः, पुनः किं० ?—निकृत्या—मायया तव वैयोपदेशादिकत्वा रंजिता—रागमापन्नास्तैः, पुनस्त्वं नावैषि—न जानासि, किमित्याह—चेद्—यदि तव सुकृतस्य—पुण्यस्य कोऽपि लवो वर्तते सोऽपि तैर्हि निश्चितं लुप्यते—आच्छिद्य गृह्यते, अधिकारजैर्न कापि पार्श्वे, सोऽपि तव यातीत्यर्थः, इति निश्चयो मूल-स्थितिर्ज्ञेयस्त इति || २०२ || २१ ||

रत्न०—अथ तेन स्तवादिकं विहाय गुणोपार्जनं कुर्विन्नुपदिशति—भवेद्गुणीति० व्याख्या—हे मुने ! मुग्धैः—अनभिज्ञैः स्तवमि-

[illegible]

धनवि०—हे मुने ! चेद्—यदि गुणेषु—ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणेषु श्रमणगुणेषु नोद्यच्छसि—नोद्यमं कुरुषे, ततो गुणेपूद्यमाभावाद्यैरपि—यैरेव श्राद्धादिभिस्त्वमिदानीं प्रगीयसे गीतादिभिर्वन्द्यसे शिरोनमनप्रभृतिभिरर्च्यसे सुवर्णपुष्पादिभिर्वाहारादिभिर्वा, अत्रापिशब्द एवकारार्थः, तेन च पुनस्तैरेव श्राद्धादिभिः प्रेत्य—भवान्तरे जुगुप्सितां—कुत्सनीयां गतिं—नरकतिर्यग्लक्षणां गतोऽपि—प्राप्त एव हसिष्यसे—त्वमस्मद्दिनिर्मितस्तुतिनतिपूजादिभिर्गौरवफलं प्राप्तमित्यादिवचनैर्हासविषयीकरिष्यसे, वा—अथवा तैरेवाभिभविष्यसे—पूर्वोक्तवचनैस्ताडनभारवाहनादिभिर्वा पराभवविषयीकरिष्यसे; अत्रापिशब्द एवकारार्थो ज्ञेय इति ॥ २०१ ॥ २० ॥

हासाभिभवौ

पुनस्तत्रैव दोषान्तरमाह—

दानमाननुतिवंदनापरैर्मोदसे निकृतिरंजितैर्जनैः ।
न त्ववैपि सुकृतस्य चेल्लवः, कोऽपि सोऽपि तव लुट्यते हि तैः ॥ २०२ ॥ २१ ॥

रत्न०—अथ विपरीतफलप्रतिपादनेन गुणोद्यमं कुर्वित्युपदिशति—गुणेष्विति० व्याख्या—हे यते ! चेद्—यदि गुणेषु—ज्ञानदर्शनचारित्रसंबंधिषु नोद्यच्छसि—नोद्यमं करोषि ततः—तर्हि यैस्त्वं श्राद्धलोकैः प्रगीयसे गीतादिना यैरपि वंद्यसे स्तूयसे गोयमसोहमेत्यादिना तथाऽर्च्यसे घुसृणचंदनविलेपनादिना तैस्त्वं प्रेत्य—परभवे जुगुप्सितां गतिं—कुरूपनिःस्वताद्युपेतां गतिं गतोऽपि सन्—प्राप्तोऽपि सन् हसिष्यसे—हासविषयीकरिष्यसे, च पुनस्तैरभिभविष्यसे, दासत्वाद्यापन्नः सन् कार्यकरणालस आक्रोशयष्टिलत्ताप्रहारादिनेत्यर्थः, अनया रीत्या त्वं तेषां निष्क्रयमर्पयिष्यसीति भावः ॥ २०१ ॥ २० ॥

क्येन गृह्णासि, ततः कस्माच्चे—यत्र [illegible]—महिषी गौश्च—बलीवर्दोऽश्वश्च—तुरंगमः उष्ट्रश्च—दीर्घग्रीवः खरश्च—गर्दभस्ते भावी—भवनं येषाम्ते तथा, [illegible] जन्मानि—अवतारास्तैर्विना—अन्तरेण निष्फलो—जनवत्सारेमोदक मूल्यं वा न भविता—न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २०० ॥ १९ ॥

एतदेवार्थं प्रकारान्तरेण दर्शयन्नुपदिशति—

> गुणेषु नोद्यच्छसि चेन्मुने ! तता, प्रगीयसे यैरपि वन्द्यसेऽर्च्यसे ।
>
> जुगुप्सितां प्रेत्य गतिं गतोऽपि तैर्हसिष्यसे चाभिभविष्यसेऽपि वा ॥ २०१ ॥ २० ॥

व्याख्या—हे वेषवंचक ! त्वं गुणैः ज्ञानादिभिर्विहीनोऽपि सन् जनेभ्यो—लोकेभ्य आनतिः—प्रणमनं [illegible] स्तुतिः—[illegible] [illegible] इत्यादिरूपा प्रतिग्रहः—[illegible] प्रति मनुदितः सन्—हर्षमापन्नः सन् प्रतीच्छसि—गृह्णासि तत—[illegible] येषां—[illegible] ते—तत्र निष्फलो—मूल्य [illegible] मूल्यार्पणमित्यर्थः न भविता—न भविष्यति [illegible], कथं !— भिना, कैः !—तुरगो—महिषो [illegible] गौः—बलीवर्दः [illegible] [illegible] तथाऽश्व—[illegible] तयोरुष्ट्रे—[illegible] खरः—[illegible] विवेके [illegible] ते भवो येषां ते [illegible], [illegible], तेषां जन्मानि तैः, तेषां गृहे [illegible] मिष्फलो नामीत्यर्थः ॥ २०० ॥ १९ ॥

धनवि०—अरे आत्मन्! त्वं भाग्यगुणैः—पुराचीर्णदानादिप्रभवसुकृतलक्षणगुणैर्हीनः—शून्योऽपि स्तवार्चादि—स्तुतिपूजादि वांछन्—अभिलषन् च पुनस्त्वमनाप्नुवन्—अलभमानश्च पुनस्तदनवाप्त्या परेभ्यः—आत्मव्यतिरिक्तेभ्य ईर्ष्यन्—क्रोधं कुर्वन्निहापि—इहलोकेऽप्यतितापम्—अतिशयेन संतापं लभसे—प्राप्नोषि, पुनः परत्र—परभवे कुगतिं—दुर्गतिं याता—गंतेति ॥ १९९ ॥ १८ ॥

अथ गुणविहीनस्य स्तवार्चाप्रतिग्रहेषु क्रियमाणेषु केवलमुत्तरकालेऽहितलक्षणं फलं दर्शयन्नुपदिशति—

> गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् यन् मुदितः प्रतीच्छसि ।
> लुलायगोऽश्वोष्ट्रखरादिजन्मभिर्विना ततस्ते भविता न निष्क्रयः ॥ २०० ॥ १९ ॥

निष्क्रयः

धनवि०—यद्—यस्मात्त्वं गुणैर्विहीनोऽपि—ज्ञानादिसद्गुणरहितोऽपि जनेभ्य आनतिश्च—प्रणामः स्तुतिश्च—गुणोत्कीर्त्तनं प्रतिग्रहश्च—आहारादिग्रहणं वे तथा तान् जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् मुदितो—हृष्टः सन् प्रतीच्छसि "इच्छियपडिच्छियमेयमिति" वचनादोत्सु-

---

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेणाचष्टे—हीनोऽप्यरे इति० व्याख्या—अरे इति निंद्यसंबोधने अरे अभाग—अरे भाग्यरहित हे आत्मन्! त्वं गुणैः—ज्ञानदर्शनचरणैर्हीनोऽपि मुधा स्तवार्चादि वांछन् च पुनस्तत्राति अनवाप्नुवन्—अलभमानः परेभ्यो—गृहस्थेभ्यो गुणवत्साधुभ्यो वा ईर्ष्यन्—ईर्ष्या कुर्वन् सन् अतितापं—अधिकसंतापमतिकष्टं वा लभसे—प्राप्नोषि, कथम्?—इहापि—इहलोकेऽपि, अपेर्डमरुकमणिन्यायेन योजनात् परत्रापि—परलोकेऽपि कुगतिं—नरकतिर्यग्लक्षणां याता—गंतेति ॥ १९९ ॥ १८ ॥

रत्न०—अथ सामान्यतः 'कुगतिं याते'त्युक्तौ अप्रतिबुध्यमानं यतिं प्रति कुगतिव्यक्तिप्रतिपादनेन प्रतिबोधयति—गुणैर्विहीनोऽपीति०

तव क्रियायोगतपःश्रुतादिष्वपि—सर्वेभ्योऽधिकपित नास्ति, तत्र क्रियासु—सम्यक्समयानयनपूर्वकमावश्यक योगम—अतिकोपसाहित्य-मलोपेक्षकमुद्रेप्रमाणपूर्वक तपश्चरणं तपस्तु—नवकारसीपोरिस्यादिपाण्मासिकपर्यन्तं तत्र मासक्षपणादिः श्रुतं च—जिनवचन-मतसूत्राद् सापेक्षतीर्थात्मविपर्ययं ज्ञानं, तास्वपि प्रायः नवमेति । तथापि—क्रियासु नापि क्रियापथास्वपि च समहंकाररसगर्वित—प्रसिद्धयत्नविर्द्धितः स्वातीस्वया—अहं गुणवानिति प्रसिद्धिप्राप्तः, किं मत्ते मुधा—वृथा तास्यसि ?—खिद्यसे इत्यर्थः, किं मुधा स्वार्थानि वांछसीत्यर्थः; अत एव त्वां धिगस्तिवति, भावार्थस्तु तव सिद्धान्तगुणपरीक्षणेन निर्गुणत्व प्रतिभासमानमस्ति कथमुत्तारो भविष्यति ?, अहं गुणवानिति कोऽहंकार इति ? ॥ १९८ ॥ १७ ॥

अनन्तरं स्ववार्णावांछ मुधा न कार्येत्युक्तं तदेव द्रव्यविषयकस्ववार्णावांछायां वैकल्पिक दोष दर्शयन्नुपदिशति—

> हीनोऽप्यरे भाग्यगुणैर्मुधाऽस्मन् !, वांछन् स्ववार्णापनवामुवांश्च ।
> ईर्ष्यन् परेभ्यो लभसेऽतितापमिहापि याता कुगतिं परत्र ॥ १९९ ॥ १८ ॥

अध्यसिरीनां मध्ये न मास्ति सिद्धिरस्ति, तथा क्रिया—शीतातपादिसहनरूपा योगो—मनोवचनकायानां शुभव्यापारलक्षणस्तपो—बाह्याभ्यन्तरभेदाद् द्वैधं श्रुत-श्रुतज्ञानमेतद्रसायनलक्षणं चरितेऽपि इत्येतैःसौम्यादिगुणैरपि, अधिकापि क्रियादिभ्योऽहंकारोऽपि युक्तः, यथा यथार्थम्य येन स्वयमहंकारोऽपि युक्त इति, तदपि नास्ति, तथाप्यहंकारेण गर्वितस्त्वं स्वातः—प्रसिद्धेरिच्छया—कांक्षया धिग्मुधा—वृथा किं ताम्यसि ?—किं दुःखितो भवसि, भणित च साम्य, धिगिति तिरस्कारार्थमव्ययं ॥ १९८ ॥ १७ ॥

तदकरणलक्षणा प्रत्यक्षोपलभ्यमाना स्थितिः—व्यवस्था वर्त्तते; तत्—तस्मात्कारणात्ते—तव प्रतिग्रहैः—अन्नादिग्रहणैर्भरितात्—निचितात् प्रमादात्—विषयकषायादिहेतोः ऋणार्णमग्नस्य परत्र—परभवे का ?—दुष्टानिष्टत्वेनानिर्वाच्या गतिः कुगतिर्भविष्यति, तत्र ऋणं—देयं तन्मध्ये ऋणं—देयमृणार्णम्—अतिशयेन ऋणं तत्र मग्नस्य—ब्रुडत इत्यक्षरयोजना; भावार्थस्त्वयं—चारित्रं गृहीत्वा प्रमादसेवनमेकमृणमपरं च तपःकरणमन्तरेण परेभ्यः शय्यादिप्रतिग्रहकरणमिति ॥ १९७ ॥ १६ ॥

नन्वहं गुणवान् मम प्रमादिनोऽप्यनंतरोक्तप्रतिग्रह ऋणं न भवति, पठितब्राह्मणस्य पापघटप्रतिग्रहवत्, परत्र च गुणैरेवाहमनंतं सुखं लभे इत्यहंकारकदर्थितमुपदेष्टुमाह—

न काऽपि सिद्धिर्न च तेऽतिशायि, मुने! क्रियायोगतपःश्रुतादि ।
तथाऽप्यहंकारकदर्थितस्त्वं, ख्यातीच्छया ताम्यसि धिग्मुधा किम्? ॥ १९८ ॥ १७ ॥

धनवि०—हे मुने! ते—तव कापि ज्ञायमानाऽज्ञायमाना वा सिद्धिः—सुवर्णादिसिद्धिरणिमादिसिद्धिर्वा नास्ति—न वर्त्तते; च पुनस्ते—

दणस्य ऋणं ऋणार्णं, ऋणोपरि ऋणमित्यर्थः, तत्र मग्नस्य ते—तव परत्र—परलोके का गतिश्चतसृणां गतीनां मध्ये इत्यर्थः, अथवा का गतिः—अवस्था भाविनीति, प्रमादात्कथंभूताद्?—भरितात्—निचितात्, कैः?—प्रतिग्रहैः—गृहस्थगृहीतशय्याद्याहृतिपुस्तकोपधिप्रभृतिकैः, प्रमादवतः सतः प्रतिग्रहग्राहिणस्तत एव ऋणार्णमग्नस्य तव का गतिर्भाविनीतिकथनेनाचार्यो दुष्टा गतिरेव भाविनीति सूचयतीति ॥ १९७ ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ तादृगतिशायिगुणान् विनाऽहंकारवत्तया ख्यातिं किं वांछसीत्युपदिशति—न काऽपि सिद्धिरिति० व्याख्या—हे मुने! त्वयि

केन प्रकारेण त्वं तारयिष्यसि—पारं प्रापयिष्यसि; च पुनः शिवार्थिनो—मोक्षार्थिनः प्रभून्—परकर्मिणाम् जनान् स्वार्थं—स्वप्रयोजन स्वाहा रायथं वा इति—अनया रीत्या प्रतारयन्—वञ्चयन् स्वतः—आत्मसम्बन्धमात्मनाचरणैः च पुनरन्यतः—परतः शिवार्थिवञ्चनारिना अभितोनां-हसा—पापेन विलुप्यसे—'विलुप् मोहने' इति धातोः कर्मणि विलुप्यसे इति साधु, चतुर्गतिकीसंसारमध्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥१९६॥१५॥

तथार्थमेव प्रकारान्तरेण दर्शयन्नुपदिशति—

गृह्णासि शय्याहृतिपुस्तकोपधीन्, सदा परेभ्यस्तपसस्त्वियं स्थितिः।
तत्ते प्रमादाद्भरितात्प्रतिग्रहैः, ऋणार्णमग्नस्य परत्र का गतिः? ॥ १९७ ॥ १६ ॥

घनवि०—शय्याहृतिपुस्तकोपधीन् सदा—सर्वकाल परेभ्यो—गृहस्थेभ्यस्त्वं गृह्णासि—आसि, तत्र शय्या च—वसतिपाटधिम—आहारः पुस्तकं च—ज्ञानोपकरणानि उपधिश्च—वस्त्रपात्रादिकान् शय्याहृतिपुस्तकोपधीनिति, तु पुनस्तपसो बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नस्येयं-

---

निपतन् समस्तजनानपि त्वं कथं तारयसि ?, अपि तु न तारयिष्यसि, इति हेतोस्त्वं सर्वतोऽप्यत्यंहसा—पापेन विलुप्यसे—मलसे, त्वं किं कुर्वन् ?—प्रतारयन्—वञ्चयन्, कान् ?—भव्यान् जनान्, किंभूतान् ?—प्रभून्—निष्पन्नान्, पुनः किं० ? शिव—मोक्षमर्थयते इत्येवंशीलास्तान्, किमर्थं ?—स्वार्थं—स्वस्मै, आहारोपधिपुस्तकशय्यापुत्रादिलक्षणस्वार्थायेत्यर्थः ॥ १९५ ॥ १५ ॥

रत्न०—गृह्णासीति० व्याख्या—हे वेषधृत ! त्वं परेभ्यो गृहस्थेभ्यः शय्याहृतिपुस्तकोपधीन् सदा—सर्वदा गृह्णासि, आहृतिराहारः, शेषं सुगमं, तुरितिविशेषे, तपसो धर्मस्येयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना स्थितिः—मर्यादा वर्तते, अतीवनिकृष्टेत्यर्थः, तत्—तस्मात्कारणात्—तव प्रमादात्—प्रमादाचरणा-

धनवि०—अत्र वाशब्द एवकारार्थः संभावनार्थो वा, तेनाराधित एव—आहारादिनोपचरित एव गुणवान्—ज्ञानादिगुणवान् मुनिः स्वयम्—आत्मना भवाब्धिं—संसारसागरं तरन्—संसारपारं गच्छन्नस्मानप्याराधकांस्तारयिष्यति—संसारपारं प्रापयिष्यति इति—एवं बुद्ध्या ये जनास्त्वां भूरिभक्तिभिः—बहुप्रकाराराधनैः संश्रयंति—सेवंते, एवं हे निर्गुण!—गुणवर्जित एषामाराधकानां च पुनस्तव निर्गुणाराध्यस्य फलम्—आयतिहितलक्षणं साध्यं किमस्तीति? ॥ १९५ ॥ १४ ॥

अंहो-भारिता

अनन्तरं निर्गुणानां मुनीनां सगुणश्राद्धेभ्योऽन्नादिग्रहणे निष्फलत्वं पुण्योपार्जनलक्षणफलवर्जितत्वं च दर्शितं; अथ तत्रैव प्रत्युत पापोपार्जनलक्षणं फलं दर्शयन्नुपदिशति—

स्वयं प्रमादैर्निपतन् भवाम्बुधौ, कथं स्वभक्तानपि तारयिष्यसि? ।
प्रतारयन् स्वार्थमृजून् शिवार्थिनः, स्वतोऽन्यतश्चेति विलुप्यसेंऽहसा ॥ १९६ ॥ १५ ॥

धन०—स्वयम्—आत्मना प्रमादैः—मद्यादिभिर्भवांबुधौ—संसारसागरे निपतन्—निमज्जन् स्वभक्तान्—स्वकीयाराधकानपि कथं?—

रत्न०—अथ त्वमीदृशः सन् भवाब्धौ निमज्जसि तदा परान् दीक्षादानादिना कथं निमज्जयसीत्याह—आराधितोऽयमिति० व्याख्या—हे यतिवेषनट! अयं ज्ञानदर्शनचारित्रैर्गुणवान् संसाराब्धिं स्वयं तरन् आराधितः—पूजितः सन् अस्मानपि तारयिष्यति इतिहेतोर्ये त्वां भूरिभक्तिभिः श्रयति हे निगुण!—हे ज्ञानादिगुणरहित तव च पुनरेषामाश्रितानां—शिष्यत्वेन श्रावकत्वेन वा प्रपन्नानां फलं किमस्ति?, विचारयेति गम्यं, अपि तु न किमपीत्यर्थः, ततस्त्वं निमग्नः परानपि निमज्जयसीति भावः ॥ १९५ ॥ १४ ॥

रत्न०—अथ परमोपकारनिष्णातः कविरेतदेवोपदिशति—स्वयं प्रमादैरिति० व्याख्या—हे वेषविडम्बक! स्वयं—आत्मना प्रमादैर्भवाम्बुधौ

धनवि०—केऽपि महानुभावा जना महतैव कृच्छ्रेण—गुरुतरकष्टेन धर्मान्—सत्यादिधर्मान् प्रतिपन्नवन्तस्तैरप्येवं वा सुखेन दुर्वर्तीति, जनाः किंलक्षणाः ?—आजीविका—जीवनोपायः सा आर्तो यासां ता आजीविकार्तास्तासाम् वा विविधा—अनेकप्रकारा [illegible] विविधाधाम वा अतएवमाजीविकादिविविधार्तयः तामिर्भृताम्—असमर्थमनिशं च—निरन्तरमार्ता—पीडिताः, हे निर्दय !—हे [illegible] तेभ्योऽपि—श्राद्धजनेभ्यः सर्वं वस्त्रपात्रादीष्टं वस्तु जिघृक्षसि—ग्रहीतुमिच्छसि, च पुनः संयमे—चारित्रे [illegible] नो यतसे—न [illegible] इदपि, अत्र तव इत्यध्याहार्यं, तेन ततः कारणात् इति खेदे त्वं कथं भविता ?—केन प्रकारेण परभवे भविष्यसि ॥ १९४ ॥ १३ ॥

ननु श्राद्धेभ्योऽन्नादिग्रहणे श्राद्धा [illegible] तरिष्यन्ति [illegible] अविष्यतीत्यर्थं [illegible] तिरस्करयन्नाह—

आराधितो वा गुणवान् स्वयं तरन्, भवाब्धिमस्मानपि तारयिष्यति ।
श्रयन्ति ये त्वामिति भूरिभक्तिभिः, फलं तवैषां च किमस्ति ? निर्गुण ! ॥ १९५ ॥ १४ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव प्रकारान्तरेणोपदिशति—आजीविकादीति० व्याख्या—केऽपि आपका महता एव कृच्छ्रेण—कष्टेन धर्मान्—[illegible] चतुर दुर्वर्तीति—दुर्वृत्ति, यतः किं० ?—आजीविका—उदरभरणमादौ यासां ता आजीविकादय, [illegible] ग्रहस्त, आजीविकादयश्च ता विविधार्तयश्च ताभिर्भृताम्—असमर्थमनिशं—निरन्तरमत्यन्तं —पीडिताः व्याकुला इत्यर्थः, हे निर्दय ! ह तेभ्योऽपि [illegible] जिघृक्षसि—ग्रहीतुमिच्छसि च पुनस्तेभ्यो गृहीतवस्त्रादिप्रदत्ते संयमे—चारित्रे न यतसे, इति पश्चात्ते त्वं कथं भविता ?—[illegible], परभवे इति पूर्वस्मादध्याहार्यमिति ॥ १९४ ॥ १३ ॥

येषां ते तथा, आदिपदाद्वालसमितिगुप्तिपालनदर्शनादिपरिग्रहः ते च ते उपधयश्च—दंभास्तैः प्रतारिता—वंचिता इत्यर्थः जना ऋजवः—सरला अधुना—सांप्रतं वर्त्तमानभवेऽभीष्टान्—मनोवांछितान् आहारोपध्यादीन् ददति, प्रयच्छंतीत्यर्थः, च पुनस्त्वं सुखं यथा स्यात्तथा भुंक्षे—खादसि, च पुनः सुखं शेषे—स्वपिषि, सुखं विचेष्टसे—क्रीडसि; तत्फलं पुनः—जनवंचनजनितं दुःखानुभवफलं तु नरकादिवेदना-लक्षणं भवान्तरे—परभवे ज्ञास्यसि—अनुभविष्यसीति ॥ १९३ ॥ १२ ॥

अथानंतरोक्तार्थमेव प्रकारान्तरेण विशेषतो द्रढयति—

आजीविकादिविविधार्त्तिभृशानिशार्त्ताः, कृच्छ्रेण केऽपि महतैव सृजंति धर्मान् ।
तेभ्योऽपि निर्दय ! जिघृक्षसि सर्वमिष्टं, नो संयमे च यतसे भविता कथं ही ? ॥ १९४ ॥ १३ ॥

कृच्छ्रवतो भरः

रत्न०—पुनर्वेषमाश्रित्योपदिशति—वेषोपदेशाद्युपधीति० व्याख्या—हे वेषधूर्त्त ! अधुना ऋजवो जनास्ते—तवाभीष्टानि—वांछितानि शर्करा-पानपयःपानसुगंधिशालिनिस्तुषमुद्गदालिर्हैयंगवीनजीवंतीशाकप्रक्षिप्तमरिचचूर्णप्रलेपभोजनतत्तद्देशोद्भवांशुकनिजबालैकपुत्रपुत्र्यादीनि वस्तूनि ददति, किंलक्षणाः ?—वेषश्चार्थायततेरेवोपदेशो—धर्मोपदेशः सुस्वरत्वेन वक्ततरागाथालापपूर्वकमित्यर्थः तावादी येषां ते वेषोपदेशादयः, आदिशब्देन वक्रवृत्त्येर्यापथगमनप्रवर्त्तनादिग्रहणं ते एवोपधयः—छद्मानि तैः प्रतारिताः सतः, तत एव च पुनस्त्वं सुखं भुंक्षे शर्करागुडादीनि, च पुनः शेषे—स्वपिषि बहूपधिमत्तया विस्तीर्णायामपि, नवनीतवन्मृदुसंस्तारके इत्यर्थः, तथा सुखं यथा स्यात्तथा विचेष्टसे—व्यवहरसि, एतत्सुखशब्दप्रयोगेण व्यंजितं, पुन-स्तेषां सुखं भोजनशयनविचेष्टनाना फलं भवान्तरे ज्ञास्यसि, यदा नरके तिस्रोऽपि गाढवेदनाः प्रत्यनुभविष्यसि तदेत्यर्थः, साम्प्रतं प्रमादपतितस्य तव किं ब्रूम इति ? ॥ १९३ ॥ १२ ॥

॥ ११२ ॥

अभीष्ट-
प्रदमपर्व

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वमनुदिन-प्रतिदिन प्रतिक्रमणादिक्रियासमये इति-अमुना प्रकारेणोच्चारयसि-भणसि, भवोत्पूर्वस्य 'चरप् संभ्ये' इत्यस्य चौरादिकस्योच्चारयसीति साधुः, इतीति किं ?—हे भगवन्नहं सर्वं सावद्यं-सपापं कर्म न करोमि, अथो इत्यनंतरोच्च मनालवरमसकृत्-वारं वारमेवाहं सावद्यकर्म करोमि; तत्-तस्मादिर्वं-प्रतिदिन सावद्यतः-सावद्यव्यापारयत्ते-तव नरकमेव-परभवे नरकगमनमहं विभावये-सम्भावयामि, सावद्यतः कथमुत्थात् ?—मृषोक्त्या-अलीकवचनेन जिनवचनेन—'भगवन् ! सर्वं सावद्यं यावज्जीवं न करोमी'ति भणित्वा पुनः पुनस्तत्करणेन भगवद्वचन येन भारितात्-भारः संजातोऽस्येति भारितस्तस्मादपेक्षि ॥ १९२ ॥ ११ ॥

अथ जिनविप्रतारणफलं वर्णयित्वा जनविप्रतारणफलं वर्णयमुपदिशति—

वेषोपदेशाद्युपधिप्रतारिता, ददत्यभीष्टानृजवोऽधुना जनाः ।
भुंक्षे च शेषे च सुखं विचेष्टसे, भवान्तरे ज्ञास्यसि तत्फलं पुनः ॥ १९३ ॥ १२ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! वेषोपदेशाद्युपधिप्रतारिताः-वेषस्य-यतिलिङ्गस्योपदेशस्य-धर्मादिषु प्रवृत्त्युत्साहजनकं वचसो आदौ-प्रथम

रत्न०—अथ दम्भयते प्रतिदिन मृषाभाषित्व सूचयन्नाह—त्वमित्यत्त्वमनुदिनमिति० व्याख्या—हे यतये ! त्वं अनेनरतन्नार्थमपि अनुदिनं प्रतिक्रमणं कुर्वन् सर्वं सावद्य-सपाप कर्म सचित्तारम्भादिक न करोमीत्युच्चारयसि, उच्चारेश्चरस्योरय प्रयोगः, आवश्यकपाठतः पठसीत्यर्थः, अथो अथार्थेऽप्यवमेवस्तत्सर्वं कर्म सचित्तारम्भादिकमसकृत्-वारंवारं करोमि, तदेव सावद्य तस्मात्त्वं तस्मात्सावद्यत एव मृषासावद्यत इति, अन्यानि सावद्यानि दूरे आस्तामित्यर्थः, ते-तवाहं नरकं विभावये-संभावयामि, तत्सावद्यत किंलक्षणात् ?—नित्यम्-अहर्निशमपीति —मृषा वचनं तया च वचनं वचनं—लोकप्रतारण येन भारितात्-पुष्टीकृतामित्यपीत्याशेति ॥ १९२ ॥ ११ ॥

॥ ११२ ॥

नोद्यमं कुरुते, तत्रिलोकजयिनः—त्रैलोक्यजयनशीलस्य मोहद्विपतो—मोहनीयकर्मवैरिणः काचिद्—अनिर्वाच्या दुष्टता—दुष्कर्मकारिता परा—सर्वोत्कृष्टा वर्त्तते इत्येकं, वा—अथवा स नरपशुः—नर एव पशुर्मनुष्यरूपेण गौरित्यर्थः वद्धायुष्कतया—निकाचितनरकाद्यायुष्कतया नूनं—निश्चितं दुर्गतौ—नरकादिदुर्योनौ गमी—गमनशीलोऽवसेय इति द्वितीयं कारणमिति ॥ १९१ ॥ १० ॥

अथानंतरमुक्तं 'धृतव्रतोऽपी'ति तेन धृतव्रतत्वे तदनाचरणे दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

उच्चारयस्यनुदिनं न करोमि सर्वं, सावद्यमित्यसकृदेतदथो करोषि ।
नित्यं मृषोक्तिजिनवंचनभारितात्तत्, सावद्यतो नरकमेव विभावये ते ॥ १९२ ॥ ११ ॥

सुखसंपदे न यतते—न यत्नं करोति प्रेत्यसुखाय, धर्मकर्मणीत्यर्थः ?, किं० ?—शास्त्राणि लौकिकानि लोकोत्तराणि च जानातीति शास्त्रज्ञः, अनेन बाह्यजडत्वं निरस्तं, पुनः कीदृशः ?—धृतानि व्रतानि—अहिंसादीनि पंच येन स धृतव्रतः, अत एव गृहिणी—स्त्री पुत्रो—नंदनः आदिशब्दात् पुत्रीभ्रातृभगिन्यादिग्रहणं, गृहिणी च पुत्रश्च गृहिणीपुत्रौ तावादी येषां ते गृहिणीपुत्रादयस्त एव वंधा इव वंधा—वंधनानि तैरुज्झितः—त्यक्तः, अत्रापिशब्दा विशेषार्थद्योतकाः, ततो मोह एव द्विपन्—वैरी तस्य मोहद्विपतः काचिदवाच्यस्वरूपा परा—प्रकृष्टा दुष्टता—दौष्ट्यं वर्त्तते, किंभूतस्य ?—त्रिलोकजयिनः—स्वर्गमृत्युपाताललोकजयिनः, वेति विशेषे, स नर एव पशुः—तिर्यङ् नररूपेण पशुरित्यर्थः नूनमिति संभावनायां दुर्गतौ—नरकादौ गमी—गंता, कया ?—वद्धमायुर्येनार्थाद्दुर्गतेरेव स वद्धायुष्कस्तस्य भावो वद्धायुष्कता तया, अत्रार्थे मोहवराकः किं कुर्याद् ?, येनायुर्वद्धं तदन्यथा न भवतीत्यर्थः, स पुमान् वानरश्चासौ पशुश्च वानरपशुः, यथा वानरपशुः काचन मनुष्यचेष्टां कुर्वन्नपि पशुरेव भवति तथाऽसावपि, शेषं तथैवेत्यपि व्याख्याने कर्त्तव्यं, क्वचिद्वंधूज्झित इति वा पाठः ॥ १९१ ॥ १० ॥

मानसी पीडा नास्ति, यन्नादित्यवाद् दृग्गुरादिकरणकुलंबनरणपोषणामिपरिमरः, च पुनः राजमी—राजा सर्वस्वं महीप्यति राजदेय मा-
रावस्य चेतसामिका मीतिः नास्ति, च पुनर्भगवत्समय—जैनसिद्धांत वेत्सि—जानासि, 'भरसि चागमपुस्तकानी'ति पाठे आगमपुस्त-
कानि—सिद्धांतपुस्तकानि भरसि—धत्से, तथापि—एवं सत्यपि शुद्धे चरणे—निरतिचारचारित्रे न यतसे—न यत्न कुरुषे इत्यर्थः; तत्-
तस्मात्—तव भिक्षामिक्षणः प्रतिग्रहभरो—वस्त्रस्वीकारभारो नरकार्थमेवावसेय इति ॥ १९० ॥ ९ ॥

अथ चरणसामग्र्यां सत्यामपि तत्राप्रवृत्तौ विकल्पेन कारणस्य स्वरूपमुपदिशति—

शास्त्रज्ञोऽपि धृतव्रतोऽपि गृहिणीपुत्रादिबन्धोज्झितोऽप्यङ्गी यद्यतते प्रमादवशगो न प्रेत्यसौख्यश्रिये ।
तन्मोहद्विपतस्त्रिलोकजयिनः काचित्परा दुष्टता, यद्वायुष्कतया स वानरमशुर्नूनं गमी दुर्गतौ ॥ १९१ ॥ १० ॥

धनवि०—यच्छास्त्रज्ञोऽपि—सिद्धांतवेत्ताऽपि धृतव्रतोऽपि—प्रतिपन्नमहाव्रतोऽपि गृहिणीपुत्रादिबन्धोज्झितोऽपि—कलत्रपुत्रादि-
प्रवृत्तिबन्धमुक्तोऽपि प्रमादवशगो—मद्यादिप्रमादपरवशः सन् अङ्गी—प्राणी प्रेत्यसौख्यश्रिये—पारभविकसौख्यसुखसंपदे न यतते—

त्वाद्, च पुनर्भगवत्—अर्हतः समयम्—आगमं वेत्सि—जानासि, तथा आगमानां—जिनागमानां पुस्तकानि भरसीति पाठान्तरं, हे भिक्षो ! तथापि
त्वं शुद्धे—निरतिचारे चरणे—चारित्रे न यतसे—न यत्नं करोषि तत्—तर्हि ते—तव प्रतिग्रहस्य भरः—समूहो गुणवद्भ्यः भक्तजनसमर्पितान्नपान-
वस्त्रपात्रादिको नरकाय—नरकार्थमेव वर्तत इति ॥ १९० ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ जीवं प्रति मोहवैरिणो ज्ञापयति—शास्त्रज्ञोऽपीति०, व्याख्या—यदङ्गी—प्राणी प्रमादवशवर्ती सन् प्रेत्य—परभवे सौख्यश्रिये—

नमस्यंति, तथा उपध्यालयभैक्ष्यशिष्यकान्—वस्त्रपात्रवसत्यशनपानखादिमस्वादिमविनेयान्, स्वार्थे कप्रत्यये, अमी गुणानुरागिणो ददति—प्रयच्छंतीत्यर्थः, चेद्—यदि गुणान् विना ऋषेः—मुनेर्वेषं—रजोहरणादिलिंगं बिभर्षि—धरसि ततस्तव ठकानां—धूर्त्तानां गतिः—नरकादिलक्षणा भाविनी—भवित्रीत्यन्वयः। अत्र ठकेति लोकप्रसिद्धो देशीशब्दो वा भावनीय इति ॥ १८९ ॥ ८ ॥

प्रतिग्रहफलं

पुनश्चारित्राभावे प्रतिग्रहोऽपि नरकार्थैवेत्युपदिशति—

नाजीविकाप्रणयिनीतनयादिचिंता, नो राजभीश्च भगवत्समयं च वेत्सि।
शुद्धे तथाऽपि चरणे यतसे न भिक्षो!, तत्ते प्रतिग्रहभरो नरकार्थमेव ॥ १९० ॥ ९ ॥

धन०—हे यते! तवाजीविकाप्रणयिनीतनयादिचिंता नास्तीत्यन्वयः, अत्राजीविका—उदरपूरणोपायः प्रणयिनी च—कलत्रं तनयाश्च—अङ्गजास्ते आदौ येषां ते तथा तेषां चिंता—को व्यापारः कर्त्तव्यः? कथं वा पाणिग्रहणं कर्त्तव्यं? कथं वा ते आक्षायां रक्षणीयाश्चेत्यादिका

रत्न०—पुनरेतदेव द्रढयति—गुणांस्तवाश्रित्येति०, व्याख्या—हे द्रव्ययते! अमी धर्मार्थिनो जनाः संयमगुणानाश्रित्य तुभ्यं नमंति तथोपधिः—वस्त्रादिकस्तथा आलयो—वसतिर्भिक्षाणां समूहो भैक्ष्यं शिष्या एव शिष्यकाः, शिष्यत्वेन पुत्रा इत्यर्थः, द्वंद्वसमासे तान् प्रति ददति, हे ऋषे! चेद्—यदि त्वं गुणान् विना वेषं बिभर्षि—धत्से ततः—तस्मात्कारणात्तव ठगानां—लोकोक्त्या ठगारा इति प्रसिद्धानां गतिः—अवस्था भाविनीति, यथा ते वेषैर्लोकान् वंचयित्वा दुर्गतौ यांति तथा त्वमपीति ॥ १८९ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ यतित्वे सुखं दर्शयति—नाजीविकाप्रणयिनीति०, व्याख्या—हे यते! तवाजीविका—उदरभरणं प्रणयिनी—स्त्री तनयाः—पुत्रास्त आदौ येषां ते आजीविकाप्रणयिनीतनयादयस्तेषां चिंता नास्ति, आदिशब्देन भ्रात्रादिस्वजनग्रहणं, तथा राज्ञो भीः—भयं नास्ति, सकलपरिग्रहमुक्त-

तत्र बोधिः—सम्यक्त्वप्राप्तिः स एव द्रुमो—वृक्षः स पवाश्रयः—पतनसमयेऽवलम्बनकारणत्वं बोधिद्रुमाश्रय कुर्वन्—छिन्दन् इमानि लोकस्तवजिनमस्करणादीनि पर्शून्—कुठारोपमानि करोति—रचयतीत्यर्थः; भावार्थस्तु अत्र प्रमादस्थछेदकपुरुषस्थानीयो बोधिद्रुमस्थानीयो लोकस्तवादि पर्शुस्थानीयमित्यादियोजनया "जे बंभचेरभट्ठा पाए पाडंति बंभयारीणं । ते हुंति टुंटमुंटा बोही य सुदुल्लहा तेसिं" ॥१॥ [ये ब्रह्मचर्यभ्रष्टाः पादौ पातयन्ति ब्रह्मचारिणाम् । ते भवन्ति टुंटमुण्टा बोधिरपि सुदुर्लभस्तेषाम् ॥ १ ॥] इति गाथाभावनया च स्पष्ट एवेति ॥ १८८ ॥ ७ ॥

अथ केवलवेषधरणे मूर्खसाम्यं दर्शयन्नुपदिशति—

गुणांस्तवाश्रित्य नमन्त्यमी जना, ददत्युपध्यालयभैक्ष्यशिष्यकान् ।
विना गुणान् वेषमृषेर्बिभर्षि चेत्, ततष्ठकानां तव भाविनी गतिः ॥ १८९ ॥ ८ ॥

धनवि०—अमी प्रत्यक्षदृश्या गुणानुरागिणो जना—लोकास्तव गुणानाश्रित्य—ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणवन्तं त्वां मत्वेत्यर्थः नमन्ति—

सत्कृति—सत्कारोऽभ्युत्थानादिः नमस्करणं—क्षमाश्रमणादिना पञ्चाङ्गप्रणाम अर्चनं—तीर्थंकरपुष्पादिना सुवर्णपुष्पादिप्रक्षेपैश्च करणानि येषां ते कि गुम्मसि ?—किं खेदं प्राप्नोषि, कथं ?, विना, कान् ?—विशुद्धा—दोषरहिता योगा—मनोवाक्कायव्यापाराः तान्, यत्—यस्मात्कारणात्प्रमाद इमानि लोकस्तवजिनमस्करणार्चनादीनि पर्शून्—कुठारान् करोति, किं कुर्वन् ?—छिन्दन्—छिन्दन्, कः ?—बोधिरेव द्रुमस्तस्याश्रयम्—आलम्बन प्रति, कस्मिन् ?—भव एवांधुः—कूपस्तस्मिन् पतन तस्मिन्, यथा कस्यचित् कूपे पततस्तटस्थद्रुम आलम्बनं भवति तथा जीवस्य संसारे पततो बोधिरालम्बनं भवति, तं बोधिद्रुमाश्रयं प्रमादः छिन्दन्निमानि पर्शून् करोतीति भाव ॥ १८८ ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षेण दृश्यमानैः संयमतपोभिरस्य प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य प्रतिग्रहभरस्य—मनोवांछिताशनपानवस्त्रपात्रपीठफलकवसत्यादिग्रहणरूपस्य निष्क्रयोऽपि—भाटकमपि नास्ति, कुतस्तन्मूल्यस्य संभावनेति भावः; अत्र वदेति गम्यं तेन तदा दुर्गतौ—नरकादौ पततः—अधोगमनक्रियां कुर्वतस्तव किं—किंनामकं शरणं—त्राणं पतननिवारणसमर्थं वस्त्वास्ते?, च पुनः परत्र—परलोके सौख्यं—सुखं किं—किंनामकं सुकृतं दास्यति? इति—अमुना प्रकारेणोपदिष्टमवेहि—सम्यग्जानीहि ॥ १८७ ॥ ६ ॥

ननु सत्कारादिकमौहिकमेव तपःसंयमफलमस्त्वित्याशंकायामाह—

> किं लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनाद्यै, रे मुग्ध! तुष्यसि विनाऽपि विशुद्धयोगान् ।
> कृंतन् भवांबुपतने तव यत्प्रमादो, बोधिद्रुमाश्रयमिमानि करोति पर्शून् ॥ १८८ ॥ ७ ॥

धनवि०—हे मुग्ध!—हे अज्ञान विशुद्धयोगान्—सुप्रवृत्तमनोवाक्काययोगान् विना लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनाद्यैः—जनकृतसत्कारवंदनपूजनादिभिः किं तुष्यति?—हृष्यसि, यद्—यस्मात्प्रमादः—क्रियाशैथिल्यलक्षणो मद्यादि वा भवांबुपतने—संसारकूपपतने

मत्तादिनवस्त्रपात्रवाम्बलगादप्रोञ्छनपूजासत्कारादिकस्य मुग्धजनवंचनप्राप्तस्य निष्क्रयोऽपि—मूल्यमपि न जातोऽस्ति, येन गृहस्थेभ्यो गृहीतप्रतिग्रहभरस्य ऋणमपि शुद्ध्यतीत्यर्थः, ततश्च दुर्गतौ निपततः सतः किं शरणमास्ते?, अपि तु न किमपि, च पुनः परत्र—परभवे सौख्यं किं दास्यति?, निष्क्रयादधिकं सुकृतमित्यध्याहार्यं, हे आत्मन्! इत्यवेहि ॥ १८७ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ लोकसत्क्रियादिभिर्मा तुष्येत्युपदिशति—किं लोकसत्कृतीति०, व्याख्या—हे मुग्ध! हे वेषयते लोकाना—वेषदर्शनरञ्जितानां

यथा—काचिदजा सौनिकेन हननार्थं सर्वीकृत्या सहसा च भूपतिता भूमिपतन्तीतःप्रच्छन्नीभूतां कर्तरीं आत्मिसमावेन पादखननिबन्धन-नाविना स्वस्येव समापतितं प्रकटीकरोति, तथा त्वमपि चारित्रं विना केवलेन वेषेण पूजासत्कारोपचितसुखया च स्वस्येव नरकमर्जसीति भावः ॥ १८६ ॥ ५ ॥

अथ मध्यक्षेण प्रविधिनानुष्ठेयमपि सर्वसंयमादि बहु सातिचारमतिचिरकरमित्युपदिशति—

जाने(तो)ऽस्ति संयमतपोभिरमीभिरात्मनस्य प्रतिग्रहभरस्य न निष्क्रयोऽपि ।
किं दुर्गतौ निपततः शरणं तवास्ते?, सौख्यं च दास्यति परत्र किमित्यवेहि ? ॥ १८७ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे आत्मन् अहमेव जाने—मन्ये, यदेव प्रायं प्रकटीकरोति—अमीभिः—मनःशुद्धिरहितैः सातिचारैः लोकरञ्जनार्थं क्रियमाणैर्वा

त्वमपि निर्मलचारित्राहरणमुक्तविकल्पोत्थप्रतिवेषेण मायसि राजमहेभ्याभिगमनादिसत्कारं वाञ्छसि सुखजन्मप्रत्ययकेनोपधि मेलयसि परं पश्चात्स्वात्मनो नरकं न पश्यसीत्युपन्यस्यात्, तथा (यथा) काचिन्नीचबकेन वधस्थानं नीता, स वधकोऽजापार्श्वे वधोपकरणं कर्तरीं मुक्त्वा कार्यार्थं गृहान्तर्गत, तयाऽजया पादाभ्यां भूमिं खनित्वा कर्तरी भूम्यन्तर्निक्षिप्ता, परं कर्तरीधारोपरि स्थिता, अथ वधक आगतो, निक्षिप्तामिमां मा पश्यत्विति भिया तदुपरि शयनात्स्वकत्वा गले कर्तरी समागता, सा मृता, कथितमया रीत्या अजागलकर्तरीन्यायं भवति, तथोपनय उच्यते—स्वस्वात्मद्वारानरकमाप्नुवन्त्यपि परमपदसमाधिमात्स्वावचन नरकं आयास्यसीति, ततस्त्वं प्रथममेवाजावदज्ञानो मा भव, किंतु सावधानो भवेति तात्पर्यार्थः ॥ १८६ ॥ ५ ॥

रत्न०—पुनरेतदेवाचष्टे—जातोऽस्तीति०, व्याख्या—अमीभिर्लोकरञ्जनार्थं किंचिद्—ईषत् संयमतपोभिरस्य प्रतिग्रहभरस्य—अशनपानखादि-

अथ विरतिविरहिते केवलवेषधारणे प्रत्युत दोषं दर्शयन्नुपदिशति—

वेषेण माद्यसि यतेश्चरणं विनाऽऽत्मन्!, पूजां च वांछसि जनाद्बहुधोपधिं च।
मुग्धप्रतारणभवे नरकेऽसि गंता, न्यायं बिभर्षि तदजागलकर्त्तरीयम् ॥ १८६ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वं चरणं—चारित्रं विना यतेर्वेषेण—मुनिलिङ्गेन माद्यसि—हृष्यसि, तच्च, 'मदैच् हर्षे' इत्यस्य 'शमसप्तकस्ये-(४-२-१११)ति दीर्घत्वे माद्यसीति साधुः, च पुनः पूजां—चंदनादिनाऽर्चां जनाद्—भक्तलोकाद्बहुधा—बहुप्रकारं नानाप्रकारं वस्त्रपात्रलक्षणमुपधिं वांछसि; अनंतरोक्ते फलं दर्शयति—मुग्धप्रतारणभवे—निर्विवेकवंचनोत्पन्ने नरके—दुर्गतिरूपे त्वं गंता—याताऽसि, तत्—तस्मात्त्वमजागलकर्त्तरीयम्—अजागलकर्त्तरीसत्कं न्यायं—पंडितलोकप्रतिपादनव्यवहारं बिभर्षि—पुष्णासि धरसि वा। अजागलकर्त्तरीन्यायस्त्वयं—

रत्न०—पुनः केवलो वेषो न प्रमाणमिति भंग्योपदिशति—वेषेण माद्यसीति०, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं यतेर्वेषेण माद्यसि—हृष्यसि, कथं?—विना, किं?—चरणं—चारित्रं, च पुनस्त्वभिगमवंदननमस्यनसत्कारादिकां पूजां वांछसि, च पुनर्बहुधा—बहुप्रकारेणोपधिं—वस्त्रपात्रकंबलादिकं वांछसि, कस्माद्?—जनाद्भक्तादित्यर्थः, परं त्वं पश्चान्नरके गंताऽसि, किंलक्षणे?—मुग्धानां श्राद्धानां प्रतारणं—वंचनं बकवत्कपटेर्यापथगमनमुखवस्त्रिकाकरणस्वाध्यायकरणादिकं तस्माद्भवतीति मुग्धप्रतारणभवस्तस्मिन्, तत्—तर्हि त्वं अजागलकर्त्तरीति न्यायं बिभर्षि—धत्से, यथाऽजा नीलतृणादिकं भुंजानाः कंठे घुर्घरकं दधाना पादयोर्नूपुरे बिभ्राणा सती माद्यति, परं कदाचित् प्राघूर्णकेष्वागतेषु मम कंदले कर्त्तरी पतिष्यतीति न वेत्ति, तथा

पुनः केवलवेषमात्रलिङ्गितस्य दूषणमुपदिशति—

> आजीविकार्थमिह यद्यतिवेषमेष, धत्से चरित्रममलं न तु कष्टभीरुः ।
> तद्वेत्सि किं न? न बिभेति जगज्जिघृक्षुर्मृत्युः कुतोऽपि नरकश्च न वेषमात्रात् ॥ १८५ ॥ ४ ॥

धनवि०—यद्—यस्मात्कारणात् त्वमिह—जगति आजीविकार्थं—जठरभरणपूर्त्यै यतिवेषं—रजोहरणादिलिङ्गं धत्से—धरसि, न तु कष्टभीरुः सन्—उपसर्गपरीषहसहनलक्षणकष्टभीरुकोऽमलं—निरतिचारं चरित्रं—चारित्रं न धत्से, तत्—तर्हि किं न वेत्सि?—न जानासि यज्जगज्जिघृक्षुः—विश्वं ग्रहीतुमिच्छुर्मृत्युः—यमः कुतोऽपि वेषात् बिभेति—न भीतिं प्राप्नोति, च पुनर्नरको—निरयो वेषमात्रात्—ज्ञानदर्शनचारित्ररहितकेवलरजोहरणादिलिङ्गमात्रात् बिभेतीति ॥ १८५ ॥ ४ ॥

रत्न०—पुनर्वेषमात्रविषयोपदिशति—आजीविकार्थमिति०, व्याख्या—हे भ्रातः साधो! इह जिनप्रवचने एष त्वं आजीविकार्थे—आजीविकार्थं यतिवेषं धत्से—दधसे, तु इति निश्चये, कष्टेभ्यो—क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिभ्यो भीरुः सन् अमलं—निरतिचारत्वं चरित्रं—चारित्रं न धत्से, तत्—तर्हि त्वं न वेत्सि—न जानासि?, काकूक्त्या व्याख्यानम्, यत् एष मृत्युः कुतोऽपि न बिभेति, पापमात्र आयासस्यैव, च पुनर्नरकः केवल वेषो वेषमात्रं तस्मात्, धर्मस्वरूपे वर्णितुरणमिति व्याख्यातेनाप्येवमपि स्मर्यः, न बिभेति, किंभू० ?—जगति प्रति जिघृक्षुः—ग्रहीतुमिच्छुर्नरकोऽपि तथैव, प्रायेण भूयान् जनो नरकगाम्येव, तेन मृत्युरक्ष्यमाणोऽपि आयासमात्रेण, वेषेण मुग्धजनविप्रतारणसमुत्पन्नपापभरपीडितमनो नरकोऽप्यायासमेवेति केवल वेषधारणं निरर्थकमेवेति ॥ १८५ ॥ ४ ॥

च पुनः **शीलांगधरोऽपि**—अष्टादशसहस्रशीलांगरथधारकोऽपि **नासि**—न भवसि, तानि चाष्टादशशीलांगसहस्राण्येवं "जोए करणे सन्ना इंदियभोमाइ समणधम्मे य। सीलंगसहस्साणं अट्ठारसगस्स निप्फत्ती ॥ १ ॥" [योगाः करणानि संज्ञाः इंद्रियाणि भून्यादि श्रमण-धर्माः। शीलांगसहस्राणामष्टादशकस्य निष्पत्तिः ॥ १ ॥] इत्येवं स्थापनाम्नायः; भावना त्वियं—"मणेणं ण करेइ आहारसन्नाविप्पजढो इंदियसंवुडो खंतिसंपन्नो पुढविकायसंरक्खओ" [मनसा न करोति विप्रत्यक्ताहारसंज्ञः संवृतेन्द्रियः क्षान्तिसंपन्नः पृथ्वीकायसंरक्षकः] इत्यादि द्रष्टव्यमिति **यतिप्रतिक्रमणसूत्रावचूर्णौ।** **तत्**—तस्मात्कारणान्**मोक्षमाणोऽपि**—मुक्तिं गमिष्यन्नपि 'मुचूंती मोक्षणे' इत्यस्य, **वेष-मात्रात्**—तपःसंयमादिरहितत्वेन केवलवेषा**द्भवाब्धिपारं**—संसारसमुद्रतीरं **त्वं कथं**?—केन प्रकारेण **यासि**—प्राप्स्यसि ॥ १८४ ॥ ३ ॥

हे मुने! त्वं प्रमादात् स्वाध्यायं—जिनागमस्य पठितस्यापि गुणनं नाधित्ससि—न कर्तुमिच्छसि, तथा शुद्धा—निर्मला गुप्तीः—मनोवाक्कायनिरोधरूपाः न धत्से—न दधासि, च पुनः समितीः—ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपपारिष्ठापनिकाः पंचापि ताः प्रति, न धत्से इति योज्यं, तथा तपो बाह्याभ्यन्तरभेदाद्विधा नार्जसि—स्वकीयत्वेन न करोषि, कस्माद्?—देहे मोहो—मौढ्यं तस्मात्, मदीयो देहो मा कृशो भवत्विति देहमोहादित्यर्थः, तथा हि निश्चितं अल्पे हेतौ—निमित्ते कषायान् प्रति दधसे—धत्से, तथा परीषहान्—क्षुत्तृषाशीतोष्णादिलक्षणान् नो सहसे—न क्षमसे, तथा च पुनरुपसर्गान् परैः कृतताडना-क्रोशादिकान् न सहसे, देहमोहादितिग्राह्यं, तथा "जे नो करंति मणसा निज्जिये"त्याद्यार्योक्तानामष्टादशसहस्रप्रमाणशीलांगानां धरोऽपि नासि, तत्—तस्माद्धेतोस्त्वं मोक्षमाणोऽपि—मुक्तिमिच्छुरपि भवाब्धिपारं—संसारसमुद्रपरतटं लोकाग्रभागलक्षणं सिद्धस्थानं कथं यास्यसि?, अपि तु न यास्यसि, कस्मात्?—केवलं वेषो वेषमात्रं तस्माद्, भावचरणशून्यादित्यर्थः ॥ १८३–८४ ॥ ३ ॥ "युग्मं"

अथोद्दिष्टमेवार्थं पद्यत्रयेणाह—

स्वाध्यायमाधित्ससि न प्रमादैः, शुद्धा न गुप्तीः समितीश्च धत्से।
तपो द्विधा नार्जसि देहमोहादल्पेऽपि हेतौ दधसे कषायान् ॥ १८३ ॥ २ ॥
परीषहान्नो सहसे न चोपसर्गांश्च शीलाङ्गधरोऽपि चासि।
तन्मोक्षमाणोऽपि भवाब्धिपारं, मुने! कथं यास्यसि वेषमात्रात्? ॥ १८४ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे मुने!—भविन् प्रमादैः—मद्यादिभिर्हेतुभूतैः स्वाध्याय—वाचनापृच्छनादिपञ्चविधं नाधित्ससि—नो आधातुं—कर्तुमिच्छसि; आङ्पूर्वकडुधाञ्धारणे धारणे इत्यस्य धातोः सनि आधित्ससीति, क्रियाकलापे त्वस्यार्थे त्वत्तोऽपि प्रयोगो धातूनामनेकार्थत्वात्करणार्थे साधुः; देहलीप्रदीपन्यायेन प्रमादैरित्युभयत्र योज्यं, तेन प्रमादैः शुद्धा—निरतिचारा गुप्तीः—मनोगुप्त्यादिकाः, च पुनः समितीः—ईर्यासमित्यादिका न धत्से—न धरसि, च पुनर्देहमोहात्—देहे—शरीरे मोहो—ममेदं शरीरं मा दुर्बलं भवत्विति मोहस्तस्माद्द्विधा—बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विप्रकारं तपः—तपःकर्म नार्जसि—न करोषीत्यर्थः; च पुनरल्पेऽपि—तुच्छेऽपि हेतौ—कषायकारणे कषायान्—क्रोधादिकान् दधसे, दधि धारणे इत्यस्य धातोः प्रयोगः ॥ १८३ ॥ २ ॥

च पुनः परीषहान्—क्षुत्पिपासाद्युपसर्गांश्च—देवमनुष्यतिर्यक्कृतान् पराभवान्नो—नैव सहसे, षहि मर्षणे इत्यस्य प्रयोगे इत्यर्थः;

रत्न०—अथ वेषमात्रेण मा रम्यस्वेति प्रकारान्तरेणोपदिशति—स्वाध्यायमाधित्ससि०, परीषहान्नो सहसे इति०, युग्मव्याख्या—

तीर्णाद्यः के ?

धनवि०—तेऽत्रेऽत्रैव यच्छब्देन वक्ष्यमाणा **मुनिवरा**—मुनिषु—यतिषु वराः—प्रधानाः महामुनय इत्यर्थो **भववारिधिं**—संसारसमुद्रं **तीर्णाः**—पारं प्राप्ताः, पुनस्तेभ्यो मुनिवरेभ्यो वयं **नमस्कुर्म्महे**—नमस्कारं कुर्मो, येषां मुनिवराणां **मनः**—चित्तं **विषयेषु**—शब्दादिषु **नो गृद्ध्यति**—आसक्तिं नो याति, **वा**—अथवा येषां मनः **कषायैः**—क्रोधादिभिर्नो **प्लुतं**—नाप्लावितं, च पुनर्येषां मनो रागद्वेषौ विमुंचति—त्यजतीति **रागद्वेषविमुक्**, च पुनर्येषां मनः **प्रशांतकलुषं**—प्रकर्षेण शांतं—निःसत्ताकीभूतं कलुषं—पापकर्म यत्र तत्तथा, च पुनर्येषां मनः **साम्याप्तशर्माद्वयं**—साम्येन—समतया आप्तं—प्राप्तं शर्मणा—सुखेन सहाद्वयम्—ऐक्यं येन तत्तथा, च पुनर्येषां मनो **भावना**—अनित्यतादिका द्वादश **भजत्**—आश्रयत् **आप्तसंयमगुणाक्रीडे** आप्तः—प्राप्तो यः संयमलक्षणो गुणः स एवाक्रीडः—उद्यानं तत्र **खेलति**—क्रीडतीत्यन्वयः ॥१८२॥

रत्न०—अथ यतिं प्रति शिक्षोपदेशाख्यस्त्रयोदशोऽधिकारो विवरीतुं प्रस्तूयते—तत्र प्रथमं यतिस्वरूपमेवोपदिशति—**ते तीर्णा** इति०, व्याख्या—ते मुनिवरा भववारिधिं तीर्णाः, तथा तेभ्यो मुनिवरेभ्यो वयं नमस्कुर्महे, ते के ?—येषां मनो विषयेषु—शब्दादिषु न गृध्यति—न गार्घ्यं भजते, वा पुनः कषायैः—क्रोधाद्यैर्न प्लुत—न निमग्नं, न व्याप्तमित्यर्थः, च पुनराप्तैः—अर्हद्भिरुपदिष्टा ये सयमस्य गुणाः—क्षान्त्यादयस्ते एवाक्रीड—उद्यानं तस्मिन् खेलति—क्रीडति, अथवा आप्तः—प्राप्तः संयमगुणा एवाक्रीड—उद्यानं तत्र खेलतीति व्याख्येयं, किं कुर्वन् ?—भजत्—श्रयत्, का ?—भावनाः—पञ्चविंशति व्रतस्य, एकैकस्य पंचपंचसद्भावाद्, अथवा अनित्यत्वादयो द्वादश, किंलक्षणं ?—रागद्वेषौ विमुंचतीति रागद्वेषविमुक्, पुनः कीदृक् ?—प्रशान्तानि कलुषानि—पापानि यस्मात्तत्, पुनः कीदृक् ?—साम्येन—समतया आप्तं शर्मणां—सुखानामद्वयम्—ऐक्यं येन तत्, समभावसुखस्यानुपमत्वादिति, एतद्विशेषणत्रययुक्तस्यैव मनसो भावनाश्रयणमिति ॥ १८२ ॥ १ ॥

स्यात्—भवतीति ॥ १८९ ॥ १७ ॥

इति श्रीतपागच्छ० शिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां गुरुदेवधर्मशुद्धिनाम्नी द्वादशी पद्धतिः ॥ १२ ॥

१३ यतिशिक्षोपदेशाधिकारः ॥

अथानन्तरं गुरुदेवधर्मशुद्धिरुक्ता, सा च गुर्वधीना, गुरुश्च विरतिधारेव, विरतिश्च यत्यधीनेति विरतिधारिणो यतीन् प्रति शिक्षामुपदिशन्नाह—

अथ यतिं प्रति शिक्षोपदेशः ।

अथ यतिं प्रति शिक्षोपदेश इति, स्पष्टम् । अत्रापि विरतिधारिणां मङ्गलार्थं नमस्कारमुपदेशद्वारेणाह—

ते तीर्णा भववारिधिं मुनिवरास्तेभ्यो नमस्कुर्महे, येषां नो विषयेषु गृध्यति मनो नो वा कषायैः प्लुतम् ।
रागद्वेषविमुक्तप्रशान्तकलुषं साम्याप्तशर्माद्वयं, नित्यं खेलति चात्मसंयमगुणाक्रीडे भजद्भावनाः ॥ १८२ ॥ १ ॥

विक्षेपे अवस्थानम्—आधारः किं स्यात् ?, अपि तु किं न स्यादिति, धर्महीना संसारकूपे पतिष्यसीति ॥ १८१ ॥ १७ ॥ इति द्वादशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रपरमपदद्रुमसिन्धुसम्प्रतिमुखवाचकराजमुख्यः । अध्यात्मकल्पफलदेऽत्र भवतर वृत्तिः, तच्छिष्यकृत १२ मितो विपुलोऽधिकारः १२

धनवैयर्थ्यं

दीनामिव प्रसूः—जननी तस्याः क्लेशो—यौवनविनाशगर्भायासप्रसवादिपरिश्रमः स एव फलं—प्रयोजनं यस्य स प्रसूक्लेशफलः स्याद्—भवतीत्यर्थः ॥

अथैनं प्रागुपसंहरन् गुरुदेवगुरुधर्मार्थं यस्य धनं नोपयुज्यते तस्य धनस्य दौर्गत्यहेतुत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

न देवकार्ये न च संघकार्ये, येषां धनं नश्वरमाशु तेषाम् ।
तदर्जनाद्यैर्वृजिनैर्भवाब्धौ, पतिष्यतां किं त्ववलंबनं स्यात्? ॥ १८१ ॥ १७ ॥

धनवि०—आशु—शीघ्रं नश्वरं—विनाशि येषां पुरुषाणां धनं—द्रव्यं देवकार्ये—चैत्यप्रासादप्रतिमाप्रतिष्ठादिप्रयोजने नायाति, च पुनः संघकार्ये—संघः—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकासमुदायस्तस्य कार्ये—प्रयोजने येषां धनं नायाति, तेषां पुंसां तदर्जनाद्यैः—धनोपार्जनप्रमुखैः, आद्यपदेन रक्षणव्ययप्रभृतिपरिग्रहो, वृजिनैः—पापैर्भवाब्धौ—संसारकूपे पतिष्यतां—पतनं करिष्यतां नु इति वितर्के किमवलंबनम्—अवष्टंभः

गीति दक्षिणा नास्ति, तथा गुरुदेवयोर्भक्ती—भजने न स्तः, तथा निरागस्य भावो वैराग्यं तस्य लवोऽपि—लेशोऽपि नास्ति, कस्मिन्?—चित्ते, तेषां पुंसामुद्भवो—जन्म स्यात्, किं०?—प्रसूः—जनन्याः क्लेश एव—गर्भपतनमेव फलं यस्य सः, केषामिव?—पशूनामिव, यथा पशूनाम्—शूकरादीनामुद्भवः केवलं जननीक्लेशफलः स्यात्, यतः किंलक्षणानाम्?—उदर बिभ्रति तेषां ॥ १८० ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ सुपात्रे धनव्ययं प्रकारान्तरेणोपदिशति—न देवकार्ये इति०, व्याख्या—येषां धनिनां धनं देवकार्ये—नवीनप्रासादनिर्मापणबिम्बप्रतिष्ठाजीर्णप्रासादोद्धारादिलक्षणे न भवति—नोपयोगि भवतीत्यर्थः च पुनः संघस्य—साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणस्य कार्ये—साधर्मिकवात्सल्यादिलक्षणे न भवति, किं०?—नश्वरं—नाशशीलं, कथम्?—आशु—शीघ्रं तेषां तस्य धनस्यार्जनाद्यैर्वृजिनैः—पापैर्भवाब्धौ—संसारकूपे पतिष्यतां सतां नुरिति

श्री अध्या. धनवि. रत्न० भूषी १२ अधि०

॥ १०५ ॥

धनवि०—स जनो मूढो-मूर्खः पूर्णे-आकण्ठं जलेन भृतेऽपि तटाके-सरसि सदैव-निरन्तरं तृषितः-तृषार्त्तो भवेत्, स पुनः स मूढः पुमान् भृतेऽपि-सिद्धान्नादिना भरितेऽपि गेहे क्षुधितः-क्षुधार्त्तो भवेत्, इतीति सर्वत्र योज्ये, स पुनः स मूढः पुमान् कल्पद्रुमे-कल्पवृक्षे सत्यपि दरिद्रो भवेत्, सः क इत्याह-यः पुमान् हि निश्चितं गुर्वादियोगेऽपि देवगुरुधर्मसामग्र्यां सत्यामपि प्रमादी-प्रमादवान् भवतीति ॥ १७९ ॥ १५ ॥

अथ देवगुरुधर्मेष्वान्तरप्रीतिविरहेण संपूर्णस्यापि जन्मनोऽसारतां दर्शयन्नुपदिशति—

न धर्मचिंता गुरुदेवभक्ती, येषां न वैराग्यलवोऽपि चित्ते ।
तेषां प्रसूक्लेशफलः पशूनामिवोद्भवः स्यादुदरंभरीणाम् ॥ १८० ॥ १६ ॥

धनवि०—येषां पुरुषाणां चित्ते न धर्मचिंता-किमद्य सुकृतं कृतं ? किमद्य करणीयमित्यादिचिंतनरूपा न जायते, पुनर्येषां चित्ते गुरुदेवभक्ती-गुरुदेवयोर्भक्ती-आन्तरप्रीत्याऽशनपानवसनादिप्रदानप्रासादप्रतिमाप्रतिष्ठापर्युपासनादिरूपे न भवतः, पुनर्येषां चित्ते वैराग्यलवोऽपि-संसारविरक्तताक्लेशोऽपि नास्ति, तेषां पुंसामुदरंभरीणां-केवलं स्वोदरपूरकाणामुद्भवो-जन्म प्रसवितुः पशूनामिव-कालव्यय-

---

रत्न०—अथ गुर्वादीनां योगे मा प्रमादीरिति दृष्टान्तत्रयेणोपदिशति-पूर्णे तटाके इति०, व्याख्या—स पुमान् पूर्णे तटाके सत्यपि सदैव-नित्यं तृषितोऽस्ति, स मूढो गेहे सुखभक्षिकादिना भृते सति क्षुधितोऽस्ति, इति योज्ये, कल्पद्रुमे सत्यपि दरिद्रोऽस्ति, स कः ?—यो गुर्वादीनां-गुरुदेवधर्माणां योगे सत्यपि प्रमादी-प्रमत्तोऽस्तीति ॥ १७९ ॥ १५ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेणाह—न धर्मचिंतेति०, व्याख्या—येषां पुंसां धर्मस्य चिंता-चिंतनमद्य प्रतिदिनं 'कं धर्मं करोमि न करो-

कल्पनै-र्दर्शनं

॥ १०५ ॥

ब्रुडतीत्यर्थः; भावार्थः पुनः पंचाख्यानादिकथानकादवसेयः, तच्च कथानकं लोके प्रसिद्धमपि स्मृत्यर्थं किंचिदुच्यते, तथा कस्मिंश्चित्तृणाकीर्णेऽरण्ये कुतश्चिदागतसिंहाद्बिभ्यद्भिः सर्वैश्चतुष्पदैः संभूय सिंहो योगक्षेमकारीति मत्वा स्वामित्वेन प्रपन्नः। तदनु तत्रारण्ये कदाचिद्दावानले उत्थिते सर्वस्वजातीयचतुष्पदविक्षेपेन सिंहेन सर्वे स्वजातीया यथाक्रमं स्वलाङ्गूले लग्ना एकफालया महानदीमुल्लंघ्य परं पारं प्रापिताः, पुनः कालान्तरेणारण्ये पल्लविते तथैव ते स्वस्थानं प्रापिताः। इति सिंहविलसितं दृष्ट्वा केनचिद्दुर्धिया सिंहस्पर्धिना शृगालेन केचिद्धीनपुण्याः स्वसेवकीकृताश्चतुष्पदाः, कालान्तरेणान्यदा तत्र दावानले प्रज्वलिते ते तल्लाङ्गूले लग्नाः शशकादयश्चतुष्पदा एकफालयैव तेन शृगालेन महानदीप्रवाहे पातिता निमग्नाः इति, अत्र सुगुरूणां सिंहदृष्टांतता कुगुरूणां शृगालदृष्टांतता च स्पष्टैव इति। इति कारणात् अमिलन्—संगतिमकुर्वन् स—कुगुरुर्वरं—सम्यग् भवतीत्यर्थः ॥ १७८ ॥ १४ ॥

अथ गुर्वादियोगे सत्यपि प्रमादवतां जनानां दृष्टांतपूर्वकं शोचनीयत्वं सूचयन्नुपदिशति—

पूर्णे तटाके तृषितः सदैव, भृतेऽपि गेहे क्षुधितः स मूढः।
कल्पद्रुमे सत्यपि ही दरिद्रो, गुर्वादियोगेऽपि हि यः प्रमादी ॥ १७९ ॥ १५ ॥

कथित् कुगुरुरिमानाश्रितान् तैर्निजाश्रितैः सह मज्जति—बुडति, कस्मिन् ?—दुर्गे—जलविषमस्थाने कूपादौ कश्चिच्छृगालवद्, यथा शृगालः स्वजात्यैश्चतुष्पदैः सह मिलन् तैर्निजाश्रितैः सहैव निमग्नः इति हेतोः सः कुगुरुः शृगालवन्निर्बलः अमिलन् सन् वरं—श्रेयो भवति, अत्र कूपपतितचंद्रार्कपंकसिंहशृगालयोर्ज्ञातं ज्ञातव्यमिति ॥ १७८ ॥ १४ ॥

श्री मन्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
१२ अधि०

॥ १०४ ॥

सिंहशृगालौपम्य

पुनः सार्थे—सप्रयोजन निरर्थे—निष्प्रयोजनमप्यघानि—पापानि हिंसादीनि प्रचिनोषि—अर्जयेण पुष्टिं नयसि, तत्—तदा अमुष—परलोके केन मूल्येन—निष्क्रयेण स—सुख स्वर्गापवर्गादिकं समीहसे ?—वाञ्छसीत्यर्थः ॥ १७७ ॥ १३ ॥

अथ सुगुरुसंगत्यां गुणं कुगुरुसंगत्यां च दोषं दृष्टान्तपूर्वकमुपदर्शयन्नुपदिशति—

चतुष्पदैः सिंह इव स्वजात्यैर्मिलन्निमांस्तारयतीह कश्चित् ।
सहैव तैर्मज्जति कोऽपि दुर्गे, शृगालवत्स्वैर्मिलन् वरं सः ॥ १७८ ॥ १४ ॥

धनवि०—इह संसारे कश्चित्सुगुरुः स्वजात्यैः—यथोदितस्वजातिमनुष्यादिभिः सह मिलन्—संगतिं कुर्वन्निमान् स्वजात्यान् तारयति—परे प्रापयति इव—यथा सिंहः स्वजातिमनुष्यस्वजात्या स्वजातीयैर्मनुष्यैरंगगजवाजिभिर्मिलन् स्वजातीयान् दुर्गपथपातीन् पारं प्रापयति, च पुनः कोऽपि कुगुरुः स्वजातीयैर्मनुष्यैः सह मिलन् तैः सहैव कुमार्गेण गम्यते इति दुर्गे—नरकादिषु मज्जति—अधो गच्छतीत्यर्थः इव—यथा शृगालो—मृगधूर्तः, स्वजात्यैः शृगालादिभिर्मनुष्यैर्मिलन् तैः शृगालादिचतुष्पदैः सहैव दुर्गेऽगाधजलविवरादिविवरादिस्थाने मज्जति,

प्रमादाचरितमेवाघया स्वात्मना तमघानि—पापानि प्रति प्रचिनोषि—प्रचयं नयसि, तत्—तस्मात्कारणात् केन मूल्येन—मूल्यप्रदानरूपेणैव कर्मणा सुकृतपरमलक्षणेन स—सुख समीहसे ?—सम्यग्वाञ्छसीति ॥ १७७ ॥ १३ ॥

॥ १०५ ॥

रत्न०—अथ सुगुरु सिंहेन सदृशीकृत्य कुगुरु च शृगालेन सदृशीकृत्य चोपदिशति—चतुष्पदैरिति०, व्याख्या—कश्चित्सुगुरुरिमान् मनुष्यान् मिलन् सन् तारयति इव—यथा सिंहः, स्वजाती यथा स्वजातीयचतुष्पदैः सह मिलितानिमान्प्रत्यक्षान् चतुष्पदान् तारयति । अन्यथेव

परवंचनं—परेपामात्मव्यतिरिक्तानां वंचनं—विप्रतारणमेते उक्ता दोषाः पुंसां—पुरुषाणां समंतादिह—परत्र च विपदो—वधवंधादिका आपदः सृजंति—कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १७६ ॥ १२ ॥

अथ शुद्धदेवगुरुधर्मादिसमग्रसामग्रीं प्राप्य यो न यतते तं प्रत्युपदिशति—

भक्त्यैव नार्चसि जिनं सुगुरोश्च धर्मं, नाकर्णयस्यविरतं विरतीर्न धत्से ।
सार्थं निरर्थमपि च प्रचिनोष्यघानि, मूल्येन केन तदमुत्र समीहसे शम् ? ॥ १७७ ॥ १३ ॥

धनवि०—यदि त्वं भक्त्यैव—केवलया भक्त्या आराधनबुद्ध्या जिनं—वीतरागं नार्चसि—न पूजयसि, च पुनः सुगुरोः—सद्गुरोः सकाशाद्धर्मं—श्रुतधर्मरूपं नाकर्णयसि—न शृणोषि, च पुनरविरतं—निरंतरं विरतीः—आश्रवादिभ्यो निवृत्तीर्न धत्से—न बिभर्षीत्यर्थः, च

पित्रादीनां वृद्धानामुपेक्षा—उपेक्षणमवगणनं तथा परेषां कूटतुलाकूटमानतत्प्रतिरूपकरणकूटलेखलिखनादिना वंचनं च पुनरर्थे एतानि पुंसां विपदः समंतादिति समंततः सर्वप्रकारेण सृजंति—कुर्वंति ॥ १७६ ॥ १२ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारांतरेण निर्दिशन्नाह—भक्त्यैव नार्चसीति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं भक्त्या एवेत्यवधारणे जिनं नार्चसि—न पूजयसि, कदाचिदपि पूजयसि तदा लज्जाकुलक्रमादिना पूजयसीत्येवकारेण सूचनं, च पुनः सुगुरोः पार्श्वे धर्ममर्हत्प्रणीतं नाकर्णयसि—न शृणोषि, सुशब्देन कदाचिच्छृणोषि तदा कुगुरोः पार्श्वे इति सूचनं, कथं ?, अविरतं—निरंतरमिति सर्वत्र योज्यं, तथा विरतीः—अष्टादशपापस्थानकेभ्यः पंचदशकर्मादानेभ्यश्च विरमणानि न धत्से—न दधासि, च पुनः सार्थं कुटुंबादिदाक्षिण्यहेतुना निरर्थं—निरर्थकमपध्यानाचरितपापोपदेशहिंस्रप्रदान-

न्यायसंपन्नविभवादिना व्यवहारेण सतो [illegible] परोपकारव्यवहारशुद्धी, एते [illegible] गुणा नृणां—मनुष्याणामिह—इह लोके च पुनरमुत्र—परलोके संपदे—ऐहिकपारलौकिकसुखसंपत्तये स्युः—भवेतीत्यर्थः ॥ १७५ ॥ ११ ॥

अथान्तरदोषत्यागाय [illegible]—

जिनेष्वभक्तिर्यमिनामवज्ञा, कर्मस्वनौचित्यमधर्मसंगः ।

पित्राद्युपेक्षा परवञ्चनं च, सृजन्ति पुंसां विपदः समन्तात् ॥ १७६ ॥ १२ ॥

धनवि०—जिनेषु—वीतरागेषु अभक्तिः—आशातनाकरणं, च पुनर्यमिनां—मुनीनामवज्ञा—अनादरः, च पुनः कर्मसु—व्यापारेषु अनौचित्यं—अनुचितप्रवृत्तिः, च पुनर्न विद्यते धर्मः—सुकृतं येषां तेऽधर्माणस्तेषां संगः—संगतिरथवा न धर्मोऽधर्मः—'तत्त्वमतिरिक्तमन्यत्र भावेषु नञ् वर्तते' इति वचनात् पापं तस्य संगः—संगतिः, च पुनः पित्राद्युपेक्षा—पितृमातृप्रभृतीनामुपेक्षा—शुश्रूषाद्युपेक्षणं, च पुनः

येषां ते [illegible] भक्तिः, आदिशब्देन मातृभ्रातृभगिनीपितृभ्रात्रादीनां ग्रहणं, तथा सुकृते—पुण्येऽभिरुचिः—[illegible] तथा परोपकारस्य व्यवहार-शुद्धिश्च परोपकारव्यवहारशुद्धी, एतानीह लोके च पुनरमुत्र—परलोके संपदे—विभूतये भवति, अपरिस्फुटः पुरुषस्येति ॥ १७५ ॥ ११ ॥

रत्न०—एतदर्थं च [illegible] निर्दिशति—जिनेष्वभक्तिरिति० व्याख्या—जिनेषु—वीतरागेष्वभक्तिस्तथा यमिनां—यतीनामवज्ञा—[illegible] तथा कर्मसु आद्यदिनकृत्यपरिविनकृत्यादिषु [illegible] अनौचित्यम्—औचित्याभावः [illegible] तथा [illegible] मिथ्यात्व[illegible]-धर्मिभोरम्भेदोपचारात्[illegible]धर्मिभिः—मिथ्यादृष्टिभिः कुत्सिताभिः तैः संगः—परिचितिः अधर्मसंगः [illegible] व्यापारकरणेन [illegible] च तथा

येन सदसोऽरिः—वैरी नास्ति यो जनो धर्मविघ्नादिकृतेः—सुखान्तरायनिष्पादनात्, अत्रादिपदादुन्मार्गप्रवृत्तिकृतेः, जीवं—प्राणिनं भयाब्धौ—संसारसागरे क्षिपते—प्रक्षिपतीति ॥ १७४ ॥ १० ॥

अथ गुरुदेवार्चनादीनां वक्ष्यमाणानामन्येषामपि गुणानां माहात्म्यं वर्णयन्नुपदिशति—

दाक्षिण्यलज्जे गुरुदेवपूजा, पित्रादिभक्तिः सुकृताभिलाषः ।
परोपकारव्यवहारशुद्धी, नृणामिहामुत्र च संपदे स्युः ॥ १७५ ॥ ११ ॥

संपद्धेतवः

धनवि०—दाक्षिण्यं च लज्जा च दाक्षिण्यलज्जे प्रतीते, तथा गुरुदेवयोः—सद्गुरुवीतरागयोः पूजा—अर्चा, सा च द्रव्यभावभेदाभ्यां द्विधा, तत्र द्रव्यपूजा पुष्पाहारादिभिः भावपूजा च स्तुतिस्तोत्रादिभिः, तथा पित्रादिभक्तिः—पित्रादीनां मातृपितृवृद्धभ्रातृप्रभृतीनां भक्तिः—सेवा, तथा सुकृतस्य—पुण्यकर्मणोऽभिलाषो—मनोरथः, तथा परोपकारश्च—परेषामापत्पतितानामुपकार—उद्धरणं व्यवहारशुद्धिश्च—

शान्तिः स गुरुः, चेन्न पुनरयं, तथा तेन सनः—सदसोऽरिः—रिपुर्नास्ति यो धर्मे विघ्नादिकृतेः—अंतरायादिकरणाज्जीवं प्रति भयाब्धौ—भवसमुद्रे क्षिपते—प्रतिक्षिपति, आदिशब्देनोन्मार्गदर्शनतश्चेति, अथवा तत्त्वात्—परमार्थतः स मातेव माता इत्यायपि व्याख्येयं ॥ १७४ ॥ १० ॥

रत्न०—दाक्षिण्यलज्जे इति० व्याख्या—दाक्षिण्यं च लज्जा च दाक्षिण्यलज्जे, दाक्षिण्यं—अनुकूलता तथा गुरुदेवयोः पूजनं तथा पिता आदौ

न विद्या–तर्कविद्या मन्त्रविद्या वा च पुनर्न बन्धुः–स्वजनश्च पुनर्न स्वगुरुः–विद्यागुरुः कुलगुरुर्वा–अथवा न धन–वित्तं च पुनर्न परम्–एभ्यतिरिक्तमन्यत् किंचिदपि, हिताय भवतीति सर्वत्र योज्यं, तु पुनः किं हिताय भवतीति प्रश्ने प्रतिपादयति–माहत्वा–मातापिताः सद्गुरुदेवधर्मा–निर्दोषगुरुदेवधर्मा हिताय भवतीति योगः ॥ १७३ ॥ ९ ॥

अथ गुरुदेवधर्माणामुत्कर्षं परमार्थतः सुगुरुस्वरूपं निर्दिशति––

> माता पिता स्वः सु(स)गुरुश्च तत्त्वात्, प्रबोध्य यो योजति शुद्धधर्मे ।
> न तत्समोऽरिः क्षिपते भवाब्धौ, यो धर्मविघ्नादिकृतेश्च जीवम् ॥ १७४ ॥ १० ॥

धनवि०––तत्त्वात्–परमार्थतः स जनो माता–जननी, च पुनः स जनः पिता–जनकः, च पुनः स जनः स्वः–स्वकीयः, च पुनः स जनः सुगुरुः–तत्त्वमार्गोपदेष्टा, भवतीति सर्वत्र योजनीयं, यो जनो जीवं–प्राणिनं शुद्धधर्मे योजति–योजयति, च पुनस्तत्समः–

वाद्–कुलम्–इक्ष्वाकुसुत्पादि जातिः–मातृपक्षः पितरः–पितामहपितृव्यमातृपितृव्यप्रमुखाः गणः–समूहः समीपस्थेन कल्पितः च पुनरर्थे विद्या–पठन्यादिका बन्धु–स्वजनः च पुनर्गुरुः–विद्यापाठकः वा पुनर्धन–हिरण्यादि, एतानि सर्वाण्यपि कर्मपराणीति यथाक्रमवचनानि योज्यानि, चेति विशेषे, परं–किंचिद् तदन्यतरदपि हिताय न भवतीति, किमितीतिसंक्षेपे, मातृत्वा–सद्भिरुक्ता संतः–शोभना देवगुरुधर्मा हिताय भवति ॥ १७३ ॥ ९ ॥

रत्न०––अथ शुद्धधर्मे योजयितारं प्रशंसति–माता पितेति० व्याख्या––यो न प्रति तत्त्वादिति–तत्त्वं सम्यक् प्रबोध्य–बोधिदानं दत्त्वा शुद्धधर्मेऽर्हदुक्ते योजति–योजयति, गुजादेर्भवेति णिचो विकल्पेन प्राप्तो णिचोऽभावे रूपमिति, स मातेव हितकर्तृत्वात् माता स पितेव स स्वो

धनवि०—यथा निंबवृक्षः प्रसिद्धः सुसिक्तोऽपि–शोभनप्रकारेण दुग्धामृतादिना सिक्तोऽप्याम्रं–सहकारफलं न ददाति–नो दत्ते, च पुनर्यथा वंध्यगवी–संतानात्पत्ताभाववती धेनुः रसैः–इक्षुघृततैलप्रभृतिभिः पुष्टाऽपि–पुष्टिं प्रापिताऽपि न च पयो–दुग्धं ददाति, च पुनर्यथा दुःस्थो–राज्यभ्रष्टः कष्टपतितो नृपो–राजा सुसेवितः–सम्यक्प्रकारेण सकलतत्समीहितसंपादनेनाराधितः श्रियं–धनधान्यादिलक्ष्मीं नैव ददाति, तथा कुगुरुः–अशुद्धगुरुः संश्रितः–सेवितो धर्मं–स्वर्गादिप्राप्तिबीजं वा–अथवा शिवम्–अपवर्गं न ददाति, अत्र यथा तथेति पदद्वयमध्याहार्यं, तथा च दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावः स्पष्ट एवेति ॥ १७२ ॥ ८ ॥

सुदेवादेर्हितत्वं

अथ देवगुरुधर्माः शुद्धा एव हिताय भवंतीत्युपदिशति—

कुलं न जातिः पितरौ गणो वा, विद्या च बंधुः स्व(श्व)गुरुर्धनं वा ।
हिताय जंतोर्न परं च किंचित्, किं त्वादृताः सद्गुरुदेवधर्माः ॥ १७३ ॥ ९ ॥

धनवि०—न कुलं–पितृवंशः न जातिः–मातृवंशो न पितरौ–माता च पिता च पितरौ न गणो–महाजनादिसमुदायो वा–अथवा

रत्न०—पुनः कुगुरोरनासेवनमाश्रित्योपदिशति–नाम्रं सुसिक्तोऽपीति० व्याख्या—निंब एव निंबको वृक्षः सुष्ठु यथा स्यात्तथा सिक्तोऽप्याम्रं–आम्रफलं न ददाति, तथाः पुष्टाऽपि वंध्यगवी–वंध्या गौः पयो न ददाति, चः पुनरर्थे देशभ्रष्टत्वादुत्पन्नमात्रभक्षित्वाद् दुःस्थो–दुर्गतो राजा–राजेति नामधारी सुष्ठु सेवितः सन् श्रियं–लक्ष्मीं न ददाति, एतैर्दृष्टांतैः कुगुरुः संश्रितः सन् धर्मं–स्वर्गादिसंपदायकमथवा शिवं–मोक्षं सकलदुःखनिवृत्तिलक्षणं न ददाति, सुसिक्ताः सुपोषिताः सुसेविताः सुसंश्रिता अपि ये यादृशास्ते तादृशा एव भवंतीति भावः ॥ १७२ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ सर्वेभ्यो गुरुदेवधर्माणामुत्कर्षमाह–कुलं न जातिरिति० व्याख्या—एतानि जंतोः–प्राणिनो हिताय न भवंतीत्यन्वयः, तथ्यक्तित

धनवि०—धिगिति धिक्कारे स दृष्टिरागेण—सदर्शनरागेण गुणेषु—ज्ञानदर्शनचारित्रेषु न विद्यतेऽपेक्षा—यथा गुणिन एव गुरवो मदीया यत्र गुणो भवति स एव देवः सेव्यः सम्यग्गुणवत्प्रणीत एव धर्मः समाचरणीय इति बुद्धिर्यस्य स गुणानपेक्षः सन् अमुकैः—सदोषैर्गुरुदेवधर्मैरिदानीमिति विगम्य किं मायसि ?—मदवान् किं भवसि, तु पुनरमुत्र—परलोके तत्फले—कुगुर्वादिसेवनजनितसदसत्फले दुर्गतिदुःखानुभवसमये शोचिष्यसि—शोचनां करिष्यसि, अत्रोक्तमर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति—इव—यथा कुपथ्यभोजी—पूर्वं भिषग्निषिद्धाहार-भोक्ता ज्वरकाले महामयार्तः सन्—अतिशयेन रोगपीडितः पुमान् शोचते इत्यन्वयः । अथ कुगुर्वादिसेवनकुपथ्यभोगीभावेन मदकरमकुगुरु-भोजनयोर्गुणानपेक्षदृष्टिरागिमहामयार्तयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेति भावः ॥ १७१ ॥ ७ ॥

अथ कुगुरुः सेवितो मोक्षदो न भवतीति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमुपदिशति—

नाम्रं सुसिक्तोऽपि ददाति निम्बकः, पुष्टा रसैर्वन्ध्यगवी पयो न च ।
दुःस्थो नृपो नैव सुसेवितः श्रियं, धर्मं शिवं वा कुगुरुर्न संश्रितः ॥ १७२ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ कुमान् गुरुदेवधर्मान् प्राप्य मा दृप्य मा गृहीति कथयति—मायसीत्यमुकैरिति० हे आत्मन् ! त्वममुकैः—सदोषैर्गुरुदेवधर्मैः प्राप्तैः सन्निर्मदयसि—दृप्यसि, त्वं किं० ?—गुणानां—योग्यत्वादिसात्विकानां न विद्यते अपेक्षा यस्य सः, केन ?—दृष्टिरागेण, तत्फले विगम्य, कदाचिदपथ्याहारस्य व्याध्यपनायनात् तत्पथ्यमदाय्याहारी, च पुनस्तस्य मदत्यागेन दृष्टिरागस्यामुत्र—परभवे विविधपरस्परदुःखानुभवे प्राप्ते सति त्वं शोचिष्यसि—हा मम किं कुकर्मिसमागमेन पश्चात्तापविषयीकरिष्यसि । तदर्थे दृष्टान्तमाह—इव—यथा पुमान् महावातौ सामयक महामयो—महान् रोगस्तेन आर्तः—पीडितस्सन् कुपथ्यं भुंक्ते इत्येवंशीलः कुपथ्यभोजी शोचतीति ॥ १७१ ॥ ७ ॥

गुरवः प्रायेणेति शेषः कलौ–कलिकाले त्वच्छासने–जिनमते त्वदृते–त्वां विना लुंटाका–मार्गग्राहकतस्करा अभवन्–आसन्; यद्–यस्मात्कारणाद्यतिनाम–यतिरित्यभिधानं बिभ्राणा–दधानास्ते गुरवस्तनुधियाम्–अल्पबुद्धीनां जनानां पुण्यश्रियः–सुकृतलक्ष्मीः मुष्णंति–चौर्येणापहरंति, अत्र कुगुरवो मंदबुद्धीनां पुण्यलक्ष्मीमोषकाः स्वार्थसहितकुत्सितोपदेशकत्वोत्सूत्रभाषकत्वोत्सूत्रप्रवर्त्तकत्वादिना यद्वा स्वयंकृतिकर्मादिकारकत्वेन, यत उक्तं–"पासत्थाइ वंदमाणस्स नेव कित्ती न निज्जरा होइ । कायकिलेसो एमेव कुणइ तह कम्मबंधं चे ॥ १ ॥ ति" [पार्श्वस्थादीन् वंदमानस्य नैव कीर्त्तिः न निर्जरा भवति । कायक्लेश एवमेव करोति तथा कर्मबन्धं च ॥ १ ॥] भावः । ततः कारणात् किं पूत्कुर्मो–वयं किं पूत्कारं कुर्मः ?, हि यतः कारणादराजके–राजरहिते नगरे तलारक्षा अपि–राजनियुक्तनगरोपद्रवनिवारकाः कोट्टपाला अपि किं दस्यवः ?–चौरा न भवंति, अपि तु भवंत्येव ॥ १७० ॥ ६ ॥

यतीनां मोषकता

अथ कुगुरुदेवधर्माः आश्रिताः शोचनाय भवंतीत्याह—

माद्यस्यशुद्धैर्गुरुदेवधर्मैर्धिग्दृष्टिरागेण गुणानपेक्षः ।
अमुत्र शोचिष्यसि तत्फले तु, कुपथ्यभोजीव महामयार्त्तः ॥ १७१ ॥ ७ ॥

ग्राहकतया–प्रवर्त्तकत्वेन न्यस्ताः–स्थापिताः ते सुधर्मादिपट्टपरंपरायातसुविहिताचार्येभ्यः पृथग्भूय स्वाभिमानपुष्ट्यै स्वनाम्ना मतप्रवर्त्तकास्त्वदृते–त्वया विना त्वच्छासने लुंटाका इव–लुंटाका अभवन्, कस्मिन् ?–कलौ–कलियुगे, अथ लुंटाकोपमानत्वेन लुंटाकधर्ममाह–यत्कारणाद्यतिनाम बिभ्राणा–दधानास्तनुधिया–स्वल्पबुद्धीनां जनानां पुण्यश्रियो मुष्णंति–चोरयंति, अत्रार्थे वयं किं पूत्कुर्मः–पूत्कारं कुर्मः ?, हि यस्मात्कारणात्तलारक्षा अपि–कोट्टपाला अप्यराजके–राज्ञोऽभावे किं दस्यवः–चौरा न भवंति ?, अपितु भवंति एव, अत्रोपनयः सुगमत्वाददर्शितोऽप्यूह्य इति ॥ १७० ॥ ६ ॥

मी अन्या.
घनवि.
रत्न० दृपी
१२ अवि०
॥ १०० ॥

मतीनां
सोपस्कृता

सूक्ष्माः—सुष्ठु—अतिशयेनोपमाः—उपमाः कृता—विहिताः फलात्—स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिफलमाश्रित्य वृथा—मिथ्या स्युः—भवन्ति निष्फलाः सूरिवर्यो, यदुक्तं गच्छाचारादौ "अगीयत्थस्स वयणेणं, अमीयमवि न घुंटए । गीयत्थस्स उ वयणेणं, विसं हालाहलं पिए" ॥ १ ॥ [अगीतार्थस्य वचनेनामृतमपि न पिबेत् । गीतार्थस्य तु वचनेन हालाहलं विषं पिबेत् ॥१॥] इति हे भद्र !—तीव्रकषायरहित सन्—क्षमा-स्कारमाद् दूरितरां—अत्यन्तदृष्टिरागम् परिमुच्य—परित्यज्य विशुद्धं गुरुं भज—अथ चेत्—यदि त्वं हितार्थी—मोक्षकामोऽसीति ॥१९९॥५॥

अथ गुरुपरीक्षायां लोकविप्रतारकगुरुस्वरूपं प्रायः प्राये काले २ वर्तमानमतीव व्यक्तुमिच्छेता उपदेष्टा पूत्कारपूर्वकं श्रीवीरभगवतः पुरस्तादिदमाह—

न्यस्ता मुक्तिपथस्य वाहकतया श्रीवीर ! ये प्राक्त्वया, लुण्टाकास्त्वदतेऽभवन् बहुतरास्त्वच्छासने ते कलौ ।
बिभ्राणा यतिनाम तत्तनुधियां मुष्णन्ति पुण्यश्रियः, पूत्कुर्मः किमराजके ह्यपि तलारक्षा न किं दस्यवः ? ॥

घनवि०—हे श्रीवीर !—हे श्रीवर्धमानस्वामिन् प्राक् सुधर्मादयो ये गुरवो मुक्तिपथस्य—मोक्षमार्गस्य वाहकतया—प्रवर्तकतया त्वया न्यस्ताः—स्थापिताः सन्ति तत्परम्परायाता अप्युपचारात् तदोऽर्थेऽवसर्पिण्यामाचार्याः शिथिलाचाराः बहुतराः—अतिशयेन यहवो

मुपदेशादयो धर्मार्थं—धर्माय कृता अपि सूक्ष्मा—शोभनोपयोगाद्यपरिणामरहिताः फलात्—कार्यान्मृषा स्युः—फलप्रदा न भवन्ति, अतस्त्वं छद्मगुरुसेवितो व्यासेवेयं, तत्परित्यज्य भद्र !—हे सज्जन त्वं दृष्टिरागं परिमुच्य विशुद्ध सम्यक्त्वयुक्तमन्येषामपेक्ष्यो निर्दोषं निःस्पृहं च गुरुं भज—सेव चेत्—यदि हितार्थी—हितेच्छुरसीति ॥ १९९ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ दृष्टान्तेन कुगुरून् ज्ञापयति—न्यस्ता मुक्तिपथस्येति० व्याख्या—हे श्रीवीर ! प्राक्—पूर्वं त्वया ये सुधर्मादयो मुक्तिपथस्य

॥ १०० ॥

संचारितावलक्षणो येषां ते तथा तान्निजान्—स्वकीयान् वा—अथवा परान्—परकीयान् गजाश्च—हस्तिनः अश्वा—हयाः पोताश्च—यानपात्राण्युक्षाणश्च—बलीवर्दाः रथाश्च—शकटगंत्रीप्रभृतयस्ततो द्वंद्वस्तान् भजंति—प्रतिपद्यंते, एवमेभिर्दृष्टांतैस्त्वं सुगुणान्—विशिष्टज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणान् स्वकीयान् परकीयान् वा गुरवश्च सम्यक्त्वसहितपंचमहाव्रतधरा देवाश्चान्तरायाद्यष्टादशदोषरहिताः धर्माश्चाप्तप्रणीतास्ततो द्वंद्वस्तान् गुरुदेवधर्मान् स्वेष्टपदाप्तये—मुक्तिपदाप्तये भजस्व—श्रय। ननु देवगुरुधर्मशुद्ध्यधिकारेऽपि पौर्वापर्येण गुरुशुद्ध्यधिकारे प्रस्तुते देवगुरुधर्मशुद्धिप्रतिपादनमनर्थकमिति चेन्न, प्रस्तुतगुरुदेवधर्मशुद्ध्यधिकारद्वारार्थस्मारणार्थत्वात्। अत्र सुगुणगजादीनां तु शुद्धगुर्वादिदृष्टांतता इष्टपदप्राप्तेश्च परमपदप्राप्तिदृष्टांतता भावनीयेति ॥ १६८ ॥ ४ ॥

अथ कुगुरुप्ररूपिता धर्मा अपि निष्फलाः स्युरित्याह—

> फलाद्वृथा स्युः कुगुरूपदेशतः, कृता हि धर्मार्थमपीह सूद्यमाः।
> तद्दृष्टिरागं परिमुच्य भद्र! हे, गुरुं विशुद्धं भज चेद्धितार्थ्यसि ॥ १६९ ॥ ५ ॥

धनवि०—हि यतः कारणादिह—संसारे कुगुरूपदेशतः—अगीतार्थपार्श्वस्थमिथ्यादृष्टिगुरुवचनतो धर्मार्थमपि—धर्मप्रयोजनमुद्दिश्यापि

वाञ्छितस्थानप्राप्त्यै निजान्—स्वकीयान् वा—अथवा परान्—परकीयान् गजाश्वपोतोक्षरथान्—हस्तितुरगवहनगोस्यंदनान् भजंति, किं०?—सुगुणान्—लक्षणशास्त्रोक्तस्वगुणोपेतान् एवमिति—तद्वत् हे भद्रात्मन्! त्वं देवगुरुधर्मान् योगशास्त्राद्युक्तलक्षणोपेतान् शिवाय—मोक्षाय भज—श्रयेति ॥ १६८ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ कुगुरूपदिष्टा धर्मा न फलदायका भवंतीत्याह—फलाद्वृथा स्युरिति०, व्याख्या—हि यस्मात्कारणादिह—जिनप्रवचने कुगुरुणा-

दृष्टिरागमोक्षः

धनवि०—यथा यः पुरुषो न तारक इति बुद्धितः समाश्रितः—सेवितः स एव पुरुषः अहो इत्याश्चर्ये यस्य पुरुषस्य मज्जयिता—बोळयिताऽपि स पुरुषो विषमम्—अतिशयेनागाधमतिशयेन यथा तीर्थं—प्रवाहं कथं तरीता ?—कथं तरिष्यतीत्यर्थः, तथैवेति दार्ष्टान्तिकोपन्यासे, जन्तुः—संसारी प्राणी कुगुरोः—उन्मार्गगामिन उन्मार्गप्ररूपिणश्च पुरुषाद्भवाब्धिं—संसारसमुद्रं कथं तरीतेत्यर्थः; अत्र विषमप्रवाहस्य संसारदृष्टान्तता कुवारस्य कुगुरुदृष्टान्तता चाभ्येति ॥ १९७ ॥ ३ ॥

अथ दृष्टान्तपूर्वक सत्परभ्यवहारप्रदर्शनेन सुगुरुसेवयैव गुरुसेवनाशीः अनर्पणीया इत्युपदिशति—

गजाश्वपोतोक्षरथान् यथेष्टपदाप्तये भद्र! निजान् परान् वा ।
भजन्ति विज्ञाः सुगुणान् भजैवं, शिवाय शुद्धान् गुरुदेवधर्मान् ॥ १९८ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे भद्र!—हे मित्रोत्तम विज्ञा—विवेकवन्तो जना यथेष्टपदाप्तये—ईप्सितस्थानप्राप्तये सुगुणान्—सुष्ठु—अतिशयेन गुणाः—सुख-

---

रत्न०—अथ कुवारदृष्टान्तेन कुगुरुः कथं निमज्जयिता न भवतीत्याह—समाश्रित इति०, व्याख्या—यो जन्तुस्तारकबुद्ध्या—अयं मां तारयिष्यतीति बुद्ध्यैव तारकः समाश्रितः अहो इति आश्चर्ये स एव यस्य मज्जयिता भवति स जंतुर्विषमस्रोतो—प्रवाहं अर्थसंस्थापनप्रवाहस्य कथं तरीता स्यात्?, अपि तु न स्यात्, तथैव दृष्टान्तेन यो भवाब्धितारकबुद्ध्या च गुरुः समाश्रितः स एव गुरुः परिणामतः कुगुरुत्वेनाश्रितस्य मज्जयिता भवेत् स जंतुस्तस्मात् कुगुरोः सकाशाद्भवाब्धिं—भवसमुद्रं कथं तरीता स्यात्?, अपि तु न तरीतेति भावः ॥ १९७ ॥ ३ ॥

रत्न०—अतः शुद्धान् गुरुदेवधर्मान् भजेति कथयति—गजाश्वपोतोक्षरथानिति०, व्याख्या—हे भद्र!—हे सायो विज्ञा—दक्षा यथेष्टपदाप्तये-

कुगुरोः स्वरूपं

अथ गुरुसदोषतायां धर्मस्यापि सदोषता भवतीत्याह—

भवी न धर्मैरविधिप्रयुक्तैर्गमी शिवं येषु गुरुर्न शुद्धः ।
रोगी हि कल्यो न रसायनैस्तैर्येषां प्रयोक्ता भिषगेव मूढः ॥ १६६ ॥ २ ॥

धनवि०—अविधिप्रयुक्तैः—वितथाचरणप्रयोगवद्भिर्धर्मैः—दानादिकैर्भवी—प्राणी शिवं—मोक्षं न गमी—न गमनशीलो भवतीति, येषु धर्मेषु गुरुः शुद्धो—निर्दोषो नास्ति; अत्र दृष्टांतमाह—हि यतः कारणाद्रोगी—आतुरस्तैः रसायनैः—औषधविशेषैर्न कल्यो—नीरोगो न भवति, येषां रसायनानां प्रयोक्ता—उपदेष्टा भिषगेव—वैद्य एव मूढः—अज्ञानोऽस्तीत्यन्वयः । अत्र संसारिरोगिणोर्धर्मरसायनयोर्गुरुभिषग्वरयोः परस्परं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना कार्येति भावः ॥ १६६ ॥ २ ॥

अथ गुरुपरीक्षायामेव कुगुरोरभिलषितफलासाधकत्वं दर्शयन्नाह—

समाश्रितस्तारकबुद्धितो यो, यस्यास्त्यहो मज्जयिता स एव ।
ओघं तरीता विषमं कथं स ?, तथैव जंतुः कुगुरोर्भवाब्धिम् ॥ १६७ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ गुरावशुद्धे धर्मोऽप्यशुद्ध एवेत्याह—भवी न धर्मैरिति०, व्याख्या—भवी—ससारी जीवः अविधिकृतैर्धर्मैर्हेतुभिः शिवं—मोक्षं न गमी—न गमनशीलः येषु धर्मेषु गुरुरुपदेष्टा शुद्धो—दोषरहितो नास्ति, एतदेव दृष्टांतयति—हि यस्मात्कारणाद्रोगी तैः रसायनैः कल्यो न—अरुग् न भवति । तैः कैरित्याह—येषां रसायनाना प्रयोक्ता—कर्त्ता कथको वा भिषगेव—वैद्य एव मूढो—मूर्खोऽस्तीति, उपनययोजना सुगमैवेति ॥ १६६ ॥ २ ॥

धर्मोणां मध्ये को धर्मः शुद्ध इति भेदप्रतिपादनेन पौनरुक्त्याभावात्; यद्वाऽनन्तरद्वारे देवभक्त्या धर्मशुद्धेः प्रतिपादनेऽपि देवगुरुशुद्धि साहचर्येण धर्मशुद्धेरप्रतिपादनेन पौनरुक्त्याभावादिति । तथापि पूर्वं साम्प्रतीनकाले गुर्वायत्तौ देवधर्माविति गुरुशुद्धिमभिधत्सोपदिशति—

तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं, हितार्थधर्मा हि तदुक्तिसाध्याः ।
श्रयंस्तमेवेत्यपरीक्ष्य मूढ !, धर्मप्रयासान् कुरुषे वृथैव ॥ १६५ ॥ १ ॥

धनवि०—सर्वेषु—समस्तेषु तत्त्वेषु—देवगुरुधर्मरूपेषु गुरुः—गुरुतत्त्वं प्रधानं—मुख्यं भवति, हि यतः कारणाद्धितार्थधर्माः—हितं—सोपस्करकर्मक्षमोक्षः स एवार्थः—प्रयोजनं येषां ते च ते धर्माश्चेति, यद्वा हितार्थिनां—मोक्षार्थिनां पुरुषाणां समाचरणीया धर्मा दानादयः, तस्य गुरोरुक्तिः—वचनं तेन साध्याः साध्यो भवति, हे मूढ !—हे मूर्ख इति हेतोस्तमेव गुरुमपरीक्ष्य—अयं गुरुः शुद्धधर्मोपदेशकोऽयं चाशुद्धधर्मोपदेशक इति विवेकमकृत्वा श्रयन्—भजन् धर्मप्रयासान्—धर्मकर्मश्रमान् वृथैव कुरुषे इति ॥ १६५ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ देवगुरुधर्मशुद्धिमभिधित्सुः द्वादशाधिकारे किञ्चिदुपदिशयते, अथ साम्प्रतं भरतक्षेत्रे साक्षाज्ज्ञानिनामभावे गुरुतत्त्वशुद्धेर्देवधर्मतत्त्वयोः शुद्धिर्भवतीति प्रथमं गुरुतत्त्वशुद्धिमाभिधत्ते—तत्त्वेषु सर्वेष्विति०, व्याख्या—सर्वेषु तत्त्वेषु गुरुः प्रधानं—मुख्यं तत्त्वं वर्तते, हि यस्मात्कारणाद्धितमेवेति हितार्थाः हितार्थाश्च ते धर्माश्च हितार्थधर्माः तस्य गुरोरुक्तिः—वचनं २ तया साध्याः—साधनीया वर्तन्ते, तमेव गुरुमिति हेतोरपरीक्ष्य—परीक्षां विनैव श्रयन् सन् मूढो—मूर्खो धर्मे प्रयासान् वृथैव कुरुषे, तेन गुरुं परीक्ष्य गृहाणेति ॥ १६५ ॥ १ ॥

॥९८॥

शून्याः क्रिया माझा; पुनरित्युक्तक्रियासमुच्चयार्थे, तेन पुनरासामनंतरोक्तानां क्रियाणां फलं—मोक्षलक्षणं नैवाप्स्यसि—नाधिगच्छसि, भावशून्यत्वादिति ॥ १६५ ॥ १४ ॥

इति श्रीतपाग० अध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायां धर्मशुद्धिनाम्न्येकादशी पदपद्धतिः ॥ ११ ॥

१२ देवगुरुधर्मशुद्ध्यधिकारः ।

अनन्तरद्वारे मात्सर्यादिदोषरहितः शुद्धधर्मो मोक्षफलो भवतीत्युक्तं; स च धर्मः शुद्धदेवगुरुधर्मपरिज्ञाने तदाश्रयणे च विवक्षितफलसाधको भवतीति देवगुरुधर्मशुद्धिद्वारमभिधित्सुराह—

अथ श्रीदेवगुरुधर्मशुद्धिमधिकृत्य किंचिदुपदेश इति, स्पष्टं । नन्वनंतरद्वारेऽपि धर्मशुद्धिरुक्ता, पुनरत्र धर्मशुद्धिप्रतिपादने पौनरुक्त्यं स्यादिति चेन्न, अनन्तरद्वारे शुद्धस्यापि धर्मस्य मत्सरादिना कालुष्यं न कर्तव्यमिति धर्मशुद्धिरुक्ता, अत्र च षड्दर्शनसंबंधिशास्त्रप्रतिपादित-

---

रहिताः पुनरितिविशेषे आसां क्रियाणां फलं—स्वर्गादिप्राप्तिलक्षणं नैवाप्स्यसि—नैव लप्स्यसे इति ॥ १६४ ॥ १४ ॥ इत्येकादशोऽधिकारः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिमेकादशोऽत्र गतवान् विमलोऽधिकारः ॥११॥

धीम कुष्मां—सम्पगर्थं दहति—भस्मसात्करोति, यथा धर्मस्य—सुकृतस्य लेशः—अंशोऽप्यमलो—मात्सर्यादिदोषरहितः अंहः—पापं हन्ति । अत्र दीपा १ यवक्षा २ सिक्ताली ३ दर्शितवा सुकृतधर्मस्य च दार्ष्टान्तिकत्वेति ॥ १९३ ॥ १३ ॥

अथ धर्मशुद्धिविचारमुपसंहरन् भावोपयोगरहितं बह्वपि पुण्यं निष्फलं भवतीति दर्शयति—

> भावोपयोगशून्याः कुर्वन्नावश्यकीः क्रियाः सर्वाः ।
> देहक्लेशं लभसे फलमाप्स्यसि नैव पुनरासाम् ॥ १९४ ॥ १४ ॥

धनवि०—भावोपयोगशून्याः—भावश्च—आवश्यकक्रियायां चित्तोत्साह उपयोगश्च—आवश्यकादिक्रियायां सूत्रार्थोभयसम्बन्धप्रवृत्ति-रूपलक्षणस्तदुभयाभ्यां ताभ्यां शून्याः—रहिताः सर्वाः—सकला आवश्यकीः—अवश्यकर्तव्याः क्रियाः—प्रतिक्रमणकरणप्रतिलेखनाप्रमार्जनादिकाः कुर्वन्—समाचरन् देहक्लेशं—वृथा शरीरश्रमं लभसे—प्राप्नोषीत्यर्थः, अत्र सर्वा इत्यनेन परीषहसहनप्रतिपन्नाभिग्रहादिकाः

सुकृतस्य अंशो—लेशोऽपि दोषम् हरते—अपनयति न पुनरसौ अमलोऽपि आशु—शीघ्रं कृष्णस्य दहति तथैवोपलक्षणे ईर्ष्यादिमत्सरादिदोषरहितो धर्मस्य लेशोऽप्यंहः—पापं हन्तीति, अमल इति विशेषणं दीपादीनामपीति ॥ १९३ ॥ १३ ॥

रत्न०—अथ सर्वासां क्रियाणां भावपूर्वकत्वकरणेन सफलतामुपदिशति—भावोपयोगशून्या इति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! अवश्यं भव आवश्यकम् आवश्यकस्य ताः क्रियाः आवश्यकीक्रियाः ताः सर्वाः प्रति कुर्वन् देहस्य क्लेशं लभसे, यत किंलक्षणाः ?—भावशुद्धा (१—शुद्धता) तस्या उपयोगस्तेन

पार ४ निवृत्तिरूपास्ते आदौ यस्य तद्दानार्चनावश्यकपौषधादि अल्पमपि—स्तोकमपि शुद्धं—मत्सरादिदोषरहितं पुण्यं महाफलं—स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिलक्षणं (यस्य स तथा) भवति, इति—उक्तप्रकाराच्छुद्धधर्मादन्यथा—विपरीतं बह्वप्यशुद्धं पुण्यमन्यद्—अल्पफलमफलं वा सदोषमंत्रप्रभारत्नरसायनादिवद्भवतीति । भावार्थस्तु यथा शुद्धे मंत्रप्रभारत्नरसायनादिके महान् गुणो भवति तथा शुद्धे पुण्ये फलं भवति, अशुद्धे पुण्ये अशुद्धे मंत्रादाविव निष्फलता भवतीति ॥ १६२ ॥ १२ ॥

धर्मलेश-महिमा

अनंतरमल्पस्यापि शुद्धधर्मस्य महाफलत्वमुक्तं तदेव दृष्टांतत्रयेण समर्थयन्नुपदिशति—

दीपो यथाऽल्पोऽपि तमांसि हंति, लवोऽपि रोगान् हरते सुधायाः ।
तृण्यां दहत्याशु कणोऽपि चाग्नेर्धर्मस्य लेशोऽप्यमलस्तथांऽहः ॥ १६३ ॥ १३ ॥

धनवि०—यथाऽल्पोऽपि—गृहगततमसोऽपेक्षया स्तोकपरिणामोऽपि दीपः—प्रदीपस्तमांसि—अंधकाराणि हंति—विनाशयति, च पुनर्यथा सुधाया—अमृतस्य लवोऽपि—जलकणप्रमाणलेशोऽपि रोगान्—कुष्ठदाघज्वरादीन् हरते—अपनयति, च पुनरग्नेः कणो—लवो यथाऽऽशु—

चंद्रकांतादि रसायनं—पक्वं सुवर्णादि धातुभिः एतान्यादौ येषां तानि तेषां निदर्शनं—दृष्टांतस्तस्मात्, यथैतान्यल्पान्यपि शुद्धानि विषापहारादितमोनाशनिर्मलजलश्रवणोद्योतकरणरोगापहारादिमहाफलानि भवेयुस्तथा दानादिधर्मोऽपीति, इतः—अस्मादन्यथा पुण्यं महदप्यशुद्धं सदमहाफलं स्यादिति ॥ १६२ ॥ १२ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव प्रकारांतरेणाचष्टे—**दीपो यथाऽल्पोऽपीति०**, व्याख्या—यथेति दृश्यते अल्पोऽपि दीपस्तमांसि—अंधकाराणि हंति तथा

रसायनानां दृष्टान्ता गुणसंसरस्य दार्ष्टान्तिका अपथ्यभोजनस्य दृष्टान्ता शिवगमनस्य दार्ष्टान्तिका निरामयताया दृष्टान्ता जीवस्य दार्ष्टान्तिक्याऽऽतुरस्य दृष्टान्तेति गाथा ॥ १६१ ॥ ११ ॥

सुकृतपुण्य-फलं

अथोक्तमेवार्थं पुनर्दृष्टान्तेन निर्दिशति—

मणिप्रभारत्नरसायनादिनिदर्शनादल्पमपीह शुद्धम् ।
दानार्चनावश्यकपौषधादि, महाफलं पुण्यमितोऽन्यथाऽन्यत् ॥ १६२ ॥ १२ ॥

धनवि०—इह जगति मणयश्चिन्तामण्यादिः, प्रभा च चन्द्रसूर्यादीनां दीप्तिः, रत्नानि च—मौक्तिकादीनि—रसायनानि च—पञ्चामृतादीनि, तान्यादौ येषां ते तथा तेषां निदर्शनं—दृष्टान्तस्तस्मान्मणिप्रभारत्नरसायनादिनिदर्शनात्, अत्रादिपदादिन्द्रादिपरिग्रहः, दानानि च—सुपात्रदानादीनि अर्चनं च—पुष्पादिभिर्जिनार्चनमावश्यकानि च—सामायिकादीनि पौषधाश्च—आहार १ शरीरसत्कार २ अब्रह्म ३ सावद्यव्या-

---

ते कस्मै क्षिप—मोक्षं न गतः—न गमिष्यति, तथापि दृष्टान्तमाह—यद्—यस्मात्कारणादातुरो—रोगी, आतुरो—अनुपमे रसायने—औषधमिश्रितमधुरमादि-धातुपूर्णे फलैरपथ्य—रोगहितैर्वात्पुरादिग मुक्त इत्येतानि अपथ्यभोजी सन् न निरामयो—नीरुग् भवेत्, तथाप्रभृतीनां रसायनोपमानं गुणम-रसस्यापथ्यभोजनोपमानमिति ॥ १६१ ॥ ११ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेण निदर्शयति—मणिप्रभेति०, व्याख्या—दानं आवश्यकं च पौषधश्च ते आदौ यस्य तद्दानार्चनावश्यकपौषधादि पुण्यमिह जिनशासनेऽल्पमपि शुद्धं—निर्मलं सम्यक् फलं—स्वर्गापवर्गप्राप्तिलक्षणं यस्य तस्मात्, कस्मात्?—मणी—चिन्तामण्यादि प्रभा चन्द्रदीपादीनां रत्न

[illegible] दार्ष्टान्तिकता [illegible] गुणाभावस्य दार्ष्टान्तिकता फलाभावस्य दार्ष्टान्तिकता [illegible] भावः ॥ १६० ॥ १० ॥

अथ च [illegible] दृष्टान्तं [illegible]—

तपःक्रियाऽऽवश्यकदानपूजनैः, शिवं न गंता गुणमत्सरी जनः ।
अपथ्यभोजी न निरामयो भवेद्रसायनैरप्यतुलैर्यथाऽऽतुरः ॥ १६१ ॥ ११ ॥

धनवि०—गुणमत्सरी—गुणेषु [illegible] मत्सरी [illegible] जनो—लोकस्तपश्च—षष्ठाष्टमादि क्रिया च—योगोपधानादिरूपा आवश्यकानि च—सामायिकचतुर्विंशतिस्तवादीनि दानानि च—[illegible] पूजनानि च—अष्टप्रकारसप्तदशप्रकारादीनि [illegible] शिवं—मोक्षं न गंता—न [illegible] । [illegible] यद्वत्—[illegible] अपथ्यभोजी—वैद्यप्रतिषिद्धभक्ष्यभोक्ता आतुरो—रोगी अतुलैः—निरुपमैरपि रसायनैः—सुवर्णभस्मादिभिर्निरामयो—नीरोगो न भवेत् । अथ तपःप्रभृतीनां दार्ष्टान्तिकता

[illegible] गुणेभ्यः [illegible] न प्रतिबिम्बोऽस्ति, किंतु गुणत्यागिभ्योऽस्ति ॥ १६० ॥ १० ॥

रत्न०—अथ गुणमत्सरे हितं दर्शयति—तपःक्रियावश्यकेति, व्याख्या—[illegible] गुणमत्सरी जनो—लोकः तपः—[illegible] क्रिया—[illegible] आवश्यकं—[illegible] दानं—सुपात्रदानाभयदानलक्षणं पूजनं जिनबिम्बाना

मत्सर-
त्यागः

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ती ११ अधि०

॥ ९५ ॥

यासां यथा स्थलानि—कुमभेदाः श्रीदानशासनसरोजसरोजनेमाथयाः स्थलानि सुकृतैः कलितानि—सहितानि जगति सौभाग्य यथा धत्ते यथा प्रकटीकृतानि—सुकृतरहितानि न सौभाग्यं दधतीति ॥ १५९ ॥ ९ ॥

पुण्यप्रकटनफलं

अनवरोक्तमेवाथ दृष्टान्तान्तरेण दर्शयति—

स्तुतैः श्रुतैर्वाऽप्यपरैर्निरीक्षितैर्गुणस्तवात्मन् ! सुकृतैर्न कश्चन ।

फलन्ति नैव प्रकटीकृतैर्भुवो, द्रुमा हि मूलैर्निपतन्त्यपि त्वधः ॥ १६० ॥ १० ॥

धनवि०—हे आत्मन् परैः—आत्मव्यतिरिक्तैः स्तुतैः—स्तुतिविषयीकृतैर्वा—अथवा श्रुतैः—अपरैराकर्णितैर्वाऽथवा परैर्निरीक्षितैः—विलोकितैस्तव सुकृतैः कश्चन—कोऽपि गुणः—उपकारो न भवति, प्रत्युत दोषः स्यात्, 'पुण्यनाशापारगमात्मनः क्षरति कीर्तनं'मिति वचनादर्थतो अवसेयम् । अत्र दृष्टान्तमाह—हि यतः कारणात् भुवः—पृथिव्याः प्रकटीकृतैः—खनित्रप्रहरणादिना प्रकाशितैः मूलैः—अधैर्द्रुमाः वृक्षा नैव फलन्ति—नैव फलवन्तो भवन्ति—अपि तु भुवः प्रकटीकृतैर्मूलैर्द्रुमा अधो निपतन्ति । अत्र सुकृतस्य शाखाभिश्च मूलस्य दृष्टान्तता

पल्लवितानि—सहितानि वैराग्यादितानीत्यर्थः सौभाग्यं दधते यथा न प्रकटीकृतानि—अनाच्छादितानीति तेन गुप्तानामेव सुकृतानि कुरुष्वेत्युपदेश इति ॥ १५९ ॥ ९ ॥

रत्न०—पुनरेतदेव प्रकारान्तरेणाह—स्तुतैः श्रुतैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन्नेभिः कृतैः सुकृतैस्तव कश्चन गुणो नास्ति, कीदृशैः ?—स्तुतैः—स्तुतिविषयीकृतैः तथा श्रुतैः—श्रुतिविषयीकृतैर्वा अपि पुनरन्यैः परैर्निरीक्षितैः—दृष्टैः, तत्रार्थे दृष्टान्तमाह—हि यस्मात् कारणात् भुवः—पृथिव्याः

॥ ९५ ॥

नपुंसकता 'धर्मं दानादिके' इति लिंगानुशासनवचनात्; तेन हेतुनामूनि मलीमसानि दानादिधर्माण्युपेक्ष्य—उपेक्षाविषयीकृत्य शुद्धं—प्रमादादिदोषरहितं सुकृतं—पुण्यं अण्वपि—स्तोकमपि चर—समाचरेति ॥ १५८ ॥ ८ ॥

आच्छादितपुण्यं

अथ धर्मकरणे श्लाघार्थितालक्षणदोषनिवृत्तये दृष्टांतदर्शनपूर्वकं धर्मशुद्धिमुपदिशति—

आच्छादितानि सुकृतानि यथा दधंते, सौभाग्यमत्र न तथा प्रकटीकृतानि।
व्रीडानताननसरोजसरोजनेत्रावक्षःस्थलानि कलितानि यथा दुकूलैः ॥ १५९ ॥ ९ ॥

धनवि०—यथा—येन प्रकारेण आच्छादितानि—अप्रकटीकृतानि परेषामग्रेऽप्रकाशनेन गूढानि सुकृतानि—पुण्यकर्माण्यत्र जगति सौभाग्यं—सुभगतां दधंते—धारयंतीति, तथा तेन—प्रकारेण प्रकटीकृतानि—परेषामग्रे प्रकाशनेन व्यक्तीकृतानि सौभाग्यं न दधति; अत्र दृष्टांतमाह—यथेति दृष्टांते व्रीडा—लज्जा तया समंतान्नतं—नम्रमाननं—मुखं तदेव सरोजं—कमलं यासां तास्तथा ताश्च ताः सरोजनेत्राश्च—ललना-

---

मदादिः पंचधा मात्सर्यं—परसंपदुत्कर्षासहनत्वं कुबोधः—अज्ञानं तेषु विभुता—व्यसनिनः हे आत्मन्! अमूनि दानादिधर्माणि मलीमसान्युपेक्ष्य मुक्त्वेत्यर्थः अण्वपि—स्तोकमपि शुद्धं—निर्मलं सुकृतं—पुण्य चर—कुरु 'धर्म दानादिके' इति लिंगानुशासनवचनान्नपुंसकत्वमिति ॥ १५८ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ प्रच्छन्नं कृतेषु सौभाग्यमाह—आच्छादितानीति०, व्याख्या—हे आत्मन्! अत्र जिनशासने यथा सुकृतानि—पुण्यान्याच्छादितानि कृतानि संति सौभाग्यं—सुभगत्वं चारुत्वमित्यर्थः दधंते तथा प्रकटीकृतानि न सौभाग्य दधंते, अत्रार्थे दृष्टांतमाह—यथेति दृष्टांतदर्शने व्रीडया—लज्जया नतं—नम्रमाननसरोजं—वदनकमलं यासा ताश्च ताः सरोजनेत्राः—कमलनयनाः कामिन्यस्तासां वक्षःस्थलानि दुकूलैः—देशविशेषोत्पन्नांशुकैः

धनवि०—कोऽपि पुमान् स्तुतिमात्रतः—केवलायाः परकृतप्रशंसाया गुणी—गुणवान्न भवेत्, च पुनर्न भृशाऽपि—भृशमपि स्पात्मा—स्वयं गुणवानिति प्रसिद्धत्वा परत्र—परभवे हित—सुखोपायो न भवेत्; ततः कारणात्तदिप्सुः—तत् परभविकमेवमलीमसत्व-मीर्ष्यादिभिः, मायिपरावस्तुपानिभिम आपतिम्—उत्तरकाले मुधा—निरर्थकमभिमानग्रहिलः—अहंकारग्रस्तः सन् किं निहंसि ?—किं विनाशयसीत्यर्थः ॥ १५७ ॥ ७ ॥

अथाकुशलधर्मकर्तारो भूयांसः कुशलधर्मकर्तारस्त्वल्पीयांस इति व्यापयन् पुनर्धर्मशुद्धिमुपदिशति—

सृजति के के न बहिर्मुखा जनाः, प्रमादमात्सर्यकुबोधविप्लुताः ।

दानादिधर्माणि मलींमसान्यमून्युपेक्ष्य शुद्ध सुकृत चराण्वपि ॥ १५८ ॥ ८ ॥

धनवि०—प्रमादमात्सर्ये च प्रसिद्धे कुबोधम्—मिथ्यात्व तैर्विप्लुता—व्याप्लुता प्रेरिता वा बहिर्मुखाः—आत्मस्वरूपपराङ्मुखाः दाना-दिधर्माणि मलीमसानि—अतिशयेन मलिनानि के के न सृजति ?—न कुर्वन्ति—अपि तु प्रायः सर्वेऽपि कुर्वन्तीत्यर्थः, अमोनीतम धर्मस्तम्भ

रत्न०—पाठान्तरं—भवस कोऽपीति० व्याख्या—हे आत्मन् ! केवलं स्तुति. स्तुतिमात्र तस्मात्गुणी—गुणवान कोऽपि भवेद्, तथा भृशाऽपि—भृशमपि स्पात्मा—प्रसिद्धत्वा परत्र—परस्मिन् जन्मनि हित न भवेद्, ततो हेतोर्मुधा—वृथा अभिमानेन ग्रहिलः सन् आपतिम्—उत्तरकालं किं निहसि ?, अपितु मा जहीत्यर्थः, कै. ?—ईर्ष्यादिभिः, आदिशब्देन कोपादिग्रहणं, स कि० ?—सत्—हितमिच्छतीति तदिप्सुरिति ॥ १५७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथ दानादिधर्मं मलिनं मा कुर्वित्याह—सृजति के के नेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! के के बहिर्मुखं येषां ते बहिर्मुखा—पराङ्मुखा-स्तिन इत्यर्थः दानादिधर्माणि प्रति मलीमसानि—मलिनानि, न सृजंति ?—न कुर्वंति, अपि तु सर्वेऽपि बहिर्मुखा सृजंतीत्यर्थः, पुनः कि० ?—प्रमादो-

उदासीनता मानत्या-गश्च

उधनेवार्थं प्रकारान्तरेण दर्शयितुमाह—"अथवा"

स्तवैर्यथा स्वस्य विगर्हणैश्च, प्रमोदतापौ भजसे तथा चेत्।
इमौ परेषामपि तैश्चतुर्ष्वप्युदासतां वाऽसि ततोऽर्थवेदी ॥ १५६ ॥ ६ ॥ इति वा पाठः।

धन०—स्तवैरिति, यथा स्वस्य स्तवैः च पुनः स्वस्य विगर्हणैः प्रमोदतापौ—हर्षविषादौ भजसे—प्रतिपद्यसे, तथा—तेन प्रकारेण परेषां—रिपूणामपि तैः स्तवैर्विगर्हणैश्च चेद्—यदीमौ प्रमोदतापौ भजसे, वा—अथवा चतुर्ष्वपि—स्वीयस्तव १ स्वीयगर्हण २ परकीयस्तव ३ परकीय-विगर्हणेष्वप्युदासताम्—औदासीन्यं भजसे ततः—तदा भवानर्थवेदी—अर्थं—परमार्थं वेत्तीत्यर्थवेदी, परमार्थज्ञोऽसीत्यर्थः ॥ १५६ ॥ ६ ॥ इति वा पाठ इति स्पष्टं ॥

अथ श्लाघार्थितायां दोषं गुणाभावं च दर्शयन् धर्मशुद्धिमुपदिशन्नाह—

भवेन्न कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी, ख्यात्या न बह्व्याऽपि हितं परत्र च।
तदिच्छुरीर्ष्यादिभिरायतिं ततो, मुधाऽभिमानग्रहिलो निहंसि किम्? ॥ १५७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथेनमेवार्थं पाठांतरेणाह—स्तवैर्यथेति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं यथा स्वस्य स्तवैश्च पुनः स्वस्य विगर्हणैः प्रमोदतापौ—हर्षपरितापौ भजसे तथा चेद्—यदि परेषां तैः स्तवविगर्हणैश्चेमौ प्रमोदतापौ त्वं भजसे वा—अथवा स्तवविगर्हणप्रमोदतापेषु चतुर्ष्वप्युदासतां—निःस्पृहितां भजसे ततः—तर्हि त्वमर्थं—परमार्थं वेत्सीत्यर्थवेद्यसीति ॥ १५६ ॥ ६ ॥

गृहस्थ—निवाकरणादिभिः सौकर्य्यैस्तु परितप्यसे—परितापमाप्नोषि, परिपूर्णस्य तपिन् ऐश्वर्ये ... प्रयोगः, तदा तव दोषास्त्वपि सुस्थिराः—सुनिश्चला भवन्तीति ॥ १५४ ॥ ४ ॥

अथ स्वपरस्तुतौ स्वपरनिन्दायां च समतामाचरणद्वारा मत्सरपरिहारोपदेशगर्भं धर्मबुद्धिमुपदिशति—

प्रमोदसे स्वस्य यथाऽन्यनिर्मितैः, स्तवैस्तथा चेत्प्रतिपन्थिनामपि ।
विगर्हणैः स्वस्य यथोपतप्यसे, तथा रिपूणामपि चेत्ततोऽसि वित् ॥ १५५ ॥ ५ ॥

धनवि०—त्वं यथा—येन प्रकारेणान्यनिर्मितैः—परकृतैः स्वस्य—निजस्य स्तवैः मोदसे—हृष्यसि, चेद्—यदि तथा—तेन प्रकारेण परनिर्मितैः प्रतिपन्थिनां—वैरिणामपि स्तवैः—गुणप्रशंसनैः प्रमोदसे, च पुनर्यथा स्वस्य—निजस्य विगर्हणैः—निन्दावचनैरुपतप्यसे—खिद्यसे, चेद्—यदि तथा—तेन प्रकारेण रिपूणामपि विगर्हणैरुपतप्यसे ततः—तदा त्वं वित्—वेत्तीति वित्—पण्डितोऽसीति ॥१५५॥५॥

दोषान्—अशुभान् जनेषु गृहस्थेषु परितापमुपैषि ततो ह्येतानपि दोषाः सुस्थिराः—सुनिश्चलाः स्युः, तेन स्वगुणप्रशंसायां प्रमोदं मा कुरु, सदोषत्वस्मने च परितापं मा कुर्वित्यर्थः ॥ १५४ ॥ ४ ॥

रत्न०—प्रमोदसे स्वस्येति० व्याख्या—हे आत्मन्! स्वस्यान्यैर्निर्मितैः—कृतैः स्तवैः—स्तवनैः यथा प्रमोदसे—हर्षं—लभसे तथा चेद्—यदि प्रतिपन्थिनां—वैरिणामपि स्तवैः प्रमोदसे, अन्यच्च स्वस्य विगर्हणैः—निन्दाभिरुपतप्यसे तथा रिपूणामपि विगर्हणैरुपतप्यसे ततः—तर्हि त्वं वेत्तीति वित्—विज्ञानशीलः, उपतप्यसे कर्मकर्तरि प्रयोगे साधुः ॥ १५५ ॥ ५ ॥

रोज्झीति—गतमत्सरः सन् तेषां परेषामिमां गुणप्रशंसां संतनु—सम्यक्प्रकारेण तनु—विस्तारय, यद्—यस्मात्त्वं तां गुणप्रशंसां लभेथाः—प्राप्नुयाः, हि यतः कारणादिष्टदानाद्विना—अभिलषणीयवस्तुवितरणमंतरेणेष्टलाभः—स्पृहणीयवस्तुप्राप्तिर्न स्यादिति ॥ १५३ ॥ ३ ॥

गुणस्तुत्यादौ प्रमोदादिफलं

अथ स्वगुणप्रशंसां परनिंदां च निषेधयन्नुपदिशति—

जनेषु गृह्णत्सु गुणान् प्रमोदसे, ततो भवित्री गुणरिक्तता तव ।
गृह्णत्सु दोषान् परितप्यसे च चेद्, भवंतु दोषास्त्वयि सुस्थिरास्तव ॥ १५४ ॥ ४ ॥

धनवि०—जनेषु—लोकेषु तव गुणान्—दातृताशूरतातपस्वितासुस्वरतादिधर्मान् गृह्णत्सु—स्तुतिकरणादिना स्वीकुर्वत्सु प्रमोदसे—हृष्यसि, ततो गुणग्रहणजनितप्रमोदात्तव गुणरिक्तता—गुणशून्यता भवित्री—भाविनी; च पुनश्चेद्—यदि तव दोषान्—अज्ञातृत्वादीन्

वल्लभा तथा परेषां जनानां स्वगुणप्रशंसा इष्टा वर्त्तते इति हेतोस्त्वं तेषां इमां गुणप्रशंसां संतनु—सम्यग्विस्तारय, कुर्वित्यर्थः, त्वं किं० ?—मत्सरं—परगुणोत्कर्षासहनलक्षणमुज्झसि—त्यजसीत्येवंशीलो मत्सरोज्झी अर्थात्परेषामेवेति, यद्—यस्मात्कारणात्ता स्वगुणप्रशंसा लभेथाः—प्राप्नुयाः, हि यस्मात्कारणादिष्टस्य—वाञ्छितस्य दानाद्विना इष्टस्य—वांछितस्य लाभो न भवतीति ॥ १५३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ कियत्सु कान्येषु स्वगुणप्रशंसेच्छाया दोषमाह—जनेषु गृह्णत्स्विति० व्याख्या—हे आत्मन्! यतो—यस्मात् कारणात्त्वं तव गुणान् प्रति जनेषु गृह्णत्सु प्रमोदसे—हर्षं प्राप्नोषि ततो हेतोस्तव स्वगुणैः शून्या रिक्तता—राहित्यं भवित्री—भवनशीला, च पुनश्चेद्—यदि तव

प्रसिद्धो, च पुनः कुगुरुः—सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररहितो धर्माचार्यः कुसंगतिः—अविद्यादिभिरसत्प्रमादिभिर्वा सह मिलनं, च पुनः श्लाघार्थिता—परकृतस्वप्रशंसास्वादलुब्धता, या इति पूर्वोक्तसर्वसमुदाये । भावार्थस्तु इमे दोषाः स्युर्यदा सर्वेऽपि पुण्यकर्माणि कृते क्रियमाणे वा दोषाः धर्मेऽप्यितरन्तरायका न भवन्तीति ॥ १५२ ॥ २ ॥

अनन्तरं श्लाघार्थिता समत्सरता च प्रसक्तेनोक्ता तेन तत्परिहारेण धर्मवृद्धिमुपदिशति—

> यथा तवेष्टा स्वगुणप्रशंसा, तथा परेषामिति मत्सरोज्झी ।
> तेषामिमां संतनु यल्लभेथास्तां नेष्टदानादि विनेष्टलाभः ॥ १५३ ॥ ३ ॥

धनवि०—यथा—येन प्रकारेण तव स्वगुणप्रशंसा—स्वस्य—निजस्य गुणा—ज्ञानविज्ञानादयस्तेषां प्रशंसा—श्लाघा इष्टा—स्वहर्णीया वर्तते, तथा—तेन प्रकारेण परेषां—आत्मव्यतिरिक्तजनानामन्येषां स्वगुणप्रशंसा इष्टा वर्तते, इति हेतोस्त्वं मत्सरमुज्झतीति—त्यजतीति मत्स-

---

पश्चात्ताप दानादिधर्मं कृत्वा पश्चात्तापकरणं हा मया वृथा द्रव्यं वृथा तपः कृतमित्यादि, च पुनर्दम—मत्सरमतिरेव—अन्यस्य गुरोर्मतो गौरव—गुरुत्व द्वादशमासे तानि तथा प्रमादः—अनवधानता मम—निश्चयोऽभिमतो तथा कुत्सितो गुरुः—धर्मोपदेष्टा मत्सरोपेतानां मम निमन्त्रन् परानपि निमज्जयतीत्यस्य, कु—कुत्सिता संगतिः, मत्सरकुमत्यादीनां संगतिरित्यर्थः, श्लाघा—प्रशंसा तस्या अर्थित्वं लोभत्वं—दानादि दत्तस्य मम कश्चित् श्लाघां करोति भवेति स्पृहणत्वम्, च पुनरेषु, एभिर्धर्मो मलिनो भवतीति ॥ १५२ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ स्वगुणश्लाघेच्छु परगुणप्रशंसां कुर्वित्युपदिशति—यथा तवेष्टेति० व्याख्या—हे आत्मन्! यथा तव स्वगुणप्रशंसा इष्टा—

करोपि; हि यतः कारणान्मिश्रितं-रोगोत्पादकद्रव्येण संपृक्तं औषधं-रोगापहारि भेषजमामयापहं-रोगोच्छेदकं न भवतीति; भावार्थस्तु यथौषधं विरुद्धौषधमिश्रितं रोगापहाराय न भवति तथा प्रमादादिभिः कलुषितो धर्मः संसारविनाशाय न भवतीति ॥ १५१ ॥ १ ॥

शैथिल्यादित्यागः

अथात्र चिरंतनग्रन्थसम्मतिं दर्शयितुमाह-

यतः-शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधोऽनुतापदंभाविधिगौरवाणि च ।
प्रमादमानौ कुगुरुः कुसंगतिः, श्लाघार्थिता वा सुकृते मला इमे ॥ १५२ ॥ २ ॥

धनवि०—यत इति यतः कारणात्पूर्वाचार्यैरिति प्रतिपादितमस्तीत्यर्थः, इमे नामग्राहं वक्ष्यमाणाः **सुकृते**-पुण्यकर्मणि **मला**-मलप्राया वस्तुशोभापहारिणो भवंतीत्यर्थः, तानेव नामग्राहं दर्शयति-**शैथिल्यं** च-क्रियायां शिथिलता प्रमादो वा **मात्सर्यं** च-परगुणासहनं **कदाग्रहश्च**-असद्ग्रहदार्ढ्यं **क्रुच्च**-क्रोधस्ततो द्वंद्वे **शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधः**, च पुनरनुतापश्च-धर्मकर्मकरणानंतरं पश्चात्तापो दंभश्च-धर्मकर्मणि माया विधिश्च-शास्त्रोक्तमर्यादया प्रवर्त्तनं तदभावोऽविधिः **गौरवं** च-मयेदं सुकृतं कृतं ततोऽहं महानिति स्वयं चिंतनं लोके महत्त्वप्राप्तये परेषां पुरस्तात्प्रकाशनं वा, ततो द्वंद्वे **अनुतापदंभाविधिगौरवाणि**; च पुनः प्रमादश्च मानश्च **प्रमादमानौ**

परसंपत्त्यसहनं तदादिकारणैरित्यर्थः, एतद्दृष्टान्तेन द्रढयति-हि निश्चितं विरुद्धद्रव्यै-रेण्वादिभिर्मिश्रितमौषधं आमयापहं-रोगहंतृ न स्यात् तथा प्रमादादिभिः कलुषितो धर्मो भवापायविनाशनाय न स्यादित्यर्थः ॥ १५१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ सुकृते मलानभिधित्सुराह-**शैथिल्यमात्सर्येति०** व्याख्या—सुकृते-धर्मे इमे मला भवंति, इमे के इत्याह-शैथिल्यं-शिथिलता धर्मे अदार्ढ्यं-तथा मात्सर्यं-गुणिषु मत्सरकरणं कदाग्रहः-कुत्सितहठः क्रुध्-कोपः द्वंद्वसमासे ताः शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधः, तथा अनुतापः-

अथानन्तरसूत्रः सामान्यतो वैराग्यस्योपदेशः, तच्च वैराग्यं शुद्धधर्मासक्तचित्तं भवतीत्यवसरायातं धर्मशुद्ध्युपदेशाधिकारमुपवर्णयन्नाह—

अथ धर्मशुद्ध्युपदेशः ॥

अथ धर्मशुद्ध्युपदेश इति, स्पष्टं । तथापि प्रथमं शुद्ध एव धर्मो भवापायविनाशनाय भवतीति धर्मशुद्धिमुपदिशति—

भवेद्भवापायविनाशनाय, तमज्ञ! धर्मं कलुषीकरोषि किम्? ।
प्रमादमानोपधिमत्सरादिभिर्न मिश्रितं ह्यौषधमामयापहम् ॥ १५१ ॥ १ ॥

धनवि०—यो धर्मो भवापायविनाशनाय—भवः—संसारस्तत्संबंधिनो येऽपायाः—जन्मजरामरणलक्षणास्तेषां विनाशनाय—विध्वंसाय भवेदिति, हे अज्ञ!—हे मूर्ख, तं धर्मं, प्रमादश्च प्रसिद्धो मानश्च—अहङ्कारः उपधिश्च—माया ततो द्वन्द्वे एव कारणानि—निमित्तान्यादौ—प्रथमं येषां तानि तथा तैः प्रमादमानोपधिकारणादिभिः, व्याधिपराजोषधमिश्रितमिव, किमिति मुधा कलुषीकरोषि?—मलिनी—

रत्न०—अथैकादशो धर्मशुद्ध्युपदेशाख्योऽधिकारो व्याख्यातुं प्रस्तूयते—अथैतां धर्मविधिर्मा मलिनीकुर्वित्युपदिशति—भवेद्भवापायेति०
व्याख्या—यो भवे—संसारे अपायाः—विघ्नास्तेषां विनाशनाय भवेत् हे अज्ञ!—हे मूर्ख, तं धर्मं किं कलुषीकरोषि?, अपितु मा कलुषीकुरु, कैः?—
प्रमादश्च मानश्च उपधिश्च मत्सरश्च प्रमादमानोपधिमत्सरास्ते आद्यौ येषां तानि तैः, प्रमादो—मद्यादिः मानः—अहंकारः उपधिः—छद्म मत्सरः—

त्मानं कलुषीकरोषि, अत्राद्यपदेन क्वचिच्छास्त्रार्थश्रवणादौ मौढ्यादिभिराशातनाकरणेनात्मानं कलुषीकरोषीत्यपि सूचितं, च पुनर-धर्मा सन्नरकात्मसिद्धान्न बिभेषि—न भयं प्राप्नोषीत्यर्थः, तत्र न विद्यते धर्मो—देशविरतिलक्षणः सर्वविरतिलक्षणः सम्यक्त्वलक्षणो दानादि-लक्षणो वा यस्य सः अधर्मा, पाप्मानित्यर्थः, 'द्विपदाद्धर्माद'निति (७-३-१४१) साधुः, अत एवात्मानं कलंकयंतं धर्मविरहितं नरकेभ्यो निर्भयं त्वां धिगस्त्वित्यर्थः, एतावता तिरस्कारेण कषायादिप्रमादरहितः सन् धर्मं कुर्वित्यर्थतो दर्शितमिति ॥ १५० ॥ २६ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुंदरसूरिनिर्मितस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां श्रीधन-विजयगणिविरचितायां सामान्यतो वैराग्योपदेशनाम्नी दशमी पदपद्धतिः ॥ १० ॥

कषायैः—क्रोधमानमायालोभैः, कथं?—क्वचित्—क्वचन प्रमादैः—मद्यादिभिः क्वापि च कदाग्रहैः—कुत्सितहठैः कुमतोपदेशादिभिरित्यर्थः क्वापि च मत्सराद्यैः, डमरुकमणिन्यायेन क्वापि चेत्यत्रापि योज्यं, आद्यशब्देनाष्टादशपापस्थानकाना ग्रहणं, परं त्वं परभवे नरकान्नो बिभेषि, त्वं किं०?—न विद्यते धर्मो यस्य सोऽधर्मा, समासे धर्मशब्दादन्प्रत्यये सिद्धं, ततस्त्वामविचारकत्वाद्धिगस्त्विति ॥ १५० ॥ २६ ॥ इति दशमोऽधिकारः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः। अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तस्यां गतो विवृतितो दशमोऽधिकारः॥१०॥

श्री अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
१० अधि०

स्पर्शेन्द्रियमात्रोऽभिसुखविशेषः स आद्यो येषां ते तथा तेषु सत्सु—अध्वानं पथ च तथा तस्मात्पथिकाकण्टकादिस्पर्शगुणत्वात्, कण्टकादीनां शिरीषपत्रादेर्वा विशेषस्य परिग्रहः, स्पर्शादीनामपि परापरभावपरिग्रहः, न पुनरेभिः प्रमादतः क्रियमाणैः कर्मभिः—पापस्यापरेक्षास्ता नरकस्थिताः अन्यादीनामपि पराधितां वेदनां—दुःखरूपीकाः स्वीकरोषि—अङ्गीकरोषीत्यर्थः, तेन कारणेन—त्वत्समानरिवस पापकर्मकरणेच्छाङ्गीकारकर्तुरस्य ते—अव धियं—बुद्धिं प्रति धिगस्तु—तिरस्कारोऽस्तु ॥ १४९ ॥ २५ ॥

अथ सामान्यतो वैराग्यप्रकरणमुपसंहरन् तिरस्कारपूर्वकं कषायादिकलुषत्वनिराकरणमात्मानमुपदिशति—

क्वचित् कषायैः क्वचन प्रमादैः, कदाग्रहैः क्वापि समत्सराद्यैः ।

आत्मानमात्मन् ! कलुषीकरोषि, बिभेषि धिग्नो नरकादधर्मा ॥ १५० ॥२६ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं क्वचित्तदीयसहचारी कषायैः क्रोधादिभिरात्मानं—स्वं कलुषीकरोषि—मलिनीकुरुषे, तथा क्वचन क्रियानुष्ठानादौ प्रमादैः—मद्यादिभिरात्मानं कलुषीकरोषि, क्वापि सत्यार्थप्ररूपणादौ समत्सराद्यैः कदाग्रहैः—मिथ्याभिनिवेशादिभिरसद्ग्रहैरा-

---

त्मा स्यात्, तथा मक्षिका कण्टकानि च साम्यादौ येषां तानि मक्षिकाकण्टकादीनि तेषां स्पर्शगुणत्वात्—स्पर्शादिप्राधान्यत्वात् बिभेषि, किंवत्-णाद् !—अस्मात्—अस्यत्, कुत्सितानि तृणानि कतृणानि—दुःस्पर्शानि दर्भादीनि, आदिशब्देनाप्यत्रोक्तभूमिकाप्रस्तरादिग्रहणं, येषि बिभेषि, एभिर्जीवहिंसादिपापकर्मनिरास्था अनुभवन्यः किं पुनरनुभवितुमिच्छर्ष अन्यादीनां—नरकादीनां वेदनाः प्रति स्वीकरोषि, अङ्गीकरोषि., आदिशब्देन तिर्यग्वेदनाग्रहण, तस्मात्त्वम् ! धिय प्रति—बुद्धिं प्रति धिगस्तिर्वाति ॥ १४९ ॥ २५ ॥

रत्न०—एतदेव प्रकारान्तरेणाचष्टे—क्वचिदकषायैरिति०—हे आत्मन् ! त्वमात्मानं स्वं प्रति किं कलुषीकरोषि !—मलिनीकरोषि,' कैः !—

॥ ९० ॥

मपर्मसरूपं

॥ ९० ॥

च पुनः सुखं शेषे—पल्यंकपट्टिकादौ स्वपिषि, च पुनः सुखं भुंक्षे—शालिदाल्यादिकं भक्ष्यसि, च पुनः सुखं पिबसि—कर्पूरादिवासितं शीतलजलं मदिरादि वा पानविषयीकरोषि, च पुनः सुखं खेलसि—गजतुरंगादिभिरक्षकंदुकादिभिर्वा क्रीडसि; तु पुनरहमेवं न जाने—न वेद्मि अग्रतः—अग्रेतनभवे पुण्यैः—इहभवकृतसुकृतैर्विना किं—सुखासनसुखशयनादिमध्ये किं वस्तु ते—तव भविष्यति? ॥१४८॥२४॥

पुनः प्रकारान्तरेण विमर्शं दर्शयन्नात्मैवात्मानमुपदिशति—

शीतात्तापान्मक्षिकाकत्तृणादिस्पर्शाद्युत्थात् कष्टतोऽल्पाद्बिभेषि ।
तास्ताश्चैभिः कर्मभिः स्वीकरोषि, श्वभ्रादीनां वेदना धिग्धियं ते ॥ १४९ ॥ २५ ॥

धनवि०—स्त्वमल्पात्—स्तोकात् स्तोककालीनाद्वा **शीतात्**—शीतर्तुप्रभवाच्छैत्यात्र पुनस्तापाद्—उष्णर्तुप्रभवाद् घर्मतः च पुनर्मक्षिकाकत्तृणादिस्पर्शाद्युत्थात्कष्टाद्बिभेषि—भयं यासीति, अत्र मक्षिका प्रसिद्धा कत्तृणं च—तृणविशेषस्ते आदौ येषां ते तथा तेषां स्पर्शः—

रत्न०—अथ सांप्रतं सुखेन विलसतस्तवाग्रे किं भविष्यतीति ज्ञापयति—**सुखमास्से०** इति व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं साम्प्रतं संपन्मुदितः सन् सुखं यथा स्यात्तथा आस्से—उपविशसि तथा सुखं शेषे—स्वपिषि तथा सुखं भुंक्षे—भुक्तिं करोषि तथा पिबसि मद्यादि, सुखमिति क्रियाविशेषणं सर्वत्र योज्यं, तथा खेलसि—द्यूतक्रीडामृगयादि रमसे, परमग्रतो भवे ते—तव पुण्यैर्विना किं? भविष्यतीति, अहं तु जाने आगमानुमानाभ्यां महत्कष्टं भविष्यतीति, जानतोऽपि ग्रंथकर्तुरिदमुदासीनं वचः, अथवा छद्मस्थत्वात्सम्यक्तया न जाने इत्यपि, तथेयताऽप्युपदेशेनाप्रतिबुध्यमानं जीवं प्रति निरादरतावचनं वा ॥ १४८ ॥ २४ ॥

रत्न०—अथ स्वल्पात्कष्टाद्बिभेषि महत्कष्टमंगीकरोषीत्युपदिशति—**शीतात्तापादिति०** व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं शीताद्बिभेषि—भयमाप्नोषि

बुद्धेर्षिका

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ती १० अधि० ॥ ८९ ॥

अथ स्वहितापरलोपदेशमाह—

किमु स्वपसि पान्थरैः पृथक्पणैर्पंगुपुरपरिमहैः ।
विमृश स्वहितोपयोगिनोऽवसरेऽस्मिन् परलोकपांथ रे ॥ १४७ ॥ २१ ॥

धनवि०—रे परलोकपांथ ! पृथगस्वरैः—भिन्नभिन्नस्थानगमनशीलैः कृपणैः—तुच्छैः सार्थसिद्धि चावसुरैरमनवरमसुरैरिमनौ पंगुपुरपरिमहैः—स्वजनस्तुपलादिभिः किमिति मभे स्वपसि ?—मोहं यासि; अस्मिन् [illegible] अवसरे—मवमरे स्वहितोपयोगिनो—निजसुखोपायहेतून् पदार्थान् श्रीजिनधर्माचरणरूपान् विमृश—निश्चिनु, अत्र परलोकपांथ रे इति संबोधनपदेन पृथमालरैर्विपरेव [illegible] द्योत्यते ॥ १४७ ॥ २१ ॥

अथ पुराकृतपुण्यानुभावेन सुखमनुभवतमात्मानमुपदिशति—

सुखमास्से सुखं शेषे, भुंक्षे पिबसि खेलसि ।
न जाने त्वमतः पुण्यैर्विना किं ते भविष्यति ? ॥ १४८ ॥ ॥ २४ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं सुखं यथा स्यात्तथा सुखासनादिरासनभ्रासनादो आस्से—उपविशसि, 'आसिङ् उपवेशने' इत्यस्यायं प्रयोगः,

---

परलोक-पांथता पुण्यार्थिता ॥ ८९ ॥

रत्न०—अथ स्वजनादिषु मोहं संत्यज्य हितोपयोगिषु विचारणोपदिशति—किमु स्वपसीति० व्याख्या—रे परलोकमार्ग !—रे परलोकपथिक भवभव स्वजन परिग्रह रे किमु इति !—किं स्वपसि—मोहं प्राप्नोषि, अपितु मा स्वप, यतः किंभूतैः ?—पान्थैः—गमनशीलैः, कथं ?—पृथक्—भिन्न-भिन्नस्थाने, पुनः कीदृशैः ?—कृपणैः—दीनैः परभवे सुखकरणासमर्थैः, अस्मिन्नवसरे परलोकगमनावसरे इत्यर्थः स्वस्य हितोपयोगिनः प्रति विमृश—विचारय, परलोकहितोपयोगिनो ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणान् विचारयेत्यर्थः ॥ १४७ ॥ २१ ॥

अथ पुत्रकलत्रादिप्रतिबंधेन ये पापकर्मकारिणस्तान् प्रत्युपदिशन्नाह—

धनादेर-
गुणकृत्त्वं

यैः क्लिश्यसे धनबंध्वपत्ययशःप्रभुत्वादिभिराशयस्थैः ।
कियानिह प्रेत्य च तैर्गुणस्ते, साध्यः? किमायुश्च? विचारयैवम् ॥ १४६ ॥ २२ ॥

धनवि०—यैराशयस्थैः—स्वचित्तकल्पितैर्वधनबंध्वपत्ययशःप्रभुत्वादिभिस्त्वं क्लिश्यसे—पापकर्मभिः क्लेशं यासीति, अत्र बंधनानि—बंधनरूपाणि च तानि बंधवश्च—स्वगोत्रीया अपत्यानि च—पुत्रपुत्र्यादीनि यशांसि च दानाद्युत्थानि प्रभुत्वानि च गृहनायकत्व-कुटुंबनायकत्वदेशनायकत्वादीनि तान्यादौ येषु तानि तथा तैः; अत्रादिपदात्कलत्रादीनि ग्राह्याणीति, ते—तव तैर्बंध्वपत्यादिभिः पदार्थै-रिह—अत्र भवे च पुनः प्रेत्य—परभवे कियान्—कियन्मात्रो गुणः—उपकारः साध्यः?—साधयितुं शक्य इति काक्वा, च पुनरायुः—जीवितं च किं—कियन्मात्रमस्तीत्येवममुना प्रकारेणोक्तं त्वं विचारय—स्वहृदि विभावयेति । "यैः क्लिश्यसे त्वं धनबंध्वपत्ये"ति पाठे तु धनानि च बंधवश्चेत्यादिद्वंद्वः ॥ १४६ ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ यदर्थं त्वं क्लिश्यसे तैस्तव गुणो नास्तीति प्रत्युपदिशति—यैः क्लिश्यसे त्वमिति० व्याख्या—हे आत्मन्! यैर्निमित्तभूतैस्त्वं क्लिश्यसे, यदर्थं त्वं क्लेशं प्राप्नोषीत्यर्थः, यैः कैरित्याह—धनं च बंधवश्च अपत्यानि च यशश्च प्रभुत्वं च तान्यादौ येषां तानि धनबंध्वपत्ययशःप्रभुत्वादीनि, तैः किंभूतैः?—आशये तिष्ठंतीति तानि तैः, चेतिविशेषे, तैर्धनादिभिरिह लोके च पुनः प्रेत्य—परभवे ते—तव कियान् गुणः साध्यः?, च पुनस्ते—तवायुः—जीवितं किं?—कियदित्येवं त्वं विचारय, विचार्य च तैरिहभवेऽपि परभवेऽपि न कश्चिद्गुणोऽस्तीति आयुरपि तुच्छं मत्वाऽऽत्महितं कुरुष्वेत्युपदेशः ॥ १४६ ॥ २२ ॥

अथ पुनः परलोकभीत इवोपदिशति—

ये पालिता वृद्धिमिताः सहैव, स्निग्धा भृशं स्नेहपदं च ये ते।
यमेन तानप्यदयं गृहीतान्, ज्ञात्वाऽपि किं न त्वरसे हिताय ? ॥ १४५ ॥ २१ ॥

धनवि०—ये पुत्रादयस्त्वया पालिता—हितमर्पणेनापि रक्षिताः, च पुनर्ये आत्मना सहैव वृद्धिं—शरीरपुष्टिमिताः—प्राप्ताः। च पुनर्ये तव भृशम्—अत्यर्थं स्निग्धाः—मित्राणि, च पुनर्ये [illegible] स्नेहपदं—प्रेमपात्रं, [illegible] तानपि [illegible] यमेन—[illegible] निर्दयं यथा स्यात्तथा गृहीतान्—स्ववशीकृतान् ज्ञात्वाऽपि—साक्षात् [illegible] हिताय—परत्र आत्मनः सुखोपायाय तपःसंयमाय [illegible] न त्वरसे ?—किं न वेगवान् भवसीति ॥ १४५ ॥ २१ ॥

कर्मभिस्ते—तव विपत्तौ—विपत्तय अनंता—अंतरहिता भविष्यन्ति; तत्—तस्मात् [illegible] इह भवे [illegible] संभवितोऽपि—[illegible]भ्योऽपि [illegible] किं [illegible], अपितु परभवेऽपि विपदनुभवनसमये [illegible] इति भावः ॥ १४४ ॥ २० ॥

रत्न०—पुनरपि हितार्थं जीवं प्रत्युपदिशति—ये पालिता इति० व्याख्या—हे आत्मन्! ये [illegible] पालिताः च पुनर्ये सहैव वृद्धिमिताः—गताः ये च भृशम्—अत्यर्थं [illegible] स्निग्धाः—स्नेहवंत ये च ते—तव स्नेहपदं—स्नेहस्य स्थानं तानपि यमेनादयं—दयारहितं यथा स्यात्तथा गृहीतान् ज्ञात्वाऽपि हितार्थं—हितं कर्तुमित्यर्थः किं न त्वरसे ?—त्वरां किं न करोषि, अपितु त्वरस्वेत्यर्थः ॥ १४५ ॥ २१ ॥

द्वितीयांतः, पुनस्तज्जीवितं द्रुतं—शीघ्रं विनश्वरं—विनाशनशीलं विभावयन्—विचिंतयन् दुर्गतिदुःखतो—नरकादिवेदनातः किमिति प्रश्ने न हि बिभेषि?—न भयं गच्छसीति ॥ १४३ ॥ १९ ॥

अथ यः शास्त्रश्रवणादिना पापकर्मकरणजनितविपद्भ्यो भीतिं प्राप्नोति पापकर्माण्यपि च न त्यजति तं प्रत्युपदिशन्नाह—

कर्माणि रे जीव! करोषि तानि, यैस्ते भविश्र्यो विपदो ह्यनंताः।
ताभ्यो भिया तद्दधसेऽधुना न किं, संभाविताभ्योऽपि भृशाकुलत्वम्? ॥ १४४ ॥ २० ॥

धनवि०—रे जीव! यदि त्वं तानि **कर्माणि** सावद्यमार्गप्रवृत्तिलक्षणानि **करोषि** हीति निश्चितं **यैः** पापकर्मभिस्ते—तवानन्ता—बहुकालमप्यंतररहिता **विपदः**—आपदो **भविश्र्यो,** भविष्यंतीति भविश्र्य इत्यर्थः, **तत्**—तदा **संभाविताभ्यः**—संभावनाविषयीकृताभ्यस्ताभ्यो विपद्भ्यो **भिया**—भयेनाधुना—सांप्रतं किमिति प्रश्ने **भृशाकुलत्वं?**—भृशम्—अत्यर्थमाकुलत्वं—व्यग्रत्वं **दधसे?** इत्यन्वयः, दधि धारणे इत्यस्य दधसे इति प्रयोगः। भावार्थस्तु यदि त्वं पापकर्मफलं जानन्नपि पापकर्माणि कुरुषे तदा शास्त्रादिश्रवणात्तत्कर्मफलभूताभ्यः संभावितविपद्भ्यः किं व्याकुलो न भवसीति ॥ १४४ ॥ २० ॥

दित्यर्थः, चेति विशेषे, तत् सुखं द्रुतं—विनाशशीलं विभावयन् सन् त्वं हि निश्चितं दुर्गतीना—तिर्यग्नरकादीनां दुःखतो—दुःखेभ्यः किं न बिभेषि?, अपितु भेतुं युक्तमित्यर्थः, द्रुतविनश्वराल्पसुखाय कृतपापकर्मणः पापकर्मसमुत्पदुर्गतिदुःखेभ्यस्तव भयं कर्तुं युक्तमितिभावः ॥ १४३ ॥ १९ ॥

रत्न०—अथ तदेव प्रकारांतरेण कथयति—**कर्माणि रे जीव इति०** व्याख्या—रे इति निंद्यसंबोधने जीव! त्वं तानि कर्माणि करोषि यैः

विपदाकुलता

तदाऽत्यीयसाऽपि–अतिथोकेनापि तेन सकामयत्नेन भवान्तरे–परभवे सदात्यंतिकी–पुनःप्रादुर्भावरहिता सकलदुःखनिवृत्तिः–समस्तजन्मजरामरणाद्यनेकदुःखोच्छित्तिरेव स्यात् ॥ १४२ ॥ १८ ॥

अथ सांसारिकसुखलोभतया धर्मकर्मपरिहारेण पापकर्मसु ये प्रवर्तन्ते तान् प्रत्युपदिशति—

प्रगल्भसे कर्मसु पापकेष्वरे, यदाशया शर्म न तद्विनाऽनितम्।
विभावयंस्तच्च विनश्वरं द्रुतं, बिभेषि किं दुर्गतिदुःखतो न हि? ॥ १४३ ॥ १९ ॥

धनवि०—अरे इति तिरस्कारपूर्वकं संबोधने यस्य सुखस्याशया–अभिलाषेण पापकेषु–पापबन्धकेषु कर्मसु–प्राणातिपातादिषु व्यापारेषु प्रगल्भसे–धृष्टो भवसि, तच्छर्म–सुखं अनितं–जीवितं विना न भवति, अत्र अनितमिति 'अन प्राणने' इत्यस्य प्रयोगो

मतेः–[illegible]परिणामैः, प्रादिशब्दात् [illegible]सुखोपायमासिग्रहण, लघ्वसि–[illegible], [illegible] इत्यपि दुःखविशेषण, [illegible], तदा तदात्यीयसाऽपि सकलदुःखदहनेनात्यंतिकी–समस्तनानाविधजातिभेदभिन्नानां दुःखानां निवृत्तिरेवेति निश्चयेन स्यादित्यर्थः, पंचमारकेऽस्मिन् जन्मनि मुक्तिगमनाभावात् तेन भवांतरे इत्युक्तं, 'परि भवे' इत्यस्य सहुक्ते इति, परम् भवे इति तु तृतीयो दुःखादेर्नैवेति नियो नैकल्पिकत्वात् सप्तमीति स्वरूपमिति ॥ १४२ ॥ १८ ॥

रत्न०—अथ सुखाशया पापकर्मसु मा भाक्षीः कुर्विति सम्योपदिशति–प्रगल्भसे कर्मस्विति० व्याख्या—अरे इत्याक्षेपार्थे संबोधने आत्मन्! पापकेषु कर्मसु प्रगल्भसे–धृष्टो भवसि, कया?–यस्य सुखस्याशया–वांछया शर्म–सुखं न विनाऽनितं तत्, धर्मेणो भोक्तव्यता–

जन्मनि जन्मनि अमूनि धनाङ्गसौख्यस्वजनप्राणलक्षणानि यस्त्वन्यर्थितानि-मनोऽभिलषितानि भवंति-स्युः; पुनर्द्वितीयवारमेव धर्मोऽमीभिः धनाङ्गादिभिर्दुर्लभो-दुष्प्रापोऽस्ति ॥ १४१ ॥ १७ ॥

अथाकामनिर्जरातः सकामनिर्जराया विशेषफलं दर्शयन्नुपदिशति—

दुःखं यथा बहुविधं सहसेऽप्यकामः, कामं तथा सहसि चेत्करुणादिभावैः ।
अल्पीयसाऽपि तव तेन भवान्तरे स्यादात्यंतिकी सकलदुःखनिवृत्तिरेव ॥ १४२ ॥ १८ ॥

धनवि०—यथाऽकामोऽपि-निर्जरावांछारहितोऽपि चतुर्गतिषु बहुविधं-छेदनभेदनशीतातपक्षुत्तृट्पारवश्यादि नानाप्रकारं दुःखं सहसे-क्षमसे, तथा चेद्-यदि कामं निर्जरावांछासहितं यथा स्यात्तथा करुणादिभावैः-मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यपरिणामैः सहसि, अत्र मैत्र्यादिस्वरूपं चेदं-"परहितचिंता मैत्री परदुःखविनाशिनी तथा करुणा । परसुखतुष्टिर्मुदिता परदोषोपेक्षणमुपेक्षा" ॥ १ ॥ इति,

---

चनार्थं, यथा अरे सर्पः अरे सर्प इति, च पुनरेकमादर्त धर्मं न लभ, न रान इत्यत्र तु अत्यंतमुपादेयतासूचनार्थं वीप्सावचनं, यथा अरे सुवर्णं अरे सुवर्णमिति । उत्तरत्रापि हेतुमाह-हि-यतः कारणाद्धर्मादमूनि-धनादान्यर्थितानि-वाञ्छितानि भवे भवे-जन्मनि जन्मनि भवंति, पुनरितिविशेषे अमीभिर्धनादिभिरेव धर्मो भवे भवे दुर्लभो-दुष्प्राप इति ॥ १४१ ॥ १७ ॥

रत्न०—अथात्मानं प्रत्यकामदुःखसहनादरं सकामदुःखसहनमित्युपदिशति-दुःखं यथेति० व्याख्या—हे आत्मन्! यथा त्वं न विद्यते कामः-इच्छा यस्य सः अकामः सन् बहुविधमपि दुःखं सहसे, एकेन्द्रियादिजन्मस्विलर्थः, तथा त्वं कामं यथा स्यात्तथा चेद्-यदि करुणादि-

त्वयेवमीप्समीहसे-वांछसि, तत्-तस्मात्प्रमादपरिहारेण सविशेषं-तपःसंयमादि शुभकर्म कुरुष्व-समाचर येन शुभकर्मणा तव वांछितं-समीहितं भवेत्, यतः-यस्मादयमेव-मनुष्यभवार्यक्षेत्रोत्तमकुलसर्वेन्द्रियपटुत्वाद्युत्तमगुरुधर्मश्रवणश्रद्धानादिसामग्री-सहितः प्रत्यक्षोऽवसरः-प्रस्तावो वर्तते, अत्रैवंकारः पूर्वोक्तावसरातिरिक्तप्रस्तावप्रतिषेधक इति ॥ १४० ॥ १६ ॥

अथानन्तरोक्त धर्मावसरमेव धर्मस्य दुर्लभत्वप्रदर्शनेन द्रढयति—

धनांगसौख्यस्वजनानसूनपि, त्यज त्यजैकं न च धर्ममार्हतम् ।
भवन्ति धर्माद्धि भवे भवेऽर्थितान्यमून्यमीभिः पुनरेष दुर्लभः ॥ १४१ ॥ १७ ॥

धनवि०—धनं च-कनकादि अङ्गं च-शरीरं सौख्यं च-चक्रवर्त्यादिसर्वसम्पद्भुक्त्युत्कर्षस्तीवं स्वजनाश्च-मातापितृभ्रातृ-पुत्रकलत्रादयस्तेषां द्वन्द्वात् धनांगसौख्यस्वजनान् त्यज-मुञ्च, च पुनः असूनपि-प्राणानपि त्यज, न पुनरार्हतं-जैनं धर्मं सम्यक्-त्वलक्षणं विरतिलक्षणं वा एकम्-अद्वितीयं न त्यज-मा मुञ्चेति । हि यतः कारणात्-धर्मात्-तीर्थंकरा भणितात् भवे भवे-

सुखमिति गम्यते भवेद्, यद्-यतो हेतोरयमेवावसरो-ऽयं नास्ते अर्थोऽयुक्तत्वादिति "सज्झायज्झाणतवओसहेसु उवएसथुइपयाणेसु । संतगुणकित्तणेसुं न हुंति पुणरुत्तदोसा उ" ॥ १ ॥ इति वचनात्पुनः पुनरुपदेशदानेऽपि पुनरुक्तदोषो नैवेति ॥ १४० ॥ १६ ॥

रत्न०—अथैहिक प्रार्थं धनादि मुक्त्वा धर्माराधनं तस्मै शुभाय कथं धर्मं करोमीत्याशङ्कमानप्रति आह-धनांगसौख्यैरिति० व्याख्या—हे भ्रातः! धन-द्रव्यमङ्गं-शरीरं सौख्यं-सुखं स्वजना-बान्धवास्तान् तथा असून्-प्राणान् त्यज मुञ्चेतीति सम्बन्धं विधेयं, धर्मस्य पालनं हेयत्वस्-

धनवि०—हे मूढ!—हे मूर्ख पुरापि—पूर्वमप्येतद्भवेऽन्यभवे वा पापैः—विषयकषायादिलक्षणप्रमादैर्हेतुभूतैर्दुःखराशौ—दुःखसमूहे पतितासि—पतनकर्त्तासि, पुनस्तानि प्रमादाचरणलक्षणानि पापानि करोषि—आचरसि। एवं प्रमादाचरणं कुर्वन् किं करोषीति दृष्टांतपूर्वकं दर्शयति—पंकोऽस्यास्तीति पंकिलः स चासौ वारिपूरश्च २ महांश्चासौ पंकिलवारिपूरश्च स तथा तस्मिन् महापंकिलवारिपूरे मज्जन्—बुडन् निजे—स्वे मूर्ध्नि—मस्तके गले च—कंठे शिलाः—स्थूलोपलान् धत्से—धरसीति ॥ १३९ ॥ १५ ॥

अथ प्रमादपरिहारावसरमुपदिशन्नाह—

पुनः पुनर्जीव! तवोपदिश्यते, बिभेषि दुःखात् सुखमीहसे च चेत्।
कुरुष्व तत् किंचन येन वांछितं, भवेत्तवास्तेऽवसरोऽयमेव यत् ॥ १४० ॥ १६ ॥

अवसर-ज्ञापनं

धनवि०—हे जीव! तव पुनःपुनः—वारंवारमुपदिश्यते—हितवचनमादिश्यते, चेद्—यदि दुःखाद्बिभेषि—भयं यासि च पुनः सुखम्—

रत्न०—अथ पूर्वं दुःखराशौ पतितोऽस्यद्यापि मा पतेति ज्ञापयति—पुराऽपि पापैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! पुरापि—पूर्वजन्मन्यपि पापैर्हेतुभिः दुःखराशौ पतितोऽसि हे मूढ! पुनरिह—जन्मनि तान्येव पापानि करोषीति दृष्टांतदानेन कथयति—हे जीव! त्वं महान् पंकिलः—पंकवान् यो वारिपूरस्तस्मिन् मज्जन्—बुडन् शिला निजे मूर्ध्नि च पुनर्गले—कंठे धत्से—दधासीति ततस्त्वमेनं दृष्टांतं सफलयसीति भावः ॥ १३९ ॥ १५ ॥

रत्न०—अथात्मानं धर्मस्यायमवसरोऽस्तीति ज्ञापयन्नि—पुनःपुनरिति०, व्याख्या—रे जीव! मया पुनःपुनस्तवोपदिश्यते—उपदेशो दीयते, किमिलाह—चेद्—यदि त्वं दुःखाद्बिभेषि—भयमाप्नोषि तथा सुखमीहसे—वांछसि। तत्—तर्हि किंचनापूर्वं सुकृतं कुरुष्व येन सुकृतेन वांछितं अर्थात्

---

१ श्लो० २८।

द्वौ दृष्टांतौ तथाविधसंप्रदायाभावाद्गत्यन्तरे साक्षादनुपलभ्येय संभावनया योजितौ स्तः, सति संप्रदाये गत्यन्तरे वा साक्षादनुपलभ्यो न चावधीरणीयो; न चैषा संभावना सर्वथामात्रकल्पितेति वाच्यं, तपोरत्नाकरे द्वितीयतटे प्रमादाधिकारपाठाद्युक्तो यथादर्शनमस्या-नवर्तनात् । तदेकदेशो यथा कामसेवनादावप्यात्म,—आयः सजातिमिथुनमु, संमूर्च्छनमनुगोंद्रियाः । सजातिमिथुनमु पुनर्मूर्च्छंति चतुरिंद्रियाः ॥ १ ॥ मूर्च्छासंभवानुमानेन, तेऽपि त्रिचतुरिंद्रियाः । सेवंते अवश्यो जतन्यमन्यसकामकाः ॥ २ ॥ इति यथवाऽसंज्ञिनो मिथुनसंभवानु-मानाभिना, संज्ञिनां तु चेष्टोदयभिना स्पष्ट एव, गजा हस्तिनीलुब्धा गर्तान्तपतीव प्रति, मत्स्या मत्स्यामिषलुब्धा म्रियंते, चास्वामिकश्च लुब्धाः पक्षिणो जाले पतंति, हरिणसर्पगजादयो गीतश्रवणरसलुब्धा म्रियंते, गजाश्च हस्तिनीलुब्धाः, गवलुब्धा भृंगाः कीटिकास-र्पादयः, आमिषलुब्धाः मत्स्या अन्यजंतवश्चिंतावतामसिकामनुष्याः, मर्कटशकुनादयः पक्षविहंगाः आलयाश्च, रूपलुब्धाः पतंगास्तथा म्रियतेऽपि, द्रव्याभिनिधिं सर्पो अधितिष्ठति, मिथो द्वौ कलरीटा मुह्यति, गोचेरकसिवाद्य सम्मास्ते, कीटिकाद्या अपि धान्यं संगृह्णीताभि, अत्र च दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना स्पष्टैवेति ॥ ११८ ॥ १४ ॥

अथ प्रमादानां पापरूपत्वं दर्शयन्तत्परिहारमुपदिशन्नाह—

पुराऽपि पापैः पतिताऽसि दुःखराशौ पुनर्मूढ ! करोषि तानि ।
मज्जन् महापङ्किलवारिपूरे, शिलां निजे मूर्ध्नि गले च धत्से ॥ ११९ ॥ १५ ॥

प्रमुसातस्यादस्पे निरवद्यमो प्राया., एते प्रमादे यथा यथा योजनीया स्युः, कैः "—पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः पृथिवी संप्रयोगे तेऽपि वै, केचित् पन्नगादयो मरणं।कैश्चित्समादपरस्तु बधमतु तैरित्यर्थः सहस्रमपि विद्याय—निरवद्य योग्यो नमो—नमिता, प्रमादैरित्यपि ज्ञेयमिति ॥ ११८ ॥ १४ ॥

इत्यर्थत उपदेशरत्नाकरे ॥ ४ ॥ अथ पुनरपि घ्राणेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादे एष पंचमः सर्पदृष्टांतो यथा—"गंधस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे ओसहिगंधगिद्धे । अकालियं पावइ से विणासं, सप्पे बिलाओ विव निक्खमंतो" ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्तोत्तराध्ययने एव; अथ पुनरपि रसनेन्द्रियविषयलक्षणे प्रमादे षष्ठे मीनदृष्टांतो यथा—"रसस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे बडिसविभिन्नकाये । मच्छे जहा आमिसभोगगिद्धे, अकालियं पावइ से विणासं" ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्तोत्तराध्ययने एव, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि—पयस्यगाधे विचरन्, गिलन् गलगतामिषम् । मैनिकस्य करे दीनो, मीनः पतति निश्चितं ॥ १ ॥ इति, अथ स्पर्शनेन्द्रियलक्षणे प्रमादे सप्तमो द्विपदृष्टांतो यथा—फासस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे कामगुणेसु गिद्धे । करेणुमग्गावहिए व नागे, अकालियं पावइ से विणास ॥ १ ॥ इति तत्रैवोत्तराध्ययने, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि—वशास्पर्शसुखास्वादप्रसारितकरः करी । आलानबंधनक्लेशमासादयति तत्क्षणात् ॥ १ ॥ इति । अथ पुनरपि रसनेंद्रियविषयलक्षणे प्रमादेऽष्टमो द्विपारिदृष्टांतो यथा—द्विपारातिरपि व्याघ्रो, मांसास्वादस्य लिप्सया । किरातैः क्षिप्यते कूटकूटले काष्ठपंजरे ॥ १ ॥ इत्यर्थत उपदेशरत्नाकरे । अत्र प्रमुखग्रहणान्महिषादयः पंचेंद्रियद्वीन्द्रियादयोऽन्येऽपि यथासंभवं ग्राह्याः, अत्र महिषदृष्टांतः स्पर्शनेंद्रिये यथा—फासस्स जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, रागाउरे सीयजलावसन्ने । गाहग्गहीए महिसे व रन्ने, अकालियं पावइ से विणासं ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्त एवोत्तराध्ययने । अत्र पद्येऽष्टौ दृष्टांता साक्षाद्दर्शिताः, तत्र पतंग १ भृंग २ एण ३ अहि ४ मीन ५ द्विप ६ नामानः षट् दृष्टांताः श्रीउत्तराध्ययनयोगशास्त्रानुसारेण स्पष्टा एव, खगद्विपारिनामानौ

मोहितः पाशपतनादहिः—सर्पः शब्दादाहितुंडिकवशपतनान्मीनो—मत्स्यो मांसखडलुब्धो धीवरजालपतनात् द्विपो—हस्ती कृतवंशकटकाच्छादितगर्तपतनक्षुदसहनात् द्विपारिः—सिंहपंजरमध्यमुक्ताजाटोमात् पंजरपतनात् द्वंद्वसमासे पतंग०द्विपारयस्ते प्रमुखा—आद्या येषां ते पतंग०द्विपारिप्रमुखाः;

येन प्रकारेण प्रमादैः पंचभिरप्रमितैर्वा तस्करमूतैर्वा मुषितः—अपहृत संयम—आयुधं ममुर्ज्ञानादिनिर्यन्त्रणं मुक्तं त्व—येनमनेन बहुसुदुर्धीला-पपादिभिः मतिदुष्करमेवनीय यतो इन्द्रियैर्मुतिविषयमुग्धैः शोच्याः—शोचनीयाः स्युः, यथेतिदृष्टान्तोपन्यासप्रकारमेतदमुना प्रकारेणेति दार्ष्टान्तिकोपन्यासस्तेनेति—अमुना प्रकारेण हे जंतो! त्वमपि प्रमादैस्तमूतैस्तस्करमूतैर्वा मुषितवसुःसंभिराय—चिरकालं सरकादिषु शोच्यः—शोचनीयो भावी—भविष्यसीत्यर्थः। अयमर्थं भावः—प्रमादपतिताः प्राणिनो दुःखपात्रीभूताः संतः पतंगादिवत्सर्वे सर्वत्र शोचनीया भवतीति प्रमादं परिहरेति। अत्र पतंगादयः पञ्चापि दृष्टान्ता निर्दिष्टाः। तत्र प्रथमं चक्षुर्विषयलक्षणे प्रमादे पतङ्गदृष्टान्तो यथा—"रूवेसु जो गिद्धिमुवेइ तिव्वं, अकालियं पावइ से विणासं। रागाउरे से जह वा पयंगे, आलोयलोले समुवेइ मच्चुं" ॥ १ ॥ इति श्रीउत्तराध्ययने प्रमादस्थाननाम्नि द्वात्रिंशाध्ययने, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि "स्निग्धदीपशिखालोकविलोलितः। रसलेन पतन् दीपे, पतङ्गो लभते मृतिं"[1] ॥ १ ॥ अथ घ्राणेन्द्रियविषयलक्षणे प्रमादे द्वितीयो भृंगदृष्टान्तो यथा—'पिपत्क्ष्मत्सामागमकपोलके गन्धलोलुपः। कर्णतालतलाघा-तान्मृत्युमाप्नोति षट्पदः'[2] ॥ १ ॥ इति श्रीयोगशास्त्रे ॥ अथ श्रोत्रेन्द्रियविषयलक्षणे प्रमादे तृतीयो हरिणदृष्टान्तो यथा—सद्देसु जो गिद्धि-मुवेइ तिव्वं, अकालियं पावइ से विणासं। रागाउरे हरिणमिगे व मिद्धे, सद्दे अतित्ते समुवेइ मच्चुं ॥ १ ॥ इति पूर्वोक्ते उत्तराध्ययने, एवं श्रीयोगशास्त्रेऽपि—हरिणो हारिणीं गीतिमाकर्णयितुमुद्धुरः। आकर्णाकृष्टचापस्य, याति व्याधस्य वेध्यताम्[3] ॥ १ ॥ अथ रसनेन्द्रिय-विषयलक्षणे प्रमादे चतुर्थः मत्स्यदृष्टान्तो यथा—"स्वादुमांस्यकण्ठाहारमथोऽस्मतो भक्षितार्पिताः। पतति पतिषाः पाशे, मत्स्यादापदमापदः ॥ १ ॥

पतंग—शलभो दीपशिखायां पतत् मृगो गमनोहितो रागी कामकर्णिकार्या बंधनादेणो—मृगः शब्दमोहितो वधमाप्त् मत्स्य—मत्स्यी रसलोलोपयाद्धः-

1 यो. शा. प्र. ४ श्लो० ३। 2 श्लो० ३०। 3 श्लो० ३१। 4 श्लो० २५

निर्धनेन धनप्राप्त्या मत्तेन रत्नस्य कांत्या चंद्रेण समतां पश्यता चक्षुरिंद्रियपारवश्येन तद्रत्नं समुद्रे पातितं, तदनु स यावज्जीवं शोचति स्म । अत्रायमुपनयो, यथा स निर्भाग्यः स्वदारिद्र्यनाशकबह्वायाससाध्यदेवदत्तचिंतामणिप्राप्तावपींद्रियपारवश्येन समुद्रपातितचिंतामणिस्तत्प्राप्तिफलाप्राप्त्या शोचति तथा त्वमपि बहुसेवासाध्यगुरुप्रदत्तचिंतामणिसमश्रीजिनधर्मप्राप्तावपींद्रियपारवश्येन धर्मभ्रष्टस्तत्प्राप्तिफलाप्राप्त्या बहु शोचिताऽसीति निगमनमिति निर्भाग्यदृष्टांतः । इत्यादयः शोचनायां भावनीया इति ॥ १३७ ॥ १३ ॥

पतंगादीनां मृत्यादि

अथानंतरोपदेशे 'सामान्यतः प्रमादः परिहर्त्तव्य' इत्युक्तम्, अथ च पंचेंद्रियजन्यविषयरूपप्रमादविशेषपरिहारं दृष्टांताष्टकदर्शनपूर्वमुपदिशन्नाह—

पतंगभृंगैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः प्रमादैः ।
शोच्या यथा स्युर्मृतिबंधदुःखैश्चिराय भावी त्वमपीति जंतो ! ॥ १३८ ॥ १४ ॥

धनवि०—पतंगाश्च—शलभाः भृंगाश्च—षट्पदा एणाश्च—हरिणाः खगाश्च—शुकादयः पक्षिणः अहयश्च—भुजंगाः मीनाश्च—मत्स्याः द्विपाश्च—गजाः द्विपारयश्च—सिंहास्ततो द्वंद्वस्ते प्रमुखा—मुख्या येषु ते **पतंगभृंगैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः** प्राणिनो यथा—

शाटक इति—शकटानां वाहको वणिग् भिक्षुक इति—रंकः द्वंद्वसमासे-उरभ्र० भिक्षुकास्ते आद्या येषां तानि तथा तैः, एतेषां निदर्शनानां विस्तरः श्रीउत्तराध्ययनलघुवृत्तितोऽवसेयो भावनीयश्चेति ॥ १३७ ॥ १३ ॥

रत्न०—पुनरप्यकृतपुण्यस्य प्रमादिनो जीवस्य दृष्टांतदानेन भावीनि दुःखानि कथयति—**पतंगभृंगैणमीनेति०** व्याख्या—हे जंतो ! यथा

श्री उत्तरा.
भाववि.
सू० वृत्ती
१० अधि०

॥ ८२ ॥

ययेति-प्रपय स्वगृहं प्राप्य यथोक्तरात्रौ समग्रमप्युत्कृष्टसामग्री विधाय स्थितम् । तदनु देवेन यथोक्तसमये समागत्य सप्रकटौ तौ रत्नद्वीपे मुक्तौ । तदनु तयोर्मध्यगेनैकेनाप्रमत्ततया रत्नसुवर्णैः स्वगृहं पूर्णं, अपरेणापूर्णा सुवर्णाभ्यां प्राप्य सुप्तं । तदनु देवेन समयविज्ञाननिर्वाहाय तौ सप्रकटौ स्वगृहे मुक्तौ । तदनु येन रत्नद्वीपं प्राप्य स्वगृहं पूर्णं, स प्रतिदिनं मननयोगसामग्र्या सुखीजज्ञे । येन सुप्तं स पश्चात् दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुःखीजज्ञे, अथायमुपनयो—यथा स सप्रमादः दुःखोपार्जकः पुरुषः प्रवर्द्धं च देवं सुसमयं रत्नद्वीपं च प्राप्येन्द्रियपारवश्येन मग्न प्राप्या शोचति तथा त्वमपि सुरत्नेभ्युरुधर्मसामग्री रत्नद्वीपसदृशं मनुष्यावतारं यथोक्तसमयसदृशं धातु प्राप्यापि पञ्चेन्द्रियपरवशः सन् प्राकृतसदृशमालान् धर्मधनेनापूरयन् दुर्गतिं गतः परेषां स्मृत्वा दृष्ट्वा शोचिताऽसीति निगमनमिति बलितदृष्टान्तः २ ।

अथान्यदा वैताढ्यवासिनौ विद्याधरौ गुरुसेवया परंपरागतगुरुतरसाधनविधिपूर्वकं सविस्तरगगनगामिनीविद्यासाधनाय भूचरौ भूत्वा भूमौ चाण्डालपाटके चाण्डालस्य यौवनस्थां कन्यां पाणिग्रहणार्थं प्रार्थ्य गृहजामातृत्वं च प्रतिपद्य परिणीय वैताढ्यवासिनौ पृथक् पृथक् पाटके स्थितौ साधयामासतुः, तदनु यौवनमदोन्मत्ततया दुष्टाशयतया निर्लज्जतया तया स्त्रिया हावभावादिकलाभिः शोभनानां किन्न-मानावामन्यद्योऽप्येकेन षण्मासं यावन्निरतिचारमप्रमत्ततया पालनेन सा गगनगामिनीविद्या साधिता, अन्येन तु प्रमत्ततयाऽनेन चाण्डालीसंगत्या खेचरयोग्यविद्याविवर्जितेन चाण्डालत्वं प्राप्य दुःखमनुभूतम् । अथायमुपनयो, यथा प्रकृष्टविद्यासाधनविधिः खेचरो जगत्त्रयकारिविद्यासाधन-सामग्रीप्राप्तपञ्चेन्द्रियपारवश्यात्तत्प्राप्त्या शोचति एव त्वमप्यतीवधर्मभ्रष्टः कर्मक्षयकारिधर्मसामग्रीमप्राप्य पञ्चेन्द्रियपारवश्यात्तद्धर्मप्राप्ति-पक्षमप्राप्या शोचिताऽसीति निगमनमिति विद्याधरदृष्टान्तः ॥ ३ ॥

अथान्यदा केनचित्सौम्येन पर्यटता महाप्राससाम्राज्यप्राप्तिसमीपं मार्गं । तदनु तेन समुद्रमार्गेण यानपात्रेण स्वपुरं गच्छता

मर्त्यजन्म
हारणे
श्लोकः

॥ ८२ ॥

मर्त्यजन्म-हारणे शोकः

इत्येवं सप्त दृष्टांता भाविताः । तत्र पूर्वदृष्टांतपंचकं श्रीउत्तराध्यनसप्तमौरभ्रीयाध्ययनानुसारेण शाकटनामा षष्ठो दृष्टांत श्रीउत्तराध्ययनपंचमाकाममरणीयाख्याध्ययनानुसारेण भिक्षुकनामा सप्तमो दृष्टांतश्च श्रीउत्तराध्ययनषष्ठक्षुल्लकनिर्ग्रंथीयाध्ययनानुसारेणात्र भाविताः, सुधिया स्वधिया परम्परया वा यथासंप्रदायं प्रकारान्तरेणापि सम्यग्भावनीयाः ।

अथाद्यपदेनान्येऽपि दृष्टांताः श्रीउत्तराध्ययनानुसारेणात्र भाविताः । यथा क्वचिद्ग्रामे दरिद्रकुटुंबं वसति, तस्य कस्मिंश्चित्पर्वणीभ्यगृहेषु पच्यमानं भुज्यमानं च पायसं दृष्ट्वा तद्भोजनमनोरथे समुत्पन्ने धनाभ्यर्थनेन केनचित्तादृशे तादृशे पयसि केनचित्तंदुले केनचिद् घृते केनचिन्मधुधूलिप्रमुखे मिष्टद्रव्ये याचिते प्राप्ते सति यादृशे तादृशे पायसे निष्पन्ने सति सर्वैरपि याचितद्रव्यानुसारेण भागमार्गणे कृतेऽज्ञानित्वेन परस्परं विवदमानेषु राजद्वारं गतेषु तत्पायसं सर्वत्र संचरद्भिः श्वानैर्भक्षितम् । तदनु तद्दरिद्रकुटुंबकं स्वगतानवगमतादोषेण पायसभोजनाप्राप्त्या तन्मनोरथेनैव मृतम् । अत्रायमुपनयो, यथा—तद्दरिद्रकुटुंबकं कलहकरणादिना श्वानेन नाशितं बहूपायेन निष्पादितं पायसमप्राप्य शोचति, तथा त्वमपि निष्पुण्यः सन् पुण्यवद्गेहे धर्मकर्म क्रियमाणं तत्फलं चानुभूयमानं दृष्ट्वा कथंचिद्धर्मसामग्रीं प्राप्य यादृशं तादृशं कुर्वन्नपि मत्सरादिदोषेण कलहं कुर्वाणो रागद्वेषाभ्यां तद्धर्मकर्मनाशात्तत्फलरहितः परभवे शोचिताऽसीति निगमनमिति दरिद्रकुटुंबदृष्टांतः १ ।

एकस्मिन्नगरे प्राक्कृतकर्मणा क्षीणधनं वणिग्द्वयं वसति । तेन धनार्जनाय बहूपायेऽपि कृते तदप्राप्त्या कचित्कस्यचिदुपदेशात्सप्रत्यययक्षो यक्षाराधनतः प्रसन्नीकृतः । तदनु तत्पार्श्वे धनयाचने यक्षेणोक्तं—कृष्णचतुर्दशीरात्रौ शकटसामग्रीं कृत्वा सावधानतया स्थेयं, रत्नद्वीपे युवां प्रापयिष्यामि, तत्र प्रहरद्वयं यावत्स्वस्वशकटं यथेष्टं रत्नमणिसुवर्णैः पूरणीयं, प्रहरद्वयानंतरं स्वस्थानं प्रापयिष्यामीति । तदनु ताभ्यां

श्री कल्प.
धनवि
रत्न० वृत्ती
१० अधि०

॥ ८२ ॥

गंडगुपलंभतः, तदाऽसौ मनसि शोचति यथा भिक्षो यत्नानल्पपापमापमित्यादि । अत्रायमुपनयो—यथा स प्राकृतिकः समविषमभूमिभागं जानन्नपि विकल्पादिपारवश्यादसौ मनसि शोचति तथा त्वमपि पुण्यपापादिकं जानन्नपि विकल्पादिप्रमादपरवशः सन् मनुष्यजन्मरत्नं हारयन् इतो दुर्गतौ गच्छन् भिक्षो यत्नानल्पात् दुर्गतौ यास्यसीत्यादि शोचिताऽसीति निगमनं ६ ।

अथ सप्तमो भिक्षुकदृष्टान्तो यथा—एको मान्यो दारिद्र्येण गृहान्निर्गत्य पृथ्वीं परिभ्रमन् [illegible] अप्राप्य पुनर्गृहं प्रति व्यावृत्तः सन्नेकस्मिन् ग्रामे [illegible] देवकुले रात्रौ स्थितः । ततो देवकुलाधिष्ठायकः [illegible] निर्गत्यैकदेशे स्थित्वा घटमूचे—क्षीरं गृहं [illegible] सोऽपि [illegible] घटोऽप्युपायच्छत्यावां घः क्षीरं। सद्भोगान्भुङ्क्ते, प्रातश्च सर्वं संहरते । तदा स मान्यस्तद् दृष्ट्वा दध्यौ—[illegible], अनेन सेवे इति [illegible] सेवापरः । स च [illegible] तुष्टो—किं ते ददे ?, तदा स मान्य ऊचे—[illegible] भोगान् भुञ्जे । तेन किं विद्या अस्ति अथ विद्याभिमन्त्रितं घटमिच्छसि ? स विद्याभावमा-[illegible]—अभिमन्त्रित घट देहि । तेनाभिमन्त्र्य घटो दत्तः । स च [illegible] भोगान् भुङ्क्ते । तेनान्येऽपि तदा सर्वे [illegible] गताः । सोऽन्यदाऽतिदर्पात् घटं स्कन्धे कृत्वा [illegible]-सन्, तदा प्रमादात्पतितो घटो भग्नः, स विद्याफलोपभोगो नष्टः, पश्चात्स सज्जनैः सह [illegible] यदि विद्या ततो गृहीता स्यात्तदा [illegible] शोचतीत्यादि । अत्रायमुपनयो—यथा स मान्यभिक्षुकः पृथिव्यां परिभ्रमन् [illegible] मान-[illegible] परमेष्ठ्यादेर्दुःखान्यनुभवन् शोचति तथा त्वमपि संसारे भ्रमन् [illegible] प्रमादपारव-श्यात् [illegible] नारकादिदुःखान्यनुभवन् शोचिताऽसीति निगमनं ७ ।

मर्त्यजन्म-
हारणे
श्लोकः

॥ ८२ ॥

मरिष्यसीति विज्ञप्तः, तच्छ्रवणमात्रादेव स्वदेशे विहिताम्रवणोच्छेदोऽन्यदा प्रधानेन सहाश्वापहृतोऽटव्यां प्राप्तः सहकारच्छायायां विश्रांतः, तदधः पतितानि सुखास्वादान्याम्रफलानि गृह्णन् प्रधानैर्वार्यमाणोऽपि स्पर्शलांपट्यतः करे कृत्वा परामृशन् क्रमेण गंधलांपट्यतो जिघ्रन् रसलांपट्यतश्चास्ये क्षिप्त्वा गिलन् म्रियमाणः शोचतीत्यादि। अत्रायमुपनयो, यथा स राजा इंद्रियपरवशस्सन्नाम्रास्वादलुब्धः आम्रफलास्वादं कुर्वन् अप्राप्ततदास्वादानंदो राज्यजीवितयोराशापरित्यक्तो म्रियमाणः शोचति, तथा त्वमपींद्रियपरवशः सन् प्रमादात् कामभोगसुखलुब्धः कामभोगे प्रवर्त्तमानो गतसंयमजीवितराज्यो हारितमर्त्यजन्मा उभयतो भ्रष्टो म्रियमाणः शोचिताऽसीति निगमनं ४।

मर्त्यजन्महारणे शोकः

अथ पंचमो वणिग्दृष्टांतो यथा—एकस्य वणिजस्त्रयः पुत्राः, तेन तेषां कार्षापणानां सहस्रं सहस्रं दत्तं, उक्ताश्चैवम्—एतावता द्रव्येण व्यवहृत्य इयता कालेनागंतव्यं। ततस्ते तन्मूलं लात्वा स्वपुरान्निर्गताः पृथक् पृथक् पत्तनेषु स्थिताः। तत्रैको भोजनाच्छादनस्तोकव्ययो द्यूतमद्यमांसादिव्यसनवर्जितो युक्त्या व्यवहरन् भूयो लाभं लेभे, द्वितीयस्तु मूलमक्षिपन् लाभं भोजनाच्छादनमाल्यभूषादिषूपभुंक्ते, न चात्यादरेण व्यवहरते, तृतीयस्तु न किंचिद्व्यवाहरत्, किंतु द्यूतमद्यमांसवेश्यागंधमाल्यतांबूलशरीरसत्क्रियाभिरल्पेनैव कालेन सर्वं द्रव्यं भक्षितवान्। ततस्त्रयोऽपि यथोक्तकाले स्वपुरमागताः। तत्र यश्छिन्नमूलः स पितृभ्यां निष्कासितो जननिंद्यः प्रेष्य एव जात इत्यादि। अत्रायमुपनयो—यथा तृतीयो वणिक् पंचेंद्रियपरवशः सन् लाभमनिच्छन् भोगादि भुंजन् मूलव्ययेन गृहमागतः पितृभ्यां निष्कासितो जननिंद्यः प्रेष्यतां प्राप्तः सन् शोचति तथा त्वमपि पूर्वभवात्सुकृतं लात्वा समागतः सन् सकलसामग्रीं प्राप्य प्रमादपरवशः सन् भोगाद्युपभोगं स्पृहयन् पारलौकिकसुखोपायमनिच्छन् प्राक्तनसुकृतव्ययेन दुर्गतिं गच्छन् शोचिताऽसीति निगमनं ५।

अथ षष्ठः शाकटदृष्टांतो यथा—कश्चिच्छाकटिकः समविषममार्गज्ञाता सममुपलादिरहितं महापथं त्यक्त्वा विषममुपलादिसंकुलं मार्गं

दृष्टान्तौ—मा मम रूपकान्तरमेषो मुषाणिति तां चौरसलिकामेकान्ते संगोप्य काकिण्यर्थं निवृत्तः, काकिण्यो तस्यैव हृता, चौरसलिकापि केनचित्संगोप्यमाना दृष्टा हृता, स नष्टप्रभ्रष्टो गृहे गत्वा क्षुधा पीड्यमानो वनेषु परिभ्रमन् शोचतीत्यादि। अथोपनयो, यथा—स द्रमकः समुपार्जितकार्षापणसहस्रः आत्मनः स्वविभ्रमदोषेण विस्मारितकाकिणीको लोभेन तदर्थं प्रतिगच्छन् गतकाकिणीको गतचौरसलिकालोभपरिभ्रष्टो गृहे गत्वा क्षुधा पीड्यमानो वने परिभ्रमंश्च शोचति, तथा त्वमपि गृहीतसंयमः स्त्रीवातरागदोषेण पूर्वम-प्राप्तकामभोगः प्रमाददोषेण पुनस्तमेव प्रार्थयमानश्चारित्रं मुक्त्वा कामभोगे प्रवर्तमानोऽप्राप्तकामभोगो गतचारित्रभोगभ्रष्टः नरके गच्छन् दुःखीभवन् शोचिताऽसीति निगमनं २।

अथ तृतीयं जलबिन्दुदृष्टान्तो, यथा—कश्चित्पूर्वाराधितेन देवेन क्षीरसमुद्रं नीतः, तत्रापीतपयाः [illegible] प्रमादप्रभावाद्देवेन स्वस्थानं नीतः। तत्र निर्गलितवस्त्रस्य [illegible] स्वस्थानमागत्य पुनः क्षीरसमुद्रप्राप्तिमपश्यन् [illegible] पिपासया कण्ठगतप्राणः [illegible] शोचतीत्यादि। अथोपनयो, यथा स मानवो देवसान्निध्यतः क्षीरसमुद्रं प्राप्य तत्रापीतपयाः [illegible] जलबिन्दुलोभेन [illegible] शोचति, तथा त्वमपि दैवयोगात्प्राप्ततपःसंयमः [illegible] प्रमादवशेन [illegible] सुखोपायभूततपःसंयमभ्रष्टो भग्नो हारितमनुष्यजन्मा शोचिताऽसीति निगमनं ३।

अथाम्रदृष्टान्तो यथा—कश्चिद्राजा अतिशयेनाम्रप्रियः, आम्राजीर्णेनैव संजातविसूचिको महावैद्यैर्महता यत्नेन पटूकृतः, पुनराम्रभक्षणे

दृष्टौ, टि० १—उरभ्रो—मेषः; काकिणी—रूपकाशीतितमभागरूपा; जलबिन्दुरिति—उदकबिन्दुः; आम्र इत्यस्य [illegible] राजा वणिजां त्रयो वणिक्त्रयी

मर्त्यजन्म-
हारणे
शोकः

मातः पीनश्च, तं तथा दृष्ट्वा कोऽपि वत्सो मात्राऽपत्यस्नेहेन गोपितं गोदुहापि दयया मुक्तं क्षीरं नापात्, मात्रा च पृष्टो रोषादित्याचष्टौ-अंब ! अयमजो यथेष्टौदनयवसाद्यैर्नानालङ्कारैश्च पुत्र इव मान्यते, अहं तु मंदभाग्यः शुष्कतृणान्यपि पूर्णानि सुसमये न लभे, पानीयमपि मां सुसमये कोऽपि नो पाययेत्, न कोऽपि मां लालयेत्, तदा मात्रोचे-वत्स ! 'आउरचिण्हाइं एयाइं, जाइं चरति नंदिओ। सुक्कत्तणेहिं लाढाहि, एयं दीहाउलक्खणं ॥१॥" यथाऽऽतुरो मर्तुकामो यन्मार्गयति तत्पथ्यमपथ्यं वा दीयते, पुष्पाद्यैरर्च्यते, एवमस्याप्यजस्य पोपोऽर्चा च वध्यमंडनमिव, यदा चैष घातयिष्यते तदा त्वं द्रक्ष्यसि, ततो वत्सस्तथैव स्थितः। ततस्तस्मिन्नुरभ्रे पुष्टे जाते प्राघूर्णके च समागते तमुरभ्रं हत्वा मांसखंडानि कृत्वा पक्त्वा च स्वामिना सहैव प्राघूर्णकेन भुक्तं, दृष्ट्वा स वत्सस्तृषितोऽपि भयेन मातुः स्तन्यं नैच्छत्, तदा मात्रोचे-वत्स ! किं भयभीतो मम क्षरत्पयसोऽपि पयो न पिबसि ?, तदा वत्सोऽवग्-मातः ! स उरभ्रः प्राघूर्णकागमनेऽग्रे तेषां निर्गतजिह्वस्तरलनेत्रो विस्वरं रसन् हतो भक्षितश्च, तद्भयान्मे कुतः पयःपानेच्छा ?, तदा मात्रोचे-वत्स ! मया ते तदैवोचे-आतुरचिह्नान्येतानि, एष तेषां विपाकः प्राप्त इत्यादि, अत्रायमुपनयो-यथा उरभ्रो जीवितेच्छया यथेष्टं खादन् पुष्टः सन् प्राघूर्णके आगते हारितजीवितः सन् शिरश्छेदादिक्रियायां क्रियमाणायां विस्वरं रसति तथा त्वमपि प्रमादैर्जीवितेच्छया यथेष्टं विचरन् पापैः पुष्टः सन् स्वायुःपूर्तौ हारितमर्त्यजन्मा सन्नरकादिदुर्गतौ गच्छन् बहु शोचसीति निगमनं १।

अथ द्वितीयः काकिणीदृष्टांतो, यथा-एकेन द्रमकेण भृतिं कुर्वता कार्षापणानां सहस्रमर्जित्वा स्वगृहागमनाय प्रस्थितेन शंबलार्थमेकरूपकस्य काकिणीः कृत्वा दिने दिनेऽभुंजत, अन्यदा मार्गे काऽप्येका काकिणी विस्मृता, सार्थे प्रस्थिते मार्गे गच्छन् स द्रमकस्तां स्मृत्वा

परभवे बहु-घनं यथा स्यात्तथा शोचिताऽसि-शोकं कर्त्ताऽसि, यतस्त्वं किं० ?-हारितं मर्त्यस्य-मनुष्यस्य जन्म येन सः, कैः ?-निदर्शनैः-

श्री अध्या
धनवि.
रत्न० वृत्ती
१० अधि०

॥ ८० ॥

अथ सामान्यतः प्रमादपरिहारं नानाविधदृष्टान्तपूर्वकमुपदिशन्नाह—

उरभ्रकाकिम्पुरुषबिंदुकाख्यवणिक्प्रपीडाकटभिक्षुकाद्यैः ।
निदर्शनैर्हारितमर्त्यजन्मा, दुःखी प्रमादैर्बहु शोचिताऽसि ॥ ११७ ॥ ११ ॥

धनवि०—प्रमादैः—मद्यादिभिर्निर्दर्शनैर्हारितमर्त्यजन्मा—हारितं व्यर्थं नीतं मर्त्यजन्म—मनुष्यभवो येन स तथा दुःखी—नारकादिदुर्गतिदुःखवान् सन् उरभ्रकाकिम्पुरुषबिंदुकाख्यवणिक्प्रपीडाकटभिक्षुकाद्यैः निदर्शनैः—दृष्टान्तैर्बहु—भृशं यथा स्यात्तथा शोचिताऽसि—पश्चात्तापकर्ताऽसीत्यर्थः । अत्रोरभ्र—एडकः काकिणी च—रूपकाशीतिभागो भागः, कश्चित्तु विंशतिवराटकमानको नाणकविशेषः, लिङ्गानुशासनविवरणे तु काकिणिर्माषचतुर्भागः पणचतुर्भागो वेति, कम्पिंदुक—दर्भाग्रसमाकारा बकलकः 'बलकोष' (३–३–१०४) इत्यनेन सूत्रेणोदबिंदुरितिसिद्धेः, आख्य—एतन्नाम, वणिक्त्रयी च—वाणिज्यार्थविनिर्गतवणिक्त्रयमित्यर्थः प्रपीडाकट—शकटिका शकटवेष्टक इतिवाच्य भिक्षुक—भिक्षाजीविक्रमको द्रमकः आद्याः—प्रथमा येषां तानि तथा तैः उरभ्रकाकिम्पुरुषबिंदुकाख्यवणिक्प्रपीडाकटभिक्षुकाद्यैः, प्रमादपदेन यः कश्चन सद्विवेकरूपसमयेऽप्यावधानः पश्चात् पश्चात्तापपरः स भावः; अत्रायमाशयः—प्रमादपरवशतयाऽवाप्तमपि मनुष्यभवमपास्य दुर्गतिं गत एतैर्दृष्टान्तैः पश्चात्तापकर्ता भविष्यसीत्यभिप्रेत्य यथे तथा सुकृतं कुरु यथाऽग्रेऽपि सदानन्दोदयो भविता । अथ प्रथममुरभ्रदृष्टान्तो यथा—कस्मिंश्चिद्ग्रामे कस्यचिद्गेहे एकोऽन्योऽभ्यागतार्थं पोष्यते, स च पुष्टाङ्गः सुखावः कृतहारिद्रावलेपनो यस्त्यमानः पास्य-

रत्न०—अपीतदेवोत्तराध्ययनसूत्रगतदृष्टान्तैर्दर्शयति—उरभ्रकाकिम्पुरुषबिंदुराख्येति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं प्रमादैः कृत्वा दुःखी सन्

सर्वसंबन्ध
हारणे
श्लोकः

॥ ८० ॥

धनवि०—ही ति खेदे हे जन! इह भवे मनुष्यजन्मन्यल्पैः—स्तोकैः स्तोककालैर्वा, वा—अथवा प्रकल्पितैः—आरोपितैः परमार्थतोऽसुखत्ववति पानभोजनललनालिंगनादौ सुखमिदमितिविचिंतनैस्तनुचित्तसौख्यैः—कायिकमानसिकसुखैरात्मानं—स्वं वंचयित्वा—विप्रतार्य भवाधमे—भवेषु—चतुर्गतिलक्षणेषु संसारेष्वधमे—नीचे नरकभवे इत्यर्थः सागराणि सिद्धांतप्रतीतानि यावन्नारकदुःखराशीन्—नरकसत्कदुःखसमूहान् किमिति प्रश्ने सोढाऽसि?—शंताऽसीत्यन्वयः, अत्रासुखत्ववति पानभोजनादौ सुखमिदमित्यारोपे भर्तृहरिणाऽपि वैराग्यशतके प्रतिपादितं, यथा—"तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि, क्षुधार्त्तः सन् शालीन कवलयति शाकादिवलितान्। प्रदीप्ते रागाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं, प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ १ ॥" इति, अत्र सागराणि—सागरोपमाणि, तानि च दशकोटाकोटीपल्योपमैरेकं सागरोपमं भवति, एवंविधानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावदित्यर्थः, पल्योपमस्वरूपं च संक्षिप्तमिदं—उद्धार १ अद्ध २ खित्त ३ पलिय तिविह समय १ वाससय २ समया ३। केसवहारो दीवोदहि १ आउ २ तसाइ ३ परिमाणं ॥ १ ॥ अत्रोद्धारपल्योपमं ग्राह्यं, विस्तरस्तु प्रवचनसारोद्धाराष्टपंचाशदधिकशतद्वारादिभ्योऽवसेयमिति ॥ १३६ ॥ १२ ॥

नारकदुःखं

रत्न०—अथाल्पैः सुखैः करणैः परभवेऽनंतदुःखराशौ पतंत जीवं प्रति बोधायाह—आत्मानमल्पैरिहेति०, व्याख्या—हे जन! इह—अस्मिन् भवे—संसारे प्रकल्पितैः—औपचारिकैर्वाकृतनुचित्ताना—वचनकायमनसामल्पैः—तुच्छैः सौख्यैः करणैरात्मानं वंचयित्वा नारकाणां दुःखराशीन् प्रति हाहाइति खेदे किं सोढाऽसि?—किं सहिष्यसि, अपितु धर्मकरणेन सोढा मा भवेति, कस्मिन्?—भवेषु—अवतारेष्वधमो—नीचो भवो भवाधमस्तस्मिन् तन्नारकभवे इत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १२ ॥

भी अध्या. धनवि रत्न० वृत्ती १० अधि० ॥ ७९ ॥

मृत्युमय नारक दुःखं च

अथानंतरपेक्षे पद पदार्थमे दृष्टांतदर्शनपूर्वक बीभत्सत्वं दर्शयन्नभिदृमिसुपदिशति—

यथा सर्पमुखस्थोऽपि, भेको जन्तूनि भक्षयेत्।
तथा मृत्युमुखस्थोऽपि, किमात्मन्नर्दसेऽङ्गिनः ? ॥ १३५ ॥ ११ ॥

धनवि०—यथेति दृष्टांतोपन्यासे सर्पमुखस्थः—भक्षितवनगतोऽपि भेको—मण्डूको जंतूनि—जघन्यजातगामिनो भक्षयेत्—खादयेत्, आत्मन्! तथा—तेन प्रकारेण मृत्युमुखस्थो—भिन्नं भिन्न मनागुपः श्रीयमापत्साकर्णावदनगतोऽप्यङ्गिनः—प्राणिनः किमिति भक्षे ? अर्दसे—पीडयसीत्यर्थः, मृत्युमुखः पुंस्त्वमुखगतिको ॥ १३५ ॥ ११ ॥

अथानंतरपेक्षेपदेशे 'परार्थं न कर्तव्य'मित्युक्तं, तेन परार्थनमभ्यस्य किंचिद्दृश्यमानसुखस्य तुच्छत्वं परमते चानंतदुःखहेतुत्वं च वर्णयन् तमिदृशिसुपदिशति—

आत्मानमल्पैरिह वञ्चयित्वा, प्रकल्पितैर्वा तनुचित्तसौख्यैः।
भवाधमे किं जन ! सागराणि, सोढाऽसि ही नारकदुःखराशीन् ? ॥ १३६ ॥ १२ ॥

रत्न०—एतदेव दृष्टांतदानेनाह—यथा सर्पमुखस्थोऽपि० व्याख्या—यथेति दृष्टांतोपन्यासे सर्पमुखस्थोऽपि भेको—मण्डूको जन्तून्—क्षुद्रजीवान् भक्षयेत्—अश्नीयात् तथैवोपनये हे आत्मन्! मृत्युमुखस्थोऽपि अङ्गिनः—प्राणिनः प्रति किमर्दसे ?—व्यथसे, अपितु मार्दवेति ॥ १३५ ॥ ॥ ११ ॥ अर्थतो मुख्यं"

॥ ७९ ॥

अथानंतरोपदेशे पुण्यकरणमुपदिष्टं, तेन पुण्यकरणप्रतिपक्षे पापकरणेऽनिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति–

प्रमादर्हिसा-त्यागः

किमर्दयन्निर्दयमंगिनो लघून्, विचेष्टसे कर्मसु ही प्रमादतः? ।
यदेकशोऽप्यन्यकृतार्दनः सहत्यनंतशोऽप्यंग्ययमर्दनं भवे ॥ १३४ ॥ १० ॥

धनवि०—हीति खेदे त्वं प्रमादतो–मद्यादिपंचविधादज्ञानाद्यष्टविधाद्वा लघून्–आत्मनोऽणून् बादरपृथ्वीकायिकादीनङ्गिनो–देहिनो निर्दयं–निष्कृपं यथा स्यात्तथाऽसमंजसवृत्त्येत्यर्थः अर्दयन्–पीडयन् कर्मसु–कृष्यादिव्यापारेषु किमिति वितर्कप्रश्ने विचेष्टसे?–प्रवर्त्तसे, यद्–यस्मादेकशः–एकवारमन्यकृतार्दनो–विनिर्मितपरपीडः अयं परपीडाकारी अङ्गी–प्राणी भवे–संसारेऽनंतशः–अनंतवारमर्दनं–पीडनं सहति–तितिक्षते, यदुक्तं–वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं । सव्वजहण्णो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥ तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा[1] ॥ २ ॥ १३४ ॥ १० ॥

रत्न०—अथात्मानं परपीडनप्रसक्तमवेत्य प्रतिबोधायाह–किमर्दयन्निति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वत्तो लघून्–बलेन शरीरेण वा तुच्छाङ्गिनः–प्राणिनः प्रति निर्दयं यथा स्यात्तथा अर्दयन्–पीडयन् हीतिखेदे प्रमोदतो–हर्षतः कर्मसु अर्थात् पापकर्मसु मृगयादिषु त्वं किं विचेष्टसे?–विरुद्धां चेष्टां करोषि, अपितु मा विचेष्टस्व, यद्–यस्मात्कारणादेकशोऽपि–एकवारमपि अन्येषां कृतमर्दनं–पीडनं येन सोऽङ्गी–प्राणी भवे–ससारेऽनंतशः–अनंतवारानर्दनं–पीडनं सहति, यत उक्तं–"तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वेति ॥ १ ॥ १३४ ॥ १० ॥

---

१ उपदेशमाला गा. १७७–८

—अथानन्तरं 'पुण्यं विना दुःखमिहापि न भवती'त्युक्तं, तेनार्थात् पुण्याभावे पराभवो भवतीति दर्शयन् पुण्यमेव करणीयमित्युपदिशति—

पदे पदे जीव ! पराभिभूतीः, पश्यन् किमीर्ष्यस्यधमः परेभ्यः ? ।
अपुण्यमात्मानमवैषि किं न ?, तनोषि किंवा नहि पुण्यमेव ? ॥ ११२ ॥ ९ ॥

धनवि०—हे जीव !—हे आत्मन् ! त्वमधमो—निष्पुण्यः सन् पदे पदे—स्थाने स्थाने पराभिभूतीः—परेभ्योऽभिभूतीः—पराभवान् पश्यन्—विलोकयन् परेभ्यः—आत्मव्यतिरिक्तेभ्यः किं—किमर्थमीर्ष्यसि ?—कुप्यसीत्यर्थः; अथोत्तरार्द्धेनेर्ष्याया अकरणे उपायं दर्शयति—आत्मानमेव—स्वमेवापुण्यं—निष्पुण्यं किं नावैषि ?—न जानासि, निष्पुण्यत्वपराभवो भवत्येवेति, वाऽथवा पुण्यमेव—सुकृतमेव किं न हि तनोषि ?—न कुरुषे, अथोत्तरार्द्धेन एवकार उभयत्र योज्यः ॥ ११२ ॥ ९ ॥

एक०—अथ जीव यदि परेभ्योऽभिभूती तस्मादीर्ष्यां मा कुर्विति प्रतिबोधयति—पदे पदे जीवेति० व्याख्या—हे जीव ! त्वं पदे पदे—स्थाने स्थाने परेभ्यः समर्थेभ्यः सेवकादिभ्यो लभ्यते इति स्वाप्यायमनेभ्यः परा—महत्या अभिभूती—अभिभवान् पश्यन् त्वं किमीर्ष्यसि ?—ईर्ष्यां करोषि, त्व किं० ?—अधमो—नीचः, पुण्यरहितत्वादिति, तदर्थमयं—स न विद्यते पुण्यं यस्य स त किं नावैषि ?, न जानासि, अपितु आत्मानमपुण्यमेवावैहि, वा पुनरात्मानमपुण्यमवेक्ष्य हि निश्चितं पुण्यमेव किं न तनोषि ?, एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, अथवा परेभ्यः किमीर्ष्यसीति व्याख्येयं तदा परेभ्य इति चतुर्थीबहुवचनं ॥ ११२ ॥ ९ ॥

...सुकृतं विना सुखप्रतिष्ठादि वांछसीति, अत्र सुखं च सुधनधान्यपुत्रकलत्रादिप्राप्तिजनितं प्रतिष्ठा च श्रेष्ठित्वप्रधानत्वनर-नायकत्वादिरूपा ते आदौ—प्रथमे यत्र तत्तथा, आदिपदात् स्वर्गापवर्गादिपरिग्रहः; च पुनरष्टांगयोगं विनाऽपि सिद्धीर्वांछसीत्यन्वयः; अत्र योगस्याष्टावङ्गानि यम १ नियम २ करण ३ प्राणायाम ४ प्रत्याहार ५ धारणा ६ ध्यान ७ समाधि ८ नामानि,—'अहिंसा १ सूनृता २ स्तेय ३ ब्रह्म ४ किंचनता ५ यमाः, इत्यादिनाममालापाठतः स्पष्टार्थानि, सिद्धयश्चाष्टधा "लघिमा १ वशिते २ शित्वं ३, प्राकाम्यं ४ महिमा ५ ऽणिमा ६। यत्र कामावसायित्वं ७, प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ १ ॥ इत्यादिना प्रतिपादिताः; तेन कारणेन तव वातूलता—वातविकृतिजन्या संज्ञारहितता ग्रथिलतेत्यर्थः कापि अवक्तव्या नवा—अपूर्वा आश्चर्यकारिणी वर्त्तते; अत्रायं भावो—यथा गुणान् विना स्तुतिर्न भवति यथा पुण्यं विना सुखप्रतिष्ठादि न भवति यथाऽष्टांगयोगं विना सिद्धयो न भवंति तथा धर्मं विना दुःखक्षयो न भवतीति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजनेति ॥ १३२ ॥ ८ ॥

वातूलता।

भिन्ना गुणा—औदार्यधैर्यशौर्यादयो ज्ञानदर्शनचारित्रादयश्च यस्मादेवंविधोऽपि सन् गुणानां स्तुतीः—स्तवान् प्रति वाछसि, तथा पुण्यं विनापि सुखानि प्रतिष्ठा—गौरवं ता आदौ यस्य तत्सुखप्रतिष्ठादि प्रति वांछसि, आदिशब्देन लक्ष्म्यैश्वर्यादिग्रहणं, तथा यमनियमप्रभृत्यष्टांगयोगं विनापि सिद्धीः—अष्टकर्मक्षयलक्षणाः प्रति वाछसि, बहुवचनमष्टकर्मक्षयापेक्षया, सिद्धिमिति पाठे तु मोक्षमिति, अथवा "लघिमा वशितेशित्वं, प्राकाम्यं महिमाऽ-णिमा। यत्र कामावसायित्वं, प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधेति" ॥ १ ॥ अष्ट सिद्धीः प्रति वांछसीत्यपि ज्ञेयं, तर्हि हे आत्मन्! तवेयं वातूलता—वातरोगित्वं काऽप्यदृष्टपूर्वा नवा—नवीनैवास्ति, कारणं विना कार्यस्पृहयालुत्वं वातकित्वमेवेति भावः ॥ १३२ ॥ ८ ॥

तथा मरणैः स्पृशति तदा बादरकालपुद्गलपरावर्तः ५, अनुक्रमेण यदा स्पृशति तदा सूक्ष्मकालपुद्गलपरावर्तः ६, सर्वाण्यसंख्यातान्यध्यवसायस्थानानि क्रमेणोत्क्रमेण चैको जीवो मरणेन स्पृशति तदा बादरभावपुद्गलपरावर्तः ७, सूक्ष्मो भावपुद्गलपरावर्तस्तु कश्चिज्जन्तुः सर्वजघन्ये कषायोदयरूपेऽध्यवसायस्थाने मृतस्ततो यदि स एतावन्तेऽपि काले गते सति प्रथमादनन्तरे द्वितीयेऽध्यवसायस्थाने वर्तमानो म्रियते तदा सम्यक्त्वं गम्यते, न शेषाण्यनुक्रममप्राप्तान्यपि मरणानि, एवं क्रमेण सर्वाण्यप्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि यावता मरणेन स्पृष्टानि स्युस्तावान्काल इति ८, अत्र क्षेत्रसूक्ष्मपुद्गलपरावर्तेनाधिकारः, शेषाः सर्वे प्रकाराः प्ररूपणामात्रमिति ॥ १११ ॥ ७ ॥

अथानन्तरमुक्तं 'धर्मं विना सुखप्राप्तिर्न भवती'ति, तेन तदुपरि निरर्थकमनोरथत्यागेन धर्मोद्यमं समर्थयन्नुपदिशति—

गुणस्तुतीर्वाञ्छसि निर्गुणोऽपि, सुखप्रतिष्ठादि विनापि पुण्यम् ।
अष्टाङ्गयोगं च विनाऽपि सिद्धीर्वातूलता काऽपि नवा तवात्मन् ! ॥ ११२ ॥ ८ ॥

धनवि०—हे आत्मन् !—त्वं निर्गुणोऽपि—यथाविधज्ञानादिगुणरहितोऽपि गुणस्तुतीः—सद्गुणप्रशंसा वाञ्छसि—इच्छसि, च पुनः

पुनरतिशयेन दुर्लभो—दुर्लभतमो वर्तते, धर्मप्राप्त्यभावे चान्यादृशो दुर्लभतमश्च भवतीति, तत्तस्मादस्मिन्नवसरे आर्हतं धर्मं कर्तुं यत्नम्—उद्यमं कुरु, किं बहु कारणान्तरेण—आर्हतं धर्मं विना हे आत्मन् ! कर्हिचित्—कदाचित् नानाविधशारीरिकमानसिकानां क्षय—आत्यन्तिको निवृत्तिर्नास्तीति ॥१११॥७॥

रत्न०—अथात्मनः अनुचिताभिलाषेण वातूलतां निरूपयति—गुणस्तुतीरिति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं निर्गत ज्ञानदर्शनचारित्र-

भिर्दृष्टांतैरतिशयेन दुष्प्रापोऽस्ति, इत्यस्मिन्नवसरेऽर्हतो–जिनस्य धर्मं कर्तुं यतस्व–उद्यमं कुरुष्व; हि यतः कारणादिमं जिनधर्मं विना ते–तव दुःखक्षयः–सकलसांसारिकदुःखविनाशः कर्हिचित्–कदाचिद् न ह्यस्ति; अत्रानंतस्वरूपं च चतुर्थषडशीतिकनामककर्मग्रन्था-दिभ्योऽवसेयं, ग्रन्थगौरवभयात् नोक्तमिति; पुद्गलपरावर्त्तस्त्वनंतोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीप्रमाणः कालः, तत्स्वरूपसूचककर्मग्रन्थशतकोक्तं गाथात्रयं चेदं, "दव्वे १ खित्ते २ काले ३ भावे ४ चउह दुह बायरो सुहुमो। होइ अणंतुस्सप्पिणिपरिमाणो पुग्गलपरट्टो ॥१॥ उरला-इसत्तगेणं एगजिओ मुयइ फुसिय सव्वअणू। जत्तियकालि स थूलो दव्वे सुहुमो सगन्नयरा ॥ २ ॥ लोगपएसोसप्पणिसमया अणुभागबंध-ठाणा य। जहतहकममरणेणं पुट्ठा खित्ताइ थूलियरा ॥ ३ ॥"[1] एतस्य गाथात्रयस्यायं समुदायार्थः संक्षेपतो–यथा द्रव्य १ क्षेत्र २ काल ३–भाव ४ भेदैश्चतुर्द्धा पुद्गलपरावर्त्तः, औदारिक १ वैक्रिय २ तैजस ३ भाषा ४ श्वासोच्छ्वास ५ मनः ६ कार्मण ७ रूपतया सर्वपुद्गलान् परिणमय्य परिणमय्यैको जीवो यदा मुंचति तदा बादरद्रव्यपुद्गलपरावर्त्तः १, एतेषां सप्तानां मध्यादेकेन केनचिद्रूपेण सर्वान् पुद्गलान् परिणमय्य यदा मुंचति तदा सूक्ष्मद्रव्यपुद्गलपरावर्त्तः २, सर्वलोकाकाशप्रदेशानेक एव जीवो मरणैर्यथा तथा स्पृशति तदा बादरक्षेत्र-पुद्गलपरावर्त्तः ३, सर्वलोकाकाशप्रदेशाननुक्रमेण मरणैः स्पृशति तदा सूक्ष्मक्षेत्रपुद्गलपरावर्त्तः ४; उत्सर्पिणीकालस्य सर्वान् समयान् यथा

पुद्गल-परावर्त्तः

तोऽस्ति, कैः?–द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदैश्चतुर्भिरपि पुद्गलपरावर्त्तैः–अनंतोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यात्मककालविशेषैः, तव किं कुर्वतः सतः?–प्रसहतः सतः–प्रकर्षेण सहमानस्य सतः, कानि प्रति?–दुःखानि प्रति, किंल०?–अनंतानि, पुनरितिविशेषेऽयमवसरः स्वल्पान्यहानि–दिनानि यस्य स स्वल्पाहः, च

---

[1] पंचमकर्मग्रन्थ–गा. ८६–८८

साधनादिक सेत्स्यति—सिद्धिं यास्यति, वा—अथवा अमुत्र त्वया धर्मसूत्रेन किंचिद्धर्मक सारमत्स्यविद्धर न हि भोक्ष्यते—भास्यते इति, तस्माद्देव सर्वे धर्म कर्तव्येत्यर्थः ॥ ११० ॥ ६ ॥

अथात्मारोपदिष्टमेवार्थं विशेषत उपदिशति—

धर्मस्यावसरोऽस्ति पुद्गलपरावर्तैरनंतैस्तवायातः संप्रति जीव ! हे प्रसहतो दुःखान्यनंतान्ययम् ।
स्वल्पाहः पुनरेष दुर्लभतमश्चास्मिन् यतस्वार्हतो, धर्मं कर्तुमिमं विना हि न हि ते दुःखक्षयः कर्हिचित् ॥ १११ ॥ ७ ॥

धनवि०—हे जीव !—हे आत्मन् अनंतानि—अतीतकालापेक्षयाऽन्तरहितानि दुःखानि प्रसिद्धानि प्रसहतः—प्रकर्षेण सहमानस्य तव संप्रति—वर्तमानसमयेऽनंतैः—अतीतकालापेक्षयाऽन्तरहितैः पुद्गलपरावर्तैः—जैनागमप्रसिद्धैः पुद्गलपरावर्तविशेषैर्धर्मस्य—जैनधर्मस्य—प्रम-खोऽनुभूयमानोऽवसरः—प्रस्तावः स्वल्पाहः—स्तोकदिन आयातः—समागतोऽस्ति, च पुनरेष धर्मावसरः पुनर्दीर्घोपचारे दुर्लभतमो—अत्य-

पर्वेदिवसाद्दुर्लभ्योऽप्यस्ति अतःसमाये मानि प्रति त्वं वेत्सि—जानासि चातुरत्वादिति, च पुनस्त्वं धर्मं कर्तुं प्रभवसि—प्रभुर्भवसि—समर्थो भवसि । त्व किंभू० !—यस्य यथा सक्ता सामत्य श्रमणो हे मतिमन् वसिमन् ! धर्मं यतस्व—धर्मं कुरु, परम् !—अधुना—इह भवे, हि यस्मात् कारणात्पुन-परभवे त्वया हि निश्चितं किंचित्—किमपि न हि सेत्स्यति—न निष्पत्स्यते, वा पुनर्न मोक्ष्यते—न भास्यते इति, पारतन्त्र्यादीर्घाभावात् ज्ञानाभावाच्च किमपि कर्तुं न शक्यते इति ॥ ११० ॥ ६ ॥

रत्न०—अथात्मानं प्रति धर्मस्यावसरं ज्ञापयन्नाह—धर्मस्यावसरोऽस्तीति० व्याख्या—हे जीव ! तवात्र—संप्रति अधुना धर्मस्यावसर आया-

'परभवे लघुता भवित्री'त्यनंतरमुक्तं, सा च परभवे लघुता परभवे एव धर्मसाधनादिना विनिवारिता भविष्यतीति किं सांप्रतं संभावितभयगर्भोपदेशेनेत्याशंकायामुपदिशति—

वेत्सि स्वरूपफलसाधनबाधनानि, धर्मस्य तं प्रभवसि स्ववशश्च कर्तुम् ।
तस्मिन् यतस्व मतिमन्नधुनेत्यमुत्र, किंचित्त्वया हि न हि सेत्स्यति भोत्स्यते वा ॥ १३० ॥

धनवि०—अधुना—वर्त्तमानसमये धर्मस्य—यतिधर्मस्य श्राद्धधर्मस्य वा स्वरूपं च—धर्मस्य क्षांत्यादिदशप्रकारं फलं च—धर्मस्य स्वर्गापवर्गादि साधनं च—धर्मस्य "चत्तारि परमंगाणीत्यादि[2] प्रतिपादितरूपं बाधनं च—धर्मस्य प्रमादरूपं ततो द्वंद्वस्तानि त्वं वेत्सि—जानासि, तथा च पुनस्त्वमधुना स्ववशः—स्वाधीनः सन् तं धर्मं कर्तुं प्रभवसि—समर्थो भवसि, हे मतिमन्!—पंडित इति हेतोस्तस्मिन्—धर्मेऽधुना—वर्त्तमानसमये त्वं यतस्व—यत्नं कुर्वित्यर्थः; हि—यतो अमुत्र—भवांतरे नरकादिलक्षणे त्वया करणभूतेन न हि किंचित्परलोक-

---

रवशतः परितोषं—संतोषमेषि—प्राप्नोषि, परमेतन्मदवशात्परस्मिन् भवे भवित्रीं—भाविनीं लघुता किं न वेत्सि?—किं न जानासीति काक्वा जीवं प्रति प्रश्नः, यद्विषयकाहंकृतिस्तद्विषया परत्र लघुता भाविनीति जानाहीत्यर्थः ॥ १२९ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथात्मानमिह भवे धर्मे प्रेरयन्नाह—वेत्सि स्वरूपेति० व्याख्या—हे आत्मन्! धर्मस्य तत्त्वतो जिनधर्मस्येत्यर्थः, अपरेषा धर्माभासत्वात्, स्वरूपं—लक्षणं फलं—स्वर्गापवर्गावाप्त्यादि साधनं—कारणं मनुजजन्मधर्मश्रवणश्रद्धानवीर्यस्फोरणपंचेंद्रियपटुत्वादि तथा बाधनं—अनार्यदेशोत्पत्ति-

---

१ यो. शा. प्र. ४ श्लो. १२   २ चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो । माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमम्मि य वीरियं ॥ १ ॥ श्रीउत्तराध्ययने

ननु अहंकारेन पाण्डित्यप्रभृत्यादिलक्षणो गुणः स्यादेवेति कथमतरमुक्त "अहंकारेन को गुणः स्यादि"त्याशंक्यमानमुपदिशति—

विद्वानहं सकललब्धिरहं नृपोऽहं, दाताऽहमद्भुतगुणोऽहमहं गरीयान् ।
इत्याद्यहंकृतिवशात् परितोषमेषि, नो वेत्सि किं परभवे लघुतां भवित्रीम् ? ॥ १२९ ॥

धनवि०—अहं—मदवशो वक्ति वेत्तीति विद्वान्—पण्डितोऽस्मि, च पुनरहं सकललब्धिरस्मि सकलाः—समस्ता लब्धयः—पण्डित-पदादिप्राप्तिरूपा धनधान्यप्रभृतिप्राप्तिरूपा वा आमर्षौषध्यादिका वा यस्य स तथेति, च पुनरहं नृपो—नराधीशोऽस्मि, च पुनरहं दाता—दानशौण्डोऽस्मि, च पुनरहमद्भुतगुणोऽस्मि, अद्भुता—आश्चर्यकारिणो गुणा—ज्ञानविज्ञानादयो यस्य स तथा, च पुनरहं गरीयान्—अतिशयेन गुरुः—महानस्मि, इत्याद्यहंकृतिवशात्—इति—अनन्तरोक्तः प्रकारस्ते आदौ—प्रथम यत्र सा चासावहंकृतिश्च—अहंकारस्तद्-वशात्—तदायत्तत्वात्, तदायत्तत्वादित्यर्थो भावप्रधाननिर्देशे, परितोषं—संतोषमेषि—प्राप्नोषीत्यर्थः परं परभवे—अन्यजन्मनि भवित्रीं—भविष्यन्तीं लघुतां—लाघवं किं न वेत्सि ?—किं न जानासि, अत एवोक्तं योगशास्त्रे—"जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः । कुर्वन् मदं पुनस्तानि, हीनानि लभते जनः ॥ १ ॥ इति ॥ १२९ ॥ ९ ॥

रत्न०—अथाहंकृतिनिराकरणमपि उपदिशति—विद्वानहमिति० व्याख्या—हे आत्मन् अहं विद्वानस्मि, अस्मीति सर्वत्र योज्यं, सर्वत्र चकारो-नुक्तोऽपि समुच्चयार्थो गृह्यते, तेन च पुनः सकला—आमर्षौषध्यादिमेदा लब्धयो यस्य सोऽहं, तथा नृपोऽहं—राजा अहं, दाता—दानी, तथा अद्भुता गुणा-दुष्करक्षमेन्द्रियदमनादिका औदार्यधैर्यादिका वा यस्य सोऽहं, तथा अहमतिशयेन गुरुर्गरीयान्—अतिमहानित्यर्थः, हे आत्मन् ! इत्याद्यहंकृतिवशात्—अहंका-

॥ ७५ ॥

भवाब्धि-
पातरक्षा

वस्थायां सकलकर्मरूपांजनरहितत्वाद्वाऽन्यवस्थयेति वा संबोधनं, हे धीमन्! धीः–हिताहितपरिज्ञानं साऽस्यास्तीति तयेति संबोधनं, अत्र कोमलवचनसंबोधनपदद्वयेनामंत्रणं धर्मोपदेशश्रवणं प्रति श्रोतुराभिमुख्यापादनार्थं, कोमलवचनेनामंत्रितो हि श्रोता प्रसन्नचित्तः सम्यक् श्रोतुं प्रवर्त्तते, चिरं–चिरकालमाबाल्यादावार्द्धक्यकालं यावज्जनरंजनेन–मलिनांबरधरणमधुरभाषणमंत्रतंत्रयंत्रौषधादिकरणैर्जनमनोवशीकरणेन ते–तवात्मनः कः?–किंप्रकारोऽणुर्वा महान् वा गुणः–वास्तविकोपकाररूपोऽस्ति–विद्यते इति–अमुना प्रकारेणानंतरमत्रैवोक्तं त्वं परमार्थदृशा–तत्त्वदृष्ट्या पश्य–विलोकय विचारयेत्यर्थः; अत्र विलोक्येतिगम्यं, तेनेति विलोक्य तं धर्मलक्षणं पदार्थमाशु–शीघ्रं विशदैः–निष्कलंकैश्चरितैः–समाचरणै रंजय–स्ववशीकुर्वित्यर्थः, यो धर्मो भवाब्धौ–संसारसागरे पतंतं–निमज्जंतमबलं–दानादिपुण्यशंबलरहितं त्वां परिपातुं–त्रातुमीष्टे–समर्थो भवति, यदुक्तं—"दुर्गतौ प्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते" इति, अत्र ईष्टे इति ईशिकृ ऐश्वर्ये इत्यस्य प्रयोग इति ॥ १२८ ॥ ४ ॥

स निरंजनस्तस्य संबोधने हे निरंजन, आत्मनो रूपाभावान्निरंजनत्वमिति, चिरं–चिरकालं जनानां–लोकानां रंजनेन–रागोत्पादनेन ते–तव को गुणोऽस्ति?, अपि तु न कोऽपि गुणोऽस्ति इति त्वं परमार्थदृशा–परमार्थो–मोक्षस्तस्मिन् दृग्–ज्ञानं तया तत्त्वज्ञानेनेत्यर्थः पश्य–विलोकय, विलोक्य च पररंजनं विमुच्य तं रंजय–रागीकुरु, कैः?–विशदैः–निर्मलैर्दोषरहितैरित्यर्थः चरितैः–आचरितैः, कथं?–आशु–शीघ्रं, तं कमित्याह–यस्त्वां भवाब्धौ–भवसमुद्रे पतंतं परिपातुं–रक्षितुमीष्टे–ईशो भवति, समर्थो भवतीत्यर्थः, त्वां किं०?–अबलं–बलरहितं, निरर्थकेन पररंजनेन किमिति?, केवलं जगदीश्वरमथवा तज्ज्ञापितधर्मं रंजयेति भावः ॥ १२८ ॥ ४ ॥

---

१ योगशास्त्र. प्र. २. श्लो. ११

मात्राऽसीत्यर्थः, च पुनः सुखदुःखयोः प्रतीतयोरेष्टा—भोक्ताकर्ता, च पुनरन्येषामपि—देवानामपि त्वमेवासि, एतावता सुखस्येव दुःखस्य देवोऽपि त्वमेव वर्तसे इत्यर्थः, अर्थेदेति इत्यनिच्छायामित्यस्य रूपमनये साधु, च पुनस्तयोः सुखदुःखयोर्दाता—दायकः च पुनर्भोक्ता—अनुभविता त्वमेवासि, यदुक्तम्—अप्पा नई वेयरणी, अप्पा मे कूडसामली । अप्पा कामदुहा धेणू, अप्पा मे नंदणं वणं ॥ १ ॥ अप्पा कत्ता विकत्ता येति, तत्—तस्मात्प्याहितासि—हितापिमनमिकम्य यथासुख किं न चेष्टसे ?—किं न यतसे इत्यन्वयः; अथवं भावः—सर्वमस्त्यात्मनि वर्तते, यदु देवायच, तथा च किं न यतसे ? ॥ १२७ ॥ ३ ॥

अथान्यजनरञ्जनोपदेशमात्मानमुपदिशति—

कस्ते निरञ्जन ! चिर जनरञ्जनेन ?, धीमन् ! गुणोऽस्ति ? परमार्थदृशेति पश्य !
त रञ्जयाशु विशदैश्चरितैर्भवाब्धौ, यस्त्वां पतन्तमबलं परिपातुमिष्टे ॥ १२८ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे निरञ्जन !—हे निर्लेप ! सम्यक्त्ववत्त्वेन निरञ्जितत्वेन च मिथ्यात्वादिरञ्जितत्वाभावतश्चित्तस्येति संबोधन, मामिसिक्तत्वा-

मनित्या—धाता त्वमेव, तथा दृष्टा—वीक्षिता भवेद्या—अवीक्षिताऽपि त्वमेव, भयोः ?—सुखदुःखयोः, सुखस्येव दुःखस्यापीत्यर्थः, तयो सुखदुःखयोर्दाता-दायकः जीव प्रति पोषणादिना सुखस्य जीव प्रति हननादिना दुःखस्येत्यर्थः, तयोश्च सुखदुःखयोर्भोक्ता त्वमेव, तत्तस्मात्प्याहितासि—हितामित्यमतिक्रम्य यथाहितासि किं न चेष्टसे ?—उद्यम किं न कुरुषे, यथा हितासिः स्यात्तथा हितासिरिति पाठ ॥ १२७ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथपररञ्जनाय प्रवृत्तमात्मानमुपदिशति—कस्ते निरञ्जनेति०, व्याख्या—हे धीमन् !—हे बुद्धिमन् निर्गतमञ्जनम्—अभिप्रायलेपो यस्य

१ आत्मा नदी वैतरणी आत्मा मे कूटशाल्मली । आत्मा कामदुधा धेनुः, आत्मा मे नन्दनं वनम् ॥ १ ॥ आत्मा कर्ता विकर्ता च०

हि छिंदंति—छिदिक्रियाविषयं न कुर्वंति, अत्रादिपदात्प्रहरदिनाहोरात्रादिपरिग्रहः, **तावत्**—जीविततरुच्छेदात् पूर्वकाले **परिणामहिताय**—आयतिहितार्थं तपःसंयमादौ **यतस्व**—यत्नं कुरुष्वेति, अत्र तपःसंयमादाविति गम्यं; **हि**—यतः कारणात्तस्मिन्—जीविततरौ **छिन्ने**—छिदिक्रियाविषयीकृते **अतंत्रः**—अस्वायत्तः परवशः सन् **कः ?**—किंनामा नारकादिः पुनः **क्व**—कुत्र नरकादिगतौ च पुनः **कथं**—केन प्रकारेण निराधारो **भविताऽसि ?**—भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ २ ॥

अनंतरमुक्तं 'परिणामहिताय यतस्वे'ति, स च यत्नो दैवायत्त इति कस्तत्र परिणामहिते यतते इत्याशंकायामुपदिशति—

त्वमेव मोग्धा मनिता त्वमात्मन्नेष्टाऽप्यनेष्टा सुखदुःखयोस्त्वम् ।
दाता च भोक्ता च तयोस्त्वमेव, तच्चेष्टसे किं न यथाहितासि ? ॥ १२७ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे **आत्मन् !**—त्वमेव **मोग्धा**—मुह्यतीति मोग्धा, अज्ञाताऽसीत्यर्थः, च पुनस्त्वमेव **मनिता**—मन्यते जानातीति मनिता,

---

यतस्व—उद्यमं कुरु, अस्मिन् जीविततरौ छिन्ने सति अस्य जीविततरोः पल्लवनायेति गम्यं क्व कदा कथं यत्नो भविता ?, क इति—किंनामा क्वेति—कस्मिन् काले भरतादिक्षेत्रे वा कथमिति—केन प्रकारेण कियद्वर्णानुपूर्वीक इति, अपि तु न भवितेत्यर्थः, जीविततरुर्लवादिकुठारघातैश्छिन्नः सच्छिन्न एवेति ॥ १२६ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ सर्वमात्मायत्तं प्ररूप्यात्मानं हितार्थौ प्रेरयन्नाह—**त्वमेव मोग्धेति०**, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वमेव मोग्धा—मौढ्यं प्राप्ता, तथा

टीका यत्-निमेषः यत् कुतुकैः-कुतूहलजनकैर्गीतादिभिस्तथा-येन प्रकारेण त्वं खेलसि-रमसे, यथा-येन प्रकारेण घोरनरकपट-कोटरे-भयकरनरकगर्भनिगर्तेऽथवा परिमेये क्षिप्सु-क्षेप्तुमिच्छु त्वां-भवत प्रति रक्षः-भीषममभ्यापतत्-अभिमुखमागच्छत् मृत्यु-रक्षो-मरणलक्षणराक्षसं विभावय-विचिन्तयेति, अत्र रक्षःशब्दो नपुंसकलिङ्गो राक्षसपर्यायीति ॥ १२५ ॥ १ ॥

अथानयोरेवमृत्युभयविभावनया किं कर्तव्यमित्याशङ्कायां कर्तव्यमुपदिशति—

आलम्बनं तव लवादिकुठारघाताश्छिन्दन्ति जीविततरुं न हि यावदात्मन्!।
तावद्यतस्व परिणामहिताय तस्मिंश्छिन्ने हि कः? क्व च? कथं भवितास्यतन्त्रः? ॥ १२६ ॥ २ ॥

हे आत्मन्! तवालंबनम्-आधारं लवादिकुठारघाताः "अष्टादश निमेषाः स्युः, काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः" इति वचनाल्लवः काल-विशेषः स आदौ येषां ते लवादयस्त एव कुठारास्तेषां घाताः-प्रहारास्ते-यत् जीविततरुम्-आयुर्लक्षणं वृक्षं यावत्-यावत्कालं न

रक्षो-राक्षसं कथं-भीषममभ्यापतत्-संमुखमागच्छत्विभावय-विचारय, किं चिकीर्षुः?-चिक्षिप्सु-प्रक्षेप्तुमिच्छु, कं?-त्वां प्रति, कस्मिन्?-घोरे-भीषणो नरक एवावटो-गर्तस्तस्य कोटरे-मध्यभागस्तस्मिन्, तेन महान्ति मा कार्षीरिति, रक्षः शब्दो नपुंसकत्वेन दृष्टः इति भाव ॥ १२५ ॥ १ ॥

रत्न०—अथायुषि सत्येव हितमनुतापुपदिशन्नाह—आलंबनं तवेति०, व्याख्या—हे आत्मन्! अष्टादशनिमेषप्रमाणः काष्ठा, काष्ठाद्वय लवः-कालविशेषो भवति, लव आदौ येषां ते लवादय, आदिशब्दात्क्षणघटिकादीनां ग्रहण, लवादय एव कुठाराणां घाता -प्रहारा यावद्यत्र जीविततरु-आयुर्वृक्ष न छिन्दंति हि निश्चितं, किंभूतं?—आलंबनम्-आधारं संसारस्थितये इत्यर्थः, तावत्परिणामहिताय-परिणामे हित कर्तुं

१० वैराग्योपदेशाधिकारः ।

अथानंतरोक्तो मनोनिरोधो वैराग्याधीनो भवतीत्यवसरायातं सामान्यतो वैराग्योपदेशद्वारमुपदर्शयन्नाह—

अथ सामान्यतो वैराग्यधर्मोपदेशः ।

अथ सामान्यतो वैराग्यधर्मोपदेश इति, सुगमं । तत्रापि प्रायः सांप्रतीनजनानां दुःखगर्भवैराग्यं भवतीति सकलदुःखमुख्यं मरणभयं दर्शयन्नुपदिशति—

किं जीव ! माद्यसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्, कामांश्च खेलसि तथा कुतुकैरशंकः ? ।
चिक्षिप्सु घोरनरकावटकोटरे त्वामभ्यापतल्लघु विभावय मृत्युरक्षः ॥ १२५ ॥ १ ॥

धनवि०—हे जीव !–हे प्राणिन् अयं मानसप्रत्यक्षसिद्धस्त्वं किं माद्यसि ?–मदं गच्छसीति, च पुनः किं हससि ?–किं हास्यं कुरुषे, च पुनः किमर्थान्–धनकनकादीनीहसे ?–वांछसि, च पुनः कामान्–कांतालिंगनादीन् शब्दादीन् वा किमीहसे ?–वांछसि, च पुनर-

---

रत्न०—अथ सामान्यतो वैराग्यशुद्धिधर्मोपदेशाख्यो दशमोऽधिकारो विवरीतुं प्रारभ्यते । तत्रादौ जीवं प्रति मृत्योर्भयं दर्शयति–किं जीव ! माद्यसीति०, व्याख्या—हे जीव ! त्वं किं माद्यसि ?–जात्याद्यष्टमदमत्तो भवसि, अपि तु मा माद्य, किमिति प्रश्नार्थकमव्ययं काकूक्तिसूचकं सर्वत्र योज्यं, तथा किं हससि, तथाऽयं त्वं किमर्थान्–हिरण्यादिद्रव्याणीहसे ?–वाछसि, च पुनरर्थे सर्वत्र प्रथम वाक्यं विना योजनीयः, त्वं किं कामान् खेलसि ? कामक्रीडां करोषीत्यर्थः, तथा त्वं कुतुकैः–कुतूहलैरशंको–गतशंकः खेलसि, तथा कुतुकैरशङ्कः किं कामान् खेलसीत्येकमेव वाक्यं, परं त्वं मृत्युमेव

धनवि०—मनोवने–मन एव–चित्तमेव वन–काननं २ तस्मिन्मनोवने भावनापरिणामेषु–भावनया धर्मतरोत्पन्नाः परिणामेषु–अध्यवसायेषु सदा–सर्वकाल आमत्सु–निरन्तरमेवायंचरणभूयमानेषु दुर्ध्यानशूकरा–दुर्चिन्तनरूपा वराहा न विशन्त्यपि–प्रविशन्त्यपि नेति," अत्र सिंहेष्विवेतीव–यथा, मनःसदृशे वने भावनापरिणामसदृशेषु सिंहेषु–पञ्चाननेषु सदा जाग्रत्सु दुष्टाध्यवसायाः शूकरा न प्रविशन्तीत्युपमानयोजना, अत्राभिप्रायो मनोवने भावनापरिणामेषु जाग्रत्सु दुर्ध्यानशूकराणां प्रवेशोऽपि न भवति यदा तेषां तत्र स्थितिः कैवल्कथीत्यर्थयोक्तः ॥ ११४ ॥ १७ ॥

इति श्रीतपा० श्रीधनविजयगणिविरचितायामध्यात्मकल्पद्रुमटीकायां मनोनिरोधनाम्नी नवमी पद्धतिः ॥ ९ ॥

रत्न०—सर्वेष्वेतेषु भावनाप्राधान्यमित्थं सूचयन्नाह–भावनापरिणामेष्विति०, व्याख्या—मन एव वन २ तस्मिन् भावनापरिणामेषु सिंहेष्विव सिंहसदृशेष्वित्यर्थः सदा–निरंतरं जाग्रत्सु–सावधानेषु सत्सु दुर्ध्यानान्येव शूकरा विशन्त्यपि न, प्रवेशमपि न कुर्वंति, स्थितिर्विनाशस्तैर्न्या सर्वथैवेति ॥ १२१ ॥ १७ ॥ इति नवमोऽधिकारः संपूर्णः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रगणिपादपङ्कजमधुपसिंधुरम्यप्रतिष्ठरत्नचन्द्रगणि० । अध्यात्मकल्पद्रुमस्य पद्धर वृत्तिः श्लोक ९ मान इति पूर्तिमितोऽधिकार ॥९॥

मनोरोधः कर्त्तव्य इति प्रतिपादितं, च पुनर्द्वादशभावनाभिः—द्वादश च—द्वादशसंख्याकास्ता भावनाश्चानित्यता १ ऽशरण २ भव ३ एकत्व ४ अन्यता ५ अशौच ६ आश्रव ७ संवर ८ निर्जरा ९ धर्म १० लोक ११ बोधि १२ लक्षणास्ताभिः सुधीर्मनो निरुंध्याद्, एतेन मनोयोगनिरोधेनापि मनोनिरोधः कर्त्तव्य इति प्रतिपादितं, च पुनस्त्रयाणां मनोवाक्काययोगानां समाहारस्त्रियोगी तस्याः सती च असती च सदसती ते च ते प्रवृत्ती च तयोः फलं—शुभाशुभं कर्म सुखदुःखं वा तस्योपयोगाः—सत्प्रवृत्त्या शुभकर्मोपार्जना भवति, असत्प्रवृत्त्या चाशुभकर्मोपार्जना भवतीति चिंतनरूपा तैर्मनोयोगं निरुंध्यादिति, यद्वा त्रयो योगा यस्य स त्रियोगी सुधीरित्यस्य विशेषणं, शेषं पूर्ववदिति ॥ १२३ ॥ १६ ॥

मनःसमाधिः ।

अथ मनोनिरोधद्वारमुपसंहरन्मनोनिरोधोपायभूतायाः पूर्वोक्ताया भावनाया माहात्म्यं प्रकाशयन्नाह—

भावनापरिणामेषु, सिंहेष्विव मनोवने । सदा जाग्रत्सु दुर्ध्यानशूकरा न विशंत्यपि ॥ १२४ ॥ १७ ॥

रित्यर्थः, योगोद्वहनपूर्वकं स्वाध्यायः कृतो महाफलदायको भवतीति मूलकारणमुक्तं; अथवा सुष्ठु अध्यायः—अध्ययनं द्वादशांग्याद्यध्ययनं तस्य योगा—योजनानि तैः वारं वारं स्वाध्यायकरणैरित्यर्थः, च पुनर्व्यापारणैः—व्यापृतिभिः, अर्थात् मनस इत्यध्याहार्यं, कासु ?—चरणस्य—चारित्रस्य क्रियाः—प्रतिक्रमणकायोत्सर्गादिकास्तासु, तथा काभिः ?—अनित्यत्वचिंतनादिभिर्द्वादशभावनाभिः, पुनः कैः ?—त्रयाणां योगानां मनोवचनकायलक्षणानां समाहारस्त्रियोगी त्रियोग्याः सदसत्प्रवृत्ती २ तयोः फलानि तेषामुपयोगाः—चिंतनानि तैः, त्रियोग्याः शुभप्रवृत्तेः फलानि कानि अशुभप्रवृत्तेश्च फलानि कानीत्युपयोगदानैरित्यर्थः ॥ १२३ ॥ १६ ॥

न पुनर्योगरहितस्तपसो—द्वादशविधस्य तपःकर्मणः परं—महत् विद्वान्—ज्ञायक भवति, योगसहितस्यैव तपसः साम्यसाधकत्वात्, सम्यग् शिवशर्मपक्ष्या—मोक्षसुखस्यापि मूलम्—आदिकारणं भवति, तत्—तस्मात्कथंचित्—केनाप्युपायेन मनःसमाधिं—चेतःस्वास्थ्यं भज—भजेत्यर्थः ॥ १२२ ॥ १५ ॥

अथ मनोनिग्रहोपाय दर्शयन्नुपदिशति—

स्वाध्याययोगैश्चरणक्रियासु, व्यापारणैर्द्वादशभावनाभिः ।
सुधीस्त्रियोगी सदसत्प्रवृत्तिफलोपयोगैश्च मनो निरुन्ध्यात् ॥ १२३ ॥ १ ॥

धनवि०—सुधीः—पंडितः स्वाध्याययोगैः—स्वाध्यायस्य—वाचना १ प्रच्छना २ परावर्तना ३ अनुप्रेक्षा ४ धर्मकथाभिधाः ५ पञ्चविधाः योगाश्च—सिद्धांताध्ययनाथोद्देशसमुद्देशानुज्ञादिकापूर्वक्रियाविशेषाः ... पञ्चविधार्थं स्वाध्यायस्य योगा—व्यापारास्तैर्मनो निरुन्ध्यात्—चेतोनिग्रहं कुर्यादित्यर्थः, ... मनोनिरोधः कर्तव्य इति प्रतिपादितं, न पुनश्चरणक्रियासु—प्रतिलेखनप्रमार्जनकायोत्सर्गादिषु शुभाशुभेषु कायव्यापारैः—प्रवर्तनैः सुधीर्मनो निरुन्ध्यादित्यनेनाशुभव्यापारनिरोधेनापि

गतस्तपसः परं—परम निदानं—हेतुः, न पुनः शिवस्य—मोक्षस्य शर्म—सुखं तेन सह तस्मात्तपो मूलं, तत्—तस्मात् हे शिवसुखसंगमार्थिन् ! कथंचिदेन तेनोपायेन मनसः समाधिं—स्वास्थ्यं भज—भज, परंपरया सर्वेषां मूलत्वादिति ॥ १२२ ॥ १५ ॥

रत्न०—अथ मनसः समाधेरुपायमाह—स्वाध्याययोगैरिति०, व्याख्या—सुधी—सुबुद्धि पुमान् मनः प्रति निरुन्ध्यात्—निरोधं कुर्यात्, कैः ?—सु—सुष्ठु आ—समन्तात् मर्यादया वा अध्याय—अध्ययनं यस्य स स्वाध्यायो—जिनागमस्तस्य योगा—आचाम्लादितपोविशेषाद्यैः, योगोद्वहने-

अथाधीतस्यापि पुंसो मनोनिग्रहाभावेऽनिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

दुर्विकल्पफलं

अकारणं यस्य च दुर्विकल्पैर्हतं मनः शास्त्रविदोऽपि नित्यम्।
घोरैरघैर्निश्चितनारकायुर्मृत्यौ प्रयाता नरके स नूनम्॥ १२१॥ १४॥

धनवि०—यस्य शास्त्रविदः—सिद्धांतरहस्यज्ञस्यापि सुदुर्विकल्पैः—अतिशयेन दुश्चिंतनैर्नित्यं—सर्वकालं मनः—चित्तमकारणं—निष्कारणं निरर्थकं हतं—पराभवविषयीकृतं, अत्राकारणता च सर्वस्यापि दुश्चिंतितस्य पदार्थस्य प्राप्तेरभावात्, स पुमान् घोरैः—भयंकरैरघैः—पापैः पापकर्मभिर्निश्चितनारकायुः—निकाचितनरकायुष्कर्मा मृत्यौ—मरणे सति नूनं—निश्चितं नरके—नरकगतौ याता—गंतेति॥ १२१॥ १४॥

अथ मनोनिग्रहस्यैव परंपरयाऽपि मोक्षकारणतां दर्शयन्नुपदिशति—

योगस्य हेतुर्मनसः समाधिः, परं निदानं तपसश्च योगः।
तपश्च मूलं शिवशर्मवल्ल्याः, मनःसमाधिं भर तत्कथंचित्॥ १२२॥ १५॥

धनवि०—मनसः समाधिः—एकाग्रता रागद्वेपराहित्यमित्यर्थः योगस्य—ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकस्याष्टांगस्य वा हेतुः—कारणं भवति,

---

रत्न०—अकारणमिति०, व्याख्या—शास्त्राणि—जिनागमादीनि वेत्तीति स तस्यापि यस्य मनः सुदुर्विकल्पैर्हतं—पीडितं, कथम्?—अकारणं—कारणं विनापि, उपसर्गादिकारणमत्र गृह्यते, तेन तद्विनैवेत्यर्थः, कथं?—नित्यं, स पुमान् नूनं—निश्चितं निकाचितं नारकायुर्येन स मृत्योः—मरणात् नरके प्रयाता—गंताः, कैः?—अघैः—पापैः, किंभूतैः?—घोरैः—भयानकैः॥ १२१॥ १४॥

रत्न०—योगस्य हेतुरिति०, व्याख्या—मनसः समाधिः—ऐकाग्र्यं योगस्य—अष्टांगयोगस्य हेतुः—बीजं, वर्त्तते इति सर्वत्र ज्ञेयं, च पुनर्यो-

अथ निगृहीतमनसः पुंसः सुखसाध्या पुण्यफलप्राप्तिर्भवति, अनिगृहीतमनसः पुंसश्च पुण्यफलवञ्चना भवतीति दर्शयन्नुपदिशति—

अकृच्छ्रसाध्यं मनसो वशीकृतात्, परं च पुण्यं न तु यस्य तद्वशम्।
स वञ्चितः पुण्यचयैस्तदुद्भवैः, फलैश्च ही ही हतकः करोतु किम्? ॥ १२० ॥ ११ ॥

धनवि०—वशीकृतात्—निगृहीताच्छुभयोगव्यापृताच्च मनसः अकृच्छ्रसाध्यम्—अल्पसाध्यं सुखसाध्यमित्यर्थः पुण्यं—सुकृतं भवति, अशुभविषयोत्तरसंचारादिना व्यापाराभावात्, च पुनर्वशीकृतान्मनसः परं—महत् स्वर्गादिप्रापकमवश्यं पुण्यं भवतीत्यन्वयः, मनसः शुभयोगव्यापारत्वात्स्वर्गप्राप्तिप्रसिद्धेः शुभभावत्वात् मनसो निरोधेऽपवर्गप्राप्तिप्रसिद्धेः शुभभावत्वात्; तु पुनर्यस्य पुंसस्तत्—मनो वशं—निगृहीतं नास्ति स पुमान् पुण्यचयैः—सुकृतसमूहैः च पुनस्तदुद्भवैः—पुण्यचयोद्भवैः फलैः स्वर्गादिभिर्वञ्चितो—वञ्चनाविषयीकृतः सन् हतकः—हत एव हतको निन्द्यो हीति खेदे किं करोतु?—किं साधयतु, अपितु न किमपि करोतीत्यर्थः ॥ १२० ॥ ११ ॥

तस्मात्—यदिति यथातोऽप्यत्र निष्पुण्यको जीवः भवयेत् —भवप्रापी —भवपरम्परादिभिर्गृहे सुखं यते समपि वादेवाद्—यस्य कर्मण्यपोयादि-दोषतः दुःखायुषा म्रियते—मरणं प्राप्नोति तेन तपोजपादि कर्मसु क्वापि प्रेम—परभवे दुर्गतिरूपहततया जीवो दुःखी स्यादित्यन्वयः ॥ ११९॥१२॥

रत्न०—अकृच्छ्रसाध्यमिति०, व्याख्या—वेति विशेषोक्तौ वशीकृतात् मनसः परम्—अत्यन्तपुण्यं तपोजपादिकं कृच्छ्रेण—कष्टेन साध्यं २ न कृच्छ्रसाध्यमकृच्छ्रसाध्यं भवति, तु पुनर्यस्य तन्मनो वशम्—आयत्तं न वर्तते स प्राणी वञ्चितः, कैः?—पुण्यचयैः—सुकृतसमूहैः, च पुनस्तेभ्यः—पुण्यचयेभ्यः उद्भवैः फलैरपि वञ्चितः, तेन हत एव हतकः—कर्मवञ्चितो हीहीति वीप्सायां खेदे किं करोतु?, अपि तु न किमपि, सर्वथा निर्माल्यिक इत्यर्थः, निन्दिति प्रश्ने निरार्थे वाऽन्वयः ॥ १२० ॥ ११ ॥

इव सद्गतिमंदिरेषु—उत्तमगतिलक्षणगृहेषु प्रवेशं—मध्ये गमनं नार्हेत्—न योग्यो भवतीत्यर्थः, श्वपाकोऽपि सताम्—उत्तमानां गतयो—गमनानि येषु तानि च तानि मंदिराणि तेषु प्रवेशायोग्यो भवतीति ॥ ११८ ॥ ११ ॥

अथानिगृहीतमनसां पुंसां क्रियमाणा धर्माः स्वफलाय न प्रभवंतीति दृष्टांतपूर्वकं दर्शयन्नुपदिशति—

तपोजपाद्याः स्वफलाय धर्मा, न दुर्विकल्पैर्हतचेतसः स्युः ।
तत् खाद्यपेयैः सुभृतेऽपि गेहे, क्षुधातृषाभ्यां म्रियते स्वदोषात् ॥ ११९ ॥ १२ ॥

धनवि०—दुर्विकल्पैर्हतचेतसः—अशुभध्यानैर्हतचेतसः—उपहतचित्तस्य पुंसस्तपोजपाद्या आद्यपदात्स्वाध्यायप्रमुखा धर्माः स्वफलाय—वस्तुतो मोक्षफलाय न स्युः, तत्—तस्मात्कारणात्स दुर्विकल्पहतचित्तः पुमान् खाद्यपेयैः—अशनपानखादिमस्वादिमैर्भृते—संपूर्णेऽपि गृहे स्वदोषात्—स्वसमुत्थक्लेशमांद्यप्रमादलक्षणदोषात् क्षुधातृषाभ्यां प्रसिद्धाभ्यां म्रियते—प्राणत्यागं करोतीत्यर्थः; अत्र तपोजपादीनां दार्ष्टांतिकता खाद्यपेयानां दृष्टांतता मोक्षलक्षणफलाभावस्य दार्ष्टांतिकता क्षुधातृषाभ्यां मरणस्य दृष्टांतता स्वसमुद्भूतदुर्विकल्पस्य दार्ष्टांतिकता आत्मसमुत्थक्लेशमांद्यप्रमादादिदोषस्य दृष्टांतता इति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजना ॥ ११९ ॥ १२ ॥

स्यादित्यर्थः, इव—यथा कुष्ठी—कुष्ठरोगवान् पुरुषः सपत्सु सतीष्वपि दृशां—चक्षुषामनर्हः स्यात्, दर्शनाय योग्यो न भवेद्, अथवा संप्रद एव सुदृशः—स्त्रियस्तासामनर्हः स्यादित्यपि व्याख्याभेदः, रूपसौभाग्यादिसंपदा स नाश्रयः भवति ॥ ११८ ॥ ११ ॥

रत्न०—तपोजपाद्या इति०, व्याख्या—तपोजपाद्याः—तपोजपप्रभृतयो धर्माः स्वफलाय न स्युः—न भवेयुः, आद्यशब्देन ध्यानादिग्रहणं, तेषां फलं परमार्थतो मोक्षस्तस्मै न भवेयुरित्यर्थः, कस्य ?—आत्मनः, कीदृशस्य ?—हतं—पीडितं चेतो यस्य स तस्य, कैः ?—दुर्विकल्पैः, अत्रार्थे दृष्टांत-

दुर्विकल्प
फलं

सिद्धिस्थानमसंख्याता प्राणिनः किमिति कारुण्या प्रश्ने न संति ?, अपि त्वसंख्याताः संतीत्यर्थः, असंख्यातानां पंचेंद्रियगर्भजनरतिरश्चां नारकिणां देवानां च मनोवासस्थानानां विद्यमानत्वात् ॥ ११७ ॥ १० ॥

अथानिगृहीतमनसः सद्गुणयोग्यत्वं दृष्टांतत्रयेण दर्शयन्नुपदिशति—

पूतिश्रुतिश्वेव रतेर्विदूरे, कुष्ठीव संपत्सुदृशामनर्हः ।
श्वपाकवत् सद्गतिमन्दिरेषु, नार्हेत् प्रवेशं कुमनोहतोऽङ्गी ॥ ११८ ॥ ११ ॥

धनवि०—कुमनोहतो—दुष्टमनसा पराभूतोऽङ्गी—प्राणी पूती—परिपाकता कृमिवर्णो कृमिसहितकुत्सितापुरुषमनेहत श्रुती—कर्णौ यस्य स तथा स चासौ श्वा च तथा पूतिश्रुतिश्वेव—कुष्ठरोगाक्रान्तकुक्कुर इव रते—रमणादिकविशेषात्सौख्याच्च विदूरे—विशेषेण दूरे भवति, च पुनः कुमनोहतोऽङ्गी कुष्ठीव—कुष्ठरोगाक्रान्त इव संपत्सु—संपत्तिषु सतीषु दृशां—लोचनानां निपतनेनानर्हः—अयोग्यो भवति, यद्वा संपदो—रूपसौंदर्यादियुक्ता एव सुदृशः—स्त्रियो, यद्वा संपद एव सुदृशस्तासामनर्हं इत्यर्थः, च पुनः कुमनोहतोऽङ्गी श्वपाकवत्—चांडाल

यत्नाय पदं—स्थानं असंख्या—संख्यातीताः किमिति प्रश्ने न संति ?, अपि तु संत्येव । यदा तदा कथं भगवानोऽसंख्याता स्वरेषेव्विष्य, ततोऽहमेकस्थानमपास्य शिवे गमिष्यामि तदा का तव हानिर्भवतीति ॥ ११७ ॥ १० ॥

रत्न०—पूतिश्रुतिश्वेवेति०, व्याख्या—कुत्सितं मनः कुमनः, कुत्सितत्वं दुर्ध्यानित्वं कुमनसा हतः—संतापितोऽङ्गी—देही श्वपाकवत्—चण्डालवत् सद्गतय एव मन्दिराणि—गृहाणि तेषु प्रवेशं नार्हेत्—न योग्यो भवेत्, श्वपाकोऽपि सती शोभना गतिः—अवस्था येषां तानि सद्गतीनि सद्गतीनि च तानि मंदिराणि च तेषु, महेभ्यादिगृहेष्वित्यर्थः, प्रवेशं नार्हतीति, इव यथा पूतिश्रुति श्वा—कुथितकर्णः कुक्कुरः रते—रागाद्विदूरे स्यात्, प्रेमकारी न

अथानन्तरोक्तमेव शत्रुत्वं मनसः समर्थयन्नाह—

रे चित्तवैरि! तव किं नु मयाऽपराद्धं?, यद्दुर्गतौ क्षिपसि मां कुविकल्पजालैः।
जानासि मामयमपास्य शिवेऽस्ति गंता, तर्त्कि न संति तव वासपदं ह्यसंख्याः? ॥११७॥१०॥

धनवि०—रे इति तिरस्कारेण संबोधनं रे चित्त—रे मनः रे वैरि—रे रिपो नु वितर्के **मया** आत्मना तव मनसः **किं**—किंनाम वस्त्वपराद्धम्—अपराधविषयीकृतं विनाशितमितियावद्, अत्र वैरिशब्दस्य मनोविशेषणत्वेन नपुंसकलिंगता, **यद्**—यस्मात्कुविकल्पजालैः—आर्त्तरौद्रध्यानसमूहैः करणभूतैर्दुर्गतौ—नरकादिगतौ त्वं **मां क्षिपसि**, बलात्कारेण नयसीत्यर्थः; अथ दुर्गतिक्षेपणकारणं स्वयमेवोट्टंक्य स्वयमेव निरस्यति जानासीत्यादिनोत्तरार्द्धेन, **जानासि**—त्वं यद्येवं मनुषे, एवमिति किमित्याह—अयमात्मा **मामपास्य**—दूरीकृत्य **शिवे**—मोक्षे **गंताऽस्ति**—याताऽस्ति, सिद्धावस्थायामात्मनोऽमनस्कत्वस्य सिद्धांते भणनात्, **तत्**—तदा हीति निश्चितं तव मनसो **वासपदं**—

भवान् किं भवन्?—पदीभवन्—स्थानीभवन्, कासां?—दुः—दुष्टा विपदः—आपदस्तासां, कस्मिन्?—पदे पदे—स्थाने २, अपरोऽपि पुमान् त्रिभिर्वैरिभिर्हतः सन्नतीव निर्बलो किं बलं करोत्यितिभावः ॥ ११६ ॥ ९ ॥

रत्न०—**हे चित्तवैरीति०** व्याख्या—हे चित्तवैरि!—हे मनोरिपो तव मया किमिति प्रश्ने नु इत्यनुशये अपराद्धं?—अपराधः कृतः, हे चित्तवैरीत्यत्र चित्तविशेषणत्वान्नपुंसकत्वमन्यथा पुंस्त्वे वैरिन्निति भवति, यद्—यतो हेतोर्मां प्रति दुर्गतौ क्षिपसि, कैः?—कुविकल्पानां जालानि—समूहास्तैर्हेतुभिः, यद्—यस्मात् कारणात्त्वं जानासि, किं जानासीत्याह—मां—मनः प्रत्यक्षं जीवः अपास्य—त्यक्त्वा शिवे—मुक्तौ गंताऽस्ति तत्—तर्हि तव मनसो वासाय—

अथ मनसः शत्रुतां दर्शयन् तन्निग्रहमुपदिशति—

सुदुर्जयं ही रिपवत्यदो मनो, रिपूकरोत्येव च वाप्तनू अपि ।
त्रिभिर्हतस्तद्रिपुभिः करोतु किं, पदीभवन् दुर्विपदां पदे पदे ? ॥ ११६ ॥ ९ ॥

धनवि०—हीति खेदे अदो मनः सुदुर्जयं सत्—अतिशयेन दुःखेन—कष्टेन जीयते इति, तथा सत् रिपवति—रिपुरिवाचरति, कथमिति गम्यं, यथाऽऽत्मन्येव विप्रकर्षो, यदुक्तम्—"इदमः प्रत्यक्षगते समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥१॥" इति, विप्रकृष्टता च मनसोऽचिंत्यत्वेनानायत्तत्वात्, न पुनरदो मनो वाप्तनू अपि—वचनशरीरे अपि रिपूकरोति—शत्रूकरोति, मनो-व्यापारे दुष्टे वाक्कायव्यापारयोरपि दुष्टत्वसंभवात्; तत्—तस्मात् त्रिभिः—त्रिसंख्याकै रिपुभिः—वैरिभिर्वाक्कायमनोरूपैर्हतो—हननविषयी कृतः पदे पदे—स्थाने स्थाने दुर्विपदां—दुष्टापदां पदीभवन्—आस्पदीभवन् भवतस्त्वं जन इति गम्यं किं करोतु ?—किं साधयत्विति काक्वाऽन्वयः, भावार्थस्तु कश्चिद् मनोनिग्रहे वाक्कायौ दुष्टे भवतः, कृते च मनोनिग्रहे वाक्कायौ मोक्षसाधकौ भवत इति तस्मात्सर्वथा मनोनिग्रहः पूर्वमेव कुरु येन वाक्कायौ दुष्टे न भवत इति ॥ ११६ ॥ ९ ॥

रत्न०—सुदुर्लभमिति० व्याख्या—हे आत्मन् ! हे—तव अदः—एतन्मनो—हृदय रिपवति—रिपुवदाचरति, पर किंभूतं ?—सुदुर्जयं—अतिशयेन दुर्जेतव्यमत एव रिपवतीत्यर्थः, न पुनः स्वय रिपुवदाचरत्तनू अपि—वचनदेहौ अपि रिपूकरोति, कथमेवं ?—निश्चयेन मनो दुष्ट सत्कायमपि दुष्टे करोतीत्यर्थः, तत्—तस्मात् त्रिभिः—रिपुभिर्यवान् हतो—व्याप्तः सन् किं करोतु ?—किं त्वं करोषीत्यर्थः, अपितु न किमपि, पदो

अत्र दुष्टत्वेन मनसः पिशाचतां दर्शयन् तन्निग्रहमुपदिशति—

लब्ध्वाऽपि धर्मं सकलं जिनोदितं, सुदुर्लभं पोतनिभं विहाय च।
मनःपिशाचग्रहिलीकृतः पतन्, भवाम्बुधौ नायतिदृग् जडो जनः ॥ ११५ ॥ ८ ॥

धनवि०—सुदुर्लभं सुष्ठु—अतिशयेन दुर्लभं—दुष्प्रापं दशभिर्दृष्टान्तैरिति शेषः, पोतनिभं—यानपात्रसदृशं जिनोदितम्—अर्हत्प्रकाशितं धर्मं सागारानगारभेदाद् द्विविधं सकलं—परिपूर्णं मूलगुणोत्तरगुणसहितं लब्ध्वाऽपि—प्राप्यापि मन एव पिशाचः—उन्मादजनकत्वेन व्यंतरविशेषस्तेन ग्रहिलीकृतो—विकलीकृतः सन्, च पुनस्तं तथाविधं धर्मं विहाय—त्यक्त्वा भवाम्बुधौ—संसारसागरे पतन्—निमज्जन् जडो—मूर्खो जनो—लोक आयतिदृग्—उत्तरकालदर्शी न भवतीति ॥ ११५ ॥ ८ ॥

द्वौ भेदौ बाह्याभ्यंतरलक्षणौ यस्य, तथा संयमः—चारित्रं न, दमः—इन्द्रियदमनं, तथा न पवनादिकस्य साधनार्थं, आदिशब्दाच्चतुरशीतियोगासनसाधनादिग्रहः, किंत्विति विशेषे, मनः सुष्ठु दातम्—उपशांतं सन् मुक्त्यै—अष्टकर्ममुक्तये स्यात् ॥ ११४ ॥ ७ ॥

रत्न०—लब्ध्वाऽपि धर्ममिति०, व्याख्या—जडो—मूर्खो जनः आयतिम्—उत्तरकालं पश्यतीति आयतिदृग् नास्ति, अथवा आयतौ दृग्—बुद्धिर्यस्य स आयतिदृग् नास्ति, उत्तरकाले मम किं भविष्यतीति विचारवान्नास्तीत्यर्थः, किं कुर्वन्?—पतन्, कस्मिन्?—भवांबुधौ—भवसमुद्रे, किंकृतः सन्?—मन एव पिशाचो—भूतस्तेन ग्रहिलीकृतः सन्, किं कृत्वा?—लब्ध्वाऽपि—प्राप्यापि, च पुनः किं कृत्वा?—संत्यज्य, कं?—धर्मं, धर्मं प्राप्य पुनः सत्यज्येत्यर्थः, कीदृशं?—सकलं—पूर्णं, किंलक्षणं?—जिनैः—सर्वज्ञैरुदितं—कथितं, न तु शाक्याद्यादिष्टमिति, पुनः किंभूतं?—सुदुर्लभम्—अतिशयेन दुर्लभमित्यर्थः, पुनः कीदृशं?—पोतस्य—यानपात्रस्य निभं—सदृशमाश्रितजनतारकत्वादिति ॥ ११५ ॥ ८ ॥

तपः—कायक्लेशादिरूपो मुक्त्यै—मोक्षाय न स्यादिति, तथा द्विभेदं—बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विप्रकारं तपः—अनशनमायश्चित्तादि मुक्त्यै न स्यात्, नापि संयमः—पृथ्व्यादिसंयमादिः पञ्चाश्रवविरमणादिर्वा सप्तदशभेदः, नापि दमः—पञ्चेन्द्रियदमनं, नापि मौनं—वाक्संयमो, नापि पवनादिकस्य साधनं, पवनादिकस्येत्यादिपदेन ध्यानासनादिपरिग्रहः, साधनात्यभिलाषपदेनाभ्यासजयादिपरिग्रहः, तेन ध्यानाभ्यास आसनजयश्च मुक्त्यै न भवेदित्यपि गम्यं, अत्र पवनसाधनादिकं योगशास्त्रेभ्योऽवसेयं; एकम्—अद्वितीयमन्तःकरणं—मनः सुदान्तं—शोभनप्रकारेण नियन्त्रितं मुक्त्यै भवेदिति, अत्र संयमसप्तदशभेदसूचिका गाथा चेयं—"पुढविदगअगणिमारुयवणस्सइबितिचउपणिंदिअजीवे । पेहुप्पेहपमज्जण परिठवणमणोवईकाए ॥ १ ॥" अजीवेष्वसंयमरूप पौस्तकं संयमानं चित्रा असंयमात्मं नेमि प्रति-क्रमणसूत्रवृत्तौ, तथेदा—असंयमयोगेष्वव्यापारणे संयमयोगस्य व्यापारणमिति समवायवृत्तावित्यत्र विशेषणविनाऽवयवस्तुरिति सो-स्पेति, पुनः संयमस्य प्रकारान्तरेण सप्तदशभेदप्रतिपादिकाऽऽर्या चेयं—"पञ्चाश्रवाद्विरमणं पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कषायजयः । दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥ १ ॥" इति ॥ ११४ ॥ ७ ॥

मोक्षसाधकमिदम्., हि—यस्मात्कारणात् मनसो वशत्वं परः—परमो योग—अष्टांगयोग, मनसः किंभूतस्य ?—अन्यया—अन्येषामनसामयमोक्षस्यै-र्वाधिता—दुर्विकल्पाद्याभिरक्रान्ता—व्याप्तस्य तपोभिरतस्य—सफलस्य ॥ ११३ ॥ ६ ॥

रत्न०—तपो नेति०, व्याख्या—तपो—आपः परमेष्ठिभावैर्मुक्त्यै—मुक्तये न स्यात्, मुक्त्यै इति सर्वत्र योज्यं, तथा तपो न, किंभूतं ?—

---

१ पृथ्व्युदकाग्निमारुतवनस्पतिद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाजीवेषु । प्रेक्षोपेक्षाप्रमार्जनपरिष्ठापनमनोवचनकायेषु ॥ १ ॥

दानं च—अभयदानसुपात्रदानअनुकंपादानउचितदानकीर्त्तिदानभेदात्पंचधा, यदुक्तं—"[1]अभयं सुपत्तदाणं अणुकंपा उचियकित्तिदाणं च । तिन्निहिं मोक्खो भणिओ दुन्नि य भोगाइयं दिंति ॥ १ ॥" इति, श्रुतं च—श्रुतज्ञानं शास्त्राध्ययनमित्यर्थः, ध्यानं च—धर्मध्यानादि, तपश्च द्वादशभेदम्, अर्चनं च—अष्टप्रकारादिपूजा, ततो द्वंद्वस्तान्यादौ—प्रथमं यस्य तत्तथा, आदिपदात्तीर्थयात्राप्रतिष्ठादिधर्मकर्मपरिग्रहः; अत्रोक्तार्थे हेतुमाह—हि—यतः कारणात्कषायेभ्यः—क्रोधादिभ्यश्चिंता—आर्त्तध्यानरौद्रध्यानात्मिका तयाऽऽकुलता—व्याकुलता तयोज्झितस्य—रहितस्य पुरुषस्य मनोवशत्वं—मनसः स्वायत्तत्वं परः—प्रकृष्टो योगो—मुक्त्यंगं भवतीत्यर्थः, ननु पूर्ववृत्ते नियमवैयर्थ्यकथनेन तदंतःपातितपोवैयर्थ्यं प्रतिपादितमेव, पुनरत्र तपोवैयर्थ्यप्रतिपादने पौनरुक्त्यं स्यादिति चेन्न, पूर्वकाव्ये नियमांतःपातित्वेन तपोवैयर्थ्ये प्रतिपादितेऽपि साक्षात्तस्याप्रतिपादनादिति ॥ ११३ ॥ ६ ॥

अथ केवलस्य मनोनिग्रहस्य साक्षान्मुक्त्यंगतां दर्शयन्नुपदिशति—

जपो न मुक्त्यै न तपो द्विभेदं, न संयमो नापि दमो न मौनम् ।
न साधनाद्यं पवनादिकस्य, किं त्वेकमंतःकरणं सुदांतम् ॥ ११४ ॥ ७ ॥

रत्न०—दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादीति०, व्याख्या—मनसो निग्रहो—नियंत्रणं तमंतरेण जीवस्य दानं च श्रुतं च ध्यानं च तपश्च अर्चनं च दानतपोऽर्चनानि० तानि आदौ यस्य तत्, तपो द्वादशधा अर्चनं—देवगुरुज्ञानादिपूजनं, आदिशब्दाच्चैत्यबिंबप्रतिष्ठादि गृह्यते, वृथा—मुधा, न

---

१ अभयं सुपात्रदानं अनुकंपा-उचितकीर्तिदान च । त्रिभिर्मोक्षो भणितः द्वे च भोगादीन् ददतः ॥ १ ॥

मौनः कर्म वा शौच—कायमनसोः शुद्धिः १, संतोषः—सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा २ स्वाध्यायमध्ययनं स्वाध्यायो, मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा ३ तप्यते अनेनेति तपः—चांद्रायणादि ४ ईश्वरप्रणिधानम्—वीतरागस्य प्रणिधानम्—आत्मनः सर्वस्व संन्यासः ५ इति पञ्चविधाः, यम्यते—उपरम्यते दुर्गतिभ्य आत्मा एभिरिति यमाः, ते चाहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिंचनाः, तत्र हिंसा—प्राणव्यपरोपणं तदभावोऽहिंसा १, सूनृत— सत्यं प्रियं वा वचः २, अस्तेयम्—अदत्तादानं तदभावोऽस्तेयं ३, ब्रह्मचर्यं—मैथुनत्यागः ४, अकिंचनता—परिग्रहत्यागः ५, इति पञ्चविधाः, च पुनः यस्य मनो विकल्पैः—दुर्भिविधैर्हतम्—उपहतं स्यात् तस्य पुरुषस्य यमैर्नियमैश्च किं कार्यं स्यात् ?, अपि तु न किंचिदिति, मनसो वशत्वेऽवशत्वे च यमनियमयोर्वैयर्थ्यमिति भावः, यदुक्त—"रागद्वेषौ यदि स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? । तावेव यदि न स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥ १ ॥" ॥ ११२ ॥ ५ ॥

अथ मनोनिग्रहमन्तरेण दानादिधर्माणामपि वैयर्थ्यमुपदिशति—

दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि, वृथा मनोनिग्रहमन्तरेण ।
कषायचिन्ताऽऽकुलतोज्झितस्य, परो हि योगो मनसो वशत्वम् ॥ ११३ ॥ ६ ॥

धनवि०—मनोनिग्रहमन्तरेण—मनसो वशीकरणं विना दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि धर्मकर्मेति गम्यं, वृथा—मिथ्या स्यादिति, तत्र

तपु स्तस एव करोऽस्ति ततश्च किमिति भाव । च पुनर्यस्य मनो दुर्विकल्पैर्हतं—पीडितं तस्यात्मनोऽपि यमैर्नियमैश्च पूर्वोक्तैः किं कार्यं ?—न किंचिदिति, नियमा यमाश्च मनोवशीकरणप्रयोजना तत्तु दुर्विकल्पैर्हृदयं हतोऽस्यागमतमनुप्रक्षेपमपि किं प्रयोजनं तैः ?, वशवरत्वस्योगीत्यर्थं पश्चान्तरे वेति ॥ ११२ ॥ ५ ॥

हेतुः—कारणं भवेत्, अत्र हेतुशब्दोऽजहल्लिंगः। भावार्थस्तु आराधिता देवाः सुखाय न भवंति, विराधिताश्च देवा दुःखाय न भवंति, च पुनः सुषमकालः सुखाय न भवति, दुष्षमकालश्च दुःखाय न भवति, च पुनः सुहृदः सुखाय न भवंति, वैरिणश्च दुःखाय न भवंति, परं—केवलं मानसमेव वशीकृतं सुखाय भवति अवशीकृतं च दुःखाय भवतीति ॥ १११ ॥ ४ ॥

वशहत-मनःफलं

अथ मनोनिग्रहमंतरेण यमनियमादीनां वैयर्थ्यं दर्शयन्मनोनिग्रहमेवोपदिशति—

वशं मनो यस्य समाहितं स्यात्, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ?।
हतं मनो यस्य च दुर्विकल्पैः, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ॥ ११२ ॥ ५ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य मनः—चित्तं वशं—स्वायत्तं तत्समाहितं—समाधियुक्तं रागद्वेषरहितं स्याद्—भवेत्तस्य पुरुषस्य नियमैः—शौचादिभिः पंचभिः च पुनर्यमैः—अहिंसादिभिः किं स्याद् ?, अपि तु न किंचिदित्यर्थः; अत्र यमनियमयोः स्वरूपं चेदं, नियम्यते चित्तमेभिरिति नियमास्ते च "नियमाः शौचं संतोषः, स्वाध्यायतपसी अपि। देवताप्रणिधानं चे"ति, (अभिधानचिंतामणिः १ कांडं) शुचे-

---

दिरपि न, सुहृदो—मित्राण्यपि न वा, पुनररयोऽपि न सुखाय न दुःखाय चेति यथार्हं योजनीयं, परं—केवलमेकं जंतोः—जीवस्य मानसं—मन एव सुखाय दुःखाय च भवेद्यतः। किंलक्षण ?—ससारचक्रे—संसारसमूहे अथवोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणे द्वादशारससारचक्रे भ्रमणं तस्यैकः—अद्वितीयो हेतुः—कारणमत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, इदं वचनं सज्ञिन आश्रित्य ज्ञेयं; असंज्ञिना मनसः अभावेऽप्यनंतसंसारचक्रभ्रमो दृश्यते तेनेत्यर्थः ॥ १११ ॥ ४ ॥

रत्न०—**वशं मनो यस्येति०** व्याख्या—मनो वशं—स्वायत्तं सत् समानतालक्षणैः हितं—सुस्थं समाधिमत्स्यात्तस्यात्मनो नियमैः—शौचसंतोषस्वाध्यायतपोदेवताप्रणिधानलक्षणैः पंचभिर्यमैः—अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिंचन्यैः पंचभिश्च किं कार्यं ?—किं प्रयोजनं, ते तु मनोवशीकरणायैव संति,

पवर्गौ प्रसिद्धौ तथा नरकं प्रसिद्धं ददाति—दत्ते, यत्र मनः स्वर्गापवर्गौ ददाति, अथवा च नरकं ददातीत्यर्थः, तदन्तःकरण—स्वमनः सतत—निरन्तरं प्रयत्नात्—उद्यमतो परं—आयत्तं कुरुष्व—विधेहीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ३ ॥

अथ मनस एवैहिकपारलौकिकसुखकारणतां दर्शयन्नुपदिशति—

सुखाय दुःखाय च नैव देवा, न चापि कालः सुहृदोऽरयो वा ।
भवेत् परं मानसमेव जन्तोः, संसारचक्रभ्रमणैकहेतुः ॥ १११ ॥ ४ ॥

धनवि०—जंतोः—प्राणिनः सुखाय च पुनर्दुःखाय देवा—हरिहरादयो नैव भवन्ति, च पुनः कालोऽपि—सुषमदुःषमादिः कृत-युगादिर्वा सुखाय दुःखाय न भवति, नापि सुहृदो—मित्राण्यथवा अरयः—शत्रवः सुखाय दुःखाय भवन्ति, परं—केवलं मानसमेव—अन्तः-करणमेव जन्तोः संसारचक्रे—भवसमूहेऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीरूपकालचक्रे संसारचक्रे भ्रमण—पुनः पुनः पर्यटने एकः—अद्वितीयो

रत्न०—अथ किमिति कार्यमित्याह मनोवशीकरणमुपदिशन्नाह—स्वर्गापवर्गाविति० व्याख्या—हे आत्मन्! यदन्तःकरण—मनो वश च सदयं च शान्तं सत् जन्तो—जीवस्य स्वर्गश्च अपवर्गश्च स्वर्गापवर्गौ—त्रिदिवमोक्षौ अन्तर्मुहूर्तमात्रेण श्रीमन्नेमिप्रसन्नचन्द्रराजर्षीरिव ददाति, यतः सविति श्रेयं, तथा—अन्तर्मुहूर्तमात्रेण नरकं तन्दुलमत्स्यस्येव ददाति, अतो सविति श्रेयं, तत्—तस्मात् हे आत्मन्! तदन्तःकरणं मनः—आयत्तं कुरुष्वेति ॥ ११० ॥ ३ ॥

रत्न०—सुखाय दुःखाय चेति० व्याख्या—हे आत्मन्! देवाः सुखाय—सुखहेतवे दुःखाय—दुःखहेतवे च न भवन्ति, तथा कालः—प्रावृट्-

मनसश्चिरंतनमित्रता व्यवहारतोऽनेकभवसंबंधादेव प्रतीता, अप्रसन्नस्य प्रसत्तिप्रार्थनायोग्यता भवतीति मनसोऽप्रसत्तिस्वरूपं दर्शयति–यतो दुर्विकल्पनिकरैः–दुष्टचिंतनसमूहैस्त्वं मां भवे–संसारे किं–किमर्थं क्षिपसे?–क्षेपणं कुरुषे, मयाऽञ्जलिः–प्रार्थनापूर्वकं करसंयोजनं बद्धो–रचितस्तव मनसः पुरस्तादितिगम्यं, प्रार्थनामेवाह–त्वं मयि कृपां–दयां कुरु–समाचर, का कृपा कर्त्तव्येत्याह–सद्विकल्पान् धर्मध्यानहेतुकार्यचिंतनलक्षणान् भज–आश्रय, चिरंतनां मैत्रीं–मित्रत्वं कृतार्थय–कृतार्थां–सफलां कुर्वित्यर्थः; एतावत्प्रार्थनाकरणे हेतुमाह–यतः कारणादहं नरकान्–नरकगतेर्विभेमि–भयं गच्छामीति ॥ १०९ ॥ २ ॥

अथ मनसः सामर्थ्यं दर्शयन् तद्वशीकार्यमित्युपदिशति—

स्वर्गापवर्गौ नरकं तथाऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण वशावशं यत् ।
ददाति जंतोः सततं प्रयत्नाद्वशं तदंतःकरणं कुरुष्व ॥ ११० ॥ ३ ॥

धनवि०—यन्मनोऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण–द्विघटिकाप्रमाणकालमात्रेण वशं च–आयत्तमवशं च–अनायत्तं सज्जंतोः–प्राणिनः स्वर्गा-

अन्तःकरणवशता

रत्न०—अथात्मा भीतः सन् मनःसुहृदं विज्ञपयति–चेतोऽर्थये इति०, व्याख्या—जीवः कथयति–हे चेतः!–हे मनस्त्वां प्रत्यहमर्थये–याचे हे चिरत्नसख!–हे चिरकालीनमित्र त्वं मयि विषये प्रसीद–प्रसन्नं भव, मां प्रति दुर्विकल्पाना निकराः–समूहास्तैर्हेतुभिर्भवे–संसारे किं क्षिपसे?, प्रसाद कृत्वा मा क्षिपस्वेत्यर्थः । त्वा प्रति मयाऽञ्जलिः–प्रसृतिद्वययोजनरूपो बद्धः । किमर्थमित्याह–त्वं कृपां कुरु, कृत्वा सतः–शोभनान् विकल्पान् भज–श्रय, तथा मैत्रीं कृतार्थय–सफलय यतो हेतोरहं नरकाद्बिभेमीति ॥ १०९ ॥ २ ॥

धनवि०—हे जीव !—आत्मन् मनःकैवर्तकः—चित्तधीवरः कुविकल्पसूत्रजैः—कुत्सितकल्पनातन्तुभिः कुकर्मजालैः—ज्ञानावरणाद्यष्टविधदुष्कर्मबन्धनमत्स्यजालैर्गाढम्—भृशं निबध्य—नियम्य विसारवत्—मत्स्यमिव त्वां नरकाग्निभिः—नरकस्थवैश्वानरैः पचनप्रकारैश्चिरं—चिरकालं पक्ष्यति—पचनक्रियाविषयं करिष्यति, इत्यनवराद्धेतोरस्य—अमुष्मै मा विश्वसीः—विश्वासं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १०८ ॥ १ ॥

अथ दुष्ट मनोऽनुकूलयन्नाह—

चेतोऽर्थये मयि चिरत्नसख ! प्रसीद, किं दुर्विकल्पनिकरैः क्षिपसे भवे माम् ? ।
बद्धोऽञ्जलिः कुरु कृपां भज सद्विकल्पान्, मैत्रीं कृतार्थय यतो नरकाद्विभेमि ॥ १०९ ॥ २ ॥

धनवि०—हे चेतः ! अहमर्थये—प्रार्थनां करोमि हे चिरत्नसख !—हे चिरन्तनमित्र त्वं मयि—मद्विषये प्रसीद—प्रसन्नं भव, यतस्त्वमनो

रत्न०—अथ मनःकैवर्तो मत्स्यमिव त्वां बद्ध्वा पक्ष्यति न विश्वसनीय इति दर्शयति—कुकर्मजालैः कुविकल्पसूत्रजैरिति० व्याख्या—हे जीव ! मन एव कैवर्तकः—धीवरस्त्वां प्रति विसारं—मत्स्यमिव विसारवत् पक्ष्यति—पाकविषयीकरिष्यति, कैः ?—नरकाग्निभिः—नरकवासा एवाग्नयस्तैः, क्व ? —चिरं—चिरकालं, किं कृत्वा ?—निबध्य—बद्ध्वा, कथं ?—गाढम्—अत्यर्थं, कैः ?—कुकर्माण्येव जालानि—मत्स्यबन्धनोपकरणानि तैः, किंलक्षणैः ?—कुविकल्पा एव सूत्राणि—तन्तवः तेभ्यो जायन्त इति कुविकल्पसूत्रजानि तैः, धीवरोऽपि जालैर्मत्स्यं निबध्याग्निभिश्चिरं पचतीति युक्त उपमानोपमेयभावः, इति हेतोस्त्वमस्य मनःकैवर्तकस्य मा विश्वसीः—मा विश्वासं कुर्याः, यथाऽस्य जाले न पतसि तथा यतेथा इति ॥ १०८ ॥ १ ॥

सन्–शास्त्रोक्तार्थाद्विपरीतसमाचरणः सन् यतसे–उद्यमं कुरुषे ॥ १०७ ॥ ७ ॥

विपरीत-कारिता

इति श्रीतपोगच्छनायक...भट्टोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्याय...श्रीधनविजयगणि-
विरचितायां...शास्त्राधिकारनाम्न्यष्टमी पद्यपद्धतिः ॥ ८ ॥

विपरीत–चिरं चतुर्गतिदुःखराशिजनकं विषयासेवनं करोषीत्येवंशीलो विपरीतकारी ॥ १०७ ॥ ७ ॥

९ चित्तदमनाधिकारः ॥

मनसोऽविश्वासः

ननु मनोनिग्रहं विनाऽनंतरोक्तेन शास्त्रद्वारेण किं स्यादित्याशंकायां मनोनिग्रहद्वारमुपदिशन्नाह—

अथ मनः ।

अथ मन इति, अथ शास्त्रद्वारकथनानंतरं मनः–चित्तं निग्रहविषयीकार्यमिति मनोनिग्रहद्वारमुपदिश्यते इति । तत्र प्रथमं मनसो धीवरसादृश्यं दर्शयन्नुपदिशति—

कुकर्मजालैः कुविकल्पसूत्रजैर्निबध्य गाढं नरकाग्निभिश्चिरम् ।
विसारवत् पक्ष्यति जीव ! हे मनःकैवर्त्तकस्त्वामिति माऽस्य विश्वसीः ॥ १०८ ॥ १ ॥

यथाश्चतुर्गतिदुःखततीर्विवोढुमशक्तो—भगवदुक्तसिद्धान्ततो हृदि—चित्ते विभाव्य—विमृश्य तथा—येन प्रकारेण धर्मं कुरु—विधेहीति, यथा—येन प्रकारेण तवैताश्चतुर्गतिदुःखततयो न स्युः—न भवेयुरिति ॥ १०६ ॥ ६ ॥

अथ आत्मानमुपालभते—

आत्मन्! परस्त्वमसि साहसिकः श्रुताक्षैर्यद्भाविनं चिरचतुर्गतिदुःखराशिम् ।
पश्यन्नपीह न बिभेषि ततो न तस्य, विच्छित्तये च यतसे विपरीतकारी ॥ १०७ ॥ ७ ॥

धनवि०—हे आत्मन्!—हे प्राणिन् यत्—यस्मात्त्वं परः—उत्कृष्टः साहसिकः—अविमृश्यकारी असि—वर्तसे, यत्—यस्मात्त्वमिह—संसारे भाविनं—भविष्यन्तं चिरं चतुर्गतिदुःखराशिं—देवमनुष्यतिर्यग्नरकलक्षणदुःखसमूहं श्रुताक्षैः—श्रुतलोचनैः पश्यन्नपि—विलोकयन्नपि ततश्चिरचतुर्गतिदुःखराशेर्न बिभेषि—न भीतिं प्राप्नोषि, च पुनस्तस्य चिरचतुर्गतिदुःखराशेर्विच्छित्तये—विशेषेणोच्छेदाय विपरीतकारी—

गतीनां—नरकतिर्यग्देवमनुष्याणां दुःखततीः प्रति—दुःखश्रेणीः प्रति जिनेन—अर्हता भणितोक्तो य सिद्धान्तः—सिद्धान्तस्तस्मात् हृदि—मनसि विमृश्य—विचार्य त्वं तथा कुरु । किं०?—भति—अतिशयेन भय चाञ्चल्यात्, कथ?—यावत्, कम्?—अनन्तम्—अन्तरहितमनोहरं—कस्य, तथा कथं?—यथा इमाः चतुर्गतिदुःखततयस्तव न स्युः—न भवन्तीति ॥ १०६ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ चतुर्गतिदुःखराशिं भाविनं जानानस्याप्यात्मनोऽधर्मे प्रवृत्तिमतः साहसिकत्वं दर्शयति—आत्मन्! परस्त्वमसीति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं परः—उत्कृष्टः साहसिकः—अविमृश्यप्रवृत्तिकार्यसि यतो हेतोर्भाविनम्—भविष्यन्तं चिरं—चिरकालं चातुर्गतिकं दुःखराशिं श्रुताक्षैः—श्रुतनेत्रैः पश्यन्नपीह—संसारे न बिभेषि—भयं नाप्नोषि, ततो हेतोस्तस्य—चातुर्गतिकदुःखराशेर्विच्छित्तये—विच्छेदाय च पुनर्न यतसे—न यत्नं करोषि, यतस्त्वं विपरीतकारी—

गदाश्च–रोगा दुःसुताश्च–कुपुत्रा इति द्वंद्वस्ते आदिर्येषां ते तथा तैः, आदिपदात्कुग्रामकुनरेंद्रसेवाकुभोजनकुकलत्रनिर्धनत्वनिष्पुत्रत्व-कन्याबहुत्वादिभिः, पाठांतरेण दुष्कुटुंबकैः–अपरमात्रादिभिः ध्रुवं–निश्चितं नृजन्मनः–मनुष्यावतारस्य विरसता–वैरस्यं स्याद्–भवति, तत्–तस्मात्पुण्यतो–धर्मकर्मतो नृजन्मनः सरसतां–सारस्यमानय–प्रापयेति ॥ १०५ ॥ ५ ॥

अथ शास्त्रोपदिष्टचतुर्गत्याश्रितोपदेशाख्यप्रतिद्वारमुपसंजिहीर्षुरुपदिशन्नाह—

इति चतुर्गतिदुःखततीः कृतिन्नतिभयास्त्वमनंतमनेहसम् ।
हृदि विभाव्य जिनोक्तकृतांततः, कुरु तथा न यथा स्युरिमास्तव ॥ १०६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे कृतिन् !–हे पंडित त्वमनंतमनेहसम्–अनंतं कालं यावदनुभूता इत्यनंतरोक्तस्वरूपा अतिशयेन भयं यासु ता अति

स्यादित्यर्थः, कैः :–इहलोक १ परलोकभया २ ऽऽदाना ३ ऽऽकस्मिका ४ ऽऽजीविका ५ मरणा ६ ऽयशोभय ७ लक्षणास्सप्त भीतयः तथा राजामात्यबलवदादीनामभिभवः, तथेष्टाना–स्त्र्यादीना विप्लवो–विरहः तथा अनिष्टाना–दस्युपारदारिकपिशुनानां योगः–संबंधः तथा गदा–रोगाः तथा दुः–दुष्टाः सुताः–पुत्रास्ते आदौ येपा तैर्हेतुभिः, आदिशब्दादुष्टभ्रातृभार्यादीनां ग्रहणं, तथा दुष्कुटुंबकैरिति वा पाठातरं । हे आत्मन् ! तस्य नृजन्मनः सरसतां पुण्यतः–पुण्यकार्यकरणादानय, अत्र रसशब्दो लक्षणया प्रयुक्तः, यथा सरसं वस्त्वाम्रादि मनोहरं सुस्वादु सुखदं च भवति तथा नृजन्मापि कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथोपसहारवाक्यमाह–इति चतुर्गतिदुःखततीरिति० व्याख्या—हे आत्मन् हे कृतिन् !– हे पंडित इति–पूर्वोक्तप्रकारेण चतु-

दुःखततेर्भावः

ननु देवभवेषु सुखान्यपि बहूनि भवतीति किमत्यैकपक्षपणितं(?)दुःखैरित्याशङ्क्याह—वाऽथवा तत्सुखैः—देवभवसुखैः परिणामदुःखैः—परिणामेन—परिपाकेऽपि भावुकपुण्यक्षयलक्षणेन दुःखैः—दुःखजनकैः किं स्यात् ?, न किमपीत्यर्थो, आचार्यस्तु "व सुरविमाणविभव(?) चिंतिय चवणं च देवलोगाओ । अइबलियं चिय जमवि फुट्टइ सयसक्करं हिययं" ॥ १ ॥ इत्यादिगाथाभावनया, भगवतीसूत्रे प्रथमशतके सप्तमोद्देशके देवानां च्यवनकालेऽप्रतनभवोत्पत्तिस्थानमसमवसं दृष्ट्वा कियत्कालमनाहारका भवन्तीत्यादिभावनया च स्वात्म एवेति ॥ १०४ ॥ ४ ॥

अथ प्रागोक्त मनुष्यगतिगतदुःखस्वरूपं संक्षेपमुपदिशति—

सप्तभीत्यभिभवेष्टविप्लवानिष्टयोगगददुःसुतादिभिः ।

स्याद् ध्रुवं विरसता नृजन्मनः, पुण्यतः सरसतां तथानय ॥१०५॥५॥ "दुष्टदंभके"इति वा पाठः

धनवि०—सप्त—सप्तसंख्याः भीतयश्च—पूर्वोक्ता अभिभवश्च—पराभवः इष्टविप्लवश्च—प्रियवियोगोऽनिष्टयोगश्च—अप्रियसंयोगो

॥ इतरेतरद्वन्द्वः तैस्तः मिथो—परस्परं भवन्ति—एवममुना प्रकारेण सुरेष्वपि सुखानि भवंति, कथं ?—नित्यं, वा पुनस्तेन हेतुना तेषां सुखेष्वपि दुःखं किं स्याद् ?, अपितु न किमपि । तत्र किं० ?—परिणामेन—परिपाकेन दुःखयतीति दुःखानि तै, अत्र गर्भस्थितिभीतत्वेन भिन्नपरिपाकदुःखदुःखानामपि दुःखं गृहीतं, अन्यथा तेषां दुःखस्याप्यभावात् कथं दुःखानि सुखिति ? ॥ १०४ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ मनुष्यगतिसंबन्धिदुःखान्याह—सप्तभीतीति० व्याख्या—ध्रुवं नृजन्मनो—मनुष्यभवस्य विरसता—रसरहितत्वं स्याद्, नि वास्तव

---

१ दं सुरलोकविभव चिन्तयित्वा च्यवनं च देवलोकात् । अतिबलिकमेव हृदयं यदेव शतधा स्फुटति ॥ १ ॥ उपदेशमाला.गा. १४६

अथ शास्त्रोक्तं देवगतिस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

देवेष्वन्य-
दास्यादि

मुधाऽन्यदास्याभिभवाभ्यसूयाभियोऽन्तगर्भस्थितिदुर्गतीनाम् ।
एवं सुरेष्वप्यसुखानि नित्यं, किं तत्सुखैर्वा परिणामदुःखैः ? ॥ १०४ ॥ ४ ॥

धनवि०—मुधा—उदरपूरणार्थरहितमन्येषां **दास्यं**—किंकरता **अभिभवश्च**—देव्याः परबलवत्तरदेवैर्बलात्कारेण अविचारणादि**रभ्यसूया** च—अभि—सामस्त्येनासूया—परगुणासहनम्, असूयाऽन्यगुणदूषणमितिवचनाद् मत्सर इत्यर्थः, **मुधाऽन्यदास्याभिभवाभ्यसूया** भवंति, च पुनरंते—देवभवस्थितिपर्यवसाने यद्वाऽन्तश्च—देवभवायुःपर्यवसानं **गर्भस्थितिश्च**—मनुष्यतिर्यक्स्त्रीणामुदरेषु गर्भत्वेनावस्थानं **दुर्गतयश्च**—पृथिव्याद्येकेंद्रियेषु गमनान्यंतगर्भस्थितिदुर्गतयस्तासामेवम्—अमुना प्रकारेणोक्तान्यसुखानि—दुःखानि **सुरेष्वपि**—देवगतिगतजंतुष्वपि **नित्यं**—निरंतरं भवंति, अत्र सुरेष्वपीत्यत्रापिशब्दो यदि सुरेष्वपि दुःखानि तदा नारकादीनां का वार्तेति सकलसंसारस्य दुःखमयत्वद्योतकः;

महिषेभ्यो गजाना गजेभ्यश्चेत्यादि अन्यजातीयेभ्यो गजाना सिंहेभ्यः सिंहानां सरभेभ्यश्चेत्यादि भयं, तथाऽपमृत्युः—क्षुत्तृड्गाढवेदनाक्रांतत्वेन मरणं तौ इति—अमुना प्रकारेण दुःखानि भवंतीति योगः, किंलक्षणानि ?—दारुणानि, केषु ?—तिर्यक्षु ॥ १०३ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ सुरगतिमाश्रित्य दुःखानि दर्शयति—**मुधाऽन्यदास्येति०** व्याख्या—मुधा—वृथा मनुष्यास्तु वेतनग्रहणेनोदरभरणार्थं दास्यादिकर्म कुर्वंति देवास्तु वेतनोदरभरणे विनैव तत्कुर्वंतीति मुधाशब्दप्रयोगः, अन्येषाम्—इंद्रादीनां दास्यं—दासकर्म तेषामेवाभिभवः—पराभवो वज्रादिना ताडनादिकस्तथाऽभ्यसूया—परस्परमीर्ष्या इतरेतरद्वंद्वः ता भवंतीत्यन्वयः, अंतश्च—च्यवनं गर्भस्थितिः—गर्भः सः, तथा दुर्गतयः—श्वपचादिकुलोत्पत्तिलक्षणा

अथ श्लोकेन तिर्यग्गतिस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

बन्धोऽनिशं वाहनताडनानि, क्षुत्तृड्दुरामातपशीतवाताः ।
निजान्यजातीयभयापमृत्यू, दुःखानि तिर्यक्ष्विति दुःसहानि ॥ १०१ ॥ ६ ॥

धनवि०—अनिशं—निरंतरं बन्धो—रज्ज्वादिभिर्नियमनं दुःखं भवति, च पुनरपि वाहनानि च—रथशकटकटेकवादिषु योजनानि ताडनानि च—कशांकुशप्राजनादिभिः प्रहारविषयीकरणानि वाहनताडनानि, दुःखानि भवन्ति, च पुनः क्षुत्—क्षुधा तृट् च—तृषा दुरामाः—दुष्टरोगा कुष्ठभगन्दरपामाकच्छ्वादयः आतपाश्च उष्णर्तुभवाः शीतानि च—शीतकालभवानि शैत्यानि वाताश्च—वर्षाकालभवाः पवनाः क्षुत्तृड्दुरामातपशीतवाताः दुःखानि भवन्ति, च पुनर्यत्र निजान्यजातीयभयं च—सजातीयपरजातीयजन्तुभ्यो भीतिरपमृत्युश्च—गल-मोटनगलकर्तनादिमरणं निजान्यजातीयभयापमृत्यू दुःखे भवतः, इत्यमुना प्रकारेणोक्तानि तिर्यक्षु—तिर्यग्गतिगतजन्तुषु दुःखानि दुःसहानि—दुःखेन सहनीयानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ तिर्यग्गतिसम्बन्धीनि दुःखानि दर्शयति—बन्धोऽनिशमिति० व्याख्या०—अनिशं—निरंतरं बन्धो—बन्धनं, अनिशमिति सर्वत्र योज्यं, तथाहि भवतो भवंति चेति यथार्हं योजनीयं, वाहनानि—अतिभारस्योत्पाटनानि रथादौ कृषिकर्मणि योजनानि च ताडनानि प्राजनकादिभिस्तथा क्षुत्—बुभुक्षा तृष्णा—तर्षो दुरामा—रोगा अतिभारवाहनसंजातव्रणादिकरास्तथा आतपः शीतं वातो—वायुस्ते इतरेतरद्वन्द्वः, तथा निजान्यजातीयेभ्यो महिषाणां

धनवि०—च पुनर्यत्र नरके तीव्रा—दुःसहाः सुरकृताः—परमाधार्मिकदेवकृता विविधाः—छेदनभेदनपचनादिका व्यथाः—पीडाः सति, अत्र परमाधार्मिककृता इत्युपलक्षणं, तेन "सत्तसु खित्तज वेयण अन्नुन्नकयावि पहरणेण विणा । पहरणकयावि पंचसु तिसु परमाहम्मियकयावि" ॥१॥ इत्यादिस्मरणं, हे कुमते !—हे कुबुद्धे अमुष्माद्—अनंतरोदितस्वरूपात सततं—निरंतरमाक्रंदारवैः—आक्रंदशब्दैरभ्रभृतः—अभ्रं—नभोमार्गं भरति—पूरयतीत्यभ्रभृत्तस्मात्, तथा भाविनो—भविष्यतो नरकाद्—नरकगतेः किमिति प्रश्ने नो बिभेषि ?—नो भयं प्राप्नुषे इति काकूक्त्या, यद्—यस्मात्त्वं कषायी—क्रोधादिमान् क्षणसुखैः—स्तोककालसुखैर्विषयैः—शब्दादिभिर्मोदसे—हृष्यसि ॥१०२॥२॥ अनंतरोक्तपद्यद्वयस्य युग्मरूपतां साक्षाद्दर्शयन्नाह—युग्ममिति ।

स्त्रागरोपमाणीत्यादि संग्रहणीसूत्रतो ज्ञेयं, इह तु विस्तरभयान्न प्रतन्यते । तानि किं० ?—न विद्यंते उपक्रमा—अतरायुस्त्रुटिहेतवो येषु तानि, नारका देवाश्च निरुपक्रमायुष्का भवंतीति, स्पर्शः खरः अतितमाम्—अतिशयेन, कुतः ?—क्रकचादिति—क्रकचतः करपत्रतः, च पुनरितो—मनुष्यलोकाद्दूरशैत्यतापौ—दूरान्—अत्यर्थं शैत्यं च तापश्च तौ अनंतगुणितौ, दुःखयत इति दुःखौ—दुःखकारिणावित्यर्थः भवतः । अथ क्षेत्रवेदनामुक्त्वा परमाधार्मिकदेवकृतां वेदनामाह—च पुनस्तीव्रा व्यथाः—पीडाः सुरैः—परमाधार्मिकैः कृता भवति, किंभूता ?—विविधा—नानाप्रकारास्तप्तलोहपुत्रिकालिंगनदापनतप्तत्रपुपानकरणवैतरणीनद्युत्तारणादिकाः हे आत्मन् !—हे कुमते भाविनो—भविष्यतोऽमुष्मान्नरकात्किं न बिभेषि ?—भयं न प्राप्नोषि, अपितु बिभीहि । किं० ?—सततं—निरंतरमभ्रम्—आकाशं बिभर्तीति अभ्रभृत्तस्मादाक्रंदा—वेदनयोगात् पूत्कारास्तेषां आरवाः—शब्दास्तैः, यद्—यस्मात्कारणात्त्वं विषयैः पंचभिः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शैर्मोदसे—हृष्यसि, किंलक्षणैः ?—क्षणं यावत्सुखयंतीति क्षणसुखास्तैः, त्वं कीदृशः ?—कषायी—कषायवान् ॥१०२॥ युग्मं ॥

गुणः कक्कचतोऽपि—करपत्रस्पर्शोऽपि अतिसमाम्—अतिशयेन खरः—कर्कशो भवतीत्यर्थः, न पुनरेष नरके दुःखी—दुःखोत्पादकादिभ्यो—मनुष्यलोकगतवह्निसंतापादनन्तगुणितो—अनन्तनामकगुणकारेण गुणितो भूयान्—अत्यर्थं शैत्यतापौ स्तः, किंच—अत्र शैत्यतापस्वरूप भावी-भावाभिगमप्रतीतषष्ठपृथिवीयोदेशकप्रदर्शितदृष्टान्तद्वयेनावसेय, यथा—कैलाससमेम प्रमाणेन लोहस्वरूपेण यावत् पुनः पुनः ध्माते कृत्वे दह्यमाने लोहगोलके नरकशीतभूमौ मोचिते एकेनैव निमेषोन्मेषान्तरेण पुनरुद्धर्तुमीप्सिते स लोहस्वरूपो लोहगोलक नरकभूमिगत-शैत्येन द्रुतमेव विलीनमेव पश्यति, इतोऽपि शैत्यादधिकतरं शीतं नरके इति शैत्यदृष्टान्तः १ । अथ तेनैव लोहस्वरेण मासं यावत्पुनः पुनर्ध्माते कृत्वे पुनः शीतीकृते च लोहगोलके उष्णनरकभूमौ मोचिते निमेषोन्मेषान्तरेण पुनरुद्धर्तुमीप्सिते नरकभूमिगतोष्णत्वेन स तं विलीनमेव पश्यति, इतोऽप्यधिकतरमुष्णत्वं नरके इत्युष्णदृष्टान्तः २ । पुनरत्रार्थे दृष्टान्तद्वयं, यथा मत्तो गजस्तपार्त्तो ग्रीष्मपिपासितोऽपूर्णां पुष्करिणीं प्राप्य यथा मोदते तथा शीतवेदनानरकादुद्धृतो नारकी मनुष्यसंबन्धिनमग्निसमेव शीतं हिमपुञ्जादिकं प्राप्य नरकगतो शीतवेद-नामपाकुर्वन् मोदते, इतोऽप्यधिकतरा नरकेषु शीतवेदना, इति शैत्ये हस्तिदृष्टान्तः ३ । एवमुष्णवेदनायां तथाविध एव हस्ती तथाविधां पुष्क-रिणीं प्राप्य यथा मोदते तथोष्णवेदनानरकादुद्धृतो नारकी मनुष्यलोकसंबन्धिनमनुष्णं तापापहं प्राप्य नरकभूमिगततापमपाकृत्य मोदते, इतोऽप्यधिकतरोष्णवेदना नरकेषु, इत्यादि विस्तरार्थिभिर्ग्रन्थान्तरतोऽवसेयं ॥ १०१ ॥ १ ॥

सुखेऽपि आत्मने आयुरपि उपचारात्पुरवासिनो यथा गृह्यते, एकवचनं तु जातिमाश्रित्य, तर्हि यस्य संबन्धिनः पुद्गलकस्य दुर्गभाव् किमुच्यत इति ।, एवं परमाणोरपि गवेषकत्वं दर्शितं, तथा आयूंषि—जीवितानि सागरमितानि—सागरोपमानि संति, यथा रत्नप्रभायामेक सागरोपम स्थित्यां प्रथमा-

अथ चतुर्गत्याश्रितोपदेशः ।

अथ शास्त्रद्वारे एव शास्त्रोपदिष्टचतुर्गत्याश्रितोपदेशाख्यं प्रतिद्वारं वक्तुकाम आह—अथेति शास्त्राण्याश्रित्योपदेशानंतरं शास्त्रोक्तचतुर्गत्याश्रितोपदेशः कथ्यत इत्यर्थः; तत्र प्रथमं पद्यद्वयेन शास्त्रोक्तं नरकगतिस्वरूपं दर्शयन्नुपदिशति—

दुर्गंधतो यदणुतोऽपि पुरस्य मृत्युरायूंषि सागरमितान्यनुपक्रमाणि ।
स्पर्शः खरः क्रकचतोऽतितमामितश्च, दुःखावनंतगुणितौ भृशशैत्यतापौ ॥ १०१ ॥
तीव्रा व्यथाः सुरकृता विविधाश्च यत्राक्रंदारवैः सततमभ्रभृतोऽप्यमुष्मात् ।
किं भाविनो न नरकात् कुमते ! बिभेषि ?, यन्मोदसे क्षणसुखैर्विषयैः कषायी ॥ १०२ ॥ २ ॥ 'युग्मं'

धनवि०—यस्य नरकस्याणुतोऽपि—परमाणुकणोपमितादपि दुर्गंधतो—दुरभिगंधतोऽहिमृतकादिस्वरूपतः पुरस्य—लक्षणया मनुष्यलोकसंबंधिसकलनगरलोकस्य मृत्युः—मरणं भवति, च पुनर्यत्र नरकेऽनुपक्रमाणि—निरुपक्रमाणि सागरमितानि—दशकोटाकोटिपल्योपमरूपसागरोपमप्रमाणानि अर्थादुत्कृष्टतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमितान्यायूंषि—जीवितानि संतीति, च पुनर्यत्र नरके स्पर्शः—स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो

रत्न०—अथ चतुर्गतिमाश्रित्योपदेशाख्यो नवमोऽधिकारः प्रस्तूयते—तत्र तावत्प्रथमं नरकगतिमाश्रित्योपदिशति—दुर्गंधतो यदणुतोऽपीति०, तीव्रा व्यथा० इति च युग्मव्याख्या—यस्य नरकस्य—नैरयिकाणां वासक्षेत्रस्याणोः—परमाणोरपि दुर्गंधतो—दुर्गंधात्सकलस्य पुरस्य मृत्युर्भवति, पुरस्ये-

सत्ये फलसत्त्वात्, अत्र दृष्टान्तमाह—यद्—यस्मात्कारणात्सितायाः—शर्करायाः वहनश्रमात्—उत्पन्नपरिश्रमस्खरो—गर्दभः सुखी—सुखवान्न स्यादिति, यदुक्तं—"जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी नहु चंदणस्स । एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥ १ ॥"[1] इति ॥ १०० ॥ ९ ॥

इति श्रावकादि षोडशपदेऽष्टमद्वारे नवपद्यः वैराग्यशास्त्राणामित्युपदेशस्य प्रथमं श्लोकार्थं व्याख्यातं ॥

विशेषे, वैराग्यमित्यादिः—पठिती अनुष्ठिते—सदनुष्ठाने शास्त्रागमा फलति, यथाऽऽगमस्य दृष्टा आसारादिमि फलैः फलति तथाऽऽगमाः सुखैरेव फलैः फलन्तीत्यर्थ । तत्रार्थे दृष्टान्तमाह—यद्—यस्मात् खरो—रासभ सितायाः—शर्करायाः वहनश्रमात्—उत्पन्नश्रमस्य सुखी स्यात्, क्रियाहीनस्य केवलमेवेति खरोपमान, आगमस्य सितोपमानं, यथा सितायाः वहनश्रमस्तथा आगमस्य पठनपुस्तकवहनश्रम इति ॥ १०० ॥ ९ ॥ इत्यष्टमोऽधिकारः संपूर्णः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रसूरत्नमुनिसुन्दरसूरिकृतविवृतिसमलङ्कृतोऽयं । अध्यात्मकल्पद्रुमस्य नामाय वृत्ति, तत्रास्मोऽष्टमोऽधिकारः ॥ ८ ॥

[1] यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य भागी न तु चंदनस्य । एवं खलु ज्ञानी चरणेन हीनो ज्ञानस्य भागी नतु सुगतेः ॥ १ ॥ उपदेशमाला गा. ४२६

व्यसनतः—अत्यासक्तितः पाठेन—शास्त्राध्ययनेन किं फलं स्यादिति काकूक्त्याऽन्वयः, यः पुमानत्र—जगति दुर्विकल्पैः—दुश्चिन्तितैः करणभूतैर्दुःस्थितो—दुःस्थावस्थां प्राप्तः सन् सदनुष्ठितिषु—षडावश्यकादिसदनुष्ठानेषु प्रमादी—अलसः स्यात् ? ॥ ९९ ॥ ८ ॥ उक्तस्यैव पद्यस्य पाठांतरं दर्शयति—इति वा पाठ इति स्पष्टम् । अत्र शास्त्राण्याश्रित्योपदेशमुपसंहरन् केवलस्याध्ययनस्य जन्मांतरीयसुखं प्रति कार्यकारणभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारं दर्शयन्नुपदिशति—

अधीतिमात्रेण फलंति नागमाः, समीहितैर्जीव ! सुखैर्भवांतरे ।
स्वनुष्ठितैः किंतु तदीरितैः खरो, न यत्सिताया वहनश्रमात् सुखी ॥ १०० ॥ ९ ॥

धनवि०—हे जीव !—प्राणिन् आगमाः—सिद्धांता अधीतिमात्रेण—केवलाध्ययनेन भवान्तरे—परभवे समीहितैः—वांछितैः सुखैः स्वर्गापवर्गजैर्न फलंति—न सफला भवंति, अयमन्वयव्यभिचारः अध्ययनसत्त्वे फलासत्त्वात्, अत्रापि मात्रशब्दोऽध्ययनव्यतिरिक्तक्रिया-दिप्रतिषेधवाचकः; किंतु तदीरितैः—आगमप्रतिपादितैः स्वनुष्ठितैः—शोभनानुष्ठानैरागमाः फलंति, अयं व्यतिरेकव्यभिचारः, अध्ययना-

---

केन काव्यादिना रंजयामि ?, कस्य पार्श्वे किं गृह्णामि, कं च का च व्यामोहयामीति चित्ताभिप्रायजालैरित्यर्थः, अत्र—इह लोके दुःस्थितः—तादृगिष्टवस्त्वप्राप्त्या दुःखितो वर्त्तते, अत एव किंलक्षणः ?—प्रमादी—प्रमादवान्, कासु ?—सदनुष्ठितिषु—सदनुष्ठानेष्विति ॥ ९९ ॥ ८ ॥ इति वा पाठः—पूर्वोक्तस्यैव काव्यस्य पाठांतरमित्यर्थः ॥

रत्न०—अधीतिमात्रेणेति० व्याख्या—हे जीव ! हे—आत्मन् केवलमधीतिः—अध्ययनं अधीतिमात्रं तेन, क्रियारहिताध्ययनेनेत्यर्थः, आगमा न फलंति, कैः ?—सुखैः, कस्मिन् ?—भवांतरे, सुखैः किंलक्षणैः ?—समीहितैः—वाञ्छितैर्मोक्षसुखैरित्यर्थः, मोक्षसुखरूपफलप्रदायिनो न भवंति, किंत्विति

अनन्तरोक्तमेवार्थं बहुवचनगर्भं पाठान्तरेणैकवचनगर्भं दर्शयति—

धन्यः स मुग्धमतिरप्युदिताईदाज्ञारागेण यः सृजति पुण्यमदुर्विकल्पः ।

पाठेन किं व्यसनतोऽस्य तु दुर्विकल्पैर्यो दुःस्थितोऽत्र सदनुष्ठितिषु प्रमादी ? ॥९९॥८॥ इति वा पाठः ।

धनवि०—स पुरुषो मुग्धमतिरपि—शास्त्राध्ययनाद्यसंस्कृतबुद्धिरपि धन्यः—पुण्यवान् भवति, उदित—उत्पन्नो योऽसावर्हदाज्ञा—तीर्थ-ङ्कराज्ञा—वचनानि तेषु रागो—भक्तिविशेषः "तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं" इत्येवंलक्षणोऽदिताईदाज्ञारागेण यः पुमान् अदुर्विकल्पः—शंकाकांक्षादिकुविकल्परहितः पुण्यं—उपार्जयमानः सृजति—करोतीत्यर्थः, तु पुनरस्य पुरुषस्य व्यसनाभिनिवेशस्य किं कुर्वतो ?—इत्यत आह—तेषामागमानां पुस्तकान्, अनेन क्रियारहितेऽपि बहुपुस्तकसंग्रहेण सूचितमिति । स इति चेद्, ते नामस्थापन प्रेम—परमवे किं भाविनः ?—किं भविष्यति, क्रियाव्यसनिनामध्ययनेन महत्फलं किंचिन्नो भाविन इति सूचनमिति ॥ ९८ ॥ ७ ॥

रत्न०—पुनरर्थान्तरेण तदेव प्रकटयति—धन्यः स मुग्धमतिरिति० व्याख्या—स पुमान् मुग्धा—असदाग्रहरहिता मतिर्यस्य स मुग्धमतिरपि, शास्त्राध्ययनेऽपि मन्दमतिरित्यर्थः, धन्य—सुकृती, सः कः ?—उदिता—कथितार्हदाज्ञा—तीर्थङ्कराणामाज्ञा तस्यां रागेण—प्रेम्णा, मार्गेदाज्ञारागोऽस्तित्वं प्रेम्णेत्यर्थः । पुण्यं सृजति—करोति । विशेषणेन मुग्धमतित्वं दर्शयति—यत् किं० ?—न विद्यते दु—दुष्टा विकल्पाः—विचारणायां यस्य स, दुरिति निषेधे, पुनरस्य मुग्धमतिविपरीतस्यासद्ग्रहग्रस्तस्येत्यर्थः पाठेन—अध्ययनेन किं स्यात् ?—न किमपीत्यर्थः, कदापि दैविकसूत्रादिकग्रन्थस्योपाध्याय-प्यपने व्यावृत्तिवर्तते तेनाध्ययनं करोति, परं तस्याध्ययनं न किंचिदित्यर्थः, एतदेव हेतुदर्शनेन प्रकटयति—व्यसनतः—असम्यक्त्वेभ्यो दुर्विकल्पैः—क

१ तदेव सत्यं निःशंकं यज्जिनैः प्रवेदितम् ॥

अथ केवलशास्त्राध्ययनात् सम्यक्श्रद्धानसहितशास्त्रोक्तानुष्ठानाचरणस्याधिक्यं दर्शयन्नाह—

धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि सदनुष्ठानेषु बद्धादरा, दुस्साध्येषु परोपदेशलवतः श्रद्धानशुद्धाशयाः ।
केचित्त्वागमपाठिनोऽपि दधतस्तत्पुस्तकान् येऽलसाः, अत्रामुत्र हितेषु कर्मसु कथं ते भाविनः प्रेत्यहाः ? ॥९८॥७॥

प्रत्यहंतारः

धनवि०—ते पुरुषा धन्याः—पुण्यवंतो भवंति, ये केऽपि परोपदेशलवतः—सुगुरूपदेशाच्छ्रद्धानशुद्धाशयाः—सम्यक्त्वनिर्मलचित्ताः संतोऽनधीतिनोऽपि—अपठिता अपि दुस्साध्येषु—दुर्द्धरेषु सदनुष्ठानेषु—प्रधानक्रियासु तपःसंयमादिक्रियासु बद्धादराः—सुबद्धकच्छा भवंति, तु पुनर्ये केचिदागमपाठिनोऽपि—जैनशास्त्राध्येतारोऽपि च पुनस्तत्पुस्तकान्—जैनागमपुस्तकान् दधतोऽपि—धरंतोऽप्यत्र—इह लोकेऽमुत्र—परलोके हितेषु—सुखकारिषु कर्मसु—तपःसंयमादिकार्येष्वलसाः—प्रमादिनो भवंति ते पुरुषाः प्रेत्यहाः—परलोकहितहंतारः कथं ?—केन प्रकारेण परलोके सुखिनो भविष्यंतीति ॥ ९८ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथाल्पाध्ययनेऽपि क्रियाया उत्कर्षं दर्शयति—धन्याः केऽपीति०, व्याख्या—केऽप्यनधीतिनोऽपि—नञोऽल्पार्थकत्वादल्पपाठिनोऽपि धन्याः—सुकृतिनः, यतः किं० ?—बद्ध आदरो यैस्ते, केषु ?—संति—शोभनानि अनुष्ठानानि—क्रियाविशेषास्तेषु, किंलक्षणेषु ?—दुस्साध्येषु—निःसत्त्वजनैर्दुःखेन कर्त्तव्येषु, किंलक्षणाः ?—श्रद्धानं—सम्यक्त्वं तेन शुद्धो—निर्मलः कदाग्रहरहित इत्यर्थः आशयः—चित्ताभिप्रायो येषां ते, कस्मात् ?—परेभ्यः—सुविहितशुद्धप्ररूपकगीतार्थेभ्यः उपदेशस्य लवः—कणस्तस्मात्परोपदेशलवतः, परोपदेशलवं प्राप्येत्यर्थः, अत्र यब्लोपे पंचमी ज्ञेया, तुरिति विशेषे । केचिदागमपाठिनोऽपि साधवोऽत्र—इह लोकेऽमुत्र—परलोके हितेषु—हितकारिषु कर्मजपतपःक्रियासु अलसाः—शीतकाः संति, प्रमादिनः संतीत्यर्थः,

अथायसाम्येतून् संयमशुद्धयाम् तिरस्कारपुरस्कारेणोपदिशति—

धिगागमैर्माद्यसि रञ्जयन् जनान् नोद्यच्छसि प्रेत्यहिताय संयमे ।

दधासि कुक्षिंभरिमात्रतां मुने !, क्व ते ? क्व तत् ? क्वैष च ते भवांतरे ? ॥ ९७ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे मुने ! त्वा धिगस्तु, अत्र धिग् इति गर्ह्यं, तेन यतः आगमाद्यागमैः—सिद्धान्ताध्ययनैर्जनान्—लोकान् रंजयन्—रागमुत्पादयन् माद्यसि—मदवान् भवसि, च प्रेत्यहिताय—परलोकसुखार्थे संयमे—चारित्रे नोद्यच्छसि—उद्यमं कुरुषे, ततः कारणात्त्वं कुक्षिंभरिमात्रतां—स्वोदरपूरकमात्रमेव दधासि—धरसि, परं भवान्तरे—परभवे ते आगमाद्ये—तव क्व भविष्यति ?, च पुनस्तत् प्रेत्यहित ते—तव क्व भविष्यति ?, च पुनरेष संयमश्च—तव क्व भविष्यतीति ?, अन्यत्र धिगिति तिरस्कारवचनं, तत्र धर्मशास्त्रे धर्मोपदेशे च न दुष्यत इति चेत्, "लल्लव वा परो मा वा, विसं वा परिअत्तउ । भासियव्वा हिया भासा, सपक्खगुणकारिया ॥ १ ॥ इति वचनात् सधर्मेण शिष्यवर्गमेव पुत्रमेव वा तिरस्कारपूर्वकं हितोपदेशस्य युक्तत्वादिति ॥ ९७ ॥ ६ ॥

रत्न०—अथ क्रियां विना केवलं जिनागमाध्ययनं वृथेति सूचयति—धिगागमैरिति०, व्याख्या—हे मुने !—हे यते त्वां धिगस्तु यस्त्वमागमैः—जिनागमाध्ययनैरित्यर्थः जनान् रंजयन् माद्यसि—मदं प्राप्नोषि, हर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः, परन्तु प्रेत्य—परभवे हितार्थं त्वं संयमे—चारित्रे न उद्यच्छसि—उद्यमं करोषि ततस्त्वं कुक्षिंभरिमात्रतां दधासि—धत्से, परं भवांतरे ते—तव ते जिनागमाः क्व ? एतज्जनरंजनं क्व ? एष संयमः—चारित्रं क्व ?, अत्र भवोऽपि कदाचित् जनरंजनादिचापल्येन भवांतरे एते त्रयोऽपि न संतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ ६ ॥

---

१ रुष्यतु वा परो, मा वा, विषं वा परिवर्त्तताम् । भाषितव्या हिता भाषा स्वपक्षगुणकारिणी ॥ १ ॥

अथ सकलशास्त्राध्ययनापेक्षया धर्मशास्त्राध्ययनस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नुपदिशति—

किं मोदसे पंडितनाममात्राच्छास्त्रेष्वधीती जनरंजकेषु।
तत् किंचनाधीष्व कुरुष्व चाशु, न ते भवेद्येन भवाब्धिपातः ॥ ९६ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! जनरंजकेषु—लोकचमत्कारकारिषु ज्योतिःशकुननिमित्तादिशास्त्रेषु अधीतमनेनाधीती—अध्ययनशीलः संस्त्वं किं मोदसे—हृष्यसि?, कुतो?—नामैव नाममात्रं परमार्थतोऽर्थशून्यं पंडित इति नाममात्रं पंडितनाममात्रं तस्मात् पंडितनाममात्रादिति; हे आत्मन्! त्वं किंचन धर्मशास्त्रमधीष्व—अध्ययनविषयीकुरुष्व, च पुनरध्ययनानंतरं तत्किंचन तपःसंयमादिकमाशु—शीघ्रं कुरुष्व येनाध्ययनेन तपःसंयमादिना च ते—तव भवाब्धिपातः—संसारसमुद्रपतनं न स्यादिति, अत्राधीतीतिप्रयोग इष्टादेरिति (७–१–१६८) तद्धितसूत्रेण इन्प्रत्यये साधुः ॥ ९६ ॥ ५ ॥

रत्न०—पुनस्तदेव द्रढयति—किं मोदसे इति०, व्याख्या—हे विद्वन्! पंडितस्य नाम पंडितनाम केवलं पं० नाम पंडितनाममात्रं तस्मात् पंडितनाममात्रात्त्वं किं मोदसे?—हर्षं प्राप्नोषि?, अपि तु मा मोदस्व, यतः किंलक्षणः?—अधीती—अध्ययनवान्, केषु किं०?—जनानां रंजकानि—मनआह्लादकारीणि काव्यनाटकवसंतराजादीनि तेषु, परं तत्किंचन शास्त्रमधीष्व—पठ, च पुनस्तच्छास्त्रोक्तानं कुरुष्व येनाधीतेन येन च कर्मणा ते—तव भवाब्धिपातो—भवसमुद्रपतनं न भवेद्, एतेन जिनागममधीष्व तदुपदिष्टं च कुरुष्वेति सूचनमिति ॥ ९६ ॥ ५ ॥

श्री उत्तरा.
भावि.
पूज० वृत्ती
८ अधि०

॥ ५६ ॥

धर्मलब्धये साधुः, च पुनर्ये केचन कस्मिंश्चिदर्थघटनैः काव्यैः करणभूतैः कविरस्याविशो–नवनवकाव्यकर्तृत्वप्रसिद्धिलब्धस्तुष्टाः–संतोषवंतः संतो मोदन्ते, च पुनर्ज्योतिष–ज्योतिःशास्त्राणि वृहज्जातकादीनि नाटकानि च–नाटकशास्त्राणि भरतपिंगलादीनि नीतयश्च–नीतिशास्त्राणि चाणक्यपंचाख्यानादीनि लक्षणानि च–लक्षणशास्त्राणि पाणिनीयादिव्याकरणानि सामुद्रिकशास्त्राणि वा धनुर्वेदाश्च–धनुर्वेदशास्त्राणि द्रोणाचार्यप्रमुखविचक्षणाचार्यैर्विरचितानि ग्रन्थानां येषां तानि तथा तानि च तानि शास्त्राणि च तानि तथा तैर्ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रैः, [illegible] परे–अपरे ये केचन नराः मोदन्ते, [illegible] पुनः परं तान् प्रेमहिते–परलोकहिते कर्मणि–संयमलक्षणे कार्ये अज्ञान्–तत्त्वमार्गस्वरूपपरिज्ञानविकलान् तर्कशास्त्रादिनिपुणान् अपि एवं कुशीलधारीनेव–लोकरंजनपरानेव मृगाः–अज्ञाः, नन्वत्र मृग इति बहुवचनोपयोगो महामुनीनामर्थंकारविरचितानां प्रयोगत्वं? कथमत्र मृगा इति चेत्, अत्र ग्रन्थकृता बहुवचनप्रयोगस्य सुविहितत्वेन मुख्यरूपकत्वेन समानधर्मोपमेयानामन्यतासूचनार्थं प्रयुक्तत्वादिति ॥ १९ ॥ ४ ॥

विवित्तस्ते बहुर्वर्मकल्पणा, अत्र चणप्रत्यये सति चणा इति स्यात्, तथा केचन कविषु प्रसिद्धिस्तया –कविख्यातिस्तया –तोषं प्राप्ताः, कैः-तुमि ?–काव्यैः–काव्यपोषणैः, नवीनकाव्यकरणैरित्यर्थः, काव्यानि रघुकाव्यादीनि तेषां पठनपाठनादिभिर्वा, किं० ?–कस्मिंश्चित् –समस्तुषोऽपि येऽर्थस्तेषां घटना–रचना येषु तैः, परे–अन्ये केचन ज्योतिषं नाटकं च नीतिश्च लक्षणं च धनुर्वेदश्च २ ते आदौ येषां तानि ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादीनि तानि च तानि शास्त्राणि च २ तैस्तुष्टाः, ज्योति –ज्योतिःशास्त्रं नाटकशास्त्रं लक्षण–सामुद्रिकमपरलक्षणशास्त्रं च धनुर्वेद–आयुधाभ्याससशास्त्र, अपिशब्दादन्यकुलस्यापि गृह्यते, तान् सर्वान् श्रमणस्वरूपकल्पितोऽपि कुशीलभणीनेव मूढान्, पठ शिक्षणाम् ?–अज्ञान्–मूर्खान्, कस्मिन् ?–कर्मणि, किं० ?–प्रेम–परलोके हिते– हितकारिणि ॥ १५ ॥ ४ ॥

सार्थिका-
दीनां
सहर्ते

॥ ५६ ॥

घाचलि पापति'दि(सि० ५।२।३८)ति सूत्रेण पष्ठयां साधुः; उक्तमर्थं दृष्टांतेन द्रढयति—हि—यतो ज्योतिर्विमूढस्य—दीपदीप्तिमोहितस्य दीपपातिनः—प्रदीपांतःपतनशीलस्य शलभस्य—पतंगस्य चक्षुषी—नेत्रे कस्मै ?—किंनाम्ने गुणाय—स्वोपकाराय भवत इति, काकूक्त्या न कस्मैचिदुपकारायेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ३ ॥

तार्किकादीनां जडत्वं

अथ धर्मशास्त्राध्ययनातिरिक्तं शास्त्राध्ययनं परलोकहितं न भवतीत्युपदिशति—

मोदंते बहुतर्कतर्कणचणाः केचिज्जयाद्वादिनां,
काव्यैः केचन कल्पितार्थघटनैस्तुष्टाः कविख्यातितः ।
ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रैः परे,
ब्रूमः प्रेत्यहिते तु कर्मणि जडान् कुक्षिंभरीनेव तान् ॥ ९५ ॥ ४ ॥

धनवि०—ये केचिन्नरा वादिनां जयात्—परवादिविजयान्मोदंते—हृष्यंति, कथंभूता ?—बहवो-भूयांसश्च ते तर्काश्च-अनिष्टप्रसंजनरूपाः प्रमाणादिपदार्थरूपा वा तेषां तर्कणं—विचारणं तेन प्रसिद्धा बहुतर्कतर्कणचणाः—'तेन वित्ते चंचुचणा'विति तद्धितसूत्रेण (७–१–१७५)

प्रातस्मात एव दीपे पततीत्येवंशीलो दीपपाती तस्य, अत्रार्चादिकृते अधीतिनो ज्योतिर्विमूढस्य शलभस्योपमानं दुर्गतिपतनस्य च दीपपातोपमानमित्युपमानोपमेयभावो योजनीयः ॥ ९४ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ तत्त्वज्ञानमंतरेण यदधीतं तद्वृथेति दर्शयितुकाम आह—मोदंते इति०, व्याख्या—केचिदात्मानं पंडितंमन्या वादिना—प्रतिवादिना जयाद् मोदते—हृष्यंति, किंलक्षणाः ?—बहवस्तर्काः—षोडश पदार्थाः प्रमाणप्रमेयादयः सप्त पदार्था वा द्रव्यादयस्तेषां तर्कणं—विचारणं तत्र चणाः—

पक्षपातसुपर्णमस्मारिमिः सिद्धरसैर्गदा–राजयक्ष्मादयो रोगा नो क्षताः–न क्षयं प्रापिताः नूनं–निश्चितमस्य रोगिणो जीवित–मायु-पारम्य सुदुर्लभं–सुष्ठु–अतिशयेन दुर्लभं–दुष्प्रापं भवतीति ॥ ९३ ॥ २ ॥

अथ धनेभ्यः पूजाप्राप्त्यर्थं शास्त्राध्ययनं फलवन्न भवतीति दर्शयन्नुपदिशति—

अधीतिनोऽर्चादिकृते जिनागमः, प्रमादिनो दुर्गतिपापतेर्मुधा ।
ज्योतिर्विमूढस्य हि दीपपातिनो, गुणाय कस्मै शलभस्य चक्षुषी ? ॥ ९४ ॥ ३ ॥

धनवि०—अर्चादिकृते–पूजाप्रतिष्ठापर्यमादिपदात्स्मारपर्यमधीतिना–अध्ययनशीलस्य प्रमादिनः–प्रमादपरवशस्य अतोऽदुर्गतिपा-पतेः–इह दुर्गतिपतनशीलस्य जिनागमो–भगवत्सिद्धान्तो मुधा–निष्फलो भवति, अत्र दृष्टान्तमाह ज्योतिरिति शलभस्य चक्षुषी

दग्धसुपर्णादिभस्मपूर्णैरस्य गदा–रोगा नो क्षिता–न क्षयं नीता अस्य पुंसो नूनं–निश्चितमयमा मृतमिति संभाव्यते जीवितं सुदुर्लभम्–अतिदुर्ल-भितम् । अत्र सिद्धान्तानां रसभस्मोपमानं प्रमादपरस्य मरोगमन, सिद्धान्तरसे रसपते–पर्यन्ते साध्यानि गदा–शुष्णाद्यते गद, तत्पश्चात् तथापरि अत्र मुख्यत उपदेशस्य धर्मान्तरस एव मात्र तेषां, सिद्धान्तरसे प्रमादस्य–परिभविति व्याख्येयं ॥ ९३ ॥ २ ॥

रत्न०—यथाधीतिनोऽप्यध्ययनं वृथेति दर्शयति–अधीतिनोऽर्चादीति०, व्याख्या—अर्चादीनां–पूजादीनां कृते–प्रयोजनायाधीतिनः–अध्ययनकर्तुः साधोर्जिनागमो मुधा, जिनागम इत्युक्तेऽपि परस्ये कार्योपचाराज्जिनागमस्याधीतिः मुधा । यतः किंभूतस्य ?–प्रमादरूपे–निद्रादिप्रमादरतः, अत एव किंभूतस्य ?–अतिशयेन दुर्गतौ पतनं दुर्गतिपातस्तस्य, प्रायुक्तं प्रयोगेऽपि, एतदेव निदर्शनेनाह–ज्योतिरिति–शलभस्य–पतङ्गस्य चक्षुषी–नेत्रे कस्मै गुणाय स्याताम् ?, अपि तु न कस्मैचिद्गुणाय, प्रत्युतानर्थायेति । यतः किंभूतस्य ?–ज्योतिर्विमूढस्य दीपविषये विमूढस्य–अविवेक

सर्थः, यद्—यस्मादत्रैव—इहभवे ते—तव जीवदयार्द्रता नो आस्ते—नास्ति, च पुनर्भावनाङ्कूरततिः—द्वादशभावनारूपांकुरश्रेणिर्लभ्या—प्रत्यक्षेण लभ्यमाना नो आस्ते—नास्ति ॥ ९२ ॥ १ ॥

अथ शास्त्रश्रवणेऽपि यः प्रमादं न त्यजति तं प्रत्युपदिशति—

यस्यागमांभोदरसैर्न धौतः, प्रमादपंकः स कथं शिवेच्छुः ? ।
रसायनैर्यस्य गदाः क्षता नो, सुदुर्लभं जीवितमस्य नूनम् ॥ ९३ ॥ २ ॥

प्रमादपंक-धावनं

धनवि०—यस्य पुरुषस्यागमांभोदरसैः—सिद्धांतरूपमेघपानीयैः प्रमादपंकः—प्रमाद एवाज्ञान १ संशय २ विपर्यय ३ राग ४ द्वेष-५ स्मृतिभ्रंश ६ योगदुष्प्रणिधान ७ धर्मानादर ८ भेदादष्टविधो मद्यादिः पंचविधो वा कर्दमो न धौतो—न क्षालितः स पुरुषः कथं—केन प्रकारेण शिवेच्छुः ?—मोक्षस्पृहो भवति, अत्र शिवमिच्छतीति शिवेच्छुः । उक्तमेवार्थं दृष्टांतेन दर्शयति—यस्य पुरुषस्य रसायनैः—

पतितस्यैव शुष्कत्वादार्द्रताऽपि न भवति तेनाङ्कुरोद्गमोऽपि दुर्लभ इत्युपमानोपमेयसाम्यम्, अत्र हृच्छब्देन मन एव ग्राह्यं, नतु बाह्यहृदय, उपदेशादिना दुर्भेद्यत्वाज्जाड्योपेतत्वाच्च शिलातलोपमान, सिद्धांतपक्षे रस्यंते—चर्व्यंते सामाजिकैरिति रसाः—शृंगारादयः, अत्र मुख्यतयोपदेष्टव्यत्वाच्छांतरस एव ग्राह्य इति ॥ ९२ ॥ १ ॥

रत्न०—अथागमस्योपमादानेन माहात्म्यं दर्शयति—**यस्यागमांभोदरसैरिति०**, व्याख्या—यस्यात्मन आगमा—आप्तोक्तयः एवांभोदास्तेषा रसैः—जलैः शांतरसैर्वा करणैः प्रमादो मद्यादिः स एव पंकः—कर्दमो न धौतो—न क्षालितः स कथं शिवं—मोक्षमिच्छतीति शिवेच्छुः ?, अथवा शिवं—कल्याणमिच्छतीति शिवेच्छुर्भवति, चलन् सन् पंके निमज्जत्येव, अपितु न भवति, दृष्टांतदानेन तत्समर्थयति—रसायनैः—अनेकौषधमिश्रीकृत-

८ शास्त्रगुणाधिकार ।

अथानंतरद्वारे कषायनिग्रह उपदिष्टः, स च शास्त्रश्रवणाधीन इति शास्त्राभ्यासोपदेशमभिधित्सुराह—

अथ शास्त्राभ्यासोपदेशः ॥

अथ शास्त्राभ्यासित्योपदेश इति, अथ इति कषायनिग्रहोपदेशानन्तरं तन्निमित्तभूतशास्त्राभ्यासोपदेश उच्यते इत्यर्थः । तत्र प्रथम शास्त्रश्रवणेऽपि येषां प्रमादपरिहारो न भवति तानुपदिशति—

> शिलातलाभे हृदि ते वहन्ति, विशन्ति सिद्धांतरसा न चांतः ।
> यदत्र नो जीवदयाऽर्द्रता ते, न भावनांकुरततिश्च लभ्या ॥ ९२ ॥ १ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! यत्—यस्मात्—तव शिलातलाभे—शिलातलसदृशे हृदि—हृदये सिद्धांतरसा—जिनागमजलानि वहन्ति—प्रवाहमार्गोपोपरि गच्छन्तीत्यर्थः, च पुनरंतः—मध्ये न प्रविशन्ति, हृदयस्य कठिनत्वात्पाषाणसोर्क यथा कार्यमित्याशिस्य रसा भवन्ति सार्थेवी-

---

रत्न०—अथ शास्त्राभ्यासोपदेशाख्योऽष्टमोऽधिकारो व्याख्यायते । अथोपमानद्वारेण हृदयस्य काठिन्यं सूचयति—शिलातलाभे इति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! शिलातलस्याभं—सदृशं तस्मिन् शिलातलाभे हृदि—हृदये सिद्धांतस्य रसा वह(न्ती)ति शेषः विशेषे अंतः—मध्ये न विशन्ति—न प्रविशन्ति यत्—यस्मात्कारणात् ते—तव—हृदये जीवदयया—जीवानुकम्पया आर्द्रता—आर्द्रत्वं सरसत्वं नो वर्तते, तेन कारणेन, च पुनर्भावना एवांकुरा तथा भावनाया वाऽङ्कुरास्तेषां ततिः—श्रेणिर्न लभ्या—न प्राप्या, शिलातलेऽपि रसा—मेघजलान्युपर्येव वहन्ति, मध्ये प्रविशन्ति, तत्रत्व

दानभयं ३, अकस्मादेव बाह्यनिमित्तानपेक्षं गृहादिष्वेवावस्थितस्य राज्यादौ भयमकस्माद्भयं ४, निर्धनः कथं दुर्भिक्षादावात्मानं धारयिष्या- मीत्याजीविकाभयं ५, मरणभयं प्रतीतमेव ६, अश्लोकभयम्–अयशोभयमेवं क्रियमाणे महदयशो भवतीत्यश्लोकभय ७ मित्यत्र विशेष- व्याख्यानं प्रवचनसारोद्धारवृत्त्यादिभ्योऽवसेयं, मिलिताः सर्वा अपि षोडश भियो, यद्वा श्रीमानतुंगसूरिविरचितभक्तिभरअमरपणयमि- त्यादिस्तोत्रचतुर्थगाथावचूर्णौ—'रोग १ जल २ जलण ३ विसहर ४ चोरा ५ रि ६ मृगेंद्र ७ गजेंद्र ८ सर्प ९ संग्राम १० डाकिनी ११ शाकिनी १२ राकिनी १३ लाकिनी १४ हाकिनी १५ काकिनीति १६ जलजलणाई सोलस इति पदव्याख्यानुसारेण षोडश भियः, तथाविधसंप्रदायाभावादेवं व्याख्याताः, तथाविधसंप्रदायावगमे च मनीषिभिः सम्यग्व्याख्येयाः ॥ ९१ ॥ २१ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुंदरसूरिविरचिताध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां
उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायां कषायनिग्रहनाम्नी सप्तमी पदपद्धतिः ॥ ७ ॥

मदकारणाभावः

प्रकटो—जगद्विख्यात ? इति काकूक्त्या व्याख्यानं, अपि तु न कश्चिदपीत्यर्थः, तादृग्दीप्तगुणाभावे मदः—अहंकारः कः ?, मदाभावे विभुता च का ?, विभुताया अभावे च पुनस्ते—तव स्तुतेः—स्तवनस्य का इच्छा ?, यदेतानि पूर्वोक्तानि कार्याणि न कृतानि तदा गुणादि सर्वमपि निरर्थक- मित्यर्थः, तेन मदमत्सरादीना त्याग एव युक्त इति सूचनमिति ॥ ९१ ॥ २१ ॥ ॥ इति सप्तमोऽधिकारः सपूर्णः ॥

श्रीशांतिचंद्रवरवाचकदुग्धसिंधुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचंद्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार टीकां, तत्रागमन्नयमितः प्रथितोऽधिकारः ॥१॥७॥

श्री अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
७ अधि०

॥ ५३ ॥

न निर्वाशिताः—त्वया न निवर्त्य माप्य भाषिताः, च पुनस्त्वया नरकाः सप्त न विध्वस्ता—न विनाशं प्रापिताः, च पुनस्त्वया धर्मे—पुण्ये स्थितोऽपि—लोकत्रयी सदा—सर्वकाले नापि सुखिता—सुखीकृता, सुखं प्राप्तमस्याः सा सुखिता, सुखवती कृतेत्यर्थः; तत्—तदा नामेति कोमलामंत्रणे को गुणः ?—किंनामा गुणः परोपकारित्वादिर्वर्तते ?, च पुनः कः ?—किंनामा मदो—मद्यादिर्वर्तते ?, च पुनस्तवा का ?—किंनाम्नी तव विभुता—प्रभुता वर्तते ?, च पुनस्तव तव स्तुतीच्छा—स्तुतिवांछा का ?—किंनाम्नी वर्तते ?, अत्र षोडश भियो "रोगजलजलणविसहरचोरारियइंदगयरक्खसवाइ" इति गाथासूचिता मत ९ 'इहं १ परलोया २ दाणा ३ अकम्ह ४ आजीव ५ मरण ६ मसिलोए ७ । सत्त य भयट्ठाणाई इमाई सिद्धसमभिधाइ ॥ १ ॥' इति गाथासूचिताः सप्त ७, तत्राद्यान्याख्या च—मनुष्यादेः सजातीयादन्यस्मान्मनुष्यादेरेव सकाशाद्भयमिहलोकभयं १, विजातीयात् सकाशाद्भयं परलोकभयं २, आदीयते इत्यादानं—धनं तदर्थं चौरादिभ्यो भयं आदा-

---

नया मुक्तो —मरणात्सकाशात्कोऽपि न रक्षितो—न त्रातः, तथा जगत्—आश्रये आश्रयिण उपचारात् जगद्वासिजनस्य दारिद्र्य—दरिद्रत्व लोकादिक—न उच्चाटं प्रापितं, तथाच निर्धाटितमित्यर्थः, तथा षोडश जलादयो रोगा न निर्धाटिताः, च पुनः सेना—चौरा नृपा—राजानस्ते आदौ येषां ते सेनानृपादयस्तेभ्यो जाताः सेननृपादिजा भियो—भीतयो न निर्धाटिताः, आदिशब्देलाभ्यः[illegible] गृहाण, तथा नरकाः सप्त न विध्वस्ता —विध्वंसं न प्रापिताः, अपि पुनरर्थे, धर्मेऽपि सदा त्वया जगती समाचारितेऽपि सा न सुखिता—न सुखं प्रापिता तत्—तर्हि नामेति कोमलामन्त्रणे हे—तव गुणः कः ?—अर्थक्रियादिमतिपरिणामः इति न्यायान्नायेति नामा को गुणः ?, अथवा नामेति प्रश्नात्मेऽव्ययम्, तव को गुणः

---

१ रोगजलजलणविसहरचोरारिमइंदगयरणभयाणि ॥ भक्तामरकोश प० १४ । २ इहपरलोयादाणमकम्हाआजीवमरणमसिलोए [illegible] सिद्धान्ते भणियाणि ॥

मदकारमा-
भावः

॥ ५३ ॥

परिच्छेज्ज ४ ॥ १ ॥" इति, च पुनस्तदा **पुष्टैः**—उत्कृष्टैर्विषयकपायैः; च पुनस्तनुभिः—जघन्यैर्हास्यमदमत्सराद्यैः **प्रमादैः**—मद्यादिभिः **पुण्यधनं**—धर्मधनं **लुप्यमानम्**—अपह्रियमाणमपि **त्वं किं न वेत्सि?**—न जानासीति, काकूक्त्या; अत्र कपायदोपदर्शनाधिकारे प्रमाददोपदर्शनं कपायाणां प्रमादत्वसूचनार्थं ॥ ९० ॥ २० ॥

मदकारणाभावः

अथ कपायपरिहारद्वारमुपसंहरन् क्रोधादिकपायमूलमौद्धत्यं परिहर्तुमुपदिशति—

मृत्योः कोऽपि न रक्षितो न जगतो दारिद्र्यमुत्त्रासितं,
रोगस्तेननृपादिजा न च भियो निर्नाशिताः पोडश ।
विध्वस्ता नरका न नापि सुखिता धर्मैस्त्रिलोकी सदा,
तत्को नाम गुणो? मदश्च? विभुता का ते? स्तुतीच्छा च का? ॥ ९१ ॥ २१ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! यदि त्वया **मृत्योः**—मरणात्कोऽपि प्राणी **न रक्षितो**—न त्रातः, च पुनर्जगतो—विश्वजंतुजातस्य **दारिद्र्यं**—दौःस्थ्यं त्वया **नोत्त्रासितं**—न उत्—प्राबल्येन सर्वथा त्रासं प्रापितं, च पुना **रोगस्तेननृपादिजाः पोडश**—पोडशसंख्या **भियो**—भीतयो

परं प्रमादैः—मद्यादिभिः च पुनस्तनुभिः पुण्यमेव धनं—आतरं सारद्रव्यं लुप्यमानं—मुष्यमाणं किं वेत्स्यपि न?—जानास्यपि न, निराकरणं तद्विषये उपतापश्च दूरे आस्तां, परं जानीहीति काकूक्त्या व्याख्यानं, प्रमादैस्तनुभिश्च किं० ?—पुष्टैः—पोषं प्राप्तैः, प्रमादैः किंल० ?—चौरैरिव चौरैर्बहिस्तादागतत्वाच्चौरोपमानं, तनुभिः किंल० ?—कर्मकरैरिव कर्मकरैरात्मस्वामिन इति ॥ ९० ॥ २० ॥

रत्न०—अथेयतां कार्याणा करणासमर्थस्य तवात्मनो मदादिकरणे का वाछेति दर्शयति—**मृत्योः कोऽपीति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! यदि

धन्वी सितोऽसावमृतः । तस्मा यामवनीनिकामिप्रमुखेनैवाशु विप्लवसाद्दो, प्रद्यो० ॥७॥ तथा कोऽपि हि कश्चपो हस्तगते चेवावसंपन्मुखे, पूर्वेषु मुषितः कुटुम्बमिह यद्यपु समानीतवान् । सेवाले मिलिते क्वापि स पुनर्मद्य समालोक्यते, प्रद्यो० ॥८॥ अन्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता भद्रे युगे पश्चिमाम्भोधौ दुर्धरवीचिभिश्च सुचिरात् संयोजितं तद्युगम् । सा शम्या प्रविशेद्युगस्य विवरे तस्य स्वयं क्वापि चेद्द्यो० ॥९॥ चूर्णीकृत्य पराक्रमात् मणिस्तम्भं सुरः कीडया, मेरौ नालिकया समीरणवशतः क्षिप्त्वा रजो दिक्षु चेत् । स्तम्भं तैः परमाणुभिः सुमिलितैः कुर्वीत चेत्पूर्ववद्द्यो० ॥१०॥ इति संक्षेपतो, विस्तरतस्तूत्तराध्ययनसूत्रादिभ्योऽवसेया इति ॥ ८९ ॥ १९ ॥

अथ कषायाणां साक्षात् प्रमादस्य दर्शयन् प्रमादनिमित्तदत्तकषायनिमज्जनमुपदिशति—

> चौरैस्त्वया कर्मकरैर्गृहीते, दुष्टैः स्वमात्रेऽप्युपतप्यसे त्वम् ।
> दुष्टैः प्रमादैस्तनुभिश्च पुण्यधनं न किं चेत्स्यसि लुप्यमानम् ? ॥ १० ॥ २० ॥

धनवि०—यदि दुष्टैः—क्रूरैश्चौरैः—तस्करैस्त्वमेव पक्षान्तरे दुष्टैः—अविनीतत्वाविनोपयूपिकैः कर्मकरैः—भृत्यैस्तन्मात्रस्वदासीप्रभृतिभिः स्वमात्रेऽपि—सुवर्णादिद्रव्यमात्रेऽपि यत्किंचनापि गृहीते—अपहृते त्वमुपतप्यसे—परितप्यसे, तत्र स्वं—धनं गणिम १ धरिम २ मेय—३ परिच्छेद्य [illegible] भेदाच्चतुर्धा, यदुक्तं—"गणिमं जातिफलफोफलाई १ धरिमं तु कुंकुमगुडाई २ । मेयं चोप्पडलोणाई ३ रयणवत्थाई

चेतनेतरार्थकोषणपनात्, ततः—तत्समाचरणात् तत्र चेतना—चैतन्यं विगतं यस्याः सा विचेतना, कथं ?—एव निश्चयेन ॥८९॥१९॥

रत्न०—अथ लुप्यमानं धर्मधनं न वेत्सीति जीवं प्रति ज्ञापयन्नाह—चौरैस्त्वया कर्मकरैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं चौरैस्त्वया कर्मकरैः—गृहदासैः केवलं स्वं—धनमात्रं साधारणमित्यर्थः तस्मिन् स्वमात्रेऽपि गृहीते सति उपतप्यसे—संतापं प्राप्नोषि । किंभू० ?—दुष्टैः—दुराचारैः,

॥ ५२ ॥

निष्फलैव जातेत्यर्थः; भावार्थस्तु तिर्यग्नरकादिवेदनाः श्रुतेक्षणैः समीक्ष्येत्युक्तं तत्रादिपदान्मनुष्यवेदनाः चारकनिरोधादिका द्रष्टव्याः, तिर्यग्वेदनास्तु "तिरिया कसंकुसारे"त्यादिकाः प्रसिद्धाः, नरकवेदनाश्च "इमीसे णं भंते! रयणपभाए पुढवीए णेरइया केरिसयं णिरयभवं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति?, गोयमा! ते णं तत्थ णिच्चं भीया णिच्चं छुहिया णिच्चं तसिया णिच्चं उव्विग्गा णिच्चं उवद्दुया" इत्यादिका जीवाभिगमतृतीयपदप्रतिपादिताः सविस्तराः सव्याख्याः तत एवावसेयाः, किंच—धर्मदुरापतां समीक्ष्येत्युक्तं, सा च धर्मदुरापता दशदृष्टांतैर्बोध्या, ते च दश दृष्टांताः—

विप्रः प्रार्थितवान् प्रसन्नमनसः श्रीब्रह्मदत्तात्पुरा, क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहं मे भोजनं दापय। इत्थं लब्धवरोऽथ तेष्वपि कदाऽप्यश्नात्यहो द्विः स चेद्भ्रष्टो मर्त्त्यभवात्तथाऽप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १ ॥ स्तंभानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं, कोणानां शतमेषु तानपि जयन् द्यूतेऽथ तत्संख्यया। साम्राज्यं जनकात्सुतः स लभते स्याच्चेदिदं दुर्घटं, भ्रष्टो म० ॥२॥ वृद्धा कापि पुरा समस्तभरतक्षेत्रस्य धान्यावलिं, पिंडीकृत्य च तत्र सर्षपकणान् क्षिप्त्वाऽऽढकेनोन्मितान्। प्रत्येकं च पृथक्करोति किल सा सर्वाणि चान्नानि चेद्भ्रष्टो० ॥ ३ ॥ सिद्धद्यूतकलाबलाद्धनिजनं जित्वाऽथ हेम्नां भरैश्चाणाक्येन नृपस्य कोशनिवहः पूर्णीकृतो हेलया। दैवादाढ्यजनेन तेन स पुनर्जीयेत मंत्री क्वचिद्भ्रष्टो० ॥ ४ ॥ रत्नान्याढ्यसुतैर्वितीर्य वणिजां देशांतरादीयुषां, पश्चात्तापवशेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः। लभ्यंते निखिलानि दुर्घटमिदं दैवाद् घटेत्तत् क्वचिद्भ्रष्टो० ॥५॥ स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे श्रीमूलदेवेन च, प्रेक्ष्येंदुं सकलं कुनिर्णयवशादल्पं फलं प्राप्य च। स्वप्नस्तेन पुनस्स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचिद्भ्रष्टो० ॥६॥ राधाया वदनादधः क्रमवशाच्चक्राणि चत्वार्यपि, भ्राम्यंतीह विपर्ययेण तदधो

मुदा कुतुकेन वा वर्त्तते ये ते तैः, यतः "कौतुको नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि। पारंपर्यागतख्यातमंगलोद्वाहसूत्रयोः ॥ १ ॥ गीतादौ भोगकाले

१ योगशास्त्र. प्र. छ. श्लो. १३. २ उपदेशमाला. गा. २८१

दृष्टान्तदशकं

निश्चयेन भवेत्—आदिस्तन्वयव्यतिरेक इति । हि—यतः कारणात् संसारतरोः—भवाख्यस्य कषायाः—क्रोधादयो मूलम्—आदिकारणं भवतीत्यर्थः। तत्—तस्मात्कारणात्तान् कषायान् विहाय—त्यक्त्वा हे आत्मन्!—जीव सुखी—सुखवान् भवेति संबंधः ॥ ८८ ॥ १८ ॥

अथ कषायाणां विषयाणां च प्रमादत्वेन परस्परं साधर्म्योद्विषयकषाययोः परस्परं साहचर्याच्च कषायद्वारे विषयनिग्रहमुपदिशति—

समीक्ष्य तिर्यङ्नरकादिवेदनाः, श्रुतेक्षणैर्धर्मधुरापतां तथा ।
प्रमोदसे यद्विषयैः सकौतुकैस्ततस्तवात्मन्! विफलैव चेतना ॥ ८९ ॥ १९ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वं श्रुतेक्षणैः—आगमलोचनैस्तिर्यग्नरकादिवेदनाः तथा च पुनरर्थे धर्मधुरापतां—धर्मस्य दुर्लभतां समीक्ष्य—निरीक्ष्य सकौतुकैः—कुतूहलसहितैर्विषयैर्यद्—यस्मात् त्वं प्रमोदसे—हृष्यसि, ततः कारणात् हे आत्मन्! तव चेतना—ज्ञानं विफलैव—

संसारस्यार्तिः—पीडा तस्या राशिः समूहो न भवेदेव, यथाऽप विषयः तथा च पुनस्तेषु कषायेषु सत्स्वेव भवार्तिराशिर्भवेद् अयमपि निश्चयः, हि यस्मात् कारणात् कषायाः संसारतरोः—संसारवृक्षस्य मूलं वर्तते, तत्—तस्मात्तेषां तान् विहाय—त्यक्त्वैव हे आत्मन्! त्वं सुखीभव—सुखवान् भवेत्यर्थः ॥ ८८ ॥ १८ ॥

रत्न०—अथ प्राप्तायामपि सम्यक् विषयमग्ने चेतनावैफल्यं दर्शयति—समीक्ष्येति०, व्याख्या—हे आत्मन्! श्रुतान्येवेक्षणानि—लोचनानि, अथवा श्रुतज्ञानरूपाणि—विलोचनानि तैः करणैस्तिर्यग्नरकाणां वेदनाः प्रति—पीडाः प्रति समीक्ष्य—विलोक्य विचार्य वा तथा तैरेव धर्मस्य प्रकटमाद्दुर्लभस्य दुरापतां—दुर्लभतां समीक्ष्य—विलोक्य विचार्य वा यत् त्वं विषयैः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शैः करणैः प्रमोदसे—प्रमोदं प्राप्नोषि। किं०?—सह कौतुकेन—नर्मणा

॥ ५१ ॥

मंदिरादिमहृणं तै रूपलाभकुलविक्रमविद्याश्रीतपोवितरणप्रभुताद्यैर्मदम्—अभिमानं किं वहसि—धरसि ?, परं तैरेव रूपादिमदैरनंतशः—अनंतवारान् स्वस्य भृशम्—अत्यर्थं लाघवदुःखं—लघुतादुःखं भावि भूतं वा न वेत्सि ?—न जानासि, उक्तं च—"जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः । कुर्वन् मदं पुनस्तानि, हीनानि लभते जनः ॥ १ ॥" इति ॥ ८७ ॥

अथ सांसारिकपीडायाः कषायाणां च परस्परमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं दर्शयन् कषायनिग्रहमुपदिशति—

विना कषायान्न भवार्त्तिराशिर्भवेद्भवेदेव च तेषु सत्सु ।
मूलं हि संसारतरोः कषायास्तत् तान् विहायैव सुखी भवात्मन् ! ॥ ८८ ॥ १८ ॥

धनवि०—कषायान्—क्रोधादीन् विना भवार्त्तिराशिः—संसारपीडासमूहो न भवेत्, च पुनस्तेषु क्रोधादिषु सत्सु भवार्त्तिराशिरेव

भवमूलं कषायाः

च रूप० प्रभुताः ता आद्या येषां तैः, विक्रमो—बलं श्रीः—लक्ष्मीर्वितरणं—दानं प्रभुता—ऐश्वर्यं, शेषपदानामर्थः प्रतीतः, आद्यशब्देन ललितललनाहर्म्यजात्यादिग्रहः, परं हे मूढ !—हे मूर्ख त्वमनंतशः—अनंतवारान् स्वस्य भृशम्—अत्यर्थं यल्लाघवं तस्य दुःखं किं न वेत्सि ?, काक्वा प्रश्नगर्भं व्याख्यानं, अपितु विद्धि, रूपलाघवस्य दुःखं कुरूपप्राप्त्या लाभलाघवस्य लाभांतरायेण कुललाघवस्य श्वपचादिकुलप्राप्त्या विक्रमलाघवस्य सर्वतो बलहीनत्वेन विद्यालाघवस्य जडत्वेन श्रीलाघवस्य दरिद्रत्वेन तपोलाघवस्य तपःकरणाशक्तत्वेन वितरणलाघवस्य दानांतरायेण प्रभुतालाघवस्य सर्वेषां दासत्वेनानादेयवचनतया त्वयैवानंतशः प्राप्तमिति जानीहीति भावः ॥ ८७ ॥ १७ ॥

रत्न०—अथ पुनः सिंहावलोकनन्यायेन कषायपरित्यागमेव द्रढयति—**विना कषायानिति०**, व्याख्या—भवे—संसारे कषायान् विना भवस्य—

निश्चितायशसीभवन्ति—अनिश्चितायशांसि (निश्चितायशांसि) भवन्ति इति निश्चितायशसीभवन्ति, अतिशयेनाकीर्तयो भवन्तीत्यर्थः । च पुनः कषायैः पितरोऽपि मातापितरौ—भ्रातरः स्वजना वा नैव स्निह्यन्ति—स्नेहवन्तो भवन्ति, एवम्—अमुनाप्रकारेण भविना—संसारिजीवानां कषायैः लोकद्वयेऽपि—इहलोकपरलोकद्वये विपदो—विपत्तयो भवन्ति, अत्रैवमित्यध्याहार्यम् ॥ ८६ ॥ ६ ॥

अथ कषायविशेषस्य मेदस्यभवस्य निग्रहमुपदिशति—

रूपलाभकुलविक्रमविद्याश्रीतपोवितरणप्रभुताद्यैः ।
किं मदं वहसि ? वेत्सि न मूढानन्तशः स्वभृशलाघवदुःखम् ? ॥ ८७ ॥ १७ ॥

धनवि०—रूपं च—शरीरसौन्दर्यं लाभश्च—व्यापारादिषु धनधान्यादिप्राप्तिः कुलं च—पितृवंशः विक्रमश्च—बलं विद्या च—तर्कविद्यादिका श्रीश्च—लक्ष्मीः तपश्च द्वादशप्रकारं वितरणं च—दानं प्रभुता च—ऐश्वर्यमेते पदार्थाः आद्या येषां ते तथा, आत्मपराभ्यधिकत्वमनी-

अयशांसि च निश्चितायशांसि अनिश्चितायशांसि निश्चितायशांसि भवन्तीति निश्चितायशसीभवन्ति, निश्चयीकृतायशसीभवन्तीत्यर्थः, तथा पितरो—मातापित्रादयः, कुलजाता अपि, न स्निह्यन्ति—न स्नेहं—प्रेम कुर्वन्ति, न बान्धवः—अन्ये स्वजना अपि, च पुनर्लोकद्वयेऽपि—इहलोके परलोकेऽपि विपदो—विपत्तयो भवन्ति, केषां ?— भविनां—संसारिणामिति सर्वत्र योज्यं ॥ ८६ ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ विषयकषायप्रबलस्य इत्थमुपदिष्टमदसंगृहीतमर्थमपि किंचिदुपदिशति—रूपलाभेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं मदम्—अहंकारं किं वहसि ?, कस्तुभूतया व्याख्येय, अपितु मा वह इति सूचयति, कैः ?—रूपं च लाभश्च कुलं च विक्रमश्च विद्या च श्रीश्च तपश्च वितरणं च प्रभुता

दार्ष्टांतिकयोजनतो हे अज्ञ!—मूर्ख हीतिखेदे अतिप्रयत्नार्जितम्—अग्निफूत्करणधूमपानलोकवंचनप्रमुखातिप्रयत्नेन—बहुप्रयासेनार्जितं—मीलितं अर्जुनं—सुवर्णं नभस्वता—फूत्कारवातेन प्रबलवातेन वा किं हारयसे?—नाशयसि; अत्रोत्तरार्द्धेन ध्मातं सुवर्णं फूत्कारेण हारित-मित्याभाणको दर्शितो भवति; किंच—अत्र कष्टस्यातिप्रयत्नो धर्मस्य सुवर्णं लवस्य सुवर्णलवा एव मेलनस्यार्जनं क्षयस्य हारणं कषायस्य नभस्वान् दृष्टांता इति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोजनेति भावः ॥ ८५ ॥ १५ ॥

अथ भवद्वयेऽपि दुःखदायकत्वं दर्शयति—

शत्रूभवन्ति सुहृदः कलुषीभवन्ति, धर्मा यशांसि निचितायशसीभवन्ति ।
स्निह्यन्ति नैव पितरोऽपि न बान्धवाश्च, लोकद्वयेऽपि विपदो भविनां कषायैः ॥ ८६ ॥ १६ ॥

कषाया लोकद्वया-हिताः

धनवि०—शत्रूभवन्तीति, कषायैः—क्रोधादिभिः सुहृदो—मित्राणि, शत्रूभवन्ति अशत्रवः शत्रवो भवन्ति इति शत्रूभवन्ति—वैरिणो भवन्ति, च पुनः कषायैः धर्माः—श्रुतचारित्रलक्षणा दानादयो वा कलुषीभवन्ति—मलिनीभवन्तीत्यर्थः, च पुनः कषायैः यशांसि

कृत्योपदिशति—हे अज्ञ!—हे मूर्ख! ततः—तर्हि अतिप्रयत्नेन—अत्युद्यमेनार्जितं सुवर्णं नभस्वता—वातेनार्थान्मुखवातेन प्रयोजकेन हीति खेदे किं हारयसे?, अपि तु मा हारयेत्यर्थः । धर्मस्य सुवर्णोपमानं कषायाणां वातोपमानमिति, "धम्युं सोनुं फूकइं गम्युं" इति लौकिकाभाणको ज्ञेयः ॥ ८५ ॥ १५ ॥

रत्न०—अथ कषायैः किं किमशुभं भवतीत्याह—**शत्रूभवन्तीति०**, व्याख्या—कषायैः करणैः सुहृदो—मित्राणि अशत्रवः शत्रवो भवन्ति शत्रू-भवन्ति, कषायैरिति सर्वत्र योज्यं, धर्माः—पुण्यानि तपोदानादिसमुत्थाः कलुषीभवन्ति—मलिनीभवन्तीत्यर्थः, तथा यशांसि—कीर्त्तयः निचितानि च तानि

श्री अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
७ अधि०

॥ ४९ ॥

पुनः सम्मुखे रे दुरात्मन् ! गुणिमत्सरं—ज्ञानादिविज्ञगुणवत्सु मत्सरं—स्पर्धां किं दधासि—धरसि ?; अथोत्तरं दृष्टान्तदर्शनपूर्वकं समर्थ-यति—किमिति प्रश्ने न वेत्सि ?—न जानासि, काकूक्त्या, स्वं पापैर्घोरजले—अगाधपानीये निपात्यसे—निरालम्बतोयविशेषः क्रियसे, च पुनः गुणिषु मत्सरपरत्वेन सर्वतः—समन्तात् कृत्स्नया—लोहमिगाधेन नियम्यसे—बन्धनविषयीक्रियसे, इति काकूक्त्या ॥ ८४ ॥ १४ ॥

अथ कषाये कृते सुकृतव्ययमं चाशीमाह—

कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययं, क्षयं कषायैर्युगपत्प्रयाति च ।
अतिप्रयत्नार्जितमर्जुनं ततः, किमज्ञ ! हि हारयसे नभस्वता ? ॥ ८५ ॥ १५ ॥

धनवि०—अयं—श्रुतचारित्ररूपो धर्मो दानादिजो वा धर्मः—पुण्यं लवशो—लवैर्लवैः कृत्वा कष्टेन—महद्भवकष्टेन मिलति—संचय-विषयीभवतीति, च पुनरयं कष्टेन मिलितो धर्मः कषायैः—क्रोधादिभिर्मत्सरपर्यायैर्वा युगपत्—समकालं क्षयं—विनाशं प्रयाति, ततश्च-

---

पुनर्गुणिषु—गुणवत्सु मत्सरम्—असूयां किं दधासि ?, काकूक्त्या व्याख्या, अपि तु मा धत्स्व, किं न वेत्सि ?—न जानासि, अत्रापि काकूक्त्या व्याख्यानं, त्वमपि च गुणिमत्सरेण घोरे च तस्मिन् च घोरजले तस्मिन् संसृतिसमुद्रे दुष्कर्मः निपात्यसे, तथा सर्वत—सर्वदिक्षु नियम्यसे, अतोऽपि निजशक्तिना नियम्य घोरजलेऽन्धकूपे निपातितः सन् कदाऽपि बहिर्निर्गन्तुं न शक्नोति तथैव क्रियसे दुष्कर्मैः ॥ ८४ ॥ १४ ॥

रत्न०—अथ कषायार्जितधर्मरक्षणविषये उपदिशति—कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययमिति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! अयं धर्मं कष्टेन मिलति समुद्धीभवतीत्यर्थः कथं लवशः—क्रमशः, बहुभिर्लेशैर्मिलितः, च पुनः कषायैर्जनितैर्युगपत्—समकालं क्षयं—नाशं प्रयाति, एवं सत्यन्ते विपरी-

धर्मनाश-
काः कषायाः

॥ ४९ ॥

द्रव्याद्विभ्यो ज्ञानभावश्रावयेत्तुर्णं, ते च गाथोक्ता काठियाः—'आलस्स मोहऽवन्ना थंभा कोहा पमाय किविणत्ता । भयसोगा अन्नाणा वक्खेव कुऊहला रमणा' ॥ १ ॥ तत्र आलस्यवान् साधुसमीपं न गच्छति न शृणोति वा १ मोहाद्गृहकर्त्तव्यताव्यामूढो वा २ अवज्ञातो वा किमेते जानन्तीति वा ३ स्तंभाद्वा जात्याद्यभिमानात् ४ क्रोधाद्वा साधुदर्शनादेव कुप्यति ५ प्रमादाद्वा मद्यादिसेवनात् ६ कृपणत्वाद्दातव्यं किंचित्स्यादिति ७ भयाद्वा नरकादिभयं वर्णयन्तीति ८ शोकाद्वा इष्टवियोगजात् ९ अज्ञानाद्वा कुदृष्टिमोहितः १० व्याक्षेपाद्वा बहुकर्त्तव्यताव्यामूढः ११ कुतूहलान्नटादिविलोकनात् १२ रमणाद्वा क्रीडादिव्यसनेन १३ गाथार्थः, इत्याद्यत्र प्रकरणे सामायिकप्रस्तावाद्विज्ञेया इति ॥८३॥१३॥

अथ कषायविशेषस्य हेयस्य मत्सरस्य निग्रहमुपदिशति—

पुराऽपि पापैः पतिता(तो)ऽसि संसृतौ, दधासि रे किं गुणिमत्सरं पुनः ? ।
न वेत्सि किं घोरजले निपात्यसे, नियन्त्र्यसे शृङ्खलया च सर्वतः ? ॥ ८४ ॥ १४ ॥

मत्सरः शृङ्खला

धनवि०—रे दुरात्मन्! पुराऽपि—पूर्वमपि पापैः—पापकर्मभिः पंचाश्रवसेवनादिभिः संसृतौ—संसारे पतितोऽसि—पतनशीलोऽसि,

स्पष्टत्वार्थः प्रतीयमानो गौरवः—मा कुरु । च पुनस्त्वम्—सुकृतं विना समानो नरकाणामीतिभिः—प्राप्नुहि त्वं मा भूः—मा भव । एते मदमात्सर्यया: फलान्यपि सुकृतस्य हर्तार इत्युपदिष्टं, मा जीव इत्यत्र नानुयोगे भविष्यत्काले अपतन्या शुभपुण्यकारचनेऽसौ दधानोऽर्थ्यन्तः प्रयोगः, अल्पमपि सुकृतं नरकसंसारादिभिर्विना कुर्वन्नेव सुरदेशः यथाऽस्त्वयं मर्त्या । ॥ ८३ ॥ १३ ॥

रत्न०—अथ मत्सरनिषेधे किंचिदुपदिशति—पुराऽपि पापैरिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं पुराऽपि—पूर्वमपि पापैः संसृतौ—संसारे पतितोऽसि

१ आलस्यमोहावज्ञास्तम्भक्रोधप्रमादकृपणत्व । भय शोकाज्ञान व्याक्षेपकुतूहलरमणानि ॥ १ ॥

तिन् !—धर्मविद च पुनश्चेद्—यदि अत्र—इह लोके च पुनः परत्र—परलोके स्वस्य पुण्याय लोभं धत्से तत्—तदा यक्षिन्—पापपरिग्रहे धनधान्यादिनवविधे च पुनरान्तरेऽपि परिग्रहे कषायलक्षणे लोभ विधेहीति ॥ ८२ ॥ १२ ॥

अथ कषायविशेषमदमत्सरादिनिग्रहमुपदिशति—

> करोषि यत् प्रेत्यहिताय किंचित्कदाचिदल्पं सुकृतं कथंचित् ।
> मा जीहरस्तन्मदमत्सराद्यैर्विना च तन्मा नरकातिथिर्भूः ॥ ८३ ॥ १३ ॥

धनवि०—कदाचिद्—अनेकोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिकालातिक्रमे कथंचित्कर्मणां लाघवे जाते अपोहवणादिकेभ्यो लब्धावकाशतया किंचिद्दानशीलतपःप्रमुखमल्पं—स्वल्पमात्रं यत्सुकृतं—पुण्यं प्रेत्यहिताय—परलोकसुखाय करोषि तत् सुकृतं मदा—जात्यादिभिरष्टविधाः मत्सरश्च—परसम्पदसहनं यो आद्यो—प्रथमौ येषां ते तथा तैर्मदमत्सराद्यैः, आद्यपदग्रहणात्प्रापसनैरहिलकोकषायादिभिर्मा जीहरः—मा हरस्व हरस्वेत्यर्थः, च पुनस्तत्सुकृतं विना नरकातिथिः—नरकगतिप्राघूर्णको मा भूः—मा भवेत्यर्थः। अत्र कथंचित्पदेन प्रयो

तेन साधितत्वमुपलक्षण । हे धर्मिन् !—हे पण्डित चेद्—यदि अत्र—इह लोके सुखाय—सुखनिमित्तं लोभं धत्से तत्—तर्हि परिग्रहे लोभं विधाहि, निःश्रूये !—बहिर्भवि—धनधान्यादिनवविधे च पुनः कस्मिन् !—आन्तरे—अन्तर्भवे क्रोधमानमायालोभादिके विधेहि, एवं द्विविधेऽप्यर्थः ॥८२॥१२॥

रत्न०—अथ जीवं प्रति सुकृतरक्षणविषये उपदिशति—करोषि यत्प्रेत्यहितायेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! यत् त्वं कदाचित्प्रयत्ने किंचिद्—दानादि तपोऽनुष्ठानादि वा अल्पं सुकृतं प्रेत्यहिताय—परभवे हितार्थं करोषि, कथं !—कथंचित् महता कष्टेन तत् सुकृतं मदमत्सराद्यैरभिमानपरासम्—

च पुनर्भवान्तरेषु-परभवेषु तानध्ययनादीन् धर्मान् मायां च कुर्वन्न लप्स्यसे, नन्वेवं सति महाबलभवापेक्षया मायाकारिणा मल्लिनाथेन तीर्थकरर्द्धिः कथं प्राप्तेति चेन्न, अत्रोपदेशे उत्कटमायाकारिणः केवलं जनरंजनादिवंचनबुद्ध्या धर्मकर्मणि मायाकारिणश्च धर्मफलवैफल्यदर्शनात् ॥ ८१ ॥ ११ ॥

ज्ञानादि-लोभ-कर्त्तव्यता

अथ क्रमप्राप्तं लोभनिग्रहमुपदिशति—

सुखाय धत्से यदि लोभमात्मनो, ज्ञानादिरत्नत्रितये विधेहि तत् ।
दुःखाय चेदत्र परत्र वा कृतिन् !, परिग्रहे तद्बहिरांतरेऽपि च ॥ ८२ ॥ १२ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! **यदि**—चेदात्मनः—स्वस्य **सुखाय लोभं धत्से**—धरसि तत्—तदा **ज्ञानादिरत्नत्रितये**—ज्ञानदर्शनचारित्ररूपरत्नत्रये लोभं विधेहीति, अत्र "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं, तद्रत्नमभिधीयते" इति वचनादुत्कृष्टे ज्ञानदर्शनचारित्रे यत्नं विधेहीत्यर्थः, हे अकृ-

---

नान्यत्फलमित्यर्थः, केषु ?—भवान्तरेषु—अन्यजन्मसु, च पुनस्तदधीत्यनुष्ठानतपःशमाधान् धर्मान् न लप्स्यते, समायया कृतत्वाद्बोधेर्दुर्लभत्वाच्च, अत्रापि भवान्तरेष्विति योज्यं ॥ ८१ ॥ ११ ॥

रत्न०—अथ लोभमुक्तिमाश्रित्योपदिशति—**सुखाय धत्से०** इति, व्याख्या—हे आत्मन् ! यदि त्वमात्मनः—स्वस्य सुखाय हेतवे लोभं धत्से—दधासि तत्—तर्हि ज्ञानमादौ यस्य तद् ज्ञानादि तच्च रत्नत्रितयं च ज्ञानादिरत्नत्रितयं तस्मिन् ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणे इत्यर्थः विधेहि—कुरु, रत्नोपमानेन निधानीकर्तुं योग्यत्वमुपदिष्टं, अन्यस्मिन्नसारे वस्तुनि लोभः कृतस्तत्र किं न कृतस्तदा, किं च यदा च लोभः क्रियते तदा रत्नवस्तुन्येव क्रियते इति सूचितं,

मायावैरिणः [illegible] परलोकेऽर्जितसुखप्राप्तिसाहाय्यकरत्वादुपकारिणो भवेयुः यथा [illegible] शीर्णा सोमिलश्वशुरात्पादय इति ॥ ८० ॥ १० ॥

अथ क्रमप्राप्तं च मायात्यागमुपदिशति—

> अधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान्, धर्मान् विचित्रान् विदधत् समायान् ।
> न लप्स्यसे तत्फलमात्मदेहक्लेशाधिकं तांश्च भवान्तरेषु ॥ ८१ ॥ ११ ॥

धनवि०—अधीतिश्च—अध्ययनमनुष्ठानं च—[illegible] तपश्च [illegible] शमश्च—उपशमस्ते आद्या येषां ते तथा, [illegible] अधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान् विचित्रान्—अनेकप्रकारान् समायान्—[illegible] सहितान् धर्मान्—धर्मकार्याणि विदधत्—कुर्वन् आत्मदेहक्लेशाधिकं—[illegible] तत्फलं—तेषां धर्माणां फलं न लप्स्यसे—प्राप्स्यसे,

---

दानात्, [illegible] सोमिलस्य उपकारिणः, तेन [illegible] क्रोधः कर्तव्यस्तथा सोमिलादिषु [illegible] वैरिषु कर्तव्य, [illegible] कर्तव्यस्तदाऽन्यवैरिषु क्रोधादिषु कार्यश्च इत्येव [illegible] गजसुकुमालादिभिः सोमिलादिभ्यो न कुपितमिति ॥ ८० ॥ १० ॥

रत्न०—अथ क्रोधमानमुक्तिविषये उपदिश्य मायाविषये उपदिशति—अधीत्यनुष्ठानेष्विति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वमधीति—अध्ययनं अनुष्ठान—[illegible] तपः—[illegible] शमः—उपशमस्ते आद्या येषाम्ते तान्, [illegible] धर्मान् विदधत्—कुर्वन् तेषां धर्माणां फलं तत्फलं न लप्स्यसे, फलं [illegible]—आत्मनः—स्वस्य देहस्य क्लेशातिरिक्तं, देहक्लेशः [illegible]

मानम्—अहंकारं धत्से—धरसि, ततो दुर्गतिदायकत्वेनापकारिषु क्रोधमानकरणप्राप्तेररिषट्के एव क्रोधं मानं वा धेहि—धरेत्यन्वयः, तत्रारिषट्कं कामक्रोधलोभमानमदहर्षलक्षणं, तत्र परपरिगृहीतास्वनूढासु ऊढासु वा स्त्रीषु दुरभिसंधिः कामः १, परस्यात्मनो वाऽपायमविचार्य कोपकरणं क्रोधः २, दानार्हेषु स्वधनाप्रदानं निष्कारणं परधनग्रहणं च लोभः ३, दुरभिनिवेशामोक्षो युक्तोक्ताग्रहणं वा मानः ४, कुलमदादिभिरहंकारकरणं मदः ५, निर्निमित्तं परदुःखोत्पादनेन स्वस्य द्यूतपापर्द्ध्याद्यनर्थसंश्रयेण वा मनःप्रमोदो हर्षः ६, एतेषामेव चतुर्गतिक्लेशकारणत्वेनापकारकत्वात्; अथेति पक्षांतरे यद्युपकारिष्वपि—हितकारकेष्वपि क्रोधमथवा मानं धत्से तत्—तदा भवः—संसारस्तस्यार्त्तिः—पीडा तां कुर्वंतीति भवार्त्तिकृंति सांसारिकदुःखदायकत्वात् तानि च तानि कर्माणि च—ज्ञानावरणादीनि तानि हरंति—अपनयंतीति भवार्त्तिकृत्कर्महंति तानि च तानि परीषहोपसर्गकरणादिना कर्मक्षयलक्षणोपकारकत्वेन मित्राणि च—सुहृदो भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्राणि तान्येव बहिर्द्विषदो—बाह्यवैरिणो भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विषन्तस्तेषु भवार्त्तिकृत्कर्महृन्मित्रबहिर्द्विषत्सु क्रोधं मानं वा धेहीति; भावार्थस्तु इह लोके

रत्न०—अथ तव यदि कोपस्तदा वैरिष्वेव युक्त इत्यात्मानमुपदिशति—धत्से कृतिन्निति०, व्याख्या—हे कृतिन्!—हे पण्डित त्वं यदि अपकारकेषु—तवापकारिषु वैरिष्वित्यर्थः क्रोधं पाठान्तरेण वा मानं धत्से—वहसि ततः—तर्हि वैरीणां षट्के एव—क्रोधमानमायालोभरागद्वेषलक्षणे एव धेहि—धत्स्व—वहस्व, एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थस्तेन नान्येषु, अथेति पक्षान्तरे यदि त्वमुपकारिष्वपि—उपकारकेषु मित्रेष्वित्यर्थः क्रोधं मानं वा धत्से तत्—तर्हि भवे—संसारे अर्त्तिं—पीडां कुर्वन्तीति भवार्त्तिकृंति एवंविधानि यानि कर्माणि तानि प्रहरन्तीति भवार्त्तिकृत्कर्महन्ति एवंविधानि मित्राणि तान्येव बहिर्द्विषन्तो—बाह्यवैरिणस्तेषु धेहि । अथ भावार्थ उच्यते—गजसुकुमालादीनां बाह्यद्विषन्तः सोमिलादयस्ततो मित्राणि सन्ति, कर्मक्षये साहाय्य-

मित्रत्वं द्विषतां

पुनरन्यैरपि–बधबंधनादिपापकर्मभिरपीमा पराभिभूतिं प्रतिकर्तुं–पराभवकर्तृन् प्रति प्रतिपराभवं कर्तुमिच्छन्–वांछन्, तैः पापैस्त्वियं–नरकादिषु भवेष्वनंता–दुरंता अतुला–असदृशा भविनीः–भविष्यन्तीस्ताः पराभिभूतीः परमाधार्मिकादिकृतास्त्वं न वेत्सि ?–न जानासीति, भावार्थस्तु "वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं । सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥ तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा' ॥ २ ॥ इत्यादिना सह दर्शितः ॥ ७९ ॥ ९ ॥

ननु पराभवकर्तृषु क्रोधमानौ कथं परिहरणीयौ इत्याशंकयाह–

यस्ते कृतिन् ! यद्यपकारकेषु, क्रोध (पा० मान) ततो वेत्स्यरिषट्क एव ।
अथोपकारिष्वपि तद्भवार्तिकृत्कर्माहन्मित्रपरिद्विषत्सु ॥ ८० ॥ १० ॥

धनवि०—हे कृतिन् !–हे पण्डित यदि–चेत्त्वमपकारकेषु–अहितकारकेषु न क्रोधं–कोपं तस्याहितत्वात् पाठान्तरेण वा–अथवा

अभिमानेन कुप्यसि–कोपं करोषि, अभिभवकारकपुरुषेष्वेति गम्यं, किं कुर्वन् ?–इच्छन्–वाञ्छन्, किं कर्तुं ?–प्रतिकर्तुं–प्रतिविधिं कर्तुं, केषाम् ?–अघानां–पापानां नाश कर्तुमिति भाव , तुरिति विशेषे परमार्थेनाभिभूतीर्भविनीः–भाविनीर्न वेत्सि–न जानासि, कैः ?–तैर्नवीनकृतैरेव , कीदृशी ?–अनन्ता–अन्तरहिता , पुन कीदृशीः–अतुला–उपमारहिता , केषु ?–नरकादिषु, आदिशब्दात्मनुष्यदेवदुर्गत्योरपि ग्रहण ॥ ७९ ॥ ९ ॥

---

१ वधमारणाभ्याख्यानदानपरधनविलोपनादीनाम् । सर्वजघन्य उदयो दशगुणित एकदा कृतानाम् ॥ १ ॥ तीव्रतरे तु प्रद्वेषे शतगुणितो वा शतसहस्रकोटि-गुणः । कोटिकोटिगुणो वा भवति विपाको बहुतरो वा ॥ २ ॥ उपदेशमाला, श्लो० १७७–८

धनवि०—इत्यनंतरोपदिष्टं सम्यग्—यथास्वरूपतया विचार्य मानम्—अहंकारं विहाय—त्यक्त्वा दुरापाणि—भवकोटिशतैरपि दुष्प्रापाणि तपांसि—तपःकर्माणि पूर्वमाचरितानि यत्नाद्—उद्यमाद्रक्षन्—पालयन् क्षमायां—क्षांतौ शूरो—वीरो मनीषी—पंडितः साधुर्नीचजाता अपि—अधमजनजनिता अपि अभिभूतीः—पराभवान् मुदा—मम प्राक्कृतकर्मनिर्जराऽवांछिता सहसा स्वत एव जायत इति हर्षेण सहते—क्षमत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ८ ॥

अघफलं

अथ क्रोधमानयोर्द्वैपत्वेन साम्यात् मानस्य क्रोधसहचारित्वाच कथंचिद्भेदात् क्रमविपर्ययेऽपि क्रोधनिग्रहमुपदिशति—

पराभिभूत्याऽल्पिकयाऽपि कुप्यस्यघैरपीमां प्रतिकर्तुमिच्छन् ।
न वेत्सि तिर्यग्नरकादिकेषु, तास्तैरनंतास्त्वतुला भवित्रीः ॥ ७९ ॥ ९ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! त्वमल्पिकयाऽपि—अतिस्तोकयाऽपि पराभिभूत्या—परकृतदुर्वचनादिपराभवेन कुप्यसि—कोपं गच्छसि, तु

रत्न०—मनीषी—पण्डितः इति सम्यग्विचार्य मानं विहाय—त्यक्त्वा मुदा—हर्षेणाभिभूतीः—अभिभवान् सहते—क्षमते, किं कुर्वन्?—रक्षन्, कानि प्रति?—तपासि प्रति, किंलक्षणानि?—दुरापाणि—दुष्प्रापाणि, कस्माद्?—यत्नात्, मनीषी किंलक्षणः?—शूरो—वीरः, कस्यां?—क्षमायां—क्षान्तौ, अभिभूती. किंलक्षणाः?—नीचेभ्यः—पामरेभ्यो जाताः, कथमपि बलवत्पुरुषेभ्यो जातास्तु सोढव्या एव, परं नीचजनकृताभिभूतिसहने केवलं क्षमैव हेतुरिति तेनात्रापिशब्दो योज्यः ॥ ७८ ॥ ८ ॥ "युग्मव्याख्या"

रत्न०—अथ पराभिभूतिसहनमेव भङ्ग्योपदिशति—**पराभिभूत्येति०**, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वमल्पिकयाऽपि—अतीवाल्पयाऽपि परेषामभिभूत्या—

धनवि०—यथा—येन प्रकारेण तपसां—अनशनादीनां प्रवृत्तिः—आचरणा सुखेन—अप्रयासेन साध्या, तथा—तेन प्रकारेण मान-मुक्तिः—अहंकारनिवृत्तिः सुखेन साध्या नैव भवति, यतः कारणादत्यन्तं—तपसां प्रवृत्तिः केवला शिवं—मोक्षं न ददातेऽपि—न ददात्यपी-त्यर्थः, अज्ञानिकष्टेन तपसां प्रवृत्तिर्मानमुक्तिसहिता शिवं दत्ते, मानसहिता च शिवं न दत्ते इति सूच्यते, तु पुनः परा—मानमुक्तिर्बाहु-बलिनिदर्शनात्—बाहुबलिदृष्टान्तात् शिवं प्रदत्ते—निश्चयेन यतस्तीर्थः ''अन्नो मयण तुमो तो भवि सीअण्हवायविसहिओ। संवच्छ-रमणसीओ बाहुबली तह किलिस्संतो''[1] ॥ १ ॥ इति गाथार्थभावनया बाहुबलिदृष्टान्तः स्पष्ट एवेति ॥ ७७ ॥ ७ ॥

धनकरोत्कर्षमेव निश्चयमिति कर्त्तव्यतामाविष्करोति—

सम्यग्विचार्येति विहाय मानं, रक्षन् दुरापाणि तपांसि यत्नात्।
मुदा मनीषी सहतेऽभिभूतीः, शूरः क्षमायामपि नीचजाताः ॥ ७८ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ तपःप्रवृत्तेरपि मानमुक्तिः कष्टं दुःसाध्येति दर्शयन्नाह—सुखेन साध्येति, सम्यग्विचार्येति च। युगलं, व्याख्या—हे आत्मन्! यथा तपसां प्रवृत्तिः—प्रवर्त्तनं सुखेन साध्या वर्तते तथा मानस्य मुक्तिः—मोचनं न सुखसाध्या, यथा—अन्नेनापि तपसां प्रवृत्तिः शिवं—मोक्षं न ददातेऽपि—न ददात्यपि, मानमुक्तिं विना केवलेनापि तपसार्थं, तुरिति विशेषे, परा—अन्या मानमुक्तिः शिवं प्रदत्ते, कस्मात्?—निदर्शनात्—दृष्टान्तात्, कस्य?—बाहुबलेः—भरतानुजस्य, तस्यापि तपसि बाहुबलिना मानमुक्तिर्न कृता तावत्केवलं नोत्पन्नमेव, यदा मानमुक्तिः कृता तदा तत्समय एव केवलमुत्पन्नमिति ॥ ७७ ॥ ७ ॥

---

1 अन्नो मयेन तपस्विनः तर्हि यदि शीतोष्णवातविसहितः (तपस्वी)। संवत्सरमनशितो बाहुबलिस्तथाक्लिश्यत् ॥ १ ॥ उपदेशमाला श्लो० २१ ॥

अथ कषायसेवनासेवनयोः फलविशेषविभावनामाह—

यत् कषायजनितं तव सौख्यं, यत् कषायपरिहाणिभवं च ।
तद्विशेषमथवैतदुदर्कं, संविभाव्य भज धीर! विशिष्टम् ॥ ७६ ॥ ६ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! तव कषायजनितं—स्वापराधिषु क्रोधादिकरणादिनोत्पादितं यत्सौख्यं कषायाणां परिहाणिः—क्षयस्तदुद्भूतं च यत् सौख्यं भवति तद्विशेषं—तयोः—कषायजनितसुखकषायक्षयजनितसुखयोर्विशेषं—न्यूनाधिकगुणतालक्षणमथवा एतदुदर्कं—कषायकरणकषायाकरणयोरुत्तरकालप्रादुर्भूतं कुगतिसुगतिलक्षणं फलं—साध्यं संविभाव्य—सम्यग् पर्यालोच्य हे धीर! विशिष्टं—वरिष्टमनयोर्मध्ये भज—श्रयेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ६ ॥

अथ सामान्यतः कषायनिग्रहमुपदिश्य पूर्वोपदिष्टं विशेषतः पुनर्माननिग्रहमुपदिशति—

सुखेन साध्या तपसां प्रवृत्तिर्यथा तथा नैव तु मानमुक्तिः ।
आद्या न दत्तेऽपि शिवं परा तु, निदर्शनाद्बाहुबलेः प्रदत्ते ॥ ७७ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथ कषायकरणाकरणे सुखविचाराय प्रेरयितुमाह—यत्कषायजनितमिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! यत्कषायैर्जनितं तव सौख्य वर्तते च पुनर्यत्कषायाणां परिहाणिः—परित्यागस्तस्या भवम्—उत्पन्नं सुखं वर्तते तयोर्विशेषम्, अथवैतयोः—कषायकषायपरिहाण्योरुदर्कम्—उत्तरकालभावि फलं सविभाव्य—सम्यग्विचार्य तयोर्मध्ये हे धीर! विशिष्टं—वरिष्ठ भज—सेवस्व ॥ ७६ ॥ ६ ॥

कषाया-
कषायफलं

अथ सामान्येन कषायाणां निग्रहमुपदिशति—

को गुणस्तव कदा च कषायैर्निर्ममे? भजसि नित्यमिमान् यत्।
किं न पश्यसि च दोषममीषां, तापमत्र नरकं च परत्र? ॥ ७५ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! कषायैः—क्रोधादिभिस्तव कः—किंनामा च पुनः कदा—कस्मिन् काले गुणः—उपकारो निर्ममे—चक्रे, यत्—यस्मादिमान्—कषायान् नित्यं—निरन्तरं भजसि—सेवसे?, च पुनरमीषां—कषायाणामत्र—इह लोके तापं—चित्तपरितापं पश्चात्तापलक्षणं, च पुनः परत्र—परलोके नरकगतिप्राप्तिलक्षणं दोषं—वैगुण्यं किं न पश्यसि—न विलोकयसीत्यर्थः? ॥ ७५ ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ महता कषायेषु गुणाभावं दर्शयन्नाह—को गुणस्तवेति०, व्याख्या—हे आत्मन्! च पुनरहं त्वां पृच्छामि त्वं कषायेति सेवः, त्वं कषायैः—क्रोधमानमायालोभैः कदा को गुणो निर्ममे—निर्मितः? यद्—यस्मात्कारणात् इमान् कषायान्नित्यं भजसि—सेवसे, नित्यं सेवा तु सेवायैव क्रियते यैः तथापि कश्चिद्गुणः कृतो भवति, ज्ञातगुणानां सेवाऽन्यायवत्सुप्रक्षेप इति सूचनं, अथ गुणोऽपि कृतो मा भवतु यदि दोषः कृतो न स्यात्, ततो गुणेऽसत्यपि कषायदोषमाह—च अत्र—इह लोके तापं—तपनं शरीरे उष्णीभवनं चित्तसन्तापं च परत्र—प्रेत्य नरकं—नरकगतिमिति ॥ ७५ ॥ ५ ॥

दुर्वचनादिपराभवसहने शिवं भवतीत्युपदिशति—

श्रुत्वाऽऽक्रोशान् यो मुदा पूरितः स्याल्लोष्टाद्यैर्यश्चाहतो रोमहर्षी ।
यः प्राणांतेऽप्यन्यदोषं न पश्यत्येष श्रेयो द्राग्लभेतैव योगी ॥ ७४ ॥ ४ ॥

धनवि०—यः पुमानाक्रोशान्—निष्ठुरवचनानि श्रुत्वा—आकर्ण्य मुदा—हर्षेण पूरितो—व्याप्तः स्यात्, च पुनर्यो लोष्टाद्यैः—पाषाणखंडप्रभृतिभिराहतः—आहननविषयीकृतो रोमहर्षी—रोमांचितः स्यात्, च पुनर्यः प्राणांतेऽपि—जीवितनाशेऽप्यन्यदोषं—परापवादं न पश्यति—न विलोकयति, उपलक्षणत्वान्न वक्ति च, स एष योगी—मुनिः श्रेयो—मोक्षं द्राक् लभेतैव—निश्चयेन प्राप्नुयादित्यर्थः; अत्रैव-कारोऽत्यंतायोगं व्यवच्छिनत्तीति ॥ ७४ ॥ ४ ॥

रत्न०—कषायपरित्यागे मुक्तिफलमाह—श्रुत्वाऽऽक्रोशानिति०, व्याख्या—यो देही आक्रोशान् मुग्धानार्यजनकृतान् श्रुत्वा मुदा—हर्षेण पूरितो—व्याप्तः स्यात्, यैः शब्दैरेष मामाक्रोशति तच्छब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमहमनन्तशो बभूव तर्हि कः कषाय इति ?, च पुनर्यो लोष्टाद्यैराद्यशब्दा-द्यष्टिलगुडादिग्रहणं आहतः—ताडितः सन् लोमहर्षो—रोमोत्कम्पो अस्यास्तीति लोमहर्षी स्याद्, वरं मम कर्मक्षये सहायी मिलित इति गजसुकुमालाद्य-र्षिवद्, यः प्राणान्तेऽप्यन्येषां दोषं न पश्यति, अहं चेद्दोषवान् दोषतदा(तदा दोषवत्ताया अ)न्येषां दर्शने का ईहेति विमृश्य । एष इति—एतद्गुणवान् योगी—मनोवचनकाययोगवान् द्राक्—शीघ्रमेवेति—निश्चये श्रेयो—मोक्षं लभेत्—प्राप्नुयात् ॥ ७४ ॥ ४ ॥

सेवमानोऽहं—अहर्निशं भवति, न पुनस्तत्—मर्यादातपसः शिवं—मोक्षो भवति। चेत्—यदि दुर्वचनादिभिर्जातिविरस्कारादिभिर्माना-हतिः—अभिमानभङ्गो भवति तदा तपःक्षयात्—तपःअभनाशात्नरकाविदुःखं भवतीति ॥ ७२ ॥ २ ॥ च पुनरत्र—इहभवे वैरादि-विशेषमनुभूय, आगिपद्यस्मरसरे महादुःखिकं भवतीति हे कृतिन् !—हे पण्डित इति—अमुना प्रकारेण लाभालाभौ—भावभ्यौ विभार्य—पौर्वापर्यालोचनया पराभवस्यामर्षसंभविन्यो—मर्षे भावसंभावनाविषयीकृतायामभिभूतौ—पराभूतौ सत्यां तपः—आचरितं तपःकर्म अथवा माने—अहंकारमद—रजोऽमर्षः; हि यतः कारणादिह—संसारे नून—निश्चितं पराभिभूतौ जायमानायां गतिः—मार्गः प्रकारो वा द्विधैव—द्विप्रकारैव क्षमोरक्षण मानरक्षण चाऽस्तीति, भावार्थस्तु मानत्यागे आत्मसंयमविरचनमात्रपराभवो भवति, मानादरे च परभव-संभविनरकादिपराभवो भविष्यतीति लाभालाभरूपं मार्गद्वयं विचार्य कर्तव्यं प्रशस्तेति ॥ ७१ ॥ ३ ॥

भिभूतौ सत्यां यदि मनसः—अहंकारस्य मुक्तिः—मोचनं क्रियते तर्हि मनसुपेक्षापः अखण्डं वर्तते, अतोऽस्मिन्भवस्य शिवं—मोक्षो भविष्यति, चेति विशेषं पक्षान्तरे च, दुर्वचनादिभिर्हेतुभिर्मानादरमात्—मनःक्लेशमतिरनिमित्तपरमहाभावविरचनमिव्यमासाद्योर्ध्वं नरकादिदुःखं भविष्यति, च पुनरत्र भवे वैरादिपर्वते, अतिरम्यातिरम्यमभ्याथमरम्य बन्धोर्मेहम, हे कृतिन् !—हे पण्डित त्वं लाभालाभौ विचार्य मनस्युक्तर्मनं मानादरेऽपमानं विचार्य-भिभूतौ क्रियमाणायां तप प्रति तत—तत्र अथवा मानमत, अभिभूतौ किंभूतायां !—मत मर्षणीयत्वाभावभयं तप्तो यस्मात्सा अमर्ष-सम्पन्नी तस्यां, परभवे अनुगामिनी भवतीति सूचनं नरकादिदुःखं अनेकभवानुबन्धीति सूचनं च, इह पक्षे गतिकमान्यो, नूनं—निश्चितं हि यस्मात् कारणाद्द्वैवास्ति, एवकार अन्यमार्गव्यवच्छेदार्थस्तेन तृतीया गतिर्नास्तीति सूचितं ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अर्थतो युग्म ॥

॥ ४२ ॥

कषायैस्त्वं ता व्यथाः सहिष्यसि; अतः कारणान्मुग्धोदितैः—निर्विवेकिजनप्रतिपादितैः कुवचनादिभी—रेकारतुङ्कारप्रभृतिगालिवाक्यैरपि क्रोधात्—प्रथमकषायोदयाद्दुरापं—दुर्लभं निजपुण्यधनं—स्वकीयसुकृतलक्षणं धनं किं—किमर्थं निहंसि—विनाशयसीत्यर्थः ? ॥ ७१ ॥ १ ॥

मानामान-फलं

क्रोधानंतरमवसरप्राप्तो मानो भवतीत्यर्थतो युग्मरूपेण पद्यद्वयेन माननिग्रहमुपदिशति—

पराभिभूतौ यदि मानमुक्तिस्ततस्तपोऽखंडमतः शिवं च ।
मानादृतिर्दुर्वचनादिभिश्चेत्तपःक्षयात्तन्नरकादिदुःखम् ॥ ७२ ॥ २ ॥
वैरादि चात्रेति विचार्य लाभालाभौ कृतिन्नाभवसंभविन्याम् ।
तपोऽथवा मानमवाभिभूताविहास्ति नूनं हि गतिर्द्विधैव ॥ ७३ ॥ ३ ॥ "युग्मं"

धनवि०—यदि—चेत्पराभिभूतौ—दुर्वचनादिपराभवे जायमाने मानमुक्तिः—मानत्यागो भवति तदा ततो—मानत्यागात्तपो द्वादश-

---

भवेऽपि सहिष्यसि त्वं, कथम्भूतः ?—परामवाना भूः—पदं स्थानं अतः—अस्मात्कारणान्मुग्धोदितैः—मुग्धजनभाषितैः कुवचनादिभिरपि निजस्य—स्वस्य पुण्यमेव धनं २ किं निहंसि ?, अपितु मा जहि, कस्मात् ?—क्रोधाद्, यतः किंलक्षणं ?—दुरापम्, अतस्त्वं क्रोधादिभिः कषायैस्तपोदानादिपुण्यं मा हार्षीरित्युपदेशः ॥ ७१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ मानामुक्तेर्मानमुक्तेश्च पृथक्फले आह—पराभिभूताविति, वैरादि चात्रेति च, युग्म०, व्याख्या—हे आत्मन् ! परेषाम-

अनन्तरमुक्तो विषयनिग्रहस्तत्र च कषायनिग्रहे एव भवतीति कषायनिग्रहाधिकारमभिधित्सुराह—

—अथ कषायाः ।

अथ कषाया इति, अथ कषाया निग्रहविषयीकार्याः प्रतिपाद्यन्ते इत्यर्थः । ते च कषाया मूलतः क्रोधमानमायालोभाख्याश्चत्वारो भवन्ति, ते च प्रत्येकं अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानावरणप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनभेदात् षोडश भवन्ति, ते च हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीवेदपुरुषवेदनपुंसकवेदाख्यनवनोकषायसहिताः पञ्चविंशतिसंख्या भवन्तीति । तत्र कषायेषु मुख्यः सर्वदोषपोषकत्वात् मुख्यः क्रोधो भवतीति पूर्वं क्रोधनिग्रहमुपदिशति—

> रे जीव ! सेहिथ सहिष्यसि च व्यथास्तास्त्वं नारकादिषु पराभवभूः कषायैः ।
> मुग्धोदितैः कुवचनादिभिरप्यतः किं, क्रोधान्निहंसि निजपुण्यधनं दुरापम् ? ॥ ७१ ॥ १ ॥

धनवि०—रे—तिरस्कारेण संबोधने, रे जीव !—रे प्राणिन् त्वं कषायैः—कषायवशैर्वैरिभिः पूर्वैर्नारकादिभवेषु पराभवभूः—पराभवस्थानं सन् ताः 'प्रज्ञापनाजीवाभिगमव्याख्याप्रज्ञप्तिप्रसिद्धाः' व्यथाः—नानाविधा वेदनाः पूर्वभवे सेहिथ—सहनविषयीकृतवानित्यर्थः, च पुनरग्रेतनभवे

रत्न०—अथ 'कषायापयत्तरोपदेशाभिधो सप्तमोऽधिकारः' किञ्चिद्विवियते । तत्र प्रथमं कषायाणां फलमाह—रे जीव ! सेहिथेति०, व्याख्या—रे इति सम्बोधने, रे जीव ! त्वं कषायैः कारणैर्नारकादिषु भविष्यदादिष्वनुभवेष्वपि ताः नानाप्रकाराः व्यथाः इत्यर्थः व्यथा प्रति सेहिथ—सोढवान्, च पुनरग्रेत-

अगृद्धसुखं

अतएव तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति वचनात्; अत्र भगवता च "जह कच्छुल्लो कच्छुं कंडुअमाणो दुहं मुणइ सुक्खं। मोहाउरा मणुस्सा तह कामदुहं सुहं बिंति" ॥१॥[1] इत्याद्युपदेशमालागाथया भावनीयेति, हि यतः कारणात्तद्गर्धमुक्तस्य–विषयप्रमादसुखाभिलाषरहितस्य यत्सुखं भवति तत्सुखं गतोपमं–निरुपमं, चः पुनरायतिमुक्तिदम्–उत्तरकाले मोक्षसुखदायकं भवतीति । अत्र निरुपमता "नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य । यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १ ॥"[2] इत्यादिप्रशमरतिप्रकरणादिभावनाद्भावनीयेति ॥ ७० ॥ ९ ॥

इति तपागच्छ० षोडशशास्त्राध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां श्रीधनविजयगणिविनिर्मितायां विषयनिग्रहनाम्नी षष्ठी पदपद्धतिः॥६॥

अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः, तेन वैषयिकं सुखं सर्वमपि दुःख वर्त्तते, तत्र सुखज्ञानं भ्रमत्वस्मादिति, तद्–तस्मात्कारणात् गर्द्धेन–तृष्णया मुक्तस्य हि निश्चितं यत् सुखं वर्त्तते तद् गता उपमा यस्य तद्गतोपमं वर्त्तते, च पुनरायतौ–उत्तरकाले मुक्ति–सिद्धिं ददातीति मुक्तिदं वर्त्तते, पूर्वसुखप्रदायतौ दुःखस्वरूपं नास्तीत्यर्थः, अथवा तत्र सुखस्य गर्द्धो–धौल्यं तेन मुक्तस्येति व्याख्येयं, विपर्ययः प्रमादैरिति वा पाठः ॥ ७० ॥ ९ ॥ इति विषया-वशतोपदेशाख्यः षष्ठोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, षष्ठोऽधिकार इति तत्र गतः सदर्थः ॥१॥

---

[1] यथा कच्छुरः कच्छू कंडूयमानो दुःखं मन्यते सुखं। मोहातुरा मनुष्यास्तथा कामदुःखं सुखं ब्रुवते ॥ उपदेशमाला गा. ॥ १२ ॥ [2] श्लो. १२८

विनाशं गताः ?, च पुनर्नरकाः समापि किं मभे मुद्रिता–राजमुद्रया सिद्धिताः ?, अथ किंसम्बो देहलीमदीपन्यायेन उभयत्रमणिन्यायेन योनयमापि योम्या, च पुनरायुर्भवदेहपघो–जीवितव्यमशरीरसजनाः किं मभे ध्रुवाः–शाश्वताः ?, यत्–यस्मात्कारणात्कौतुका–भरतकस्त्वाण इव सामर्थ्यो विषयैः–इन्द्रियार्थैर्विमुग्धसि–विशेषेण मोहं यासीति ॥ ६९ ॥ ८ ॥

अथ विषयनिमहोपदेशमुपसंहरन् विषयसुखस्यापत्तिदुःखकारणत्वमुपदिशति—

विमोह्यसे किं विषयप्रमादैर्भ्रमात् सुखस्यापतिदुःखराशेः ? ।
तद्गर्धमुक्तस्य हि यत् सुखं तत्, गतोपमं चायतिमुक्तिदं वा ॥ ७० ॥ ९ ॥

धनवि०—हे आत्मन् आयतिदुःखानां यो राशिस्तत्स्वरूपस्य सुखस्य भ्रमात्–दुःखरूपमपि सुखरूपत्वभ्रमाद्विषयप्रमादैः कर्मभिस्त्वं किं विमोह्यसे ?–विशेषेण मोहविपर्यीक्रियसे ?, भावार्थस्त्वायतिदुःखराशिस्वरूपस्य विषयप्रमादसेवनजनितसुखस्य सुखतया भ्रान्तं भ्रमः,

---

छत्र सत्या नैव पञ्चयस्त ॥ २ ॥ श्वासे १ कासे २ ज्वरे ३ दाहे ४, कुक्षिशूले ५ भगन्दरे ६ । अर्शसा ७ अजीर्ण ८ दृष्टि ९ मुखशूले १० अरोचक ११ ॥ ३ ॥ अक्षिवेदना १२ कण्डू च १३, कर्णबाधा १४ जलोदरे १५ । कुष्ठे १६ एमाइया रोगा, पीडयन्ति शरीरिणं ॥ ४ ॥ मिति, तेषामपि क्षयं मा विधिस्त्वपेक्षि । च पुनर्नरकाः समसंख्याकाः किं मुद्रिता ?–दत्तद्वारकाः कृताः ?, तेषामपि मुद्रितत्वात्स्वरूपत्वपेक्षितव्येव पिस्तवेषि, तथा आयुर्भवदेहकल्पवो ध्रुवा–नित्याः सन्ति ?, तेऽपि कदापिनित्या न भवन्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ सुखस्यापतौ दुःखत्वेन निरूपयन् जीवं प्रतिबोधयितुमाह–विमोह्यसे किमिति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! सुखस्य भ्रमात्–भ्रान्ते–र्विषयाश्च प्रमादाश्च विषयप्रमादास्तैश्च किं विमोह्यसे ?–विमोहं प्राप्यसे इति ?, कथम्भूतानें, यतः किंस्वरूपस्य ?–आयत्यौ–उत्तरकाले दुःखानां राशिरूपस्य

आसक्तिं मा कृथा–मा कार्षीः; यद्–यस्मात्कारणात्तदुद्भवं–विषयरतिसंभवं शर्म–सुखं द्राक्–शीघ्रं नश्यति–क्षणादसद्भवतीत्यर्थः, च पुनस्तस्य–विषयासक्तिसमुत्पन्नसुखस्य नाशे–क्षये ध्रुवं–निश्चितं विषयसेवनजनितदुष्कृतजन्यं दुःखमेवेह परत्र भवतीति ॥६८॥७॥

अथ ध्रुवभाविदुःखकारणान्युपदिशति—

मृतः किमु? प्रेतपतिर्दुरामया, गताः क्षयं किं? नरकाश्च मुद्रिताः? ।
ध्रुवाः किमायुर्धनदेहबंधवः?, सकौतुको यद्विषयैर्विमुह्यसि ॥ ६९ ॥ ८ ॥

धनवि०—किम्विति काकूक्तिप्रश्ने प्रेतपतिः–यमो मृतो–मरणं प्राप्तोऽस्ति ?, च पुनर्दुरामयाः–दुष्टरोगाः किं काकूक्तिप्रश्ने क्षयं-

---

रत्न०—अथ सुखस्य द्राग् नाशस्योपदेशेन जीवं प्रतिबोधयन्नाह–**बिभेषि जन्तो** इति०, व्याख्या—हे जन्तो!–हे प्राणिन् यदि त्वं दुःखराशे-र्बिभेषि–भयमाप्नोषि तत्–तर्हीन्द्रियार्थेषु–विषयेषु शब्दादिषु रतिं–रागं मा कृथाः–मा कार्षीः, तेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्य उद्भवम्–उत्पन्नं शर्म–सुखं यद्–यस्मात्कारणात् द्राक्–शीघ्रं नश्यति, च पुनस्तस्य शर्मणो नाशे जाते सति ध्रुवं–चिरस्थायि दुःखमेव वर्त्तते, यथा आलोकनाशेऽन्धकारं ध्रुवमेवेति, यथा आलोकान्धकारयोः प्रतिपक्षता तथा सुखदुःखयोरपीति भावः ॥ ६८ ॥ ७ ॥

रत्न०—अथ प्रकारान्तरेण जीवस्य प्रतिबन्धकान् निर्दिशति–**मृतः किमु प्रेत०** इति, व्याख्या—हे आत्मन्! यद्विषयैः सकौतुको विमुह्यसि–विमोहं प्राप्नोषि, यतः 'कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि। पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः ॥१॥ गीतादौ भोगकाले च'त्यनेकार्थवचनादिच्छायां मुदि च कौतुकशब्दोऽत्र व्याख्यातः, तत्किम्विति–किं प्रेतपतिः–यमो मृतः ?, अजरामृतत्वात्तस्य तं मृतं मा चिन्तयेत्यर्थः। तथा दुः–दुष्टा आमया–रोगाः किं क्षयं गताः ?, शरीरिणः प्रत्यनेकरोगाणां कोटिसद्भावात्। यत उक्तं–रोगाणां कोडीओ हवंति पञ्चेव लक्ख अडसट्ठी। नवनवइ सहस्साइं

श्री अध्या. धनवि रत्न० वृत्ती ६ अधि० ॥ ५० ॥

मृत्युसामीप्यं ध्रुवदुःखात्मम्

अथ-मरणभयं दर्शयन् प्रमादपरिहारमुपदिशति—

वध्यस्य चौरस्य यथा पशोर्वा, संप्राप्यमाणस्य पदं वधस्य ।
शनैः शनैरेति मृतिः समीपं, तथाऽखिलस्येति कथं प्रमादः ? ॥ ५७ ॥ ६ ॥

धनवि०—यथा—वध्यस्य—वधयोग्यस्य चौरस्य वाऽथवा पशोः—अजस्य वधस्य—हिंसायाः पदं—स्थानं संप्राप्यमाणस्य—नीयमानस्य शनैः शनैः—मन्दं मन्दं मृतिः—मरणं समीपम्—आसन्नमेति—आगच्छति तथा—तथैवाऽखिलस्य—सकललोकस्य मृतिः समीपमेतीति हेतोः कथं ?—केन प्रकारेण प्रमादः—विषयसेवादिरूपः [illegible] ॥ ५७ ॥ ६ ॥

अथ दुःखभीरुतया [illegible] विषयेषु [illegible] दर्शयन्नुपदिशति—

बिभेषि जन्तो ! यदि दुःखराशेस्तदिन्द्रियार्थेषु रतिं कृथा मा ।
तदुद्भवं नश्यति शर्म यद्राग्, नाशे च तस्य ध्रुवमेव दुःखम् ॥ ५८ ॥ ७ ॥

धनवि०—हे जन्तो !—हे प्राणिन् यदि—चेत् त्वं दुःखराशेः—दुःखसमूहाद् बिभेषि—भयमाप्नोषि तत्—तदा इन्द्रियार्थेषु—विषयेषु रतिम्—

रत्न०—अथ मृत्योर्भयदर्शनेन प्रमादपरित्यागे प्रतिबोधयन्नाह—वध्यस्य चौरस्येति०, व्याख्या—यथेति दृष्टान्तोपन्यासे वध्यस्य—वधार्हस्य चौरस्य वा—अथवा पशोः—तिरश्चोऽजस्य वा शनैः शनैर्मृतिः—मरणं समीपमेति—आगच्छति । किं क्रियमाणस्य ?—सम्प्राप्यमाणस्य, किं प्रति ?—पदं—स्थानं प्रति, (वधस्य), तथेति दृष्टान्तोपनये अखिलस्य देहिनो मृतिः शनैः शनैः समीपमेति । यो [illegible] याति स [illegible] भक्तीत्यर्थः । इतिहेतोर्हे आत्मन् ! तव प्रमादो—मद्यादिकः पञ्चधा कथं क्रियते ?, अपितु न कार्य एवेति ॥ ५७ ॥ ६ ॥

॥ ५० ॥

धनवि०—अनवरतं–निरंतरं श्रुतेक्षणैः–शास्त्ररूपलोचनैर्गर्भवासनरकादिवेदनाः पश्यतो–विलोकयतस्तव मानसं–चित्तं कपाय-विपयेपु नो श्लिप्यते–नैवालिंपतीत्यर्थः । अत्र गर्भवासवेदनास्वरूपसूचिके इमे गाथे–सूईहिं अग्गिवण्णाहिं, संभिन्नस्स निरंतरं । जारिसं गोयमा ! दुक्खं, गब्भे अट्ठगुणं भवे ॥१॥ गब्भाओ नीहरंतस्स, जोणिजंतंमि पीलणा । सयसाहस्सिअं दुक्खं, कोडाकोडिगुणंपि वा ॥२॥ इति । नरकवेदनाश्च दशविधाः पूर्वोक्ताः, तिर्यगादिवेदनाश्च "तिरिया कसंकुसारा" इत्यादिनाऽनंतरोक्ता ज्ञेया इति; नन्वत्र विपयाधिकारे कपायग्रहणं किमर्थमिति चेन्न, कपायाणामपि विपयाणामिव प्रमादत्वसूचनार्थं विपयकपाययोः समानफलत्वदर्शनार्थं वा ग्रहणादिति; हे बुध !–हे पंडित इति कारणात्ता गर्भवासनरकादिवेदनाः त्वं चिंतय–सम्यक्परिभावनेन स्मरणविपयीकुर्वित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ५ ॥

गर्भवासादिचिन्ता

रत्न०—पुनरपि विशेपदर्शनमेव द्रढयति–गर्भवासनरकादीति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! श्रुतानि–शास्त्राण्येवेक्षणानि–लोचनानि अथवा श्रुतानामीक्षणानि–विलोकनानि तैर्गर्भवासनरकादिवेदनाः प्रति पश्यतस्तव कपायाः–क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारो विपयाः–शब्दादयः पञ्च च तेपु मानस–मनो न श्लिप्यते–न श्लेपं प्राप्नोति, न लगतीत्यर्थः, ताश्च श्रुतेक्षणैरेव दृश्याः, न चर्मचक्षुपा, तेन श्रुतेक्षणैरिति । हे बुध !–हे विद्वन् ततस्ता गर्भवासनरकादिवेदनाः प्रति विचिन्तय–विचारय, आदिशब्देनातीव पापप्रचयवन्मनुष्यतिर्यक्संमूर्छनजमनुजतिर्यग्वेदनानामपि ग्रहणं ॥ ६६ ॥ ५ ॥

---

१ सूचीभिरग्निवर्णाभिः संभिन्नस्य निरन्तरम् । यादृशं गौतम ! दुःखं गर्भे अष्टगुणं भवेत् ॥ १ ॥ गर्भात् निस्सरतः योनियन्त्रे पीडनात् । शतसाहस्रिकं दुःखं कोटीकोटीगुणमपि वा ॥ ॥ २ ॥

परस्थ पइ निसमिआ हुवा ॥२॥ नारगतिरोहपाडवंधरोगपमहरणमरणवसणाई । मणसंतावो अयसो विम्पोवणया य माणुस्से ॥३॥ व सुरवि- मानविसव चिंतिय चयम च देवलोगाओ। आइवरिय पिय य मवि कुइ सपसरं हिययं ॥४॥ ईसाविसायमयकोहमाय(माण)लोभेहिं एव माईहिं । देवावि सममिभूया तेसिं कत्तो सुहं नाम ? ॥५॥[1] इत्युपदेशमालायाम्, इत्यमुना प्रकारेणानवरतोऽध्यात्मो—अध्ययना आगमचक्षुषा अयमनेनोऽध्ययेहि—सम्यग्जानीहीत्यर्थः, येन नारकतिर्यगादिदुःखानुभवकारणसम्यग्ज्ञानेन ते—तव विषयेषु—दुर्गतिकारणेषु कषायेषु तृष्णा—गार्ध्यं निवर्तते—विरमतीत्यर्थः, च पुनर्येन सम्यग्ज्ञानेन पापभयात्—पापपुञ्जिरणाद्बिभेषि—त्वं भवभयमिताव्यसीति ॥४५॥४॥

अनन्तरोक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण दर्शयन्नुपदिशति—

> गर्भवासनरकादिवेदना, पश्यतोऽनवरतं श्रुतेक्षणैः ।
> नो कषायविषयेषु मानसं, श्लिष्यते बुध ! विचिंतयेति ताः ॥ ४६ ॥ ५ ॥

मनेत्यर्थः । तृतीयि कि ?—देहि—देहमन् नारकतिर्यगादिदुःखानि यस्य सुखे ?—महता यत्नेन सुखे इत्यर्थः, अतिशयेनेतादिपापप्रसङ्गसुरपदमनुष्यदुःखमासदि महत्, येन—शास्त्रैः कृत्वा अवधानेन विषयेषु पदार्थेषु तृष्णा—कीटत्व निवर्तते, च पुनर्येन पापस्य प्रभयात्—समुद्विग्नेयेऽपि—भयं प्राप्नोषीति ॥४५॥४॥

नैव सुखं मात्सर्यं यत्र यदि निवसिता अभविष्यन् ॥ २ ॥ नारकतिर्यक्त्वबन्धरोगप्रहरणमरणव्यसनानि । मनःसंतापाः अयशो विप्रोषवश्च मानुष्ये ॥ ३ ॥ सुरविमानविभवं चिन्तयित्वा च्यवनं च देवलोकात् । अतिबलिष्ठं चैव यदिन स्फुटति शतधा हृदयं ॥ ४ ॥ ईर्ष्याविषादमदक्रोधमान(माया)लोभैः एवमादिभिः । देवा अपि समभिभूताः तेषां कुतः सुखं नाम ? ॥ ५ ॥ उपदेशमाला गा० २८०, २८१, २८३, २८६ तथा २८७

वर्गगतशर्मविशेषणं, तयोः—सांसारिकसुखस्वर्गापवर्गसुखयोर्मिथः—परस्परं सप्रतिपक्षता—एकस्य सत्त्वेऽपरस्यासत्त्वमितिरूपा वैरिताऽस्तीत्यन्वयः; हे कृतिन्!—हे पण्डित त्वं विशेषदृष्ट्या—इदमस्मात्समीचीनमिदमस्मादसमीचीनमिति विवेकदृशाऽन्यतरद्—ऐहिकपारलौकिकसुखयोर्मध्ये एकं यत्सुंदरं तद्गृहाण—स्वायत्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ३ ॥

तृष्णापापनिवृत्तिः

अथ विषयतृष्णानिवृत्त्यर्थं शास्त्रश्रवणैरवहितो भवेत्युपदिशति—

> भुंक्ते कथं नारकतिर्यगादिदुःखानि देहीत्यवधेहि शास्त्रैः।
> निवर्त्तते ते विषयेषु तृष्णा, बिभेषि पापप्रचयाच्च येन ॥ ६५ ॥ ४ ॥

धनवि०—देही—प्राणी नारकतिर्यगादिदुःखानि—नरकगतितिर्यग्गतिप्रमुखदुःखानि, आदिपदान्मनुष्यगतिदेवगतिदुःखानि, कथं?—केन प्रकारेण केन प्राकृतकर्मणा वा भुंक्ते—अनुभवति, अत्र चतुर्गतिदुःखस्वरूपप्रतिपादिका इमा गाथाः—[1]कक्खडदाहंसामलिअसिवणवेयरणिपहरणसएहिं। जा जायणा उ पावंति नारया तं अहम्मफलं ॥ १ ॥ तिरिया कसंकुसारानिवायवहबंधमारणसयाइं। नवि इहयं पावंता

प्रतिपक्षत्वं रिपुत्वमस्ति, यदैहिकं सुखं तदा पारत्रिकं न, यदा पारत्रिकं तदा चैहिकं नेति प्रतिपक्षता। हे कृतिन्!—हे पण्डित तत्कारणात्तयोर्मध्ये विशेषदृष्ट्या—विशेषदर्शनेन विशेषज्ञानेन वा विशेषं दृष्ट्वा ज्ञात्वा चेत्यर्थः अन्यतरद्—एकं वरीयः सुखं गृहाणेति ॥ ६४ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ विशेषदर्शनमेवाह—भुङ्क्ते कथमिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं शास्त्रैः—शास्त्राध्ययनैरित्यर्थ इत्यवधेहि—अवधानं कुरु, सावधानो

---

[1] कर्कशदाहशाल्मलिअसिवनवैतरणीप्रहरणशतैः। या यातनास्तु प्राप्नुवंति नारकास्तदधर्मफलं ॥ १ ॥ तिर्यंचः कशांकुशारानिपातवधबंधनमारणशतानि।

श्री धनपा. धनवि. रत्न० पुस्ती द्व अधि० ॥ २८ ॥

प्रतिपक्ष-सुखता

तत्कार्यसम्यक्त्व तथा सर्वं—एतत्सर्वकरणाम् समीचरकाले किं फलं भविष्यतीति विचारणं करोति—विचारयतीत्यर्थो, भावार्थस्तु मूर्खोऽपि कार्यं कुर्वन् चेतसा 'विचयति—इदं मया क्रियमाणं कार्यमये सुन्दरपरिणाममसुन्दरपरिणामं वेति,' त्वं तु पंडितः सन् भुक्तिकामसुन्दरे परिणतिकालमसुंदरे किंपाकफलोपमे वैषयिके सुखे कथं रतोऽसीति? ॥ ९३ ॥ २ ॥

सत्यर्थंतरोपन्यासेन यदि वैषयिकसुखमापातरमणीयता भविष्यति तदा सुखत्वेन समानधर्मस्य स्वर्गापवर्गसुखस्यापि तथैव रमणीयता भविष्यतीत्याशंकामपाकुरुते—

> पञ्चेन्द्रियार्थैरिह शर्म बिन्दुवत्, पयोर्णववत् स्वाशिवग परत्र च ।
>
> तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता कृतिन्!, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरद् गृहाण तत् ॥ ९४ ॥ ३ ॥

धनवि०—इह लोके पञ्चकर्म—यदैपयिकं सुखं बिंदुवदुच्यते, बिंदुः—जलकणस्तद्वदाचरतीति बिंदुवत् इति सांसारिकशर्मविशेषणं, च पुनः परत्र—परलोके यत् स्वःशिवगं—स्वर्गापवर्गगतमतीन्द्रियमनिन्द्रियजं शर्म अर्णोववत्, अर्णवः—समुद्रस्तद्वदाचरतीत्यर्णोववदिति स्वर्गाप-

---

करोति, ममेदं कार्यं कुर्वतः फलोऽग्रे किम्फलं भविष्यतीति विचारयतीत्यर्थः । विद्वन्निति साभिप्रायं सम्बोधनं, तेन त्वं विद्वानसि, वैषयिके सुखं सुमान् उत्कर्षं किं न करोषीति भावः ॥ ९३॥ २ ॥

॥ २८ ॥

रत्न०—अथेन्द्रियसुखस्य तुच्छत्वेन(तं) दर्शयन्नाह—पञ्चेन्द्रियार्थैरितीति०, व्याख्या—हे धीमन्! इह लोके स्वः—स्वर्गः शिवं—मोक्षस्तयोर्गच्छतीति स्वःशिवगं यच्छर्म तदर्णव इव—समुद्र इवाचरतीति अर्णवति अर्णववदाचरति, आचारार्थे प्रत्ययात्ते शर्मविशेषणं, तयोः शर्मणोर्मिथः—परस्परं

किं मुह्यसि?—किं मूढो भवसीत्यर्थः; यतः कारणादेते इंद्रियार्थाः जंतून्—प्राणिनो गहने—दुःखावगाह्ये भवभीमकक्षे—संसाररूपभयंकर-कांतारे क्षिपंति—बलात्कारेण प्रवेशयंतीत्यर्थः, यत्र भवभीमकक्षे शिवमार्गदृष्टिः—मोक्षमार्गदर्शनं सुलभा—सुप्रापा नास्तीति ॥ ६२ ॥ १ ॥

आपात-परिणामौ

नन्वमृतलवकल्पमपि वैषयिकसुखमनंतरोपदेशानुसारेण कथं हेयमित्याशंकायामुपदिशति—

आपातरम्ये परिणामदुःखे, सुखे कथं वैषयिके रतोऽसि?।
जडोऽपि कार्यं रचयन् हितार्थी, करोति विद्वन्! यदुदर्कतर्कम् ॥ ६३ ॥ २ ॥

धनवि०—हे विद्वन्! आपातरम्ये—दर्शनमात्ररमणीये परिणामदुःखे—परिणत्या दुःखदायके वैषयिके—विषयजनिते सुखे कथं—केन प्रकारेण त्वं रतः—आसक्तोऽसि?, यद्—यस्मात् कारणाज्जडोऽपि—मूर्खोऽपि हितं—सुखोपायस्तस्यार्थः—प्रयोजनं यस्य स हितार्थी सन् कार्यं—व्यापारादिकं घटादिकं वा रचयन्—कुर्वन् घटयन् उदर्कतर्कं 'उदर्कस्तद्भवं फल'मिति वचनादुदर्कः—कार्यकरणोत्तरकाले

पदस्य सत्त्वात्, यत्र शिवस्य—मोक्षस्य मार्गदृष्टिः—मार्गदर्शनं न सुलभा—न सुप्रापा। अपरस्मिन्नपि गहने कक्षे शिवस्य—निरुपद्रवस्य मार्गदृष्टिः सुलभा न भवतीति ॥ ६२ ॥ १ ॥

रत्न०—अथैहिकसुखस्याऽऽपातरम्यत्वपरिणामदुःखत्वे दर्शयन्नाह—**आपातरम्ये०** इति, व्याख्या—हे विद्वन्!—हे आत्मन् विषयसम्बन्धिनि वैषयिके सुखे किं रतोऽसि?—रागी जातोऽसि, अपितु मा रज्य। किंलक्षणे?—आपातः—तत्कालस्तस्मिन् रम्ये, दृश्यमानमनोहरे इत्यर्थः, पुन किं०?—परिणामे—परिपाके दुःखदायी(यती)ति दुःखं तस्मिन्, यद्—यस्मात् कारणाज्जडोऽपि—मूर्खोऽपि कार्यं स्वयं कुर्वन्नुत्तरकालफलं उदर्कस्तस्य तर्को—विचारस्तं

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ती ६ अधि० ॥ २७ ॥

भवकूपपातः

"मज्जं विसय कसाया निद्दा विकहा य पंचमी भणिया । एए पंच पमाया जीवं पाडंति संसारे ॥१॥" इत्यादिना भावनीयाः, अष्टप्रकारो वा "अन्नाणं संसओ चेव, मिच्छानाणं तहेव य ॥ १ ॥ रागो दोसो मइब्भंसो, धम्मंमि य अणायरो । जोगाणं दुप्पणिहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ" ॥ २ ॥ इत्यादिना भावनीयः ॥ अथ विषयसेवने को दोष इत्याशंक्याह—

अत्यल्पकल्पितसुखाय किमिन्द्रियार्थैस्त्वं मुह्यसि प्रतिपदं प्रचुरप्रमादः ? ।
एते क्षिपन्ति गहने भवभीमकक्षे, जन्तून यत्र सुलभा शिवमार्गदृष्टिः ॥ ९२ ॥ १ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं प्रचुरप्रमादः सन्—बहुप्रमादसहितः सन् अत्यल्पकल्पितसुखाय—अतिशयेनाल्पमत्यल्पं अल्पं च तत्कल्पितं च—सुखं सुखमिति बुद्ध्यारोपितं तच्च सांसारिकं स्त्रीसंभोगादिलक्षणं सुखं तस्मै प्रतिपदं—स्थाने स्थाने इन्द्रियार्थैः—शब्दादिविषयैः

रत्न०—अथ षष्ठोऽधिकारो निरूपितुं प्रारभ्यते । तत्र विषयाः प्रमादाश्च, तत्र प्रथममिन्द्रियार्थेषु मोहमात्मविषये उपदिशति—अत्यल्पकल्पितसुखायेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वमिन्द्रियार्थैः—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शैः किं मुह्यसि ?, परवशतया व्यामुह्यसि, अपितु मा मुह्य इत्युपदेशोऽपि, कस्मै ?—अत्यल्पं कल्पितम्—औपचारिकं नतु तात्त्विकं यत्सुखं तस्मै, कथं ?—प्रतिपदं—स्थाने स्थाने प्रति अथवा वस्तु वस्तु प्रति, 'पदं स्थाने विभक्त्यन्त-शब्दे वाक्येऽथवस्तुनोः । त्राणे पादे पादचिह्ने' इत्यनेकार्थकोपवचनात्, किंलक्षणस्त्वं ?—प्रचुरः प्रमादो यस्य स , एते इन्द्रियार्थाः यत्—संसार एव कक्षः—तस्मिन् क्षिपन्ति । किंलक्षणे गहने ?—दुष्प्रवेशार्हे । कान् ?—जन्तून्—प्राणिनः, पुनः ?—यत्र, तत्रसम्प्रदायं, यत्रेति भीमो—भयप्रदः कक्षः—शुष्कतृणं तस्मिन् क्षिपन्ति । किंलक्षणे गहने ?—दुष्प्रवेशार्हे । अज्ञानं

१ मद्यं विषयकषाया निद्रा विकथा च पंचमी भणिता । एते पंच प्रमादा जीवं पातयन्ति संसारे ॥ १ ॥ अज्ञानं संशयश्चैव मिथ्याज्ञानं तथैव च ॥ १ ॥ २ रागो द्वेषो मतिभ्रंशो धर्मे च अनादरः । योगानां दुष्प्रणिधानं अष्टधा वर्जितव्यः ॥ २ ॥

॥ २७ ॥

ऽनलक्षणाद्भयति तत्–तदाऽत्र–धर्मे किं न यतसे?–किं नोद्यमं कुरुषे इति ॥ ६१ ॥ ८ ॥

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुंदरनिर्मितस्य षोडशशास्त्राध्यात्मकल्पद्रुमस्य महोपाध्यायश्रीकल्याणविजय-
गणिशिष्योपाध्याय–श्रीधनविजयगणिविरचितायां देहममतामोचननाम्नी पंचमी पद्यपद्धतिः ॥ ५ ॥

विषय-
प्रमादाः

६ विषयनिग्रहाधिकारः ।

नन्वनंतरद्वारे देहममतामोचनमुपदिष्टं, तच्च विषयनिग्रहमंतरेण कथं स्यादित्याशंकायां विषयनिग्रहद्वारमभिधित्सुराह—

अथ विषयाः प्रमादाश्च ।

अथ विषया इति, ननु विषयसहचारिणः के निग्राह्या इत्याशंकायामाह–प्रमादाश्चेति, अथ विषयाः–पंचेंद्रियविषयाः इष्टानिष्टशब्दा-
दयः च पुनः प्रमादा–मद्यादयः पंच अज्ञानादयोऽष्टौ वा, निग्रहविपर्यकार्याः संवलिताः प्रतिपाद्यंते इति, अत्र प्रमादस्य पंचप्रकारता

अथवाऽत्र धर्मे किं न यतसे इत्यपि व्याख्येयं ॥ ६१ ॥ ८ ॥ इति देहममत्वमोचनाधिकारः पंचमः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार टीकां, तत्राधिकार इति पञ्चम आप पूर्तिम् ॥

च परस्मिन् एवं जाते सति बहुरत्न मासिफलरहितो भवति यथा वा परिमितायुषि शरीरे प्राप्ते अनेनं शरीरं परोपकारतपःकरणादिना दुर्लभं मा(ऽ)स्त्विति युक्त्या भूतमिव शरीरे न व्यापारयति सोऽप्यायुःपूर्ती शरीरनाशे मनुष्यशरीरप्राप्तिफलरहितो भवतीति ॥ ६० ॥ ७ ॥

अथ देहममत्वमोचनद्वारेणोपसंहाराय देहस्यासारत्वं देहजन्यसुकृतावर्जनफलस्य च सारत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

मृत्पिण्डरूपेण विनश्वरेण, जुगुप्सनीयेन गदालयेन ।
देहेन चेदात्महितं सुसाध्यं, धर्मान्न किं तद्यतसेऽत्र ? मूढ ! ॥ ६१ ॥ ८ ॥

धनवि०—हे मन्दमते ! चेत्—यदि मृत्पिण्डरूपेण—मृत्तिकापिण्डसमानेन विनश्वरेण—विनाशशीलेन जुगुप्सनीयेन—अतिनिन्दनीयेन गदालयेन—रोगगृहेण देहेन—शरीरेण धर्मरूपेणात्महितं—स्वस्य पारमार्थिकसुखसाधनं सुसाध्यं—सुखसाध्यं धर्मात्—अप्रमत्ततया

सु किं० ?—मादृग्वत्—भवकोटिष्वप्यप्राप्तस्यापि रत्नस्य परित्यागं गेहं तदेव मृत्पिण्डः—शरीरं तत्र मूढो—मोहवशः, मादृग्जनः यथा यथा व्यापारयति तथैव भस्म, अन्यथा मदृशमप्युपभोगादि नापि कञ्चिन्न सिध्यतीति ! देहस्यान्नपानादिभिः मूर्खः, तस्य परोपकारादि फलं न गृह्यते तदा इदं भस्मस्थानमिति दृष्टान्तसाम्यम्, गेहमपि मृत्पिण्डमयं भवतीति ॥ ६० ॥ ७ ॥

रत्न०—पुनस्तदेव दृढयति—मृत्पिण्डरूपेणेति०, व्याख्या—हे आत्मन् ! चेत्—यदि देहेन निमित्तभूतेन धर्मात्—सुखकारणादात्महितं सुसाध्यं—सुखसाध्यं वर्तते, देहेन कीदृशेन ?—मृत्पिण्डरूपेण—मृत्पिण्डसदृशेन, अत एव विनाशशीलेन, पुनः किंभूतेन ?—जुगुप्सनीयेन—जुगुप्सा-योग्येन, पुनः किं० ?—गदानां—रोगाणामालयो—गृहं येन तत्—तर्हि अत्र—आत्महिते हे मूढ ! किं न यतसे ?—यत्नं न करोषि, अपितु यत्नं कुरुष्वेति,

भक्ष्याद्द्राग्—शीघ्रं भस्मतया—रक्षारूपतया भाविनो—भविष्यतो मांसादिपिंडाद्, आदिपदाद्रसासृग्मांसमेदादिपिंडसमूहात्ततोऽङ्गात्—तस्माच्छरीरात्स्वहितं—परभवसुखसाधनं तपःसंयमादिपुण्यं गृहाण—स्वायत्तीकुर्वित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६ ॥

नन्वनंतरं 'स्वहितं गृहाणे'त्युक्तम्, अथ च यः शरीरं प्राप्य स्वहितं न गृह्णाति तस्य किं स्यादित्याशंकायामुपदिशति—

परोपकारोऽस्ति तपो जपो वा, विनश्वराद्यस्य फलं न देहात्।
स भाटकादल्पदिनासगेहमृत्पिंडमूढः फलमश्नुते किम्? ॥ ६० ॥ ७ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य विनश्वराद्—विनाशस्वभावाद्देहात्—शरीरात्परोपकारः—परहितकरणं, वाऽथवा तपो द्वादशप्रकारं, वाऽथवा जपः—पंचपरमेष्ठिनमस्कारादिस्मरणं फलं—साध्यार्थो नास्तिः स पुरुषो भाटकात्—निष्क्रयादल्पदिनावधिप्राप्तश्चासौ गेहमेव—गृहमेव मृत्पिंडो—मृत्तिकास्कंधस्तत्र मूढो—ममेदं गृहं मा विनश्यत्विवितिधिया मोहं प्राप्तः किं फलं?—किंनामकं फलमश्नुते—प्राप्नोतीत्यर्थो, भावार्थस्तु यथा कश्चिदल्पदिनमर्यादया भाटकेन गृहीते गृहे ममेदं गृहं मा विनश्यत्विवितिबुद्ध्या मूढमतिस्तद्गृहं न व्यापारयति स संपूर्णावधौ

शोषे भक्ष्यं न स्यात्, पुनः किं० ?—भवितेति भावि तस्माद्भाविनः, कया ?—भस्मतया—रक्षात्वेन, कथं ?—द्राक्—शीघ्रं, मृतानन्तरमित्यर्थः। हे आत्मन्! ततोऽङ्गात्—तस्माच्छरीरात्त्वं स्वस्य हितं तपःप्रभृति गृहाण, किं० ?—मांसादीनां पिण्डः—समुदायस्तस्माद्, आदिशब्देनास्रवसास्थिमेदसां ग्रहणं ॥५९॥६॥

रत्न०—अथ देहात्तपोजपादिफलमाह—परोपकारोऽस्तीति०, व्याख्या—यस्य पुंसो देहात्परोपकारः फलं नास्ति वा पुनस्तपः फलं जपश्च फलं नास्ति, देहस्य त्रीण्येव फलानि सन्तीति सूचितं, यतः किल० ?—विनश्वराद्—विनाशशीलात् स पुमान् देहात् किं फलमश्नुते ?, अपितु न किमपि।

देहस्य भा-
टकगृहता।

कर्मकरमर्त्यं—विपत्यारिसवाहारपोपापूर्विर्व छपु कायमाटकमापमाहारादि ददत्—प्रयच्छन् स्वहिताय—परमवे आत्मनो मोक्षलक्षणसुखाय संयमभरं—सप्तदशसंयमलक्षणं भारं त्वं वाहय—जीवितान्ते पारं प्रापयेति, वाहयेत्यत्र वहधातुः समागतो ण्यन्तत्वाद् द्विकर्मकः ॥ ५८ ॥ ५ ॥

अथ शरीरस्यासारत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

यतः शुचीन्यप्यशुचीभवन्ति, कुम्भाकुलात् काकशुनादिभक्ष्यात् ।
प्रागभाविनो भस्मतया ततोऽङ्गात्, मांसादिपिण्डात् स्वहितं गृहाण ॥ ५९ ॥ ६ ॥

घनवि०—यतः शरीरसम्बन्धीनि वस्तूनि शुचीन्यपि—पवित्राण्यप्यशुचीभवन्ति—अपवित्रीभवन्ति सजीवनावस्थायां, कुम्भाकुलात्—कृमिगण्डोलकसंकुलान्निर्जीवनावस्थायां च काकशुनादिभक्ष्यात्—वायससारमेयादिभिर्भक्ष्यात्—भक्षणीयात्, मानिपदात्सम्भारि

सुचित, अपरोऽपि सुपारिवः सेवकोऽपराधिनं बद्ध्वा गुप्तौ प्रक्षिप्य यातीति तथा काय कर्मान्तपि । इतिवेयो सकायकर्मकृत्य वाहय—भवत्य, किं कुर्वन् ?—ददत्—ददानः, कं ?—संयमभरं, किम्भूतम्—अल्पं—स्तोकं, ममोरिते असमर्थस्य, अत एव स्तोकमपीत्यर्थ । कस्मै ?—स्वहिताय, अपरोऽपि सुपसेवको भक्तप्रदानेन बध्यते तथा त्वमपि वास्य संयमभररूपभक्तप्रदानेन वाहय यथाऽसौ त्वामकृत्वा नारकचारकापदुचितं वाहयेत् यातीति ॥५८॥५॥

रस०—अथाशुचिरेवाद्यन्येऽपि पदार्था अशुचीभवन्तीत्याविर्भावदोपानाह—यतः शुचीन्यप्यशुचीभवन्तीति०, व्याख्या—यत अङ्गात् शुचीनि—पवित्राण्यपि वस्तूनि—पायसादीनि अशुचीभवन्ति—अपवित्राणि भवन्ति, यथा घृतशर्करापूर्णसुखस्य भक्षितस्य पायसस्य तत्क्षणमेव वमनदशायां दुरन्तदुर्गन्धितया सर्वजनजुगुप्सनीयत्वेन सामर्थ्यं दृश्यत इति । यत किम्भूतात् ?—कृमिभिराकुलात्—व्याप्तात्, पुनः किम्भूतात् ?—काकशुनादीनां भक्ष्यात्,

अथ शरीरस्य वंचकस्वभावत्वेन दुष्टतां दर्शयन्नुपदिशति—

दुष्टः कर्मविपाकभूपतिवशः कायाह्वयः कर्मकृद्, बद्ध्वा कर्मगुणैर्हृषीकचषकैः पीतप्रमादासवम्।
कृत्वा नारकचारकापदुचितं त्वां प्राप्य चाशु च्छलं, गंतेति स्वहिताय संयमभरं तं वाहयाल्पं ददत् ॥५८॥५॥

कायस्य दुष्टकर्मकरत्वं

धनवि०—कर्मणामष्टविधानां नामकर्मणो यो विपाकः स एव भूपतिस्तस्य वश—आयत्तः दुष्टः—अपवित्र्यादिदोषदूषितः आहाराद्यर्थं हिंसाकारित्यादिदोषदूषितो वा कायाह्वयः कर्मकृद्—दासस्त्वां कर्मगुणैः—कर्मलक्षणरज्जुभिर्बद्ध्वा—नियंत्र्य, च पुनस्त्वां हृषीकचषकैः—हृषीकाणि—इंद्रियाणि तद्रूपाश्चषकाः—मद्यपानपात्राणि तैर्हृषीकचषकैः पीतः—अत्यादरेण सेवितः प्रमादः—पंचप्रमादलक्षण आसवो—मद्यं येन स तथा तं पीतप्रमादासवं कृत्वा, नारको—नरकः स एव चारकः—कारागृहं तस्यापद्—विपत्तिस्तस्या उचितो—योग्यः स तथा तं नारकचारकापदुचितं कृत्वा, च पुनः छलम्—आयुःपूर्त्तिलक्षणं मिषं प्राप्य—लब्ध्वा गंता—याताऽस्तीत्यर्थः; इतिहेतोस्तं बलीवर्दसदृशं कायाह्वयं

रत्न०—अथ कायं कर्मकरत्वेनोपनयति—दुष्टः कर्मविपाकेति०, व्याख्या—हे आत्मन्! काय इत्याह्वयो—नाम यस्य सः कायाह्वयः कर्मकृत्—कर्मकरस्त्वां नारकचारकापदुचितं कृत्वा—निरयगुप्तिगृहविपद्योग्यं कृत्वा च पुनराशु—शीघ्रं छलं प्राप्य गन्ता—गमिष्यतीत्यन्वयः, कर्मकृत् किंलक्षणः?—दुष्टो-निर्दयः, पुनः कीदृक्?—कर्मणा ज्ञानावरणीयादीनां विपाको—विपचनं स एव भूपतिस्तस्य वशः—अधीनः, स्वयं दुष्टः अथ च कर्मविपाकराजप्रेरित इत्यर्थः। किं कृत्वा?—बद्ध्वा, कैः?—कर्माण्येव गुणाः—रज्जवस्तैः, अपरोऽपि अपराधी रज्जुभिर्बध्यत इति, त्वा किम्भूतं?—पीतः प्रमाद एवासवः—सीधुर्मदिराविशेषो येन स तं, कैः?—हृषीकाणि—इन्द्रियाण्येव चषकाः—पानपात्राणि, यैः कृत्वा मद्यं पीयते ते चषका इति, अनेन पीतमद्यत्वाद्बद्धुं सुकर इति

श्री अभ्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती
५ अधि०
॥ ३४ ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! देहे—शरीरे विमुह्य—विशेषेण मोहं प्राप्य—धार्यं किं कुरुषे ?, इति—अत्रे वाक्यमार्थ स्वरूपं किं न वेत्सि ?—न जानासीत्यर्थः, देहस्य एव—शरीरस्य एव त्वं मधुदुःखजालं—सांसारिकदुःखसमूहं भजसे—प्राप्नोषीत्यर्थः, हि यतः कारणात्कोऽपि छेदो—भेदोऽभिघातः—अग्निर्घनपातं—लोहमयघनप्रहारं सहते—क्षमते, गगनवद्नाशत्वे—निराकारत्वे ते—तव च पुनरस्य—बाधोर्पीडा—पीडा न भवतीति, नभसो यथि प्रत्यये 'मधुर्नमोऽभिरो वर्तीति (१—१—२४)सूत्रेण पदस्याभावाभमोपविति चिन्त्यम्, अन्यथा वा यथाकार्य समर्पणीयमिति, सारस्वतटीकायां प्रथमाधिकारे नभोपरिति प्रयोगस्य नियमानस्याराधमिति वा (यथारुचित्सुपरोपकारकरे, न यदन्वं नामेदं, अन्यथमिदं वैदिक्यां च सूत्रमिदं, अतः सम्यक्यपि नभस्त्वात्—शत्रुः अन्यथमप्यत्वात् न पाठमप्नोतीत्यर्थं तु नभस्तादिसेव) ॥५७॥४॥

रत्न०—अथ यं देहं त्वं पुष्णासि तत्रस्वसेव तव तु न पर्वत इति प्रतुमाह—देहे विमुह्येति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं देहे विमुह्य—मोहं प्राप्य किमर्थं कुरुषे ? । अपितु न कुर्वित्युपदेशः । त्वं किं न वेत्सि ? इत्यपि काकुरूपा व्याख्यानम्, अपितु वेत्सि—जानीषे इति सूचाऽपि, किं न वेत्सीत्याह—त्वं देहस्य एव भवस्य—संसारस्य जन्मजरामरणलक्षणस्य दुःखानां जालं—समूहं भजसे, देहाभिमानेन मरणदुःखात्मनुभवसि, यतु देहपुष्टस्य, एतद् दृष्टान्तेन दृढयति—हि निश्चितं अग्निर्ज्वालिको घनस्य—लोहमयघनविशेषस्य घात—प्रहारं सहते—क्षमते, नाग्नि केवले घनघातनिरपेक्षं धनस्य स्मर्य । हे आत्मन् ! ते—तव च पुनरस्य—अशरीरत्वे बाधा—पीडा न भवति, किंवत् ?—नभसत्—आकाशवत्, यथा नभसः अमूर्तत्वे घटनाशदाविषु परस्य बाधा न भवति तथा तवापि देहस्यानाश्रयत्वे मुक्ति गतस्य बाधा न भवतीत्यर्थः । 'मधुर्नमोऽभिरो वर्तीति'सूत्रेण पदस्याभावाप्रमोपविति न स्यात् । यथा आकाशस्याभावे बाधा न भवति तथा तवापीत्यर्थ ॥ ५७ ॥ ४ ॥

कायस्य
दुष्पदेशता

॥ ३४ ॥

ष्यतीतिभयेनेदं शरीरमवितुं–रक्षितुं वांछसि, ततः परलोकदुःखभीत्या पुण्यमेव–सुकृतमेव शरीररक्षणादियत्नत्यागेन किमु नो कुरुषे ?–किं न करोषीत्यन्वयः; हि यतः कारणादिदं शरीरमतिशक्तिमता केनापि रक्षितुं–त्रातुं न शक्यं–न–शक्तिविषयीकार्यं भवतीत्यर्थः, दुःखभीतिश्च–परभवदुःखभयं पुण्यं विना–तथाविधसुकृतमंतरेण क्षयं–विनाशं वज्रिणोऽपि–इंद्रस्यापि नोपैति–न गच्छतीत्यर्थः ॥५६॥३॥

कायस्य दुःखहेतुता

अनंतरोक्तयुक्त्या परलोकदुःखभीत्या शरीरयत्नो माऽस्तु, परं शरीरपोषणादिना सुखं तु भवत्येवेति शरीरयत्नो विधीयते इत्याशयानां पुंसामुपदेशमुपदिशति—

देहे विमुह्य कुरुषे किमघं ? न वेत्सि, देहस्थ एव भजसे भवदुःखजालम् ।
लोहाश्रितो हि सहते घनघातमग्निर्बाधा न तेऽस्य च नभोवदनाश्रयत्वे ॥ ५७ ॥ ४ ॥

रत्न०—अथ वपुषि पुष्टीकृते सति बहुजीवनात्परलोकदुःखं नायातीति वरं वपुःपोष इति कश्चिद्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह–चेद्वाञ्छसीदमवितुमिति० व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वं चेद्–यदि परलोकदुःखानां भीत्या–भयेनेदं वपुः प्रति अवितुं–रक्षितुं वाञ्छसि, पुष्टीकृते वपुषि बहुवर्षजीवनात् परलोकदुःखानि नायातीति वरं पुष्टीकृतं वपुरित्यर्थः, ततस्तर्हि पुण्यमेव किमु ?–किं न कुरुषे, हि यस्मात् कारणात् इदं वपुर्दुःखभीतेः–दुःखानां भयाद्रक्षितुं–रक्षणाय न शक्यं–न शकनीयं इति न, 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत' इति न्यायादपितु शक्यम्, अर्थात्पुण्येनैवेति, च पुनरिदं वपुर्वज्रिणोऽपि–इन्द्रस्यापि पुण्यं विना क्षयं–नाशमुपैति–प्राप्नोति । तस्माद् त्वं यदि परलोकदुःखभीतस्तदा पुण्य कुरुष्वेत्युपदेशः ॥ ५६ ॥ ३ ॥

तदा), जघन्यमिपरम् क्षुत्पिपासातापादयस्तापरिग्रहः, यथा कश्चिज्जडोऽपि–मूर्खोऽपि कारागृहं विभिद्य–विदार्य निर्गन्तुं–निर्गमनक्रियां कर्तुमिच्छति–वाञ्छतीत्यर्थः, तथा त्वमात्मन्! स्वकर्मघातेन–स्वकीयमाणुकर्मसमूहेन कारागृहादपिकटरे–अतिशयेनाधिके बीभत्से वपुषि–शरीरे क्षिप्तः–प्रक्षिप्तः सन् तद्वपुर्दलयितुं–सामयाचारविना दलयितुं त्वं किं यतसे?–किं यत्नं कुरुषे इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ २ ॥

नियमानवशरीरत्यागे परलोके दुःखं भविष्यतीति बुद्ध्या तद्रक्षणादिना एतच्छरीरेऽत्यर्थो विधीयते इत्याशङ्क्य संवरनिरासार्थमुपदिशति—

येत्राङ्क्षसीदमपि तु परलोकदुःखभीत्या ततो न कुरुषे किमु पुण्यमेव? ।
शक्यं न रक्षितुमिदं हि न दुःखभीतिः, पुण्यं विना क्षयमुपैति न वज्रिणोऽपि ॥ ५९ ॥ ३ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! चेद्–यदि त्वं परलोकदुःखभीत्या–शरीरममत्वमोचने एतच्छरीरापगमे च परलोके गतस्य मम दुःखं भवि

रत्न०—अथ शरीरं कारागृहादप्यधिकत्वेन चिन्तयन्नाह–कारागृहादिति० व्याख्या—हे आत्मन्! जडोऽपि–मूर्खोऽपि जन कारागृहात्–गुप्तिगृहान्निर्गन्तुमिच्छति। किं कृत्वा?–कारागृहं भित्त्वा, खात्रं दत्त्वेत्यर्थः, किंरूपात्?–क्षुदिभ–नानाप्रकारक्षुत्पिपासादि–अपमानादि दुःखं यस्मिन् तस्मात्, आदिशब्देन क्षुधातृडादि ग्राह्यम्, तथा कारागृहादपिकटरे वपुषि–शरीरे स्वस्य कर्मणो घातेन–समूहेन क्षिप्तः सन् तद्वपुः प्रति दलयितुं–दलं कर्तुं किं यतसे?–किं यत्नं करोषि, कस्यापि कारूपस्य व्याख्याम, अपि तु मा यतस्वास्योपदेशोऽपि, ततोऽधिकतरं चास्य बीभत्सादि-सद्भावात् भवे भवे प्राप्स्यसीति ॥ ५५ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! अघानि—जीवघातादिजनितानि पापान्यचिंतयन्—अविचारयन् त्वं यं देहं—शरीरं पुष्णासि—पुष्टिविषयीकरोपीत्यर्थः सोऽयं देहस्तव कं—किंनामकमुपकारं—हितकार्यकरणलक्षणं विधास्यति—करिष्यति ?, ततः कर्माणि—देहपोषणार्थं जीवहिंसादिकार्याणि कुर्वन्—सृजन् इत्यनंतरोक्तामायतिम्—उत्तरकालं चिंतय—विमृशेति, हि निश्चितं जगति—विश्वेऽथवा जगंति—जगज्जंतुजनं—कायाह्वयो धूर्तराट्—वंचकपतिर्विंचयते विप्रतारयतीत्यर्थः; भावार्थस्तु त्वं यं देहं पुष्णासि स देहस्त्वां कर्मभारभारितं दुर्गतियोग्यं च कृत्वा नंष्वा यास्यतीति धूर्तराजत्वं देहस्येति ॥ ५४ ॥ १ ॥

देहस्य कारागृहत्वं

अथ सावद्यौपधाहारादिना देहदार्ढ्यकरणे दोषमुपदिशति—

कारागृहाद्बहुविधाशुचितादिदुःखान्निर्गंतुमिच्छति जडोऽपि हि तद्विभिद्य।
क्षिप्तस्ततोऽधिकतरे वपुषि स्वकर्मव्रातेन तद् दृढयितुं यतसे ? किमात्मन्! ॥ ५५ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन्! हि यतः कारणात् कारागृहाद्—गुप्तिगृहाद्बहुविधं—नानाप्रकारमशुचितादि—अपावित्र्यादि दुःखं(यस्मिन्

रत्न०—अथ देहममत्वमोचनाधिकारः पञ्चमो व्याख्यायते। तत्र पापं कुर्वन् वपुःपोषं मा कुर्वित्युपदिशति—पुष्णासि यं देहमिति० व्याख्या—हे शरीरिन्! त्वं यं देहं पुष्णासि—पुष्टं करोषि, किं कुर्वन्?—अचिन्तयन्—अविचारयन्, कानि?—अघानि—पापानि प्रति, देहं पुष्णन् पापानि चिन्तयस्येव नेत्यर्थः, परमयं देहः पोषितः सन् तव कमुपकारं विधास्यति—करिष्यति ?, त्वं जीवोपघातलक्षणानि पापानि अतिसावद्यानि कर्माणि प्रति कुर्वन् सन् इत्यायतिं—उत्तरकालं विचिन्तय—विचारय, हि—निश्चितमयं देहो धूर्तराट्—वञ्चकानां राजा जगन्ति प्रति, आश्रयेषु आश्रयिणामुपचाराद् जगद्वासिनो जगत्, तद् वञ्चयते, तेन बहुजीवघातादिनाऽस्य पोषणं न तवायतिहिताय भावीत्यर्थः, वञ्चकत्वोपचाराद्धूर्तराडुपमानमस्येति ॥५४॥१॥

५ देहममतामोचनाधिकारः ।

ननु धनममतामोचने शरीरसत्तापना कथं भवतीत्याशङ्क्यां शरीरममतामोचनद्वारमुपदिशन्नाह—

अथ देहाधिकारः ।

अथ देहाधिकार इति, अथ देहममतामोचनोऽधिकार उपदिश्यत इत्यर्थः । तत्र प्रथमं देहस्यानुपकारकत्वं धूर्तत्वं च दर्शयन् देहपोषणार्थे दोषमुपदिशति—

> पुष्णासि यं देहमघान्यचिन्तयंस्तवोपकारं कमयं विधास्यति ? ।
> कर्माणि कुर्वन्निति चिन्तयायतिं, जगत्ययं वञ्चयते हि धूर्तराट् ॥ ५४ ॥ १ ॥

तथाऽपि समक्षेऽस्य दत्तमतस्तेन भवतीत्युपचाराद्वेप्रधानस्य पापक्रियायाश्च निर्देश इति । इद च किं गृहीत्वा—पापं कृत्वा परभवे त्वं यातोऽसि !—गन्ताऽसि, भव्य प्रभ । पापं गृहीत्वा यातुं न शक्यमिति सुधाऽसि । केचित् पाठान्तरे । हे धनिन्! ते—तव नरकस्य—निरयस्य दुःख तस्य भर.—प्रचयस्तस्मान्मोक्षो—मोचनं कार्यं नास्ति!, अत्रापि कल्प्यं प्रश्न, अपितु न भवतीति सुधाऽसि । किंलक्षणात् !—तस्य—चतुर्वर्गेनादिना अर्जितम्—उपार्जितं यद्‌ पापं तस्य चय—समूहस्तेनार्जितात्—उपार्जितादिति हेतोः, क्लेशेषु च नमसि तथापि सुन्दरमितीदर्थः ॥ ५१ ॥ ७ ॥

॥ इत्यध्यात्मकल्पद्रुमे धनममत्वमोचनाख्यस्तुर्योऽधिकारः ॥ ५१ ॥ ७ ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकशुभ्रसिन्धुरत्नप्रतिष्ठितवराचकरत्नचन्द्रः । शिष्यार्थितो धनकमूलम् कुरुते स्म टीकां, तत्राधिकार इति पूर्तिमयात् तुर्ये ॥४॥

अथ द्रव्यममतामोचनद्वारमुपसंहरन् तर्करीत्या धर्मस्थानेऽन्याप्रतस्य द्रव्यस्य दोषान् दर्शयितुमुपदिशति—

क्षेत्रेषु नो वपसि यत् सदपि स्वमेतद्यातासि तत् परभवे किमिदं गृहीत्वा ? ।
तस्यार्जनादिजनिताघचयार्जितात्ते, भावी कथं नरकदुःखभराच्च मोक्षः ? ॥ ५३ ॥ ७ ॥

धनवि०—यदेतत्प्रत्यक्षेण दृश्यमानं सदपि—विद्यमानमपि स्वं—द्रव्यं क्षेत्रेषु—जिनभवनबिंबपुस्तकसाधुसाध्वीश्रावकश्राविकारूपेषु सप्तसु प्रतिष्ठातीर्थयात्रासहितेषु नवसु वा नो वपसि—नो बीजसंततिं कुरुषे तर्हि तदिदं दृश्यमानं धनं गृहीत्वा—लात्वा परभवे—अग्रेतने जन्मनि किं यातासि ?—गंतासीत्यर्थः; च पुनस्तस्य धनस्यार्जनम्—उपार्जनमादौ येषां तेऽर्जनादयः, आदिपदात्क्रयाणकक्रयविक्रयादयस्तै—र्जनितानि—उत्पादितानि अघानि—पापानि तेषां चयः—समूहस्तेनार्जित—उत्पादितस्तस्मान्नरकदुःखभरात्—नरकगतिसंबंधिदुःखसमूहा—न्मुक्तिस्तव कथं—केन प्रकारेण भावी—भवितेति ? । अत्र यदि तर्हीति पदे अध्याहार्ये ॥ ५३ ॥ ७ ॥

इति श्रीतपोगच्छ...अध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां...उ० श्रीधनविजय-
गणिविरचितायां द्रव्यममतामोचननाम्नी चतुर्थी पदपद्धतिः ॥ ४ ॥

रत्न०—अथार्थान्तरकथनेन सप्तक्षेत्र्यां धनवपनोपदेशमाह—क्षेत्रेष्विति०, व्याख्या—क्षेत्रेषु—जिनभवनादिषु सप्तसु प्रवचनप्रतीतेषु सद्—विद्यमानमपि स्वं—धनं नो वपसि, अत्र वपनक्रियाया लक्षणया प्रयोगः, क्षेत्रशब्दोऽपि लक्षणया एव, यथा क्षेत्रे उप्तं व्रीह्यादिधान्यं शतगुणं भवति

धनवि०—यतः परिग्रहात् प्राणी—जीवः आरंभैः—षट्कायोपमर्दैर्भरितो—व्याप्तो भवांभोनिधौ—संसारसमुद्रे निमज्जति—ब्रुडति, च पुनर्येन परिग्रहेण कुनृपादयः आदिशब्दाच्चौरचटविटादयः गुरवः परिग्रहवत पुरुष प्रकुप्यन्ति—आज्ञामगाविण्ड प्राप्य बाधितुं—पाडां कर्तुंमीहन्ते, वांछन्तीत्यर्थः, च पुनर्यः परिग्रहश्चिन्ताव्याकुलतां कुरुते—चिन्ता—परिग्रहस्योपार्जनोपायपरिचिंतन प्राप्तस्य परिरक्षणोपायपरिचिंतनं च तेन व्याकुलता—व्यग्रत्वं तस्य कुरुते—करणाद्धर्मकर्मस्मृतिं—धर्मस्य कर्माणि—कार्याणि देवगुरुवन्दनादीनि तेषां कर्तुमुद्दिष्टानां स्मृतिं—स्मरणं हरते—अपहरतीत्यर्थः, भो मित्रा !—भोः पण्डिताः यस्मात् यच्छुभमपवर्जितस्वरूप प्रायशो—बाहुल्येन परैरातसम्पत्तिरिवैर्भोग्य—परिभोगयोग्य भूरिपरिग्रह—मूर्च्छया धनधान्यादिसंग्रहं त्यजत—परिहरतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ६ ॥

हर्ष०—यतो—यस्मात्कारणादारम्भैः—सावद्यव्यापारेण जीवोपमर्दादिरूपैर्भरित—पूर्णः प्राणी भवाम्भोनिधौ—संसारसमुद्रे निमज्जति, अन्योऽपि गाढं भारवान् पदार्थं समुद्रे निमज्जतीति, च पुनर्येन परिग्रहेण कुनृपादयो—कुराजानः, आदिशब्देन कुमन्त्रादयःस्वरक्षकाद्यनियोगिनो ग्रहणं, पुरुषं प्रति प्रकुप्य—अन्यायाभावेऽपि प्रकुप्याग्रहेण बाधितुं—पीडयितुमीहन्ते—वाञ्छन्ति, च पुनर्यः परिग्रहश्चिन्तानि—धनार्जनरक्षणादिजनितचिन्ताभिर्व्याकुलता—व्यग्रत्वं तस्याः कुरुते—करणतो धर्मकर्मणो स्मृतिं हरते, चिन्ताव्याकुलचित्तस्य धर्मकर्म(र्मणी च)पि न स्मरतीति, अथवा धर्मस्य कर्मेव इति तत्पुरुषसमासे कार्यं । हे मित्राः !—हे सखायः यूयं त भूरिपरिग्रहं त्यजत, कीदृशं !—भोग्य—भोगार्हं, कैः !—परैरन्यैरित्यर्थः, कथं !—प्रायशः—प्रायेण, द्रव्यस्वार्जकस्य लिप्सो भोगत्यागरसस्त्यक्ते भवतीत्यर्थः, यतः—"कीटिकासञ्चितं धान्यं, मक्षिकासञ्चितं मधु । कृपणैः सञ्चितं वित्तं, परैरेवोपभुज्यते ॥ १ ॥ इति, यथा लोकतात्परम्परयोगितृप्तिसिद्धरसभोक्ता धनमीयसी रंकः श्रेष्ठी जात इति ॥ ५२ ॥ ६ ॥

गावश्च—धेनुधेनुपतयः अश्वाश्च—तुरंगमा उपलक्षणाद् गजरथपदात्यादयस्तैस्तथा, किंभूतैः ?—सनिधिभिः—निधानसहितैर्मेलितैः—संचितैस्तनुभाजां—देहिनां क्लेशश्च—शरीरश्रमः पापानि च—पंचाश्रवसेवनादीनि नरकाश्च प्रसिद्धास्तेभ्योऽधिकः—अतिरिक्तस्तदेत्यध्याहारात् को गुणः ?—को विशेषलाभो भवतीत्यक्षरार्थः यदि—चेद्धर्मनियोगो—धर्मस्थाने व्यापारो न भवेदिति ॥ ५१ ॥ ५ ॥

अथ परिग्रहपरिमाणव्रतांगीकारेण ममतात्यागमुपदिशन्नाह—

आरंभैर्भरितो निमज्जति यतः प्राणी भवांभोनिधावीहंते कुनृपादयश्च पुरुषं येन च्छलाद्बाधितुम् ।
चिंताव्याकुलताकृतेश्च हरते यो धर्मकर्मस्मृतिं, विज्ञा! भूरिपरिग्रहं त्यजत तं भोग्यं परैः प्रायशः ॥५२॥ ६॥

रत्न०—अथ भूरिपरिग्रहः पापायैवेति द्रढयन्नाह—क्षेत्रवास्त्विति०, व्याख्या—तनुभाजा—प्राणिना क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः परिग्रहः कृत्वा क्लेश १ पाप २ नरके ३ भ्योऽधिकः को गुणः स्याद् ?, अपितु न कोऽपि गुणः स्यादित्यन्वयः, पूर्वं क्लेशः १ पश्चात्पापं २ तदनु नरक ३ इति त्रयो गुणाः परिग्रहस्येति सूचितम्, अत्र गुणशब्दो लक्षणया ग्राह्य इति । अथ पदव्याख्या—क्षेत्रं—सेतुकेतूभयात्मकं वास्तु—गृहहट्टादि धनं—श्रीफलपूगादि गणिमधरिममेदाद्धान्यं—गोधूमादि चतुर्विंशतिधा गवाश्वैरिति गावोऽश्वाश्च ततो द्वन्द्वसमासस्तैः क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः, उपलक्षणान्महिष्युष्ट्राजोरभ्रादीनामपि ग्रहणं, किंलक्षणैः ?—मेलितैः—स्थाने २ वृन्दतामापादितैः, पुनः किं० ?—सनिधिभिः—निधानसहितैरिति कथनेन रूप्यस्वर्णमण्यादयो गृहीताः, निधयस्तु तैरेव भवन्तीति, यदि परं धर्मे नियोगो—नियोजनं व्यापारणं, धर्मे नियोगो न, तस्य परिग्रहस्य यदि धर्मे चैत्योपाश्रयसाधर्मिकपोषज्ञानभाण्डागारकरणादिलक्षणे नियोगो—व्यापारणं स्यात्तदा कश्चिद्गुणोऽप्यस्तीति भावः । अत्र स्वर्गादिसुखप्राप्तिलक्षणो गुणः सूचित इति ॥ ५१ ॥ ५ ॥

तथा सारंभत्वेऽपि, एतावता धनव्ययः पुण्यादिधर्मोऽपि किंचित्सारंभत्वेन क्लिष्टत्वात् मुक्तिप्रापको न भवतीति, तु पुनर्निःसंगतात्मा धर्मोऽति-शुद्धियोगात्तद्भवेऽपि मुक्तिश्रियं—मोक्षलक्ष्मीं यच्छति—ददातीति, अत्र निःसंगतात्मा निर्गतः संगो—धनधान्यादिर्नवविधः परिग्रहो यस्मात्स तथा तस्य भावस्तत्ता सैवात्मा—स्वरूपं यस्य स तथा, अतिशुद्धियोगात्—अतिशयेन शुद्धिः—निष्कलंकता तस्या योगात्—संबन्धात्तद्भवेऽपि—स एव भवो—जन्म तद्भवस्तस्मिन्, अत्रायमभिप्रायो धनव्ययपोषको, धनव्ययधर्मः—द्रव्यव्ययात्मा धनसाध्यो धर्मो भवान्तरे मुक्तिप्रापको भवति, निःसंगतात्मा तु धर्मस्तपःसंयमरूपो भवान्तरे तद्भवे वा मुक्तिप्रापको भवतीति ॥ ५० ॥ ४ ॥

अर्थवतः धनीनुपदिश्य परलोकोद्देशेन ममतात्यागमुपदिशति—

क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैर्मेलितैः सनिधिभिस्तनुभाजाम् ।
क्लेशपापनरकाभ्यधिकः स्यात्को गुणो न यदि धर्मनियोगः ? ॥ ५१ ॥ ५ ॥

धनवि०—क्षेत्राणि च—शालीक्षुयवगोधूमादिक्षेत्राणि वास्तूनि च—गृहहट्टप्रभृतीनि धनानि च—सुवर्णरूप्यादीनि धान्यानि च—व्रीह्यादीनि

जिनभवनादिकरणनिर्मापणप्रतिष्ठाजिनबिम्बार्चनादिरूपस्तत्र स एवात्मा—स्वरूपं यस्य स द्रव्यस्तवात्मा धर्मोऽपि सारम्भत्वात्—आरम्भसहितत्वेन नातिशुद्धो—नातिनिर्मलो भवेत्, तन्निमित्तकर्मणां स्वर्गादौ भोग्यत्वात्, तथापि संसारसुखस्य तु कारणत्वोक्तत्वादिति । किं० —धनात्मेव साधनं—कारणं यस्य स धनसाधनः, धर्मैरेव साध्य इत्यर्थः, तुरिति विशेषे, निःसंगता—निर्गतः संगः एतस्य—स्वरूपे यस्य स निःसंगतात्मा धर्मोऽतिशुद्धः, आरम्भरहितत्वेन पापकर्मबन्धनिर्गतस्वरूपा योगात्, निःसंगतात्मना धर्मेण केवलं कर्मनिर्जरणमेव भवतीति शुद्धतमत्वेनेत्यर्थः, तेन स एव भवो—वर्तमानो भवस्तस्मिन्नपि मुक्तिश्रियं यच्छति—ददातीति ॥ ५० ॥ ४ ॥

लम्—अल्पः कालः—समयो यस्य तदल्पकालम्—अल्पकालीनं मनःप्रसादसुखं—चित्तप्रसन्नतालक्षणं सौख्यं स्याद्—भवति, तु पुनरारंभपापैः—द्रव्यार्जनार्थं षट्कायाद्युपमर्दजनितदुष्कृतैर्दुर्गतौ—नरकादिगतौ सुचिरम्—अतिचिरकालं दारुणम्—अतिभयंकरं दुःखं स्याद्—भवति, इति—अमुना प्रकारेणोक्तं सम्यग्—अवेहि जानीहीत्यर्थः, भावार्थस्तु द्रव्यममतामात्रेणोत्कृष्टं शतवर्षमात्रं सुखं भवति, द्रव्यार्जनाजन्यपापैस्तूत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावन्नरकगतौ दुःखं भवतीति सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वा द्रव्यममतां मुंचेति ॥ ४९ ॥ ३ ॥

ननु द्रव्यस्तवसाधनं धनं कथं दुर्गत्यै इत्याशङ्कायामाह—

द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो न, धर्मोऽपि सारंभतयाऽतिशुद्धः ।
निस्संगतात्मा त्वतिशुद्धियोगान्मुक्तिश्रियं यच्छति तद्भवेऽपि ॥ ५० ॥ ४ ॥

धनवि०—द्रव्यस्तवात्मा—द्रव्यस्तवः पूजाप्रासादप्रतिमाप्रतिष्ठादिको "भावकारणं द्रव्य"मितिवचनात् स एवात्मा—स्वरूपं यस्य स तथा, **धनसाधनो**—धनं—स्वर्णादिकमेव साधनं—निमित्तं यस्य स तथा, सहारंभेन—षट्कायाद्युपमर्देन वर्त्तते यः स तथा तस्य भावस्तत्ता

प्रसादः—प्रसत्तिः स्यात्, परं धनैः सुखमल्पकं—स्तोकं, तदप्यल्पकालं भवति, अथवा मनःप्रसादलक्षणं सुखमल्पकमल्पकालं भवति, दुःखं तुरिति विशेषे, आरम्भेभ्यः पापैरारम्भपापैः—षट्कायोपमर्दादिजनितैः सुचिरं—चिरकालं दुर्गतौ—तिर्यग्नरकादौ दुःखं स्यात्, किंलक्षणं?—दारुणं—भयावहं हे आत्मन्! इति त्वमवेहि—जानीहि, यथा नवानामपि नंदराजानाम् ॥ ४९ ॥ ३ ॥

रत्न०—अथ द्रव्यस्तवात्मा धर्मो धनैरेव भवतीति धनसञ्चयः कर्त्तव्य इति विचारोऽपि न सम्यगित्याह—**द्रव्यस्तवात्मेति०**, व्याख्या—

धनवि०—यानि धनानि द्विषामपि—वैरिणामप्युपकारकाणि—उपकारकर्तॄणि परशुरामादिधनानि सुभूमादीनामिव भवन्ति, च पुनर्ये-धैर्वैः सर्पोन्दुरादिभ्योऽपि—भुजगमूषकादिभ्योऽपि मूर्छितमनसेव गतिस्तिर्यग्लक्षणा भवतीति, च पुनर्यैर्धनैर्मरणामयाद्या—मृत्युरोगादिका आपद्—आपदा हन्तुं—निवारयितुं न शक्या—न शक्यते तेषु—एवम्विधेष्वनर्थहेतुषु धनेषु एव—निश्चये को मोहो—ममत्वलक्षणः कर्तव्य इति ?, अत्र निःस्पृहः सुखभागी भाव्यः ॥ ४८ ॥ २ ॥

ननु धनस्य द्विषदुपकारकत्वादिदोषोऽस्तु, परं ममत्वबुद्ध्या मनःप्रसादसुखं तु भवतीत्याशङ्कायामाह—

ममत्वमात्रेण मनःप्रसादसुखं धनैरल्पकमल्पकालम् ।
आरम्भपापैः सुचिरं तु दुःखं, स्याद्दुर्गतौ दारुणमित्यवेहि ॥ ४९ ॥ ३ ॥

धनवि०—ममत्वमात्रेण—ममेदं धनं ममेदं गृहमित्यादिममतामात्रेण धनैः—द्रव्यैरल्पकं—तुच्छमल्पमल्पं—स्वल्पमात्र अल्पका-

---

रत्न०—अथ धनेभ्योऽनर्थपरम्परामाह—यानि द्विषामपीति०, व्याख्या—यानि धनानि अर्जितानि—सञ्चितानि द्विषां—वैरिणामप्युपकारकाणि भवन्ति—उपयोगीनि भवन्ति, तान्यपि द्विषन्तो वैरिणो गृह्णन्तीत्यर्थः । च पुनर्यैः सर्पोन्दुरादिष्वपि गतिः—भवान्तरप्राप्तिर्भवति, धनलोभी पुमान् धनमोहात् सर्पोन्दुरादिषु योनिषु समुत्पद्यते इति, च पुनर्यैर्धनैरापद्—मरणामयाद्या विपत्तयः—निवारयितुं न शक्याः, अवश्यंभाविनो मरणरोगादयो भाव्या भवन्त्येवेति भावः, महाधनचक्रिण इव, तत एवंविधेषु धनेषु हे आत्मन् ! क एव मोहः ?, अपितु न कोऽपि, निरर्थ एवेति भाव, ॥४८॥२॥

रत्न०—अथ धनेभ्य सुखस्याल्पत्वं दुःखस्य भूयस्त्वमाह—ममत्वमात्रेण मनःप्रसाद०, व्याख्या—धनैर्हेतुभिर्ममत्वमात्रेण मनसः—चेतस

कर्तृत्वबुद्ध्या, यद्वा सुखस्योपकारकत्वबुद्ध्या, ममताभाग्—ममेदमिति ममत्ववान् सन्, या रमाः—कमलास्त्वं मेलयन्—स्वकीयत्वकरणादिना सञ्चयीकुर्वन्नसि—वर्त्तसे, परम(परं पाप्मनोऽ)धिकरणत्वतः—अधिक्रियते आत्मा नरकादिपु याभिरित्यधिकरणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्, तथा पापोपकरणत्वत इत्यर्थः, पाप्मनः—पापस्य परस्त्रीगमनादिलक्षणस्य महारम्भमहापरिग्रहादिलक्षणस्य वा दुष्कृतस्य हेतवो—निमित्तभूताः कमलाः संसृतिपातं—संसारे पतनं मम्मणस्येव ददति—प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ १ ॥

द्विडुपकारि-
तादि

ननु 'धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते, धनैरेव पापात्पुनर्निस्तरन्ति । धनेभ्यो विशिष्टो न लोकेऽस्ति कश्चिद्धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ १ ॥ इति वचनात्कथं ममतामोचनं क्रियते इत्याशङ्कायां द्रव्यस्यासारतां दर्शयन्नुपदिशति—

यानि द्विपामप्युपकारकाणि, सर्पोन्दुरादिष्वपि यैर्गतिश्च ।
शक्या च नापन्मरणामयाद्या, हन्तुं धनेष्वेषु क एव मोहः ? ॥ ४८ ॥ २ ॥

रत्न०—अथ तुर्यो धनममत्वमोचनाधिकारो व्याख्यायते । तत्र प्रथमं धनात्सुखोपकृती भवत इति मा चिन्तयेत्युपदिशति—याः सुखोपकृतीति०, व्याख्या—हे जीव! त्वं या रमा—लक्ष्मीः प्रति मेलयन्नसि—सञ्चयन्नसि, त्वं कीदृशः ?—ममतां—ममत्वं भजसीति ममताभाक्, कया ?—सुखं चोपकृतिश्च सुखोपकृती ते कुर्वन्तीति सुखोपकृतिकृतः सुखोपकृतिकृता भावः सुखोपकृतिकृत्त्वं तस्य धीः—बुद्धिस्तया, रमाः स्वस्य कुटुम्बस्य च सुखकृतो भवन्ति परेषां दीनानाथानां चोपकृतिकृतो भवन्तीतिबुद्ध्येत्यर्थः, परमेता रमाः संसृतौ—संसारे पातं—पतनं ददाति । एतेषां संसृतिपाते कुतः शक्तिरित्याह—एताः किं० ?—हेतवः—कारणानि, कस्य ?—पाप्मनः—पापस्य, कुतः ?—अधिकरणत्वतः, प्रायो लक्ष्म्यः पापाधिकरणमेव भवंति तरवारिप्रभृतिशस्त्रवत्, केषाचिद्धन्यानामेव पुण्याधिकारिण्यो भवन्ति, तस्माद्बहुसावद्यकर्मभिर्लक्ष्मीमेलनं न युक्तिमदिति ॥ ४७ ॥ १ ॥

४ धनममतामोचनाधिकारः ।

ममतान्तरमपत्यममतामोचनमाहात्म्युक्तं, परमपत्यममतामोचने धन विषयाणं ममताधीनं क्रियते ? इत्याशङ्कायां द्रव्यममतामोचनाधिकार-मुपदिशन्नाह—

अथ धनाधिकारः ॥ अथ धनाधिकार इति अथापत्यममतामोचनाधिकारमुपदिश्य द्रव्यममतामोचनाधिकार उपदिश्यत इत्यर्थः । तत्र द्रव्यस्य प्रथमं पापाधिकरणत्वं दर्शयन् तत्र ममतात्यागमुपदिशति—

याः सुखोपकृतिकृत्त्वधिया त्वं, मेलयन्नसि रमा ममताभाक् ।
पाप्मनोऽधिकरणत्वत एता, हेतवो ददति संसृतिपातम् ॥ ४७ ॥ १ ॥

धनवि०—सुखोपकृतिकृत्त्वधिया सुखं च—आहारं अन्नीयात् इत्यादि मानसं सौख्यमुपकृतिश्च—स्वजनपोषणादिरूपस्य उपकारस्तयोः

मत्सरी मित्रो प्रति रक्षितुं न शक्नोति मन्यन्तीति, न पुनरुपादत्ते.—उपकारस्य सन्देहात्, कुतो ?—मित्र.—परस्परमनुबन्धा—येऽनन्ता सम्बन्धानां मातृपितृपुत्रभ्रातृस्वसृणामानन्त्यात्—अनन्तभवतो न जाने कः कस्योपकारं करिष्यतीति सन्देहसद्भावात्, यथा पिता च पुत्रान्तरजातः पुत्रो जातः, य एव पुत्रः स एवानन्तरं पिता जात इति, सर्वेषां सम्बन्धानामानन्त्यमागमवचनात्सम्भवस्तस्मादसौ व्यर्थः । इह मते पितापुत्रयोरपि जन्मत्वेनोपकारयोरुपकारं प्रति सन्देह एव यथा अशोकस्य मातृपितृमारितेति ज्ञेयं न तथा ह्युपदेशः ॥ ४९ ॥ ४ ॥

> श्रीशान्तिचन्द्रगणिसंरचितकल्पद्रुमसिन्धुकल्पलताटीकाविराजितमहाग्रन्थे । अध्यात्मकल्पद्रुमस्य धनमूर्च्छा टीकायां, ममताधिकार इति पूर्तिमगाद्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथापत्यममतामोचनद्वारोपसंहारायापत्यममताऽसाधारणकारणस्नेहनिरासकरणकारणानि त्रीणि दर्शयन्नुपदिशति—

त्राणाशक्तेरापदि सम्बन्धानंत्यतो मिथोऽङ्गवताम् । सन्देहाच्चोपकृतेर्माऽपत्येषु स्निहो जीव ! ॥ ४६ ॥ ४ ॥

धनवि०—हे जीव ! आपदि—आपदायामापतितायां सत्यां त्राणाशक्तेः—पालनासामर्थ्यात्, च पुनः अङ्गवतां—देहिनां मिथः—परस्परं सम्बन्धानन्त्यतः—अनन्तभवभावित्वेन पितृत्वपुत्रत्वादिसम्बन्धस्यानन्त्यात्, च पुनः उपकृतेः—वार्द्धक्ये पालनलक्षणस्योपकारस्य सन्देहात्—कः पूर्वं मरिष्यति ? कश्च पश्चान्मरिष्यतीत्यादिना अग्रे सुपुत्रः कुपुत्रो वा भविष्यतीत्यादिना वा संशयात्, अपत्येषु—पुत्रपुत्र्यादिषु मा स्निहः—स्नेहं मा कुर्या इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु कर्मजनितायामापत्तावापतितायां सत्यामत्रायकत्वेन 'पीयं थणयच्छीरं सायरसलिलाउ हुज्ज बहुययरं । संसारम्मि अणंते माऊणं अन्नमन्नाणं'[1] ॥ १ ॥ इत्यादिना सम्बन्धस्यानन्त्येन वृद्धावस्थायामुपकारकत्वस्य संशयेनापत्येषु ममतां त्यज समतां च भजेति ॥ ४६ ॥ ४ ॥

इति श्रीतपागच्छनायकश्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्म्मितस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां सकल०
उ० श्रीधनविजयगणिविरचितायामपत्यममतामोचननाम्नी तृतीया पदपद्धतिः ॥ ३ ॥

रत्न०—अथापत्यतः स्वार्थपूर्त्तिरेव रागकारणं भविष्यतीति निरूपयन्नाह—**त्राणाशक्तेरापदीति**, व्याख्या—हे जीव ! त्वमपत्येषु मा स्निहः—स्नेहं मा कृथाः, कस्याः ?—त्राणाय—रक्षणायाशक्तेः—असामर्थ्यात्, कस्याम् ?—आपदि—मरणलक्षणाया विपदि अन्यस्यां वा रोगादिकायां आपदि अपत्यानि

---

१ अनन्ते संसारे अन्यान्यासां मातॄणां (यत्) स्तनजक्षीरं पीतं (तत्) समुद्र (स्वयंभूरमण) सलिलाद् भवेद् बहुतरम् ॥१॥ (उपदेशमाला २०१)

अनन्तसंबन्धादि

ननु स्वोदरोत्पन्नेष्वपत्येषु ममत्वमोचनं कथं क्रियते इत्याशङ्कायां स्वोदरोत्पन्नाः कीटकादयोऽपि भवन्तीति कृमिसाम्यं दर्शयन्नपत्यममत्वमोचनमुपदिशन्नाह—

कुक्षौ युवत्याः कृमयो विचित्रा, अप्यस्रशुक्रप्रभवा भवन्ति ।
न तेषु तस्या नहि तत्सुतेषु, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ४५ ॥ १ ॥

धनवि०—युवत्याः—स्त्रियाः कुक्षौ—गर्भाशयेऽस्रशुक्रप्रभवाः—रक्तवीर्यसम्भवा विचित्रा—नानाप्रकाराः कृमयो—द्वीन्द्रियादयः कीटा अपि भवन्ति—जायन्ते, हि यतः कारणात्तेषु—कृमिषु तस्या—युवत्यास्तत्सुतेषु—भर्तुर्न रागो भवतीति, ततः कारणादपत्यकेषु—कुत्सितसन्तानेषु सात्त्विकोपकारकर्तृत्वाभावेन कुत्सितकृमिसमानसन्तानेषु किं रागः क्रियते इति ? ॥ ४५ ॥ १ ॥

अन्यैर्विविधार्थचिन्ततो—नानाचिन्ताप्रदानतः आत्मनो—जीवस्य समाधिः—स्वास्थ्यं निहन्येत, यत किं० ?—चक्रवर्ती—अतिप्रसिद्धी, अन्यान्यपि शल्यान्यविनयस्थानि दुःखदायीनि भवन्ति । अत्र पाण्डवादानन्दप्रकृतिसम्बन्धीनि धनवन्तप्रभृतीनि पौरस्त्याख्यानादिकं ज्ञेयं प्रथा इति ॥४४॥२॥

रत्न०—अपत्यस्यान्यं कृम्युपमत्वेनेन रागापनयनमाह—कुक्षौ युवत्या० इति, व्याख्या—युवत्या कुक्षौ—गर्भे कृमयोऽपि विविधा भवन्ति, किंलक्षणा ?—अस्र—रुधिरं स्त्रिया योनिसम्बन्धि शुक्र—रेतः पुरुषसत्कं सम्बन्धि ताभ्यां प्रभव—उत्पत्तिर्येषां, यत उक्तं—"इत्थीण जोणिमज्झे हवन्ति बेइन्दिया उ जे जीवा । इक्को व दो व तिन्नि व लक्खपुहुत्तं च उक्कोसं" ॥ १ ॥ गर्भजा सम्मूर्छजाश्च पञ्चेन्द्रियास्तन्मध्ये इति । तेषु कृमिषु तस्या युवतेस्तत्पतेश्च रागो न भवति, ततोऽयं रागः अपत्यकेषु किं भवति ?, कथय प्रश्न, यदि रागो युवत्यास्तदा कुक्षिजातत्वेऽपि युक्तः, यदि न कर्तव्यस्तदाऽपत्येष्वपि न कर्तव्य., तेनैवात्र न जायते, समर्थे पञ्चानुपूर्वा प्रथः ॥ ४५ ॥ १ ॥

१ स्त्रीणां योनिमध्ये भवन्ति द्वीन्द्रिया ये जीवाः । एको वा द्वौ वा त्रयो वा लक्षपृथक्त्वं चोत्कर्षेण ॥ १ ॥

अपत्यानां-शल्यता

अथेह लोके परलोके च पुनरपत्यानां शल्यरूपतां दर्शयन्नुपदिशति—

आजीवितं जीव! भवान्तरेऽपि वा, शल्यान्यपत्यानि न वेत्सि किं हृदि?।
चलाचलैर्यैर्विविधार्त्तिदानतोऽनिशं निहन्येत समाधिरात्मनः ॥ ४४ ॥ २ ॥

धनवि०—हे जीव! आजीवितं—जीवितपर्यन्तं वा—अथवा भवान्तरे—परभवेऽपि तान्यपत्यानि—पुत्रपुत्र्यादीनि हृदि—हृदये शल्यानि लोहकीलकादिप्रायाणि किं न वेत्सि?—किं न जानासि, यैरपत्यैश्चलाचलैः सद्भिर्विविधार्त्तिदानतो—नानाप्रकारचित्तपीडाप्रदानतः आत्मनः—स्वस्य समाधिः—चेतःस्वास्थ्यमनिशं—निरन्तरं निहन्येत—विनाशविपर्यीक्रियेतेति; अत्र चलानि च—स्वल्पायूंषि अचलानि—बह्वायूंषि चलाचलानि तैः, अथवा चलाचलैः—चपलैरिति, भावार्थस्तु स्वल्पायुष्कैरप्यपत्यैः शोकरूपार्त्तिर्दीयते, बह्वायुष्कैरपि पाणिग्रहणाद्यनेकप्रकरणेषु वित्तव्ययाद्यनेकार्त्तिर्दीयते; यद्वा चपलान्यपत्यानि प्रायः कुकर्मकराणीहलोके पित्रोश्चेतःस्वास्थ्याभावापादकानि भवन्ति, तत्रापि विशेषतः पुत्री, यतः—जम्मंतीए[1] सोगो वड्ढन्तीए पवड्ढए चिन्ता । परिणीयाए दण्डो दुहियपिया निच्चदुहियव ॥१॥ (किंच) नियगिहसोसणि परगेहमण्डणी कलिकलंककुलभवणं । जेण न जाया धूया ते सुहिया जीवलोगम्मि ॥२॥ इहलोके च चेतःस्वास्थ्या(भावा)पादकत्वे परलोके चेतःस्वास्थ्याभावापादकत्वं सुतरां सिद्धम्, अंते या मतिः सा गतिरितिन्यायादिति ॥ ४४ ॥ २ ॥

रत्न०—अथापत्यानामुपमानान्तरेण जीवं प्रतिबोधयन्नाह—आजीवितमिति० व्याख्या—हे जीव! जीवितं मर्यादीकृत्याजीवितं वा—अथवा भवान्तरेऽपि—प्रेत्यभवेऽपि हृदि—हृदये अपत्यानि शल्यानि किं न वेत्सि?, अपितु शल्यान्येव विद्धीत्यर्थः। अथवा शल्यधर्मं निरूपयन्नाह—यैरपत्यलक्षणैः

---

[1] जायमानायां शोको वर्धमानायां प्रवर्धते चिन्ता । परिणीतायां दण्डो दुहितृपिता नित्य दुःखित एव ॥ १ ॥ निजगृहशोषणा परगृहमण्डना कलिकलंककुलभुवनं । येन न प्रसूता दुहिता स सुखितो जीवलोके ॥ २ ॥

२ अपत्यममतामोचनाधिकारः ॥

अनन्तराधिकारे स्त्रीममतामोचनमुदितं, परं स्त्रीममतामोचनेऽपत्यानि कुतो भवन्तीत्यार्थान्तरमपत्यममतामोचनाधिकारमुपदिशन्नाह—

अथापत्याधिकारः ।

अथापत्याधिकार इत्यपत्यममतामोचनाधिकार उपदेशविषयः क्रियते इत्यर्थः । तत्र प्रथममपत्यानां बन्धनरूपतां दर्शयन्नुपदिशति—

मा भूरपत्यान्यवलोकमानो, मुदाऽऽकुलो मोहनृपारिणा यत् ।
चिक्षिप्सया नारककारकेऽसि, दृढं निबद्धो निगडैरमीभिः ॥ ४१ ॥

धनवि०—वशिसम्बोधनात् स्वं—हे आत्मन् ! त्वमपत्यानि—पुत्रपुत्र्यादीन्यवलोकमानः—पश्यन् मुदाऽऽकुलो—हर्षाकुलो मा भूः—मा भव, यत्—यस्मान्मोहनृपारिणा—मोहनामनृपरूपशत्रुणा वैरिणा नारककारके—नरकरूपकारागृहे चिक्षिप्सया—क्षेप्तुमिच्छया निगडैः—लोहशृङ्खलारूपैरमीभिरपत्यैर्दृढं—गाढं निबद्धो—नियन्त्रितोऽसि, निगडनियन्त्रितस्यानन्तरं कारागृहे प्रक्षेपसम्भवेन त्वमपि तत्र क्षिप्तुमिति ॥ ४१ ॥ १ ॥

रत्न०—अथापत्यममतामोचनाख्यस्तृतीयोऽधिकारो व्याख्यायते । प्रथममपत्योपरि मोहं मा कुर्विति—मा भूरिति, व्याख्या—हे आत्मन् ! त्वमपत्यानि—पुत्रीपुत्रान् विलोकमानो मुदा—प्रेम्णा आकुलो मा भूः—यत् यत्कारणात् मोहनामा नृपः स एवारिस्तेन नारककारके प्रक्षेप्तुमिच्छया अमीभिरपत्यैर्निगडैः—दृढैरेव बद्धोऽसि । अपरो राजादिः कञ्चन जनं कारके प्रक्षेप्तुमिच्छुः प्रथमं पादपाशेन नियन्त्रयति पश्चाद्बन्दिगृहे प्रक्षिपतीति, नारका यत्र प्रक्षिप्यन्ते स नारककारक इत्युच्यते इति ॥ ४१ ॥ १ ॥

अपि च पुनः प्रत्यक्षा—दृष्टिग्राह्या राक्षसीत्येवंप्रकारैर्विरुदैः—निजगुणतः संप्राप्तनानाभिधानैरागमे—धर्मशास्त्रे ख्याता—प्रसिद्धा ललना—स्त्री हे साधो! त्वया त्यज्यतां—दूरतो मुच्यतामिति; एतेषामुपमानानां ललनाया उपमेयतायां हेतुर्बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूत्वम्, अत एवंविधोपमानोपमेया ललना त्याज्येति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

इति श्रीतपागच्छनायकश्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्मितस्य तत्पट्टपरम्पराप्रभावकपातसाहिश्रीअकब्बरप्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरिश्रीविजयसेनसूरिप्रमुखपट्टपरंपरापरिशीलितस्य षोडशशाखस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां ललनाममतामोचननाम्नी द्वितीया पदपद्धतिः ॥२५॥

बन्धवः—स्वजनास्तेषु स्नेहः—प्रेम तस्य विघातो—नाशः साहसम्—अविमृश्यप्रवृत्तिर्मृषावादः—असत्यवचनं ततो द्वन्द्वसमासः, बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादा आदौ येषां ते च ते सन्तापाश्च तेषां भूः—उत्पत्तिस्थानम्, आदिशब्देनादत्तमैथुनसेवनपरिग्रहमेलनग्रहणं। च पुनर्ललना राक्षसी, किंलक्षणा?—प्रत्यक्षा, अपरा राक्षसी देवरूपत्वाददृश्या भवति इयं च साक्षाद्दृश्यमानेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ ८ ॥ इति ललनाममत्वमोचनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ।

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः । अध्यात्मकल्पफलदस्य चकार वृत्तिं, तत्रागमच्च किल नेत्रमितोऽधिकारः ॥१॥

विषकंदल्याद्युपमा

श्री अभ्या. धनवि. रक्त० इषी २ अभि०

॥ २५ ॥

अथ ललनाप्रमतामोचनद्वारोपसंहाराय ललनानां हीनवस्तूपमेयत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

निर्भूमिर्विषकन्दली गतदरी व्याघ्री निराह्वो महाव्याधिर्मृत्युरकारणश्च ललनाऽनभ्रा च वज्राशनिः ।
बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूः, प्रत्यक्षाऽपि च राक्षसीतिबिरुदैः ख्यातागमे त्यज्यताम् ॥

धनवि०—निर्भूमिः—भूमिरहिता विषकन्दली—विषवल्ली, च पुनर्गतदरी—गुहारहिता व्याघ्री—सिंही, च पुनर्निराह्वो—निर्नामा महाव्याधिः—महारोगः, च पुनरकारणो—निष्कारणो मृत्युः—मरणं, च पुनः अनभ्रा—वार्दलरहिता आकाशरहिता वा वज्राशनिः—वज्रमयी विद्युत्, च पुनर्बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूः—बन्धूनां—स्वजनानां स्नेहः—प्रेम तस्य विघातः—विनाशः साहसं च—अविचार्य कारित्वं मृषावादश्च—असत्यभाषणं ते आदौ येषामेवं बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादास्तेभ्यो ये ते सन्तापाश्च तेषां भूः—भूमिरुत्पत्तिस्थानम्,

रक्त०—निर्भूमी विषकन्दलीति० व्याख्या—आगमे—सर्वज्ञप्रणीतशास्त्रे इति बिरुदैः ख्याता—प्रसिद्धा एवंविधा ललना—स्त्री त्यज्यतां—दीयतां, कर्मोक्तैः पुण्याभिरिति वक्तव्ये योज्यं, तानि बिरुदान्याह—इयं ललना विषस्य कन्दली—नवाङ्कुरः, कन्दलमन्यत्र विशिष्टः, किंलक्षणा ?—निर्गता भूमिः—उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा निर्भूमिः, अपरा विषकन्दली भूम्यामुत्पद्यते इयं भूमिरहितेत्यर्थः । पुनरियं व्याघ्री वर्तते, किं० ?—गता दरी—गुहा यस्याः सा, अन्या व्याघ्री दर्यां सेवते इयं ललना व्याघ्री दरीरहितेति । इयं ललना महाव्याधिः—महान् रोगः, किं० ?—निर्गता आह्व—नाम यस्य सः, निर्नामको व्याधिरित्यर्थः । ललना मृत्युः—मरणं, किं० ?—न विद्यते कारणम्—अपथ्यासेवनादि यस्य सः, अपरो मृत्युः सकारणो भवति, अयं ललनाख्यो मृत्युरकारण एव, च पुनरनभ्रा तडित्सम्बन्धात् प्रज्वलितपर्वतप्रायत्वात् आकाशदेश या अशनिः—विद्युत्, किंलक्षणा ?—न विद्यते अभ्र—मेघो यस्यां सा अनभ्रा, मेघरहितेत्यर्थः, अपरा अशनिर्मेघसहितेति, अथवा न विद्यते अभ्रम्—आकाशगमनपरिचयं यस्याः सा अनभ्रा, अपरा अशनिराकाशे उत्पद्यते इयन्तु आकाशरहितेति, तथा

विषकंद-
स्याद्युपमा

॥ २५ ॥

मोहात्–संस्कारश्च–अनादिभवानुभूतविषयाविस्मृतिस्तेन मोहो–मौढ्यं तस्मान्मुक्ता–चतुरशीत्यासनकरणादिनाऽतिगृद्ध्या सेविता, एवंविधा स्त्री नरकाय–नरकदुर्गतये भवति । अमेध्यभस्त्रात्वं "यकृत्छकृन्मलश्लेष्ममज्जास्थिपरिपूरिताः । स्नायुस्यूता बहीरम्याः, स्त्रियश्चर्मप्रसेविकाः ॥ १ ॥ इत्यादिना स्पष्टं, बहुरन्ध्रनिर्यन्मलाविलत्वं च प्रत्यक्षं, उद्यत्कृमिजालकीर्णत्वं च "रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा, मृदुमध्याधिशक्तयः । जन्मवर्त्मसु कण्डूतिं, जनयन्ति तथाविधाम् ॥ १ ॥ इत्यादि वात्स्यायनशास्त्रप्रसिद्धं, चापल्यमायाऽनृतादयो दोषा जगद्विदिता एवेति । संस्कारमोहान्मुक्ता नरकाय भवतीति "सयसहस्सनारीणं, पोट्टं फाडेइ निग्घिणो । सत्तट्ठमासिए गब्भे, तडप्फडन्ते निकन्तइ ॥ १ ॥ ता तस्स जत्तियं पावं, तत्तिअस्रेव चउगुणं । इक्कइत्थीपसङ्गेणं, साहू बन्धइ मेहुणे ॥ २ ॥ साहुणीए सहस्सगुणं मेहुणेक्कंसि सेविए । कोडीगुणं विइज्जेणं, तइए बोही विणस्सइ ॥ ३ ॥ आजम्मेणं तु जं पावं, बन्धिज्जा मच्छबन्धओ । वयभङ्गं काउमणस्स, तं चेवऽट्ठगुणं भवे" ॥ ४ ॥ इत्याद्यागमेन स्पष्टमेवेति स्त्री परिहरणीयेवेति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

नरकहेतु

अपवित्रवस्तुनो विष्टादेर्भस्त्रेव–चर्मप्रसेविकेवामेध्यभस्त्रा, पुनः किंलक्षणा ?–बहूनि यानि रन्ध्राणि–छिद्राणि तेभ्यो निर्यन्तो ये मलास्तैराविला । पुनः ? किं०–उद्यत्–प्रकटीभवत् कृमीणां–योन्युत्थसूक्ष्मजन्तूनां जालं–समूहस्तेनाकीर्णा–व्याप्ता, पुन० किं० ?–चापल्यं–चपलता माया–शाठ्यं अनृतं–मिथ्यावचस्तैर्वञ्चिका–वञ्चनकर्त्री ॥ ४१ ॥

---

१ शतसहस्रनारीणां उदरं स्फाटयति निर्घृणः । सप्ताष्टमासान् गर्भान् स्फुरतो निकृन्तति ॥ १ ॥ तस्य यावत् पापं तावदेव चतुर्गुणं । एकस्त्रीप्रसंगेन साधुर्बध्नाति मैथुने ॥ २ ॥ साध्व्या सहस्रगुणं मैथुन एकशः सेविते । कोटीगुणं द्वितीयेन (द्वितीयवारा) तृतीयवारेण बोधिर्विनश्यति ॥ ३ ॥ आजन्म तु यत् पापं, बध्नीयात् मत्स्यबन्धकः । व्रतभंगं कर्तुमनसः तदेवाष्टगुणं भवेत् ॥ ४ ॥

श्री अध्या. धनवि. (अ० पूर्वी) २ अधि० ॥२४॥

भविष्यत्तापायपरवः पीडा मो समीक्षसे—नो पश्यसीति, तत्र दशविधा वेदनाश्च नरकेषु शीत १ उष्ण २ क्षुधा ३ तृषा ४ कण्डू ५—परवशता ६ भय ७ शोक ८ ज्वर ९ व्याधि १० रूपा ज्ञेयाः, तत्र मानवप्रकारस्य च "पञ्चेव य कोडीओ रोगा छह अड्डसट्ठि-लक्खाइं । नवनवइ च सहस्सा पंचसया तह य चुलसी य ॥ १ ॥ इति सप्तमनरके एतावतां रोगाणां सत्त्वामिति ॥ ५० ॥ ६ ॥

अथ स्त्रीशरीरस्वरूपं स्त्रीस्वभावस्वरूपं स्त्रीभोगफलस्वरूपं च दर्शयन्नुपदिशति—

अमेध्यमस्त्रा बहुरन्ध्रनिर्यन्मलाविलोद्यत्कृमिजालकीर्णा ।
चापल्यमायानृतवञ्चिका स्त्री, संस्कारमोहान्नरकाय भुक्ता ॥ ५१ ॥ ७ ॥

धनवि०—अमेध्यस्य—विष्ठाया जुगुप्सनीयवस्तुनो वा भस्त्रा—चर्ममयोऽस्थि, चर्मकोथलिकेत्यर्थः, बहुभिः—अनेकैरेकदशविधैश्च-साक्षात्सारेण प्रकटमितै रन्ध्रैः—छिद्रैर्निर्यन्—निर्गच्छन्मलो—मूत्रादिश्च तेनाविला—मलिना उद्यत—उत्पद्यमानाः कृमयो—द्वीन्द्रिया जीवास्तेषां जाल—समूहस्तेन कीर्णा—व्याप्ता, चापल्यं च—चपलता माया च—शठ्यं अनृतं च—असत्यं तैर्वञ्चिका—वञ्चनपरा, संस्कार-

सा तस्या., पुन किंलक्षणाया ?—भृशं मुक्त यया सा तस्या॰, कथमेतु नैरन्तुपयोगेन प्रागस्यपरायपार्थं विशेषणमुक्त्वा, परमेतु निरयकर्मिजो-पार्जमहाशस्त्रेषु नरकेषु त्वं निरयक्षेत्रपापप्रभवात्ताप:प्रतिमपश्चिमरदापकारिका भाविन्यश्च याः कदर्थनाश्च भाविकदर्थनाः—भाविन्यो वेदनाः प्रति नो समीक्षसे—नो पश्यसि, किंलक्षणाः ?— मोहात् व्यापारनिरीक्षणजनितादुत्पन्नेति मोहोत्थाः ॥ ४० ॥

रत्न०—अमेध्यमस्त्रेति० व्याख्या—स्त्री भुक्ता सती नरकाय, नरकगमने इत्यर्थः, स्यात्, कस्मात् ?—संस्कारेण—परिकर्मणा मोहो-त्पत्तेस्तविशस्मात् पूर्वभवाभ्यासजनितसंस्कारेण स्मृतिबीजेन च यो मोहस्तस्मात्, स्मृतिबीजं संस्कार इति वचनात् । स्त्री कथंभूता ? अमेध्यस्य—

नरकहेतुता

॥ २४ ॥

समीक्ष्य—अशेषविशेषोल्लेखनया परामृश्याशुचिपिण्डकेभ्यो—मांसाद्यवयवसञ्चयेभ्यस्तेभ्यः—अङ्गेभ्यः विरम—निवृत्तिं कुरु, अत्र शुचि च पवित्रमशुचि चापवित्रं वस्तु—अर्थस्तस्य विचार—इदं पवित्रमिदमपवित्रमिति विमर्शस्तं इच्छत्—वाञ्छदिति नपुंसकलिङ्गे एकवचनान्तं सम्बोधनपदमित्यक्षरार्थो; भावार्थस्तु शुच्यशुचिवस्तुविचारकेण पुरुषेणापवित्रवस्तुभूतेभ्यो नारीशरीरेभ्यो निवृत्तिः कार्येति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

भाविक-
दर्थना-
हेतुता

ननु स्त्रीशरीरमध्येऽपावित्र्यं भवतु मा वा, परं "मक्षिका शकटं धारा, राजमार्गः प्रदीपनम्। स्त्रीवक्त्रं बालवक्त्रं च, पवित्राणि युगे युगे" ॥ १ ॥ इति वचनात् स्त्रीमुखादीनि पवित्राणि रमणीयानि च कथं न कमनीयानि भवन्तीत्याशङ्कायामुपदिशति—

विमुह्यसि स्मेरदृशः सुमुख्या, मुखेक्षणादीन्यभिवीक्षमाणः।
समीक्षसे नो नरकेषु तेषु, मोहोद्भवा भाविकदर्थनास्ताः ॥ ४० ॥ ६ ॥

धनवि०—स्मेरदृशः सुमुख्या मुखेक्षणादीनि—वदननयनादीनि, आदिपदादधरपयोधरादीन्यभिवीक्षमाणः—अभिमुखं पश्यन् विमुह्यसि—विमूढो भवसीति, अत्र स्मेरे—विकसिते दृशौ—लोचने यस्याः सा स्मेरदृक् तस्याः, तथा सुष्ठु—शोभनं मुखं यस्याः सा सुमुखी तस्याः, अत्र परमित्यध्याहारात् परं तेषु प्रसिद्धेषु सप्तसु नरकेषु मोहोद्भवा—मोहोत्थितास्ताः शास्त्रप्रसिद्धा दशविधा भाविकदर्थना—

पुनस्तेभ्यः—कामिन्यङ्गेभ्यो विरम—निवर्तस्व। किंलक्षणेभ्यः?—अशुचीनाम्—अपवित्रपुद्गलानां पिण्डकेभ्यः—समूहेभ्यः, किं कुर्वन्?—इच्छत्, कम्प्रति?—शुचि चाशुचि च शुच्यशुचिनी ते च ते वस्तुनी च शुच्यशुचिवस्तुनी तयोर्विचारम्—इमे शुचय इमे अशुचयः पदार्था इति विवेकं कुर्वदित्यर्थः ॥३९॥

रत्न०—अथ ललनाङ्गनिरीक्षणललनाङ्गभोगयोः फलमाह—विमुह्यसीति० व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं स्त्रिया मुखेक्षणादीनि—वदननेत्रप्रमुखाङ्गान्यभिवीक्षमाणः—संमुखं विलोकयन् विमुह्यसि—मोहं प्राप्नोषि, आदिशब्देनाधरस्तनाद्यवयवग्रहणं, किंलक्षणायाः?—स्मेरे—उन्निद्रे दृशौ—चक्षुषी यस्याः

भविष्यन्तीमासिपीडा वश्मत्वापाम्—परितापाम् लेखानित्यर्थः; च पुनर्मोहितसपीदानि विपेर्चमाना जनाः परत्र—परभवे दुर्गतीः—तिर्यग्नरक- गतीरिपूर्वि—प्राप्नुवन्ति, अत्र 'च गता'विभत्य वर्तमाना अन्तीति सिवे 'इवः स्तिरी'तितिने 'पूर्व' इति (४–१–७८) पूर्वलोपे 'पूर्व- स्वाने वरे' (४–१–२७) इति इति 'इवर्णोरस्से वरे' (४–१–२१) इति रसे 'अन्तो मो द्वांगिति म लोपे च साधु ॥ १८ ॥

ननु साधाप्यमनोज्ञनयनानन्ददायिषु आकपोलमुपेतकान्तकाम्यकनकमणनकननवनेषु दृश्यमानेषु केन प्रयाऽजनपेतम अमेध्य- मांसास्क्वसायात्मकत्वेनासद्भावानुपश्यति—

> अङ्गेषु येषु परिमुह्यसि कामिनीनां, चेतः! प्रसीद विश च क्षणमन्तरेषाम् ।
> सम्यग् समीक्ष्य विरमाशुचिपिण्डकेभ्यस्तेभ्यश्च शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छन् ॥ १९ ॥ ५ ॥

धनवि०—हे चेतः!—हे चित्त त्वं येषु कामिनीनां—स्त्रीजनानामङ्गेषु—स्तननितम्बादावयवेषु परिमुह्यसि—परि सामस्त्येन मोहं यासि, परं हे चेतस्त्वं प्रसीद—प्रसन्नतां प्राप्य प्रसन्नं भव, च पुनः प्रसन्नभवनानन्तरं हे चेतः एषाम्—अङ्गानामन्तः—मध्ये दृष्टुमुपयोग- द्वारा विश—प्रवेशं कुरु, च पुनः प्रवेशानन्तरं सम्यक्—समीचीनं यथा स्यात्तथा हे शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छन् हे चेतस्त्व

दुर्गती –नरकतिर्यग्रूपाणां' प्रति इत्यपि, गारीरारीराणि विवक्षणानि ।—अमेध्यं च मांसं च असृक् च वसा च अमेध्यमांसासृग्वसा' ता एतान्य- सम्भवो येषां तानि अमेध्यमांसासृग्वसात्मकानि—अमेध्यमांसासृग्वसारूपाणीत्यर्थ ॥ १८ ॥

रत्न०—'अङ्गेष्वि'ति, व्याख्या—हे चेतः!—हे मन कामिनीनां—स्त्रीणां येष्वङ्गेषु—शरीरेषु त्वं मुह्यसि—मोहमग्नं भवसि परं हे चेतस्त्वं प्रसीद— प्रसन्नं भव, प्रसन्नीभूय किं कुर्वित्याह—क्षण तेषां कामिन्यङ्गानामन्तः—मध्ये विश—प्रविश, प्रविश्य सम्यक् स्वरूप विचारयेत्यर्थ सम्यक् समीक्ष्य विचार्य च

धनवि०—हे विमूढ !–हे विशेषेण मूर्ख यतस्त्वं दूरस्थम्–अनासन्नमल्पं–किंचिन्मात्रममेध्यं–विष्ठादि जुगुप्सनीयं वस्तु विलोक्य–दृष्ट्वा मोटितनासिको–वक्रीकृतनक्रो जुगुप्ससे–जुगुप्सां कुरुषे, तत्–तस्मात्तैनैव–अमेध्येन भृतेषु–भरितेषु योषावपुष्षु–नारीशरीरेष्वभिलाषं–वांछां किं कुरुषे ?–किं करोपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३ ॥

दुर्गति-कारणता

अथ ललनामोहजनितमिह लोके परलोके चानिष्टफलं दर्शयन्नुपदिशति—

अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि, नारीशरीराणि निषेवमाणाः ।
इहाप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् परत्रेयूति दुर्गतीश्च ॥ ३८ ॥ ४ ॥

धनवि०—अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि नारीशरीराणि–स्त्रीणामङ्गोपाङ्गरूपाणि निषेवमाणा–नितरामत्यासक्त्या सेवमाना–भजमाना जना इहापि–इह भवेऽप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् स्वर्णमाषद्वययाचककपिलादिवत् इयूति–प्राप्नुवन्ति, तत्रापत्यानि च–पुत्रीप्रभृतीनि द्रविणानि च–धनानि तान्यादौ–प्रथमं येषां तेऽपत्यद्रविणादयः, आदिपदाद्वस्त्रपात्रभक्ष्यादयस्तेषां चिन्ता–किं भविष्यति कथं

जुगुप्सा करोषि, अत्रापिशब्दोऽध्याहार्यः, इत्थमेवार्थप्राप्तेः, किंलक्षणः ?–मोटिता–वक्रीकृता नासिका येन सः, तत्कारणात् हे विमूढ !–हे मूर्खविशेष तैरेवामेध्यैर्भृतेषु योषाणां वपुष्षु–शरीरेष्वभिलाषं–वाञ्छां किं कुरुषे ?, अपि तु मा कुर्वित्युपदेशः ॥ ३७ ॥

रत्न०—'अमेध्ये'ति, व्याख्या—नारीणां शरीराणि निषेवमाणाः–सम्भोगद्वारेण सेवमानाः पुरुषा इहापि–इहलोकेऽपि अपत्यं–पुत्रपुत्र्यादिलक्षणं द्रविणं–धनं द्वन्द्वसमासः अपत्यद्रविणे आदौ येषां तानि तथा तेषां चिन्ता–चिन्तनं तया तापान्–सन्तापान् ईयूति–प्राप्नुवन्ति, च पुनः परत्रेति–परलोके

श्री अध्या
त्मकल्प
द्रुम० वृत्ती
२ अधि०

॥ २२ ॥

प्रथमधातुतया प्रसिद्धा शरीरान्तर्गता ज्ञेया अस्थीनि च—शरीरान्तर्गता अस्थिप्रसिद्धा अवयवविशेषाः वसा च—चतुर्थधातुतया प्रसिद्धा असृक् च—रुधिरं द्वितीयधातुतया प्रसिद्धं मांसं च—पिशितं तृतीयधातुतया प्रसिद्धं अमेध्यं च—अपवित्रमलमूत्रपुरीषश्लेष्मादिकं तन्मयो-ऽधमं येषां ते च ते अस्थिरचयाश्च—अपवित्राश्च ते ऽस्थिराश्च—विनाशिनश्च ते च पुद्गलाश्च—पूरणगलनधर्माणश्च तथा तेषां चर्मास्थि-मज्जान्त्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानाम्, चर्मास्थिवसासृङ्मांसादीनां, स्कन्धेषु—एकाकारतया आपन्नरूपमेतेषु रम्य—रमणीयं किं पश्यसि ?—किं विलोकयसीत्यर्थः, अत्र रूपलेशः च यत्किंचित्—शोभा—अल्पार्था देहरूपे च मिथ्याकृतिः—आकारस्तत्र संस्थितेषु—सन्निविष्टेष्विति ॥ १६ ॥

योषात्मास-
दूषिता

पूर्वश्लोके स्त्रीणां रमणीयतायाः खण्डनं कृत्वा अमन्दरसमनभिलषणीयत्वं दर्शयन्नुपदिशति—

विलोक्य दूरस्थममेध्यमल्पं, जुगुप्ससे मोटितनासिकस्त्वम् ।
भृतेषु तेष्वेव विमूढ ! योषावपुष्षु तत्किं कुरुषेऽभिलाषम् ? ॥ १७ ॥ १ ॥

धनवि०—अमूनिमानि ये पुद्गलास्तेषां स्कन्धेषु हे आत्मन् ! किं रम्य—सुन्दरं पश्यसि ?, न किमपि सुन्दरं पश्यसीति यः परस्य इत्यर्थः, स्कन्धेषु किंभूतेषु ?—विरूपा देहः—शरीरं तस्य मिथ्याकृतिः—रूपो न आकारतया संस्थितेषु—संस्थानमापन्नेषु, चर्मादिपदानि सुगमानीति न व्याख्यातानि । "स्कन्धो वृन्दे नरांसे, ... ॥ १ ॥ इति कोशः" इत्यनेकार्थवचनात् स्कन्धः—समूह इति ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥

रत्न०—अथाप्युपदिशन्नेव प्रकटयति—'विलोक्ये'ति, व्याख्या—हे आत्मन् ! दूरस्थमल्पमपि अमेध्यं—अशुच्यपि यदा विलोक्य त्वं जुगुप्ससे—

शब्दो हेत्वर्थे, तेन खलु यतो हेतोर्भववार्द्धौ—संसारसागरे पतताम्—अधो गच्छतां नृणां—नराणां ताः—प्रणयिन्यो गलबद्धाः—कण्ठनियन्त्रिताः शिलाः—स्थूलपाषाणविशेषाः किं न वेत्सि?—किं न जानासीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नारीशरीरारम्यता

अथ ललनाखरमणीयतां दर्शयति—

चर्मास्थिमज्जांत्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानाम् ।
स्त्रीदेहपिण्डाकृतिसंस्थितेषु, स्कन्धेषु किं पश्यसि? रम्यमात्मन्! ॥ ३६ ॥ २ ॥

धनवि०—हे आत्मन्—हे प्राणिन्! स्त्रीदेहपिण्डाकृतिसंस्थितेषु, चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानां स्कन्धेषु रम्यं—रमणीयं किं पश्यसि?—किं विलोकयसीत्यन्वयः, अत्र चर्म च—शरीरत्वग् अस्थि च—कीकसं पञ्चमधातुतया प्रसिद्धं मज्जा च—

काकुध्वनिः, अपि तु विद्धि शिलाः, किंलक्षणाः?—गले बद्धा गलबद्धाः। केषा?—नृणा, किं कुर्वता?—पतता, कस्मिन्?—भव एव वार्द्धिः—समुद्रस्तस्मिन्, एकं तावत्समुद्रपतनं विषमसुत च गले शिलाः बद्धाः, तथैककस्यापि पुंसः संसारवार्द्धेर्निर्गमो दुःशकः उत च स्त्रीद्वितीयस्य विशेषत इति भावः, खलु निश्चितार्थे ॥ ३५ ॥ १ ॥

रत्न०—अथ पुरुषादपि विशेषतः स्त्रीशरीराणामशुचित्वमाह—'चर्मास्थी'ति, व्याख्या—चर्म च अस्थि च मज्जा च अन्त्रं च वसा च अस्रं च मांसं च अमेध्यं च चर्मास्थि० मेध्यानि तान्यादौ येषां तानि चर्मा० मेध्यादीनि, आदिशब्देन मूत्रकफश्लेष्मादिग्रहणं, तेषामशुचयः—अपवित्रा

---

१ रस, असृज, मांस, मेदस, अस्थि, मज्जा, शुक्राणीति सप्त धातवः ।

२ ललनाममत्वमोचनाधिकारः ।

नमनन्तराधिकारे समतोक्ता, सा च ममतायां सत्यां भवेत् समायातीति ममत्वमोचनाधिकारः, तत्र ममत्वमूलं च स्त्रीति प्रथमं स्त्रीममत्वमोचनद्वारमाह—

अथ स्त्रियः—मुह्यसि प्रणयचारुगिरासु, प्रीतितः प्रणयिनीषु कृतिन्! किम्?।
किं न वेत्सि पततां भववार्धौ, ता नृणां खलु शिला गलबद्धाः? ॥ १९ ॥ १ ॥

धनवि०—अथ स्त्रिय इति, समताधिकारनिरूपणानन्तरं स्त्रियो—ललना ममत्वमोचनविषया उपदिश्यन्ते इत्यर्थः । तत्रापि स्त्रीममत्वमोचनाद्यावारककारणं स्त्रीमोहमोचनं प्रथममुपदिशति—हे कृतिन्!—हे विद्वन् प्रणयेन—स्नेहेन चार्वी—मनोहरा गिरा—वाणी यासां तासु, अत्र गिराशब्दस्याबन्तं बहुवचनमात्र ज्ञेयं, यतो 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां, यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥' इति, प्रणयचारुगिरासु ललनासु प्रीतितः—प्रेमतः त्वं किं मुह्यसि?—मोहं यासीति; अव्ययानामनेकार्थत्वादत्र खलु-

रत्न०—अथ द्वितीयोऽधिकारो ललनायां ममत्वमोचनाख्यो व्याख्यायते, तत्र स्त्रीषु मोहनिरासे प्रथमं वृत्तमाह—'मुह्यसी'ति, व्याख्या—हे कृतिन्!—हे पण्डित! त्वं प्रीतितः—प्रेम्णा प्रणयिनीषु किं मुह्यसि?—किं मोहं प्राप्नोषि, काकूक्त्या प्रश्नः, अपि तु मा मुह्य इत्युपदेशः, किंलक्षणासु?—प्रणयो गर्भे—मध्ये यासां ताः प्रणयगर्भाः प्रणयगर्भा गिरो—वाण्यः यासां तास्तासु, ताः प्रणयिनीः प्रति स्त्रियः किं न वेत्सि?—किं न जानासि । तथापि

भावार्थस्तु सचेतनानां जीवद्रव्यापेक्षया भवान्तरे देवत्वमानुषत्वतिर्यक्त्वनारकत्वपितृत्वपुत्रत्वपतित्वपत्नीत्वादिपर्यायाणां इह भवेऽपि च मित्रत्वशत्रुत्वस्वामित्वसेवकत्वाद्यनेकपर्यायाणां च परावृत्त्या प्रियत्वाप्रियत्वसम्भवात् अचेतनानां च सुवर्णलोहादीनां कालांतरेण सुबुद्धि-प्रधानपरिकर्मितपरिखापानीयवदनेकपर्यायाणां परावृत्त्या प्रियत्वाप्रियत्वसंभवाच्च सचेतनाचेतनेषु पदार्थेषु रागद्वेषौ नोचिताविति ॥ ३४ ॥

रागरोषाभावः

इति श्रीतपोगच्छनायकश्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्म्मितस्य तत्पट्टपरम्पराप्रभावकपातसाहिश्रीअकब्बरप्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरि-श्रीविजयसेनसूरिप्रमुखमहापुरुषपरिशीलितस्य षोडशशाखस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योत-नमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितायां समतानाम्नी प्रथमपदपद्धतिः ॥१॥

उक्तमनेकार्थे "भावोऽभिप्रायवस्तुनोः । स्वभावजन्मसत्ताऽऽत्मक्रियालीलाविभूतिषु ॥ १ ॥ चेष्टायोग्ये बुधे जन्तौ, शृङ्गारादेश्च कारणे," आत्मशब्द-प्रवृत्तिहेतौ चेति, तत्–ततो हेतोस्तेषु–सचेतनाचेतनेष्वर्थेषु तु पुनः कः पुमान् रागरोषौ प्रत्यर्हति ?–योग्यो भवति, अपितु विद्वान् जनो नार्हतीत्यर्थः, कर्तुमितिगम्यम्, अथवा परिणामभावान् परिणामत्वानीति व्याख्येयम् ॥ ३४ ॥ ॥ इति समतैकलीनचित्त इति प्रथमोऽधिकारो व्याख्यातः ॥

श्रीशान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धुलब्धप्रतिष्ठवरवाचकरत्नचन्द्रः । अध्यात्मकल्पफलदप्रथमाधिकारे, वृत्तिं चकार ललितार्थपदप्रपञ्चाम् ॥१॥

श्रीअध्या. धनवि रस० वृत्ती ॥ २० ॥

रसरोषा-माला ॥ २० ॥

निरर्थकमेतेषु सेहलेपु—ममत्वं—ममैवं ममैवं इति ममतां दधत्—धरन् पदे पदे—स्थाने २ किं सुख—शोकमेषि—प्राप्नोषि, अत्र 'हनः सिपि' (४-१-१२) इति सूत्रेण द्विर्भावे 'मन्चो नो लुगि' (४-२-१४) अनेन गलुकि दधदिति प्रयोगः परमभावान्त इति ॥ १३ ॥

अथ समताप्रशेपसंहाराय समतामतिपक्षौ रागद्वेषौ परिहर्तव्यावित्युपदिशति—

> सचेतनाः पुद्गलपिण्डजीवा, अर्थाः परे चाणुमया द्वयेऽपि ।
> दधत्यनन्तान् परिणामभावांस्तत्तेषु को न्वर्हति रागरोषौ ? ॥ १४ ॥

धनवि०—पुद्गलपिण्डाः—शरीरं तदाश्रिता जीवाः—प्राणिनोऽर्थाः—पदार्थाः जीवपदार्थाः सचेतनाः—चैतन्ययुक्ताः, च पुनः परे—अचेतना अणुमयाः—परमाणुमयाः सर्वलोकव्यापिनोऽर्थाः सन्ति, एते द्वयेऽपि पदार्था अनन्तान् परिणामभावान्—अनेकान् पर्यायान् दधति—धरन्ति, तत्—तस्मात् नु इति वितर्के तेषु—जीवपदार्थेषु धर्मलोकादिषु च रागद्वेषौ कर्तुं कः पुमानर्हति—योग्यो भवति ?, न कोऽपीत्यर्थः ।

रक्षितुं न शक्या—न शकनीया ये च त्वामपि पातुं—रक्षितुं न ईशा —न समर्थाः, हे मूढ !—हे आत्मन् एतेषु स्वजनादिषु त्वं ममत्वं दधत् पदे पदे—स्थाने स्थाने किं शुच—शोकमेषि—प्राप्नोषि ?, अपितु ममत्वं शोकं च त्यज, साम्यं भजेत्युपदेशः ॥ १३ ॥

रस०—अथ जीवानां पुद्गलानां च नानापरिणामपरिणतत्वदर्शनेन रागद्वेषपरिहारमाह—'सचेतना' इति, व्याख्या—पुद्गलपिण्ड इति—पुद्गलानां समुदायः, पुद्गलस्कन्धस्य इत्यर्थः, तमाश्रित्य जीवन्तीति पुद्गलपिण्डजीवाः, एवंविधा ये सचेतनाः—चेतनावन्तः, सर्वे जीवा इत्यर्थः, यावच्च सचेतनास्ते पुद्गलपिण्डमाश्रित्य जीवन्तीति, स पुद्गलपिण्डो जीवमुक्तः अचेतनो भवतीति, च पुनः परे—अन्येऽणुमयाः—परमाणुमया अनन्तपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धमया घटपटादयोऽर्थाः—पदार्थाः सन्ति अचेतनास्ते इत्यर्थः, ते सचेतना अचेतनाश्चेमे द्वयेऽप्यनन्तान् परिणामभावान् परिणामभेदान् दधति ॥ एत

धनवि०—चकारोऽवधारणे, इमे प्रत्यक्षा मे-मम स्नेहलाः-स्नेहपात्राणि स्वजनाः किं गताः-किं परलोकं प्राप्ता इति धिया-एवं प्रकारबुद्ध्या विधुरात्मा-व्याकुलान्तःकरणः सन् यानेव स्वजनान् शोचसि-शोकविषयीकरोषि तैः स्वजनैरनन्तेषु भवेषु-जन्मसु त्वं निहतो-घातविषयीकृतोऽसि, च पुनस्तेऽपि स्वजनास्त्वयाऽनन्तेषु भवेषु निहता-घातविषयीकृता इति । भावार्थस्तु "अयण्णं भन्ते! जीवे एयस्स जीवस्स वेरियत्ताए घायगत्ताए" इत्यादि उववण्णपुव्वे हन्ता गोयमा ! इत्यादिना असुवा अणन्तखुत्तो इत्यन्तेन' भगवतीपाठेन श्रेणिककोणिकाद्युदाहरणेन च स्पष्ट एवेति ॥ ३२ ॥

साम्ये शोकापनोदनं

अथ साम्यानयनाय शोकापनोदनोपायं दर्शयन्नुपदिशति—

त्रातुं न शक्या भवदुःखतो ये, त्वया न ये त्वामपि पातुमीशाः ।
ममत्वमेतेषु दधन्मुधाऽऽत्मन्!, पदे पदे किं शुचमेषि? मूढ! ॥ ३३ ॥

धनवि०—ये स्नेहलास्त्वया भवदुःखतः संसारापायात्त्रातुं-पातुं न शक्याः, शक्यंते इति शक्याः, न शक्तिविषया इत्यर्थः, च पुनर्ये स्नेहलास्त्वामप्यनाथीकृपिमिव भवदुःखतः पातुं-त्रातुं न ईशा-न समर्था भवन्ति, ततः कारणाद्धे आत्मन् हे मूढ मुधा-

---

रत्न०—अथ य एव स्वजनास्त एव शत्रव इति दर्शयन्नाह 'यांश्च शोचसि गता', इति व्याख्या—हे आत्मन्! त्वं यान् मृतान् शोचसि-शोकं कुरुषे, किंलक्षणः? इतिधिया विधुर आत्मा यस्य सः, इतीति किं?-इमे-मम स्नेहला-ममोपरि स्नेहवन्तः किं गताः? परं तैः स्वजनैः स्नेहलैस्त्वमनन्तेष्वेव भवेषु निहतोऽसि-मारितोऽसि, भवता च-त्वयापि ते अनन्तेष्वेव भवेषु निहता वर्त्तन्त इति ॥ ३२ ॥

रत्न०—अथ न कश्चित्कान् प्रति वक्तुं शक्त इति दर्शयन्नाह—त्रातुं न शक्या' इति, व्याख्या—हे आत्मन्! ये त्वया भवदुःखतस्त्रातुं-

मन्वत्र इत्यत्र क्रियाभेदे सति पुण्यरूपता कथं जायते इत्याशङ्कायामाह—अर्थतो पुण्यमिति, भावार्थतो पुण्यमित्यर्थः ॥ स्वापराधिषु वैरिषु कथं समता कर्तव्येत्याशङ्कायामुपदिशति—

किं कषायकलुषं कुरुषे स्वं, केषुचिन्ननु मनोऽरिधियाऽऽत्मन्! । तेऽपि ते हि जनकादिकरूपैरिष्टतां दधुरनन्तभवेषु २१

धनवि०—नन्विति वितर्के, हे आत्मन्!—केषुचिज्जनेष्वरिधिया—वैरिबुद्ध्या कषायकलुषं—क्रोधादिकषायमलिनं स्वं—स्वकीयं मनश्चित्तं किं कुरुषे, हि यस्मात्तेऽपि—वैरित्वव्यवहारभाजः प्राणिनस्ते तव जनकादिकरूपैः—जनकजननीभ्रात्रादिस्वरूपैरिष्टतां—प्रीतिपात्रतामनन्तभवेषु—अनन्तजन्मसु दधुः—धरन्ति स्मेति । यदागमः—"अयणमंते! जीवे सव्व जीवाणं माइत्ताए इत्यादि अणन्तखुत्तो इत्यन्त" इति ॥ २१ ॥

ननु सोपकारिषु पितृषु सत्सु शोकाकुलितचित्तेन कथं समता कर्तव्येत्याशङ्कायामुपदिशति—

यांश्च शोचसि गताः किमिमे मे, स्नेहला? इति धिया विधुरात्मा ।
तैर्भवेषु निहतस्त्वमनन्तेष्वेव तेऽपि निहता भवता च ॥ २२ ॥

रत्न०—अथानेकधा पितृमात्रादिसम्बन्धदर्शनेनात्मानं प्रतिबोधयन्नाह—'किं कषायकलुष'मिति, व्याख्या—हे आत्मन्! ननु—निश्चितं केषुचिज्जनेष्वरिधिया—वैरिबुद्ध्या त्वं स्वं—स्वकीयं मनः प्रतिपत्तारि' कलुषं—मलिनं किं कुरुषे? अपि तु मा कुर्वित्यर्थः । यतस्तेऽपि जनास्ते—तव हि निश्चितमनन्तभवेषु जनकादिरूपैः—पितृपुत्रमातृभ्रातृसम्बन्धैरिष्टतां अभीष्टत्वं दधुः, यत "न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं । न जाया न मुया जत्थ, सव्वे जीवा अणन्तसो" ॥ २१ ॥

तैर्भवेऽपि यदहो सुखमिच्छंस्तस्य साधनतया प्रतिभातैः ।
मुह्यसि प्रतिकलं विषयेषु, प्रीतिमैषि न तु साम्यसतत्त्वे ॥ ३० ॥ अर्थतो युग्मम् ॥

कृतान्ता-धीनत्वं

धनवि०—खलु–निश्चितमत्र–जगति कोऽपि धनैः–द्रव्यैरपि, वाऽथवा परिजनैः–दासदासीप्रमुखपरिवारैरपि, वाऽथवा स्वजनैः–मातापितृभ्रातृपुत्रकलत्राद्यैः स्वजातीयैरपि, वाऽथवा दैवतैः–देववृन्दैरपि, वाऽथवा परिचितैः–पूर्वसेवासाधनादिना बहुकालाभ्यस्तैर्मन्त्रैः–साधिष्ठायकोंकाराद्यक्षरसंयोगैरपि, सुभूमरावणादिवत्कृतान्ताद्–यमान्नो रक्ष्यते–नैव त्रायते; हे मूढ–हे मूर्ख ! एवमनेन प्रकारेणोक्तं जगत्स्वरूपं किन्नो विभावयसि ?–किं नो विचिन्तयसि ॥ २९ ॥ अहो इत्याश्चर्ये यद्–यस्मात्कारणात्तस्य सुखस्य साधनतया–हेतुतया प्रतिभातैः–मनसा मिथ्याज्ञातैस्तैरनन्तरोक्तैर्यमादरक्षकैर्धनादिभिर्भवेऽपि–संसारेऽपि सुखं–सौख्यमिच्छन्–वांछन् प्रतिकलं–प्रतिक्षणं विषयेषु–शब्दादिषु मुह्यसि–मोहं गच्छसि; तु पुनः साम्यसतत्त्वे साम्यस्वरूपे प्रीतिं–प्रेम नैषि–न गच्छसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

धनैः–स्वर्णरूप्यमण्यादिभिः कृतांताद्–यमाद् नो रक्ष्यते, एवं परिजनैर्वा अथवा स्वजनैर्दैवतैः–देवैस्तथा परिचितैः–अहरहर्जापेन साधितैर्मन्त्रैरपीति योज्यं, हे मूढ–हे रागग्रस्त एवं किं नो विभावयसि–न विचिंतयसि ?, अपि तु सम्यग्विभावयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रत्न०—अथ धनादिभिर्जीवस्य मूढत्वमाह—'तैर्भवेऽपीति, व्याख्या—अहो इति सम्बोधने, हे आत्मन् ! तैर्धनादिभिः कारणभूतैर्यत्त्वं भवेऽपि–संसारेपि सुखमिच्छन्–वाञ्छन् विषयेषु–शब्दरूपगन्धरसस्पर्शेषु मुह्यसि–मोहं प्राप्नोषि, तैः कथम्भूतैः ?–स्वस्य सुखस्य साधनतया प्रतिभातैः, कथं ?–प्रतिकलं प्रतिसमयं तु पुनः साम्यस्य सतत्त्वं–स्वरूपं तस्मिन् प्रीतिं–प्रेम नोपैषि–न प्राप्नोषि, अपिग्रहणेनैकान्तदुःखमये संसारे इति सूचनमिति ॥३०॥

ममात्मीयवस्तुनि ममतापरिहारेण समताङ्गीकारः केन क्रियते इत्याशङ्कायां यमभयेन सर्वत्र ममतां निरस्यन्नुपदिशति—

एष मे जनयिता जननीयं, बन्धवः पुनरिमे स्वजनाश्च। द्रव्यमेतदिति जातममत्वो, नैव पश्यसि कृतान्तवशं स्वम् ॥

धनवि०—एषः प्रत्यक्षेण दृश्यमानो मे—मम जनयिता वर्तते, च पुनरियं जननी—मम माता वर्तते, च पुनरिमे मम बन्धवो—भ्रातरो वर्तन्ते, च पुनर्मम इमे स्वजनाः—सगोत्रा वर्तन्ते, च पुनः ममैतद् द्रव्यम्—धनधान्यादि नवविधपरिग्रहरूपम् धनं वर्तते, इत्यमुना प्रकारेण जातममत्वः—उत्पन्नममतापरिणामः स्वम्—आत्मानं कृतान्तवशं—यमायत्तं न पश्यसि—न विलोकयसीत्यन्वयः, भावार्थस्तु "येषां कृते पुत्रवधः स्वजनोऽनुकूलः, सद्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः। गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः, संमीलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति" ॥ १ ॥ इति पद्यभावनया स्पष्ट एव ॥ २८ ॥

ननु धनस्वजनपरिजनेषु सत्सु कुतः कृतान्तवशत्वेनात्मनश्चिन्तनीयत्वमिति शङ्कायामर्थतो युक्त्योपदिशति—

नो धनैः परिजनैः स्वजनैर्वा, दैवतैः परिचितैरपि मन्त्रैः ।

रक्ष्यतेऽत्र खलु कोऽपि कृतान्तात्, नो विभावयसि मूढ! किमेवम्? ॥ २९ ॥

रत्न०—अथ काव्यद्वयेन जीवस्य मृत्युपारवश्यमाह—'एष मे जनयिते'ति, व्याख्या—एष इति प्रत्यक्ष दृश्यमानो मे—मम जनयिता—जनकोऽस्ति, सन्ति (अस्तीति) च यथार्हं योज्यं, तथा इयं जननी, पुनरिमे बन्धवो—भ्रातरः, उभयकुलभगिन्यादयेनेमे इत्युपलक्षणात् योजनीयाः, इमे स्वजना—गोत्रिणश्च तथैतद्द्रव्यमिति जातं ममत्वं यस्य स इति जातममत्वः सन् हे आत्मन्! स्वमात्मानं कृतान्तवशं—यमपराधीनं नैव पश्यसि—नैव विलोकयसि!, अपि तु स्वं कृतान्तपराधीनं विलोकयेति भावः ॥ २८ ॥ 'नो धनै'रिति व्याख्या—अत्र—संसारे खलु—निश्चितं कोऽपि जनो

नन्विन्द्रियपञ्चकप्रभवे विषयसुखे स्वाधीने सति किं समतासुखेनेत्याकाङ्क्षायामुपदिशति—

स्वप्नेन्द्रजालादिषु यद्वदाप्तै, रोषश्च तोषश्च मुधा पदार्थैः ।
तथा भवेऽस्मिन् विषयैः समस्तैरेवं विभाव्यात्मलयेऽवधेहि ॥ २७ ॥

धनवि०—यद्वद्–यथा स्वप्नेन्द्रजालादिष्वाप्तैः–प्राप्तैः पदार्थैः–दारिद्र्यादिभिः साम्राज्यादिभिर्वा रोषः–ईर्ष्या च पुनस्तोषः तुष्टिर्मुधा–निष्फलो भवति, अत्र स्वप्नाश्च–निद्रावस्थाज्ञानविशेषा इन्द्रजालानि च–नाटकविशेषास्ते आदौ येषान्ते तथा तेषु स्वप्नेन्द्रजालादिषु, अत्रादिपदात् मरुमरीचिकादिभ्रमपरिग्रहः, तथा–तद्वद् अस्मिन्ननुभूयमाने भवे–संसारे समस्तैः–सर्वैरिन्द्रियपञ्चकप्रभवैर्विषयैः–इष्टानिष्टरूपैः–प्राप्तैर्मुधा रोषस्तोषश्च कर्त्तव्यो भवति; भावार्थस्तु स्वप्नेन्द्रजालादिना प्राप्तेषु विषयेषु साक्षात्प्राप्तेषु च विषयेषु यावदनुभवं सुखदुःखे भवतः, अनुभवोत्तरकालं च स्वप्नेन्द्रजालप्राप्तसाक्षात्प्राप्तयोर्विषययोः सुखदुःखानुभवाभावात् मुधात्वमिति; एवमनन्तरोक्तं विभाव्य–विशेषेण चेतसा पर्यालोच्यात्मलये–ममात्मा कथं सुखी भवतीतिध्यानेऽवधेहि–समाधानवान् भवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

रत्न०—अथ रागद्वेषयोर्मुधात्वं दर्शयन्नाह—'स्वप्नेन्द्रजालादिष्विति' व्याख्या—यद्वदिति यथा स्वप्ने इन्द्रजालादिषु चाप्तैः–प्राप्तैरशुभशुभैः पदार्थैः कारणभूतैर्यो रोषो–द्वेषस्तोषश्च–रागो मुधा–वृथा, क्षणदृष्टनष्टत्वात्कार्यकरणासमर्थत्वाच्च रोषस्तोषश्च कृतस्तदा किमिति ?; तथाऽस्मिन् भवे समस्तैर्विषयैः–शब्दरूपगन्धरसस्पर्शाष्टलक्षणैः स्वप्नेन्द्रजालादिवत् क्षणदृष्टनष्टैरेवमिति रोषतोषौ मुधा विभाव्य–विचिन्त्य हे आत्मन्! आत्मलये–आत्मनि लयः–साम्यं रागद्वेषाभ्यां रहितत्वं तत्रावधेहि–अवधानं कुरु, सावधानो भवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ स्वार्थप्रतिबन्धकं स्नेहं निरस्यनुपदिशति—

खिद्यन्ति तावद्धि निजा निजेषु, पश्यन्ति यावन्निजमर्थमेभ्यः ।
इमां भवेऽत्रापि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यहिते यतेत ? ॥ २६ ॥

धनवि०—हि यतो निजाः—आत्मीया निजेषु—स्वकीयेषु तावत्कालं खिद्यन्ति—स्नेहपरा भवन्ति यावत्स्वकेभ्यो—निजेभ्यो निजं—स्वकीयमर्थं—साध्यं पश्यन्ति, यथार्थमेवाह श्रुतेऽपि "न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती"ति, तत्र कारणादत्रापि—इह संसारेऽमीषां दृश्यमानां रीतिं—लोकव्यवहारं समीक्ष्य—दृष्ट्वा प्रेत्यहिते—परभवपथ्ये स्वार्थे—आत्मकार्ये तपःसंयमसाध्ये कः पुमान् न यतेत—न प्रयत्नं कुर्यात् ?, अपि तु सर्वोऽपि कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

केचिच्चिन्त्य—मोक्ष, मोक्षपदार्थं तु तेषां मध्ये अल्पीयांस एव भिन्तीत्यर्थः ७ केचित्साम्य—समभावं रागद्वेषाद्यकलितं, मोक्षमित्यपि साम्यमेवार अल्पीयांस एवेत्यर्थः इति दिक् ८ ॥ २५ ॥

रत्न०—अथ सर्वेषां स्वार्थनिष्ठत्वं ज्ञापयति—खिद्यन्ति तावदिति, व्याख्या—हि निश्चितं निजाः—स्वकीया निजेषु—स्वकीयेषु कलत्रादिषु तावत्—तावत्कालं खिद्यन्ति—खेदं कुर्वन्ति यावदिति—यावत्कालं निजं—स्वकीयमर्थं—कुशलमेभ्यः—एभ्यः कलत्रादिभ्यः पश्यन्ति, अत्रापि भवे इमां रीतिं—मर्यादां समीक्ष्य—विचार्य विलोक्य वा प्रेत्य—परभवे हिते—हितकारिणि स्वार्थे—तपःक्रियानुष्ठानादिरूपे को न यतेत ?—न यत्नं कुर्यात्, अपितु दक्षो जनः सर्वोऽपि यतेतेति ॥ २६ ॥

लिको विभाति ॥ १ ॥ एवमन्यत्र क्वचिदागमगम्यः क्वचित्प्रत्यक्षसिद्धश्च शब्दादिविषयमहसद्भाव इति, च पुनः संज्ञ्यसंज्ञिषु प्राणिषु ससंज्ञाः—संज्ञिनः प्राणिनोऽर्थं—द्वितीयपुरुषार्थं धनं जानन्ति, अत्र प्राय इति गम्यं, एकेन्द्रियादिष्वप्यसंज्ञिष्वप्यव्यक्तलोभसंज्ञायाः सिद्धान्ते भणनात्, लोकेऽपि सप्ररोहबिल्वपलाशप्रपुन्नाटादिषु सद्रव्यताव्यवहारदर्शनाच्च न विरोधः, सर्वेषु संज्ञिषु तु मूषकभुजगादिषु प्रायो धनस्थानज्ञानस्य लोके शास्त्रे च श्रूयमाणत्वात्; च पुनः संज्ञिष्वपि केऽपि नराः कर्म—कृषिवाणिज्यादिव्यापारं जानन्ति, कृषिवाणिज्यादिव्यापारज्ञानयोग्यताया मनुष्येष्वेव विद्यमानत्वात्, च पुनर्मनुष्येष्वपि केऽपि प्राणिनो धर्मम्—दानादिकं जानन्ति; दानाद्यन्तरायापाये केषुचिन्मनुष्येषु दानादिधर्मं करोमीति ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्, पुनर्धर्मज्ञमनुष्येष्वपि जैनं धर्मं—देशविरतिसर्वविरत्यादिरूपं केचिन्मनुष्या जानन्ति, मिथ्यात्वमलिनीकृतधर्मज्ञेष्वपि केषुचिदेव मनुष्येषु देशविरतिसर्वविरत्यादिप्रतिपत्तिं करोमीति ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्; पुनर्जैनधर्मज्ञेष्वपि निन्हवत्वादिवर्जिताः केचिन्मनुष्या गुरुदेवशुद्धं जैनं धर्मं जानन्ति, अत्र देवाश्च रागद्वेषविजेतारो, गुरवश्च पञ्चेन्द्रियसंवरणनवविधब्रह्मचर्यगुप्त्यादिषट्त्रिंशद्गुणविराजमानास्तैः शुद्धं—निर्दोषं, केषुचिदेव जैनधर्मज्ञमनुष्येषु देवगुरुशुद्धं पञ्चविधमिथ्यात्वापगमे सम्यक्त्वालंकृतं जैनं धर्मं करोमीति ज्ञानस्य जायमानत्वात्; पुनस्तेषां मध्ये केऽपि मनुष्याः शिवं—मोक्षं जानन्ति, सम्यक्त्वसहितजैनधर्मज्ञेष्वपि केषुचिदेव संसारनिर्विण्णचित्तेषु प्राणिषु मोक्षं प्राप्नोमीति ज्ञानस्य जायमानत्वात्, तेष्वपि केऽपि प्राणिनः साम्यं जानन्ति, यत इह मुमुक्षवो भूयांसः सन्ति तेष्वप्यासन्नसिद्धिकानामेव समतां श्रयेऽहमिति ज्ञानस्य जायमानत्वात्; अत्र चशब्दः समुच्चयार्थः सर्वत्र योज्य इति; भावार्थस्तु समताया ज्ञातारः स्वल्पा एव सन्तीति ॥ २५ ॥

साम्यभाजां विरलता

धर्मं कुर्म इति ५ केचिद्गुरुदेवाभ्यां शुद्धं जैनं धर्मं जानन्ति, गुरुः सदाचारवान् शुद्धप्ररूपकश्चेति, देवोऽष्टादशदोषरहितोऽर्हन्नेवेति ६ तथा

अथैवं सत्यपि संसारस्वरूपे साम्यं विरला एव जना जानन्तीति दर्शयन्नाह—

जानन्ति कामानिखिलाः १ ससंज्ञा, अर्थं २ नराः कर्म च ३ केऽपि धर्मम् ४ ।
जैनं च केचि ५ द्गुरुदेवशुद्धं, केचि ६ च्छिवं च केऽपि च ७ केऽपि साम्यम् ८ ॥ २५ ॥

धनवि०—निखिलाः—सर्वे संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च प्राणिनः कामान्—पञ्चेन्द्रिये परमसुखायोपचारात् कामगुणान्—शब्दादिविषयान् जानन्ति—विदन्ति, ननु सर्वप्राणिनां शब्दादिग्रहणं कथमिति चेत्, न, एकेन्द्रियाद्यनुत्तरवैमानिकदेवपर्यवसानेषु संज्ञसंज्ञिजीवेषु शब्दादिज्ञानयोग्यतायाः विद्यमानत्वात्, तथैकेन्द्रियेषु शब्दादिविषयग्रहणं श्रीसिद्धान्तोक्तं यथा—"पंचिंदिओ १व बउलो नरो व्व सव्व-विसयउवलंभा । तहवि न भण्णइ पंचिंदिउत्ति बज्झिंदियाभावा ॥ १ ॥ इति श्रीजीवाभिगमवृत्तौ, एवं लौकिकशास्त्रेऽपि यथा—पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति बकुलो मधुसीधुसिक्तः । आलिङ्गितः कुरबकः कुरुते विकासमालोकितस्तिलक उत्क-

रत्न०—अथ साम्यस्य दुर्लभत्वमाह—जानन्ति कामानिति, व्याख्या—निखिलाः ससंज्ञाः—संज्ञायुक्ता जीवाः स्त्रीसम्भोगादिविषयान् कामान् जानन्ति, जानन्तीति सर्वत्र योज्यं १ अर्थं—द्रव्यं जानन्ति द्रव्योपार्जने तत्पराः सन्तीत्यर्थः । नराणामेवार्थेनोदरपूरणादिकम्, देवानां नारकाणां चार्थेन प्रयोजनाभावात्, तिरश्चामपि नराणां पारतन्त्र्यादर्थेन प्रयोजनाभावात् २ केऽपि च कर्म जानन्ति, कर्मचारिण एव सन्तीत्यर्थः, अथवा कर्म—स्वोदरभरणार्थं प्रतिदिनिकविधिकर्म जानन्ति ३ केऽपि धर्मं, सामान्यतो धर्मं धर्मं कुर्म इति प्रवदन्तीत्यर्थः ४ केचिज्जैनवेषधारिणो जैनं धर्मं—धर्मं विना जैनं

१ पञ्चेन्द्रियवद् बकुले नर इव सर्वविषयोपलम्भात् । तथापि न भण्यते पञ्चेन्द्रिय इति बाह्येन्द्रियाभावात् ॥

नन्वनंतरं समतोक्ता, सा सुखदायकेषु स्नेहस्थानकेषु मातापितृपुत्रकलत्रेषु कथं भवतीत्याशंकायामुपदिशति—

यथा विदां लेप्यमया न तत्त्वात्, सुखाय मातापितृपुत्रदाराः ।
तथा परेऽपीह विशीर्णतत्तदाकारमेतद्धि समं समग्रम् ॥ २४ ॥

धनवि०—**यथा**–येन प्रकारेण विदन्ति–जानन्तीति क्विप्प्रत्यये विदस्तेषां **विदां**–पण्डितानां **लेप्यमयाः**–चित्रकृता निर्मिता **मातापितृपुत्रदारा**–जननीजनकतनयकलत्राणि **तत्त्वतः**– परमार्थतः **सुखाय न** भवन्ति, अत्र च मातरश्च पितरश्च पुत्राश्च दाराश्च 'आ द्वन्द्वे' (३–२–३९) इत्यनेन मातापितृ इति साधु, **तथा**–तेन प्रकारेणेह–संसारे **परेऽपि**–प्रत्यक्षेण दृश्यमाना अपि मातापितृपुत्रदारास्तत्त्वतः सुखाय न भवन्तीति, अत्र कियत्कालीनसुखस्येन्द्रजालिककृतनयनसुखस्येवापरमार्थिकत्वात्तत्त्वतोऽपरमार्थिकत्वम्; अत्र कियत्कालीनतामेव दर्शयति–हि–यतः **विशीर्णतत्तदाकारं**–विनष्टमातापितृपुत्रकलत्राद्याकारमेतत्समग्रं–लेप्यमयमलेप्यमयं च दृश्यमानं सर्वं **समं**–सुखकारित्वाभावेन सदृशं भवतीति, भावार्थस्तु लेप्यमयाः प्रत्यक्षेण दृश्यमानाश्च मातापितृपुत्रदारा अविनष्टाः सन्तो नेत्रादिसुखाय भवन्ति विनष्टाश्च न भवन्तीत्येषां साम्यमिति ॥ २४ ॥

रत्न०—पुनरनित्यत्वमेव द्रढयति–**यथा विदा**मिति०, व्याख्या—हे आत्मन्! यथा विदां–पण्डितानां लेप्यमया–लेप्यनिर्मिता मातापितृपुत्रदारास्तत्त्वात्–तत्त्वतः परमार्थतः सुखाय न भवन्ति तथा परेऽपि–लेप्यमयेभ्योऽन्येऽपीह–जगति मातापितृपुत्रदाराः सुखाय न भवन्ति । हि–यस्मात्कारणाद्विशीर्णो–विनष्टः स स आकारो यस्य तद्विशीर्णतत्तदाकारमेतत्समग्रं वस्तु तुल्यमिति ॥ २४ ॥

निरूपेण शत्रुत्वेन च ज्ञातत्वात्; च पुनः कस्याप्यात्मनः कश्चिदात्मा सर्वथा न रिपुः—वैरी सुहृद्वा—मित्रं भवति, अत्र सर्वथा शत्रुत्वाभावो मित्रत्वाभावश्चानन्त्यतः शत्रुत्वेन मित्रत्वेन च सर्वेषां जीवानां सर्वेषु जातपूर्वत्वात्, यदुक्तमुत्तराध्ययने "न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं । न जाया न मुआ जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो" ॥ १ ॥[1] तथा भगवत्यामपि [द्वादशे शतके सप्तमोद्देशके] "अयन्नं भंते! जीवे सव्वजीवाणं माइत्ताए पिइत्ताए भगिणित्ताए भज्जत्ताए पुत्तत्ताए धूयत्ताए सुण्हत्ताए उववन्नपुव्वे ?, हंता गोयमा! जाव अणंतखुत्तो" इत्यादि एवं "मित्तत्ताए अरियत्ताए दासत्ताए" इत्याद्यपि; च पुनः कस्यापि देहिनो देहाकृतयः—शरीराकाराः अणवः—परमाणवो न स्थिराः, तत्र देहाकाराणां परमाणूनामस्थिरत्वं प्रतिक्षणमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकस्वभावत्वेन अनेकरूपपरिणामित्वेन आवश्यकत्वात्; तथाऽपि—एवं सत्स्वेषु—निजपरवैरिसुहृद्देहाकृत्यणुषु साम्यं—समतां किं नोपैषि—नाप्नोषीत्यर्थः ? ॥ २१ ॥

इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्राऽनादिः साधितः, तदर्थे बहु वक्तव्यं परं ग्रन्थगौरवभयान्न प्रतन्यते । अथ प्रस्तुतं, तेन कश्चिदात्मा कस्यापि निजः—स्वो नास्ति, वा—अथवा परः—अन्योऽप्यात्मनो नास्ति, स्वपरव्यवहारो सांसारिके भवतः । तथा कश्चित्कस्यापि रिपुः, वा—अथवा सुहृद्—मित्रं नास्ति, रिपुमित्रव्यवहारावपि सांसारिके भवतः, तथा देहाकृतयः—शरीराकाराः स्थिरा न भवन्ति, क्षणक्षयित्वात्, तथा अणवः—परमाणवः स्थिरा न भवन्ति, क्षणेन सुरभिदुरभितया परिणमनशीलत्वात्, तथापि हे आत्मन्! एषु देहाकृत्यणुषु साम्यं—समत्वं रागद्वेषपरिहारलक्षणं किं न समुपैषि—प्राप्नोषि ?, अपि तु साम्यं भजेत्यर्थः, तथा देहाः—शरीराण्याकृतयो येषां ते देहाकृतयः, देहत्वेन परिणताः परमाणव इत्यर्थः, इति विशेषणविशेष्यतयाऽपि व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

---

१ न सा जातिर्न सा योनिर्न तत्स्थानं न तत्कुलम् । न जाता न मृता यत्र सर्वे जीवा अनन्तशः ॥

धनवि०—हे आत्मन्नयं जनो **निजः**—स्वकीयः अयं **परः**—परकीय इत्ययं **विभागो**—भेदव्यवहारो **रागादिभिः**—रागद्वेषकामक्रोध-मदमत्सरैः **कृतो**—निष्पादितोऽस्ति, **ते तु**—रागादयश्चतुर्गतिक्लेशविधानतस्तवारयो—वैरिणः सन्ति; **तत्**—तस्मादरिनिर्मितं—वैरिविलसितं स्वपरविभागं **किं प्रमाणयन्नसि?**, किं सत्यतया मन्यसे? इत्यर्थः ॥ २२ ॥

निजत्वाभावः

नन्वनंतरं समतोपयोगी निजपरविभागाभावः कर्तव्य उपदिष्टः, स कथं भवतीत्याकांक्षायां (निजपरत्वाभावं) दर्शयन्नुपदिशति—

अनादिरात्मा न निजः परो वा, कस्यापि कश्चिन्न रिपुः सुहृद्वा ।
स्थिरा न देहाकृतयोऽणवश्च, तथापि साम्यं किमुपैषि नैषु ? ॥ २३ ॥

धनवि०—**आत्मा**—जीवोऽनादिः—आदिरहितो वर्त्तते नित्यत्वेन सदा वर्त्तमानत्वात्, **च** पुनः **कस्याप्यात्मनः कश्चिदात्मा न**—नैव स्वकीयः—सर्वथा **निजः** स्वकीयः **परश्च**—अस्वकीयो भवति, अत्र निजत्वपरत्वाभावोऽनन्तशो भिन्नभिन्नजातीयरूपेणास्वकीयत्वेन मातापित्रा-

---

भेदो रागादिभिः षडन्तरारिवर्गैः कृतोऽस्ति, तुरिति विशेषे, ते रागादयस्तवारयः सन्ति । कुतः?—चतसृणां मनुष्यतिर्यग्देवनरकगतीनां यत्क्लेशविधानं तस्मात्, तत्—तस्मात्कारणादरिनिर्म्मितं स्वपरादिविभागं किं प्रमाणयन्नसि?—प्रमाणीकुर्वन्नसि, अपि तु मा प्रमाणयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ सर्ववस्तुनामनित्यत्वज्ञापनेन साम्ये प्रेरयन्नाह—**अनादिरिति**, आत्मा न विद्यते आदिरस्य सः अनादिर्वर्त्तते, यद्यात्मन आदिर्भवति तदा कश्चित्कर्त्ता विलोक्यते, किंचिच्च समवायि कारणं द्रव्यं विलोक्यते, ते द्वे अपि न स्तः तेनात्माऽनादिः, प्रयोगश्च—आत्मा अनादिरनिर्म्मितत्त्वात्, यद्यदनिर्मितं तत्तदनादिर्यथा व्योमेत्यन्वयव्याप्तिः, यदनादि न भवति तदनिर्मितं न भवति, यथा घट इति व्यतिरेकव्याप्तिः,

ननु पूर्वपक्षोक्त निदानभूतता कथं भवतीत्याशङ्कायां तामेव दर्शयन्नुपदिशति—

कृती हि सर्वं परिणामरम्यं, विचार्य गृह्णाति चिरस्थितीह ।
भवान्तरेऽनन्तसुखाप्तये तदात्मन् ! किमाचारमिमं जहासि ? ॥ २१ ॥

धनवि०—हि एव इह—संसारे कृती—पण्डितः सर्वं स्वीकार्यं वस्तु विचार्य—पौर्वापर्येणालोच्य परिणामरम्यम्—आयतिसुन्दरं चिरस्थिति च—चिरकालमवस्थायि गृह्णाति—स्वीकरोति, तत्—तस्मात् आत्मन् ! भवान्तरे—परभवेऽनन्तसुखाप्तये च आगत्य भवसि वसिममाचारं पञ्चविधमाचारमप्रमत्ततया समाचरणेनाथवाऽशुभतया मत्वापि कथं—केन कारणेन जहासि ?, त्यजसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ समतानिर्ध्वंसकानां रागद्वेषादीनां वैरित्वमुपदिशति—

निजः परो वेति कृतो विभागो, रागादिभिस्ते त्वरयस्तवात्मन् ! ।
चतुर्गतिक्लेशविधानतस्तत्, प्रमाणयन्नस्यरिनिर्मितं किम् ? ॥ २२ ॥

रत्न०—अथ वेकृत्यकल्पनाह । हि—निश्चितं कृती—विद्वान् इह लोके यत् परिणामेन—परिपाकेन रम्य—मनोरमं तथा चिरे स्थितिर्यस्य तत् चिरस्थिति, एवंविधं सर्वं वस्तु विचार्य गृह्णाति तद्भवान्तरे—अन्यस्मिन् भवेऽनन्तसुखाप्तये—अगणितसुखप्राप्तये इत्यर्थः भवति तत्—तस्माद्धेतोः हे आत्मन् ! इममाचारं किं जहासि ?, अपि तु मा जहाहि, मा त्यजेत्युपदेशः ॥ २१ ॥

रत्न०—अथ स्वपरविभागे हेतुमाह—निजः परो वेति०, हे आत्मन् ! अयं निजः—स्वज्ञातिकमो वा पुनरयं परो—द्विषदादिरिति विभागो—

ननु परेषु साक्षादहितं समाचरत्सु कथं समवाऽनन्तरोक्ता समाचरणीयेत्याशङ्काकुलान् शिष्यान् प्रति गुरुराह—

न वेत्सि शत्रून् सुहृदश्च नैव, हिताहिते स्वं न परं च जन्तो ! ।
दुःखं द्विषन् वाञ्छसि शर्म चैतन्निदानमूढः कथमाप्स्यसीष्टम् ? ॥ २० ॥

धनवि०—हे जन्तो–हे प्राणिन् ! त्वं शत्रून्–वैरिणो न वेत्सि–न जानासि, च पुनः सुहृदो–मित्राणि नैव वेत्सि, पुनस्त्वं 'हिताहिते' हितं च–आयतिसुखदायि अहितं च–आयतिदुःखदायि ते न वेत्सि, पुनः स्वं–स्वकीयं परं च–परकीयं न वेत्सि, एवं सत्यपि च त्वं दुःखं–प्रतिकूलवेदनीयं द्विषन्–द्वेषविषयीकुर्वन् शर्म–सुखं वांछसि, एतन्निदानमूढः–एतयोः सुखदुःखयोर्निदानं–कारणं हेयोपादेयवस्तुपरिज्ञानं तत्र मूढः–अज्ञानोपहतः कथं–केन प्रकारेणेष्टमाप्स्यसि–लप्स्यसे इति ?, यत इष्टोपायज्ञो हीष्टं साधयति, न ह्युपायाज्ञाने उपेयसिद्धिरिति ॥ २० ॥

रत्न०—अथायथार्थज्ञानेनाविचारमाह–न वेत्सि शत्रून्०—हे जंतो ! त्व रागद्वेषक्रोधमानमायालोभादीन् शत्रून्न वेत्सि–न जानासि, न वेत्सीति सर्वत्र योज्यं, च पुनरुपशमविवेकसंवरादीन् सुहृदो–मित्राणि नैव, तथा हितं च अहितं च हिताहिते, डमरुकमणिन्यायेन नैवेत्यत्रापि योज्यं, तथा ज्ञानदर्शनचारित्रादि प्रति स्वम्–आत्मीयं न, च पुनः प्राणातिपाताद्यष्टादश पापस्थानानि परम्–आत्मनोऽन्यं नेति । तथा चारित्रादि-जनितं दुःखं प्रति द्विषन्–द्वेषं कुर्वन्नसि, च पुनरैहिकं पारत्रिकं च–स्वर्गादिजनितं शर्म–सुखं वाञ्छसि, परमेतस्य शर्मणो निदानं–कारणं देशविरति-सर्वविरत्यादिकष्टं तत्र मूढः–अज्ञानवान् सन् त्वमिष्टं–वाञ्छितं शर्म कथमाप्स्यसि ?, काकूक्त्याऽऽत्मानं प्रति प्रश्नः, अपितु न प्राप्स्यतीति सूचाऽपि ॥ २० ॥

शत्रुप्रभृत्य-ज्ञानं

मनसोऽन्तरोपरिष्टेन समताममितापमयेन साम्ये कृते को गुण इत्याकाङ्क्षायां वेतृत्वलक्षणगुणमाह—

गुणस्तवैर्यो गुणिनां परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।
मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥

धनवि०—यः पुमान् परेषाम्—आत्मव्यतिरिक्तानां गुणिनां—गुणवतां जनानां गुणस्तवैः—गुणकीर्तनादिस्तुतिभिः च पुनरात्मनः—स्वस्य आक्रोशनिन्दादिभिः—गालिप्रदानकोपोक्त्यादिभिर्मनः—चित्तं समम्—रागद्वेषरहितं शीलति—करोति, वा—अथवा परेषां गुणिनां गुणस्तवैरात्मन आक्रोशनिन्दादिभिर्मोदते—हृष्यति, च पुनः परेषां गुणिनामाक्रोशनिन्दादिभिः स्वस्य च गुणस्तवैरिति व्यत्ययतो—विपर्यासतः खिद्येत—खेदं प्राप्नुयात् स पुमान् वेत्ता—ज्ञाता भवतीति ॥ १९ ॥

रत्न०—अथात्मनः साम्यसमतारूपं वेतृत्वं तेन सदाह—गुणस्तवैः०—स आत्मा वेत्ता—विदुरो भवति । सः कः ?—यः परेषां गुणिनां गुणस्तवैः—गुणस्तुतिभिः च पुनरात्मनः—स्वस्य परकृताक्रोशनिन्दादिभिः [illegible] प्रतिसमयं तुल्यं शीलति—रक्षति, अमर्षणो न भवतीत्यर्थः । वा—अथवा मोदते एते गुणिनस्तत एतेषां गुणस्तवः न्याय्यः, अहं चागुण्यस्मि तेनाक्रोशनिन्दादिपात्रमेव युक्त इति विचारयन्नानन्दी भवतीत्यर्थः । तथा च पुनरयं आत्मनो गुणस्तवैः परेषां गुणिनामाक्रोशनिन्दादिभिरिति व्यत्ययतो—विपर्यासतः खिद्येत—खेदं गच्छेद् यतो मयैते सार्थनिष्ठाः परेषां गुणिनामाक्रोशनिन्दादीनि ममागुणिनो गुणस्तुतीर्विधाय मां सन्तुष्टं करोतीति, अत एव [illegible] ॥ १९ ॥

ननु समताऽऽत्मशिक्षापूर्विका भवतीति कथमात्मा शिक्षणीय इत्याकाङ्क्षायामाह—

के गुणास्तव ? यतः स्तुतिमिच्छस्यद्भुतं किमकृथा ? मदवान् यत् ।
कैर्गता नरकभीः सुकृतैस्ते ?, किं जितः पितृपतिर्यदचिन्तः ? ॥ १८ ॥

धनवि०—जम्बूस्वाम्यादीनामिव तव तपःशीलादयः के गुणाः सन्ति यतो–येभ्यो गुणेभ्यस्त्वं स्तुतिं–गीतगानादिना श्लाघा-मिच्छसि, पुनस्त्वं विष्णुकुमारवज्रस्वाम्यादिवत्सङ्घसाहाय्यकरणादिकं स्थूलभद्रादिवत्कोशागृहस्थितावप्यखण्डशीलपालनादिकं वा अद्भुतम्–आश्चर्यकारि किमकृथा–अकार्षीर्यद्–यस्मात्त्वं मदवान्–जात्यादिना सर्वोत्कृष्टोऽहं मत्तोऽन्येऽपकृष्टा इत्यहङ्कारवान् वर्त्तसे; पुनस्ते–तव कैस्तपश्चरणादिभिर्देशविरतिप्रतिष्ठातीर्थयात्रादानादिभिः सुकृतैर्नरकभीः–नरकगतिभीतिर्गता; पुनस्त्वया किमिति प्रश्ने पितृपतिः–यमो जितः–पराजयं प्रापितो यद्–यस्मात्त्वमचिन्तः–पुण्यं विना परभवे किं करिष्यामीति चिन्तारहितोऽसीति ॥ १८ ॥

रत्न०—अथात्मनः स्तुतीच्छामदादिनिवारणमाह—'के गुणाः'—हे आत्मन्! तव के गुणाः–औदार्यधैर्यगाम्भीर्यदानशीलतपउपशमादयः सन्ति यतः कारणात् त्वं स्तुतिमिच्छसि–वाञ्छसि, तथा त्वमद्भुतं कार्यं यतिजनापेक्षया राजप्रतिबोधतादृग्महर्द्धिकप्रतिबोधसर्वशास्त्रपारीणता-विकृष्टतपःकरणतादृग्जिनप्रवचनोन्नतिकरणोपदेशादिकं श्राद्धापेक्षया पतत्प्रासादोद्धरणबिम्बप्रतिष्ठानवीनप्रासादनिर्माणसंघपतितिलकधरणजिनशासनो-न्नतिकरणप्रभृतिकं किमकृथाः–अकरोः यत्त्वं मदवानसि, तथा ते–तव कैः सुकृतैः–महत्तपःकरणालोचनाग्रहणदानमुख्यैः कारणभूतैर्नरकस्य भीः–भयं गता, तथा त्वं न विद्यते चिंता मरणादिका यस्य सः अचिन्तोऽसि तत्किं पितृपतिः–यमो जितः इति काक्वूक्त्याऽऽत्मानं प्रति प्रश्नः ॥ १८ ॥

क्रूरकर्मसु निःशङ्कं, देवतागुरुनिन्दिषु। आत्मशंसिषु योपेक्षा, तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ॥१६॥ इति श्रीयोगशास्त्रे ॥

धनवि०—मा कार्षीदित्यादिश्लोकचतुष्टय योगशास्त्रगतं, तेन तद्व्याख्यानमपि योगशास्त्रवृत्तितोऽवसेयं, ग्रन्थविस्तरभयान्नेह प्रतन्यते। श्लोकचतुष्कमुक्त्वा श्लोकमिमाकाङ्क्षयाह—इति श्रीयोगशास्त्रे इति स्पष्टं। ननु समतायाः किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह—

चेतनेतरगतेष्वखिलेषु, स्पर्शरूपरवगन्धरसेषु। साम्यमेष्यति यदा तव चेतः, पाणिगं शिवसुखं हि तदाऽऽत्मन्॥१७

धनवि०—चेतनेति, चेतनाश्च—चेतनावन्तः स्त्रीसर्पादयः अचेतनाश्च—काञ्चनकण्टकादयस्तद्गतेषु—तदन्तर्वर्तिषु अखिलेषु—सर्वेष्विन्द्रियविषयेषु स्पर्शरूपरवगन्धरसेषु—स्पर्शाश्च कोमलकर्कशत्वादयो रूपाणि च गौरश्यामत्वादीनि रवाश्च सुस्वरदुःस्वरत्वादयो गन्धाश्च सुरभित्वदुरभित्वादयो रसाश्च मधुरकटुकत्वादयस्तेषु हे आत्मन्! तव चित्तं साम्यं—रागद्वेषपरिहाररूपं यदेष्यति—यास्यति तदा हि—निश्चितं शिवसुखं—मोक्षसुखं पाणिगं—हस्तगतं भवतीति ॥ १७ ॥

रत्न०—तत्र चोक्तं तुर्यश्लोकार्थे। तथाच योगशास्त्रेऽपि "परहितचिन्ता मैत्री"ति सुगमत्वान्न व्याख्यायते। "मा कार्षीदि"त्यादिश्लोकचतुष्टय योगशास्त्रवृत्तौ व्याख्यातत्वाद्विस्तरभयाच्च न प्रतन्यत इति ॥ १६ ॥

रत्न०—अथ साम्यभावने सुमापदप्राप्तिमुखेनात्मानं कोमलयन्नाह—चेतने०, हे आत्मन्! स्पर्शरूपरवगन्धरसेषु इन्द्रियार्थेषु यदा तव चेतः—चित्तं साम्यं समेष्यति, प्राप्स्यतीत्यर्थः, किंलक्षणेषु?—चेतना अङ्गनाशुकपिकमयूरादयस्तेषु गताः इतरे—अचेतनाः स्पर्शादयः ... वीणावेणुशर्करादयस्तेषु गताः स्पर्शरूपरवगन्धरसास्तेषु, किंलक्षणेषु—अखिलेषु तदा शिवस्य—मोक्षस्य सुखं पाणिगं—हस्तगतं वर्तत इति ॥ १७ ॥

अनन्तरोक्तेऽर्थे पूर्वाचार्यश्रीहरिभद्रसूरिसम्मतिं दर्शयति–तथा चोक्तमिति स्पष्टं, तदेव दर्शयति—

परहितचिन्ता मैत्री परदुःखविनाशिनी तथा करुणा। परसुखतुष्टिर्मुदिता परदोषोपेक्षणमुपेक्षा॥१२॥ इतितुर्यषोडशके

धनवि०—'परहितचिन्ता' परेषाम्–आत्मव्यतिरिक्तानां हितचिन्तनं मैत्रीत्युच्यते, तथा–पुनरर्थे, परदुःखविनाशिनी परेषां दुःखप्रध्वंसिनी चिन्ता–वाञ्छा वा करुणेति, परसुखतुष्टिः–परेषां सुखे सति सन्तोषो मुदितेति, परदोषोपेक्षणं–परदोषे दृष्टे सत्युपेक्षणमुपेक्षेति, अत्र विशेषव्याख्यानं श्रीहरिभद्रसूरिविरचिततुर्यषोडशकवृत्तितोऽवसेयम् ॥ १२ ॥ इदं कुत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह–तुर्यषोडशके ॥ इति ॥ पुनर्ग्रन्थान्तरसंमतिं दर्शयन्नाह—

तथा–मा कार्षीत्कोऽपि पापानि, मा च भूत्कोऽपि दुःखितः। मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ १३ ॥

अपास्ताशेषदोषाणां, वस्तुतत्त्वावलोकिनाम्। गुणेषु पक्षपातो यः, स प्रमोदः प्रकीर्त्तितः॥ १४ ॥

दीनेष्वार्त्तेषु भीतेषु, याचमानेषु जीवितम्। प्रतीकारपरा बुद्धिः, कारुण्यमभिधीयते ॥ १५ ॥

शूलपाणियक्षं प्रति कौशिकं च सर्पं प्रति। च पुनरर्थायेश्चासौ दोषश्चावार्यदोषस्तस्मिन् यन्माध्यस्थ्यं–रागद्वेषयोरचिन्तनं सा उपेक्षा भवेत्। अत्रापि धर्मग्रहणे धर्मिग्रहणाद्दोषवति पुरुषे इति ज्ञेयम्। क्वचिदादर्शे गुणीति दृश्यते, तदा तु न्यायस्य प्रयोजनं नास्ति। तथा अवार्या दोषा यस्य स तस्मिन्पुंसि, इति व्याख्यायामत्रापि न्यायस्य प्रयोजनं नास्तीति ॥ ११ ॥

मैत्र्यादयः

[illegible] समताङ्गानि मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि किंस्वरूपाणि भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

> मैत्र्यादिस्वरूपं चैवम्–मैत्री परस्मिन् हितधीः समग्रे, भवेत्प्रमोदो गुणिपक्षपातः ॥
> कृपा भवार्ते प्रतिकर्तुमीहोपेक्षा च माध्यस्थ्यमवार्यदोषे ॥ ११ ॥ तथा चोक्तम् ।

धनवि०—मैत्र्यादिस्वरूपं चैवं–एवं प्रकारेण ज्ञेयमित्यर्थः । मैत्रीति, समग्रे–सकले परस्मिन्–अन्यस्मिन् हितधीः–हितबुद्धिः मैत्री समताङ्गं भवेत्, तथा गुणिपक्षपातो–गुणवज्जनप्रशंसने क्रियमाणे हर्षप्रकर्षः प्रमोद इति समताङ्गं भवेत्, तथा भवार्ते–संसारिकदुःखपीडिते जने प्रतिकर्तुम्–प्रतीकारं कर्तुमीहा–वाञ्छा कृपा–कारुण्यं समताङ्गं भवेत्, तथाऽवार्यदोषे–अनिवार्यपापगुणे क्रूरकर्मणि जने उपेक्षा–औदासीन्यं माध्यस्थ्यं समताङ्गं भवेत् ॥ ११ ॥

भवक्लेशमपि । कुत ?–अशेषतः–समस्तप्रकारेण, मनसा वचसा कायेनेत्यर्थः । अथवा अशेषतः–अशेषेषु, तसिप्रत्यये सप्तम्यन्तं पदं । तथा भवस्य–संसारस्यार्ति –पीडा तया दीनेषु कृपारसं भजस्व, भवार्ते प्रतिकर्तुमीहाऽऽख्यामित्यर्थ । च पुनः–निश्चिते निर्गुणेष्वपि–गुणरहितेष्वपि पुरुषु सदाऽप्युदासस्व भवक्लेशमपनेतुं ॥ १० ॥

रत्न०—अथ मैत्र्यादिस्वरूपमाह—समग्रे–समस्ते परस्मिन्–आत्मव्यतिरिक्ते जने या हिता चासौ धीश्च सा हितधीः–हितबुद्धिः सा मैत्री भवेत्। तथा यो गुणानां–धर्मसहत्वे धर्मिग्रहण'मिति–न्यायाद्गुणिनां पक्षपातः स प्रमोदो भवेत् । तथा या भवार्ते–संसारस्य विरागार्त्या प्रतिकर्तुमीहा–वाञ्छा सा कृपा भवेत्, कथं पापं कृत्वा मा संसारगहने पतन्त्विति धर्मोपदेशेन पापान्निवर्तयामीति बोध्यं कृत्येत्यर्थः, यथा मैरसामिनः

कश्चन नास्ते, चशब्दः पुनरर्थे अपिशब्दः समुच्चये, यस्य च चेतः—चित्तमिन्द्रियार्थेषु—शब्दादिषु विषयेषु न रमेत—न क्रीडति, यस्य च चेतः कषायमुक्तं स पुरुषः परमो योगीत्युच्यते ॥ ९ ॥

ननु समता केन समाचरणेन समायाति ?, कानि वा समताऽङ्गानीति दर्शयन्नाह—

भजस्व मैत्रीं जगदङ्गिराशिषु, प्रमोदमात्मन् ! गुणिषु त्वशेषतः ।
भवार्त्तिदीनेषु कृपारसं सदाऽप्युदासवृत्तिं खलु निर्गुणेष्वपि ॥ १० ॥

धनवि०—हे आत्मन् ! त्वं जगदङ्गिराशिषु—सर्वजगज्जन्तुसमूहेषु मैत्रीम्—परहितचिन्तनरूपां भजस्व—प्रतिपद्यस्व, तु पुनः अशेषतः सर्वेषु गुणिषु—गुणवत्सु जनेषु प्रमोदम्—संतोषं भजस्व, तथाऽशेषेषु भवार्त्तिदीनेषु—संसारपीडापीडितेषु जनेषु कृपारसम्—कारुण्यं सदाऽपि—सर्वकालमपि भजस्व, तथा निर्गुणेष्वपि—गुणरहितेष्वपि जनेषु खलु—निश्चितमुदासवृत्तिम्—माध्यस्थ्यं भजस्वेति ॥ १० ॥

कश्चन निजः—स्वः परो वा—अप्यन्यः । तथा यस्य चेतः कषायैः—क्रोधमानमायालोभैर्मुक्तं सदिन्द्रियार्थेषु—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शेषु न रमेत—नासक्तं भवेत् स पुमान् परम—उत्कृष्टो योगी—अष्टाङ्गयोगवान् ॥ ९ ॥

रत्न०—अथ जीवस्य साम्यागमे कारणान्याह—हे आत्मन् ! जगतामङ्गिनस्तेषां राशिषु—समूहेषु वक्ष्यमाणस्वरूपां मैत्रीं भजस्व । तथा गुणिषु—ज्ञानदर्शनचारित्रादिगुणवत्सु प्रमोदं—हर्षं भजस्व, गुणिनो जनान् दृष्ट्वा हर्षं आमुहीत्यर्थः । अथवा अग्रेतनकाव्ये वक्ष्यमाणलक्षणं प्रमोदं

मैत्र्यादयः

नन्वनन्तं सर्वसांसारिकसुखेभ्यः समतासुखस्य गुरुत्वोक्ता, सा च कथमनुभूयते इत्याशंक्याहमुपनिषदि—

विश्वजन्तुषु यदि क्षणमेकं, साम्यतो भजसि मानस ! मैत्रीम् । तत्सुखं परममत्र परत्राप्यश्नुषे न यदभूत्तव जातु ८

धनवि०—हे मानस !—चित्त ! यदि—चेत्त्वं विश्वजन्तुषु—सर्वप्राणिषु जगज्जन्तुषु वा एकं क्षणं समताभावतो मैत्रीं—परहितचिन्तास्वरूपां भजसि—सेवसे तदा अत्र—इह भवे परत्र—परभवे तदनिर्दिष्टं परमम्—उत्कृष्टं सुखमश्नुषे—प्राप्स्यसे यत्सुखं तव जातु—कदाचिदपि नाभूत्—नासीदिति ॥ ८ ॥

ननु समतायां कः कीदृशः प्राणिकार्याकाङ्क्षायां समताधिकारिणं वर्णयन्नाह—

न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रुर्निजः परो वाऽपि न कश्चनास्ते ।
न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेतः, कषायमुक्तं परमः स योगी ॥ ९ ॥

धनवि०—यस्य पुरुषस्य कोऽपि मित्रम्—सुहृदास्ते—न वर्तते, यस्य च कोऽपि शत्रुः—वैरी नास्ते, यस्य च कश्चित् परकीयश्च

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे किं सुखं स्यादिति प्रदर्शयन् श्लोकमाह—हे मानस !—हे मनः ! त्वं साम्यतः—समभावत एकं क्षणं विश्वजन्तुषु मैत्रीं भजसि तदा त्वम् अत्र—इह लोके परत्र—परलोके परमम्—उत्कृष्टं तत्सुखमश्नुषे—प्राप्नोषि यत्सुखं जातु—कदाचिदप्यन्तर्भवमितश्चार्यं माभूत्—न यासमिति । अथवा हे आत्मन् ! यदि त्वं मानसस्य—मनसः सम्बन्धिनीं, न तु केवलं वाग्व्यापारीं, मैत्रीं भजसीति व्याख्या ॥ ८ ॥

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे जीव कीदृक् स्यादित्यत आह—यस्य कोऽपि जनो न मित्रमास्ते । आस्ते इति सर्वत्र योज्यम् । न च कोऽपि शत्रुः ।

नन्वनंतरं सांसारिकसुखस्याणुतोक्ता समतासुखस्य च गुरुतोक्ता, सा च कथं भवतीत्याकांक्षायामाह—

अदृष्टवैचित्र्यवशाज्जगज्जने, विचित्रकर्माशयवाग्विसंस्थुले।
उदासवृत्तिस्थितचित्तवृत्तयः, सुखं श्रयंते यतयः क्षतार्त्तयः ॥ ७ ॥

धनवि०—अदृष्टं-पुण्यपापरूपं तस्य वैचित्र्यं-न्यूनन्यूनतराधिकाधिकतररूपं नानात्वं तद्वशात्-तदायत्तत्वाज्जगज्जने-त्रिजगज्जंतुजाते, कथंभूते ? इत्याह-विचित्राणि-नानाप्रकाराणि च तानि कर्माणि च-कायव्यापाराः आशयाश्च-मनोव्यापारा वाचश्च-वाग्व्यापारास्तैर्विसंस्थुले-अस्वस्थे सति उदासवृत्तिः-माध्यस्थ्यवृत्तिस्तस्यां स्थिता-श्रिता चित्तवृत्तिः-मनोव्यापारो येषां ते (तथा) एवंविधाः क्षतार्त्तयो-गतमनःपीडा यतयः सुखं श्रयंते-भजंते ॥ ७ ॥

पायमरणादिभयवतां धिक् स्वातंत्र्यम्। एतस्य तदभावतः स्वातंत्र्यमतिप्रशस्यं, यत उक्तं—दो तुंबडाइं हत्थे वयणे धम्मक्खराइं चत्तारि। विउलं च भरहवासं को अम्ह पहुत्तणं हरइ ? ॥१॥ हे शिवार्थिन्! तेन कारणेन साम्यसुधाम्बुधिमाद्रियस्व-अंगीकुरुष्व। क्वचिदिंद्रियार्थैरिति पाठः ॥६॥

रत्न०—अथ साम्याश्रयणे फलमाह—यतयः सुखं श्रयन्ते-भजन्ते। किंलक्षणाः ?-उदासा चासौ वृत्तिश्च उदासवृत्तिस्तस्यां स्थिता चित्तवृत्तिर्येषां ते, अत एव किंलक्षणाः ?-क्षताः-क्षयं प्राप्ता अर्त्तयो येषां ते, कस्मिन् सति ?-जगतां जनो जगज्जनस्तस्मिन्, किंलक्षणे ?-विचित्राणि कर्माणि विचित्रा आशया-जीवाभिप्राया विचित्रा वाचस्ताभिर्विसंस्थुलो-नानास्वभावस्तस्मिन्। कस्मात् ?-अदृष्टस्य-पूर्वकृतकर्मणो वैचित्र्यं-विचित्रत्वं तस्य वशात्तस्मात्। लाभेऽलाभे सुखे दुःखे प्रियेऽप्रिये समानं वर्तनमुदासवृत्तिः ॥ ७ ॥

औदासीन्यफलं

श्रयेत् । अनित्यता १ मशरणं २, भव ३ मेकत्व ४ मन्यताम् ५ । अशौच ६ माश्रवविधिं ७, संवरं ८ कर्मनिर्जराम् ९ ॥१॥ धर्मस्वाख्याततां १० लोकं ११, द्वादशीं बोधिभावनां" १२ ॥ इति (योगशास्त्र०) श्लोकप्रतिपादितास्ता एवौषधयो—दुष्टदृष्टिरक्षादक्षवृक्षमूलिकाविशेषास्ताः, भावनौषधीरित्यर्थः । अथ भावनौषधीधरणे फलमाह—यद्—यस्मात्कारणात् त्वां—भवंतं छलान्विषो दुर्ध्यानभूता न छलयंति—वचनच्छलवेलाच्छलादिना न गृह्णंतीत्यन्वयः, अत्र कदाऽयं शुभभावनौषधीरहित इति छलं—मिषमन्वेषयंतीति छलान्विषः, तथा दुर्ध्यानानि—आर्त्तरौद्रध्यानानि तान्येव भूता—दुष्टव्यंतरविशेषा इत्यक्षरार्थः । भावार्थस्तु चित्तस्य गम्यागम्यकार्याकार्यहेयोपादेयपरिज्ञानविकलत्वेन बालकरूपता भावनायाश्च स्थैर्यधैर्याधापादकत्वेनौषधीरूपता दुर्ध्यानानां च पारवश्यापादकत्वेन दौर्गत्योत्पादकत्वेनोन्मादादिजनकत्वेन च भूतरूपतेति ॥ ५ ॥

यदिंद्रियार्थैः सकलैः सुखं स्यान्नरेंद्रचक्रित्रिदशाधिपानाम् । तद्बिंदवत्येव पुरो हि साम्यसुधाम्बुधेस्तेन तमाद्रियस्व

धनवि०—हि—यतो नृपतिचक्रवर्तिदेवेंद्राणां समस्तैरिंद्रियार्थैः—अनुकूलशब्दरसरूपगंधस्पर्शैर्यत्सुखं भवति तद् अनंतरोक्तं सुखं सम-

---

दुष्टव्यंतरजातीया देवा **न छलयंति** । किंलक्षणाः ?—छलमन्विच्छंतीति **छलान्विपः**—छलविलोककाः । अणुत्वाच्चपलत्वाच्च चित्तस्य बालकोपमानं; बालकस्य तु भूतशाकिन्यादिप्रसननिवारणार्थं गले ओषधयो बध्यंते, तेन चित्तबालकस्यापि दुर्ध्यानभूतप्रसननिवारणार्थं भावनाः शुभाध्यवसायलक्षणा अनित्यत्वादि(का)द्वादश वा युक्ताः । भूता अपि नग्नत्वैकाकित्वसंध्यासमयादिच्छलविलोककाः दुर्ध्यानान्यपि प्रमत्तत्वादिच्छलग्राहीणि भवंति, ततोऽयमुपदेश इति ॥ ५ ॥

रत्न०—अथ शुभभावनास्तु साम्येन भवन्तीत्यत आह—इंद्रियाणि आद्यानि येषु तानीद्रियाद्यानि तैः सकलैर्यत्सुखं स्यात्, आदिशब्दादि-

इति—अमुना प्रकारेणोक्तो षोडशाधिकारो—षोडशप्रकारः शास्त्रोपदेशपदसंग्रहो भवतीत्यर्थः । इति षोडशाधिकारो शास्त्रोपदेशपदसंग्रहः । अथ च ते कथं भवतीत्याकांक्षायामाह—यथेति, यथा—येन प्रकारेण षोडश प्रकारा भवन्ति तथाऽनंतरमेव दर्श्यते इत्यर्थः । तत्र च प्रथमं समताद्वारं, समता च चित्तस्थैर्येणैव, चित्तस्यैव प्रथममुपदिशन्नाह—

चित्तबालक ! मा त्याक्षीरजस्रं भावनौषधीः । यत्त्वां दुर्ध्यानभूता न, छलयन्ति छलान्विषः ॥ ५ ॥

धनवि०—अत्र चतुर्भिः श्लोकैर्भावनाभ्यासोपदेशेन हे चित्तबालक—हे मनःशिशो ! त्वम्—अजस्रं—निरंतरं भावनौषधीर्मा त्याक्षीः—मा त्यजेत्यर्थः, अत्र भाव्यते—वास्यते वैराग्येणात्मा यामिर्या भावनाः "साम्यं भावितभावत्वेन, व्रतं भावनाः

विरतिधारी । पुनः कीदृशः—संवरः—समितिगुप्तिपरीषहादिभिः योऽस्माकीति संवरवान् । पुनः कीदृश ?—शुभवृत्तिः—वर्तनं यस्य स शुभवृत्तिः । इत्यादि साम्यस्य रहस्यम्—तत्त्वं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति षोडशभिः अधिकारैः—अर्थपदैः शास्त्रोपदेशपदस्य—उपदेशार्हपदार्थस्य संग्रहः ।

रत्न०—तत्र पूर्वं साम्योपदेशो यथा—

तत्र 'यथोद्देशं निर्देशः' इति प्रथमं साम्योपदेशो यथा—'चित्तबालक मा त्याक्षी'रिति, हे चित्तबालक ! त्वमजस्रं—निरंतरं भावनाः—शुभाध्यवसायरूपा एवौषधयस्ता मा त्याक्षीः—मा जह । तत्त्यागे को दोष इत्याह—यत्—यस्मात् कारणात् त्वां दुर्ध्यानान्येव भूताः—

तदनंतरं चतुर्भिर्वृत्तैरपत्यममतामोचनद्वारं तृतीयं ३, अपत्यममतामोचनं च द्रव्यममतामोचने एव भवतीति तदनंतरं सप्तभिर्वृत्तैर्द्रव्यममतामोचनद्वारं चतुर्थं ४, द्रव्यममतामोचनं च देहममतामोचने एव भवतीति तदनंतरमष्टभिर्वृत्तैर्देहममतामोचनद्वारं पंचमं ५, विषयकषायाद्यवश इत्यनेन देहममतामोचनं च विषयनिग्रहे एव भवतीति तदनंतरं नवभिर्वृत्तैर्विषयनिग्रहद्वारं षष्ठं ६, विषयनिग्रहश्च कषायनिग्रहे एव भवतीति तदनंतरमेकविंशतिवृत्तैः कषायनिग्रहद्वारं सप्तमं ७, शास्त्रगुणैरित्यनेन कषायनिग्रहश्च शास्त्रैरेव भवतीति तदनंतरं षोडशभिर्वृत्तैः शास्त्रद्वारमष्टमं ८, दमितचेतस्क इत्यनेन शास्त्राणि च दांतचित्तानामेव भवंतीति तदनंतरं सप्तदशभिर्वृत्तैश्चित्तदमनद्वारं नवमं ९, वैराग्येत्यनेन चित्तदमनं च वैराग्ये सत्येव भवतीति तदनंतरं षड्विंशतिवृत्तैर्वैराग्यद्वारं दशमं १०, शुद्धधर्मेत्यनेन वैराग्यं शुद्धधर्मप्राप्तावेव भवतीति तदनंतरं चतुर्दशवृत्तैः शुद्धधर्मद्वारमेकादशं ११, देवादिसतत्त्वविदित्यनेन शुद्धधर्मप्राप्तिश्च देवगुरुधर्मस्वरूपज्ञाने एव भवतीति तदनंतरं सप्तदशभिर्वृत्तैर्देवादिस्वरूपज्ञानद्वारं द्वादशं १२, विरतिधारीत्यनेन सम्यग्देवादिस्वरूपज्ञानं च विरतिमत्येव भवतीति तदनंतरं सप्तपञ्चाशद्वृत्तैर्विरतिधारीतिद्वारं त्रयोदशं १३, संवरवानित्यनेन विरतिश्च संवरधारिण्येव भवतीति तदनंतरं द्वाविंशतिवृत्तैः संवरद्वारं चतुर्दशं १४, शुभवृत्तिरित्यनेन संवरवान् शुभवृत्तावेव भवतीति तदनंतरं दशभिर्वृत्तैः शुभवृत्तिद्वारं पंचदशं १५, साम्यरहस्यमित्यनेन शुभप्रवृत्तिश्च साम्यरूपे रहस्ये परिणते एव भवतीति तदनंतरमष्टभिर्वृत्तैः साम्यरहस्यद्वारं षोडशमुक्तमिति १६ ॥ ४ ॥ नन्वेतानि कियंति द्वाराणि जातानीत्याकांक्षायां सूत्रकार एव तानि व्यक्त्या गद्यबंधेन दर्शयन्नाह—

"इति षोडशाधिकारैः शास्त्रोपदेश्यपदसंग्रहः । यथा"

शास्त्राधिकाराः

धर्माणां सतत्त्वं—स्वरूपं—वेत्तीति देवादिसतत्त्ववित्, आदिशब्दाद्गुरुधर्मयोर्ग्रहणम् । पुनः कीदृशः ?—विरतिं—पंचाश्रवाद्विरमणं धरतीत्येवंशीलो

श्री धम्मा.
मनवि.
रत्न० वृत्ती

॥ ७ ॥

कषायाश्च-क्रोधमानमायालोभाख्याः, आदिपदात्सप्तभयरागद्वेषाद्याश्च-ग्रनासक्तः, पुनः किंविशिष्टः ?—शास्त्रगुणैरित्यादि, शास्त्राणि-धर्मशास्त्राणि तान्येव गुणा—रज्जवस्तैर्दमितं—संयतविषयीकृतं चेतो—मनो यस्य स तथा ॥ २ ॥ पुनः किंवि० ?—वैराग्येण—विरागतया शुद्धो—निष्कलङ्को धर्मः "खंती अज्जव मद्दव मुत्ती तव संजमे य बोद्धव्वे । सच्चं सोयं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो" ॥ १ ॥ इति गाथोक्तो दशविधो यस्येति स तथा "विपर्ययमोवत्" (७।१।४१) इत्यनेनात्प्रत्यये "कृतवर्मधर्म" (७।३।१८) इत्यनेनाऽन्प्रत्यये साधुः, पुनः किंविशिष्टः ?—देवादिसत्तत्त्वविद् देवानामादिपदात् गुरूणां धर्माणां च सत्तत्त्व-स्वरूप वेत्ति-जानातीति तथा, पुनः किं० ?—विरतिधारी, विरतिं—सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिं धरतीति तथा, पुनः किंवि० ?—संवरवान् (संवर०) "समिती गुत्तिपरीसह" इत्यादि-गाथोक्तः सप्तपञ्चाशद्भेदोऽस्त्यस्येति तथा, पुनः किंवि० ?—शुभवृत्तिः—शुभा—पुण्यानुबन्धिनी वृत्तिः—आवश्यकादिषु प्रवृत्तिर्यस्येति सः, तथा शम् साम्यरतः—समतारूप रतं—नत्र हे मोक्षार्थिन् ! भज—भजेत्यक्षरार्थः । भावार्थस्त्वयमेषः स्पष्ट एव, परं समवेत्य हीनाधिक इत्यनेनाप्यावश्यकादौ सांवत्से च समतैव मूलमिति पञ्चविशेषतः समताधारं प्रथमं १, क्षमनाऽपश्चात्तयोरसमवायाणिकत्वेन समता च क्षमना-समतालोचने एव भवतीति तद्व्यतिरेकात् क्षमनासमतालोचनाधारं द्वितीयं २, क्षमाऽसमतालोचन पापक्षमसमतालोचने एव भवतीति

जिनागमानां गुणाः—पापपुण्ययोर्हेयोपादेयस्वरूपलक्षणास्तैर्दमितं—वशीकृतं चेतो येन स शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्कः ॥ २ ॥ पुनः किं० ?—वैराग्येण शुद्धरूपेण भवति शुद्धो धर्मो यस्य स वैराग्यशुद्धधर्मा, विपर्ययधर्मस्यास्तनि प्रत्यये धर्मेति जातं । पुनः कीदृश ?—देवादीनां—देवगुरु-

१ खन्ती मद्दवं अज्जवं च मुत्ती तवं संजमय बोद्धव्वा । सच्चं सोयं आकिंचणं बंभं च जइधम्मो ॥ नवतत्त्वप्रकरण गा. २६ । २. समिई गुत्ति परीसह जइधम्मो भावणा चरित्ताणि । पण ति दुवीस दस बार पंचभेएहिं सगवन्ना । न. त. प्र. गा. २५ ॥

शास्त्राधि-
कारा:

॥ ७ ॥

अधिकारद्वाराणि—

समतैकलीनचित्तो ललनाऽपत्यस्वदेहममतामुक् । विषयकषायाद्यवशः शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्कः ॥ ३ ॥ आर्या
वैराग्यशुद्धधर्मा देवादिसतत्त्वविद्विरतिधारी । संवरवान् शुभवृत्तिः साम्यरहस्यं भज शिवार्थिन् ! ॥ ४ ॥ आर्या

धनवि०—समतायां—रागद्वेषराहित्यरूपायामेवैकम्—अद्वितीयं **लीनं**—लयं प्राप्तम् **चित्तं**—मनो यस्य स तथा, पुनः किंविशिष्टः ?—ललनेति, **ललना** च—कामिनी, **अपत्यं** च—पुत्रपुत्र्यादिरूपं संतानम्, **स्वं** च—हिरण्यादिद्रव्यम्, **देहं** च—शरीरम्, तेषां तेषु वा ममेदं ममेदमित्याकारा बुद्धिस्तां मुञ्चति—त्यजतीति **ललनापत्यस्वदेहममतामुग्**, पुनः किं० ?—विषयेति, **विषयाश्च**—शब्दरूपरसगंधस्पर्शाख्याः

रत्न०—अथास्मिन् शास्त्रे षोडशाधिकारानभिधित्सुर्ग्रन्थकृत् साम्योपदेशयोग्यं पुरुषमाह—**समतैकलीनचित्त** इति **वैराग्यशुद्धधर्मेति** च युग्मं, व्याख्या—**हे शिवार्थिन्**—हे मोक्षाभिलाषिन् ! त्वं—**साम्यरहस्यं**—समतोपनिषदं **भज**—श्रय । त्वं किंलक्षणः ?—समतायामेकम्—अद्वितीयं लीनं चित्तं यस्य सः, पुनः कीदृक् ?—ललना—स्त्री अपत्यं—पुत्रादि स्वं—धनम् देहः—कायस्तेषां ममतां मुंचतीति **ललना० ममतामुक्**, पुनः कीदृशः ?—विषयाः—शब्दरूपगंधरसस्पर्शाः पंच, कषायाः—क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः, विषयाश्च कषायाश्च विषयकषायास्ते आदौ येषां ते विषयकषायादयस्तेषामवशः—न पराधीनः **स विषयकषायाद्यवशः**, आदिशब्देन रागद्वेषमत्सरप्रमादानां ग्रहणम् । पुनः किं० ?—शास्त्राणां—

---

१ लक्ष्मैतत् सप्त गणाः गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयं नलघुर्वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥ षष्ठं द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद-नियमः । चरमेऽर्धे पंचमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ २ ॥ धृणी न्लौ न विषमे जः पूर्वार्धमार्या (छन्दोऽनु०)

श्रीयच्या
भनवि.
रस० सुधो

॥ ६ ॥

निधानानि

विशेषणम् हृदि-मनसि सङ्गते-व्याप्ते सति निरुपम सुखमेति-आगच्छति च पुनर्मुक्तिशर्म-मोक्षसुखम् प्राग्-शीघ्रम् वशीभवति-आयत्तं भवतीत्यर्थः भो सुपार्श्व चतुर्थ्येनाश्रितं शान्तरसेन्द्रं भजत-सेवध्वम् । अत्र भव्यजनानामेवोपदेशयोग्यत्वेति बुधा इति संबोधनपदं व्याख्यातम्, तथाहुर्लोकतत्त्वनिर्णये श्रीहरिभद्रसूरयः—"किं वा करोत्यनार्याणामुपदेशः सुभाषितैः । यथा तीक्ष्णकुठारोऽपि, दुर्ग्रहस्य न छिद्यते ॥ १ ॥" अत्र निधिस्वरूपम् "नैसर्पः पाण्डुकश्चापि, पिङ्गलः सर्वरत्नकः । महापद्मः कालमहाकालौ माणवशङ्खकौ ॥ १ ॥ तेऽष्टचक्रप्रतिष्ठाना, अष्टोत्सेधाश्च योजनाः । नवयोजनविस्तीर्णा, दैर्घ्ये द्वादशयोजनाः ॥ २ ॥ वैडूर्यमणिकपाट[illegible]समाः समाः । कनकमयाः रत्नसम्पूर्णाश्चन्द्रार्कचक्रलाञ्छनाः ॥ ३ ॥ तेषामेवाभिधानैस्तु, तदधिष्ठायकाः सुराः । पल्योपमायुषो नागकुमारा भूमिवासिनः ॥ ४ ॥ कुलुके च वर्षं गङ्गामुखमागधवासिनः । आगतास्त्वां महाभाग!, भवत्पुण्यैर्वशीकृताः ॥ ५ ॥ त्रि. श. पु. च. पर्व १ सर्ग ४ श्लोक ५७०-१-२-३, ५८१ इत्यादि वाच्यमिति । नन्वस्य भवस्य महापुरुषेण किमन्यदपि [illegible]-ज्ञापकपरेशस्यपदेशेन षोडश भावानि सन्तीत्यर्थोऽयमाह—

हे सुपार्श्व शान्तरसेन्द्रं भजत-भजत, शान्तरसेन्द्रमिति कथनेन सर्वरसाधिपत्वं सूचितम्, तेन तेभ्योऽधिकसाधिपत्यमपीति । न कस्मिन्नाह—यस्मिन् हृदि-हृदये, सङ्गते सति-मिलिते सति, निर्गता उपमा यस्य तन्निरुपमं सुखं एति-आगच्छति । यस्मिन् किंभूते ?-सर्वेषां मङ्गलानां निधिः, इत्यस्य निधिः स्थानमिव तस्मिन् सर्वाणि मङ्गलानि सन्तीति भाव । निरुपममिति सांसारिकसुखापेक्षया विशेषितम्, अतोऽनेकमव्ययपद—च पुनर्यस्मिन् शान्तरसेन्द्रे हृदि सङ्गते सति मुक्तेः शर्म-सुखं प्राक्-शीघ्रं वशीभवति-आयत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ ६ ॥

मूलातिशया दर्शिताः, अतिशययुक्तो हि नमस्कृतः स्वेष्टसिद्धये भवतीति । किञ्च-जयश्रीरित्यनेन ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य जयश्र्यङ्कितत्वमाद-दर्शयन् निजाभिधानं सूचयति, यत आराधितसुप्रसन्नसरस्वतीवदनप्राप्तजयश्रीपदेनाङ्किताः सर्वे ग्रन्थाः श्रीमुनिसुन्दरसूरिभिः कृता इत्यैतिह्यम्, किञ्च-अत्रोपशमाज्जयश्रीप्राप्तिर्हि विरोधालङ्कारे बीजम्, नीतिशास्त्रापेक्षया जयश्रियाः क्रोधादिसाध्यत्वाद्, धर्मशास्त्रापेक्षया विरोधपरिहारस्तु स्पष्ट एवेति । नन्वनन्तरं पीठिकायामैहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनता शान्तरसस्योक्ता सा च कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह शान्तरसमाहात्म्यम्—

जयश्र्यं-कता

> सर्वमङ्गलनिधौ हृदि यस्मिन्, सङ्गते निरुपमं सुखमेति ।
> मुक्तिशर्म च वशीभवति द्राग्, तं बुधा! भजत शान्तरसेन्द्रम् ॥ २ ॥ स्वागता[1]

धनवि०—सर्वाणि-समस्तानि च तानि मङ्गलानि च-कल्याणानि तेषां निधौ-निधाने यस्मिन् शान्तरसेन्द्रे इति शान्तरसस्य

शान्तो विभाव्यते इत्यनेन वाच्यवाचकभावसंबन्धः सूचितः। शान्तरसो वाच्यो ग्रन्थोऽयं वाचकः, उपायोपेयभावो वाऽत्र संबन्धः, वचनरूपापन्नमिदं शास्त्रमुपायस्तत्परिज्ञानं चोपेयमिति । अभिधेयं चात्र शास्त्रे अध्यात्ममार्गः । प्रयोजनं त्वनन्तरं शिष्याणां सर्वरसेभ्यः शान्तरसस्य सर्वोत्कृष्टता-परिज्ञानम्, परम्परं तु निःश्रेयसाधिगमः । गुरोस्त्वनंतरं प्रयोजनं शिष्यानुग्रहः, परम्परं तु निःश्रेयसाधिगम एवेत्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

अथान्यान् रसान् विहाय केवलं शान्तरसस्य भावनं कुतः? आधिक्यादिति, अत आह—सर्वमङ्गलनिधाविति, व्याख्या—

---

१ स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम् इति वृत्तरत्नाकरे ऽ।ऽ-।।।-ऽ।।-ऽऽ (उद्दवणिका) ।

रसाधारमयोर्वैमाल्यविभावनभावः संबन्धः, अर्थात् भाववरारिजयश्रीप्राप्त्युपायाधिकारीति माङ्गल्यविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणो दर्शिताः। ननु पीठिकायां दर्शिता अपि माङ्गल्यविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः पुनरपि प्रथमश्लोके कथं दर्शिताः?, पौनरुक्त्यदोषोपत्तेरिति चेन्न, एतस्य प्रकरणस्योपदेशमयत्वेन पौनरुक्त्यस्यादोषत्वात्, यत उक्तम्—"सज्झायझाणतवओसहेसु उवएसथुइपयाणेसु। संतगुणकित्तणेसु य न हुंति पुणरुत्तदोसा उ" ॥१॥ अन्यैरप्युक्तं संयमसाम्राज्यश्रीवाचकपादैः प्रशमरतिप्रकरणे—"यद्वद्विषघातार्थं मन्त्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति। तद्वद्रागविषघ्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थपदम्॥१॥ आर्या १३। "यद्वदुपयुक्तपूर्वमपि भैषजं सेव्यतेऽर्तिनाशाय। तद्वद्रागार्तिहरं बहुशोऽप्यनुयोज्यमर्थपदम्" ॥ २ ॥ आर्या १४। वृत्त्यर्थं कर्म यथा तदेव लोकः पुनः पुनः कुरुते। तद्वद्विरागवार्ताहेतुरपि पुनः पुनश्चिन्त्यः" ॥ ३ ॥ आर्या १५। इति। किञ्च-भाववरारीणां जयश्रीनिमित्तेनापायापगमातिशयः, श्रीवीरजिनविशेषण श्रीपदेन पूजातिशयः जिनपदेन च ज्ञानातिशयः, 'जिनः सामान्यकेवलीति' वचनात्, वाणीगुणस्य च चतुस्त्रिंशदतिशयलक्षणश्रीपदान्यथानुपपत्त्या श्रीपदेनैव च वचनातिशयोऽपि सूचित इति चत्वारोऽपि

राजादेः कामग्रामारम्भे स्मरादेः १ इत्यस्याः स्तुतिः रघुवंशारम्भे उमेशयो २ समुचितेत्यस्याः स्तुतिर्योगशास्त्रारम्भे श्रीवीरजिनस्येति ३, तेनात्रापि योगशास्त्रवत् समुचितेत्यया देवतया श्रीवीरजिनस्य स्तुतिं चक्रे श्रीमुनि (सुन्दर) सूरिः, तेन तु श्रीवीरजिनं नत्वेति कथनेन मङ्गलं चक्रे। ननु नमस्कारस्य विघ्नक्षये कथं सामर्थ्यम्?, उच्यते, नमस्कारेण शुभाध्यवसायमुपजायते, तेन च विघ्नक्षय इति। यद्यपि नमस्कारं विनैव निर्विघ्नशास्त्रसमाप्तिर्दृश्यते तथापि च मानसिकनमस्कारः कल्प्य एव, यथार्थं तु तत्त्वं परं विस्तरभयादन्यत्र शास्त्रेष्वन्यमानत्वाच्च न प्रदर्श्यते इति। रसः

---

१ स्वाध्यायध्यानतपऔषधेषु उपदेशस्तुतिप्रदानेषु। सद्गुणकीर्तनेषु (च) न भवन्ति पुनरुक्तदोषाः॥

मंगलाचरणम्—

जयश्रीरान्तरारीणां, लेभे येन प्रशान्तितः। तं श्रीवीरजिनं नत्वा, रसः शान्तो विभाव्यते ॥१॥ अनुष्टुप्(वक्रा)

धनवि०—जयश्रीरिति, जयः-परेषामसहमानानामभिभवस्तस्य तद्रूपा वा श्रीः-सम्पद् **जयश्रीः, आन्तरारीणां**-कामक्रोधमानमदहर्ष-लोभलक्षणवैरिणाम्, **येन** भगवता, **प्रशान्तितः**-प्रकृष्टोपशमा**ल्लेभे**-प्राप्ता, श्रिया-अष्टमहाप्रातिहार्यरूपया चतुस्त्रिंशदतिशयरूपया वोपलक्षितो विशेषेण ईरयति-क्षपणाय प्रेरयत्यष्ट कर्माणीति **वीरः**, यदुक्तम्—"विदारयति यत् कर्म, तपसा च विराजते। तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृतः" ॥ १ ॥ इति, स चासौ **जिनश्च**-तीर्थकरस्तं **नत्वा शान्तो रसः** पूर्वन्यावर्णितस्वरूपो **विभाव्यते**-उपदेशादिना परिशील-नालक्षणविभावनविषयीक्रियते। अत्र श्रीवीरजिननमस्कारो जयश्रीरितिपदं वा मङ्गलम्, "शास्त्रादौ श्रीश्च लक्ष्मीश्च, कल्याणं विजयोऽथ च। अस्तिस्वस्तिनमस्कारा, एते मङ्गलवाचकाः ॥ १ ॥" इति वचनात्, शान्तरसश्च विषयः, आन्तरारिजयश्रीप्राप्तिश्च प्रयोजनम्, शान्त-

---

रत्न०—अथ निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो ग्रन्थादौ मङ्गलसूचकमादिपद्यमाह—**जयश्रीरान्तरारीणा**मिति, व्याख्या—मया श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा **तं श्रीवीरजिनं नत्वा** नवमः **शान्तो रसो विभाव्यते,** मनसि चिन्तितो वाग्द्वारा प्रकटीक्रियत इत्यर्थः। तं कम्?-**येन** श्रीवीरजिनेन, **प्रशान्तितः** शान्तरसतः, **आन्तराः**-मनोगता **अरयः**-क्रोधमानमायालोभरागद्वेषाख्याः षट्, तेषां **जयश्रीः**-जयलक्ष्मी**र्लेभे**-प्राप्ता इत्यन्वयदिग्। तथा शास्त्रादौ त्रिविधानां देवतानां स्तुतिः कर्त्तव्या सम्भवति—समुचितायाः १ इष्टायाः २ समुचितेष्टायाः ३। तत्र समुचितायाः स्तुतिर्नीतिशास्त्रारम्भे

---

१ पञ्चमं लघु सर्वत्र, सप्तमं द्विचतुर्थयोः। षष्ठं गुरुं विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ नाधात् स्रौ तुर्योद्यो वक्रा छन्दोऽनुशासने।

सर्वस्वस्य प्रथनं-विरचनं तत्र निपुणो-दक्षोऽतियोग्यत्वेन। अध्यात्ममिति च आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मम्—आत्मन्येव मनोव्यापारः, कथमयमात्मा बध्यते? कथं वा मुच्यते? इति, ग्रन्थान्तरस्य च चिरन्तनाध्यात्मशास्त्रान्तरापेक्षया, एकस्मादुत्कृष्टो ग्रन्थो ग्रन्थान्तरमिति व्युत्पत्तेः।

अथ विशेष्यमाह—"पद्यसन्दर्भेण" पद्य-छन्दस्तस्य सन्दर्भेण-नामाक्षरोरचनया, भाव्यते-भावनाविषयीक्रियते इति, अनेन शान्तरस-पद्यसन्दर्भयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धोऽपि दर्शित इति पीठिकाया अक्षरार्थः। भावार्थस्त्वयम्—अपरेभ्यस्तावदध्यात्ममथनात्सारं तत्त्वभूतः सकलधर्मसारभूतस्य अध्यात्मकारणं पारमार्थिकोपदेशः सर्वरसप्रधानः शान्तरसो यत्नमात्रेण पद्यसन्दर्भान्तःकल्पद्रुमाभिधानेन ग्रन्थेनोपदेशविषयः क्रियत इति। अत्रादेशनेन मङ्गलं दर्शितं अवसरसंगतिश्च दर्शिता; शान्तरसाधिराज इत्यनेन प्रतिपाद्योऽर्थो दर्शितः; पीडितमुमुक्षुणामित्यादिना प्रयोजनं दर्शितम्; शान्तरसाधिराजः पद्यसन्दर्भेण भाव्यते इत्यनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धो दर्शितः; पारमार्थिकोपदेशलवलेशनेन निःसारोऽप्यधिकारी दर्शित इति पीठिकाव्याख्या। अथ शान्तरसभावना कथं भवतीत्याशङ्कायामाह तदयथा—यद् यदा भवति तदाऽनन्तरमेव वृत्तमंत इत्यर्थः।

ननु भावान्तो मेधावन्तो मनुविदेश्वतो मङ्गलमभिधेयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणो(अवश्यं) वक्तव्याः, तद् च ते के? कथं वा वक्ष? इत्याशङ्कायां पूर्वं पीठिकायां गद्यबन्धेन दर्शितानपि विशेषतः शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थकारो मन्ताद्दो पद्यबन्धेन तान् दर्शयन्नाह—

मत्स्याध्यात्मकल्पद्रुम, शान्तरसभावनाऽध्यात्मकल्पद्रुम इत्यभिधान यस्य तथा तद् ग्रन्थान्तरं च २ तस्य प्रथन-गुम्फने अतिनिपुणो-दक्षत्वेन। साहृत्यनेकग्रन्थापेक्षया ग्रन्थान्तरत्वमस्य ज्ञेयम्, निपुणपुरुषप्रणीतत्वेन अस्यापि पद्यसन्दर्भस्यापि निपुणत्वम्, ग्रन्थान्तरमध्येनानेकग्रन्थरचनाचातुर्यं सूचितं, तेन तस्यापि निपुणत्वमागतं चिन्तितमध्यात्मपदार्थस्य कल्पद्रुमत्वमपीति सर्वं समञ्जसम्। अथवा श्रीत० निपुणेन मयेति पदमध्याहार्य ग्रन्थकर्तुर्विशेषणम्।

शृङ्गारादीनां तत्त्वतोऽनुपदेश्यत्वादित्यर्थः, यदाहुर्वाचकपादाः प्रशमरतिप्रकरणे “आदावभ्युदयकरा मध्ये शृङ्गारहास्यदीप्तरसाः । निकषे विषया बीभत्सकरुणलज्जाभयप्रायाः” ॥ १ ॥ इति आर्या १०६ । निकषे इति विशिष्टसंयोगोत्तरकालमित्यर्थः, यद्वा शृङ्गारादीनां भोजनवत् प्रवृत्तिरूपत्वेन स्वतःसिद्धत्वात्तत्त्वतोऽनुपदेश्यत्वम्, शान्तरसस्य तु निवृत्तिरूपत्वेनोपायसाध्यत्वात् पारमार्थिकोपदेश्यत्वम् ।

तत एव तृतीयं पञ्चम्यन्तं हेतुमाह–“**सर्वरससारभूतत्वात्**” सर्वरसेषु-शृङ्गारादिषु सारभूतत्वात्–प्रधानभूतत्वात् सर्वरसप्रधानत्वात्, सर्वरसप्रधानता च शाश्वतानन्तानन्दहेतुत्वेन सर्वदा सरसत्वेन चेति । अत्र हेतुत्रये पौर्वापर्येण हेतुहेतुमद्भावो यथा–यतः शान्तरस ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसाधनं तत एव पारमार्थिकोपदेश्यः, यतः पारमार्थिकोपदेश्यस्तत एव सर्वरससारभूतः, यद्वा चः समुच्चयार्थोऽन्त्यहेतुद्वये योज्यः, तेनैहिकामुष्मिकानन्तानन्दसंदोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया च सर्वरससारभूतत्वाच्चेति, अनेनान्यरसभावनपरिहारेण शान्तरसस्यैव भावनयोग्यता रसाधिराजता च दर्शितेति ।

अथ पद्यसंदर्भेणेति विशेष्यं विशिनष्टि–“**शान्तरसभावनात्माऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रथननिपुणेन**” तत्र शांतरसस्य भावनं-व्यक्तीकरणं तदेवात्मा-स्वरूपं यस्य स चासावध्यात्मकल्पद्रुमश्च स एव नाम-अभिधानं यस्य तदेव ग्रन्थान्तरं–शास्त्रान्तरं प्रकरणमि-

---

एनमेवोपदिशन्तीति २ । तृतीयं हेतुमाह—सर्वेषु रसेषु सारभूतस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । यत एवायमैहिकामुष्मिकानन्तानदसन्दोहसाधनं तत एव पारमार्थिकैरुपदेश्यस्तत एवायं सर्वरससारभूतः इति, अत्र हेतुहेतुमद्भावः सूचितः । पद्यसन्दर्भेण कीदृशेन ?–शान्तरसस्य भावना–वासना सैवात्मा-स्वरूपं यस्य तद्, आत्मानमधि-आश्रित्य भवतीत्यध्यात्मम्, शान्तरसभावनात्मा च तदध्यात्मं च शान्तरसभावनात्माध्यात्मं तस्य कल्पद्रुम इव शान्तरसभाव-

श्री अध्या
धनवि.
रत्न० वृत्ती

॥ २ ॥

सकलाः-समस्ताश्च ते आगमाश्च—आप्तवचनरूपास्तेषां मध्ये सारो येषां तानि च तानि सुशास्त्राणि च, आदिपदात् पूर्वाचार्यविरचितानि योगमार्गा-ध्यात्ममार्गप्रतिपादकान्युपाङ्गप्रकीर्णकप्रकरणादीनि धर्मशास्त्राणि, तान्येवार्णवाः-समुद्रास्तेषामुपनिषद्-रहस्यं तद्रूपः-तत्सदृशो यः सुधारसः-अमृतरसः स इवाचरतीति तथा, अयमाशयो—यथा सकलसमुद्राणां सुधारसो भवति तथा सकलधर्मशास्त्ररहस्यं शान्तरसो भवतीति, अनेन विषयसूचा । अथान्यरसभावनपरिहारेण शान्तरसस्यैव भावनायां रसाधिराजत्वे च परंपरया हेतुद्वये प्रथमं हेतुमाह—"ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसंदोहसाधनतया" ऐहिकश्च-इहलोकसंबन्धी आमुष्मिकश्च-परलोकसंबन्धी स चासावानन्दश्च-अविनाशी स चासावानन्दश्च-सुखानुभवस्तस्य संदोहः—समूहस्तस्य साधनतया-हेतुत्वेन, ऐहिकानन्तानन्दसाधनत्वं च शान्तरसस्यानुभवसिद्धम्, तथाहुरुमास्वातिवाचकपादाः प्रशमरतिप्रकरणे—"नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य । यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १ ॥" इति (आर्या १२८) आमुष्मिकानन्तानन्दसाधनत्वं चाऽऽगमगम्यमिति, अनेन प्रयोजनसूचा । तथा एव द्वितीयं हेतुमाह—"पारमार्थिकोपदेश्यतया" पारमार्थिकोपदेश्यतयेति परमार्थः—तत्त्वं तत्संबन्धी पारमार्थिकस्तात्त्विक इत्यर्थः, स चासावुपदेश्यश्च-धर्मदेशनार्हो(?) कथमाह: स यथा(तद्भावस्तत्ता)तया, यद्वा परमार्थं—परमपुरुषार्थं मोक्षं व्याप्तिपरतया विदन्तीति पारमार्थिकाः—निःस्पृहास्तेषामुपदेश्यतयेत्यनेनाधिकारिसूचा, पारमार्थिकोपदेश्यत्वमपि तथा सुभगस्य शान्तरसस्यैव, अन्यस्मिन् विरक्तानां

नन्दसन्दोहसाधनतया तथा । शृङ्गाररसो हि किंचिदैहिकानन्दसन्दोहसाधनं, नरकादिदोषणात्किंचिदामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनम्, ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहस्तस्मादेव सम्भवमभावात्, यत उक्तम्—"नैवास्ति राजराजस्य तत् सुखं नैव देवराजस्य । यत् सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य ॥१॥" इति । द्वितीयं हेतुमाह—परमश्चासावर्थश्च परमार्थस्तं विदन्तीति पारमार्थिकाः, उपदेशार्हा उपदेश्याः पारमार्थिकैरुपदेश्यस्तस्य भावस्तत्ता तया । पारमार्थिकत्व हि

पीठिका-
व्याख्या

॥ २ ॥

रसविचारः

अथ एवाहुः श्रीहेम(चन्द्र)सूरिचरणा अलङ्कारचूडामणौ "वैराग्य-संसारभीरुता-तत्त्वज्ञान-वीतरागपरिशीलन-परमेश्वरानुग्रहादिर्वि-भावः यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनादिरनुभावः धृति-स्मृति-निर्वेद-मत्यादिर्व्यभिचारी तृष्णाक्षयरूपः शमः स्थायिभावश्चर्वणामाप्तः शान्तो रस इति" (काव्यानु० अ० २ सू० १८)। न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वाद्बीभत्सेऽन्तर्भावोऽपि युक्तः, जुगुप्सा हि व्यभिचारिणी भवति, ननु स्थायितामेति, पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एवोच्छेदात्, न च धर्मवीरेऽन्तर्भावः, तस्याभिमानमयत्वात् अस्य चाभिमानप्रश-मैकरूपत्वात्, तथापि तयोर्धर्मवीरशान्तयोरैक्यकल्पने वीररौद्रयोरपि तथात्वप्रसङ्गः, धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वथाऽहङ्कार-रहितत्वे शान्तरसप्रभेदत्वमहङ्कारसहितत्वे तु वीररसप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोध इति। न चास्य शृङ्गारादिष्वन्तर्भावः, तेषां रागादिमयत्वात् अस्य च रागादिराहित्यस्वरूपनिरूपणात्। अतः स शान्तरसः सर्वेभ्यो रसेभ्योऽतिरिक्तो नवमो रसोऽभ्युपगन्तव्यः। न च स्थायिभावचर्वणारूपयोः शमशान्तयोः पर्यायत्वमाशङ्कनीयम्, हास्य-हासयोरिव सिद्धसाध्यतया लौकिकालौकिकतया साधारणा-साधारणतया वा वैलक्षण्यात्, किमुक्तं भवति ?-अत्र विषयाभिलाषाभावे केवलात्मस्वभावः शमः स्थायी भावः समवायिकारणस्थानीयः, चर्व्यमाणः शान्तरसः कार्यस्थानीयो, वैराग्यसंसारभीरुतातत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादिर्विभावो निमित्तकारणस्थानीयो, यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनादिरनुभावोऽसमवायिकारणस्थानीयः, इति शान्तरसस्वरूपं प्रसङ्गतो दर्शितम्, अत्र विशेषार्थिना काव्या-नुशासनापरनामालङ्कारचूडामणिविवेकाद्यलङ्कारशास्त्रं विलोकनीयमिति। रसाधिराजत्वं च वक्ष्यमाणनैतिह्येत्यादिना हेतुत्रयेण व्यक्तं भविष्यतीति नात्र दर्शितम्, अथ श्लेषेण शान्तरसाधिराजं विशिनष्टि—'सकलागमादिसुधाख्यार्णवोपनिषद्भूतसुधारसायमानः'

हेतुद्वयं दर्शयति—'ऐहिक..—इहलोकसम्बन्धी आमुष्मिकः—परलोकसम्बन्धी योऽनन्तानन्दसन्दोहस्तस्य (साधनं—हेतुः तस्य) भाव ऐहिकामुष्मिकानन्तान-

प्रकृतिसम्पद्विभाग् वा, शान्तनामेति सम्पद्ये स शान्तो "यो मान्तशान्त०(सि० ४-४-७४)इत्यादिना साधुः, शाम्य इति शाम–अभिधान यस्य स तथा, अत्र शान्तशब्दः पुंलिङ्गे, मतान्तरेण नपुंसकलिङ्गे, यत उक्तं "शान्तादयस्तु पुंलिङ्गाः", गौडस्तु "शृङ्गारवीरौ बीभत्सं, रौद्रं हास्यं भयानकम् । करुणाद्भुतशान्तं, वात्सल्यं च रसा दश" ॥ १ ॥ इति लिङ्गनिर्णयमाहेति सामग्राहसूत्रे । अथ शान्तनामेत्यस्य विशेषणमाह–रसाधिराज इति, रसेषु–शृङ्गारादिषु काव्यप्रकाशमतेनाष्टसु, त्रिकोटीग्रन्थकारक–कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरोपज्ञकाव्यानुशासनमतेन शान्तसमन्वितेषु नवसु, गौडमतेन वात्सल्यसहितेषु दशसु अधिको राजा अधिराजः–चक्रवर्ती, 'राजन्सखेः' (सि ७-३-१०६) इत्यनेनाट्समासान्तः, अत्र राज इव भरते सति नरेन्द्रशब्दशान्तस्य रसत्वे सति रसाधिराजता भवतीति । शान्तस्य च सर्वसंवेद्यालौकिकचमत्कारकारित्वात् परमानन्दरसोऽरस्त्वेनार्धोन्मीलितनयनैर्योगीश्वरैः कविसहृदयैर्वा रस्यमानत्वात्–चर्व्यमाणत्वाद्रसत्वम् । अत्र शान्तरसे च रसत्वास्वरूपनिरूपणाय विभावादयस्त्रयो भावा भावनीया इति, वैराग्यसंसारभीरुत्वतत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादीनां विभावत्वं यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनादीनामनुभावत्व धृतिस्मृतिनिर्वेदमत्यादीनां व्यभिचारित्वं, एतैस्त्रिभिर्भावैर्व्यक्तस्य तृष्णाक्षयरूपस्य शमस्य स्थायिभावत्वं भवति, अतएव चर्व्यमाणस्य शान्तरसत्वं भवति, यथा—"गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य, ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य । किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः, सम्प्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूविनोदम् ! ॥१॥

सुखरूपा श्रीः–सम्पत्तिर्यस्ते चाऽस्मास्य श्रीमान्, अन्यो रसाधिराज सुवर्णादिना श्रीमान् भवतीति । पुनः कीदृक् ?–सकलसन्तापनिवारकत्वात्सुधेयनिःस्यन्दकोपनिषद्भूतः–सारभूतः, शम एव सुधारसः–अमृतरसस्तत्प्रकाशकम् सुधारसायमानाः, अपरोऽपि सुधारसोऽर्णवोपनिषद्भूत इति साम्यं विशेषणम् । अन्यान् शृङ्गारादिरसान् विहाय शान्तनामरसाधिराजस्य भावनं कृतः ? इति हेतुमयमाह—तृतीयान्त विशिष्टप्रतिपादकवचन हेतुरिति, प्रथमं सुतीयांश

सङ्गवयोऽपि दर्शनीयाश्च भवन्तीत्येवच्छास्त्रारम्भे के मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः का च सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायामथायमित्यादिना भाव्यते इत्यन्तेन वाक्येन ग्रन्थकारो मङ्गलविषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणोऽवसरसङ्गतिं च दर्शयन् ग्रन्थपीठिकां रचयंश्चाह—

अथायं श्रीमान् शान्तनामा रसाधिराजः सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूतः सुधारसायमान ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसंदोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया सर्वरससारभूतत्वाच्च शान्त-रसभावनात्माऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रथननिपुणेन पद्यसंदर्भेण भाव्यते ॥ तद्यथा—

अथेति पद्यसन्दर्भेण भाव्यते इति सङ्क्षेपेणान्वयः, (तत्र) अथशब्द आनन्तर्यार्थो मङ्गलार्थो वा, आनन्तर्यं च उपदेशरत्नाकराद्यनेक-ग्रन्थग्रथनेन सकलश्रोतॄणां मोक्षाभिमुखीकरणात्, आनन्तर्यप्रतिपादनेन चोपदेशरत्नाकरादिग्रन्थग्रथनानन्तरं तदुपनिषद्भूतमवसराया-तमध्यात्मशास्त्रं ग्रथनीयमित्यवसरसङ्गतिरपि दर्शितेति। मङ्गलार्थता च "ॐकारश्चाथशब्दश्च, द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ, तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥ १ ॥ इति वचनात्; मङ्गलार्थतया च प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनिवारणार्थं शिष्यशिक्षार्थं च ग्रन्थारम्भे मङ्गल विधेयमिति शिष्टाचारोऽपि सत्यापितो भवतीति मङ्गलमपि च दर्शितं भवति । अयमिति ग्रन्थकर्तुर्मानसप्रत्यक्षः, 'इदमः प्रत्यक्षगते' इति वचनात्, प्रत्यक्षेण स्वयमनुभूतः अस्मिन् ग्रन्थेऽनुभाव्यमानो वा, श्रीमानिति सकलदर्शनसाम्मत्येन शोभावान्, महानन्दपदप्रापणप्रवण-

---

पारदस्यापि भवतीति शान्त इति नाम यस्य स शान्तनामा, रसेषु शृङ्गार १ हास्य २ करुण ३ रौद्र ४ भयानक ६ वीभत्सा ७ऽद्भुत ८ शान्तेषु ९ अधिराजत्वमस्यैव वर्त्तत इति, मदादिषु जैनसाधुषु साक्षादुपलभ्यमानत्वादयमिति। किंलक्षणः ?—ज्ञानदर्शनचरणरूपा श्रीः—सम्पद्विद्यतेऽस्माद् अनन्ता

श्री अध्या.
धनवि.
रत्न० वृत्ती

॥ १ ॥

त्रिपुरे कामकल्पे निरुपमाकृते ! । माध्वीकलेन मयेतत्त्वमस्तोमसिद्धे भव ॥२॥ उपासिताः स्तुता ध्याताः, कामिते कल्पपादपाः । सर्वागमज्ञा गुरवः, सुप्रसन्ना भवन्तु मे ॥ ३ ॥ सकलागममाणिक्यपरीक्षणपटीयसः । सन्त्यर्थसिद्धिकृपाः, सन्तु सन्तोऽत्र मत्सखाः ॥४॥ दीपिका किं करीमेन ?, मक्षिका किं गरुत्मता ? । तथा मन्दमतीपोऽपि, हसते किं बुधेरहम् ? ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य चेतोऽन्तस्तत्त्वेऽज्ञस्यपुरस्सरा । मयाऽस्मिन् प्रस्तुते कार्ये, स्वपरोद्धोपदेशवे ॥ ६ ॥ अध्यात्मकल्पद्रुमशास्त्रभावकल्पलतावल्याख्यविवृतीव । व्याख्या पदस्थानसुखाधिगम्या, विधीयते श्रीगुरुसुप्रसादात् ॥७॥ पण्डिता अपि पश्यन्ति, वाक्यशैलीं चमत्कृताः । तदाद् पश्यन्तु सत्यार्थं, ते व्याख्यां मत्कृतामिमाम् ॥ ८ ॥

इह हि मेधावत्प्रतिबोधकतो धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारः पुरुषार्थाः भवन्ति, तत्रार्थकामौ परस्परं कार्यकारणभावापन्नौ पुरुषार्थौ संसाराधिकारिणो भवतः, मोक्षाधिकारिणां तु धर्ममोक्षौ पुरुषार्थौ भवतः, तत्रापि धर्ममोक्षयोः कार्यकारणभावात् धर्मस्य मोक्षस्यैव प्राधान्येन परमपुरुषार्थत्वम्, अत एव च तदधिकारिभिः सद्ध्यानध्यानधारिभिः साक्षात्स्वरूपानुकारिभिः श्रीसोमसुन्दरसूरिपट्टालङ्कारिभिः श्रीतपागच्छनायक–युगप्रधानसमान–श्रीमुनिसुन्दरसूरिगणधारिभिर्मोक्षसाधनोपायभूतं स्वयमनुभूतं शान्तरसमुपदेशद्वारेण परेषु प्रकाशयद्भिः शान्तरसभावनात्मकोऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थो भणित इति, मयाऽपि शान्तरसार्थिना तद्व्याख्या प्रस्तूयत इति । ननु शास्त्रारम्भे निर्विघ्नतया शास्त्रसमाप्त्यर्थं मेधावतां प्रवृत्त्यर्थं च मङ्गलविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणो वक्तव्याः, तयोर्मङ्गलसद्भावसमभिधायिकः

जयश्रेयसि शास्त्रवेशसनोमि मुदा ॥ २ ॥ युग्मम् । तयोरन्वयस्त्वयमिदम्–अथापमिति, व्याख्या–अथशब्दो मङ्गलार्थ आनन्तर्यार्थश्च, आनन्तर्यार्थे कथमिति ?, पूर्वं श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा गुर्वावल्यपरपर्यायत्रिदशतरङ्गिणीनाम्ना गुरुपरम्परा वर्णितत्वेनायेति–तदनन्तरं मया श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा रसेष्वधिराजो रसाधिराजः शान्तरसः सन्दर्भेण–ग्रन्थेन भाव्यते–मनसि चिन्त्यते वा विभाव्यते इत्यन्वयः । तत्र रसाधिराजत्वं

टीकोपक्रमः

॥ १ ॥

विश्वहितबोधिदायकश्रीअमीझरापार्श्वनाथेभ्यो नमः

श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे—

श्रीतपोगच्छनायक-परमभट्टारक-सहस्रावधान-मारिनिवारक-श्रीमुनिसुन्दरसूरिनिर्मितः

श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमः

सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनमहोपाध्याय-श्रीकल्याणविजय-गणिशिष्योपाध्याय-श्रीधनविजयगणिविरचितया अधिरोहण्याख्यया अकब्बरशाहीहृदयालवालस्थितकृपाकल्पवल्लीपोपणव्रतालक्रपारसकोशकरणादिवृत्तान्तविश्रुत-श्रीशान्तिचन्द्रगणि-शिष्यरत्नोपाध्याय-श्रीरत्नचन्द्रगणिविरचितया अध्यात्मकल्पलताख्यया च वृत्त्या युतः।

ग्रन्थपीठिका।

धनवि०—ऐं नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः। ॐनमः परमात्माय, परमार्हन्त्यशालिने। परमब्रह्मस्वरूपाय, सर्वानन्दाय तायिने ॥ १ ॥ भारति

रत्न०—श्रीगुरुभ्यो नमः। परमगुरु-गच्छाधिराज-श्रीविजयदेवसूरिचरणकमलेभ्यो नमः। महोपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिगुरुभ्यो नमः॥ प्रणत-सुरासुरकोटी-कोटीरमणिमयूखमहितपदम्। श्रीमत्सुपार्श्वसार्वं मण्डपदुर्गावनीरत्नम् ॥ १ ॥ नत्वाऽध्यात्मसुरद्रुम-विवृतिमहं स्वल्पबुद्धिबोधार्थम्। श्रीवि-

સંવંત સતર સત્તોત્તરે, માસ શુક્લ વૈશાખ; રવિવારે પાંચમી દિને, પૂર્ણ થયો અભિલાષ. ૧૨
ખરતર ગચ્છ માંહિ સરસ, આચારજ ગણધાર; શ્રી જિણચંદ સૂરીસવર, સૌમ્યગુણે સિરદાર. ૧૩
તાસ સીસ ગુરુ ચરણ રજ, અમ તે રંગવિલાસ; નિજપર આતમ હિત ભણી, કીનો આદરિ જાસ. ૧૪
ભણિજ્યો ગુણજ્યો વાંચજ્યો, એ અધ્યાતમ રાસ; જિમ જિમ મનમાં ભાવસ્યો, તિમ તિમ થસ્યે પ્રકાસ. ૧૫

॥ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ગુજરાતી ચોપાઈ સમાપ્ત ॥

શ્રી જિણચંદ સૂરિશિષ્ય-રંગવિલાસ વિરચિત
॥ અધ્યાત્મ-રાસ સમાપ્ત ॥

श्री अध्या. मनवि. स्त० वृत्ति. ॥ ७१ ॥	પરમારથ એહી દખી, ચેતો એ સમતામૃત ભરી, પીજો એ વાણી પવિત્ર, એ શિવસુખ આપે છે નિત્ય.	૬	૫૩૮	ग्रन्थप्रारादि-परिचय
	આતમ શાંત સુધારસ ભર્યો, શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શિષ્ય કર્યો; અધ્યાતમકલ્પે ભાવનો, પ્રાપ્તિ કલ્પતરુ ભાવજો.	૭	૫૩૯	रंगविलास विरचित अध्यात्म-रास.
	એ સુવિનેત ભણી ચિત્તમાંહી, તત્ત્વ રમણી વિરમી તોહિ, પ્રકાશ તે પ્રાણી ક્ષમાશિરી, પરમાર્થ સાધશે એ શિવપુરી.	૮	૫૪૦	॥ ७१ ॥

॥ ઇતિ ચોદશો સામ્યસર્વસ્વાધિકાર ॥

બોધાધિકાર—પ્રારંભ

શાંત સુધારસ પૂરણે, આપ્યો એ અધિકાર ચોદશો પૂરો કર્યો, શિષ્યોને શાસ્ત્ર વિચાર. ૧

ચિદાનંદ ભગવાન તું, પરમાતમ ગુરુદેવ, અક્ષરલિપિ નિજ સમાતો, પામે બોધિ અર્હંત. ૨

આગુસ્તી ને મૂરખી, આવે પંચ પ્રકાર, તેમાં પરમ કરણ વહી, અંતર કરણ આધાર. ૩

હોય ઘડી હવે ઉપશમી, તે નથી આદિ કષાય કરવે પાતાં પાશીએ, ગુણ સાસ્વાદન ભાર. ૪

તીન મોહની નહીં નથી, ક્ષુધા ચ્યાર કષાય પ્રકૃતિ સાતે ક્ષય કર્યો, ક્ષાયિક સારે પ્રાપ્ત. ૫

એ મિથ્યાત સમાનથી, તીરે બોધિ અનૂપ, તે હવે પરમ કરણપણે, તીને પુંજ સરૂપ. ૬

શુદ્ધ અશુદ્ધ અતિશુદ્ધમાં, પછિલા પુંજે આયુ છતાં હવે ક્ષય ઉપશમી, પરમ સમય શુદ્ધ પાપ. ૭

વેદક બોધિપણું લહે, નિરમલ દશ ઘણાં હોય, સિદ્ધ રૂપી કહિરે ભિને, આતમ નિજગુણ જોય. ૮

બોધ લહી જે કો ભલો, નવિ હારીસે એ સાથ્ય રોહણ તપ જપ યાદિ, ભજસે તે ભગવાન. ૯

શિષ્યો સાચા ભાવપણે, પ્રગટે પરમ બોધ ઉભય નરનિરય તણું નમન, પરમારથ ઉપયોગ. ૧૦

દેખી દેખી વચન તે, શિષ્યોના મતિ અનુસરણ પંડિત દેખી શોધજો, દે હિત ઉપકાર. ૧૧

કરી જીઉ યતન આવશ્યક વિષે, જિનભાવિત શુદ્ધ તમપદ શિષે; ઓસડ ન હણે રોગ અશુદ્ધ, અણુખાધો વેદે કહ્યો શુદ્ધ. ૧ ૨૬૩
તપ કરી દુહુ વિધિ જીવ નિતપ્રતે, મુખ કટુ પિણ ઉત્તર સુખ છતે; કુકરમરાશિ પ્રતે તો હણે, જેમ રસાયણ રૂજને લણે. ૨ ૨૬૪
ધરી શીલંગરથ સહસ વિશુદ્ધ, કરી યોગસિદ્ધિ નિરંતર બુદ્ધ; નિરગમ પણ ઉપસર્ગ નિજ સહી, સુમતિ ગુપતિ ભજ નિશ્ચલ રહી. ૩ ૨૬૫
સઝાય યોગે કરીજીઉ યતન, આગમ ગ્રહી જીઉ મધ્ય મગન; વિષાદ ગારવ પિણ લ્યે ભીખ, ઇન્દ્રિય વશ કરી એ તુઝ શીખ. ૪ ૨૬૬
દે ધ્રમાર્થે ધ્રમ ઉપદેશ, ન ધરી નિજ પરભાવ વિશેષ; જગ હિતુયે નવકલ્પાચાર, ગામ પુરે ચલી પ્રમાદ વાર. ૫ ૨૬૭
કૃત અકૃત નિજ તપ જપ પ્રમુખ, શક્તિ અશક્તિ સુકૃત અઘદુઃખ; સહુ વિચારીને નિજ હૃદે, હેય ઉપાદેય વળી કરી જુદે. ૬ ૨૬૮
પરની પીડાને વરજવે, ત્રિવિધ યોગ તુઝ નિરમલ હવે; સમતા માંહિ તિમ મન રાખ, વચન મલિનતા તજી શુદ્ધ ભાખ. ૭ ૨૬૯
મૈત્રી કરૂણા ને પરમોદ, ઉપેક્ષ આણ જીઉ સામ્યવિનોદ; યતને રૂડી ભાવન ભાય, આતમ નિહચલપણે રમાય. ૮ ૨૭૦
ન કરી ક્રીહાઈ મમતા ભાવ, કષાય ને રતિ અરતિ ન લાવ; ઇહ સુખ નિસ્પૃહપણે લહીશ, પરભવ અનુત્તર સુખ પામીશ. ૯ ૨૭૧
જાણી યતિ વૃતિ વ્રતિની એ સીખ, ચરણ કરણ ધરી શુદ્ધ ચિત ભીખ; તો તું તરત ભવોદધિ તરી, વિલસે સારી શિવ સુખ સિરિ. ૧૦ ૨૭૨

ભાખ્યો સારી ચાલમાં, એ પન્નરમ અધિકાર; હિવ સમતારૂપી સરસ, લિખુ શાસ્ત્ર અનુસાર. ॥

॥ ઇતિ પંચદશો શુભવૃત્તિશિક્ષાધિકારઃ ॥

ઇમ શુદ્ધ અભ્યાસેં નિજ ચિત્ત, રહિ પરમારથમાં સમચિત્ત; શિવસંપદ જિમ તુઝ કર થકા, હુવઇ તરત ભાવિ શિવસકા. ૧ ૨૭૩
તુંહિ જ દુઃખ તુંહિ જ નરકમાં, તુંહિ જ સુખ તુંહિ જ શિવગમાં; તુંહિ જ કમ તુંહિ જ મનપણે, તજ અવજ્ઞા આતમ ઇમ ભણે. ૨ ૨૭૪
આતમ નિજ આદર નિસ્સંગ, સરવ અરથમાં સમતા સંગ; આતમ લખિયે સમતા મૂળ, શુદ્ધ સુખ તે સમતા અનુકૂળ. ૩ ૨૭૫
સ્ત્રીમાં ધૂલિ નિજપરમાંહ, સંપદ આપદ આતમ આંહ; તત્વે સમતા મમતા વિના, જે ચાહે તે સુખીયા ઘના. ૪ ૨૭૬
યતને તેહ જ તું ગુરુ સેવ, પંડિત તે ભણ શાસ્ત્ર સુલેવ; આતમ તેહિ જ તત પરિભાવ, સમતા સુધા હુવે જે દાવ. ૫ ૨૭૭

શ્રી અધ્યા. મનવિ. સહ૦ વૃત્તિ. ॥ ૭૦ ॥

દુર્ધ્યાને ઉપજાવ હવે વૈર, પરભવ નરકતણી દુઃખ ઘેર; આત્મનિંદાએ હવે વળી પુણ્ય, નહિ ઇમ કરી ક્રમભવ પુણ્ય. ૮ ૨૪૮
એમવત તે જોઇ જ કારણે, ઉંઘાથી અને કેવળપણું ન હુવે તાં નહિ બોલે વચન, પાપ કરે સામાદિક છતન. ૯ ૨૪૯
ઇચ્છાએ સંવર નિજ અંગ, ક્ષમાં જ્ઞાન ધ્યાનીને યજ; ધ્યાનથી જિમ મિલે, સાખું સુખ દુઃખ સિવ નિજ મિલે. ૧૦ ૨૫૦
કાય કૃષે કૃષ કૃષ નહિ, તદ્ પરમાતિક નિજ સુખ ચહી; કરે ક્રિયા તે જિનમતિ હેત, પ્રગુપત તે ભીખે ચિત. ૧૧ ૨૫૧
શ્રુતસંયમ આદરમાં રહી, શબ્દોને કૃષ છોડે નહિ, ઇષ્ટ અનિષ્ટપણું એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇશે. ૧૨ ૨૫૨
જે ચક્ષુસંયમ સાથે, રૂપ પ્રતે ન તજે પ્રતિ દિને, ઇષ્ટ અનિષ્ટપણું એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇશે. ૧૩ ૨૫૩
નાસા સંયમ સાથે કરી, કૃષ કૃષ ન તજે ગંધને ધરી; ઇષ્ટ અનિષ્ટપણું એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇશે. ૧૪ ૨૫૪
જિહ્વા સંયમ સાથે વળી, રસ પ્રત્યે કૃષ ન તજે રહી, તજ મન સાથે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, એ વંછી તું તપયુત શિષ્ટ. ૧૫ ૨૫૫
શરીર સંયમરૂપે ધર્યા, સ્પર્શ પ્રતે કૃષ ન તજે ક્રિયા; ઇષ્ટ અનિષ્ટપણું એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇશે. ૧૬ ૨૫૬
જે વપુ સંયમ સાથે રહી, કૃષ કૃષ ભાસ ન આવે વળી; મન સમયને તું અવધાર, પંડિત એ તે કૃત મન ધાર. ૧૭ ૨૫૭
વિષય ઇન્દ્રિય સંયોગ અભાવ, ધરી ન કો સાધનો દાવ, રાગ દ્વેષ વિણ અરથ અનયોગ, તે સંયમથી શુદ્ધયોગ. ૧૮ ૨૫૮
સંવર પંડિત સાધ કરાર, જે ઉન્નેયુ નયામતિ ભાવ; પ્રાણ અભાવથી વિણ મળે, કારક કારક સુખ દુઃખમતિ મિલે. ૧૯ ૨૫૯
તપ વચ મધુર નહીં જેહને, અનિતપ વધારે ન ભાવે ભલે; જેહને છે તપ નિરમળ કહ્યો, તે નિરુપયોગ સંવરે આર્ય. ૨૦ ૨૬૦
ભાવું સાત સંવરને વિષે, ભિન્નસંપદ કારણ તે રમે, તજી કષાયાદિક કુવિકલ્પ, કરી મન સંવર તું સુખ અલ્પ. ૨૧ ૨૬૧
તે ઇમ આતમ હવે સંવરી, સદા સુખે મન સંગ પરિહરી; નિરાશંસભાવપણે સંવરે, તે ય જિનપદ સુખપદ વરે. ૨૨ ૨૬૨

સંવરાદિક નિસ્તારતા, શ્રી અધ્યાત્મ આધિકાર ગુણવત્તમતિમાંહિ વિચારી, વિવિધ વચન તે ધાર. ॥

॥ ઇતિ ચતુર્દશો મિથ્યાત્વનિરોધાધિકાર ॥

મનક્ષમાદિ-પરિષહ

રંગવિલાસ વિરચિત અધ્યાત્મ-પદ્ય.

॥ ૭૦ ॥

પામી પિણ ચારિત એ દુલભ, વિષય પ્રમાદ રચ્યો જ્યું કલભ; ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંતકાળે લેસી દુઃખખની.	૫૨	૨૩૪
કષ્ટે બોધિ રતન એ લહ્યો, યુગસમિલા દષ્ટાંતે ગહ્યો; કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણઘાતો નિજહિત જો કસે.	૫૩	૨૩૫
દુસમણ એ તુઝ વિષય પ્રમાદ, અણગોપ્યા મન વચન દેહાદ; એહ અસંયમ સતરે વલી, એથી બીહતો ચલી ધ્રમ ગલી.	૫૪	૨૩૬
પામી ગુરુ છંડી નિજ ગેહ, ભણી શાસ્ત્ર તતવાચક જેહ; નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિવ યતને કાં ગલ્યો.	૫૫	૨૩૭
સયમયોગ વિરાધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાશે ઘણે; શાસ્ત્ર શિષ્ય પુસ્તક ને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઈ શરણે સમધિ.	૫૬	૨૩૮
ક્ષણ પિણ જેહનો સુખ સુરભવે, પલ્ય કોડી બાણું ઉપજવે; સાધિક કાં તો સંયમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં કરે.	૫૭	૨૩૯
જન પૂજે જેહને નામ, શુદ્ધ મને હુવે અતિ સુખ ઠામ; સંયમ વિષે જીઉ કરિ યતન, જાણીએ ઉત્તમ ફળ રતન.	૫૮	૨૪૦

વિરતિરૂપ અધિકાર એ, કહ્યો તેરમે થાન; હિવ સંવર કરિવા ભણી, લિખીયે તાસ નિદાન. ॥

॥ ઇતિ ત્રયોદશો યતિશિક્ષાધિકારઃ ॥

અવિરતિ યોગ પ્રમાદ મિથ્યાત, આતમ નિજ સંવર કરિ જાત; ભવરૂપી એ અણસંવર્યા, મુગતિતણા સુખ દે સંવર્યા.	૧	૨૪૧
મન સંવર કરી હે પંડિત, સ્યું ન લખે અણસંવર રીત; તરત હિ જાયે તંદુલી મત્સ, સાતમી પૃથિવીમાં બીભત્સ.	૨	૨૪૨
પ્રસન્નચંદ રાજઋષિ જેહ, મન મોકળે સંત્રરવે તેહ; નરકના દલ પિણ વલિ શિવદલ, ક્ષણ એકમાં મેલ્યા નિરમલ.	૩	૨૪૩
મન અણલાધે જે જોઈએ, ધ્યાન ન એકેંદ્રિયાદિ થીએ; ધરમ શુકલમાં મન થિર કર્યું, મન સવર તે તેણે વર્યું.	૪	૨૪૪
સકારણ નિકારણ જેહ, મન શુભ ધ્યાને યંત્રી લેહ; દુર્વિકલપથી વિરમ્યા યતી, પારંગામી તેહ જ સતી.	૫	૨૪૫
વચન અલાધે બહુલા જીવ, મૌન કરે નહી કુણ કુણ કીવ; નિરવધ વચન અછે જેહમે, વચન ગુપતિ તે કહી તેહમે.	૬	૨૪૬
આતમ કહી તુ નિરવધ વચન, સુણ સાવધ વચને દુઃખવસન; પામ્યા ઘણા નરક અતિ ઘોર, વસુરાજાદિ વચનના ચોર.	૭	૨૪૭

श्री अध्या. धनवि. रस० वृत्ति.

॥ ६९ ॥

પરવશતા આદિકમાં ઘણાં, તિર્યંચ શ્રી મન નરકનું જ્યાં, તેમાં તેર પખાપખ જાણ, વિશેષ જાણી હવે ધર દાન. ૩૫ ૨૧૭
ભક્તિ તપ સંયમ પરવશપણો, નિજ વશ સહિને દુરે સુખ ઘણો, પરવશ અતિ દુખ સહિને જિયો, તુઝ સુખ વાસ્તે અંતરિ હસો. ૩૬ ૨૧૮
માટે સમતા ભાવવશગુણે, મુનિ જે કરે ધારે ઘણું, જે સુખ દુખે દુર્ગતિ અનવાસ, તો કિમ તું ચાહિ નહિ તાસ. ૩૭ ૨૧૯
તજ ચોક્ક દિવ શિવ સુખતણું, નરકાદિક દુખ લખ કિમ સુણો, સુખ થોડે નિત્યાદિક તણું, સંતોષાદિક માં દુખ ઘણું. ૩૮ ૨૨૦
મનુ ચિંતા નાંઠે જે ઘણાં, ધર્મીને સુખ હવે વિણુ કિયાં, પરભવ શિવ સુખ કેમે પરે, મનું તો પ્રમાદે આવિતતરે. ૩૯ ૨૨૧
ભક્તિતપ ધ્યાન પરીસહ જેહ, ન સહે જે અસમર્થે તેહ, તો મનું સુમતિ સુપતિ આવતા, ન ધરે કેમ નિચારણના. ૪૦ ૨૨૨
અનિત્ય પ્રમુખ ભાવન નિતમેવ, ધરતો સંયમ ભક્તિ નિતમેવ, આયુસ યમ આવે શું નડાઢ, પ્રમાદે ઓં ન લહે ભવપીડ. ૪૧ ૨૨૩
તુઝ મન હસ્યું કુવિકલ્પ નાદ, પાપ વચનમેં શરીર પ્રમાદ, તો વિણુ લખપિ સિદ્ધિ વાંછતો, અનોરથે સંચાશુરો મતો. ૪૨ ૨૨૪
તુઝ મન વસતો સુખ દુખ મેલ, મન મિલતે આતમ તણો ભેદ, પ્રમાદ થોરે મિલતો ધાર, કરી સંતોષ સજ્જની સાર. ૪૩ ૨૨૫
પ્રમાદથી ભવ પ્રગટે દુઃખ, પાકો તજી પરમતણા સુખ, ટીપે તેં ગત ભાંથી વિઠ્ઠલ, અવપર આવશો તરિ સુધાકલા. ૪૪ ૨૨૬
મહાતપી જે ધારે ફરીર, ઈમ તપાદિક નિર્જરા ધીર, થોડે કાર પ્રગતિ થયો, તે વિણુ અનુપાધિ મુનિ નયો. ૪૫ ૨૨૭
દાન માન નહિ પ્રમુખે નેહ, નહિ હરખે વિષયીડે તેહ, અભયાભય પરીસહ સહી, નહિ તે ભીને વિરમહી. ૪૬ ૨૨૮
મમતા ધરતો આયક વિધિ, તદ્રીવ તાપે તપીઓ સધિ, નિજ મન અનુસારતો સદા, ભગવાન ભાવતાપે મુદા. ૪૭ ૨૨૯
નિજ ઘર અનું પરઘર ચિંત, તામેં કુણ સુખ તાપ મહંત, આર્તધ્યાન તેરે તુઝ મધ્યે, દુરગતિ માં નહિ થોભે સહી. ૪૮ ૨૩૦
કદીપ ન પાપ ઘણું આચરતો, કરતો વિણુ કેકે હમે મતો, શાસ્ત્રાદિક પ્રેરતો લોક, મન વચને ક્યો જ મુનિયોગ. ૪૯ ૨૩૧
કિશું મમતે ભોગિપણે, સાવદ્ય વંછને વિણુ નિજ ઘણું, ધો નાખે પાણી નહિ પેર, ભારી હસે આપુને તેર? ૫૦ ૨૩૨
તજ પદવી કો સુખ પરમાદ, પામી તેમ ભાગી પ્રમાદ; સુખશાયી થઈ કરી યોગ, તમે ફિર પદ દુરગતિ લોગ. ૫૧ ૨૩૩

ग्रन्थाग्र- रवि- परिषप

रंगविलास विरचित अध्यात्म- रास.

॥ ६९ ॥

નિર્ભાગી આતમ ગુણ હીન, સ્તુતિ વાંછે અણહુંતઈ દીણ; રીસી પરથી લાગે તાપ, ઇહભવ પરભવ કુગતિ પાપ. ૧૮ ૨૦૧
ગુણહીણો જન જનમાદિકે, સુખ વાંછે હરખભર થકે; મહિષ વૃષભ ખર જનમની પરે, ગુણ વિણ તુઝ તિણ મૂલ ન સરે. ૧૯ ૨૦૨
મુનિ જો ઉજ્જમે ગુણ વિષે, વંદન સેવ કરાવે મિષે; નંદાઇસ પરભવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તું અભિભવ લયો. ૨૦ ૨૦૩
દાન માન થુતિ વંદન કર્યે, હરખે માયા રંજે પર્યે; નવિ જાણે જો સુકૃત નામ, કુણ તું તિણ લુઓ તુઝ ગામ. ૨૧ ૨૦૪
મુગધ કહ્યે ન હુવે તું ગુણી, કર્યે દાન પૂજાવિધિ ઘણી; ગુણવિણ ન હુવે તુઝ ભવનાસ, સ્યું સ્તવનાયે લ્યે ગુણઆસ. ૨૨ ૨૦૫
ભણી શાસ્ત્ર સત્ અસત્ વિચિત્ર, આલાપે માયાયે તત્ર; જે જનને રંજે ઇહભવે, કુણ તે તું કુણ મુનિ પરભવે. ૨૩ ૨૦૬
ઘર પરમુખ પરિગ્રહ મુનિ છાંડી, ધર્મોપગરણ છલ તે માંડી; કરે શય્યાદિક ઉપગ્રણપણે, નિશ્ચે વિપનામાંતર જણે. ૨૪ ૨૦૭
કરે ધરમ સાધન પરિગ્રહે, તુસે નામે મુરખ કિહે; નવિ જાણે સોનાને ભાર, નાવ ન બુડે પારાવાર. ૨૫ ૨૦૮
પાપકષાય કરમ ભાજને, મુનિ હુવે પિણ ઇહાં ધ્રમસાધને; રસાયણે પિણ સુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રૂજ જેહને. ૨૬ ૨૦૯
જિને કહ્યા મુનિ સંયમરખા, જે તે વસ્ત્ર પાતર પરમુખા; મોહ્યાં તેણે હવે ભવ પીડવે, નિજશસ્ત્રે રિપ નહ દુઃખ હવે. ૨૭ ૨૧૦
સંયમ છલથી પર અભિભવે, ત્યારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે; વૃષભ ઉંટ મહિષાદિક રૂપ, ધરી વહીસ તું ભાર અનૂપ. ૨૮ ૨૧૧
વસ્ત્રપાત્ર તનુ પુસ્તક લોભ, કરવે ન હવે સંયમ સોભ; લોભે પડવું ભવનિધિ માંહી, સંયમ શોભે શિવગતિ છાંહિ. ૨૯
એક વસ્ત્ર પાત્રાદિક શોભ, બીજી સંયમપાલણ શોભ; પહિલી ભવ દે બીજી મુગતિ, શુદ્ધ જાણી તું એક જ ગ્રહતિ. ૩૦ ૨૧૨
શીત તપાદિક થોડું લહે, તે પિ પરીસહ તું નવિ સહે; તો કિમ નરક ગરભ દુઃખખાણ, સહીસ ભવાંતરી કેમ અજાણ. ૩૧ ૨૧૩
મુનિ સ્યું વિણસિત વપુ મૃત્પિંડ, પીડી ઘાલી તપ વિરતિ કરંડ; જાણે જો ભવભય દુખ રાશ, તો આતમ કર શિવસુખ વાસ. ૩૨ ૨૧૪
ઇહાં કષ્ટ જે ચારિત વિષે, પરભવ તિરયગ નારગ શિખે; સપ્રતિપક્ષપણું બે માંહી, વિશેષ નિજરે લ્યે ઇક ચાહી. ૩૩ ૨૧૫
પ્રમાદ સુખ તે ઇહાં બિંદનો, દિવ શિવ સુખ પરભવ સમુદનો; એ બેમાં પખ લેવા વૈર, વિશેષ નિજરે ઇક લ્યે સૈર. ૩૪ ૨૧૬

અતરસરવરાઃ મુનિવર નમું, જ્યા મન નિશ્ચય ક્યારે ગમું; સમકિત સહિત પરિણામ, હવે આતમ સમજાવે કામ.	૧	૧૮૪
પરભવે ન કમિતિ કિંકર, પ્રમિતિ મુનિ ન પરીસ ચિંતવાય; ભાવિરમોદે ન કમિતિ તપ, કરિસ ક્યાર ભાવિસ તો આપ.	૨	૧૮૫
પરીસહ ન સહીસ તિમ ઉપસર્ગ, પરિતા નહીં શીલમ સ્વવર્ગ, તો મુંમતો પિણ અનધાર, મુનિ કિમ તરિસ એ પાર.	૩	૧૮૬
આઠનિદ્રારે મિ ઠ વેષ, ધરે અજિન ન પાવે લેશ, વનિતો ન ભીડે લેત જગત, મુનુ નરક વેવે ન વહત.	૪	૧૮૭
ગાત્ર વિના યતિ વેવે મદે, જન વહી પૂજેપણ બુડે, વધી સુમધ નરભવ જયંત, અજ્ઞાન પડી ન્યાય વહીત.	૫	૧૮૮
આતમ ન વધો સંયમ તપે, અતિમદ ભાર મૂલ પિણ કપે, સર્વ તુઝ દુરગતિ પડતાં તારણ, તજી પછી પરભવ તુઝ ભય.	૬	૧૮૯
સર્વ જન સમારે પૂજવે, ભારે મુગ્ધ તુઝે પિણ મુએ; ભોપિ બીજ તરને મિ પરા, પ્રમાદરૂપ ભવમાંહી ડરવું.	૭	૧૯૦
નમે ભવિક તુઝ ગુણ આસરી, આપે ઉપધિ વસતિ અનુસરી, વેષ ધરી મુનિ તું ગુણ વિના, ઠગની મતિ જાણી તુઝ મના.	૮	૧૯૧
આવશ્યક પીવવુંની નહિ ચિંત, ન શુભભાવ આવે ચિત્ત; તો પિણ શુદ્ધ આવશ્યકને પતન, ન કરે મુનિ તો નરકમાં પતન.	૯	૧૯૨
લાભ ત્યાગ પિણ હોઈ વિરતિ, ન રહે ઔષધ ભપિ સહિત; આવી ભિવે પ્રમાદે કરી, કુંડલી પરભવ નિજ હારી.	૧૦	૧૯૩
ન મેં હું ઉમ નિમ ઉચ્ચરે, સ્વયં ધરત તેહ નહિ કરે, નિત ભૂંડે વચને મન રંજિ, પાપે ભાવ નરકગતિ સંચિ	૧૧	૧૯૪
વેષે તુઝ આપે મિ લોક, ઉપદેશે વંચ્યા બહુ લોક; મુખે મુખે રહે ભોગવે, આજીવિકા તે કૃત તું પરભવે.	૧૨	૧૯૫
આઠવિધ પ્રમુખ દુઃખમાં, કહે જેવ રહે મન વર્યાં, તેથી પિણ નિરવ તું ધણ, વહી પિણ નહીં નિયમ વિવિધ.	૧૩	૧૯૬
પોતે તરતો જે ગુણવંત, આરાધ્યો તારે ભવિજંત; તુઝ નિર્ગુણને જે આદરે, તેહવું તેહ ભવચક્ર વરે.	૧૪	૧૯૭
નિજ પરભવે પોતે પડે, તે કિમ તારે પરને તડે; નિજભારે અગ્નિ વંચતો, નિજપર ઘણે ભાવે ભાતો.	૧૫	૧૯૮
હવે તુમ્હા પુરતા આદર, પર પાસે મિ તપ આચાર; પ્રમાદથી પરભવમેં કિયો, ભવ ભમીઆની તુઝ મતિ ધરી.	૧૬	૧૯૯
મુનિવર તુજને નહીં કા સિદ્ધિ, વિવિધ તપજોગે ગુણવૃદ્ધિ, તો પિણ તું મ માને ગર્વ, સ્તુતિ નહિ સર્વ દુઃખે પર્વ.	૧૭	૨૦૦

તારક બુદ્ધે જે આસર્યો, જેહને તેહ બુડવા પડ્યો; તરે તેહ કેમ વિષમ પ્રવાહ, કુગુરૂ પસાય પડે ભવમાંહ. ૩ ૧૬૯
ગજ રથ વાહન વૃષભ તુરગ, પદાતિ રોખે નિજપર મગ; પંડિત તિમ સેવે શિવ ભણી, શુધ ગુરૂદેવ ધરમ ગુણખણી. ૪ ૧૭૦
કુગુરૂ કહ્યે કૃત ધરમ ઉદમ, ફલે રહિત હવે એહ મરમ; મૂકી દષ્ટિરાગને ભવિક, ગુરૂ શુદ્ધ કરે હિતાર્થી હુઇક. ૫ ૧૭૧
મૂકયા શિવપથ વાહણ ભણી, શ્રી મહાવીરે જે ગુણધણી; લુંટખુહારા તેહ જ થયા, કલિયુગમાં તુજ શાસન ગયા. ૬
રાખી તેહ યતીનું નામ, મુસે ધરમધન જનનું આમ; નીરાજકે પુકારૂ કિસું, કોટવાલ નવિ ચોરાં જિસું. ૭ ૧૭૨
અશુદ્ધ દેવગુરૂ ધરમે મદે, દષ્ટિરાગ ધિગ અઉગણુ પદે; શોચિશિ પરભવ તું તે ફલે, રોગી કુપથભક્ષે જિમ કલે. ૮ ૧૭૩
સીંચ્યો નીંબ અંબફલ ન ઘે, વાંઝ ગાય ઘે દુધ ન વધ; નાપે ધન દુષ્ટ નૃપ સેવ, નાપે કુગુરૂ ધરમ શિવમેવ. ૯ ૧૭૪
કુલ વળી જાતિ પિતા ને માત, વિદ્યાબંધવ ગુરૂ નિજ જાત; ન હુવે જિયને કો હિત ભણી, સુખ આપે ગુરૂસુર ધ્રમ ધણી. ૧૦ ૧૭૫
તત્વે માત પિતા ગુરૂ જેહ, બોધી જોડે શુદ્ધ ધ્રમ જેહ; નાખે ભવમાં તે સમ કોઈ, વૈરી નહી રહે ધ્રમ લોઈ. ૧૧ ૧૭૬
દેવપૂજ ગુરૂ સેવા લાજ, પિતર ભગતિ ને સુકૃત સાજ, વ્યવહારશુદ્ધ ને પર ઉપકાર, ઇહ પરભવ છઉ સંપદકાર. ૧૨ ૧૭૭
જિન અભગતિ મુનિની અવગન્યા, કર્મ અયોગ્ય અધરમ ધ્યન્યા; પરવચન માબાપ અવગણુન, કરે પુરુષને વિપદા મલિન. ૧૩ ૧૭૮
ભગતે પૂજિસ નહી જિનભણી, સુણી ગુરૂધ્રમ મ કરિસિ વીરભણી, સનિમિત્ત અનિમિત્ત મેલી પાપ, કિણુ હેતે વાંછે શિવમાપ. ૧૪ ૧૭૯
ચઉપદ જાતે સિંહ જિમ બિલ્યો, કોઈ સુગુરૂ તારે મુઝ મિલ્યો; કોઇક તે બાંળે ભવકૂપ, સ્યાલ સમાન અણુમિલ્યો ભૂપ. ૧૫ ૧૮૦
ભર્યે તલાવે તીસીયો સદા, ભુખ્યો મૂઢ ભર્યે ઘર તદા; દરિદ્રી તે કલ્પદ્રુપ છતે, જે પ્રમાદી ગુરૂયોગ હતે. ૧૬ ૧૮૧
ન ધરમચિંત ન ગુરૂદેવ ભગત, વૈરાગ્ય લેવા નહીં જસ ચિત્ત; તેહનો જનમ પશુને પરે, નિષ્ફળરૂપ થયો બહુપરે. ૧૭ ૧૮૨
ન દેવકામ ન સધકામ, જસ ધન ખરચાણુો નહીં આમ; તસ ધન ઉપાર્જત્રે ભવકુપે, પડતાં સ્યું આલખણુ હુયે. ૧૮ ૧૮૩

કહ્યો દેવગુરૂ ધર્મમય, દ્વાદશમો અધિકાર; હિવ મુનિવર શિષ્યાપણે, લિખું યથા આચાર. ॥

॥ ઇતિ દ્વાદશમો ગુરૂશુદ્ધ્યધિકારઃ ॥

વિવિધાઈ હઠ મત્સર ક્રોધ, પશ્ચાત્તાપ કપટ ભય યોધ; કુગુરુ કુમતિ ધ્યાન પ્રમાદ, શ્રુત મલિન કરણ ઉન્માદ.	૨	૧૫૪
નાઠમ જિમ તજે નિજ સુખવાસ, મત્સરી પરિ તિમ પર પરસંગ; નિજ પ્રશંસ પરને નવિ થાકે, ધીર દાન વિણુ તિમ તે દાકે.	૩	૧૫૫
જિન ગુણ દેતાં હરખે ઘણું, પરભાવ વિષયસુખ પતિતપણું; દેતાં દોષ ધરે નહીં તાપ,-તો પરભાવ ગુણ વિરતા આપ.	૪	૧૫૬
હરખે નિજ ગુણ પરિ પર કહે, તિમ તે વેરી ઉપરી વહે, નિજ પ્રકૃતિ જિમ ઉપતાપ, તિમ રિપુને અવગુણ ગુણ આપ.	૫	૧૫૭
જેમ નિજ મર્મ તજવા પખે, આતમ તાપ હરણ તું જાણે; તિમ પરને ચિંતવિ વિણુ સિરે, હૃદયથી હવે વેલા પખે.	૬	૧૫૮
સત્તાથી ન સુણે કો સુણી, પરભાવ ચિત નહીં આવે ઘણી; જે આપગુણ ઉતર આવુતો, ગુણ ગ્યાનગચ્છિતો શું હતો.	૭	૧૫૯
ગુણ દુખ ન કરે જન અરિહુખી, પ્રમાદ મત્સર કુબોધ સુખી, એવું જે દાનાદિક ધરમ, અલ્પ પણ કર સુખ શ્રુત કરમ.	૮	૧૬૦
અલ્પ પુન્ય ધરે જિમ લોભ, પરધન કરતાં તિમ નહીં લોભ, લાજ સહિત જિમ મહિલા તણુ, વધ ભય હૈયામાં ગુણ ઘણુ.	૯	૧૬૧
શ્રુત ગુણ સુણવે દેખને, આતમ શુદ્ધ કોઈ ગુણ નહીં વહે, હવે નહીં ધરતીથી પ્રકટ, મૂળ કરી તરુ પડે વિપટ.	૧૦	૧૬૨
તપકિરિયા તને પૂન્યો, ચિત ન આઈ સુખમતલબપણું; આપણ કર્મ ન સુણે નિયોગ, રસાયને વિણુ આતુર રોગ.	૧૧	૧૬૩
મત્ર યંત્ર સ્તન પ્રમુખ, લોભ વિણુ શુદ્ધ તો દૃઢ સુખ, દાન પૂજા પોષણ ગુણ કરે, શુદ્ધપણે કમમાં વિસ્તરે.	૧૨	૧૬૪
દીવો નાન્હી જિમ તમ હણે, અમૃત જળ વિણુ દૂજને હણે; આમની અલ્પ વિણુ દહે તૃણ રાશ, ધર્મચિત વિષ હવે નાશ.	૧૩	૧૬૫
વિના ભાવ ઉપયોગે કરી, આવશ્યક કિરિયા આદરી; દેહ કર દૃઢ ન વહે કાંઈ, આતમ વળિ કરી ભાવ વિચાર.	૧૪	૧૬૬

શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, આપ્યું તેનું અધિકાર; દેવ ધરમ ગુરુ આગુણ, ગુણ હારા અધિકાર. ॥

॥ ધર્મોપદેશથી ધર્મશુદ્ધિવિચાર ॥

ધરમ તત્ત્વમાં શુદ્ધ પરધાન, જે આપે ચિત ધરમ નિદાન; આગુપરથી તેહને આચારે, પૂરણ પ્રથ વિરતી કરે.	૧	૧૬૭
અનિષ ધરમથી પ્રાપ્તી આઈ, તિમ ન વહે જેહ શુદ્ધ શુદ્ધ નહીં, રોગ ન જાય રસાયન કરી, આળસુ વેદ બતાવે જરી.	૨	૧૬૮

અજ કોડીને પાલી બિંદ, અંબ વણિકત્રય ભિક્ષુક ફંદ; ઇણુ પરિ હાર્યું મનુષ જનમ,—શોચસ પરમાદે દુખ ગરમ. ૧૩ ૧૩૯
મૃગ ભમરફ પંખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન; શોચે જિમ નિજ દુખ મૃતિ બંધ, ન લખે તું ચિરભાવી અંધ. ૧૪ ૧૪૦
પડ્યો દુઃખે કરી પહેલાં પાપ, વળી મૂરખ તસ કરે કલાપ; પડતો અતિ કર્દમ જલપૂર, માથે શિલા ધરે થઈ સૂર. ૧૫ ૧૪૧
વાર વાર તુઝ કહીએ જીવ, બીહે દુખે ગહે સુખનીવ; તો તું કર હવે વાંછીત કાંઈ, સમજ સમજ એ અવસર જાઈ. ૧૬ ૧૪૨
ધન શરીરસુખ બંધવ પ્રાણ, છોડી છોડો લ્યે જિનધ્રમ સાણ; હવે ધરમે વાંછવા ભવશવે, પિણુ વળી ઇણે દુલ્લભ ધ્રમ હવે. ૧૭ ૧૪૩
જિમ દુઃખ બહુ સહે અકામ, કરી કરૂણાએ સહી સકામ; થોડે સકામ પણ પરભવે, સુખ અત્યંત ઘણા દુઃખ જવે. ૧૮ ૧૪૪
ધીઠો રહે પાપ ક્રમ વિશે, સુખ વાંછે સુવિનાશ ન લખે; ચિંતવતો તે સુખ વિણુસતે, બીહે કાં નહીં દુરગતિ લતે. ૧૯ ૧૪૫
કર્મ કરે રે જિય તું તેહ, હુસ્યે અત્યંત વિપદ તિણ રેહ; તેહનું બીહ ધરે નહીં હિયે, જિહાં અત્યાકુલતા ભાવીયે. ૨૦ ૧૪૬
પાલ્યાં જે સંઘાતે વધ્યા, નેહાલુ થાનકમાં સાધ્યા; તે પિણુ યમે ગ્રહ્યા નિરદયી, લખિ પિણુ કાં હિત ન કરે અઈ. ૨૧ ૧૪૭
ધન બંધવ સુત જસ ચાંતવ્યે, જિણે કલેશ પામ્યે તું હવ્યે; કુણુ ગુણુ તસ ઇહ પરભવમાંહ, આપું કિતો જિણુ વિલપે તાંહ. ૨૨ ૧૪૮
સ્યું મુંઝે ગતરૂપે ભિન્ન, સકલ પરિગ્રહ બંધવતન; શોચી નિજહિતકારી યોગ, પરભવપથિ કરી અવસર ભોગ. ૨૩ ૧૪૯
સુખસું બેસે સુખસું સુવે, જિમે રમે ખેલે વળી જુવે; નવિ જાણે આગળી ધ્રમ વિના, સ્યું હુઇસ્યેં આતમ તુંજના. ૨૪ ૧૫૦
શીત તાપ માખી તૃણુ ફરસ, લિગરેક કષ્ટે ઝગકે નિરસ; તિણુથી ઇણુ કરમે બહુ મેલ, ન લહે નરકવેદના હેલ. ૨૫ ૧૫૧
ક્રોધે કિહાં પ્રમાદે કિહાં, કદાગ્રહે કિહાં મદસું કિહાં; મલિન કરે આતમને જીવ, ધિગ તુઝ ન ડરે નરક હરીવ. ૨૬ ૧૫૨

વૈરાગે ભવિ બુઝવા, કર્યો દસમ અધિકાર; હવે શુદ્ધ ધરમ તણો, લિખું કહ્યો તિમ સાર. ॥

॥ ઇતિ દશમો વૈરાગ્યાધિકારઃ ॥

રે જીવ ધરમે હવે ભવનાશ, મેલું કરે મૂરખ કાં તાસ; મદ મત્સર માયાયઈ કરી, ઓસડ મિલ્યું ન હવે ગુણુપરી. ૧ ૧૫૩

સઝાયે એમે ચિત્ત ધરવું, ચિત્ત આધારે આતમ કરવું, પંડિત મન ધ્યાઈ સત અસત, પ્રકૃતિ જિણેઓ મેળી તત. ૧૬ ૧૨૫

મનવચનમાં આતમ પરિણામ, સિદ્ધ સમાન રહ્યાં વિણ કામ; દુષ્ટ ધ્યાન સુકર આચરતાં, નવિ પેસે આતમ તારતાં. ૧૭ ૧૨૬

એ સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, વીઓ્યો નવમ અધિકાર, શિવ આપે વૈરાગ્યને, શ્રી મુનિસુંદર સાર ॥

॥ ઇતિ નવમચિત્તદમનાધિકારઃ ॥

શું છઉ ખરે હસી જે આરાધ, વાંછી પ્રમ એથે શું નિરધ; ઘોર નરક આઠે પૈસવા, ઇમથી લભે ન મુક્તિ ધામવા. ૧ ૧૨૭

તુઝ લવાદિ કુઠાય થાઈ, જેણે નહી ઉચિત તરૂ જાઈ; તાઉ છઉ યતના કરી શિખું, જેથે ચિત્ત ગુણ લખવું લિખું. ૨ ૧૨૮

તું પૂરણ જ્ઞાની તું છઉ, અવરક વેઠક સુખ દુઃખ નીવ, દાતા ભોક્તા તું વેદનો, જેણે ધર્મ નહી હેતમાં ઘનો. ૩ ૧૨૯

કુણ તુઝ છઉ થિર અંતરંગને, ગુણ પરમારથ લખ તું મને, રંજ વિવાદ ચારિત્રે ભવ સમુદ્ર, પામતાં તુજને પામવું શુદ્ધ. ૪ ૧૩૦

પંડિત તું શાસ્ત્ર તું વળી, દાતા અદ્ભુત ગુણીઓ ભળી, વાંછિ એ આપી પરિતોષ, ન લભે ધર્મ પરભવ લઘુ પોષ. ૫ ૧૩૧

સાધન આધન જાણે સરવ, પ્રમત્ત લભે નિર્જરા ધરવ, ઇંદ્ર પરભવ છઉ કરિ તે યતન, લભે નહી [illegible]ન સુખવે ઉત્ત. ૬ ૧૩૨

પ્રમ અવસર વસો જડુ પુદ્ગલે, અનંત દુઃખ સહતાં છઉ રહે, વળી તુઝ દુરલભ જિન પ્રમ ધર્મ, આદરવા વિણ દુઃખમય ઇમ. ૭ ૧૩૩

સુગુરુકૃતિ વાંછિ વળી નિર્ગુણી, વિણ ગુણે વાંછિ સુખ ગુણી, આરોગ વિણ વાંછિ સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુઝ આતમ શુદ્ધિ. ૮ ૧૩૪

પગ પગપર અભિમાન છઉ દેખી, હરખે ધર્મ તેથી સવિશેષ, અપૂરવ આતમ ન લભે કાંઈ, વિસ્તારે ધર્મ છઉ ભવ ઈહાં. ૯ ૧૩૫

ધર્મ પામી નિશ્ચય લઘુ છઉ, વાંછે પ્રમોદથી કમલીવ, એકવાર પીડે એક જંત, તે, તઈ પીડે વાર અનંત. ૧૦ ૧૩૬

રહ્યો મુક્ત સુખ વિણ જિમ સેઠ, લક્ષણ કરે જ્યું નિરમોહ; તિમ તું પણ મુક્તિ સુખમેં રહ્યો, [illegible] પીડે શું છઉ ઉભળો. ૧૧ ૧૩૭

આપણુ પૌ તું વંચી ઘણાં, કરવી થોડું સુખભર જિહાં; વરતે છે શું છઉ પરભવે, નારક દુઃખસાગર તહીં પડે. ૧૨ ૧૩૮

આતમ છે તું અતિ સાહસી, સુણી ભાવી ચઉગતિ દુખ કરી; દેખી પિણુ ન બીહે બહુ પરે, તસ વિચ્છેદ ઉદ્યમ નવિ કરે. ૧૬ ૧૦૯

॥ ઇતિ અષ્ટમો ચતુર્ગત્યાશ્રિત્યોપદેશાન્તરગતઃ શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકાર ॥

કુકરમ જાલે ગુણુ કુવિકલપ, તુજ બાંધી નરકાગતિ તલપ; મછની પરે પચાસ્યે મત્ત, આઢીગર છુટ વિરસ ન ઘસ. ૧ ૧૧૦
સુણી મન તૂ મુજ ચિરતન મીત, કાં કુવિકલ્પે દે ભવભીત; કર જોડ્યાં હિવ ભજ સતત કલપ, સફલ નિરાઈ કરી સવિકલપ. ૨ ૧૧૧
શિવસુખ નરકર બિચડી માંહ, આપે વરય અવસ્ય થઈ આંહ; પ્રયતન કરી સદા છવને, વશ હુઈ મન હું કહું ઇમ તને. ૩ ૧૧૨
સુખદુઃખ નવિ ચે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર તિમ અરિ નિતમેવ; એ મન હુયે સકલ છવને, બહુ સસાર ભમાવણ મને. ૪ ૧૧૩
આતમ એ મન વશ જસ થયો, કામ કિશુ યમ નિયમે ભયો; કુવિકલપ જસ મન થિર નહી, યમ નિયમાદિ કરે સ્યુ અહી. ૫ ૧૧૪
અરચા તપ શ્રુત દમ ને ધ્યાન, નિફ્ફલ વિપુ છતે ગનમાન; કષાય ચિંતા વિણુ મન રહે, અધિકો યોગ ભોગગુણુ લહે. ૬ ૧૧૫
જપ શિવ ન ઘે ન ઘે શિવતપ. સંયમ દમ નવિ મૌન તરપ; પવનાદિક સાધન સવિ વૃથા, મન વશ કર્યે સર્વ ફલ તથા. ૭ ૧૧૬
લાભી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહનસમ છોડી જે વહ્યો; મનપિશાચ ગહિલો તે ઇહાં, મૂરખ પડે બવોદધિ જિહાં. ૮ ૧૧૭
હાહા મન દુર્જ્યી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ સત્ર; તીને રિપે હણાણો છવ, પડે પડે આપદા સદીવ. ૯ ૧૧૮
મન દુસગણુ સ્યો મુઝ અપરાધ, નાખે જિણે દુરગતે અગાધ; લખે ઇમ મુઝ છોડી શિવ જયે, તોહી તુઠ પદ અસંખ હસ્યે. ૧૦ ૧૧૯
કાનકુહી કુતરીની પરે, સભાવિષ્ટ કુટી અનુસરે; શ્વપચ પરે સદ્ગતિ મંદિરે, મનહત પ્રાણી પૈસણુ કરે. ૧૧ ૧૨૦
તપજપ પ્રમુખ સફલ નહીં ધરમ, કુવિકલ્પે હત ચિત્ત મરમ; ભર્યો ખાનપાને પિણુ ગેહ, ભુખ તૃષા સહે રોગી દેહ. ૧૨ ૧૨૧
કાયરક્ષિત સાધ્યું મન વસે, અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન લસે; વંચાણું મનવશ વિણુ પુણ્ય, હત તત ફલ સા થઈ અધન્ય. ૧૩ ૧૨૨
વિણુ કુવિકલ્પે નિ:કારણે, શાસ્ત્રી ભલીય હણ્યું મન ઘણે; પાપી તે બાંધી નરકાયુ ગઈ, નિકુચાઈ મરી નરકહી જઈ. ૧૪ ૧૨૩
જો ગહે તતે ચિત્ત સમાધિ, પોગ નિદાન અધિક તપ સાધી; શિવ સુખ વેલી તણો તપમૂળ, તિણુ ભખ્યે સમાધિ ફૂલ. ૧૫ ૧૨૪

વદે કિમે તુજ શિશ સમાન, આગમ રસ નવિ પિએ કાન; જે કંઠ નથી ઉત્તરણ થીન, થયો નહી પ્રેમ ભુવન અધીન. ૧ ૯૪

જસ પ્રમાદ ન ગયો આગમે, સુણવે કિમ તે શિવસુખ પમે, રસવને ન ગર્યાં જસ યોગ, નિત્યે દુર્બળ ઉચિત ભોગ. ૨ ૯૫

અણુસુધારનો આગમ વૃથા, મૂકી નહીં પ્રમાદદ કથા; પડતા દીપકમાંહી પતંગ, આપ્પાનો તિહાં સર્યો સુણ તંગ. ૩ ૯૬

હરખે તરકવાદ જય કેઈ, કાવ્યાદિક રચનાએ કેઈ; જ્યોતિષ નિમિત્તશાસ્ત્ર બહુ પડે, તે સહુ મૂરખ જન્મશુભ ધરે. ૪ ૯૭

હરખે સર્યું પતિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ; કાર્યક ભણ્યું એવડું શિખ્યુ થાય, ઉઠે તારકે વાપી કુસુમાય. ૫ ૯૮

પિસ ભણ્યુવે શિખ્યુ રંજે લોક, ન ધરે પંડિત સંયમ યોક; નિર્વિવાદ ઉદરભર થયો, ભણ્યુવો થયો સંયમ નવી ગયો. ૬ ૯૯

ધન તે ન ભણ્યા પિણ ગુણરૂપ, શુદ્ધધ્યાન શુદ્ધ વચનાપિશ, જે આગમ પાઠી આલસ, પંડિત ન કરે કમવસ. ૭ ૧૦૦

ધન તે મુગધ પ્રણીત જિનમાગ, ગમે હવે સમ્યગ મહાભાગ, સહુ ભાખીએ ભયની પ્રેમશિવે, જે દુર્વિલ ચરમાદી વિષે. ૮ ૧૦૧

અકિય ભણ્યુવે ફલ નહિ તંત, મુખને વચિ ઉડે ભગવંત, ક્રિયારહિત ન ભણે ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ. ૯ ૧૦૨

*આગમ ઉપદેશે કરી, ભાખ્યુ એ અધિકાર, હિવ ચોગતિ ઉપદેશમત, સિખુ નવમ અધિકાર.

મુજ્જ હુવે જસ અસુ દુરગંધ, સમર પિણુ ખારે અનુબંધ, કઠિન ફરસ કરવતથી ઘણો, દુઃખ અનંત શીત તપ તણો. ૧૦ ૧૦૩

દેવતા કૃત વીવર વેદના, દશ પ્રકાર નિરંતર ઘના, ભાખી નરકે ન જિહાં કાંઈ, કુમતિ જે હરખે વિષમાઈ ૧૧ ૧૦૪

બંધ વહન તાડન [illegible] સહ, ક્ષુધા તૃષા દુઃખવશ કહ્યા; શીતતાપ નિજપર ભય બહુ, તિર્યંચ ગતિ દલ્યું દુઃખ સહુ ૧૨ ૧૦૫

તૃષા [illegible]રાપણુ અભિભવ હોય, મહાસ્થિતિ દુર્ગતિ ભય પોય, એહવા દેવગતે પિણુ અસુખ, સુખ તે પિણુ પરિણામે દુઃખ. ૧૩ ૧૦૬

મંદ વિરક્ત અભિભવ ભય ઘાત, રોગ શોક દુઃખ દે નિજ આત, નિહુંપે એહ મનુષ્યગતિ વિરસ, ચિદાનંદ સુખ સધીવ સરસ. ૧૪ ૧૦૭

એ ચોગતિ દુઃખની જિમ ભાખી, અનંતકાળની અભિભવ આખી; જિન પ્રવચન ભાખી નિજ હીયે, કરી તિમ જિમ એ તુજ નવિ સિવે. ૧૫ ૧૦૮

* રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂર્ણ કરે છે. ધનવિજય ગણિ ૧૦૭ માં શ્લોકે તે પૂરો કરે છે.

તપપ્રવૃત્તિ તો જીઉ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માન સુગતિસુ અબાધ્ય; પહિલી પ્રવૃત્તિ ન ઘે સુખ કઈ, બાહુબલિને બીજે શિવ દઈ. ૭ ૭૯
વિચાર કરી ઇમ તજવું માન, દુર્લભ તપ રાખવું નિદાન; પંડિત હરખે મન ધરિ ક્ષમા, માન મત્સર હે મૂરખ ગમા. ૮ ૮૦
થોરે પરાભવ પિશુ તું કુપે, પાપ ચીંતવઈ નિજ ગુણ લુપે; ન લખે નરક તિરથી ગતિ, વારવાર થાસ્યે દુઃખતતિ. ૯ ૮૧
ધરે પુણ્યાતમ અપકારિયે, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિપટ કીયે; તે ભવબાહિજ દહિ પીડ, અંતર અરિને ભવ ભવ ઇડ. ૧૦ ૮૨
ભણે ક્રિયા તપ સમગાં રહે. માયા સહિત ધરમ નઈ કહે; ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, કિલેસ રૂપ ભવાંતર છેહ. ૧૧ ૮૩
વહે લોભ આતમ સુખ ભણી, સેવા લ્યે જ્ઞાનાદિક તણી; દુઃખ લેવા નઈ ઇહ પરવહે, વાંછા તઉ ધરિ દુહું પરિગ્રહે. ૧૨ ૮૪
કરીસ જઉ પરભવ હિત કાંઈ, કાંઈક કરિ સુકૃત કિહિ ઠાંઈ, વળી તે મદ મત્સરે ન હાર, માનાદિકે નરકગતિ ધાર. ૧૩ ૮૫
પહિલે પાપ સસારે પડ્યો, હવે કિસુ ગુણિયલ મદ જડ્યો; નવિ જાણે સ્યું ભવજલ નિધે, પાટે યંત્રી સાંકલ બધે. ૧૪ ૮૬
કહે તુજ ધરમલવ મિલ્યો, સુગપત જાઈ કષાયે ભિલ્યો; અતિપજે સું લહ્યું ધન લેસુ, મૂરખ કિમ હારે કુકેસુ. ૧૫ ૮૭
મિત્ર તોડ શત્રુ હવે તરત, ધરમ મલિન યશ અપયશ ઝત; ન ધરે નેહ બંધવ માબાપ, ઇહ પરભવસુ કષાયે તાપ. ૧૬ ૮૮
રૂપ લાભ કુલ વિક્રમપણે, વિદ્યા તપ દત પ્રભુતા ભણે; સું મદ વહે ન જાણે મૂઢ, તે અનત નિજલાઘવ વૂઢ. ૧૭ ૮૯
વિણ કષાય ન વધે ભવશરા, ભવ ભવમાંહે એ મહાપાસ, એ કષાય ભવતરુના મૂલ, તે છંડ્યા આતમ શિવ તૂલ. ૧૮ ૯૦
દેખી નરક તિર્યંગ વેદના, શ્રુત નજરે પ્રેમ દુર્લભ ગના; કૌતુક તે હરખે જે વિષે, વિકલ ચેતન એ જીઉ નવિ લખે. ૧૯ ૯૧
ચોરે તિમ રાજન અનુચરે, દુષ્ટ પ્રમાદ તુજ ગુણ ધન હરે, ન લખે કાં લુંટાતું ફરે, ... (?) ૨૦ ૯૨
મૃત્યુ થકી રાખ્યો નહીં કોઈ, રોગભીતિ ન ગમાડી જોઈ; ન કર્યાં સુખિયો ધરમે જગત, તો સ્યો ગુણમદ પ્રભુતા કરત. ૨૧ ૯૩

કર્યાં કષાય નિવારવા, એ સપ્તમ અધિકાર, શાસ્ત્રહ આગમ આશરી, ઉપદેશ વેહવાર.

॥ ઇતિ સપ્તમઃ કષાયનિગ્રહાધિકારઃ ॥

પરતે સુખ પરિણતિ અતિ અશુભ, રમ્યો વિષય સુખમા સ્યું શુભ, જઇ વિણ રહે વિતાલિત લખી, ન લખે તું કાં પંડિત પખી. ૨ ૬૫
ઇંદ્રિય સુખ તે તો જિમ બિંદ, અતીંદ્રિય સુખ તે શિવગતિ કંદ, પંડિત દુઇ પરસ્પર દેખી, આણે ઇહાં એક પરિપેખ. ૩ ૬૬
દેહી નરક દુઃખ જિમ ભોગવે, શાલ મુલી ને વલિ છઠો સને; એક નિવર્તો તૃષ્ણા જિંગે, મુગ્ધ પાપભાર પામતા લખે. ૪ ૬૭
નરક વેદના ને મહંતાસ, દેખીને મુતકોઅન આશ, મન ન વાગે ત્યું વિષય કષાય, તો પંડિત તજી ભીત વિતાય. ૫ ૬૮
જિમ પશુને વળી જિમ ચોરને, વધ કરતાં મૃતિ હુવે ફિર અને; તિમ તેહ ચિન્હ સરસને, તો સ્યું આતમ વિષયજને. ૬ ૬૯
બીહ છઓ એ દુઃખની સદા, મન વશ ઇંદ્રિય વિષયવાસ, ઇંદ્રિયસુખ તે નાશ તુરત, તસ નાશથી વિષમ દુઃખ હત. ૭ ૭૦
યમ સ્યું મુએ દુઃખમય જાય, નરક જવાના સ્યું કાં થાય, સ્યું નિશ્ચલ આયુષ મન દેહ, કૌતુક વિષયે મુંઝ્યા એહ. ૮ ૭૧
મુંઝે રહ્યું છઠ વિષય પ્રમાદ, અગમત સુખ ઉત્તર દુઃખવાદ; સુખ જે ઇંદ્રિય વિપત્ત સુખ, નિરુપમને આપતિ શિવ સુખ. ૯ ૭૨

વિષયપ્રમાદ નિવારવા, એ ભાખ્યો અધિકાર, જિણ કષાય ઉપજે નહીં, સો મુનિ સાતમસાર.

॥ ઇતિ ષષ્ઠો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકાર ॥

વળી સરીષ છત પીડ ઘણી, દ્વેષ વસે નરકાદિક તણી, સ્યું તું સુખ કહે કુવચને, કોપે નિજ સુકૃતધન હને. ૧ ૭૩
માનહીન વચને જો માન, ન હુવે તો તપ આણે માન; કુવચન માને હુવે તપ નાસ, દુઃખ લહે આતમ નરકાવાસ. ૨ ૭૪
વૈરાદિકનો લાભાલાભ, આતમ જાણ્યો આ ભવમાંહ; માન લાભ આવે તપ લાભ, નિઃહિત ઇહાં હું અતિ લાભ. ૩ ૭૫
શુદ્ધિ કુવચન જે કલુષિત થાય, પાલક તે જસ ચોમ કરખાય; જે મરણાંતે ન ધરે રોષ, છઠ આવું એ શિવગતિ પોષ. ૪ ૭૬
સ્યું ગુણ તુરછ કષાયે કરા, કીધું છે જિણ ઉપાર્યા સદા; સ્યું દેખે નહિ મિલતું રોસ, તાપ ઇહાં પરભવ દુઃખકોષ. ૫ ૭૭
સ્યું તુજ કષાયે કર્યો, કષાયતાસથી સ્યું સુખ વિલાયો; એ મિથ્યા ઉત્તર કહ દેખ, વળી છઠ ભવ તે અભેખ. ૬ ૭૮

બૂડે આરંભે ભવમાંહ, રાજા પ્રમુખ છલે વળિ તાંહ; ચિંતાકારક ને ધ્રમ હરે, પરિગ્રહ છંડવઈ કારજ સરે. ૬ ૫૪
વાવે નહી જો ધનશુભ ખેત, જાવું પરભવ સ્યું તે લેત; તેહ ઉપાર્જ્યું કરી અતિ પાપ, જીઉ કિમ તો જાયે દુઃખતાપ. ૭ ૫૫

પરિગ્રહ મમતા મુગતએ, ચઉથું ઇહાં અધિકાર; હિવ અનુક્રમિ પંચમ લિખું, દેહ મમત પરિહાર.

॥ ઇતિ ચતુર્થો ધનમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

પાપ ચિંતવે પોષે દેહ, કિમ તુજ થશે સહાયી તેહ, ઇમ જો ઉત્તર સુખ ચીંતવે, એ જગ વચ્ચે ધૂરત રવે. ૧ ૫૬
કારાગાર થકી નીસરે, જટ પિણુ ભેદી નઈ બહુ પરે; પડયું અધિક તેથી તનુ બંદિ, જીઉ ક્રમયતન કરે સ્યે છંદિ. ૨ ૫૭
જો પરભવ સુખ વછે ચિત્ત, તો ન કરે કિમ પુણ્યપવિત્ર; રાખી ન શકે ભવભય કોઈ, પુણ્યવિના જઉ વજ્જિ હોઈ. ૩ ૫૮
કરે પાપ મુંઝી ઇણુ દેહ, ભવદુઃખ જાલ ન જાણે જેહ; અગનિ લોહાશ્રય સહે ઘન સહી, વ્યોમ અનાશ્રય બાધા નહીં. ૪ ૫૯
કાય નામ અનુચર એ દુષ્ટ, કર્મગુણે બાંધી તુજ પુષ્ટ, છલતું દેઈ સંયમ લાંછ, જિણુ તુજ જીવ ન આવે આંછ. ૫ ૬૦
શુચિપણું અશુચિપણુ લહે જિહાં, કૃમિ જાલે આકુળ વપુ ઈહાં; તરત ભસ્મભાવીથી જીવ, લે નહી કાં આતમહિત નીવ. ૬ ૬૧
તપ જપ સંયમ પરઉપકાર, દેહે એ ફલ લ્યે નહી સાર; બહુ ભાટકે અલ્પ દિનગેહ, મૂરખ તું સ્યુ તિહાં ફલ લેહ. ૭ ૬૨
માટીરૂપ ઇણે વિણુસતે, નિંદાવત રોગઘર છતે; દેહે આતમ હિત જો નહી, મૂરખ યતન કરે સ્યો તહી. ૮ ૬૩

દેહ મમત રહિત ઇહાં, એ પંચમ અવિકાર; વિષય પ્રમાદ નિવારવા, સુણિ વળી વિકથા વાર.

॥ ઇતિ પચમો દેહ મમત્વમોચનાધિકાર ॥

તુચ્છ સુખદાયક ઇંદ્રિય વિષે, સ્યું મુંઝે આતમ ઇણુ વિષે; મેલ્હે એ ભવભય વનમાંહ, જિઉ નઈ સુલભ નહી શિવ તાંહ. ૧ ૬૪

અસેય ભરી નહીં અનુરંધ, નીકળતા અતિ કૃમિબંધ, મારિયું મપલ કુકોવળી, દુરગતિની ગુગતે સહુ રસી. ૭ ૪૨
એહ નિબંઈ વિષકલી, અટરી નારિકી નિતથી વળી, આપિ અમારણું મૃત્યુએ કરે, અવગુણથી વનસ્પતિ પરે. ૮ ૪૩
સાહસ મંધુ પ્રમેહ નિપાત, મૃષા પ્રમુખ સતાપક વાત, ઇત્યુ પરિ એ પ્રતખ રાક્ષસી, સુણી મનિયણ દૂરે રહ્યે વસી. ૯ ૪૪

અસ્સી નિરમમરૂપ એ, ત્રિજ્યું દ્વિતીય અધિકાર, ત્રીજો સુત મમતા રહિત, અધો હૃદય મઝાર.

॥ ઇતિ દ્વિતીય. સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકાર ॥

હવ મ મુર્ખ સુતાસુત દેખ, હરખે આકુલ ચિત્ત વિશેષ, મોહે નસનોદિ મેલવા, મેલ્યા એહ નિકલ્યા હવા. ૧ ૪૫
આગમન હવ ભવાંતર કિયો, ન લખે શાલ મુક્ય જે કયો, દેવે મરી મલાઅલ પીહ, અમે શદા તમ સમાધિ કીહ. ૨ ૪૬
કૃમિ વિચિત્ર થી કુખે હવે, અસાર સુકર ખતુ પ્રભવે; દંપતિ સામ્રહેય તે વિષે, ન કુવે તો સ્યો સુત પરમુખે. ૩ ૪૭
આપદ રાખવું સમરથ નહીં, સુતસંબંધ પિતાદિક અહીં; ઉપકરે દીસે સંદેહ, સુત પર નેહ મ કરિ હવે એહ. ૪ ૪૮

સુતમમતા મોચન પ્રગટ, એહ તૃતીય અધિકાર, ધનની મમતા મુકવા, ચોથો સુણો અધિકાર.

॥ ઇતિ તૃતીય. પુત્રમમત્વમોચનાધિકાર ॥

સુખસુરે લખમી મેલતી, મેં હવે તું મમતા કરતો; અધિકારી એ પાપક હેત, સંસારે નાખે તું ચિત. ૧ ૪૯
લખમીએ દુઃખમય ભોગ હવે, ઉદર સાપ અતિ વધી હવે, મારણપદ રાખે નહીં કિમી, ત્યમે સું ચિતે મોહ એહ મઈ. ૨ ૫૦
મમતા માત્ર કુવે મનસુખ, ધન અલપ હશે તો લખ; આરંભાદિકથી અતિ દુઃખ, દુરગતિરૂપી દારુણ દુખ. ૩ ૫૧
આતમસાધન એ છ દ્રવ્ય, ધર્મે ધને વિણુ નહીં અતિ ભવ્ય, પુણ્યાતમ નિ:સંગત ભોગ, તદ્ભવ મુક્તિ થી હુવે ભોગ. ૪ ૫૨
દ્રવ્ય નરહ ધન ધાન્યક તેહ, મેલી જાએ મૂકી એહ, ક્લેશ પાપ નરકગતિ હવે, ગુણ નહીં કોઈ પરભવે હવે. ૫ ૫૩

શત્રુકુટુંબ કથન

કરે કષાય મલિન સ્યુ ચિત્ત, કો ઉપરિ અરિબુદ્ધે અત્ત; તે તુજ માતપિતાદિકપણે, ઇષ્ટ થયાં બહુ ભવભરમણે. ૩૧ ૩૨

કુટંબે શત્રુબોધ

જ્યાં શોચે કિહાં ગયાં મુજ એહ, નેહાલુ આતમહ સનેહ; તિણે હણ્યો તુંહિજ પૂરવઈ, હણુણુહણાવણ તે ભવભવઈ. ૩૨ ૩૩

અસમર્થ કથન

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણ રાખણ તુઝ દેહને; નિફ્લ ગમત કરે સ્યું એમ, પગ પગ મુરખ સ્યું ચિંતેસ. ૩૩ ૩૪

રાગ દ્વેષ નિરાસ કથન

સચેતની પુદ્ગલીયા જીવ, અન્ય પદારથ આણગ સદીવ; ધરે અનંત પરિણામ સભાવ, તહાં કુણ રાગદ્વેષનો દાવ. ૩૪ ૩૫

સમતામાંહી મગનપણે, એહ સમ્યક અધિકાર, હિવ અનુક્રમે બીજો લિખું, લલના મુગતાચાર.

ઇતિ પ્રથમઃ સમતાધિકારઃ

માહે સ્યું સ્ત્રીજન ઉપરઈ, પુણ્યાતમ પ્રીતે રતિ ધરૈ; ન લખે કાં પડતાં ભવદધઈ, સ્ત્રી તે શુદ્ધ શિલા ગલ બધઈ. ૧ ૩૬

ચરમ અસથિ મજ્જ આંતરત્રસા, અસ્થિ માંસ અમેધ્યાદિક કસા; અશુચિ પિંડગત સ્ત્રી આકાર, દેખી રમે સ્યું આતમસાર. ૨ ૩૭

દેખી દૂરસ્થ અમેધ્ય અલપ્પ, સૂગ કરૈ તું નાસાકલપ્પ, તિણે ભરઈ સ્ત્રી ડીલે મૂઢ, સ્યું અભિલાપ કરે અવગૂઢ. ૩ ૩૮

માંસ અસ્ર અમેધ્યે ભરી, સ્ત્રી દેહી દેખે સ્યે કરી; ઇહ ભવ સુત ધન ચિંતા તાપ, થાયે પરભવ દુરગતિ પાપ ૪ ૩૯

મુંઝે સ્યું દેખી સ્ત્રીઅંગ, ચિત્ત પ્રસંગે પેસ નિસંગ; લખ ક્ષણ વિરમ અશુચિ એ ગાત, કરતો શૌચ અશૌચ હ ઘાત. ૫ ૪૦

મોહાયે સ્યું સ્ત્રી મુખનેત્ર, દેખી અંગોપાંગ વિચિત્ર; દેખે નહિ નરકગતિ રૂપ, મોહ તે મહા કદર્થન રૂપ. ૬ ૪૧

સ્વપર વિભાગ કથન

નિજપર કીધું એહ વિભાગ, રાગાદિક તેહજ અવિભાગ, મહિમતિ દુઃખ કારણથી તજાઈ, આપુઈ નહી આપે દુવિધ મંડે. ૨૨ ૨૩

વસ્તુ અનિત્યે સારુ કથન

અનાદિ આતમ નિજપર વ્યાદિ, કોનાઈ પિણ નહિ આપ અનાદિ; પિંડુ ભિન્ન પરિ થિર નહી દેહ, તહિં સરિખુ ન વહે દિમ એહ. ૨૩ ૨૪

અનિત્ય દેહાદ કથન

પંડિતને તતથી ભેદ નહી, માતપિતા સુત થી સુખ ગહી; ન લુહે ધ્રુપકાર ભેદથી જાય, મત આકાર સકલ મત તાય. ૨૪ ૨૫

સાચ્ચે આદરવા કથન

ક્ષમી લુહે સહુ સત્યવંત, ધની મનુષ હે ક્રમીં તંત, ધમીં હે જ્ઞાની હે યતિ, શિવવંછક હે મે શિવમતિ. ૨૫ ૨૬

સર્વ સ્વારથ કથન

નેહી મિતાઈ નિજ નિજ વિધાઈ, પોતીકો સ્વારથ જ્યાં લગાઈ; જોઈ મિતથી સ્વારથ પ્રીતિ, એ ઉપરિ ગુણ રાખે પ્રીતિ. ૨૬ ૨૭

રાગ દ્વેષ નિરૂપણ

પામ્યું સ્થાપન ઉદ્દવ્યાદિકાઈ, એ રતિ આણિ નિરૂપમે જાઈ; નિરૂપરિ લખિ એ સહુ જન વિધાઈ, પીતળનું આતપને સમે. ૨૭ ૨૮

નિઃસંગે પરવશ કથન

એ ગુજ માતાપિતા એ સુજ, સજ્જન બંધવ મિત્ર અનુજ; એ ધન ઉપરિ મમતા થાઈ, નિજ પરવશતા હૂં નહિ થઈ. ૨૮ ૨૯

ન ધન ન પરિજન સજ્જન ન કોઈ, પરિચિત અંગ ન દેહ ન સોઈ; મમથી કોઈ ન રાખઈ ગુજ, આશી મૂઢ ફિરે તો મુજ. ૨૯ ૩૦

મને મૂઢતા કથન

તેહું લે ભવસુખ ન ગ્રહે, સાધનરૂપ મનાદિક વહે, મૂંજે વિષયવિકારે મને, પ્રીતિ ન આદે સમતતને. ૩૦ ૩૧

પ્રમોદ લક્ષણ કથન

સકલ દોષના ફેડણહાર, વસ્તુ તત્વના દેખણહાર; ગુણવંતનું એ કરિઉં પક્ષ, જીઉ તું લહિ તે મુદિતા લક્ષ. ૧૪ ૧૫

કરુણા લક્ષણ

દીન હીન દુઃખિયા ભયભીત, યાચમાન જીવિત નિજ ચીત; તસ ઉપકાર તણી જે બુદ્ધિ, લહિ તે જીઉ તું કરુણા શુદ્ધિ. ૧૫ ૧૬

મધ્યસ્થા લક્ષણ

જેવું ક્રુર કર્મ તેહવું, વળી સુર ગુરૂ નિદા જેહવું; નિજ પરસસક ઉપરિ તિમઈ, લહિ જીઉ તે મધ્યસ્થાઈ મઈ. ૧૬ ૧૭

સમતા સુખ કથન

સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, સ્વ, ગંધ, રસ લખે; સામ્યભાવ જોઈસ જો ચિત્ત, તો તુજ કરગત શિવસુખ તત્ત. ૧૭ ૧૮

આતમ મદવારણ કથન

સ્યાં ગુણ તુજ જિણ વાંછે સ્તુતિ, સ્યું કરતઉ મદભર અદભૂતિ; નરકભીતિ કિણ સુકૃતે ગઈ, સ્યું જીતું યમ તે મન જઈ. ૧૮ ૧૯

વેતૃત્વપણ કથન

ગુણ લેવઈ જે ગુણિયલ તણઈ, પરનિંદા આતમને ભણૈ; મન સમભાવે રાખે વળી, ખીજે વ્યસયે વેત્તા રળી. ૧૯ ૨૦

યથાર્થવેત્તા કથન

નવિ જાણે શત્રુ નઈ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજપર ચિત્ત; સુખ વાંછે જીઉ કરઈ દુઃખદ્વેષ, ઇષ્ટ લહિસિ કિમ નિયાણ હરેષ. ૨૦ ૨૧

વેત્તાફળ કથન

સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીયે રહે ચિરથિતિ ઠામ; અન્ય ભવે તુ અનંત સુખ લહઈ, તઉ કિમ વ્રતથી નાઠઉ વહઈ. ૨૧ ૨૨

સહજતા કથન

જે સમકું ઇંદ્રિય સુખ થાય, નર સુર ઇંદ તણું સુખ થાય; નિઃસ્પૃહે સમતા પુરેસરે, તે આણી આદર ચિત્ત ધરે. ૭ ૭

સમતાસંપ સુખ કથન

અહીંઇ વિવિધ કરમ પરચાર, આણી સહુજન વચન વિકાર; પરસ્તુતિ સાંભળી ઉલ્લાસ આવ, મુનિ આચરે અદ્ભુત સુખ ઠાવ. ૭ ૮

સમતાસંપ સુખ કથન

સરવ જંતુ ઉપરિ શત્રુ મિત્ર, જસી મન મૈત્રી આવ્યે છે, તે સુખ પરમરૂપ જોઇએ, જે ઇંદ્ર પરસ્પર ન થયે કદી. ૮ ૯

સમતાચિત્ત ઇત્ય લક્ષણ કથન

જેહ નઇ મિત્ર ન શત્રુ ન કોઈ, વિકલ્પ ભાવ ન જોવે સોઈ, ઇંદ્રિયાર્થ ન રમે ચિત્ત જાસ, યોગી મુક્ત કહ્યા ખાસ. ૯ ૧૦

સમતા કારણ કથન

મૈત્રી કરી સર્વ જગજંતુશું, પ્રમોદ ધરિ ઇમ ગુણવંતશું; કરુણા ભવપીડિત જનશું, નિરગુણ પરી ધરિ ઉદાસ રંગ. ૧૦ ૧૧

× ×[1] ૧૧ ૧૨

મૈત્ર્યાદિ સ્વરૂપ કથન

મૈત્રી પરહિતચિંતા જેહ, પરદુઃખવારણ કરુણા તેહ, પ્રમોદ પરસુખ સંતોષશું, ઉપેક્ષા તે મધ્યમ દોષશું. ૧૨ ૧૩

મૈત્રી લક્ષણ કથન

મતિ જેમ કરે કો પાપ, વળી ન લહે કોઈ દુઃખતાપ; મુંકાવો ભવથી જગજંતુ, મતિ એ મૈત્રી કહિયે સંત. ૧૩ ૧૪

---

૧ ૧૧ મા શ્લોકની ચોપાઈ લખાઈ નથી અથવા અમને પુસ્તકમાંથી ઉપલબ્ધ થઈ નથી તેથી તે મૂકી દીધી છે

શ્રી જિણચંદસૂરિશિષ્ય–રંગવિલાસ વિરચિત

અધ્યાત્મ–રાસ.

અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ-ગ્રંથ મૂળ-શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ

પરમ પુરુષ પરમેસર રૂપ, આદિ પુરુષ નઉ અકલસરૂપ, સામી અસરણ સરણ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે પાય.
પ્રણુમી તાસ ચરણુ અરવીંદ, ખરતર ગચ્છપતિ શ્રીજિણચંદ; સંભારી શ્રીસદ્‌ગુરૂ નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત ઠામ.
અધ્યાતમ કલ્પદ્રુમ લહ્યઉ, શ્રીમુનિસુંદરસુરે કહ્યઉ; પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી.
અંતર અરિ જીપી જયસિરી, શાંતરસે શ્રી વીરે વરી; નિરવૃત્તિકારી તે પરિણામ, ચરમ કરણમાં આવ્યા તામ.
સકલ મંગલ નિધિરૂપી હિએ, આપ્યે નિરૂપમ સુખ પામીએ; શિવસુખ તરત લહીજે જિણે, ભાવઉ ભવિક શાંતરસ તિણે.
સમતામાંહે રહે લયલીન[1], ન રહે સ્ત્રી[2] સુત[3] ધન[4] અધીન; દેહી મમત[5] ને વિષય[6] કષાય[7], ન કરે રહે શ્રુતહ[8] ચિત લહાય.[9]
વૈરાગી[10] વળી શુદ્ધ[11] ધ્રમ દેવ, ગુરૂ ધ્રમ જાણુ[12] કરે મત સેવ;[13] સંવરરૂપી[14] શુભ ચલગતી,[15] સેવો સમતારસ શિવમતી[16]
એહ કહ્યા સોલહ અધિકાર, સંગ્રહ એણે શાસ્ત્ર મઝાર; પહેલું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભાખું લવલેશ.

સામ્યોપદેશ કથન

ચિત્તબાલ મત મુંકિ તું, ભાવન બીજ અનૂપ; જિણુ તુજને દુરધ્યાન સુર, ન છલઈ છલના રૂપ.

૧ ૧
૨ ૨
૩ ૩
૪ ૪
૫ ૫
૬ ૬

\# વાંચકની સગવડ માટે દરેક શ્લોકનો જે ચાલુ નંબર મૂક્યો છે. તેજ નંબર ચોપાઇને પણુ આપ્યો છે. આથી સંસ્કૃત શ્લોક સાથે મુકાબલો કરવામાં બહુ સગવડ થવા સંભવ છે.

પુષ્પમાંની એક પુષ્પમાં-ગણુ પુષ્પમાંના એક પુષ્પમાં, ૩૦/૨ પં. ૩ જૈન...વગામ્યાવો-જૈન મંદિરોને એમ્બોલ્ડ કરવાથી મુક્ત કરવાં અને માં જૈનોને પવશબ્દસૂચિત થાઓ વગાડવાનો. પં. ૬ ભોગાશ્રિત-ભોગવોથી આશ્રિત. ૩૦/૨ દિ. સંક્રમિણ-સંકેમિકા, ૩૨/૨ પં. ૯ [illegible] [illegible]-[illegible], ૩૪/૨ પં. ૧ વિદ્વાનોના હાથથી સૂચિત અનિ.. વાણી-વિદ્વાનોની અનુગૃહીત અનિ અનુસંધાન-પરંપરાથી [illegible] પં. ૪ પ્રમેયરત્નમંજૂષા વૃત્તિ-પ્રમેયરત્નમંજૂષા. ૩૫/૨ પુરપ્રવેશોત્સવ-પુરપ્રવેશોત્સવ, દિ. [illegible], ૩૬/૨ પં. ૯ વણ્માસિક-ષાણ્માસિક, દિ. પારણી-પારિખ; ૩૭/૧ દિ. ગણિપદ્રત્ન-ગણિપદ્રત્નો; ૩૭/૨ પં. ૧૩ મહાત્મા-મહાત્મા, ૩૮/૧ પં. ૧૦ આપવામાં આવી છે-આપેલી છે. ૩૮-૨ પં. ૧૬ વદ્વત-વદન; ૩૯/૧ પં. ૧૪ પ્રમેયરત્નોના-પ્રમેયરત્નોની; ૪૦/૧ પં. ૫ પ્રતની-પ્રતની પં. ૧૮ [illegible]-મહાત્મ્ય, પં. ૧૫ રચનાર-રચનાર, પં. ૧૬ ગણપત-ગણપતિ; ૪૧/૧ પં. ૧૩ નામોલ્લમ-નામોલ્લમ। ૪૨/૧ પં. ૨ જૈનો-જૈનો, પં. ૩ વૃદ્ધિ-વૃદ્ધિ, પં. ૮ દ્વીપે-દ્વીપે

મો. દ. દેસાઈ.

બુદ્ધિઓ જડતા રહિત થાય છે, ૧૧/૨ પં. ૧ જે જ્ઞાન...મસાલારૂપ થાય છે–જ્ઞાનવડે સૂર્ય જેવા જે ગુરુ પ્રવાદીઓ આગળ ઉબાડીયા જેવા થાય છે; પં. ૭ સં. ૧૫૨૧ના–સં. ૧૫૨૪ના, ૨૫ વર્ષ–૨૯ વર્ષ, પં. ૧૦ જાળવાળું......સંસ્કારયુક્ત–જાળવાળું સંસ્કારયુક્ત સંસ્કૃત ઘણું બોલે છે ત્યારે, પં. ૧૨ જાગી ઉઠે છે–ગળી જાય છે. ૧૨/૨ પં. ૮ જેવી વ્યાપક પ્રકર્ષપ્રજ્ઞાના–જેવા વ્યાપક પ્રકર્ષપ્રજ્ઞાવાળા, પં. ૧૦ નિજ મનિ–નિજ મતિ, ટિ. सूरिगणराशि–सूरिगुणराशि, ૧૩/૧ પં. ૧ ઉમાપુરમાં–ઉમાપુર (ઉમતા)માં, છેલ્લી પં. વિસ્મયકારી દાન–વિસ્મય, ટિ. निपारण–निवारण, ૧૩/૨ ટિ. स्तुतिमानवयः–स्तुतिमानयद् यः, ૧૪/૧ પં. ૪ એવાનાં–એવા (જિનેશ્વરો)નાં, પં. ૬–૭ જે...જાગ્રદ ગુણોવડે–જાગ્રદ્ ગુણોવાળા જે...ઉપદ્રવ; પ. ૭ પિયૂષના–પીયૂષના, પ. ૮ વિહારવિધિ અને ભવ્યોત્સવ રચતા–ભવ્યોત્સવવાળી વિહારવિધિ રચતા; ૧૪/૨ પં. ૧ પોતાની–પોતાના, ૧૫/૧ પં. ૩–૪ પ્રવર્ત્તાવી હતી તેથી તેમણે–પ્રવર્ત્તાવતાં જેમણે, પં. ૯ महिमैकभाम्–महिमैकधाम, ૧૬/૧ પ. ૧૧ त्वं परमतीर्थं–त्वं परमं च तीर्थं, त्वमसि हितानां–त्वमसीहितानां, मंत्रराज.–मंत्रराज ! છેલ્લી પં. સૂરિમંત્રની–સૂરિમંત્રનાં, ૧૬/૨ પં. ૨ દિગ્પાલો–દિક્પાલો, પં. ૩ પ્રથમની–પ્રથમનાં, પં. ૪ છેલ્લી–છેલ્લાં, ચોથી–ચોથા, પાંચમી–પાંચમા, પં. ૭ પાંચમી–પાંચમા, પં. ૮ નવે–દશે, પં. ૧૦ સૂરિમંત્રની–સૂરિમંત્રનાં, પં. ૧૨ પહેલી–પહેલા, પં. ૧૩ विप्पोसहिपत्ताणां–विप्पोसहिपत्ताणं, हिं–ह्रीं, ૧૭/૧ પં. ૧ प्राग्वाद्–प्राग्वाट, પં. ૩ भट्टारकपुरंदर–भट्टारकपुरदर(रैः), પં. ૫ शिष्यवर्गः–शिष्यवर्गः(र्गैः), પં. ૯ ને સૂરિના–તે સૂરિના, પં. ૧૧ ચૈત્યને કરાવનાર–ચૈત્ય ને કરાવનાર, ૧૯/૧ પં. ૪ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે–પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેમ જ હી. હં. અને આ. સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ૨૦/૧ પં. ૧૨–૧૩ સંતતિને અવગણી–સંતતિને અવગણી (સંતતિની સ્પૃહા ન કરતાં), ૨૨/૧ પં. ૮ દશહજાર પ્રમાણ–દશહજાર શ્લોક પ્રમાણ. ૨૩/૧ ટિ. દ્વિજવદન સૂત્રી–દ્વિજવદનવજ્રસૂત્રી, ૨૪/૧ ટિ. વન્દારૂ–અર્થદીપિકાને બદલે અર્થદીપિકા, लक्ष्मीमद्राज्ञः–लक्ष्मीमद्राज्ञा, ૨૬/૨ ટિ. चन्द्रार्क–चन्द्रार्कं, ૨૭/૧ પં. ૧૪ વણિકે–વણિક્ના ઉત્સવપૂર્વક, જાપદ્ર (જાઉર)–જાપદ્ર (જાઉર, જાવર); ૨૭/૨ ટિ. शुभशीलाह्वो–शुभशीलाह्वो, ૨૮/૧ પં. ૬ મંડલી નગરે–મંડલી (માંડળ) નગરે, પં. ૧૩ કમલના–કમલોને વિકસ્વર કરવામાં, ૨૮/૨ પં. ૧ દોષના જ્ઞાતા–દોષના જ્ઞાતા (વિદ્વાન), ૨૯/૧ પં. ૫ ત્રણ

'ગ્રંથકારાદિ પરિચય'નું શુદ્ધિપત્રક

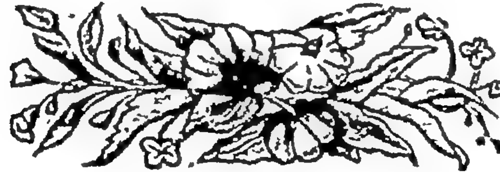
[આ ભાગ 'ગ્રંથકારાદિ પરિચય'ના લેખમાં ખાસ ભૂલો રહી ગઈ છે તે પર મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદે મારું લક્ષ ખેંચ્યું છે તે માટે પ્રથમ તેમનો ઉપકાર માની તે ભૂલો ને તેનો સુધારો જણાવું છું] પત્ર ૧/૨ છેલ્લી પંક્તિથી ત્રીજી સુધી–મરાઠી, ને છેલ્લી પંક્તિ ખારસ્વો– ચોતરફ, જિનશાસનનાં–જિનશાસનમાં, ૨/૨ પં. ૧૨ પ્રતિષ્ઠ–પ્રતિષ્ઠા, ૨/૨ પં. ૯ ઉલ્લુખાને–ઉલ્લૂખાને, પં. ૧૦ વાચક દેશને–વાચક દેશ ને, પં. ૧૧ મહેભપર–ગામ પર, દિપ્પણી પદ્ધિઓ–પદ્ધિઓ, મહો–મહે, મર–માર, ૨/૨ પં. ૫ [illegible]–ઉપોદ્ઘ, સિદ્ધુશેન સૂરિ–સિદ્ધ સૂરિ ૩/૧ પં. ૬ તે–તેણે; ૩/૨ પં. ૮ શિલ્પાને–શિલ્પાને, ૪/૨ છેલ્લી પં. સાર્ટ–[illegible] ૪/૨ ટિ. [illegible]–[illegible], ([illegible])–([illegible]); ૫/૨ પં. ૫ ને ૬ કલ્યાણમય–કલ્યાણમાય, ૬/૨ પં. ૧ જિનસેન (?)–જિનસેન (? સાગર), પં. ૩ ઘુશ્ચિમવસહિ–ઘુસ્ચિમવસહિ, ૭/૨ પં. ૧ મહસ્વામીના– મહસ્વામી(સુધે)ના; ૮/૨ છેલ્લી પં. શ્રીમન–શ્રીમત; ૯/૨ પં. ૬ પછી ખાટે–[illegible]નો પાઠો ખોલવા માટે–તેર લાવે, પહુતા માટે; પં. ૯ સાગરમાં ડૂબકી મારી–સાગરમાં અવગાહન કરી, પં. ૧૦ તે સારસ્વત–[illegible], તેમનો સારસ્વત; ટિ. [illegible]–[illegible]; [illegible]– [illegible], સુપોદય–સુપાદય, ૯/૨ પં. ૧ શિષ્યોથી–વિદ્યારૂપી જળરૂપાથી [illegible] છે, –વિદ્યારૂપી જળરૂપ જેવા શિષ્યોવડે લોકો પર ઉપકાર કરાય છે; પં. ૩ અવયવૃત્તિઓ–અવયવૃત્તિઓ; ૫ ૭ અને તેની–અને તેમણે તેની, ક્લા–ક્લં, પ. ૯ [illegible] રૂપાંતિ–શબ્દોનાં રૂપોથી અંકિત, ૧૦/૧ પ. ૫ પવિત્રિત કલ્પવૃત્તિ–પવિત્રિતકલ્પ–વૃત્તિ; ૧૦/૨ પં. ૯ દીપા–દીપા. પ. ૧૪ સૂક્ષ્મેક્ષણિક–સૂક્ષ્મેક્ષણિક; ૧૧/૨ પં. ૧ દુરણ–દુરતો(તી), પં. ૬ સુખ આપનારા મિત્ર જે છે અને–સુખ આપતી, પં. ૮ [illegible]–[illegible], પં. ૧૧ [illegible] [illegible]– [illegible], પં. ૧૩ દુરો–દુરો, પં. ૧૪ જાણે [illegible] થાય છે–જાણી! જેમના સર્વે વિદ્યારૂપી સાગરનું અવગાહન કરનારી [illegible]

કલશ

તપગણ-વિભૂષણ વિગતદૂષણ વિજયસેન સૂરીંદ એ, શ્રીઅકબ્બર-સુલતાન-રંજક વાચક શ્રી શાંતિચંદ્ર એ,
તસ સીસ સોહઇ ભવિક મોહઇ રતનચંદ મુણિંદ એ, ઇમ સુકવિ બોલઈ નમો ભવિઆં રૂષભ શાંતિ જિણિંદ એ. ૩૧

इतिश्री पटधरी-प्रासाद-विंब-परसाराधिकारस्तवनं संपूर्णम् ।

નવીન નગરે ઇન્દ્ર લીલો વિજય ભૂષણઃ પ્રાસાદઃ। ૪૨ ગજ ઉંચો એકવીસ ગજ પુહુલો પસ્તાલીસ ગજ લાંબો ॥

श्री अध्या. मनवि. रत्न० पूर्ति.

॥ ५८ ॥

ढाल

શાંતિ મુનિસુવ્રત સાર, ધરિ હર્ષ અપાર, મુખ સોહઇ ચંદલો એ, મોહન-ફૂલડો એ,
લોચન અમિય-કચોલ, દંત હીરાની ઓલિ, વદન કમલ ભલું એ, સોહઇ શ્રી જિનતણું એ,
મસ્તક મુકુટ સુરંગ, અધર પ્રવાળી-રંગ, નાસા સુંદર એ, હીર મનોહર એ,
પ્રભુ-દીપિકા મન, કઇ સુવર્ણ સમાન, ભગવંત ભાઈ સુણી એ, બાંહડી જિનતણી એ. ૨૭
કાયા કદલી-ખંભ, રેખા સાગર કુંભ, આંગલી મગફળી એ, દીસઇ ફૂલડી એ,
જિનનાં અંગિ જગીસ, લક્ષણ ઇક ઇકતીસ, મહિમામંદિર એ, રૂપ પુરંદર એ,
સોલસમા જિનરાજ, મહિમા મહિમાવંત આજ, આવ્યો જિનતણો એ, પ્રતાપ અતિઘણો એ,
અઢ મહાભાગ એક, પુત્ર નામિ નામઇ તેહ, અવિરાજ-નંદન એ, ધરિ સુખકર એ. ૨૮
પુત્ર કલત્ર પરિવાર, દુઃખ નવિ પામઇ લગાર, જિનવર પૂજતાં એ, જગિ જસ દીપતાં એ,
જે પુજઇ ત્રિકાલ, તસ ઘરિ મંગલમાલ, દુરગતિ નવિ પડઇ એ, સુર-નર-નૃપ આવઇ એ,
પૂજઇ નહી જે એક, તરિનિ પડિમા તેહ, ફલ અનંત લહઇ એ, સુકૃત સબ ગ્રહઇ એ,
જિનપડિમાનો સાર, કરતાં પામઇ પાર, જિનપદ અનુસરઇ એ, સુર હીરજી કરઇ એ. ૨૯
ધન્ય દેશ પુર ગામ, ધન તે કહીયેં ઠામ, પ્રાસાદ દીપતો એ, જગિ જસ દીપતો એ,
આણંદ આપણુ એહ, સકલા મનિ એહ, સામી પરમના એ, પરસિ મેઘના એ,
ઉવઝાય નામ મેઘરાજ, ધરમ-ધોરી શ્રી રાજ, દીપક ગુણતણો એ, અતિહિ સોહામણો એ,
નગરનિમણી પ્રાસાદ, કર્યો મરી આહ્લાદ, આદીશ્વરતણો એ દ્રવ્ય ખરચ્યો ઘણો એ. ૩૦

ग्रन्थप्रशस्त्यादि-परिचय

टी० रत्नचंद्रगणिनां गु० पयो

॥ ५८ ॥

ત્રૂટક

મધુર ધ્વનિ ગાવઈ ભાવન ભાવઈ કોકિલ કંઠિ સાહેલડીઆં, સહુ પહિરિ પટોલી નીલી ચોલી કરિ ધરિ કનક-કચોલડીઆં;
સુંદરી ગયગમણી છબિ સસિવયણિ સગુણ સલૂંણી ગોરડીઆં, જિણ-ગુણ-રાગ-રંગ-રસ-તાની ચંદવદનિ મૃગલોઅનિઆં. ૨૦
ચંદન અગર કસ્તૂરીઆં બે, કેસર કુસુમ સુરંગા બે; જિન તનુ અંગિ સુહામની બે, ચરચઇ મન કરિ ચંગા બે.

ત્રૂટક

જઈ કરિ મન ચંગા અતિહિં સુરગા કુંકુમ ચંદન તિલક કરઇ, ચંપો ઉર જાઇ કેતકી પાડલ કમલ કુંદ મકરંદ કરઇ;
કરિ ગુંથિય માલા યોવનિ બાલા અતિહિં રસાલા કંઠિ ધરઇ, સોલમઉ જિન વંદી મનિ આનંદી ફિરિફિરિ જિનકે પાઉ પરઇ. ૨૧

ઢાલ ધમાલિની

શાંતિ મુનિસુવ્રત ભેટીઇ, હઇડઇ ધરિ આનંદ, જિનવર! રૂપ અનોપમ સુંદરુ, મોહનવેલ્લી-કંદ. ૨૨
જિનવર! તું મેરે મનિ નિતિ વસઈ—આંકણી.
પ્રાસાદ અતિહિં મનોહરુ ચિહું ચોકી ચોસાલ, જિનવર! દંડ કલસ ધજ શોભતા, દીઠઇ મંગલમાલ. જિ૦ ૨૩
આંગી અંગિ સુહામણી, અનુપમ દોઈ જિનરૂપ; જિ૦ પરગટ મહિમા જિનતણો, રાખ્યો કીરતિ થૂપ. જિ૦ ૨૪
ઘન પરિં પ્રીતિ ધરઈ સદા, જ્યું બપઈઆ મોર; જિ૦ તુમ સમરૂં ગુણ તુહ્મ તણા, જ્યું જગિ ચંદ ચકોર. જિ૦ ૨૫
નિકસ ગઈ સબ આપદા, સંપદ લહિઈ કોડિ; જિ૦ સુર નર કિન્નર માનવી, સેવા કરઇ કરજોડિ. જિ૦ ૨૬

દૂહા

વેદ[4] [illegible][7] દ્રવ્ય[6] ચંદ્રમા[1] એ સંવત્સર સાર; માઘ માસ સિત પક્ષમિ દિન પ્રથમ સોમ ઉદાર. ૧૩
રોહિણી નિમ લગન ભલઈ, પ્રથમ પુહર ગણિ વાર; બિંબ-પ્રવેશ કરાવીઓ, વરત્યો જય જયકાર. ૧૪

ઢાલ

રથ-યાત્રા કીધી ઘણું ચંગલિ રે, સિંધુઆર્યે રે અતિ ઓચ્છવ કેતલું રે;
જન જોઈને કહઈ મુનિ મન અભ્યુદય રે, ઉપમાનું રે કહતાં ન લહું પાર રે. ૧૫

મિત્રજી રે ઇન્દ્ર રચિત તિહાં પુરુષ, સિંધુઆર્યે રે પ્રતિમા રૂપપુરંદર,
ભક્તજને દાન ઘણું તિહાં દીજિયે, જગભીનો રે બહુ મિષ્ટિપાકે લીજિયે. ૧૬

ચિહું દિશિનો રે સંઘ બહુ પધરાવિઓ, અભ્યાંગ્યો રે પ્રતિમિ તિહાં લાવિયો;
શ્રી શાંતિજી રે કલ્યાણકભૂમિ ભાવિયો, મુનિસુવ્રત રે ચૈત્યનાં સુખ લાવિયો. ૧૭

કલ્યાણક રે આવ્યો ઇન્દ્ર-વિમાન રે, પ્રતિમાનો રે આપિયો વાચક વાનરે,
ધન કરણીરે ભાગ્યવશી આવ્યું રે, જેહનાં નામિ રે પ્રતિમા શાંતિ જિનેંદ્ર રે. ૧૮

ભાગ્યશાળી રે આગળ હુઈ વિખ્યાત રે, જેહની ધરણી રે નગરમાંહે સુખ્યાત રે,
જેહનાં નામિ રે શ્રી મુનિસુવ્રત જિનવરુ, ઘણું દેહરાં રે હોઈ જિનવર પોતાઈ સુખકરુ. ૧૯

ભાવકની સુમલોભની મે, જિનવર-ભક્તિ ભાવ મે; જિનપ્રભુ બોલઈ રંગ લઈ મે, ભાવિક મધુર ધ્વનિ ગાવઈ મે.

ઢાલ

તિહાં મોટો કીધો પ્રાસાદ, દેવ સ્યઉં મંડઇ વાદ, દીઠઇ મનિ આહ્લાદ,
માંડ્યા થંભ અનોપમ દીસઇ, કોરણિ દેખિ ભવિક-મન હીંસઇ, પૂતલિઇ ચિત વિકસઇ;
શિખરબદ્ધ પ્રાસાદ નિપાયુ, કવિજનિ ઓપમા મેરૂ કહાયો, અતિ ઉંડો છઇ પાયો,
આણંદ સુત જીવરાજ મેઘરાજ, શ્રીજિનધર્મ વધારી લાજ. ૧૦

સુવિહિત સાધુ તિહાંકિણિ આવઇ, મણિ મુગતાફલ વેગિ વધાવઇ, આણંદ મંગલ ગાવઇ,
તિહાં અતિ મોટા મંડપ કીધા, સંઘ સહુનઇ ઉતારા દીધા, મુહૂર્ત્ત ભલી પરિ લીધાં;
પોઢા કેલવાંઇ પકવાન, ભોજન કરાવઇ દેઇ બહુમાન, આપઇ શ્રીફલપાન,
વાજઇ ઢોલ નીંસાણ નફેરી, શંખનાદિં સબ નાસઇ વયરી, ગાજઇ ભુંગલ ભેરી. ૧૧

કેલિ થંભ આરોપ્યા મોટા, [1]દૂરિ નાઠા દુર્જન ખોટા, વાલી કડિ લંગોટા,
હય ગય રથ સિણગાર્યા વારુ, રથ સાબઇલા ન લહું પારુ, જૂઇ લોક હજારુ;
ભણુસાલી આણંદ ઘરિ ઘરણી, તેહતણી છઇ અનુપમ કરણી, સાચી કુલઉદ્ધરણી,
ચાંપાં નામિં અનુપમ નારિ, તસ નામિં મુનિસુવ્રત સાર, પ્રતિમા ભરાવી ઉદાર. ૧૨

---

૧ પાઠાન્તર—સુંદર લવલેશ નઇં છોટા, જસ ફલ જાણે ગોટા.

એમ શુકિત પાલિ મિલ્યો એમ હેમચંદ, તેમુઈ સહુ આપુરા ગચ્છીના જાણિ અંત,
પિતા વરિ ધરણી પ્રેમબાઈ સવિચાર, બીજી તસ રીતી ધરઇ નિજ ઘરનો ભાર;
ઘર-ભાર ધરંતી બહુ ગુણવંતી પ્રેમબાઈ નારિ પ્રસિદ્ધ, પુત્રરત્ન જેહનેં હોઇ જનમ્યા જાણિ બહુગુણસંપદ લીધ,
શાહપ નઈ જનમાયા એવીજઈ હોઇ ભાતા ગુણવંત, વીરા એમ તણુ ઇ ધરિ પંતી સર્વે પરિ હેમચંદ. ૭

ગુણ સમકિતધારી ભાવક ગુણભંડાર, [1]પરભાવિ ન સમજઇ કુમતીનો પરચાર,
[2]પરધરિ પુર વાસર [3]ભાવના ભાવઇ લોક, દાન પુણ્ય કરઇ વિધિ દૂરિ નિવારઇ શોક;
ભણુષ્યથી વાટવ-વરિ ધરણી અહિવરે પતી સમાણી, વધુમતા જનમ્યાઇ તણુ ઇ ઘરિ દાડિમદે ગુણખાણી,
શુભ દિનિ શુભ લગ્ન ગુણવંતા અહિવરે દો સુત જાય, ભાગ્યથી આનંદ નઈ આમછ સહિત વધૂઇ આય. ૮

સુજ્યપ્રુ-પરંપર આયુ સત્તો જાય, વેહલાઇ ધરિ મત્રી દીપઇ હોઇ અભિરામ,
આગ્રહ નઇ આમછ સાધવ ભાવક એક, વિજયસેન સૂરિંદની આણા માનઇ એક,
પ્રધરીધ પ્રસાદ કરવા મુહૂર્તે ભલઈ મેલવાય, આગ્રહ આમછ ભાવ ધરીનઈ જિનપ્રસાદ મંડાવઇ,
સંવત સોલ ઓગણ્યા વરસે માગસિર વદિ બુધવાર, બીજ દિને પ્રસાદ મડાવઇ વરસો જય જયકાર. ૯

---

૧ પાઠાન્તરા—કોઈ આખુ ન મંડઈ સહુઈ વશ પ્રમુખંત ૨ નિયમાયત ન જાઈ પરમેશ્વર સાર. ૩ ભાવનો વિહાં વાર. ૪ જાણિ ધરઇ વિશ્વાસ

રત્નચંદ્રગણિકૃત

પડધરીપ્રાસાદબિંબ પ્રવેશાધિકાર સ્તવન

ॐ નમઃ

શ્રી આનંદિ આદિજિન, પ્રમુખ નમઉં ચઉવીસ; ગણધર ગિરુઆ ચઉદસહઇં, બાવન નામઉં સીસ. ૧
સમરિય સરસતિ ભગવતી, માતા દીઉ મુઝ માન; બિંબપઈસારા-તવન એ, સુણયો સહુ સાવધાન. ૨
આદિ શાંતિ જિણવર તણા, કવણ ગામિ પ્રાસાદ; દોઈ ગામ ઉતપતિ કહું, સુણો મુંકી પરમાદ. ૩
કુંણ ગામથી આવિઆ, રાજા કવણ પ્રધાન; જેણઈ પ્રાસાદ કરાવિઆ, તસ લેસ્યઉં અભિધાન. ૪
શ્રીતપગછનો રાજિઉ, વિજયસેન ગણધાર, વાસ ધરઈ શિરિ તેહનો, શ્રાવક અતિહિં ઉદાર. ૫

ઢાલ

ભદ્રેસર નયરી ભરતખંડિ અભિરામ, તિહાં રાજ કરઇ રાજા રાઉલ જામ,
તેહનઇ ઘરિ મંત્રી પેથો પુણ્યપ્રકાશ, રાજભાર-ધુરંધર ઉજ્જલ કીરતિ જાસ,
ઉજ્જલ કીરતિ જાસ કહીજાઇ એક દિનિ સુપન મઝારિ, દેવ એક આવીનઇં બોલઇ થાપો દેશ હલાર;
સંવત પનર છત્રૂઆ વરષે શ્રાવણ શુદિ રવિવાર, આઠમિ તિથિ ચડતાઇ દિનિ વાસ્યઉં નવઉં નગર ઉદાર. ૬

આદિદેવ-પદ-પંકજ-સેવા, કરતા અહનિશિ જેહનાઇ દેવા, સમકિત-દૃષ્ટિ દેવા
સાવધાન સંઘ-વિઘન હરેવા, ધર્મીતણું વળી સાન્નિ કરેવા, બોધબીજ પણિ દેવા
શ્રીગુરુ શ્રીનયવિજય સુશીસ, જિનશાસન સુર ગચ્છાધીશ, જિનવરેન્દ્ર સુનીસ
સેવતાંજી પૂરજો જગીસ, શ્રી ક્ષમાવિજય ગુરુ-શીસ, એમ જપઇ નિશદિસ. ૪

—ઇતિ શ્રી સિદ્ધાચલ ભાસ્ય સ્તુતિ-ઉપરના સ્તવન રચનારના હસ્તાક્ષરના ઉપર પ્રમાણે ઢાળો પત્ર ૭૨-૭૮

ઇમ સકલ તીરથરાજ રાજા શ્રી શત્રુંજઇ ગંઇ ગુણ્યો, વર શિખર શોભી ઋષભ મોભી લાભ-લોભઇ મઇ થુણ્યો.
સિરિ હીરવિજય સૂરંદ સહગુરૂ સીસ સોભાકારિકો, શ્રીકલ્યાણવિજય ઉવઝાય સેવક, ધન મનવંછીય દાયકો. ૩૭

—ઇતિ શ્રી શત્રુંજયસ્તવન સપૂર્ણમ્। મુનિ વીરવિજયલિપિતં। માટ ખદિરે. એક ગુટકામાં પત્ર ૨૪થી ૨૭ સુરતના વકીલ રા. દલાભાઈનો સંગ્રહ.

૨ શત્રુંજયમંડણ સ્તુતિ

શેત્રુંજઇ સાહિબ આદિ જિનંદ, યસ મુખ સોહઇ પૂનિમ ચંદ, દરિસણ પરમાણંદ
નાભિરાય-કુલિ કમલ-દિણંદ, મરૂદેવી માતાનો નંદ, વંદઈ હીર સૂરંદ
સીરોહી નયરી સિણગાર, મોહન મૂરત જાસ ઉદાર, સુખ-સંપતિ-દાતાર
મહિમંડલ મહિમા-ભંડાર, પ્રણમું ભાવ ધરી તે સાર, સેવકજન જયકાર. ૧
શ્રી શેત્રુંજે નઇ ગિરનાર, આબુ પ્રમુખ જે તીરથ ઉદાર, રાજગૃહિ વૈભાર
શ્રી હીરવિજયસૂરિ ગણધાર, થાપ્યા જે વલિ બિંબ અપાર, સીરોહી પ્રમુખ મઝારિ
અષ્ટાપદ નંદીસર બેઇ, જે નમતાં શિવપદ-સુખ દેઇ, તીરથ વિશેષ કહેઇ
ઇમ વંદું વલી અવર જિ કેઇ, તિહુ(ય)ણ માંહિં જિનવર-ચેઇ, તે સવે ભાવ ધરેઇ. ૨
અરથ સયલ જે જિનવર જાણિ, ભવિક જીવ હિત મનમાં આણિ, ભાસઇ કેવલનાંણિ
ગણધર ગુંથઇ તેહ વિનાણિ, દ્વાદશાંગિ તેહ કહાણી, અરથ-રયણની ખાણિ
જે સેવ્યઇ લહીઇ શિવ-રાંણિ, શ્રી ગુરૂ હીર સૂરિંદ વખાણી, ભાવ ભણઇ ભવિ પ્રાણી
પાપ પંક ધોવાનું પાણી, અત મિઠિ જિમ સાકર વાણિ, તે વંદું જિન-વાણી. ૩

श्री अध्या. धनपि. रत्न० वृत्ति. ॥ ५४ ॥

પુંડરીક ગિરિ અનુપમ જિહાં, ધ્યાન ધરતાં એક ચિત રે, માતા આગલ મરુદેવા ભાખિ, સુત એવા જિન ચિત રે. ૨૨ શ્રી૦
સરો સોય દેવ સનૂરો, જિહાં શત્રુંજય નામ રે, ભાવંતાં ભેટતાં ભાવધરી, સિદ્ધ વંછિત કામ રે ૨૩ શ્રી૦
તે છઠ્ઠ જિનનમરીનો સંઘ, જિહાં શિવપદ્મ વરનાર રે, સિધ પ્રધાન સર્વ પામ્યા વલિયા, સુઝ મોક્ષ માર નિવાર રે. ૨૪ શ્રી૦

ઢાળ

સિદ્ધાચલ સિંહાસનાદિ, ભાખો હો કરી દેવ ! આજ ભગત અતુલ ધરાયુ, સારશે સુરનર સેવ, તુ જગદંબ જયો. ૨૫
દેશ દેશના સંઘવી, સોખવા આવ, મેર કરાવે ભાવઈ કરી, તું છઈ ખાસ સરૂપ. ૨૬ તું૦
છત્ર-ત્રયે શિર સોહતાં, ચામર ઢોળતા શ્વેત, એક એક પંઈ દીપતાં, ભારશે સભા અસંત. ૨૭ તું૦
ચાચર તુઝ પોલઈ રહ્યા, પામઈ ભાવ પસાય, ઇમ વર ગવર આપતા, મલી કનક કબાટ. ૨૮ તું૦
પાપ ઘોર પખાલઈ નહી, ભરઈ પુન્ય-ભંડાર, ભાવે વાજઈ નગનતાં, નિત તુઝ દરબાર. ૨૯ તું૦
જિમ અક્ષર કરઈ ઝળકતું, પર્વતે ચીલ સતાય, આકાર ઉત્તર રથ સારથી, સાધન-રામજીનો નાદ. ૩૦ તું૦
કરમ વયરી જે વડા, તે દૂર પલાય, જગદ્ગુરુ પામી કરી, અરિહંત અધાર. ૩૧ તું૦
આઈ ભૂઈ નહિ તેહથી, વધી વેલિ સુવાદ, કુંકુમ [illegible]. ૩૨ તું૦
ધૂપ મંડન મઘમઘાટ, [illegible]. ૩૩ તું૦
મોટો મુગટ [illegible]. ૩૪ તું૦
સુરપ-નુરે સોહામણો, પરવત અવતાર, ભવિકા ! શ્રીશત્રુંજય સેવજો,
ઉલ્લાસ ઓર અતિ નીરમલિ, રસકુંપિ પરિઘ સાર, ભવિકા ! શ્રીશત્રુંજય સેવજો. ૩૫
સેત્રુજ નામ તલાવડી, અમૃતકુંડ સમાન, ભ૦, સિદ્ધવડ અતિ વિસ્તર્યો, જગદગુરુ સમાન. ભ૦ ૩૬

ग्रन्थकारादि-परिचय टी० धन विजयनां गू० पद्यो ॥ ५४ ॥

તહવી સહકાર તરુ મંજરી સ્વાદથી, કોકિલો જિમ લવઇ તહ્ન ગુણ લાદથી
તુઝ તણા ગુણ ભણૂં બુદ્ધિ લવલેશથી, સ્વામિ નામઇ હોઇ સિદ્ધ સુવસેરાથી.? ૭

રાગ આસાઉરી

શ્રી શત્રુંજય દેવ ! દયાપર !, તારિ તારિ મુઝ તાર રે, હું તુઝ ચરણ સરણ કરુણાકર! જનમ-મરણ-ભય વાર રે. ૮ શ્રી શત્રુંજય. આંકણી
તુઝ દીઠઈ મુઝ મન બહુ હિંઇસઇ, જિમ નયનાનંદ (ચંદ) ચકોર રે, દિનકર-કરણ કમલ જિમ વિકસઇ, જિમ શામ ઘનાઘન મોર રે. ૯ શ્રી૦
ભવસમુદ્રમાં ભમતાં ભમતાં, પામ્યુ ગઈ એક બેટ રે, શ્રી સિદ્ધાચલ-મસ્તક-મંડણ, ઋષભદેવ જિન ભેટ રે. ૧૦ શ્રી૦
તુઝ દરસણ વાધિણ ગુણવંતી, પોતી અમરવિમાન રે, ચરણ સરણ રાયણ પણ પામી, જિન-મહિમા મેર સમાન રે. ૧૧ શ્રી૦
નાગ મોરના વયર-નિવારણ, તાર્યા લોક અનેક રે, તુઝ સંગઇ રંગઇ સ્યું પામ્યા, ભાવઇ ભવિક અનેક રે. ૧૨ શ્રી૦
હું તુઝ જાચક તું મુઝ દાતા, આપિ આપિ પદ આપ રે, ગુણ અવગુણ ન વિચારઇ ગિરુઆ, જિમ છોરૂ પદઇ બાપ રે. ૧૩ શ્રી૦
તું મુઝ સુરતરુ તું સુરધેનૂ, તું સુરવેલિ સમાન રે, કામકુંભ ચિંતામણિ તું મુઝ, તું મુઝ સુભર નિધાન રે. ૧૪ શ્રી૦
તુઝ દીઠઇ મુઝ ભવ-ભય ભાગો, જિમ જલધરથી તાપ રે, દાન સીયલ તપ ભાવઇ નાસઇ, જિમ ભવ ભવનો (નાં) પાપ રે. ૧૫ શ્રી૦
તું મુઝ ભ્રાતા તું મુઝ ત્રાતા, તું હિતદાયક દેવ રે, તે અવતાર સાર કરિ માનૂં, મઇ પામી તુઝ સેવ રે. ૧૬ શ્રી૦
તે નર ધન્યા તે નર ધન્યા, જે તુઝ નિતનિત જોવઇ રે, મન વચન કાયા કરિ સચિત, જે નિજ પાતક ધોવઇ રે. ૧૭ શ્રી૦
તુઝ ધ્યાનઇ સવિ પાતિક નાસઇ, ગુણ-ગાનઇ ગુણ વાધઇ રે, તુઝ દર્શન દરશન મુઝ દીપઇ, તુઝ પૂજ્યઇ સુખ સાધઇ રે. ૧૮ શ્રી૦
જિન ! તુઝ રાયણ પાંન સિર ધરતાં, રોગ શોગ દુખ જાય રે, તુઝ જિન આણ જાણ સિર ધરતાં, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ વાધે રે. ૧૯ શ્રી૦
ગંગા સમ મહિમા મહિમાઇ, શેત્રુંજી જગ જોય રે, નવણ કરિ ગિરિવર-શૃંગઇ, પાવન વન સમ હોવઇ રે. ૨૦ શ્રી૦
ચક્ર કરિ ચક્રેસરી પૂરઇ, કલ્પવેલિ જિમ કામ રે, કવડ જક્ષ સેવઇ આદિસર, જિમ હણુઉ શ્રીરામ રે. ૨૧ શ્રી૦

પરિશિષ્ટ

ધનવિજય કૃત બે નાની કૃતિઓ.

૧ શત્રુંજય સ્તવન

[illegible] ગણિ શ્રી ૫ શ્રી જિનવિજયગણિ ગુરુભ્યો નમઃ ॥

સરસતિ મતિ મંદિરિ આઇ વાસી, નિજ લિપિ જ્ઞાન ભાવ્યુ ઉપાસી, પુન્ય-યોગ લહ્યુ અવસર પામી, શુણસ્યું શ્રી શેત્રુંજ્યં સ્વામિ. ૧
અનંત ગુણમઇ કિમ કહીઇ ?, ગુણ દેખિ મૂંગા કિમ રહીઇ ? ભિન્ન ભિન્ન મનમાહિ ગહિઇ, તો તુઝ પદ-પંકજ-સુખ લહિઇ ૨

ઢાલ

મેરૂગિરિ ભારવુ કરિ નર જાય કુણ ભરસ્યે ?, અષ્ટિ પૂરવ પુર્વે પર જાય કુણ પહસ્યે ?
જલધિ જલ સરસમતિ [illegible] કુણ તરસ્યે ?, વિમલગિરિ મહિમાનુ જાય કુણ કરસ્યે ? ૩ વિમલ૦ આંકણી.
ગગનના ગુણ (કહો) આગુલિ કુણ ગણ્યુ ?, પૂરવ દિશિ વિના [illegible] કહો કુણ જણ્યુ ?
કામધેનુ વિના [illegible] કુણ ભરસ્યે ?–વિમલગિરિ૦ ૪

સુર-તિરિપુ કરિ ચીતરૈ કુણ ભાખ્યુ ?, રૂપિ ગુણ અધિક વિના કહો કુણ ભાખ્યુ ? [illegible] કહો કુણ ભરસ્યે ?–વિમલગિરિ૦ ૫
ગપ પુષ્પે જાય ભમર કુણ ચખ્યાખ્યું ?, સિદ્ધ-ગિરિ-ગજપદ સીઢ વિણ કુણ લહ્યુ ? [illegible] પુણ્ય લઇ કુણ પામે ?–વિમલગિરિ૦ ૬

તા૦ ક૦ ઉપરના ગ્રંથકારાદિ-પરિચયમાં પત્ર ૨૫૮ માં '(૯) પંચદર્શનસ્વરૂપ—એ નામનો ગ્રંથ શ્રીમુનિસુંદર સૂરિકૃત છે અને ૧૩ પત્રની સં. ૧૫૨૦માં લખેલી પ્રત સરકારી સંગ્રહમાં—ભાં. ઇ. પૂનામાં વિદ્યમાન છે' એમ જણાવ્યું હતું. તે પ્રત અમોને નિર્ણયસાગર પ્રેસે કૃપા કરી પૂનાથી મંગાવી આપી હતી તે જોતાં તે પ્રતિનાં પ્રથમનાં બાર પત્રમાં 'ત્રૈવેદ્યગોષ્ઠી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિભિઃ શૈશવે કૃતા' એવા અંતસહિત ઉક્ત ત્રૈવેદ્યગોષ્ઠી નામનો ગ્રંથ પૂરો થાય છે. પછી સંસ્કૃત ગદ્યમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, વૈશેષિક અને જૈમિનીય મતનાં ટૂંકામાં લક્ષણાદિ આપી 'ઇતિ પંચદર્શનસ્વરૂપં સમાપ્તં ॥ સં. ૧૫૨૦ વર્ષે ફાગણ શુદિ ૫ ભૌમવાસરે લિખિતં તપા શ્રી સોમસુંદરસૂરિ શિષ્ય પં. રત્નહંસગણિવાચનાર્થમિતિ ભદ્રં ॥ છ ॥' એ અંત સહિત પત્ર ૧૩/૧માં આ પ્રતિ પૂર્ણ થાય છે. પાછળથી કોઈ બીજા હસ્તાક્ષરમાં 'પં. હંસવિમલગણિ વાચનાર્થં' એમ ઉમેરાયું છે. આ અંતપરથી તે પ્રતિને નોંધનારથી તે આખી પ્રત 'પંચદર્શનસ્વરૂપ' એ નામના ગ્રંથની છે એમ જણાવવામાં ભૂલ થયેલી પ્રતીત થાય છે. એટલે મુનિસુંદરસૂરિકૃત 'પંચદર્શનસ્વરૂપ' નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી એમ વાચકોએ સુધારી-વાંચી લેવું. સરકારી સંગ્રહની કેટલીક પ્રતિઓપર પુસ્તક ને તેના કર્તાનાં ખરા નામ હોતાં નથી તેથી ગોટાળો થાય છે. જૈન પુસ્તક-પ્રતિઓનું સંશોધન જૈન વિદ્વાન પાસે કરાવવું ઘટે ને તે પ્રમાણે સંશોધિત સૂચિપત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ. ઉક્ત સરકારી સંગ્રહમાં નં. ૧૨૮૫ સને ૧૮૮૮-૯૧ની એક પ્રત છે તેમાં અન્ય સ્તોત્રો સહિત એક સ્તોત્ર છે કે જેના કર્તા મુનિસુંદરસૂરિ હોય એમ અનુમનાય છે એમ રા. હી. કાપડીઆ દર્શાવે છે ને જેની પ્રારંભિક અને અંતિમ ગાથાઓ તે નીચે પ્રમાણે ટાંકે છે: (જૈન ૮-૧-૩૩ પૃ. ૩૭.)

"जय सुरअसुरनरिंदविंदवंदिअपयपंकय, जय 'देलउला'-पुरपयंस सेवयकयसंपय ।
इय पुणु गुरुयगुणंतपंति मुद्द अगमाणंदण, मुझ करिसु पहुनिच्चिसुय मरुदेवानंदण ॥ १ ॥"

"इत्थं मेघनायकवृषभकलितैः सन्नायकवैः जिनं, कृत्वा श्रीमुनिसुन्दरस्तुवनतिं देवकुलेनवलय ।
लक्ष्मीसागरनामधेयफणान्नोधे ! युगादिप्रभो ! दुःखोऽहं शुभसुन्दराङ्घ्रियुगलीसेवासुखं प्रार्थये ॥ २५ ॥"

પરંતુ આમાં છેલ્લે 'શુભસુન્દર' શબ્દ આપેલ છે તે જ આ સ્તવના કર્તાનું નામ છે અને તેના ગુરુ, મુનિસુંદર સૂરિના દીક્ષિત અને પછી સૂરિ તથા પટ્ટધર થનાર લક્ષ્મીસાગર સૂરિ છે. આ સ્તવ 'દેલઉલા'ના ઋષભદેવનું છે ને મુનિસુન્દર સૂરિએ દેલઉલા (દેલોલ)ના ઋષભદેવનું સ્તવન (જિનસ્તોત્રરત્નકોશમાં ૨૩મું ને છેલ્લું) રચ્યું છે તેથી તેમનાથી સ્તુત થયેલા તે ઋષભદેવને જણાવેલા છે. —મો૦ દ૦ દેશાઈ.

ઉંમર થયા છે, સાથ નથી. છતાં પુરુષાર્થ કરવાથી કાલલબ્ધિયોગે પ્રભુકૃપાથી અંતિમ સાધ્ય સિદ્ધ થશે, એમ (અભિનંદન સ્ત૦ ૪) કહી આનંદઘનજી આશાવાદી હોઈ આપણને આશ્વાસન કરે છે.

શ્રેયાંસ પ્રભુ સ્તવનમાં અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા આપી છે કે 'નિજસ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તે અધ્યાતમ લહિયે રે, જે કિરિયા કરી ચઉ ગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ કહિયે રે'; પછી નિક્ષેપથી ચાર પ્રકાર પૈકી નામ-અધ્યાત્મ, સ્થાપના-અધ્યાત્મ, અને દ્રવ્ય-અધ્યાત્મને છાંડવા યોગ્ય જણાવી ભાવ-અધ્યાત્મ એટલે નિજ સ્વરૂપ સહિત ક્રિયામાં વર્તતો ભાવ—એવો નિજગુણ સાધવા અને તેમાં જ રઢ લગાવવા—તદ્ધારી રહેવા કહે છે. નિર્વિકલ્પતા—અભેદતા સ્વીકારી 'અધ્યાતમ જે વસ્તુ વિચારી, બીજા જાણ લબાસી રે'—અધ્યાત્મને નિશ્ચયનયે સ્વીકારનાર તે વિચારવંત છે, બાકી લબાડ-કલ્પકી—બકનવાદી છે. વાસુપૂજ્ય સ્તવનમાં પોતે કહે છે કે 'આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે, વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મતિ સંગી રે' આમ આનંદઘનનાં ગૂઢ અને અલખ મનનથી સમજીને ઘટમાં ઉતારવા યોગ્ય સ્તવનો તથા પદો અધ્યાત્મમાં રસ લેનારને આલોચવા યોગ્ય છે.

ત્યારપછી ઓગણીસમી સદીમાં થયેલ દેવચંદ્ર અને જ્ઞાનસાર, તે પછી અને ને વીસમીના આરંભે થયેલ કપૂરચંદ-ચિદાનંદ અને જ્ઞાનાનંદ-જ્ઞાનનંદીનાં સ્તવનો-પદો પણ અભ્યાસવાં ઘટે.

આ સર્વ અધ્યાત્મ પરનાં ગ્રંથ કે પદોનાં વાચન વિચારવાથી અધ્યાત્મ આવી જતું નથી. વાંચેલું વિચારેલું પચાવાય—આચારમાં મુકાય, સર્વ પ્રત્યે સમભાવ કેળવાય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રતિદિન ચિંતવાય, ગુરુગમથી પ્રવચન વાણીનો યથાર્થ સમજી વિષયો અને કષાયો પર સંયમ મેળવી ચિત્તશુદ્ધિ કરાય તોજ આત્મસ્વરૂપાનુયાયી જ્ઞાન થાય, દિવ્ય નેત્ર ખુલે અને અંતિમ સાધ્યવાળા સંપૂર્ણ નિરાલંબ થવાય. આ અધ્યાત્મભાવના દિગદિગંતમાં પ્રસરો કે જેથી વાચના અસંખ્ય-આનંદઘનસ્વરૂપ જનજનથી બનતા જગતનો વિકાસ થાય, સમગ્ર દૈવી શક્તિનો આવિર્ભાવ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે એ શુભેચ્છા અભિલાષ સહિત

મુંબઈ તા. ૨૨-૯-૧૯૩૧
ભાદ્રપદ અમાવાસ્યા વિ. સં. ૧૯૮૭

અધ્યાત્મરસ-પિપાસુ,
મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

સુપ્રયત્ન છે. અને તેમાં પોતાનો અનુભવ પણ ઉમેરાયો છે. તેઓ જેના સમાગમથી પરમ આનંદ પામ્યા હતા એવા આનંદઘનજી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ શ્રેણીને પામેલા સંતપુરુષ હતા. તે સંતપુરુષે પ્રભુસેવા–પરમાત્મસ્વરૂપને ભજવાની પ્રથમ ભૂમિકા–પહેલું પગથિયું (૧) અભય એટલે ચચલ પરિણામરૂપી ભયનો ત્યાગ એટલે મનની અન્યમાં પ્રવર્ત્તના તજી એકાગ્રતા–સ્વરૂપચિંતન (૨) અદ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ રૂપી દ્વેષનો ત્યાગ કરી સ્વરૂપચિંતવનાની રૂચિ (૩) અખેદ એટલે થાકી જવાની–અટકી જવાની પ્રવૃત્તિરૂપ ખેદનો ત્યાગ કરી સ્વરૂપચિંતનમાં અવિરત પ્રવૃત્તિ–એ ત્રણ છે. ભય દ્વેષ અને ખેદ એ ત્રણ દોષ હોય તો અબોધ અર્થાત્ સ્વરૂપનું અજાણપણું રહે છે. આ દોષો ક્યારે ટળે, કે જ્યારે ચરમાવર્ત્ત–છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તન જેટલો સંસાર (કારણ કે ચરમાવર્ત્તીને સમ્યક્ત્વ સ્પર્શે છે), ચરમ કરણ–છેલ્લું કરણ તે અપૂર્વકરણ, અને ભવપરિણતિનો પરિપાક–ગત્યાગતિના અભાવની સ્થિતિ થાય ત્યારે; અને ત્યારે અભય, અદ્વેષ અને અખેદવાળો આત્મા થાય તો આત્મ-સ્વરૂપાનુયાયી જ્ઞાનરૂપી આંખ ઉઘડે, પ્રવચનવાણી એટલે શાસ્ત્રવચન પર શ્રદ્ધા થાય, પાપના ઘાતક એવા સાધુ–સદ્ગુરૂનો પરિચય–આસેવન એટલે સત્સંગ થાય અને આત્મસ્વરૂપને અકલ્યાણકારી જે અશુદ્ધ શ્રદ્ધા તેના અભાવવાળુ–સ્વરૂપાનુયાયી ચિત્ત થાય. એવા ચિત્તથી આધ્યા-ત્મિક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ અને તેનું મનન, એટલે યુક્તિસહિત વિચારણા કરવાં ઘટે કે જેથી સમસ્ત નયથી–સમસ્ત પ્રકારે પરિશીલન થાય એટલે આત્મસ્વરૂપનું પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે સરખાપણું જણાય—આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. આ પરથી સમજાશે કે આત્મસ્વરૂપ–પ્રાપ્તિ માટેની પ્રભુસેવા સુગમ નથી–તે માટે અભય, અદ્વેષ, અને અખેદની ભૂમિકા તૈયાર કરવી ઘટે, પછી ચરમાવર્ત્ત, ચરમ કરણ, અને ભવપરિ-પાકની આત્માવસ્થા આવતાં શાસ્ત્રશ્રદ્ધા, સત્સંગ, અને ચિત્તશુદ્ધિથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ અને મનન કરવું કે જેથી આત્મસ્વરૂપ સમસ્ત-પણે પ્રાપ્ત થાય. આમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના શ્રવણ મનન માટે યોગ્યતા પામવા શું શું આવશ્યક છે તે આનંદઘનજીએ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે (જુઓ આનંદઘનજીનું સંભવજિન સ્તવન). વર્ત્તમાનકાળે રાગદ્વેષથી પરાધીનતા, દિવ્ય નયન–વિચારની ખામી, આગમ તત્ત્વની વિચારણાનો અભાવ, વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાતા ને વ્યાખ્યાતાની વિરલતા છે (અનન્તનાથ સ્તવ) જુદાં જુદાં દર્શનો પોતપોતાનું સ્થાપતાં જોવામાં આવે છે, શાસ્ત્રનો નયવાદ દુર્ગમ હોવાથી તે માટે આવશ્યક એવો ગુરૂગમ નથી, મનુષ્ય પોતાના મદમા ચકચૂર છે, સ્વરૂપપ્રાપ્તિની આડા વિઘ્નકારક

ग्रन्थकारादि-परिचय

રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર ભેદ પાડી એ ચારે ધ્યાનનું વર્ણન કર્યું છે કે જે શુભચંદ્રાચાર્યના 'જ્ઞાનાર્ણવ'માંના વર્ણનને મળતું છે. વળી હઠયોગ, લયયોગ, મંત્રયોગ તથા રાજયોગ—એવા યોગના ચાર પ્રકાર બતાવી લયયોગ તથા રાજયોગ પર તેમણે ભાર મૂક્યો છે તથા તેમણે સ્વાનુભવથી મનના વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન—એવા ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરી પોતાની શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. આની સાથે યોગસૂત્રના ભાષ્યકારે વર્ણવેલી ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ—એ પાંચ ભૂમિકાઓ સરખાવવા જેવી છે.

हेमाचार्यादि-वक्तव्य

દિગમ્બરાચાર્ય પૂજ્યપાદના સમાધિશતકમાં આત્માની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થા (૧) બહિરાત્મ-મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) અંતરાત્મ (૩) પરમાત્મ વર્ણવી છે. પહેલીમાં આત્માનું વાસ્તવિક વિશુદ્ધ રૂપ અત્યંત ઢંકાયેલું હોઈ આત્મા મિથ્યાધ્યાસને વશ થઈ પૌદ્‌ગલિક વિલાસોને જ સર્વસ્વ માની લે છે, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે બધી શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે. બીજી અવસ્થામાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પૂર્ણ રીતે પ્રકટ તો નથી થતું, પરંતુ તેના પરનું આવરણ ગાઢ ન રહેતાં શિથિલ ઉત્તરોત્તર થતું જાય છે ને પૌદ્‌ગલિક વિલાસમાંથી હટીને શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ ઢળી જાય છે. આના પરિણામે ત્રીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તે ત્રીજીમાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ તેની ઉપરના ઘન આવરણો બિલકુલ નાશ પામી જાય છે.

આ પછી ક્રમશઃ આપણો આ ગ્રંથ આવે છે, પણ તેમાં તો અગાઉ કહ્યું તેમ ચિત્તશુદ્ધિ અને સામ્યભાવનું—અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રથમ ભૂમિકાનું વિવરણ છે.

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. તેમણે કોઈ વિષય બાકી નથી રાખ્યો કે જેનાપર પોતે સાલંકાર અને પ્રમાણ પુરઃસર ગ્રંથ લખ્યો ન હોય. અધ્યાત્મપર તેમની અધ્યાત્મસાર, જ્ઞાનસારના નામે અષ્ટકો, દ્વાત્રિંશિકામાંની કેટલીક દ્વાત્રિંશિકાઓ વગેરે કૃતિઓમાં અને પોતાનાં પદોમાં પોતાનું ચિંતનીય વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે. દિ. પૂજ્યપાદસૂરિના સમાધિશતક-સમાધિતંત્રનું પદ્યાનુવાદ કર્યું છે. અધ્યાત્મસાર એ નવું પ્રમાણભૂત ગ્રંથરત્ન અને ઘણી માહિતી આપનારો સરલ સુબોધ અને પથદર્શક બની ગયો અત્યુત્તમ ગ્રંથ છે. તેના યોગાધિકાર તથા ધ્યાનાધિકારમાં મુખ્યતઃ શ્રીભગવદ્‌ગીતા તથા પાતંજલ યોગસૂત્રનો ઉપયોગ કરી જૈન પ્રક્રિયા સાથે તેનો સમન્વય કરવાનો

॥ ५१ ॥

અભ્યાસની અનુકૂળતા વધે છે અને શુદ્ધ ચિત્તની વૃત્તિ થાય છે. (૩) જ્યારે ચિત્ત ફક્ત શુભ વિષયને જ અવલબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે સ્થિર દીપક જેવું પ્રકાશમાન હોઈ સૂક્ષ્મબોધવાળું બની જાય છે ત્યારે તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન થાય છે, ભાવ નિશ્ચલ થાય છે અને કર્માદિ બંધનોનો વિચ્છેદ થાય છે. (૪) અજ્ઞાનને લીધે અનિષ્ટ રૂપે કલ્પાયેલી વસ્તુઓમાંથી જ્યારે વિવેકને લીધે ઇષ્ટ અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેવી સ્થિતિ 'સમતા' કહેવાય છે. સમતાથી ઋદ્ધિની પ્રવર્તના થતી નથી. સૂક્ષ્મ કર્મોનો નાશ થાય છે અને અપેક્ષા બંધહેતુ હોઈ તેના તન્તુનો વિચ્છેદ થાય છે. (૫) વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓનો નિર્મૂળ નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય. તે ઉક્ત ભાવના, ધ્યાન અને સમતા એ ત્રણ યોગના અભ્યાસથી આવે છે. આત્મા સાથે કર્મસંયોગ ન થાય એવી યોગ્યતાને પરમાર્થથી આ વૃત્તિસક્ષય યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ છે. (શ્લોક ૪૦૪). તેનુ ફલ કેવલજ્ઞાન, શૈલેશી–સર્વસંવરરૂપ અવસ્થાનો સ્વીકાર અને સદા અબાધિત આનંદકારી મોક્ષની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (યોગબિન્દુ શ્લો. ૩૫૭ થી ૩૬૬) 'યોગદર્શન'કાર શ્રી પતંજલિ આમાંથી પ્રથમની ચાર ભૂમિકાને 'સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહે છે અને છેવટની ભૂમિકાને 'અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહે છે (જુઓ યશોવિજયકૃત યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા)

વિશેષમાં એ જ 'હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની 'યોગવિંશિકા'માં અધ્યાત્મની પરિપક્વ દશાનું વર્ણન કર્યું છે. યોગના અધિકારી ત્યાગી જ માન્યા છે. ત્યાગીથી ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુની આવશ્યક ક્રિયાને યોગરૂપ બતાવી તે દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિ વર્ણવી છે. તેમણે વળી સ્થાન, શબ્દ, અર્થ, સાલબન અને નિરાલબન—એમ યોગની પાંચ ભૂમિકા બતાવી પહેલી બે ભૂમિકાને કર્મયોગ અને પાછલી ત્રણને જ્ઞાનયોગ તરીકે વર્ણવી છે. વળી દરેક ભૂમિકામાં ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિદ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની તરતમતા દેખાડી છેઃ અને છેવટ એ પ્રકારે આધ્યાત્મિક માર્ગના–અધ્યાત્મસોપાનનાં પગથિયાં વર્ણવ્યાં છે જેથી પ્રત્યેક યોગાભ્યાસી પોતાની મેળે વિચારી શકે કે તે કયા પગથિયાપર છે. (શ્રીમોહનલાલ ઝવેરીનું 'અધ્યાત્મ' પર વ્યાખ્યાન. પ્ર૦ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા વર્ષ ત્રીજું)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'યોગશાસ્ત્ર'માં શ્રીપાતંજલના કહેલા અષ્ટાંગયોગના યમ-નિયમ વગેરે આઠ અંગોમાં જૈન આચારનું વર્ણન કરી છેવટના સમાધિ પર્યંતના અંગોનું વિવરણ કર્યું, તે પૈકી ધ્યાનમાં–ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન એ પ્રાચીન ભેદ ઉપરાંત પિંડસ્થ, પદસ્થ,

'યોગાપત્તિ' (યોગાર્જન) આંતર હોય છે, તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ ધર્મની કોટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. ધર્મવ્યાપાર ધર્મની પ્રવૃત્તિ આત્મિક મન-માં જ શરૂ થાય છે અને તેથી તે બધી પ્રવૃત્તિ 'યોગ' કહેવાય છે. મોક્ષ સાથે યોજન તે યોગ. તે યોગનો પાંચ પ્રકારથી કહીએ તો અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય એ પાંચ પ્રકારથી યોગ છે અને તેની ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. (શ્લોક ૩૧) અધ્યાત્મ સર્વે લોકોથી પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જે ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં શુક્લપાક્ષિક, ભિન્નગ્રંથી અને ચરિત્રી હોય, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્લોક ૭૨). ચરમ-પુદ્ગલાવર્તમાં એટલે જેના ઔદારિક વર્ગણારૂપ પુદ્ગલના અનંત આવર્તન છે તેવા સંસારભ્રમણમાં છેલ્લું પુદ્ગલાવર્ત જેવું બાકી હોય—સર્વ પુદ્ગલના ગ્રહણનો ત્યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ હોય તેવી સ્થિતિમાં—(કે જેને સાધ્ય પરિણામમાં નિવૃત્ત્યભિમુખ પ્રવૃત્તિ કહે છે. શ્લોક ૧૦૧), શુક્લપાક્ષિક એટલે અર્ધ પુદ્ગલાવર્તથી ઓછું જેનું સંસારભ્રમણ બાકી હોય તેને, જે ભિન્નગ્રંથી હોય એટલે કે જેણે 'અપૂર્વકરણરૂપી વજ્ર પ્રકારથી ઘન રાગદ્વેષ-મોહ-પરિણામ વિદારિત કરી છે તેને, અને જે ચરિત્રી હોય છે એટલે જે દેશથી કે સર્વથા સાવદ્ય વ્યાપારથી નિવૃત્ત છે તેને અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાને પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે ઘણા ભવથી ભવ એટલે સંસારના સદ્ભાવને લઈને, અતિશય મલિ-નતા કે જેને લીધે ભવ્યત્વનો પરિપાક થતો નથી તેથી તથા અતત્ત્વના અભિનિવેશથી—વિપરીત વસ્તુસ્વભાવ વિષે અત્યંત આગ્રહ ધર-વાથી તે અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થતું નથી (શ્લોક ૭૩). યોગના અધ્યાત્માદિ ઉક્ત પાંચ પ્રકારની વ્યાખ્યા એ છે કે—(૧) જ્યારે યોગ કે ધર્મ ન્યાય સાથે શાસ્ત્રીય અને પરમાર્થ ભાવનારૂપ તત્ત્વચિંતન હોય છે અને મૈત્રી પ્રમોદ કરુણા માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓ (કે જેનું વિવરણ આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાં કરેલ છે તે) સિદ્ધિ સિદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્થિતિ 'અધ્યાત્મ' કહેવાય છે. આ અધ્યાત્મથી જ્ઞાનાવરણાદિ ક્લિષ્ટ કર્મરૂપી પાપનો ક્ષય, સત્ત્વ—વીર્યનો ઉત્કર્ષ, શીલ એટલે ચિત્તસમાધિ, શુદ્ધ તેજ જેવું શાશ્વતપણું જ્ઞાન એટલે વસ્તુનો અવબોધ, તથા અનુભવથી—સ્વસંવેદનથી સિદ્ધ થયેલ એવું, અતિ દારુણ મોહરૂપી વિષવિકારને નાશ કરનારું અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. મતલબ કે સ્વયોગ્યતાનું સમ્યક્ પર્યાલોચન, ચૈત્યવંદનાદિ ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તન, અને આત્મસંપ્રેક્ષણ થાય છે. (૨) જ્યારે મન શમાદિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી અધ્યાત્મનો સવિશેષ પુષ્ટ થાય છે ત્યારે તે 'ભાવના' કહેવાય છે. ભાવનાથી કામક્રોધાદિજનિત અશુભ અભ્યાસ ટળે છે, જ્ઞાનાદિવિષય શુભ

ક્રમ અને વિકાસક્રમ બન્નેનો સમાવેશ કરેલ છે. (જુઓ તેમનો ગ્રંથ નામે યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય). અવિકાસકાળને તેઓ 'ઓઘદૃષ્ટિ'ના નામથી અને વિકાસક્રમને 'સદ્દૃષ્ટિ' નામથી ઓળખાવે છે. સદ્દૃષ્ટિના મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા એવા આઠ વિભાગ કરે છે. આ આઠે વિભાગોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસનો ક્રમ વધતો જાય છે. પહેલી મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય છે ખરો, પણ તેમાં કાંઈક અજ્ઞાન અને મોહનું પ્રાબલ્ય રહે છે; જ્યારે સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન અને નિર્મોહતાનું પ્રાબલ્ય વધતું જાય છે. (સાથે વાંચો યશોવિજયજીની ૨૧ થી ૨૪ એ ચાર દ્વાત્રિંશિકા અને તેમની આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય) બીજા પ્રકારના વર્ણનમાં તે આચાર્યે (જુઓ તેમનો ગ્રંથ યોગબિન્દુ) માત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ યોગરૂપે વર્ણન કર્યું છે. તે પહેલાંની સ્થિતિ વર્ણવી નથી. યોગના તેઓએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિક્ષય એવા પાંચ ભાગો કરેલા છે. આ બન્ને પ્રકારનાં વર્ણનો એ પ્રાચીન જૈન ગુણસ્થાનકના વિચારોનું નવીન પદ્ધતિએ વર્ણન માત્ર છે." (જુઓ પુરાતત્ત્વ ૧, પૃ. ૨૦૪ 'ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ' એ પં૦ સુખલાલના લેખમાં 'જૈનદર્શન')

આપણા ધુરંધર શાસ્ત્રકાર ઉક્ત શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ યોગબિન્દુમાં કહે છે કે—'વાદો પ્રતિવાદોથી કે તેવા ગ્રંથોથી તત્ત્વની સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિ અર્થાત્ આત્મપ્રતીતિ થતી નથી, તે સિદ્ધિ માટે હેતુ એટલે ઉપાદાન કારણ 'યોગ'જ છે અને તેનો ઉપાય 'અધ્યાત્મ' છે. (શ્લો. ૬૪ થી ૭૦)

યોગ એટલે જેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો ધર્મવ્યાપાર. અનાદિકાળચક્રમાં જ્યાં સુધી આત્માની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપથી પરાઙ્મુખ હોઈ લક્ષ્યભ્રષ્ટ હોય છે, ત્યાં સુધીની તેની બધી ક્રિયા શુભાશય વિનાની હોવાથી યોગની કોટિમાં આવતી નથી. જ્યારથી તેની પ્રવૃત્તિ બદલાઈ સ્વરૂપની સન્મુખ થાય છે, ત્યારથી જ તેની ક્રિયામાં શુભાશયનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે અને તેથી તેવો શુભાશયવાળો વ્યાપાર ધર્મવ્યાપાર કહેવાય છે અને તે પરિણામે મોક્ષજનક હોઈ 'યોગ' નામને પાત્ર બને છે. આ રીતે આત્માના અનાદિ સંસ્કારકાળના બે ભાગ થઈ જાય છે:—એક અધાર્મિક અને બીજો ધાર્મિક. અધાર્મિક કાળમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય, તો પણ તે ધર્મખાતર નથી હોતી, કેવળ

ગુણસ્થાનની કલ્પના મુખ્યતયા મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે કરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની મુખ્ય બે શક્તિઓ છે. પહેલી શક્તિનું કામ આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણને આવૃત કરવાનું છે જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિનું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણને આવૃત કરવાનું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થયા છતાં પણ તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરી સ્વરૂપલાભ કરી શકતો નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ 'દર્શન મોહનીય', અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ 'ચારિત્ર મોહનીય' કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શન-મોહનીય પ્રબળ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહનીયનું બળ ઘટતું નથી. દર્શન મોહનીયનું બળ ઘટ્યું, એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઇ છેવટે તદ્દન ક્ષીણ થવાનું જ. સમસ્ત કર્માવરણોમાં પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સુધી અન્ય આવરણોનું બળ [illegible] વધતું જાય છે. આ જ કારણથી ગુણસ્થાનોની કલ્પના મોહનીય કર્મના તરતમ ભાવને આધારે કરવામાં આવી છે) તે ચૌદ ગુણસ્થાનો આ પ્રમાણે—(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (જુઓ સમવાયાંગ ૧૪મો સમવાય) (૨) સાસ્વાદન (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) અપ્રમત્ત સંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિ બાદર) (૯) અનિવૃત્તિ બાદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંત મોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગ કેવલી (૧૪) અયોગ કેવલી, (આ માટે જુઓ હિંદીમાં પં. સુખલાલની પ્રસ્તાવના સહિત કર્મગ્રંથ બીજો) પ્રથમ ગુણસ્થાન એ આધ્યાત્મિક અવિકાસકાળ છે, બીજા અને ત્રીજા એ બે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્ફુરણ હોય છે—તોમાં પ્રધાનતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કળાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિચારસરણીનું ટૂંકું કારણ એટલું જ કહી શકાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધીનાં ગુણસ્થાનો વિકાસ અને તેની વૃદ્ધિનો ક્રમ ત્યારબાદ મોક્ષકાળ છે.

*આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્ર સૂરિએ બીજીરીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓના વર્ણનમાં બે પ્રકાર છે: પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ-

કરે છે અને તેનું પરિણામ આવતું નથી. આપણા જીવનમાં વસ્તુતત્ત્વ ન સમજી શકાય, યાત્રા આદિ અંગે જે જીવનવિકાસ થવો જોઇએ તે ન થાય, ઉપવાસ આદિ તપશ્ચર્યાથી મળતી નિવૃત્તિનો સદુપયોગ કરવામાં ન આવે અને તે દ્વારા જીવનમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા ન સધાય, તો તે બધી ધર્મક્રિયા રાતદિવસ કરવા છતાં તે રુક્ષ અને ઉદ્દેશશૂન્ય બની જાય છે અને ખરો ધર્મ સધાતો નથી. આપણા ઉત્સવો અને ધાર્મિક ચર્ચામાં સમવૃત્તિ હતી ત્યાં સુધી શાંતિ અને આનંદ પણ હતાં, તેથી આત્માનો વિકાસ પણ સધાતો. જ્યારે તેવી સમવૃત્તિ નથી હોતી ત્યારે સંઘર્ષણ થાય છે અને ક્લેશ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મચર્ચા કે ધર્મશ્રવણ સામ્યપણે કરવામાં આવે તો અનેકાંતવાદ—અમૃત ગમે તેટલું વિષ હોય તો પણ તેને પચાવી દે છે, તેવીરીતે સામ્યવૃત્તિ પોતાની સામેનાં વિરોધી તત્ત્વોને સમભાવપણે પચાવી દે છે. તેવો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ધર્માભિમુખ થઈ શકાય; તેમ ન કરવામાં આવે તો પ્રથમ ભૂમિકામાં પણ ન આવી શકે." (જૈન તા. ૧-૧૦-૧૯૩૩)

આધ્યાત્મિક વિકાસ કેમ કરવો તે સમજાવવાનો હેતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો હોય છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં તે વિકાસનો ક્રમ જૂદી જૂદી ભૂમિકાથી અને જૂદા પ્રકારે બતાવેલ છે તે જોઇએઃ—

"જૈન સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથો જે આગમના નામથી ઓળખાય છે તેમાં સુદ્ધાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમ સંબંધી વિચારો વ્યવસ્થિતરીતે મળી આવે છે. તેમાં આત્મિક સ્થિતિના ચૌદ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે કે જે 'ગુણસ્થાન'ને નામે ઓળખાય છે. ('ગુણ' એટલે આત્માની ચેતના, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ. 'સ્થાન' એટલે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તરતમ ભાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો વિવિધ આવરણોથી સંસારદશામાં આવૃત્ત હોય છે. જેમ જેમ આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. તેમ તેમ તે સહજ ગુણો વિકાસ પામી પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે પ્રગટ થતા જાય છે. આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું વિશેષ તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ વિશેષ અને આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ ઓછી. આ રીતે આત્મિક ગુણોની શુદ્ધિના પ્રકર્ષ કે અપકર્ષવાળા અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે; પણ સંક્ષેપમાં તેને ચૌદ ભાગમાં વહેંચી નાખેલા છે, જે ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

અધ્યાત્મવિષે આવું કથન કેમ નથી એમ કોઈ પૂછશે. ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ઉક્ત અધ્યાત્મની ભૂમિકા માટે જે શુદ્ધિ અને સમતા જોઈએ તે પર ખાસ ભાર મૂકનારો આ અમેદર્શક અધ, છે.

સમતાપર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસિંહે રચેલું સામ્યશતક (કે જે ભાષાંતર સહિત જૈનધર્મવિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી સં. ૧૯૬૩ માં બહાર પડેલું છે) અને તે પરથી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સમતાશતક પદ્યમાં રચ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

સમતા-શમ-સમભાવના-સામ્યનું માહાત્મ્ય ઘણું છે. આપણા જીવનના દરેક વ્યાપારમાં તેની આવશ્યકતા છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખરું કહ્યું છે કે "જીવનમાં સમભાવ કેળવવો એ અનેકાંતવાદનું ફળ છે. જીવનમાં સમભાવ ન આવે તો ધર્મનું ખાસ ફળ મળતું નથી અને તેથી જીવન શુષ્ક બને છે. વસ્તુની એક બાજુ પકડવી અને બીજી છોડી દેવી એ ધર્મને તરછોડવા બરાબર છે. જે સમભાવ-વૃત્તિ કેળવી શકે નહિ તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ શકે નહિ, જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ શકે નહિ તે વસ્તુનું સત્ય સમજી શકે નહિ. વસ્તુનું સત્ય ન સમજી શકે તે વીતરાગ બની શકે નહિ અને જે વીતરાગ ન બની શકે તે પૂર્ણજ્ઞાની પણ ન બની શકે. જીવનમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોય, તત્ત્વનો જેણે વિચાર કર્યો હોય, તેનો હૃદય જેણે આલોક્યું હોય તે જ દરેક વસ્તુની સત્યતાને સમજી શકે છે, અર્થાત્ જીવનમાં સમવૃત્તિ, સ્થિરતા, સમજ આદિ હોય તો જ સત્ય સમજી શકાય છે; નહિ તો તત્ત્વ સરી જાય છે. જેના જીવનમાં તે ન હોય તે ધર્મ-ભૂમિનો અનધિકારી છે. શાસ્ત્રોના અભ્યાસને અંતે જે ભાવો જોવાના છે તે જ જો ખાલી રહે તો ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યયનનો અર્થ કશો જ નથી. જેમ જેમ જીવનમાં અનેકાંતવાદના ભાગ અપભ્રંશીપણું કેળવાય, તત્ત્વોનો શાંતિથી વિચાર થાય, તેનું મનન અને ચિંતન થાય, તેમ તેમ મનુષ્ય નિર્વેદ-આત્મપ્રગતિ પામી શકે છે. સમભાવથી સ્થિર ચિત્તવૃત્તિ કેળવાય છે. સમભાવના ન હોય તો આપણા દરેક કાર્યોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ જ રહે છે. ધર્મના નિમિત્તે થતી ક્રિયાઓ સમવૃત્તિના અભાવે શુષ્ક બને છે, સમવૃત્તિથી તેની શુષ્કતા આપણે દૂર કરી શકીએ છીએ. બાહ્ય આદિથી મનુષ્યની દુર્વાસનાઓ ન જાય, આંતરશુદ્ધિ ન મેળવાય તો તેનો ઉપયોગ શું! ... ચિંતન કરનાર મહાપુરુષોના જીવનમાંથી કાંઈ સમજી ન લેવાય અને તેનો અમલ ન કરાય તો તેવી શુષ્ક ક્રિયાઓ માત્ર ગતાનુગતિક થશે

યોગ સદા નિર્મલ રહે છે, મન દુર્વિકલ્પ તજી સામ્ય-સમતામાં લીન થાય છે અને વચન પણ નિરવદ્ય વ્યાપારમાં પ્રવર્ત્તમાન થાય છે. ત્રિયોગનું નિર્મલત્વ કરનાર મૈત્ર્યાદિ ભજે છે, માટે હે આત્મન્! મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણ ને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાને આત્મામાં એવીરીતે ઉતાર કે જેથી રાગદ્વેષ-રહિત એવી સમતા આવે, તેથી આત્મલયવડે અવિરત સદ્ભાવનામાં ચિત્તને રમણ કરાવ, મૈત્ર્યાદિથી મમત્વ ત્યાગ થાય છે, તો ક્યાંય પણ મમત્વ ન કર, તેમજ રતિ-અરતિ-કષાય ન કર, આથી ઇચ્છા રહિત એવા તને અહીં પણ અનુત્તર અમર્ત્યે સુખ મળશે. આ યતિશિક્ષા અવધારી જે વ્રતસ્થ ચરણકરણયોગનો એકચિત્તે આશ્રય લેશે તે એથી ક્લેશરાશિ ભવસાગર તરીને અનંત શિવસુખ પામશે.

હવે છેલ્લો સોળમો અધિકાર સામ્યસર્વસ્વ નામનો અધિકાર કહે છેઃ-તેમાં પહેલા અધિકારમાં જે સામ્ય-સમતાની પ્રધાનતા બતાવી તે સમતા આ છેલ્લા અધિકારમાં ઉપસંહારરૂપે ઉલ્લેખી તેની વિશેષ મુખ્યતા ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. તેમાં સર્વે શુભ પ્રવૃત્તિ અભ્યાસથી આવે છે તેનું નિરૂપણ છે. હે પરમરહસ્યને જાણનાર! જે ભાવથી આત્મસ્વરૂપે વર્ત્તાય તે ભાવને-સ્વરૂપત્વને સામ્ય પ્રત્યે લઈ જા, કારણકે સામ્ય-સમત્વથી શિવસંપદ્ ભવના ભયને ભેદવા ઇચ્છનારને હસ્તગત થાય છે. હે આત્મન્! તુંજ દુઃખ, નરક, સુખ, કલ્યાણ-મોક્ષ, કર્મો, મન છે, માટે અવિદ્યા (પાઠાંતર અવજ્ઞા-અનાદર) તજી સાવધાન મનવાળો થા-ધર્મકૃત્યમાં ઢીલ ન કરતાં પટુ-હુશિયાર રહે. સર્વત્ર નિઃસંગતાનું પ્રાધાન્ય છે, માટે આત્મન્! સામ્યન ચિંતનવડે સર્વે અર્થોમાં નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કર, શોકનું મૂળ મમતા છે, સુખોનું મૂળ સમતા છે, સ્ત્રી કે ધૂળમાં, સ્વમાં કે પરમાં, સંપદ્ કે વિપદ્માં મમતા મૂકી સમતા રાખ કે જેથી શાશ્વત સુખનો સંયોગ થાય. તે ગુરૂ, તે શાસ્ત્ર, તે તત્ત્વનો આદર કર કે જેનાથી સમતા મળે, સમતાનો અમૃતરસ સર્વે શાસ્ત્રોના મંથનથી ઉદ્ધર્યો છે માટે તે રસ પીઓ અને મોક્ષ સુખ મેળવો. શાંત ભાવનાના આત્મારૂપ આ મુનિસુંદરસૂરિરચિત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથનું શ્રદ્ધાવાંછના-મુક્તિની ઇચ્છાથી અધ્યયન કરવું કારણકે તે સ્વપરહિત કરનાર કલ્પતરૂની રેખા રૂપ છે. જે મતિમાન્ આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરીને ચિત્તમાં તેનું વારંવાર રમણ કરે છે તે શીઘ્ર ભવથી વિરામ પામે છે-સંસારવિરક્ત થાય છે. તેવા મતિમાનમાં ભવના વૈરીપર-ક્રોધાદિકષાયપર જયલક્ષ્મી મેળવી શિવલક્ષ્મી રમે છે.

આત્માનો જે શાસ્ત્રમાં વિષય છે તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર. આ ગ્રંથને અધ્યાત્મના કલ્પદ્રુમનું નામ આપ્યું પણ તેમાં શુદ્ધ સ્વરૂપાનુયાયી

કષાયોનો સંવર કરવો આવશ્યક છે. તે ન કર્યો તેથી કરટ અને ઉત્કરટ જેવા આતાપનાવાળા પણ નરકમાં ગયા. આની કથા કર્પૂરપ્રકર-વૃત્તિ આદિમાંથી જાણી લેવી. મનનો સંવર મુખ્ય છે, તે આચરતાં નિશ્ચળતા ખરેખરી આવે છે ને તે મુનિને મોક્ષમાર્ગમાં મેળવે.

પંદરમા અધિકારમાં શુભવૃત્તિશિક્ષા-ઉપદેશ છે. એ મુખ્યરીતે યતિઓ માટે છે, શ્રાવકોને પણ પોતાની સ્થિતિ વિચારી ઉપદેશ લેવાનો છે. હંમેશ કરવાની ક્રિયા-આવશ્યક ક્રિયા-પ્રતિક્રમણ સામાયિકાદિ ક્રિયા શાસ્ત્રોએ કરવાની કહી છે માટે તે શુદ્ધ અને પાપને હણનારી હોઈ કરવી. વૈદ્યનું ઔષધ ન લઈએ યા તેનું ઔષધ અશુદ્ધ-અપથ્ય હોય તો રોગનો નાશ ન થાય. વિવિધ પ્રકારનાં તપ વિના આચરવાં, તે પહેલાં કરવાં-તીક્ષ્ણ-આકરાં લાગે છે પણ ઉત્તરમાં-પરિણામે સુંદર-સુખકારી છે, તે જેમ રસાયનો દુઃખ રોગને હણે છે તેમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના રસને હણે છે. તપ કરનાર શીલવાન્ થાય છે માટે (૧૮ હજાર) શીલાંગોને ધારી, યોગસિદ્ધિ કરનાર હંમેશાં બનો, ઉપસર્ગોને શરીરમમત્વથી રહિત થઈ સહો, સમ્યક્ પ્રકારે ગુપ્તિ અને સમિતિને આચરો. આવો પણ પોતાને ને આવશ્યક ક્રિયા કરેલી હોય ત્યારે ઉપસર્ગને સહી ગુપ્તિ ને સમિતિનું આરાધન કરી શકે છે. શીલવાન્ સ્વાધ્યાય આદિથી મનને વશ કરી શકે છે માટે સ્વાધ્યાયરૂપ યોગમાં યા સ્વાધ્યાય મનો-વચન-કાયાના યોગમાં પ્રયત્ન કર,-મનોવચનકાયાનો સંવર કર તથા આગમ-સિદ્ધાંતને મધ્યસ્થવૃત્તિથી સ્વશક્તિ પૂર્વક યથાર્થપણે અનુસર. ગારવ એટલે ઋદ્ધિ, રસ, ને શાતા ગારવ-અહંકાર મૂકીને-પ્રમાદને ત્યજવાથી યોગની અપેક્ષા મૂકી શનિ સુદર્શન મેર જિનમ માટે વિચાર રહિત દેહની વિશુદ્ધિ વગેરે ઇન્દ્રિયસમૂહને વશ કરી કર. આ યતિને હેતુથીને કહેલું છે. સ્વાધ્યાય કરનાર સદુપદેશ બને છે માટે હે મુનિ! ધર્મના અર્થે જ ધર્મસ્થાનથી ઉપદેશ સ્વ અને પર મનિમાં સાંભળવાળો શ્રાવ તાપના ભેદ રહિત સર્વેને આપ, જગત્ પ્રતિ હિતની ઇચ્છાવાળો હોઈ ગામ કે તેના કોઈ પ્રદેશમાં નવકલ્પથી અપ્રમત્તપણે વિહાર કર. (આષાઢથી આસો સુધીના ચાતુર્માસ તે એક કલ્પ અને બાકીના પ્રતિકના આઠમાસ તે એક એક કલ્પ મળી નવકલ્પ). સદુપદેશ કરનાર વિહારક થાય છે, તો તું તપ જપ આદિ કરેલાં કે નથી કરેલાં, કરવાની શક્તિ છે કે અશક્તિ, આયુ સ્થિર છે કે નહિ તે હંમેશાં હૃદયથી વિચારી સાધ્ય પ્રતિ પ્રયત્ન કર અને તું મોક્ષમાં હોઈ તત્ત્વવેત્તાઓને વશ ટે. સદ્વિચારી નિર્મળ મનુષ્યો ધારણ કરે છે પણ પ્રીતિ સાથ પ્રકારે-કરવા કરાવવા અનુમોદવા-જો મધુ પ્રકારે ન કરવાથી મધુ

આત્મશુદ્ધિ થાય છે ને તે શુદ્ધિ સર્વરીતે-મુખ્યરીતે સામાન્યરીતે યતિ માટે છે અને ગૌણરીતે શ્રાવકોમાટે છે. યોગમાં પહેલો મનોયોગ છે મન એ સર્વેમાં મુખ્ય કારણ છે-મનનો સંવર કરવાથી તે બધા હેતુ-મિથ્યાત્વાદિ ચારેનો સંવર થાય છે ને તે જ આખરે મોક્ષ અપાવે છે. તેનો સંવર ન થાય તો તંદુલમત્સ્ય પેઠે નિકૃષ્ટ ગતિ થાય છે તે માટે રત્નચંદ્ર ટીકાકાર ગ્રંથકારના બીજા ગ્રંથ નામે ઉપદેશ રત્નાકરના બીજા તટના ત્રીજા અંશની નવમી ગાથા જોઈ જવા કહે છે. અસંવર કરવાથી પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ નરકનું નિમિત્તભૂત થયો પણ પછી તુરત સંવરમાં લીન થતાં તેણે મુક્તિ સિદ્ધ કરી, તેની કથા ઋષિમંડલ-વૃત્તિમાંથી ટીકાકારે આપી છે, મનની અપ્રવૃત્તિથી સરવાનું નથી, મનને ધર્મધ્યાન અને શુક્લ-ધ્યાનમાં પ્રવર્ત્તમાન કરનારા અમારા વદનને યોગ્ય છે, કારણ કે તેઓ આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનથી-મનના કુવિકલ્પોથી દૂર રહે છે અને સુધ્યાનમાં લેપાયેલા રહે છે; તે જ પ્રમાણે વચનની અપ્રવૃત્તિ-મૌન રાખવાથી સરવાનું નથી, જેની વચનમાં સમિતિ છે-નિરવદ્ય જેનું વચન છે તે, તેમ જ મૌન રાખવામાં વચનની ગુપ્તિ-સાચવે છે તેની સ્તુતિ અમે કરીએ છીએ કારણ કે સાવદ્ય બોલનાર વસુરાજ (કે જેની કથા યોગ-શાસ્ત્રની વૃત્તિ અનુસાર રત્નચંદ્ર ટીકાકાર આપે છે) આદિ ઘોર નરકમાં ગયા. દુષ્ટ વચનથી આ ભવમાં વેર બંધાય, ને પરભવમાં ખરાબ ગતિ મળે,-અગ્નિના દાઝેલા ઉગે-વૃદ્ધિ પામે, પણ દુષ્ટ વચનથી બળેલામાં પ્રેમાંકુર ફુટતો નથી. મહાવીરપ્રભુએ દીક્ષાકાળથી કેવલજ્ઞાન થતાં સુધી મૌન-વચનગુપ્તિ આચરી. કાયાનો સંવર જ્ઞાતાધર્મકથાંગમાં આપેલ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે કાચબાની પેઠે રાખ. કાયાની અપ્રવૃત્તિ-હલનચલનનો અભાવ રાખવાથી નહિ સરે; એમ તો ઝાડ, થાંભલા, દ્વીન્દ્રિય જીવ આદિ તેમ રાખે છે તેથી તેનું કલ્યાણ નથી. જેની શિવહેતુ માટે જ શરીર-ક્રિયા છે તેવા યતિઓની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. હવે પાંચે ઇન્દ્રિયનો સંવર કહે છે. સાંભળવામાં, સુંઘવામાં, જોવામાં, ચાખવામાં, સ્પર્શ કરવામાં માત્ર સંયમ રાખવાથી ન સરે, પણ ઇષ્ટ અનિષ્ટ સાંભળતાં, સુંઘતાં, જોતાં, ચાખતાં, સ્પર્શતાં, રાગ દ્વેષ જેને ન થાય ત્યારે તે ખરો યતિ. ઇષ્ટ રસને, ઇષ્ટ સ્પર્શને તજે તો તપનું ફલ મળે, મૂત્રાશય-પુરૂષચિહ્ન ને સ્ત્રીચિહ્નના સ્થૂલ સંયમથી બ્રહ્મચર્ય સધાતું નથી, તેમાં મનપૂર્વક સંયમ હોય તો જ બ્રહ્મચર્યનું ફળ મળે. વિષયેંદ્રિયના સયોગનો અભાવ માત્ર રાખવાથી સંયતિ ન થવાય પણ રાગ દ્વેષવાળા મનોયોગના અભાવથી સંયતિ થવાય ને તેને અમારા વંદન છે.

(અનિત્યાદિ બાર વા બત્રીસ) ભાવનાને ભજતા આત્માઓએ કહેલા આ પ્રકાશ કહેલા સંયમ-ગુણોના ઉદ્યાનમાં હમેશાં રમે છે, તેઓ ભવસાગરને તરી ગયેલા છે અને તેમને આચાર્ય નમસ્કાર છે। એવી મંગલ શરૂઆત કરીને પછી યતિઓને બોધ આપે છે કે—"સાધુવેશ માત્ર રાખ્યે મોક્ષ નહિ મળે. સાધુવેશમાં નિદ્રાદિ પ્રમાદ કરીને સ્વાધ્યાય ન કરે, સમિતિ ને ગુપ્તિ ન ધારે, દેહપ્રેમથી બાહ્ય ને અંતરંગ તપ કરે નહિ, અલ્પપ્રમાણ પણ લોભાદિ ધ્યાન કરે, પરીષહ ને ઉપસર્ગ સહે નહિ, (અઢાર હજાર) શીલાંગનો ધારક થા નહિ, તો ભવસાગર કદિ પણ તરી શકીશ નહિ. શુદ્ધ ચારિત્રવગર વેષધારણ કરી લોકપૂજા વાંછી લોકોપાસેથી વસ્ત્ર, પાન, ઔષધિ, ઉપકરણ, પુસ્તક આદિ મેળવવાં એ તો ઉચિત થઈ આત્મવંચના કરવા ઉપરાંત લોકોને છેતરવાનું છે—એમ જણાવું છું. આજીવિકાની કે શ્રી પુત્રાદિને નિર્વાહ કરવાની ચિંતા નથી, રાજનીતિ નથી, પવિત્ર શાસ્ત્ર પાસે છે ને તે વાંચિત પણ હોય, છતાં વસ્ત્રાદિનો પરિગ્રહ ભૂખ રાખે, ને પ્રમાદવશ થઈ ચારિત્ર ન સેવે એમાં મોહનું સામ્રાજ્ય યા અધિક દુરવગતિમાં જવાનું છે એ બે કારણ પૈકી એક હોય એમ લાગે છે; તું તારશે—તારી શકશે એમ ધારી ભોળા લોકો તારો આશ્રય લે તેને તું શો લાભ કરી શકીશ? ઉલટો તેને છેતરી પાપબંધ કરે છે, તેનો કરજદાર થાય છે, અને તે દેવામાંથી કદિ મુક્ત થઇ શકીશ નહિ. આમ છતાં લોકોત્તરરૂપથી સ્તુતિ, વંદન આદિની ઇચ્છા રાખે એ કેટલું ભયરૂપ? લોકોપાસેથી વસ્ત્રાદિની ભક્તિ સમજાવે કે ને તે રીતે પરિગ્રહ સેવે તે સર્વ મોહરૂપ છે—ભવવૃદ્ધિ કરાવે છે. સંયમની લોભથી—આત્મસન્મુખતાથી મોક્ષ મેળવીશ. જો તપશ્ચર્યા, ધ્યાન, પરીષહ આદિ સત્ત્વથી ન સાધી શકાય તો અનિત્યાદિ ભાવના, સમિતિ ને ગુપ્તિ મનથી સાધી શકાય છે તો તેને પ્રમાદ તજી ધારણ કર. મનને કુવિકલ્પથી દૂર રાખી અંકુશમાં રાખી તેની શુદ્ધિ કર, મત્સરને તજી દે. અનાદિ સંસારથી મુક્ત ન થા તેમજ તેથી વિપરીતથી નાયુક્ત ન થા. ગૃહસ્થોપર મમત્વબુદ્ધિ ન રાખ, સાવદ્ય કાર્ય નહિ કરવાની લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું ચુસ્ત પાલન કર, મન વચન ને કાયાથી શુદ્ધસાધ્ય રહે તેથી સાધુનો વેશ શોભશે, નહિતો તું વેશવિડંબક છે."

અધિકાર ચૌદમો મિથ્યાત્વાદિનિરોધ સંબંધી છે. કર્મબંધના જે હેતુ–મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદ છે—તેનો સંવર કરવાથી

તે સાંપડે તો તેને માનવા, અન્યને તજવા-તેમાં દૃષ્ટિમોહ ન જોઇએ. આટલું કહી ગ્રંથકાર પોતાના સમયની સાધુસ્થિતિથી દુઃખિત થઈ બોલી ઉઠે છે કેઃ-"શ્રી વીર (પ્રભુ)! પૂર્વે તેં (સુધર્મા આદિ)ને મુક્તિપથના પ્રવર્તક તરીકે સ્થાપ્યા હતા. તેઓ (સુધર્માઆદિની પટ્ટ-પરંપરાએ આવેલા સુવિહિતઆચાર્યોથી જુદા પડી સ્વાભિમાનની પુષ્ટિ અર્થે પોતાના નામે મતપ્રવર્તક થઈ) આ કલિયુગમાં તારા વગર-તારી ગેરહાજરીમાં તારા શાસનમાં ઘણી સંખ્યામાં લુંટારા થયા, તેઓ યતિનું નામ ધારણ કરીને સ્વલ્પ બુદ્ધિવાળા જનોની પુણ્યલક્ષ્મી ચોરી લે છે. અહીં અમારે શો પોકાર કરવો? કારણ કે જ્યાં અરાજકતા-રાજાનો અભાવ હોય ત્યાં કોટવાળ શું ચોરો નથી થતા? (થાય છે.)"

આવી સ્થિતિમાં દૃષ્ટિરાગ-દૃષ્ટિમોહ રાખતાં અયોગ્ય એવા કુગુરુ કુધર્મ અને કુદેવનું સેવન થતાં અહિત સધાય છે-તે કદિ સન્માર્ગ-મોક્ષની દિશા બતાવી શકતા નથી. આ માટે કુલ, જાતિ, મા બાપ, મહાજન, વિદ્યા, સગાં, કુલગુરુ કે ધનથી દોરાઈ ન જવું ઘટે. તત્ત્વ આપી બોધિદાન કરી શુદ્ધ ધર્મમાં યોજે તે સાચાં માબાપ, સગાં કે ગુરુ. આ અને અન્ય ભવમાં સંપત્તિ આપનારાં દાક્ષિણ્ય-અનુકૂલ થવાનુ માનસ, શરમ, ગુરુદેવપૂજા, પિતા (માતા, મોટાભાઈ, કાકા) આદિની ભક્તિ, સુકૃત-પુણ્ય પ્રત્યે અભિલાષા, પરોપકાર, વ્યવહાર શુદ્ધિ છે, ને વિપત્તિ આપનારાં વીતરાગની અભક્તિ, સાધુઓની અવજ્ઞા, શ્રાદ્ધ કે યતિનાં દિનકૃત્યોમાં ઔચિત્યનો અભાવ, અધર્મીઓનો સંગ, પિતા આદિ વૃદ્ધો પ્રત્યે ઉપેક્ષા અને બીજાઓને (ખોટાં તોલાં, ખોટાં માપ, ખોટા દસ્તાવેજ આદિથી) છેતરવું એ છે. માટે ભક્તિથી જિન-પૂજા, સુગુરુપાસે ધર્મશ્રવણ, (૧૮ પાપસ્થાન, ૧૫ કર્માદાનથી) વિરતિ-વિરામ, અર્થવાળાં કે નિરર્થક હેતુએ પાપ કરવાથી અલગપણું થાય તો જ સુખ છે, નહિ તો દુઃખ છે. ગુરુના યોગે તેમનો પ્રમાદરહિત લાભ લેવો. દેવગુરુધર્મ પ્રત્યે અંતરંગ પ્રીતિ વગરનું જીવન પેટભરાઓનું છે. દ્રવ્યનો વ્યય દેવકાર્યે ને સંઘકાર્યેમાં ન થાય તો તે દ્રવ્ય મેળવવામાં થતાં પાપથી બચવામાં સંસારીને આધાર રહેતો નથી.

પોતાના સમયના યતિઓ-સાધુઓની સામાન્યરીતે વિષમ-વિપરીત સ્થિતિ જોઇને ગ્રંથકાર તેમને બોધ દેવા બીજા અધિકારો કરતાં વધુ વિસ્તારવાળો ૫૭ શ્લોકનો તેરમો અધિકાર આલેખે છે તેમાં તે પ્રથમ મહાપવિત્ર અને સાચા મુનિઓ કે જેઓ ઇન્દ્રિયવિષયમાં અનાસક્ત, કષાયોથી અવ્યાપ્ત, રાગદ્વેષથી મુક્ત, કલુષભાવને-પાપને પ્રશાંત રાખનાર, સમતાથી સુખોનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરનાર છે અને

નામમાં છે, અને મનોજય હોય તો પછી એ સર્વ નિષ્ફળ છે. મન સાધ્યું તેણે સર્વ સાધ્યું–મુક્તિ પણ સાધી. મનોનિગ્રહ–મનની સમાધિના ઉપાય—(૧) સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રાભ્યાસ)ના યોગ એટલે આંબિલ આદિ તપથી યોગવહન–વારંવાર સ્વાધ્યાય કરવો, (૨) પ્રતિક્રમણ પ્રત્યાખ્યાનાદિ આદિની ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ (૩) અનિત્યતાદિ બાર ભાવના, અને (૪) મન નામે મનવચનકાયાના યોગોની શુભ અશુભ પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો ઉપયોગ–ચિંતન છે, તેમાં ભાવનાનું મુખ્યત્વ છે કારણ કે તેથી દુર્ધ્યાન થતું નથી. (શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં જણાવે છે કે સામ્ય–સમભાવ–સમતા નિર્મમત્વવડે કરી થાય છે અને તે નિર્મમત્વ માટે અનિત્યતા આદિ બાર ભાવનાનો આશ્રય કરવો.)

મનને દમવું તે મનોનિગ્રહ અને સંસારપરથી મન ઉઠી જવું તે વૈરાગ્ય. સંસારની વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, તેને અને આત્માને તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, છતાં તેવો સંબંધ આસક્તિથી કરી બેસો–માનવો એ યોગ્ય નથી. આ દેહ પણ ક્ષણિક છે પરંતુ દરેક દેહધારીને અવશ્ય છે ને છે, એટલે આસક્તિથી વિશેષ કર્મબંધ કરીને અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનવાળા જન્મમરણના ફેરામાં પડી જવું તેથી અંતિમ ધ્યેય તે મોક્ષ સાધી ન જ શકાય. જનમનરંજન કરવા કરતાં આત્મરંજન કરવું, મદ–અહંકાર છોડી મળેલી સામગ્રી અને સાધનોનો સદુપયોગ કરી અપ્રમત્તપણે ધર્મોદ્યમથી દુઃખનો અંત લાવવો, યોગ્ય છે. આમ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપી વૈરાગ્ય વિષય ગ્રંથકાર દશમા અધિકારમાં કહે છે.

અગ્યારમા અધિકારમાં વૈરાગ્યથી સંસાર પ્રત્યે વિરાગભાવ લાવી ધર્મમાં ઉદ્યમ રાખવો ઘટે, માટે તે ધર્મ—ધર્મશુદ્ધિ ગ્રંથકાર સમજાવે છે તેમાં પ્રમાદને તથા કપટને સ્થાન નથી. ધર્મ એટલે શુભ–પુણ્યકાર્ય–દાનાદિ કરીને, ચિત્તિકલા–આકુલતા, ગુણીપ્રત્યે મત્સર, કદાગ્રહ, ક્રોધ, અનુતાપ–દાનાદિ કર્યા પછી તે બદલ સંતાપ, દંભ–કપટ, અવિધિ–અનાચાર, ગૌરવ–ગૌરવનો ભાવ, પ્રમાદ–અનુપયોગ, માન, કુગુરુ, કુસંગ, આત્મશ્લાઘાની ઇચ્છા–આ સર્વે, મલીન કરે છે, માટે શુદ્ધ ધર્મમાં આ મલીનતાઓ ન જોઇએ. આત્મશ્લાઘા બદલે પરગુણપ્રમોદ, સ્વદોષ નિન્દા, પ્રકટ નહિ પણ ગુપ્તદાનાદિ, ભાવ અને ઉપયોગ સહિત આવશ્યકાદિ ધર્મક્રિયાઓ થાય તો તે ધર્મશુદ્ધિ છે.

હવે બારમા અધિકારમાં ધર્મ એટલે દર્શન પર આવી તેમાં કહેલ ઉપાદેય એવા શુદ્ધ દેવ, ગુરુ ને ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ ગ્રંથકાર જણાવે છે તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ સદ્ગુરુ છે કે જે આત્મહિત દર્શાવે. કુગુરુ તો પોતે ડૂબે ને બીજાને ડૂબાડે, માટે સતની પરીક્ષા કરી સદ્ગુરુ શોધી

એ રીતે શુદ્ધિ કરવી, ચેતન અને અચેતન પદાર્થો પરનું મમત્વ છોડવું,–આસક્તિ તજવી કે જેથી સામ્ય–સમતા પ્રકટે. જન્મ મરણુ એ સસારમાં થયાં જ કરે છે, તેમાંથી કોઈ પણુ પ્રાણી સિદ્ધ થયા પહેલાં છટકી શકે તેમ નથી; માટે કોઈ વસ્તુ પર આસક્તિ ન રાખતાં—ક્રોધાદિ કષાય ન સેવતાં, સર્વપર સમાન ભાવ રખાય તો જ અધ્યાત્મ–ભૂમિકા પર અવાય. પછી કોઇના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ શોક ન થાય, કોઈપર રાગદ્વેષ ન થાય, અને મન શાંતરસમાં રમણુ કરે.

ચેતનપદાર્થોમાં માતા પિતા, સગાં સ્ત્રી, નોકર ચાકર, ગુરુ, મિત્ર, ઢોર વગેરેનો, અને અચેતન પદાર્થોમાં ધન, જમીન, મકાન, પુસ્તક–શાસ્ત્ર, પાત્ર, વસ્ત્ર આદિનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ સાથેનો સંબંધ આત્માસહિત મન અને ઇંદ્રિયોવાળા આપણા દેહને રહે છે, આ પદાર્થો પૈકી ખાસ કરી સ્ત્રી, અપત્ય–સંતાન, ધન અને દેહ એ મુખ્ય ચારને અવલંબી તે દરેકપરની મમતાનો ત્યાગ કરવાના ઉપદેશ રૂપે ચાર–બીજાથી પાંચમા અધિકારો ગ્રંથકારે રચ્યા છે. છઠ્ઠામાં વિષયસેવનનો અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા માટે, સાતમા અધિકારમાં કષાયનો ત્યાગ કરવા માટે બોધ આપ્યો છે.

આ બધું સમજાવનાર કોણુ? શાસ્ત્ર અને ગુરુ. શાસ્ત્રાભ્યાસનો અધિકાર આઠમો છે. શાસ્ત્ર એ પવિત્ર વસ્તુ છે, તેના રહસ્યને પામવા ખૂબ ઉંડો અભ્યાસ કરવા સાથે તેની ઉત્તમ છાપ મનપટ પર પડે–તેમાંથી ભાવનાના અંકુરો ફુટે અને ચરિત્રમાં–અનુષ્ઠાનમાં તેનો ઉપદેશ મૂકાય તો જ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા છે. પત્થર જેવા કે પ્રમાદી મન પર તેની અસર નથી, વાગ્વિલાસરૂપે શાસ્ત્રને ઉચ્ચારી જવામાં; પોતાની પૂજા માટે કે લોકરંજનાર્થે, વાદીઓને જીતવામાં કે ખ્યાતિ મેળવવામાં શાસ્ત્રવેત્તાનો પાઠ ભજવાય તેથી આત્મહિત નથી. તેવાને તો 'અમે અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ્ઞો, પરલોકહિતકાર્યમાં જડ એવા ઉદરંભરી–પેટભરા કહીએ છીએ' એમ ગ્રંથકાર કહે છે. શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં ચાર ગતિનાં દુઃખો બતાવી તે વાંચ્યાં છતાં વિષયોનું સેવન ને કષાય કેમ રહેવાં ઘટે?–મનોનિગ્રહ માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ છે, માટે મનોનિગ્રહ કરવો ઘટે–તે અર્થે નવમો અધિકાર કહ્યો છે. કુવિકલ્પ તજી સદ્‌વિકલ્પ કરવાથી અસદ્‌ગતિ થતી નથી. સારીમાઠી ગતિ મનના સારામાઠા વિકલ્પ પર છે. યમ, નિયમ, દાનાદિ ધર્મો, જાપ પવનાદિકની સાધના—એ સર્વ મનોજય માટે છે, અને જો મનોજય ન થાય તો એ સર્વ

અધ્યાત્મની અધિકતા લાવવા માટે આ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ છે—તેનો આદ્ય શાન્તરસભાવના છે. શૃંગારાદિ નવરસમાં પ્રધાનભૂત રસ શાંત રસ છે. શ્રીમુનિસુંદરસૂરિના શબ્દોમાં 'વૈરાગ્ય, સદાચારશીલતા, તત્ત્વજ્ઞાન, શીલવ્રતપરિશીલન, પરમેશ્વરના અનુગ્રહાદિ નિમિત્ત, શમ વિષય અધ્યાત્મશાસ્ત્રચિંતનાદિ અનુષ્ઠાન, મુક્તિ-સ્મૃતિ-નિર્વેદ-ધૃતિ આદિ વ્યભિચારી ભુંમાપ્રસાદરૂપ શમ સ્થાયીભાવ સર્વતઃથી પ્રાપ્ત તે શાન્ત રસ.

કર્તા મુનિસુંદરસૂરિનાં સ્તોત્રો જોઈશું તો તેમાં તેમનું હૃદય આરસી જેવું સ્વચ્છ અને પુષ્પ જેવું કોમલ દેખાય છે. તેમ એક સ્તોત્રમાંથી કાવ્ય ઉપર આપી છે. તેમનું આધ્યાત્મિક હૃદય પોતાના સમયની વિષમ સ્થિતિ જોતાં મેઠથી બોલે અને તે સ્વાભાવિક છે.

વિષમતા દૂર કરી સમતા મેળવવી એ આ આખા ગ્રંથનું કેન્દ્રબિંદુ છે; તેથી પહેલા અને છેલ્લા સમતા વિષે જ ભાર દઈ કથન કર્યું છે. અધ્યાત્મ શું અને તેને આરંભ ક્યાંથી થઈ શકે તથા વિષમતા તે ન ઝરૂખતાં સમતા આવે અધ્યાત્મ-પ્રગતિ થાય એમ સ્વીકારી ગ્રંથકાર પ્રથમ, સમતા માટે ભાવનારૂપ ઔષધી બતાવે છે. સમતા એટલે કોઈપણ મિત્ર કે શત્રુ, પોતાનો કે પારકો, ન ગણતાં મનને ક્ષમારહિત અને વિષયોને વિષયમાં અનાસક્ત રાખવી તે. તે સ્થિતિ માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, માધ્યસ્થ ભાવના—જેનું સ્વરૂપ હરિભદ્રસૂરિએ ષોડશ ષોડશકમાં* બતાવ્યું છે, અને હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં કહ્યું છે તેમાંથી શ્લોકો આપવાથી તે ભાવના-ઓનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ક્રોધ, લોભ, માન ને માયા-કપટ એ ચાર કષાય—સંસારવૃદ્ધિ કરનાર કહ્યા છે તેથી રહિત મનને કરવું-મનની

* મહાન્ આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ ષોડશ ષોડશકમાં કહે છે કે 'ધર્મતત્ત્વનાં-ધર્મસિદ્ધિનાં પાંચ લિંગ: ૧ ઔદાર્ય ૨ દાક્ષિણ્ય ૩ પાપજુગુપ્સા ૪ નિર્મલબોધ અને ૫ પ્રાયઃ લોકપ્રિયત્વ. ધર્મતત્ત્વનામાં પ્રાપ્તિકારી નામે વિધ્યજુગુપ્સા, ગુરુવિનય, ધર્મશ્રવણમાં આસક્તિ અને ધર્મશાસ્ત્રની ક્રોધની આર ન હોય, પણ તેમાં ધર્મરૂપથી અનુકૂલતા પ્રમાણે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા—એ ચાર ગુણો હોય છે. આપ ધર્મસિદ્ધિરૂપના ચારોમાં ઉદારતા આદિ ચિહ્નો ચાર ગુણોથી લયે ઉપજયા, વૈરાગ્ય, વિધિપૂર્વક ઉચિત દાન અને વિશુદ્ધ શીલવૃત્તિ અને જ્ઞાનયોગના ક્રમપૂર્વી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ધેતુભાવે સિદ્ધ થાય છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં તે ચાર ભાવના સંબંધી કહે છે તે નીચે જોઈ લેવું

એક પછી ક્રમાનુસાર લખાયા છે—જોડાયા છે અને તે ગ્રંથ તૈયાર થયા પછી ઉપદેશરત્નાકર રચાયો છે કારણ કે બીજા સ્ત્રીમમત્વ–મોચનાધિકારનો બીજો चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्रमांसा શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૨૦૨માં, ચોથા ધનમમત્વમોચનાધિકારનો બીજો यानिद्विषामप्युपकारकाणि શ્લોક અને પાંચમો क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૨૦૪માં અને તેનો ચોથો कुत्स्यकवारा धनसाधनो न શ્લોક ઉ.ર. પત્ર ૧૩૩ માં, પાંચમા દેહમમત્વમોચનાધિકારના શ્લોક ૪,૫ને ૯ ઉ. ર. પત્ર ૨૦૩માં, અષ્ટમ શાસ્ત્રગુણાધિકારનો ૧૪મો प्रसमीलमिमवेष्ट શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૧૪૯માં, અગીઆરમા ધર્મશુદ્ધ્યુપદેશાધિકારનો બીજો शैथिल्यमात्सर्यकदाग्रहक्रुधो શ્લોક ઉ. ર. પત્ર ૧૬૧માં ગ્રંથકારે 'अस्माभिरप्युक्तं, तथा चाध्यात्मकल्पद्रुमेऽप्यगीष्महि, अवोचाम च तथाऽध्यात्मकल्पद्रुमेऽपि' એટલે 'અમે પણ કહ્યું હતું કે, તથા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં અમે ગાયું હતું,—બોલ્યા હતા' એમ જણાવીને અવતાર્યાં છે એટલું જ નહિં પણ ઉ. ર. ના પત્ર ૨૦૪માં બે શ્લોકનાં અવતરણ આપી એ પણ જણાવી દીધું છે કે 'इत्यादिविस्तरोऽध्यात्मकल्पद्रुमाज्ज्ञेयः।—ઇત્યાદિ વિસ્તાર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાથી જાણવો.' આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ સંપૂર્ણ તૈયાર કર્યા પછી જ ઉપદેશરત્નાકરમાં તેનો આધાર આપી વધુ વિસ્તાર માટે તે ગ્રંથમાં જોઈ લેવા ગ્રંથકાર જણાવી શક્યા છે.

ગ્રંથકાર તાર્કિક–તર્કવિદ્યામાં નિષ્ણાત હોવા છતાં તેના સર્વે અધિકારોમાં મૂકેલા શ્લોકો એક પછી એક ઉત્તરોત્તર શૃંખલાબદ્ધ શ્રેણીમાં મૂકાયા નથી લાગતા, અને કેટલેક સ્થાને પુનરુક્તિ આવ્યાં કરે છે, એ વાત સત્ય છે. આનું કારણ એ લાગે છે કે મનના સ્વતઃ ઉદ્‌ગારો નીકળે ત્યાં તર્ક કે પુનરુક્તિ તરફ લક્ષ રહેતું નથી. મૂળ અધિકારનો વિષય પ્રધાનપણે લક્ષમાં રહે છે, એટલે બધા અધિકારના વિષયો એક બીજા સાથે ઘણા સંલગ્ન હોવાની વાત ગૌણપણે લક્ષમાં હોય છે, ને પછી કવિ પોતે હૃદયોર્મિઓનો આવિર્ભાવ કરે છે.

પહેલો ને છેલ્લો—બન્ને અધિકાર સમતા પર જ છે—એ સૂચવે છે કે અધ્યાત્મનું મૂળ સમતા–સામ્યભાવ છે તેથી શાંતિ છે; તે સમતાને પ્રાપ્ત કરવા સ્ત્રી, સંતાન, ધન, દેહ ઉપરનું મમત્વ ત્યાગી, વિષય પ્રમાદને પરિહરી, કષાયનો નિગ્રહ કરી, શાસ્ત્રાભ્યાસથી મનોનિગ્રહ સાધી વૈરાગ્ય, ધર્મશુદ્ધિ, દેવાદિતત્વશુદ્ધિથી મિથ્યાત્વને છોડી સંવર આદરી શુભવૃત્તિ રાખીએ, તો જ સમતાની શુદ્ધભૂમિકા થાય છે,—તો જ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. સમતા આવ્યે અધ્યાત્મના ક્રમે ચડીને પરમપદની સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે.

પાધરીમાં હતી. 'પ્રભુ સત શાંતિ કરો સુખવાસ, સંઘને પ્રાપતિ પુરવર પાસ, દોલિસ મુનિઆ દિ ઉમ ભક્તિ, પહેલી પાયું ... સ્તુતિ' સ્તવનરૂપની આ મૂળવતી પદ્યકૃતિ આના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

ગ્રન્થ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ.

આ ગ્રંથ સોળ અધિકારનો સંકલિત ગ્રંથ છે, પૃથક્ પૃથક્ વિષયપર જુદે જુદે સમયે રચેલા શ્લોકોને એકઠા સાથે ગોઠવી કરેલો ગ્રંથ નથી. એ સોળ અધિકારો ગ્રંથકારે ગ્રંથનો આરંભ કરતાં પ્રથમાધિકારે શ્લોક ૧૨૪માં સ્પષ્ટ સૂચિત કર્યા છે—

“હે મોક્ષાર્થી-મુમુક્ષુ! તું સમતાવિષે તલ્લીન ચિત્તવાળો થા, સ્ત્રી, સંતાન, ધન, દેહ ઉપરથી મમતા મૂકી દે, વિષયો અને કષાયોને તાબે ન થા, શાસ્ત્રના ગુણોથી ચિત્તને વશ કર—આશ્રવથી દોરાયથી ચિત્તને રોક, વૈરાગ્યવડે શુદ્ધ ધર્મ આચર, દેવ આદિ અર્થાત્ દેવગુરુ ધર્મનો અનુસાર, નિશ્ચિંતપણો, સંવરવાન, શુભ વૃત્તિવાળો થા—એ પ્રમાણે સમતાના રહસ્યને ભજ.”

આ પરથી સમતા, સ્ત્રીમમતાત્યાગ, અપત્યમમતાત્યાગ, ધનમમતાત્યાગ, દેહમમતાત્યાગ, વિષય ને પ્રમાદનો ત્યાગ, કષાયનિગ્રહ, શાસ્ત્ર ગુણો અને ચિત્તદમન, વૈરાગ્ય, ધર્મશુદ્ધિ, દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ, યતિશિક્ષા, મિથ્યાત્વાદિનો સંવર, શુભવૃત્તિ ને સામ્યસર્વસ્વ એમ સોળ અધિકાર પાડ્યા છે અને તે દરેકનું શ્લોકબદ્ધ વર્ણન-વિવેચન કરી બોધ આપ્યો છે.

શ્રી મોતીચંદભાઈ કહે છે કે “મને એમ લાગે છે કે સૂરિ મહારાજે ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા પછી જીવનના ઉત્તરના વખતમાં પોતાના આત્માર્થે સારુ આ ગ્રંથરત્ન બહાર પાડ્યું છે, અને આ ગ્રન્થના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરણા થઈ હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કકડે કકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે” (બીજી આવૃત્તિ પ્રસ્તાવના પૃ ૧૧૫-૧૨)—આમાં જે અનુમાન કર્યું છે તે જ બરાબર નથી તેથી કવિત નિર્ણય અમુક જણાવી કરે છે.—ઉપદેશરત્નાકર પછી આ ગ્રંથની રચના થઈ નથી—ઉલટું તેની પહેલાં થઈ છે, વળી ઉપદેશરત્નાકર એક સરખી રીતેથી જણાવી એક વિષયને એક છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે, તેમ આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં નથી એમ નથી. આ ગ્રંથના સોળ અધિકાર

રાજપટ્ટ-પરંપરાએ જામ સતો આવ્યો ને તેના મંત્રીઓ ઉક્ત આણંદ ને અબજી[1] હતા કે જે વિજયસેનસૂરિની આજ્ઞામાં રહેનારા સાચા શ્રાવક હતા. તેમણે પડધરીમાં જૈન પ્રાસાદ કરાવવા મુહુર્ત્ત જોવરાવી સં. ૧૬૬૧ માગશિર વદિ બીજ બુધવારે ખાત-મુહૂર્ત્ત કર્યું—પાયો નાંખ્યો. (૯) ઉંડા પાયા વાળો, અને થંભો, કોરણી, પૂતલીઓ, અને શિખર વાળો મોટો પ્રાસાદ થયો તેમાં આણંદ મંત્રીના પુત્ર જીવરાજે[1] અને મેઘરાજે ઘણી મહેનત લીધી. (૧૦)

સુવિહિત સાધુઓ આવ્યા, મોટા મંડપો કીધા, આવેલા સંઘોને ઉતારા દીધા. ભોજનાદિ સમારંભ થયા વગેરે વગેરે. ભણશાલી આણંદની પત્ની ચાંપાના નામે મુનિસુવ્રત જિનની મોટી પ્રતિમા ભરાવી. સં. ૧૬૬૪ (વેદ રસ ઋતુ ચંદ્રમા) માઘ શુદિ ૧૦ શનિવારે બ્રહ્મ યોગે રોહિણી મીન લગ્ને પ્રથમ પહોરે બિંબનો પ્રવેશ કર્યો. (૧૪) રથ યાત્રા નીકળી. ભણશાલી આણંદના નામથી કરાવેલી શાંતિ જિનની પ્રતિમા, ભણશાલી અબજીની ગૃહિણી નવરંગદેના નામથી કરાવેલી મુનિસુવ્રત જિનની પ્રતિમા, રાજવાહનમાં લઈ ફેરવીને બંનેને દેહરામાં પધરાવી. ઉક્ત જીવરાજ અને મેઘરાજ તેમ જ શવરાજ—એ કુલદીપક પુત્રોએ નવાનગરમાં આદીશ્વરનો પ્રાસાદ ઘણું દ્રવ્ય ખરચી કરાવ્યો. (૩૦) તપગચ્છાચાર્ય વિજયસેનસૂરિના સમયમાં અકબર સુલતાનનો રંજક વાચક શાંતિચંદ્રના શિષ્ય રતનચંદ-રત્નચંદ્ર (કે જેઓ તે પ્રાસાદમાં બિંબ પ્રવેશ કર્યો તે વખતે હાજર હોવા જોઈએ) સુકવિ કહે છે કે ઋષભ અને શાંતિ જિનેંદ્રને ભવિકો! વંદન કરો, (૩૧) આ પછી ગદ્યમાં જણાવેલું છે કે 'નવાનગરમાં ઇંદ્ર લીલો વિજય ભૂષણ પ્રાસાદ ૪૨ ગજ ઉંચો અને ૨૧ ગજ પહોળો ને ૪૫ ગજ લાંબો છે.' (આમાં જામની વંશપરંપરાથી મંત્રીપદ વંશપરંપરાનું કરનાર જૈન શ્રાવકોનું ટુંક વર્ણન આવે છે. આ રીતે બીજાં દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસ ફેરવશું તો ત્યાં પણ મંત્રી તરીકે જૈન શ્રાવકોએ અગ્રભાગ લીધેલો જણાશે.) ઉક્ત વિજયસેનસૂરિના મેરૂવિજય નામના શિષ્યે એક 'શાંતિજિન-પાર્શ્વજિનો સ્તવન' ૧૫ કડીનું રચ્યું છે તેમાંથી જણાય છે કે શાંતિનાથ સાથે પાર્શ્વજિનની પણ પ્રતિમા

---

૧ હીરવિજયસૂરિના નવાનગરમાંના બે શ્રાવકોનાં નામ કવિ ઋષભદાસ પોતાના સં. ૧૬૮૫ના હીરવિજયસૂરિના રાસમાં આપે છે કે "અબજી ભણસાલી જીવરાજ, નવાનગરમાં તેહની લાજ"—પૃ. ૨૮૩. તે સૂરિ સં. ૧૬૫૧માં સ્વર્ગસ્થ થતાં તેની પાટે આવેલા વિજયસેનસૂરિના તે બંને આજ્ઞાવર્તી શિષ્યો થયા.

ઋદ્ધિવંત. તપ ગચ્છના શ્રી વિજયસેનસૂરિની આજ્ઞાથી ઉપર પ્રમાણે તે ઉદાર આવ્યો હતા. (કડી ૧ થી ૫) કચ્છની ભદ્રેશ્વર નગરીમાં જામ રાવલ રાજાનો મંત્રી પેથો હતો. એક દિન સ્વપ્નમાં દેવ આવી દ્વારકા દેશ સ્થાપવાનું કહેતા તે રાજાએ સં. ૧૫૯૬ના શ્રાવણ સુદિ આઠમ ને રવિવારે સારે દિને નવાનગર વસાવ્યું (૬) [1]જામ રાવલની પાટે જામ વિભો આવ્યો. મંત્રી પેથાને બે સ્ત્રી નામે પ્રેમબાઈ અને હીરાં હતી. પ્રેમબાઈથી બે પુત્રરત્ન નામે ચાંદ્ર અને જગમાલ થયા ને તે બંને વિશ્વ આનંદકારી હતા. અને ધર્મધુરંધર થયા હતા— તેમણે પડધરી નગર વસાવી તેમાં શ્રાવક લોકોને વસાવ્યા. તેમનું ગોત્ર ભણશાળી હતું. ચાંદ્રને અહિવાદે અને જગમાલને હાંસીબાઈ નામની પત્ની હતી. અહિવાદેએ ભણશાલી આણંદ અને અમરજી એ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. (૮)

---

૧ જામ રાવલ—કચ્છમાંથી ચાર હજારની ફોજ લઈ ઇ. સ. ૧૫૩૫-૩૬ તથા ૧૫૩૯માં સોરઠ ઉપર સ્વારી કરી દેદ તથા વાઢેલો પાસેથી ખોડીઆ તથા આમરણ પરગણાં, જેઠવાઓ પાસેથી નામની બંદર, ને વાઘેલો પાસેથી ખંભાળીઆ પરગણું છતી લઈ ઇ. સ. ૧૫૪૦માં નવાનગર વસાવ્યું. તેણે એક જમીનનું નામ તેના વંશમાં ચેરે થયો તે મજકુર હીરા તાલો જામી દ્વારકા—હાલાર થયું. (કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ પૃ. ૪૫૩, કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૭) પછી તેનો પુત્ર જામ વિભોજી ગાદીપર ઇ. સ. ૧૫૬૨માં બેઠો ને ૧૫૬૯માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર શત્રુશલ્ય—સતરસાલ—સતો જામ—સતાજી પોતાના પિતાની પાટે બેઠો. સન ૧૫૭૩માં અકબરે ગુજરાત સર કર્યું તેના સુલતાન મુઝફ્ફરે આવી સતાજીની સહાય માગી. અકબરના ખાન આઝમ મિરઝાએ ચઢાઈ કરી—ઈ. ૧૫૯૧-૨માં ગોંડળ પાસે ભૂચર મોરીમાં યુદ્ધ થયું. (આ યુદ્ધ માટે જુઓ 'સાહિત્ય' ૧૯૩૩ ફેબ્રુ. અંક ૨ પૃ. ૬૪) સતાજીને નમવું પડ્યું. સોરઠ અકબરના તાબામાં આવ્યું જહાંગીર વખતે બાદશાહે મુલ્ક લઈ જામ સતોજી સને ૧૬૦૮માં (સં. ૧૬૬૫માં) મરણ પામ્યો. ઉક્ત આઝમ મિરઝા—આઝમખાન સાથે જામ સતાની લડાઈ સંબંધી જુઓ ભદ્રબાહુ કૃત હીરવિજયસૂરિ રાસ. પૃ. ૧૭૪ આ શત્રુશલ્યના રાજકવિ શ્રીકંઠ મુનશીએ નામ, સંગીત ધર્મનો ગ્રંથ નામે રસકૌમુદી (વાં. પ્ર. ન. ૩૦૩ સને ૧૮૮૮-૮૯) રચ્યો છે તેમાં તે રાજાએ સુલતાને કરવી યુદ્ધ કરી હતી એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (જુઓ જૈનયુગ વૉ. ૧૨ પૃ. ૨૦૨)

સાગર પક્ષના મુક્તિસાગરની સં. ૧૬૮૧ ની ઉપયોગી ઐતિહાસિક હકીકત જણાવી છે. (પ્રશસ્તિસંગ્રહમાં સંગ્રહકારે લહિઆની પ્રશસ્તિ પર જ ભાર મૂકી તેજ આપી છે, જ્યારે મૂળ ગ્રંથ કેનો રચેલો, તેની પ્રત કેટલાં પત્રોની–એ આવશ્યક વિગતો સંબંધી એક અક્ષર નથી જણાવ્યો, એ તે સંગ્રહની મોટી ત્રૂટી છે.) મારા જૈ. સા. સં. ઇતિહાસના પારા ૮૮૦માં આ કુમતાહિવિષજાંગુલિને સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે સં. ૧૬૭૯માં રચેલ જણાવેલ છે તે સંવત બરાબર નથી. સં. ૧૬૭૮માં સુરતમાં સંગ્રામસૂર કથા રચેલી તેનો ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો છે પદ્મપ્રભસૂરિ કૃત ભુવનદીપક ઉપર રત્નચંદ્ર કૃત બાલાવબોધ (પી. ૨ નં. ૩૧૦ પૃ. ૧૨૮)ની પ્રત બતાવી છે તેના કર્ત્તા રત્નચંદ્ર માંડવ્યપુર ગચ્છના દેવ (દેવાનંદ) આચાર્યના શિષ્ય અને ૧૦૮ પ્રકરણના કર્ત્તા મહાકવિ પંડિત રત્નચંદ્ર છે કે જેણે નંદિતાઢ્ય છંદસૂત્ર પર ટીકા (પી. ૩ પૃ. ૨૨૪) રચી–એટલે આ રત્નચંદ્રથી ભિન્ન છે. આ'રત્નચંદ્રની રઘુવંશ અને નૈષધીય પરની ટીકાઓની તારીખો–સને ૧૬૧૨ અને ૧૬૨૭ વચ્ચે' એ નામનો પી. કે. ગોડેએ લખેલો અંગ્રેજી ટૂંકો લેખ જુઓ ઍનલ્સ ભાં. ઓ. રી. ઇ. વૉ. ૧૩ પૃ. ૯૪.

આપણા આ રત્નચંદ્રે સંસ્કૃતમાં પદ્ય ને ગદ્ય લખ્યું ને ગૂજરાતીમાં ગદ્ય લખ્યું, તો પછી તેણે ગૂજરાતીમાં પદ્ય પણ લખ્યું હોવું જોઈએ, પણ તેની પદ્યકૃતિ ગૂજરાતીમાં એકે જોવામાં આવી નહોતી, અને તેથી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના મારા પુસ્તકમાં ગૂ૦ કવિ તરીકે નોંધાયેલ નથી. હમણાં સુભાગ્યે તેમનું રચેલું એક ઐતિહાસિક ગૂ૦ કાવ્ય નામે 'પડધરી પ્રાસાદ બિંબ–પઇસારાધિકાર સ્તવન' ૩૧ કડીનું શ્રી જિનવિજયજીએ પૂરા પાડેલ ચૈત્ય પરિપાટી–સંગ્રહમાંથી મળી આવ્યું. હું પડધરીમાં સં. ૧૯૯૬ના કાર્ત્તિક માસમાં એક સ્વજનના લગ્નમાં ગયો હતો ત્યારે તેના ગઢમાં એક ભવ્ય મનોહર મંદિરનો અખંડ અવશેષ બારણાં–બંધ જોવામાં આવતાં તેની કોરણી માંડણી ચિહ્નોપરથી તે એક જૈન મંદિર હોવું જોઈએ એમ મને ચોક્કસ લાગ્યું, પણ તેનાં દ્વાર ઉઘડાવી જોતાં મૂર્ત્તિ કે શિલાલેખ નહોતો એટલે નિરાશ થયો—હવે આ મંદિર સંબંધી ઉક્ત સ્તવન માહિતી આપે છે એ જાણી વધુ આનંદ થાય છે.

તેનો સાર એ છે કેઃ—'આદિ જિન પ્રમુખ ૨૪ જિન, અને તેમના ૧૪૫૨ ગણધર, તથા સરસ્વતી દેવીને પ્રણમી કયાં બે ગામોમાં આદિ જિન અને શાંતિ જિનના પ્રાસાદ થયા અને તે બે ગામોની ઉત્પત્તિ, કયા ગામથી આવીને કયા રાજાના પ્રધાનોએ તે પ્રાસાદ કરાવ્યા તેનાં નામ

તરીકે ઓળખાવેલ છે, તેથી તે બાલાવબોધ પણ પ્રદ્યુમ્નચરિત પહેલાં રચાયો જણાય છે. આ ચરિત સં. ૧૯૭૪માં શ્રી બી. જૈન મહાજનની મદદથી પં. મહેન્દ્રવિજયથી સંશોધિત થઈને બહાર પડી ગયું છે, અને તેની 'સં. ૧૬૮૦ વર્ષે માર્ગશિર્ષ વદિ ૧૪ બુધે લિખિતં સ્તમ્ભતીર્થે' હસ્તપ્રતનો ઉલ્લેખ વેબરના કેટલોગના નં. ૧૬૮૮માં કરેલો છે તથા બીજી હસ્તપ્રત પત્ર ૨૨૫ની નં. ૬૩૪ શ્રીજિન-પુણ્યાનંદમંદિરમાં છે.

તેમાં પ્રધાનપણે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું વર્ણન છે. સ્થળે સ્થળે સૌરાષ્ટ્ર આદિ દેશોનું, દ્વારિકા નગરીનું, ગિરિનાર પર્વત આદિ વગેરેનું વર્ણન આવે છે. રુક્મિણી-સત્યભામા વગેરે કૃષ્ણપત્નીઓના કલહનું આલેખન, ક્યાંક પ્રવાસ-યાત્રાદિનું, ક્યાંક યુદ્ધાદિનું, ક્યાંક વસન્ત-મદન-રતિ-વિચિત્ર જલક્રીડાનું વર્ણન છે, ક્યાંક જ્યાં આવવામાં શકુનો, અપશકુનો ને તેનાં ફલ બતાવ્યાં છે. આમ કવિએ આ ગ્રંથમાં વિવિધ, વિચિત્ર અને ચમત્કારિક એવું સર્વ રચીને રચેલું શ્રી પ્રદ્યુમ્નનું સાત્વિક ચિત્ર ચિત્રકારના પાર્થિવ ચિત્ર જેવું ચિતરેલું છે. (બીજું પ્રદ્યુમ્નચરિત મહાકાવ્ય ૧૮ સર્ગનું તપાગચ્છના હેમસોમ સૂરિના શિષ્યે સં. ૧૬૮૧ આશ્વિન ૫દ ૫ સુરતબંદરે-ગુરુવારે સર્વાંગે રચેલું મળે છે પીટ. ૬ નં. ૬ પૃ. ૨૬૩) (૧૧) સમ્યક્ત્વ-સપ્તતિ-સપ્તતિકા એ પ્રા. મૂળ પ્રાકૃતમાં છે ને તે પર વૃત્તિ સંઘતિલક સૂરિએ સં. ૧૪૨૨ માં રચી છે તેના પર પોતે કરેલા ગુજરાતી બાલાવબોધનું નામ સમ્યક્ત્વપ્રકાશ આપ્યું છે. તેની સં. ૧૭૦૬ ની સુરત બંદરમાં જ લખેલી ૧૭૨ પત્રની પ્રત પાટણપુરના સંઘના ભંડારમાં છે. તેની બીજી પ્રતો માટે જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જરકવિઓ' ભાગ ૨ પૃ. ૧૬૬૫ (૧૨) સમવસરણસ્તવ પર પણ બાલાવબોધ રચ્યો. (આ ક્યાં ઉપલબ્ધ છે તે જણાયું નથી) (૧૩) હિતોપદેશ—આ વેરેનો ઉલ્લેખ ક્વચિત્ તેની આમ અપેક્ષી અધ્યાત્મકલ્પલતા નામની ટીકાને અંતે કર્યો છે આ પોતે રચેલ આ હિતોપદેશનું બીજું નામ કુમતાહિવિષજાંગુલિ કે જેમાં ધર્મસાગરગણિના મંતવ્યો-મતનું બરાબર ખંડન સંસ્કૃતમાં કરેલું છે; તેની હસ્તપ્રત લીંબડી ભંડારમાં નં. ૨૨૦૬ની ૫૨૮ શ્લોક સંખ્યાની ૨૫ પત્રની છે કે જેની રચનાની સાલ તેના સૂચીપત્રમાં તેમજ જૈન ગ્રન્થાવલીના પૃ. ૨૫૮ માં સં. ૧૬૭૭ આપેલી છે, કદાચ તે સંવત લખ્યા-સંવત હોય. પ્રશસ્તિસંગ્રહમાં નં. ૨૬૦ પૃ. ૨૯૦માં ઉલ્લેખિત હિતોપદેશ આ ગ્રંથ જ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે તેની અંતે

એ પત્ર પછી અપૂર્ણ છે અને જેમાં જણાવ્યું છે કે श्री शान्तिचन्द्र वाचक सुगुरोश्चरणारविन्दमभिनम्य । शिष्यकृते रघुकाव्ये कुर्वेहं विवरणं किंचित् ॥. પ્રથમનાં બે જૈન, અને છેલ્લાં બે જૈનેતર, મહાકવિઓનાં રચેલાં કાવ્યો છે. આ પૈકી ઉપરનાં પાંચ સ્તવનો પરની વૃત્તિ તથા ઉપરના ચાર ગ્રંથો પૈકી કૃપારસકોશપર વૃત્તિ અને રઘુવંશ કાવ્ય પરની સંપૂર્ણ વૃત્તિ ઉપલબ્ધ હોય એમ જાણવામાં નથી. પ્રસ્તુત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પરની વૃત્તિની બે પ્રતો (૧) ગ્રં. ૨૪૫૪ પત્ર ૬૨ પંક્તિ ૧૫ લ. સં. ૧૬૮૩ ની તથા બીજી પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે (કિલ્હૉર્ને રીપોર્ટ સને ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૧ નં. ૩૬૧ લ. સ. ૧૬૮૩; સને ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૧૦૭૩) તથા પત્ર ૬૨ ની નં. ૫૩૮ વીજાપુર જ્ઞાન ભંડારમાં છે. નૈષધમહાકાવ્યની વિવૃત્તિ અથવા શ્રીહર્ષકાવ્ય વિવૃત્તિ—सं. १७१३ माग० शु. ५ वासा ग्रामे पं. कनकविजय शिष्य पद्मविजयेन लि० पं. कान्हजीगणि शिष्य कनकविजय शिष्य हर्षविजय शिष्य प्रीतिविजयपठनार्थं । એ લખ્યાસવત વાળી ૨૮૫ પત્રની પ્રત દોશીવાડા વીજાપુરમાંના વિમલગચ્છ ભંડારના દાબડા બીજામાં મેં જોઈ છે અને તે કાવ્યના સર્ગ ૧૧, ૨૦ થી ૨૨ ની ટીકાની સં. ૧૬૬૮ માં લખાયેલી પ્રત ભાં. ઇ. માં સને ૧૮૮૪-૮૪ના નં. ૩૬૯ ની છે. આ ટીકામાં પણ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ટીકામાં દરેક અધિકાર અંતે આપે છે તેમ પોતાના ગુરુનું નામ તે પ્રતના પત્ર ૨૩૧ માં બતાવ્યું છે કે:— श्री शान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिंधु,-लब्धप्रतिष्ठविबुधोत्तमरत्नचन्द्रः । श्री नैषधीय चरिते कुरुतेस्म टीकां, विंशः समाप्तिमितवानिह सर्ग एषः ॥ આની સહોદરા અથવા લઘુભગિની તરીકે રઘુવંશ ટીકાને પોતે તે ટીકામાં જણાવેલ છે:—

श्री शान्तिचन्द्रवरवाचकदुग्धसिन्धु,-लब्धप्रतिष्ठविबुधोत्तम रत्नचन्द्रः । काव्ये सहस्रकिरणोद्भववंशवृत्ते, शिष्यप्रबोधविधये कुरुते स्म टीकां ॥ १ ॥

तस्यां सदन्वयनिरूपणबंधुरायां संक्षिप्तशब्दगतवाच्यविचारणायां । श्री नैषधीय विवृतेश्च सहोदरायां मार्गोगमत् प्रथमतो प्रथितः सदर्थः ॥ २ ॥

ઉપરની સર્વ વૃત્તિઓ રચાઈ ગયા પછી (૧૦) પ્રદ્યુમ્ન ચરિત રચ્યું જણાય છે કારણ કે તે નવ વૃત્તિઓને બ્હેનો જણાવી તેમના નાનાભાઈ તરીકે તે ચરિતને કર્ત્તાએ ઓળખાવ્યું છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પરની વૃત્તિનો અને આ ચરિતનો પૂર્ણ કર્યાનો સવત, તિથિ, સ્થાન વગેરે એક જ એટલે સં. ૧૬૭૪ આશ્વિન શુકલ દશમી-વિજયાદશમી સુરત બદરે આપેલ છે, તે બંને એક કાલે સમાર્થિત કર્યા લાગે છે. તે ચરિતને તેના પ્રથમ સર્ગ અંતે તેમના બીજા ગ્રંથ નામે સમ્યકત્વસપ્તતિકા પ્રકરણ પરના (ગૂ૦) બાલાવબોધના ભ્રાતા

श्री अध्या
मनवि.
टी० वृत्ति

|| ४० ||

શ્રીપતિ ઋષિની બીજી શિષ્યપરંપરા એ છે કે શ્રીપતિના સુખાનંદ ઋષિ, તેના મહો૦ વિવેકહર્ષ, તેના જયાનંદ ઋષિ, તેના મલનંદ(?) ઋષિ, તેના રૂપાનંદ ઋષિ, તેના હેમાનંદ ઋષિ, કે જેના વાચનાર્થે લખાયેલી કલ્પસૂત્રના બાલાવબોધની પ્રત ભેઘાના ભંડારમાં છે.

૪ શિષ્યો—રત્નચન્દ્રના શિષ્ય માણિક્યચંદ્રે પણ કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર સં. વૃત્તિ રચેલ છે (પ્ર. ૪૮.)

ભેઘા સંઘ ભંડારમાં એક નંબરના દાબડામાં મુનિવિમલ શિષ્ય ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯માં શ્રીરોહિણી-સિરોહીમાં રચેલી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર વૃત્તિની ૫૨૮ પત્રની પ્રતિ છે તેના અંતે લેખક-પ્રશસ્તિ છે કે—'સં. ૧૭૨૦ પોષ સુ. ૧૪ શનૌ લિ૦ મહોપાધ્યાય શ્રી શાંતિચંદ્ર ગણિ મહોપાધ્યાય શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિ શિષ્ય પંડિત શ્રી મતિચંદ્ર ગણિ શિષ્ય વિનીતચંદ્રેણ લિખિતં શ્રી સોજપુરે(?)' આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે રત્નચંદ્રને મતિચંદ્ર નામના શિષ્ય હતા ને તે મતિચંદ્રના શિષ્યનું નામ વિનીતચંદ્ર હતું

૫ ગ્રંથો—તેમણે નવ વૃત્તિઓ સંસ્કૃતમાં બનાવી છે તેમાં પાંચ સ્તવનો પર પાંચ અને ચાર ગ્રંથો પર ચાર. તે પાંચ સ્તવનોનાં નામ (૧) ભક્તામરસ્તવ કે જે માનતુંગ સૂરિએ શ્રી ઋષભદેવ પર રચેલું (૨) કલ્યાણમંદિર સ્તવ કે જે સિદ્ધસેન દિવાકરે શ્રી પાર્શ્વનાથ પર રચેલું (૩) દેવા પ્રભો! સ્તવ-તપા ગચ્છના શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ શિષ્ય જયાનન્દ સૂરિએ રચેલું સાધારણજિનસ્તવ, કે જેની પ્રથમ પંક્તિ 'દેવાઃ પ્રભો યં વિધિવાત્મશુદ્ધ્યૈ(?)' છે તેના પ્રથમના બે શબ્દો પરથી દેવા પ્રભો સ્તવ નામ પડ્યું છે. આ સ્તોત્ર પ્ર. ર્ક. મા. ના જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભાગ ૧ પૃ ૫૭ માં પ્રકટ થયું છે) (૪) શ્રીમદ્ધર્મસ્તવ શ્લોક આઠનું(?) કે જે તપા ગચ્છના સોમપ્રભ સૂરિ કૃત છે ને જેની પ્રથમ પંક્તિ 'શ્રીમદ્ધર્મ ભવવન ... !' છે. (પ્રકટ પૃ ૫૩ જૈનસ્તોત્રસંદોહ ભાગ ૧) અને (૫) પાર્શ્વ-વીરસ્તવ કે જે તપા ગચ્છનાયક સોમસુંદર સૂરિ કૃત ૬૩ શ્લોકનું છે (પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભાગ ૧ પૃ ૧૧ ય. ગ્રં. ગ્ર.). હવે તે ચાર ગ્રંથોનાં નામ—(૧) કૃપારસ કોશ (કેપર જગદ્ગુરુ ... અકબર બાદશાહના સ્તુતિગાન રૂપે ગ્રંથકારના ગુરુ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે રચેલું ૧૨૮ શ્લોકનું કાવ્ય—શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત) (૨) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ (પ્રસ્તુત ગ્રંથ) (૩) નૈષધ મહાકાવ્ય (મહાકવિ શ્રીહર્ષે વિરચિત) અને (૪) રઘુવંશ મહાકાવ્ય (મહાકવિ કાલિદાસ કૃત) કે જેની અપૂર્ણ પ્રત ભાં. ઇ. માં સન ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૨ની ૩૨ પત્રની પ્રથમના ત્રણ સર્ગ અને ચોથા સર્ગના

ग्रन्थका-
रादि-
परिचय

टीकाकार
रत्नचन्द्रना
शिष्यो ने
ग्रन्थो

|| ४० ||

(પ્ર. સં. પૃ. ૧૪૭ નં. ૫૭૮), લાલચંદ, (જુઓ પત્ર ૩૬/૨ ટિપ્પણી નં. ૨) કે જેણે સં. ૧૬૪૮ આસો સુદિ ૫ બુધવારે મુનિ ધર્મચંદ્ર પઠનાર્થે લખેલી 'સમસ્મરણ'ની પત્રની પ્રતિ પાટણ ફોફલીયાવાડાના ભંડારમાં છે; તેજચંદ (જુઓ અગાઉ પૃ. ૩૯/૧) તથા હેમચંદ્ર કે જે છેલ્લા બનેએ રાયપસેણી સૂત્રની પત્ર ૪૬ ની પ્રત તથા કલ્પસૂત્રની ૯૩ પત્રની પ્રત ચિત્કોશમાં મૂકી કે જે હાલ અનુક્રમે બીજાપુરના ભંડારની પોથી ૨૩ અને ભાં. ઈ. માં છે.[1]

લાભચંદ્ર (જુઓ પૃ. ૩૬/૨ ટિપ્પણી નં. ૨ કે જેના શિષ્ય ગજચંદ્રે પં. હીરકલશના સં. ૧૬૨૬ માં રચેલ જોઈસસાર—જ્યોતિષસાર પ્રાકૃત ગ્રંથની પ્રત સ. ૧૬૯૫ આસો શુદિ ૪ મગલે અણેયાનામાં લખી કે જેની ૫૦ પ્રતની પ્રત કલકત્તા ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીમાં છે.

સકલચંદ્ર ઉ૦ ની બીજી શિષ્યપરંપરા સકલચંદ્ર–લક્ષ્મીચંદ્ર–પુણ્યચંદ્ર–વૃદ્ધિચંદ્ર–માનચંદ્ર શિષ્ય તેજચંદ્રે પુણ્યસાર રાસ સં. ૧૭૭૦ માં રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૫૯૮ ને ૩, ૧૦૯૧)

ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મીરુચિના વિવેકકુશલ અને વિમલકુશલ કે જે પૈકી વિમલકુશલના વિનયકુશલ (જૈ. ગૂ. ક. ૩ પૃ. ૭૪૮), જ્યારે વિવેકકુશલના કીર્તિકુશલ અને ઉદયરુચિ. કીર્તિકુશલના જ્ઞાનકુશલ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૧૭૪); ઉદયરુચિના પુણ્યરુચિ ને હર્ષરુચિ તે પૈકી પુણ્યરુચિના આણંદરુચિ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૩૫૪) અને હર્ષરુચિના વિદ્યારુચિ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૧૫૯). આ વિદ્યારુચિના લબ્ધિરુચિ (જૈ. ગૂ. ક. ૨, ૧૫૦ ને ૩, ૧૧૯૯)—એ પ્રમાણે લક્ષ્મીરુચિની શિષ્યપરંપરા છે.

હવે શ્રીપતિ ઋષિની શિષ્યપરંપરા જોઈએ–શ્રીપતિના જગા ઋષિ છ વિગયના તજનાર ને લોંકાગચ્છથી વ્યાપ્ત સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિબોધનાર થયા; જગા ઋષિના સીહવિમલ કે જેમણે હીરવિજય સૂરિના થયેલા પ્રસિદ્ધ શ્રાવક થાનસિંહને તે પહેલાં બોધ આપી અજૈનમાંથી જૈન કર્યો હતો, ને સીહવિમલના દેવવિમલ ગણિ કે જેમણે સસ્કૃતમાં હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય સટીક રચ્યું કે જે પરથી પ્રસિદ્ધ શ્રાવક કવિ ઋષભદાસે ગૂ. માં સં. ૧૬૮૫ માં હીરવિજય સૂરિ રાસ રચ્યો. આ સંસ્કૃત મહાકાવ્યને ઉપર જણાવેલ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ટીકા રચનરા ધનવિજય ગણિએ શોધ્યું હતું (જૈ. સા. સં. ઇતિહાસ પારા ૮૮૨). ઋષિ ગણપતના વરાવેલાની ખબર નથી.

---

૧ श्री शांतिचंद्रवाचकवरांतिपत्तेजचंद्र विबुधेन । गणिहेमचद्रसजुषा चित्कोषेऽसौ प्रतिर्मुमुचे ॥ —શ્રી કાપડીઆ સંપાદિત કેટલૉગ ૨, પૃ. ૮૯.

આ વૃત્તિની મધ્યકાલીન પ્રશસ્તિ પછી તેના સં. ૧૬૬૦ના સંશોધન પ્રયત્નાદિથી જે વાક્ય છે તે પરથી જણાય છે કે સં. ૧૬૬૦ પહેલાં શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

આ વૃત્તિ, કૃપારસકોશ (પત્ર ૭ નં. ૧૩૪ જૈનાનંદ સુરત) ઉપરાંત ઉ૦ શાંતિચંદ્રે ધર્મિમતપરિહાર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત શ્રી હીરવિજય સૂરિના રાજ્યમાં (પ્ર. કાં. વડોદરા નં. ૪૨૮ તથા ૧૬ પત્રની પ્રત સ્વોપજ્ઞાભ્યાસ ૫૩૫ લ. સં. ૧૬૫૫ નં. ૨૦૭) અને ઋષભજિનસ્તવનરાસ (પત્ર ૬ ની પ્રત લ. સં. ૧૬૮૧ ને ૮૮૭ હંસ. વડોદરા, ને બીજી દા. ૩૬ નં. ૧૬ લીંબડીભંડાર વૉ. પાટણ) રચેલ છે. મને લાગે છે કે આ છેલ્લી જણાવેલી કૃતિ ઉ૦ શાંતિચંદ્રની અધ્યક્ષતામાં લખાયેલી લાગે છે, આવી રીતે તેના શિષ્ય-અપરનામ ટીકાકાર રત્નચંદ્ર ગણિએ પોતાની કૃતિઓ પૈકી એક આજ પણ બનાવી છે તો તે જ તે હોવી જોઈએ.

૩ ગુરુ પરંપરા—તપા ગચ્છના હેમવિમલ સૂરિ પાસે ઋષિ હાના, ઋષિ શ્રીપતિ, ઋષિ ગણપતિ વગેરેએ પોતાનો લોંકા ગચ્છ તજી દીક્ષા લીધી,[1] ત્યારે હાનાનું નામ સહજકુશલ રાખ્યું અને તેને ગુણવિધાન સૂરિના શિષ્ય કુશલમાણિક્ય પાસે શિષ્ય તરીકે રાખ્યા. તે સહજકુશલે સિદ્ધાંત-હુંડી રચી જેમાં જિનપ્રતિમાની પૂજા કરવા માટે આગમાદિનાં અનેક પ્રમાણો આપ્યાં છે. તેના એક શિષ્ય સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય થયા કે જેમણે પ્રસિદ્ધ સત્તરભેદી પૂજા ગુજરાતી પદ્યમાં રાગ રાગણીમાં રચી (જૈ. ગૂ. ક. ૨ પૃ ૨૧૦) અને બીજા એક શિષ્ય હર્ષઋષિ પણ હતા. સકલચંદ્ર ઉ૦ ના બે શિષ્ય સૂરચંદ્ર ઉ૦ ને શાંતિચંદ્ર ઉ૦, તેમાં સૂરચંદ્રના ભાનુચંદ્ર ઉ૦ (તે માટે જુઓ સિંધી જૈન ગ્રંથમાળામાં નં. ૧૫ નો મેં સંપાદિત કરેલ અમારી પ્રસ્તાવનાવાળો સંસ્કૃત ગદ્ય ભાનુચંદ્ર ચરિત) ને ભાનુચંદ્રના શિષ્ય તે ચરિત રચનાર સિદ્ધિચંદ્ર તથા બીજા શિષ્યો (કે જે સર્વ સંબંધી જુઓ ઉક્ત ચરિતની મારી પ્રસ્તાવના); શાંતિચંદ્રના શિષ્યો—આ રત્નચંદ્ર, અમરચંદ્ર (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૫૦૬), કે જેણે સં. ૧૬૬૬ ચૈત્ર સુદ સાતમે રાધનપુરમાં ક્રિયાકલાપ નામના ગ્રંથની પ્રતિ લખી છે કે જે છાણીના મુ૦ વિ૦ શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે

---

१ हेमविमलसूरि—× × ऋ० हाना ऋ० श्रीपति ऋ० गणपति प्रमुखा लुंपकमतमपास्य श्री हेमविमलसूरिपार्श्वे प्राप्तव्रत संविग्न चारित्रमार्गे प्रवृत्ताः।—धर्मसागरकृत तपगच्छ पट्टावलि.

અકબરના રાજ્યમાં કરી' એમ કહી 'આ ઉપાંગ ગંભીર હોવાથી મારી મંદમતિથી સંપ્રદાયના વ્યપાય-લોપથી ને પૂર્વ વૃત્તિની નિવૃત્તિથી આગમાદિથી વિરુદ્ધ જે કંઈ મારાથી લખાયું હોય તે વિદ્વાનોએ આલોચી મારાપર અનુગ્રહ રાખી સંશોધિત કરવું. સર્વ સાધુઓ પ્રસન્ન થાઓ, ખલપુરુષો મારાપર રુઠો નહિ. તે સર્વેને અનુક્રમે પ્રીતિથી અને ભીતિથી નમસ્કાર કરૂં છું.' એમ સવિશેષ જણાવ્યું છે,

શાંતિચંદ્રની આ વૃત્તિ રચાયા પછી તેનું સંશોધન, શ્રી વિજયસેનસૂરિ ગચ્છનાયક બન્યા ને વિજયદેવસૂરિ તેના પટ્ટયુવરાજ થયા ત્યારે, વિજયસેનસૂરિની આજ્ઞા પાળવામાં દક્ષ એવા ચાર નિપુણો આ વૃત્તિની શુદ્ધિ કરવા બેઠા થયા. (૧) વિમલહર્ષ ઉપાધ્યાય (૨) સોમવિજય ઉ૦ (૩) વાનર ઋષિના એક મુખ્યશિષ્ય આનંદવિજય ગણિ ને (૪) કલ્યાણવિજય મહોપાધ્યાયના એક મુખ્યશિષ્ય લાભવિજય ગણિ-એ ચારેએ દોષો નિવારી શિષ્યજનતાને દીધી એવી સલ્લક્ષ્મી જેવી આ વૃત્તિને સં. ૧૬૬૦માં પુષ્પેન્દુભૂવાસરે-પુષ્ય નક્ષત્રમાં બુધવારે-રાધ (વૈશાખ) માસે શુદ્ધ છઠ દિવસે રાજધન્યપુર (રાધનપુર)માં વિજયસેનસૂરિ પાસે રહી સમગ્ર શુદ્ધ કરી.

શાંતિચંદ્ર વાચકના અનેક શિષ્યો હતા તેમાં મણિસમાન તેજચંદ્ર બુધ-પંડિત ગુરુભક્ત હોઈ આ વૃત્તિને અનેકવાર લખી આપવામાં શુદ્ધિગણના આદિ વિધિમાં સહાય આપતા હતા. દૈવવશાત્ આ વૃત્તિના સૂત્રધાર (શ્રી શાંતિચંદ્રજી) ઇંદ્રના અતિથિ એટલે સ્વર્ગસ્થ થતાં તેના મંત્રિ તરીકેની પોતાની ઇચ્છા-વિશેષ જ (તેની પ્રવર્તનામાં) છે એ વ્યક્ત થયેલ લેવા માટે કૃપાળુ વિજયસેનસૂરિએ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્યોમાં બધા શિષ્યસમુદાયમાં મુખ્ય અને ગુરુકાર્ય કરવામાં અગ્રણી એવા પંડિત રત્નચંદ્રને પોતાને હાથે આ વૃત્તિને પ્રવર્ત્તાવવા માટે આપી, અને તે વખતે વિજયદેવસૂરિએ પણ તેને બહુએ સંમત કરી છે એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું. તે બન્ને સૂરિઓએ એમ જણાવ્યું કે 'તમે ભલા રત્નવણિક-ઝવેરી છો તો પ્રમેયરત્નોના ઇચ્છાવાળા તમો આ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની પ્રમેયરત્નમંજૂષા (પ્રમેયરત્નોની પેટી) નામની વૃત્તિને સંભાળો'. ઉક્ત રત્નચંદ્ર ગણિએ આ વૃત્તિના ઘણા આદર્શો લખ્યા-તેનો શિષ્ય ધનચંદ્ર લિપિકલાવિધિમાં જાગ્રત બુદ્ધિવાળો અને સૂત્રાર્થવિવેચનમાં ચતુર હોઈ તેણે આનો પ્રથમાદર્શ કર્યો.' આમ ૫૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિમાંથી અત્ર ઉપયોગી ભાગ લીધો છે. (આ વૃત્તિની હસ્તપ્રત ૩૮૭ પત્રની ભાં. ઇ. પૂના હસ્તકના સરકારી ગ્રંથસંગ્રહમાં નં. ૧૨૪૮ સને ૧૮૮૬-૯૨ની છે કે જેની પ્રશસ્તિ તેના સૂચિગ્રંથ ભાગ ૧ ના પૃ. ૨૨૩ પર છપાઈ છે.)

ધર્મસાગર નામના વાચકે તેમ જ વાનર ઋષિએ (વિજયવિમલે) તે રચવામાં સહાય આપી. તેમ જ તેનું સંશોધન પાટણમાં તપગચ્છના વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજયગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લબ્ધિસાગર (ધર્મસાગરના શિષ્ય) એ ચારે કર્યું અને પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી. આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગર વાચકે વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગરજી ખંડન-મંડનવાળા હોવાથી રચેલ તેમાં બીજાનું ખંડન ક્લેશજનક હોય તેથી યા તો સ્વપના ખોલીને કાઢવું તેનું સંશોધન ઉપરના વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય. રચના-મિતિ સં. ૧૬૩૯ દીવાળી દિન આપી છે જ્યારે હીરવિજયસૂરિ અકબર બાદશાહ પાસે ફત્તેપુર સીકી હતા ને આ પ્રશસ્તિમાં પણ જણાવ્યું છે કે અકબરે તેમને બોલાવ્યા અને તેમના ઉપદેશથી અમારિરૂપ કૃપાળો થયો ને તેણે 'અપ્પા ય દેહિન હોંતિ વરહ વચાંસિ, હવે ન ડામરતા ધર્મસિદ્ધિસ્તમ્ભાય ॥' —'પ્રાણીઓ વધ-મારવા યોગ્ય નથી' એવા વચન બોલતા એવા અકબરે સભામાં આમંત્રણ એવા (હીરસૂરિ ને અમર ચરોતર આપ્યું-અર્પણ કર્યું) ત્યારે સંશોધન પાટણમાં થયું છે. (રચના ફત્તેપુર સીકીમાં થઈ હોય ને સંશોધન પછી પાટણમાં પણ હોય અને પછી પ્રશસ્તિ રચાઈ હોય એ પણ સંભવિત છે.)

આ વૃત્તિની રચના પછી ધર્મસાગરજીની સામે તેમ જ તેના શિષ્યો સામે તેમના ખંડનાત્મક પુસ્તકોથી ખૂબ કોલાહલ થયો અને તેમણે પ્રકટ પણ કર્યું કે ઉક્ત વૃત્તિના રચનાર ધર્મસાગરજી હતા. ધર્મસાગરના રાસ (પ્રક્ર. તરફથી આત્માનંદ-પ્રકાશ પુ. ૨૯ પૃ ૫૬, ૬૨, ૧૨૭, ૧૯૫, ૨૨૪માં પ્રકટ)માં પણ જણાવ્યું છે કે તેમણે—

'જમ્બૂદ્વીપ પન્નત્તિ સૂત્ર, તેહની વૃત્તિ કરી પવિત્ર, કિરણાવલી કલ્પસૂત્રમાં અનુપ, પ્રવચનપરીક્ષા ક્રિયાપદ આપરૂપ. ૧૦૦

તત્ત્વતરંગિણી ગ્રંથ પ્રમુખ, જે વાંચતાં પામીજે સુખ; એહવા ગ્રંથ કર્યા અનેક, ક્રિયાપદ આપ્યુ વાટ વિવેક.' ૧૦૧

આથી હીરવિજયસૂરિએ તે વૃત્તિ પોતાની રચેલી તરીકે સ્વીકારી નહિ હોય, અને તેને સ્થાને નવી વૃત્તિ કરવાની શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને નિર્દેશ કર્યો હોય એ તદ્દન સંગત છે. ઉક્ત વૃત્તિ પહેલાં પ્રાચીન વૃત્તિ શ્રી મલયગિરિ આચાર્યની વિરચિત હતી. પણ તે 'કાલદોષાત્ વ્યવચ્છિન્ના'—'કાલ પ્રભાવથી વ્યવચ્છિન્ન—અપ્રાપ્ય વિચ્છિન્ન થઈ છે' તેથી શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયે હીરસૂરિના નિર્દેશથી પ્રારંભ કર્યો એમ પોતે આદિમાં જ જણાવ્યું છે. આ વૃત્તિની અંતની પ્રશસ્તિમાં પણ ગુરુજનનિદેશમાત્રેણ—'ગુરુજને કરેલા અનુગ્રહથી જ ષટ્પ્રસ્થિતિએ સં. ૧૬૫૧માં

સયમીઓ-જૈન સાધુઓનું પૂજા-વંદન નિવાર્યું હતું તે પ્રવર્ત્તાવ્યું હતું, મહા યવન-ઇસ્લામધર્મી સુરત બંદરના અધિપતિ-સૂબા કે ફોજદારથી વધાર્થ માટે જેમનાં અંગોને બાંધવામાં આવ્યાં હતાં,[1] (તેને છોડવવા રૂપી) ધર્મકૃત્યમાં બલવત્તર હતા.

રત્નચંદ્રે પોતાના દીક્ષાના અને વિદ્યાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર ઉ૦ ની ઓળખ આપતાં તેને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિના રચનાર તરીકે કહી તે વૃત્તિપરજ ખાસ ભાર મૂક્યો છે તેથી તે કૃતિ સંબધી કંઈક જોઈશું. સુભાગ્યે તેને બે ભાગોમાં શ્રી દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડે ગ્રંથાંક પર અને પ૪માં બહાર પાડી છે. આ વૃત્તિની પહેલાં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર સં. ૧૬૩૯માં શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામે રચાયેલી વૃત્તિ હતી, છતાં આ બીજી વૃત્તિ सम्प्रति विजयमानगच्छनायक परमगुरु श्रीहीरविजयसूरीश्वरनिर्देशेन (જુઓ તેનું બીજું પત્ર) રચાઈ, એટલે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શ્રી હીરવિજયસૂરિએ શામાટે આ બીજી વૃત્તિ રચવાનો નિર્દેશ કર્યો હશે?-આના ઉત્તરમાં મને જે સૂઝે છે તે નમ્રભાવે જણાવું છું. સં. ૧૬૩૯ની પ્રથમની વૃત્તિ હજીસુધી પ્રકટ થઈ નથી. (આની એક પ્રત રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી મુંબઈમાં ડા૦ ભાઉ દાજી સંગ્રહ નં. ૩૦૯માં ૪૫૫ પત્રસંખ્યાની છે તેની પ્રશસ્તિ પ્રો૦ વેલણકરે તે સંસ્થાના હસ્તગ્રંથસંગ્રહના કરેલા અને મુદ્રિત થયેલા સૂચીપત્રના નં. ૧૪૫૯માં આપવામાં આવી છે; બીજી પ્રત ૪૫ર પત્રની મુંબઈ સરકારના હસ્તગ્રંથ સંગ્રહ કે જે હાલ પૂનાના ભાં૦ રી૦ ઇન્સ્ટિટયુટના હસ્તક છે તેમાં ન. ૩૮ર સને ૧૮૭૯-૮૦ની છે કે જેની પ્રશસ્તિ તે સંગ્રહના પ્રો૦ કાપડીઆએ કરેલા ને મુદ્રિત થયેલા સૂચીપત્ર ભાગ ૧માં પૃ. ૨૨૦માં પણ છપાયેલી છે.) તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે તે હીરવિજયસૂરિએ સં. ૧૬૩૯ દિવાળીને દિને રચી અને તેમાં કલ્પ-કિરણાવલી પ્રમુખ બહુ શાસ્ત્રના રચનાર સિદ્ધાંતતર્કકાવ્યાદિ વાઙ્મયરૂપી સમુદ્રમાં મેરુરુપ, અને પરવાદીના ગર્વરૂપી પર્વતને છેદનાર એવા

---

૧ સુરતમાં થયેલી સાગર-વિજયની ચર્ચાને અંગે લખાયેલો પત્ર (વિજયતિલકસૂરિ-રાસ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૮માં) પ્રકટ થયો છે તેમાં જે જણાવેલું છે તે ચાલુ ભાષામાં મૂકીએ: 'અને જેણે અધર્મ કીધો હતો તેને શીખ લાગે (તે માટે) નવાબે ઉદયસિંઘ કીકાને ખાસડે મરાવી બંદીખાને ઘાલી' સવા મણની એક દંડી પહેરાવી ઘણા માનભ્રષ્ટ તેહને કીધા, સઘળે ગામે ઘણું ફજેત થયા.' આમા બતાવેલા ઉદયસિંઘ કીકાને બેડી નાખેલ હતી તેના સંબધી આ શાંતિચંદ્ર માટેનો ઉલ્લેખ લાગે છે.

અને સં. ૧૬૪૫ના કાર્તિક શુદિ ૧૧ દિને મેઘદૂત મહાકાવ્યની પ્રત પોતે અતે લખી હતી તેની અંતે પોતે પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્રનો ઐતિહાસિક પરિચય પણ સાથે સાથે જે આપેલ છે તે અત્ર નોંધવા યોગ્ય છે —

'संवत् १६४५ वर्षे कार्तिक सुदि ११ दिने लिखितं पातसाहि श्रीअकबर महाराजाधिराजप्रतिबोधक, श्रीहेमचन्द्रसूरिवत् [illegible] [illegible], पातसाहि अकबरो(ब्बु)पदत्त श्रीहीरविजयसूरि[illegible], [illegible] महोपाध्याय श्री ५ श्रीशान्तिचन्द्रगणि—चरणकमलोपासकशिष्येण पं० रत्नचन्द्रगणिना ।' (જુઓ પ્રશસ્તિસંગ્રહ પૃ ૧૪૯, ૧૫૫ ને ૧૫૮)— એટલે કે 'અકબર બાદશાહના જે પ્રતિબોધક હતા, તે બાદશાહ પાસેથી સાત ફરમાન મેળવી તે દ્વારા (૭ આખી) અમારિનો પડો હેમચંદ્રસૂરિ પેઠે અનેક દેશમાં જેણે વગડાવ્યો હતો, પુન: તે પેટીના ફરમાનથી સકલ દેશને [illegible] નામના કરથી મુક્ત જેણે કરાવ્યો હતો, અને જેને અકબરની [illegible] શ્રી હીરવિજયસૂરિએ ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું, ને જે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પરની વૃત્તિના રચનાર હતા તે મહોપાધ્યાય શાંતિચંદ્રના ચરણકમલની ઉપાસના કરવામાં રસ લેતા એવા પંડિત રત્નચંદ્ર ગણિએ આ મેઘદૂતમહાકાવ્યની પ્રતિ લખી.

વળી ઋષિદિનચર્યાની પ્રત પોતે સં. ૧૬૫૨માં દેવીઆસણ ગામમાં લખી છે તેમાં પણ પોતાના ઉક્ત ગુરુનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે કે:—संवत् १६५२ वर्षे मार्गशीर्ष वदि ७ तिथौ देवीआसणग्रामे [illegible] श्रीमदकब्बर राजाधिराज प्रतिबोधक [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], महोपाध्याय श्री ५ शांतिचन्द्रगणि शिष्य पंडित रत्नचन्द्रगणि[illegible] ॥

(પ્ર. સં. પૃ. ૧૬૫ નં. ૫૮૭)

આ પરથી ગુરુ શાંતિચંદ્રસંબંધી વિશેષમાં જણાય છે કે તેમણે મોગલોએ લીધેલાં સૂરત, સિદ્ધપુરના મઠોમાં જૈનમંદિરો અને ઉપાશ્રયો ફરવા સમારવા આદિ—લૌકિક કાર્ય કરી સમય તે માટે ફરમાન મેળવી શાસનોન્નતિ કરી હતી, કિંતુ ખરતર-ધર્માચાર્યોએ સુવિહિત

આ ઉપાધ્યાયે સુરતમાં ઠીક કાળ ગાળ્યો જણાય છે. સુરતના નિજામપુરામાં ઉપાધ્યાય નેમિસાગરે, જે 'હીરવિહાર' બંધાવવાનું મંડાણ કરાવ્યું અને તે તૈયાર થયે સં. ૧૬૭૩ પોષ વદિ ૫ ગુરુવારે પં. લાભસાગરે પ્રતિષ્ઠા કરીને 'હીરવિહાર' નામ સ્થાપ્યું તેમાં, આચાર્ય હીરવિજય અને વિજયસેન બંનેની પાદુકાની સ્થાપનાની પ્રતિષ્ઠા આ રત્નચંદ્ર ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૭૫ વૈશાખ શુદિ ૮ રવિવારે કરી.[1] વળી સૂર્યપુરમંડન નવફણા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા પણ તેમણે સં. ૧૬૭૮ કાર્તિક વદ ૫ ગુરુવારે સુરતમાં કરી તે નીચેના મને અન્ય તરફથી ત્રુટક મળેલા ને પછી ઠીકઠાક કરેલા લેખપરથી જણાય છે.—

'संवत् १६७८ वर्षे कार्तिक वद ५ गुरुवारे पुनर्वसु नक्षत्रे श्रीसुरत्रबंदरे पातसाहि सलीमशाहि विजयमानराज्ये......श्रातीय लघुशाखायां मठुआ भार्या फोदमदे सुत फुलशा भार्या......जिनशासनप्रभावक साधु थीनाथा भार्या गंगा सुत सा० सुरजी सा० माणिकजी पौत्र साहीदास प्रमुख कुटुंबे...... नवफणा-पार्श्वनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं सुविहिततपा......भट्टारक श्री ५ आणंदविमलसूरि-पट्टालंकार भट्टारक श्री ५ विजयदानसूरि-पट्टप्रभाकर पातसाहि-श्रीअकब्बरनरराय-प्रदत्त-षण्मासिकजीवाऽभय(दान) सकलदेश जीजीयाकरनिवारण (स्फुरन्मान) संलब्धमान श्रीशत्रुंजयादिकरणायसंसद......सद्यभावक श्री ५ हीरविजयसूरीश्वर-पट्टप्रभाकरसमान पातसाहिश्रीअकब्बरदत्तबहुमान साहिश्रीअकब्बरलब्धजयभट्टारक श्री ५ विजयसेनसूरीश्वर-पट्टोदयगिरि...... समान सूरि......पातसाहि श्रीसलीमशाहि दत्त......उपाध्याय श्री ५ रत्नचंद्रगणिभिः ॥'

---

૧ પારખી લાલા સુત ભલો, ગોવિંદ પરિખ સુજાણ, વિત્ત વાવે હર્ષે કરી, જિનવરની વહે આણ.
સાહ સોમજીનો સુત ભલો, શુભ નામે વસ્તુપાલ, હીર જેસિંગની પાદુકા, થાપના કુઈ સુવિશાલ.
સંવત સોલ પંચોતરે (૧૬૭૫), વૈશાખ માસ સુવિચાર, અષ્ટમી દિન ઉજ્જલ ભલો, શુભ વેલા રવિવાર.
વાચક માંહિ શિરોમણિ, રત્નચંદ ઉવઝાય, કરિઅ પ્રતિષ્ઠા અતિભલી સંઘ મનિ આણંદ થાય.
—હીરવિહાર સ્તવન. કડી ૨૩ થી ૨૬ 'સૂર્યપુર રાસમાળા' પૃ. ૯૫

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ति.

॥ ३५ ॥

આદરતી પોતે જ લખતા. તેમના હસ્તથી સં. ૧૬૭૪માં પૂર્ણ કરેલા પ્રદ્યુમ્નચરિત અને પ્રસ્તુત ટીકાની લખેલી પ્રતો મળે છે એટલું જ નહિ, પણ અત્યારસુધીની આ પ્રસ્તુત ટીકાની પોતાની લખેલી પ્રત પણ મળી છે કે એની લેખનપુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે—"संवत् षोडशाशीत्या वर्षे (१६८२) कार्त्तिकमास [illegible] त्रयोदशी दिने श्रीसाम्भवपुरवरे उपाध्याय श्रीरत्नचन्द्रगणिभिः लिखिता चिरं नन्दतु"

વિજયદેવસૂરિએ વિજયસિંહને ઉપાધ્યાયપદ પાટણમાં આપી ત્યાંથી અમદાવાદ થઈને ખંભાત સંઘના આગ્રહથી ત્યાં ચાતુર્માસ કરવા ખંભાત ગયાં પહેલું ચાતુર્માસ કર્યું સં. ૧૬૭૨. ત્યાં પુરુષોત્તમ ભણશાળીથી જિનદાસે ઉત્સવ કર્યો ને તેમાં તેરસો રૂપીઆ ખર્ચ્યા. ત્યાં તે સૂરિ સાથેના આચાર્ય ગુરુ વિજયસેનસૂરિની પાદુકા વાંદી પોતાની ત્યાં સુધી વિકૃતિ-નિયમ ન લેવાની બાધાથી મુક્ત થયા. આ વખતે રત્નચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ અને અન્ય સાધુઓને પંડિતપદ આપ્યું.[1] આ ચાતુર્માસ દરમ્યાન માંડવગઢથી જહાંગીર બાદશાહનું ત્યાં આવવા ફરમાન આવતાં ચાતુર્માસમાં વિહાર ન કરાય છતાં તે દરમ્યાન વિહાર કરી પોતે સં. ૧૬૭૩ના આશ્વિન શુદ ૧૩ ને દિને (તારીખ ૨-૧૦-૧૬૧૭) માંડવગઢ પહોંચ્યા. આ વખતે તેમની સાથે રત્નચંદ્ર ઉપાધ્યાય પણ હોવા જ જોઈએ, અને તે વાતને આ રીતે ટેકો મળે છે કે—

આ ગ્રંથની ટીકાના મંગલાચરણમાં કર્તાએ માંડવગઢના સુપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે અને વિજયદેવસૂરિનો આદેશ પ્રાપ્ત કરી આની રચના કરી છે એમ જણાવ્યું છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે વિજયદેવસૂરિને માંડવગઢમાં જહાંગીર બાદશાહે 'જહાંગીરી મહાતપા' એ બિરુદ સં. ૧૬૭૩ના અંતે આપ્યું ત્યારે તેમની સાથે આ ટીકાકાર હોય, તે વખતે જ આ વૃત્તિનો આરંભ કરી ત્યાંથી વિહાર કરી ગુજરાતમાં તે સૂરિ સાથે આવી ચોમાસું કરી આ રીતે આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરેલા તેને સં. ૧૬૭૪ વિજયાદશમીએ સમર્પિત કર્યો હોય.

---

१ पुरः प्रवेशोत्सवमपि सूरीन्द्रे श्री जिनदासकः । [illegible] ॥ ५६ ॥
तदा संघेन संयुक्ता [illegible] । विजयसेनसूरीन्द्र[illegible] ॥ ५७ ॥
उपाध्यायपदं श्रीमद् रत्नचन्द्राय सोऽददात् । पंडितत्वमन्येभ्यः साधुभ्यश्च ततोऽप्यदात् ॥ ५८ ॥
विकृतिनियमं पूर्वमपूर्णमिव सोऽमुचत् । [illegible] ॥ ५९ ॥ —विजयदेवसूरिमाहात्म्ये सर्ग ११

ग्रन्थकारादि-परिचय

टीकाकार रत्नचन्द्र उपाध्याय

કે "જેણે શ્રી દિલ્લી દેશમાં ફતેપુરમાં રહેલા પાતસાહ શ્રી અકબ્બરે શ્રી ગુરુદર્શનાર્થે બોલાવેલા ભટ્ટારક શ્રી ૫ શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરની સાથે વિહાર કર્યો હતો, સ્વયં બનાવેલા 'કૃપારસકોશ' ગ્રંથને સંભળાવી પાતસાહ શ્રી અકબ્બરને રંજિત કર્યાં હતો, તેની પાસે શ્રી હીરવિજય સૂરિના નામે જીજીયા કરના નિવારણનું ફરમાન તથા છ માસ સુધીના જીવોને અભયદાન આપનારૂં મોટું ફરમાન કરાવેલાં હતાં, શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રની પ્રમેયરત્નમંજૂષા નામની બૃહદ્‌વૃત્તિ રચી હતી, અને જેને પાતસાહ શ્રી અકબ્બરે 'ઉપાધ્યાય' પદ અપાવ્યું હતું, તે મહોપાધ્યાય ૫ શ્રી શાંતિચંદ્ર કે જે મહોપાધ્યાય શ્રી ૫ શ્રી શ્રી શ્રી સકલચંદ્ર ગણિના શિષ્ય હતા તેના શિષ્ય મુખ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિએ રચેલા, શ્રી ભક્તામરસ્તવ-શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તવ-શ્રી દેવાઃપ્રભોસ્તવ-શ્રીમદ્ ધર્મસ્તવ-ઋષભવીરસ્તવ-કૃપારસકોશ-અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ-શ્રી નૈષધમહાકાવ્ય-શ્રી રઘુવંશમહાકાવ્ય-એ સર્વપર વૃત્તિઓરૂપી નવ બહેનોના અનુજ ભ્રાતા શ્રી પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર મહાકાવ્યમાં......વર્ણન કરનારો સત્તરમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો."

આ પ્રદ્યુમ્નચરિતને તેના પ્રથમ સર્ગને અને નવમા સર્ગને અંતે ઉપરની નવ વૃત્તિઓ ઉપરાંત સમ્યક્ત્વસપ્તતિકાપ્રકરણ બાલાવબોધના પણ ભ્રાતા તરીકે જણાવેલ છે પણ તે ભાઈ નાનો કે મોટો એ કહેલ નથી; એ મોટો જ ગણાય.

પ્રસ્તુત ટીકાની અંતે ઉક્ત બાલાવબોધ, સમવસરણસ્તવપર બાલાવબોધ, હિતોપદેશ અને પ્રદ્યુમ્નચરિત એમ ચાર ભાઈઓ ગણાવેલ છે. હવે ઉક્ત બાલાવબોધની પ્રતને અંતે એમ જણાવેલું છે કે—

'रस-मुनि-रस-शशि वर्षे पोषे शुद्धे त्रयोदशी दिवसे । सूरतबंदिरमुख्ये परमार्हत संघश्रमणीदे ॥' (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩, પૃ. ૧૬૦૫)

એટલે 'સં. ૧૬૭૬ પોષ શુક્લ ૧૩ દિને સુરત બંદરમાં પરમાર્હત શ્રમણ સંઘ હતો ત્યારે'. હવે આ ઉક્ત બાલાવબોધનો રચના પૂર્ણ થયાનો સંવત્ ગણીએ તો સં. ૧૬૭૪માં પૂર્ણ થયેલા પ્રદ્યુમ્નચરિત અને પ્રસ્તુત ટીકાના અગ્રજન્મા ભાઈ તરીકે કેમ ગણાય?-તેનું સમાધાન બે રીતે થઈ શકે-એક તો બન્ને પૂર્ણ થયા તે દરમ્યાન ઉક્ત બાલાવબોધાદિ સાથે સાથે તૈયાર થતા હોય; બીજું ઉક્ત બાલાવબોધનો ઉક્ત સંવત્ તેના આદર્શ-લેખનનો ગણવામાં આવે તો પછી વાંધો રહેતો નથી. રત્નચંદ્ર ગણિ ગ્રંથકાર હતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ગ્રંથોના

यः सौभाग्यगुणेन स्मारयतितमां च श्रीजम्बूगुणयोगात् । जम्बूस्वामिनमुच्चैः जयतात् श्रीविजयदेवगुरुः ॥ ७ ॥
श्रीमानन्दविमलगुरुशिष्याः श्रीसहजकुशलविबुधवराः । सिद्धान्तहेमनिकषाः बभूवुरुद्दामगुणनिवहाः ॥ ८ ॥
तेषां सुशिष्यमुख्या वाचकवरसकलचन्द्रनामानः । येषां गिरं सुधामिव निपीय भव्याः प्रमोदन्ते ॥ ९ ॥
श्रीशान्तिचन्द्रा वरवाचकेन्द्राः बभूवुरन्यमतिवीरचन्द्राः । शिष्येषु मुख्या बहुषु मनीषास्तेषां गुरूणां गुणभाजनानाम् ॥ १० ॥
श्रीमज्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तेः वरवृत्तिरम्यसविचारः । श्रीमत्साहिअकब्बरभूपतिपर्षत्सु लब्धबहुमानाः ॥ ११ ॥
श्रीमज्जैनप्रवचनप्रभावनाकरणविधिविदुराः । आसन् विद्यादानैः शिष्याणां भूयसां च पूज्यतमाः ॥ १२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)
तेषां गुरूणां गुणसागराणां प्रसादलेशं समवाप्य चक्रे । अभ्यर्थितः शिष्यगणैर्विनीतैः कृतोद्यमं वाचकरत्नचन्द्रः ॥ १३ ॥
कृत्वा कृपां मयि बुधैः परिशोधनीयं संशोध्य चैतदनुप परिवाचनीयम् ।
अन्योपकारविषये च सुलेखनीयं शिष्यादिपाठनपरैः परिशीलनीयम् ॥ १४ ॥
युगमुनिरसशशिमिति (१६७४) वर्षे मासीपे विजयदशमिका दिवसे । वारे सितौ च विहिते वाचकवर रत्नचन्द्र इति चरितम् ॥ १५ ॥
त्रिसहस्राः पंचशती पुनरेकोनसप्ततिः श्लोकानाम् । इह सर्वाग्र वर्णाः षोडश चाधिकाः ग्रन्थाग्रम् ॥—३५६९ श्लोकाः ॥ १६ अथवाः
संवत् १६७४ वर्षे आश्विनमासे विजयदशमीदिवसे सुरतबन्दरे महोपाध्याय श्रीरत्नचन्द्रगणिभिः विरचितं प्रद्युम्नचरित्रं संपूर्णम् ॥

આમાં પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર અકબર બાદશાહના દરબારમાં બહુમાન મેળવનાર, શ્રી જૈનપ્રવચનની પ્રભાવના કરવાની વિધિમાં દક્ષ અને ઘણા શિષ્યોને વિદ્યા આપવાથી પૂજ્યતમ થયેલા હતા એમ જણાવ્યું છે. તદુપરાંત છેલ્લા ૨૦મા સર્ગ અંતે ગદ્યમાં એમ જણાવ્યું છે

બહેનો સાથે રમતી શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમપરની અધ્યાત્મકલ્પલતા નામની વૃત્તિ વિદ્વાનોના હાથથી ગૃહિત થઈને બહુસંતાનપરંપરાવાળી ચિરકાલસુધી જય પામો.”

આ પ્રશસ્તિની પહેલાં ગદ્યમાં ઇતિશ્રી લખી છે તેમાંથી વિશેષ એ જણાય છે કે પોતાના ગુરુ શાંતિચંદ્ર તે દીક્ષાગુરુ ઉપરાંત વિદ્યાગુરુ છે, તે ગુરુની રચેલી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિપરની વૃત્તિનું નામ પ્રમેયરત્નમંજૂષાવૃત્તિ છે અને તેમના પ્રસાદથી અને ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિ કે જેઓ વૃદ્ધિ પામતા સાગરના કુમતનું નિવારણ કરવામાં જગતને ઉપકાર કરનારા છે તેમના પ્રસાદથી પોતે આ વૃત્તિ રચી છે. વળી દરેક અધિકારની પોતાની ટીકા અર્થે પોતે સદ્‌ગુરુ શાંતિચંદ્ર વાચકરૂપી ક્ષીરસાગરમાંથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે એમ જાહેર કર્યું છે.

આ ટીકાને પૂર્ણ કર્યાના દિવસે જ પૂર્ણ કરેલા સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ પ્રદ્યુમ્નચરિતમાં પણ પોતાની પ્રશસ્તિના શ્લોકો અને આ ટીકાની પ્રશસ્તિના શ્લોકો લગભગ સરખા છે. યત્રતત્ર ક્વચિત્ ફેરફાર છે. છતાં આ ટીકા પોતે પ્રથમ કરી અને પ્રદ્યુમ્નચરિત પછી થયું એ દર્શાવતું સ્પષ્ટ સૂચન પ્રદ્યુમ્નચરિતને આ અને બીજા ગ્રંથોપરની ટીકાઓના અનુજ ભ્રાતા—ન્હાનો-પછી જન્મેલ જણાવીને કર્યું છે. આ ચરિત તે પોતાનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેની પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

श्रीवीरशिष्यो गणभृत् सुधर्मा श्रीद्वादशांगीसमलब्धमर्मा । श्रीमत् तपागच्छमहाद्रुमूलमासीद् भवाम्भोनिधियानपात्रम् ॥ १ ॥

आसीद् गुरुस्तस्य परंपरायां साधुक्रियामार्गविकाशभास्वान् । आनन्दपूर्वो विमलाभसूरिर्बुद्ध्या समानीकृतदेवसूरिः ॥ २ ॥

तत्पट्टगगनरत्न–सूरि श्रीविजयदानसूरिवरः । आसीद् भाग्यनिधानं गुणगणनिलयः क्रियापात्रम् ॥ ३ ॥

श्रीहीरविजयसूरिस्तत्पट्टविभूषणं प्रशमसदनम् । आसीन् नरपतिराशिप्रणतशिरोरत्नमौलिकृतचर्चः ॥ ४ ॥

तस्याऽपि शिष्यरत्नं स्वस्ति श्रीविजयसेनसूरिवरः । आसीद् लब्धिमहाब्धिः शमरसपात्रं जगद्विदितः ॥ ५ ॥

तत्पट्टवंशमुख्यामगिरिव तेजस्वितादिगुणयुक्तः । श्रीविजयदेवसूरिः शास्तितमां तपगणं सुगुणः ॥ ६ ॥

સ્યાદ્વાદરૂપી નાવથી જૈનાગમ રૂપી સમુદ્રને તરી ગયા (૬), તેમની પટ્ટીય પાટે ગુરુભક્ત થઈને જેવું સૂરિ પદ સુલભ કર્યું છે એવા વિજયદેવ સૂરિ તપ ગચ્છમાં ઉજ્જ્વલતાના સાગર સમાન હાલ વિદ્યમાન છે—જયવંત વર્તે છે, પછી ગગનમાં ચન્દ્ર શું કામ છે? (૭)

‘(વળી) શ્રી આનંદવિમલ સૂરિના શિષ્ય શ્રી ધર્મકુશલ નામના ઉપાધ્યાય ગુણરૂપ (ક્ષેમ) મતને અંગના મેરુની પેઠે તદ્દન નિર્મલ થયેલા થયા (૮), તેમના મુખ્ય શિષ્ય ચારુચંદ્ર નામના વાચકવર થયા કે જેમણે ઉત્તમ વિદ્વાનોને પીવા યોગ્ય એવું વચન રૂપી અમૃત ચન્દ્રની પેઠે વરસાવ્યું (૯), તેમના અનુશિષ્યોમાં મુખ્ય શિષ્ય શ્રી શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત અને શ્રી જિનશાસનના પ્રભાવક થયા કે જેઓ શ્રી જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિ રચવામાં ચતુર હતા અને જેમની બુદ્ધિને બૃહસ્પતિ પણ તેમનો યશ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો હોઈ ઇચ્છે છે. (૧૦–૧૧)

‘આ ગુરુના સાગર ગુરુ (શાંતિચંદ્ર)ના જેવા પ્રસાદને પામીને વાચક રત્નચંદ્રે પરોપકારાર્થે આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમવૃત્તિને તપગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવી કાંતિ ધરાવનાર હાલમાં વિદ્યમાન ગચ્છાધિરાજ વિજયદેવ સૂરિની આજ્ઞા લઈને રચી (૧૨–૧૩). સં. ૧૬૭૪ના વર્ષે શુક્લ વિજયદશમી (આશ્વિન શુક્લ ૧૦) દિને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની લલિતવૃત્તિ મેં કરી. (૧૪), અધ્યાત્મશાસ્ત્રની એકાગ્ર ચિત્તથી સિદ્ધિ કરતાં જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું તેવડે સંઘોમાં ઉત્તમ કલ્યાણપરંપરા દિને દિને અધિક પ્રવર્તો (૧૫), આ વૃત્તિને મત્સર તજી કુશલ લોકોએ શોધવી, ધર્મોપદેશ કરતાં વારંવાર વાંચવી, લખવી અને પ્રવર્તાવવી. (૧૬), આશરેથી અનુમાન બે હજાર અક્ષરો અને ઓગણીસ શ્લોકોથી અધિક પ્રમાણવાળી છે. (૧૭), પછી ગદ્યમાં જણાવે છે કે—આ રીતે અધ્યાત્મકલ્પલતા નામની અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની વૃત્તિ પૂરી થઈ. સંવત ૧૬૭૪ આશ્વિન શુક્લ દશમીએ શ્રી સૂરત બંદરે ઉપાધ્યાય શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિથી અધ્યાત્મકલ્પલતાની રચના થઈ. શ્રી પ્રદ્યુમ્ન ચરિત્ર (૧), શ્રી સમ્યક્ત્વસપ્તતિપર સમ્યક્ત્વરત્નપ્રકાશ નામનો બાલાવબોધ (૨), શ્રી કલ્પસૂત્રપર બાલાવબોધ (૩), શ્રી હિતોપદેશ (૪)—એ ચાર (પ્રબંધો) ઉપરાંત સાથે શ્રી ભક્તામરસ્તવ (૧), શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તવ (૨), શ્રી દેવપ્રભોસ્તવ (૩), શ્રી ધર્મસ્તવ (૪), શ્રી મહાવીરસ્તવ (૫), શ્રી કૃપારસકોશ (૬), શ્રી નૈષધમહાકાવ્ય (૭), શ્રી રઘુવંશમહાકાવ્ય (૮)—એ આઠ પરની આઠ વૃત્તિઓરૂપી આઠ

સંગ્રહના શ્રીધર ભાંડારકરના કેટેલોગમાં અને જૈ. ગૂ. ક. ૧ પૃ. ૩૯૬માં જણાવેલ છે; પણ તેની હસ્તપ્રત નિર્ણયસાગર પ્રેસે કૃપા કરી ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી મંગાવી આપવાથી તે જોતાં તે કૃતિ વિમલહર્ષ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય પં. આણંદવિજયના શિષ્ય ધનવિજય-ધન્યવિજયે વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૭૪ પૂર્વે) ડીસામાં રચી છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે; એટલે તે ધન્યવિજય આ ધનવિજયથી જૂદા છે, અને તે કૃતિ આ ધનવિજયની રચેલી નથી. આ ધનવિજયના ગુરૂબંધુઓ ઘણા હતા તે પૈકી લાભવિજયના શિષ્ય નયવિજયના શિષ્ય પ્રસિદ્ધ ન્યાયવિશારદ અને ન્યાયાચાર્ય યશોવિજય ઉપાધ્યાય થયા એ નોંધવા યોગ્ય છે.

શિષ્યમંડળ—તેમના શિષ્ય ગુણવિજય ને પ્રશિષ્ય રામવિજય ઉપર જણાવાઈ ગયા છે. તેમના બાંધવ વિમલવિજય હતા ને તે બંનેના શિષ્ય કીર્ત્તિવિજયના શિષ્ય જયવિજયે સં. ૧૭૩૪માં દશાડામાં જયવિજયકુંવર-પ્રબંધ ગૂજરાતીમાં રચ્યો. (જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૨૯૭) તે જયવિજયના શિષ્ય સુમતિવિજયના શિષ્ય રામવિજય સં. ૧૭૮૫માં રાજનગરમાં રચેલા શાંતિજિન રાસ તેમજ બીજી અનેક ગૂજરાતી પદ્યકૃતિઓના કર્ત્તા થયા. (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ૨ પૃ. ૫૪૬)

ટીકાકાર રત્નચંદ્રગણિ.

૧ પરિચય—આ રત્નચંદ્ર ગણિએ પોતાની ટીકાની અંતે પોતાનો પરિચય છેલ્લા ૧૭ શ્લોકમાં એ રીતે આપ્યો છે કેઃ "શ્રી મહાવીર પ્રભુની પાટ રૂપી કમલને સૂર્યરૂપ શ્રીમત્ સુધર્મા ગણધર થયા કે જે પ્રભુની વાણી હજુપણ પંડિતોના મુખમાં વાસ કરીને પ્રસરી રહી છે (૧), તેની પટ્ટ-પરંપરામાં જગચ્ચંદ્ર એ નામના પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા, કે જેમાંથી સાધુનો વિસ્તૃત ખ્યાતિવાલો ગણ તપા ગચ્છ એ નામથી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો (૨), તેની પણ પરંપરામાં આનંદવિમલ સૂરિ થયા કે જે સાધુક્રિયામાર્ગનો વિકાસ કરવામાં જગતના જનોને આનંદકારક એવા સૂર્ય જેવા જણાયા. (૩), તેની પણ પાટે પ્રબલ પ્રતાપી વિજયદાન સૂરિ થયા કે જેમના ગુણોના રાશિ (ઢગલા)ને કવિઓ જલના રાશિ (સમુદ્ર) સાથે સરખાવે છે (૪), તેની પાટે પ્રાપ્તશ્રી એવા શ્રી હીરવિજય સૂરિ થયા કે જેમણે નરેંદ્રના દેવેન્દ્રે (અકબરે) કરેલી અદ્વિતીય પ્રતિષ્ઠાને નિરંતર પ્રાપ્ત કરી (૫), તેની પાટે યશસ્વી વિજયસેન સૂરિ થયા કે જેઓ ઉત્તમ ભાગ્યવાળા હોઈ

टीकाकार घनविजय-कृत गूज० कृतिओ

તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાતા અને બહુશ્રુત હતા એટલું જ નહિ પણ દેશભાષા-ગુજરાતીમાં પદ્યમાં ૭ કડીની વિજયસેન સૂરિપર સઝાય (ઐ. સઝાયમાળા પૃ ૧૨) ૩૭ કડીનું શત્રુંજયસ્તવન અને ૪ કડીની શત્રુંજયમંડનસ્તુતિ (કે જે અને અત્ર પ્રસ્તાવનાના પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે). ગદ્યમાં પોતે રચેલ ગ્રંથ બાલાવબોધ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે—(૧) ૭ કર્મગ્રંથ પર બાલાવબોધ સં. ૧૭૦૦માં ખંભાતમાં વિજયદેવ સૂરિના રાજ્યમાં રચ્યો.[1] અને તે કર્મગ્રંથ-સ્તબકની પ્રત પોતે સં. ૧૭૦૨ જ્યેષ્ઠ વદ ૧૦ શુક્રે દિને પરોપકારહેતુએ લખેલી છે અમદાવાદના વિજયનેમિ સૂરિ સંગ્રહ જ્ઞાનભંડારમાં છે. (પ્ર. સંગ્રહ પૃ ૨૨૨ નં. ૭૨૯) (૨) લોકનાલસૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ અર્થાત્ બાલાવબોધ સં. ૧૭૦૧માં કે ૧૭૦૫ પહેલાં રચેલ છે. પીટર્સન રીપોર્ટ ૩, પૃ ૨૯૬માં નોંધેલ તે કૃતિનો રચના સંવત્ ગુરુ (?) આપે છે,[2] પણ તેમાં વિજયસિંહ સૂરિ સહિત વિજયદેવ સૂરિના રાજ્યમાં 'શશિ વારિધિ શશિ સંખ્ય' વર્ષમાં ભાદ્રપદ માસમાં ગુર્જરત્રા-અમદાવાદમાં રચના કરી એમ જણાવેલું છે ને ઉક્ત વિજયસિંહ સૂરિ સં. ૧૭૦૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા, તેથી તે પહેલાં રચેલ એ નિર્વિવાદ છે. અને લાગે છે કે સંવત્ ઉતારતાં ગુરુ લોપ એમ જણાયું છે, પણ તે ગુરુ નથી. તે સં. ૧૭૦૧ બરાબર સૂચવે છે, (૩) કર્પૂરપ્રકરણપર સ્તબક (રબો—બાલાવબોધ). તેની ૩૬ પત્રની પ્રત લીંબડી ભંડારમાં છે. ધનવિજયની કૃતિ તરીકે હરિવેણુ મોહનસૂરીશ નં. ૩૧૪ પાને ૧૮૮૨-૮૩ના સરકારી

१ संयमशशिमित वर्षे मासे शितश्चिय पक्षे । श्री स्तम्भतीर्थे लिपी नगरे कोयलक पार्श्वयुत ॥ १ ॥
श्रीविजयदेवसूरीश्वरराज्ये मागसुन्दरभविये । कर्मग्रन्थानाम् बोधगिरा लिखु लिखितोऽर्थः ॥ २ ॥
[illegible] धनविजयेन बोधगतिर्गुणसदे ॥ ३ ॥
[illegible] ॥ ४ ॥

—જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૩ પૃ ૧૧૧૨

२ लोकनालसूत्रस्य [illegible] । धनविजयेन [illegible] ॥ १ ॥
श्रीविजयदेवसूरीश्वरराज्ये विजयसिंहसूरियुत । शशिवारिधिशशि संख्ये वर्षे वर भाद्रपदमासि ॥ पी. ३, २९६

તેમણે તપગચ્છાધિપતિ વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં રાજનગરના ઊષ્માપુરમાં-ઉસમાન પરામાં સં. ૧૬૯૯ પૌષ માસમાં પુષ્ય નક્ષત્રે ૧૦૮ શ્લોકમાં આભાણક-શતક સંસ્કૃતમાં રચેલ છે. આભાણક એટલે કહેવત, ઉખાણું. એવી સો એક કહેવતોનો ઉપયોગ ધર્મોપદેશ-લેશ તરીકે તે શતકમાં છે. ગૂર્જર કવિઓમાં સં. ૧૫૯૫માં શ્રીધરે રાવણ મંદોદરી સંવાદમાં, સં. ૧૬૦૦ લગભગ માંડણે પ્રબોધબત્રીશીમાં અને ૧૮મા શતકમાં શામળભટ્ટે અંગદવિષ્ટિમાં ગૂજરાતી કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છેઃ દા. ત.

सूर्यं प्रति रजः क्षिप्तं स्वचक्षुपि पतिष्यति । गुरुं प्रति कृतावज्ञा सा तथा तस्य भाविनी ॥ —આભાણકશતક શ્લોક ૪૨

—જેમ સૂર્ય પ્રત્યે ફેંકાયેલી ધૂળ પોતાની આંખમાં પડે છે, તેમ ગુરુ પ્રત્યે કરેલી અવજ્ઞા તેજ પ્રમાણે તેવા ભાવવાળી-પોતાની અવજ્ઞારૂપ બને છે.

રાવણ—રજ સૂરિજ સાહમીં મ૦ નાંખિ, અબલા! ધૂલિ ભરાશિઈ આંખિ. —રાવણ-મંદોદરી-સંવાદ ૭૪૭ પૃ. ૧૦૫

मर्दयित्वोदरं तेन शूलमुत्पादितं स्वतः । विधाय संगतिं मूढैः सम्यक्त्वं मलीनीकृतं ॥ —આ. શ. શ્લોક ૪૮

—મૂઢ-મિથ્યાદષ્ટિ મૂર્ખ સાથે સંગત કરીને સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શન મલીન કરવું તે સ્વતઃ પેટ ચોળીને શૂળ ઉત્પન્ન કરવા જેવું છે.

મંદોદરી-વીજુ વીઢાંણુનિ વનરાય, ઉર ફાડીનિ અલગા થાય; અહિલપતિ જે ગિલશિ શૂલ, પેટ મિસલી ઉપાયૂં શૂલ. રા. મં. સં. ૬૭૮ પૃ. ૮૬

વિધિ પખિ હોમ કર્યા નરિ ઘણા, જાણ્યૂ પીર હશિ આપણા; સબલ અરઈ સાધના કરી, તે ચેઘ થયા સામ્હા ફરી.

વિણુ કિરિયા વિણુ હુઈ મૂલ, પેટ ચોલી ઊપાયૂં સૂલ. —પ્રબોધબત્રીશી ૧ ભક્તિ બીશી ૮ પૃ. ૨

આ નાનો ગ્રંથ આગમોદયસમિતિ નં. ૪૯માં મુદ્રાંકિત થઈ બહાર પડ્યો છે અને તેના શ્લોક ૧૦૫નું ગૂજરાતી ભાષાંતર હમણાંજ 'જૈનધર્મપ્રકાશ'ના સં. ૧૯૯૭ના વૈશાખ માસના અંકના પૃ. ૬૫ થી ૭૨માં પ્રકટ થયું છે.

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ति. ॥ २१ ॥

ग्रन्थसारादि-परिचय

टीकाकार धनविजय संशोधक ने ग्रन्थकार

શ્રી દેવવિમલ ગણિએ વિજયદેવ સૂરિના સમયમાં હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (સં. ૧૬૭૨ ને ૧૬૮૫ વચમાં) સ્થાને પૂર્ણ કર્યું તે પણ આ ધનવિજય ગણિએ શોધ્યું.[1]

૩ ધર્મસાર—અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પરની ટીકા તેમણે રચી. (પત્ર ૭૮ વ. સી. ૧૯૧૫ નં. ૪૪૫ દેવચંદ લા. પુ. સુરત) રચનાસંવતનો કે ગચ્છ-નાયકનો ઉલ્લેખ અંતે કરેલો નથી; અનુમાનથી એમ કહી શકાય કે તેમણે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ પછી [illegible] ટીકા રચેલ છે એટલે સં. ૧૬૭૭ માં વાચકપદ મેળવનાર અને આ ટીકાકાર અને એક હોય તો તે પછી આ ટીકા રચી અનુમાન ત્યારે સ્વર્ગસ્થ ગણિએ તે પર ટીકા સં. ૧૬૭૭ માં રચી છે તો તે ટીકા પછી તેની અપેક્ષાએ વિસ્તૃત એવી ધનવિજયની ટીકા રચાઈ હોય—એમ અનુમાન થાય છે. અને એક બીજાથી સ્વતંત્ર ટીકા લાગે છે

---

(१) श्रीमत्कल्याणविजयपण्डितमौलीनामीनिदेशात् । शिष्यो श्री धनविजयैर्गणिकल्पद्रुमसच्चैतन्यौ ॥ ३ ॥
कल्पप्रदीपिकायाः प्रतिरेषा शोधिता चिरं जयतु । सत्कर्मसुप्रभावविबुधैरेव संशोध्या ॥ ४ ॥
—ग्रंथाग्रं ३३०० । संवत् १६८० वर्षे [illegible] कल्पप्रदीपिका [illegible] ।—

(२) संवति [illegible] धनविजयाभिधगणिरमितिमुपतेने । [illegible] १६८० ॥ ७ ॥
એમ જણાવી પછી ઉપરના બે શ્લોક છે.

(३) संवति विक्रमदेव [illegible] १६८१ ॥
એમ જણાવી પછી ધનવિજયગણિ [illegible] બે શ્લોક ઉપરના મુજબ છે. સં. ૧૭૧૪ વર્ષે શુ. ૧૫ [illegible] —એમ જેવા [illegible] ટીકાકારના પ્રતિમાં લખેલી પ્રતિમાં છે. ટીકાની શરૂઆતમાં [illegible] તેમાં પણ આ પ્રમાણે છે ને નિર્દેશમાં કહ્યું છે કે 'એનો પ્રથમાદર્શ દેવવિજય ગણિએ લખ્યો.'

१ कल्याणविजयपण्डित [illegible] । [illegible] धनविजयाभिधपण्डित [illegible] ॥ ११ ॥

—हीरसौभाग्यमहाकाव्ये प्रशस्तिः

॥ २१ ॥

ને સિદ્ધપુર આવ્યા, ત્યારે પાટણમાં વિરાજેલા વિજયદેવસૂરિએ અખજી મહેતા વગેરે શ્રાવકોને ધનવિજય સાથે સિદ્ધપુર મોકલ્યા, ને તેમને પાટણ આવી વાચકપદ લેવા કહ્યું. આ લાલચમાં સિદ્ધિચંદ્ર પડ્યા નહિ ને પરબારા અમદાવાદ ગયા. ત્યાં ઉપાધ્યાયો અને મુનિઓએ મળી રામવિજય પંડિતને સૂરિપદ આપી વિજયતિલક સૂરિ નામ આપ્યું. સં. ૧૬૭૩ પોશ શુદિ ૧૨. ને તે સમયમાં ધનવિજય પંડિતને વાચકપદ આપ્યું. ઉક્ત સૂરિ સ્વર્ગસ્થ (સં. ૧૬૭૫ મા) થતાં તેની ગાદીએ આવેલ વિજયાનંદસૂરિએ મેવાડમાં વિહાર કર્યો ત્યારે તેમની સાથે આઠ ઉપાધ્યાયો પૈકી ધનવિજય વાચક પણ હતા. (જુઓ વિજયતિલકસૂરિ-રાસ). આ ધનવિજય અને આપણા ટીકાકાર ધનવિજય બંને પ્રાયઃ એક હોય; અને તેમ હોય તો એમ લાગે છે કે મૂળ હીરવિજય સૂરિના દીક્ષિત શિષ્ય, પછી કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય તરીકે, પછી તે ઉપાધ્યાયના સ્વર્ગવાસ પછી વિજયદેવ સૂરિની આજ્ઞામાં, પછી વિજયતિલક સૂરિની આજ્ઞામાં, રહી વાચકપદ મેળવ્યું, ને વિજયતિલક સૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પટ્ટધર વિજયાનંદ સૂરિની સાથે રહ્યા, ને પાછા વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા લાગે છે, કે જેમનો નામોલ્લેખ પોતાના રચેલા છ કર્મગ્રંથપરના તેમજ લોકનાલસૂત્રપરના બાલાવબોધમાં કર્યો છે.

૨ સંશોધક—શ્રી વિજયસેન સૂરિના પાદસેવી-શિષ્ય પ્રાજ્ઞ સંઘવિજયગણિએ કલ્પસૂત્ર પર કલ્પ-પ્રદીપિકા નામની ટીકા સં. ૧૬૭૪ (વેદાદ્રિ-રસ-શીતાંશુ મિતાબ્દે વિક્રમાર્કતઃ) માં રચી, તેને આ ધનવિજય ગણિએ શોધી. આની બે પ્રતિઓ ભાંડારકર ઓ. ઇન્સ્ટિટયુટમાં છે તેમાંની એક સં. ૧૬૮૦ આશ્વિન શુકલ પ્રથમા સોમવારે લખેલી છે, અને બીજી પ્રતિમાં શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે 'સંપ્રતિ તેના (વિજયસેન સૂરિના) પટ્ટધર વિજયાનંદ સૂરિના રાજ્યમાં વિજયપ્રમોદ કરનારી સં. ૧૬૮૦ માં શોધી.') ત્રીજી પ્રતિ ખેડા ભંડારમાં મળે છે તેમાં એમ છે કે 'સંપ્રતિ વિજયદેવ (સૂરિ) ના રાજ્યમાં સં. ૧૬૮૧ માં શોધી.' અને ચોથી લીંબડી ભડારમાં છે. વિજયદેવ સૂરિ અને વિજયાનંદ સૂરિ-એ બે સૂરિઓ તત્કાલે વિદ્યમાન હોઈ સાગરમતના ઝઘડાને પરિણામે હોંસાતોસીમાં આમ ફેરફાર જોવામાં આવે છે.[1]

---

૧ ભાંડારકર ઈ. ની બે પ્રતિમાં શ્રી કાપડીઆ કૅટેલૉગ ૧, પૃ. ૧૧૫ ને ૧૧૭. એમ છે કેઃ—

श्री भक्ता. धनवि. स्त० वृत्ति.

॥ ३० ॥

ઉપાશ્રયો હતાં તે છોડાવ્યા, અને તેમને આવકો પાછી અનુક્રમે જિનબિંબ અને સાધુઓ સહિત કરાવ્યાં (જુઓ પદ્મસાગર કૃત 'જગદ્ગુરુ કાવ્ય, શ્લોક ૧૯૯).[1]

સં. ૧૬૫૦ (૪૦) ચૈત્ર પૂર્ણિમા દિને શ્રીહીરવિજય સૂરિના ભક્તિથી આનંદિત થઈ બાદશાહ અકબરે શત્રુંજયની યાત્રાએ જનાર સઘળા મનુષ્યો પાસેથી મસ્તકકર (માથાવેરો-મુંડકો) લેવાનો નિષેધ કર્યો છે તે જ દિવસે તે સૂરિના શિષ્ય શ્રી વિમલહર્ષ ગણિએ 'મુનિ-શતદ્વય પરિકર સહિત' શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરી હતી અને તે વખતે મુનિઓમાં પં. દેવહર્ષ ગણિ, આ પં. ધનવિજય ગણિ, પં. જયવિજય ગણિ જસવિજય-હંસવિજય ગણિ મુનિ (વે)લાદિ હતા (શ્રી જિનવિજય સંપાદિત પ્રાચીન-જૈન-લેખ-સંગ્રહ ૨ લેખાંક ૧૪)

શ્રી જયાનંદ સૂરિએ રચેલ સાધારણજિનસ્તોત્રની અવચૂરિ સહિતની પ્રત જૈનાનંદ પુસ્તકાલય સુરતમાં છે તેમાં અંતે 'संवत् १६६५ वर्षे श्री राजनगरे पंडितपुरंदर पं० श्री कमलविजयगणिशिष्येण श्रीविजयगणिना पंडित श्री धनविजयगणि-वाचना लिखितं' એમ જણાવ્યું છે (પ્ર. સં. પૃ ૧૦૭ નં. ૯૯૮) તો તે ધનવિજય તે આપણા ધનવિજય લાગે છે અને કમલવિજય તે ધનવિજયના સંસારી સહોદર જણાય છે.

વિજયદેવસૂરિ સાગર મતમાં ભળતાં ઉપસ્થિત થયેલ ઝઘડામાં ધનવિજયજીએ જે ભાગ લીધો છે તે કંઈક શાન્ત અને ક્ષેમ લાવે તેવો એમ જણાય છે. વિજયતિલકસૂરિ-રાસપરથી જણાય છે કે વિજયસેનસૂરિએ ખંભાતમાં સં. ૧૬૭૧ (હિંદી ૧૬૭૨) જેઠ વદિ ૧૧ દિને સ્વર્ગવાસ કર્યા પછી વિધાનગરથી વિજયદેવસૂરિ પાટણ ગયા ને ત્યાંથી ધનવિજયને, અમદાવાદથી નેમિસાગર ને લબ્ધિસાગરને બોલાવવા મોકલ્યા હતા. ધનવિજયે અમદાવાદ આવી નેમિસાગરને ખંભાત મોકલ્યા ને પોતે લબ્ધિસાગર સાથે પાટણ આવ્યા. સં. ૧૬૭૨ માં મકરબખાન ગુજરાતનો સૂબો થયો તે વખતે તે ખાન લાહોરથી અમદાવાદ આવતાં સિદ્ધિચંદ્ર કવિ પણ સાથે અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા

---

1 [illegible] विजयधनविजयाभिधानौ गुरुभक्तिशालिनौ ।
[illegible]
આમાં જણાવેલ ધનવિજય અને જણાવેલ મહા ધનવિજય એક જ છે એમ લાગે છે

ग्रन्थकारादि-परिचय

टीकाकार धनविजय

॥ ३० ॥

આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે ધનવિજય પણ મૂળે હીરવિજય સૂરિના દીક્ષિત શિષ્ય હતા અને તે સૂરિના વિશ્વાસપાત્ર હોઈ પ્રધાનપદ ભોગવતા હતા, ને તેમની પાસેથી પંન્યાસ-પંડિતપદ મેળવનાર હતા.

આ ધનવિજય પ્રાજ્ઞે અકબર બાદશાહનાં ફરમાન મેળવીને મેડતામાં સ્વગુરૂ હીરવિજય સૂરિનો અને પોતાનો મહિમા બતાવ્યો—ત્યાં જૈન મંદિરો પર મ્લેચ્છો કર લેતા તેમાંથી તેને મુક્ત કરાવ્યાં અને ત્યાં જૈનોને વાજાં વગાડવાનો નિષેધ હતો તે વગાડવાનું કરાવ્યું. [તેમના મુખ્ય શિષ્ય ગુણવિજયના શિષ્ય રામવિજયના પુણ્યાર્થે વિશેષાવશ્યકવૃત્તિની ૨૮૩૫૫ ગ્રંથાગ્રની ૪૯૩ પત્રની (ગો. ના. સંગ્રહની) પ્રતને જ્ઞાનકોશમાં મૂકી હતી તે તેની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે.[1]]

તેવી રીતે અકબર બાદશાહ પાસેથી હસ્તલેખિત ફરમાન લાવીને ધનવિજયે સૂરત આદિ નગરમાં મોગલાશ્રિત જિનમંદિર અને

હીર સોમ ત્રીજો ધનવિજે, ભાણુવિજય ચોથો તો ભજે; છાનો સોય રહ્યો નરખીહ, ત્રણ્ય પુરૂષ ચાલ્યા જિમસીહ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૭૪)
ઉત્તર નરતો આપતો, કરતો હીર સબાબ; જગડુસાહ મુંકાવિઓ, બૂઝવ્યો ઘણું નબાબ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૭૫)

—આ ઉતારા ભરૂચની સં. ૧૮૨૫ ની હીર. રાસની હસ્તપ્રત સાથે સરખાવી લીધા છે.

१ श्री हीरविजयसूरीश्वरचरणांभोजभृंगराजनिभ. । यो धनविजयः प्राज्ञोऽभूद् भुवि विख्यातवरकीर्त्ति. ॥ १ ॥
साहिअकब्बरपार्श्वादानीय सत् स्फुरन्मानान् । यो मेडताख्यनगरं प्रभावयामास पुण्याढ्य ॥ २ ॥
श्री हीरगुरुमहिम्नः स्वप्रभया यस्तु मित्रसमदीप्तिः । तत्र च जैनविहारान् म्लेच्छकरान्मोचयामास ॥ ३ ॥
जैनाग्रे प्रतिषिद्धान्यपि दस्युभिरेव मेडतानगरे । यः पंचशब्द-भूषित-वादित्राणि प्रवादयामास ॥ ४ ॥
तच्छिष्यु गुणविजयाह्वस्सुधीस्सुधीमंडलीषु यो मुख्य· । चित्कोशेऽमुंचदिमां तच्छिष्यु रामः प्रतिं पुण्यां ॥ ५ ॥

श्री अध्या. धनवि. रास० वृत्ति.

॥ २९ ॥

હતા તે પૈકી તે એક હતા.[1] અકબર શાહ પાસે શાહી તળાવમાં મચ્છવધ બંધ કરાવવામાં તે સૂરિને આ ધનવિજયનો સાથ હતો.[2] હીર સૂરિ ખંભાતમાં ચોમાસું હતા ત્યારે ત્યાંના હબીબુલ્લા નામના ઓજાએ તે સૂરિને ગામ બહાર કઢાવ્યા હતા, એટલે ધનવિજય અકબર શાહ પાસે જઈ શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય દ્વારા તે ઓજાને સખત નસીહત કર્યું ફરમાન મેળવી ખંભાત આવ્યા ત્યાં તેને પંડિતપદ આપવામાં આવ્યું. સં. ૧૬૪૭[3] સં. ૧૬૪૮ માં હીર સૂરિ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ત્યાંના સૂબા આજમખાને તેમને ઘણું માન આપ્યું, તે વખતે ધનવિજય આજમખાનને મળ્યા હતા ને શત્રુંજય ને ગિરનારની માગણી કરી હતી;[4] તેણે સોરઠ જઈ આવ્યા પછી હું કરીશ એમ કહ્યું પછી સત્તા જામ સાથે લડાઈ કરી નવાનગર લૂંટી ને છોડી, જૂનાગઢ છોડી આજમખાન અમદાવાદ આવી તુરત જ હીર સૂરિને પણ સાથે આવી મળવા જણાવ્યું. એટલે હીર સૂરિ, સોમવિજય ને ધનવિજય તે ખાનના મહેલમાં જઈ મળ્યા-ધર્મ-વાર્તાલાપ પછી ત્યાં ખાનમાં રહેતાં પોતાના ઘણાક જન્તુઓને કેદ કર્યા હતા તેને છોડવાની માગણી કરી; અને તેણે તે સ્વીકારી તે સઘળાને છોડી મૂક્યા.[5]

ग्रन्थकार-रवि-परिचय

टीकाकार धनविजय

---

૧ લાભવિજય મહિમા ને મુનિસિંહ, ધનવિજય મોટો અતિ સિંહ; પુણ્યવિજય ને જયવિજય જોઈ અનેક સાધ વડી બુદ્ધિ જોઈ. (હીર. રાસ પૃ. ૧૦૮)

૨ તેણે રાખ્યું મુનિ ધનવિજય, વીચ ઇલિયાર ત્યાંહિ ડાબર તલાવ જાળી કરી, ત્યાંહ મચ્છ જીવ્યા ત્યાંહિ. (હીર. રાસ પૃ ૧૨૮)

૩ ધનવિજય ધીરજનો ધીરી, અકબર પાસે જાય, શાંતિચંદ્ર મુનિને તે મળીઓ, વાત સઘળી કહાય.
અરજ કરી અકબર શાહને, મુંછડો સબળો જોયે; દયાળુ પાદશાહી ભારી, વાત ભલી સાંભળે × × ×
કરી ફરમાન આપ્યું મુનિવરને, ધનવિજય લેઈ આવે, ખાતર ઘણું ઉદ્યમ નર સહુએ, સહુ ઓજાને દાવે. (હીર. રાસ પૃ ૧૬૭)

૪ ધનવિજય પંડિત પદવી લેહ, ફરમાન લાવ્યો તે મહિમા એહ; સંવત સોળ અડતાળીસો જાણ, આજમખાન આવે ગોરવ ખાન.
ધનવિજય મળિયો તબ જઈ, કહે હીર હૂવા ગુજરાત સહી. × × × ધનવિજય બોલ્યો તેણીવાર, માંગ્યો શેત્રુજ ને ગિરનાર. × × ×
(હીર. રાસ પૃ ૧૭૦ અને ૧૭૩)

૫ કહું અવસર નર આજમખાન, આવ્યો તેણે પુણ્યનિધાન, સુલતાને હીરનું ચાહી ચડી, તીન બંદિક આગ્યો ભલી.

॥ २९ ॥

જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ તેમના જ શિષ્ય જયવિજયે તેમની જ હયાતીમાં સં. ૧૬૫૫ આસો શુ. ૫ ને દિને રચેલો કલ્યાણ-વિજયગણિ-રાસ, અને શિષ્ય પરિવાર માટે જુઓ જૈનસ્તોત્રસંદોહ ભાગ બીજો-પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨૨ થી ૧૩૨) તેઓ સં. ૧૬૫૭ સુધી હયાત હતા એમ શ્રી વિજયતિલક સૂરિ રાસની પ્રસ્તાવના પરથી જણાય છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો તે જાણી શકાયું નથી. વિદ્વાન્ શિષ્યસમુદાય બહોળો હતો અને તેમાં આપણા આ ટીકાકાર ધનવિજય પણ એક સમર્થ વિદ્વાન્ શિષ્ય હતા. આ ધનવિજયના તે ગુરુની પાદુકા શત્રુંજયની તલેટીમાં ત્રણ થુભમાંની એક થુભમાં છે. (હીર. રાસ પૃ. ૨૦૦)

ઋષભદાસના સં. ૧૬૮૫ માં રચેલા ને આનંદકાવ્ય મહોદધિ, મૌ. ૫ માં છપાયેલા હીરવિજય સૂરિ રાસના આધારે જાણી શકીએ છીએ કે-ઉપર્યુક્ત હીરવિજય સૂરિએ સ. ૧૬૩૧ માં અમદાવાદમાં એક સાથે અઢાર જણને દીક્ષા આપી હતી તેમાં ધનવિજય નામના સાધુ પણ હતા કે જેમની સાથે તેમના બે ભાઈ (કમલ અને વિમલ) તથા તેમના માતા પિતાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી;[1] ઉક્ત સૂરિ અકબર બાદશાહના નિમંત્રણથી ફતેપુર સીકી સં. ૧૬૩૯ જેઠ વદિ ૧૩ ને દિને તેના દરબારમાં પ્રથમ ગયા ત્યારે તેમની સાથેના ૧૩ સાધુઓ પૈકી તે સૂરિના પ્રધાન (દીવાન) સમાન આ ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય હતા, એટલે જે અનેક પંડિતો વિહાર કરતા સાથે આવ્યા

वर्षे चैत्र सुदि द्वितीया तिथौ श्रीमज्जंबूसरमहानगरे । सुविहितसाधुशिरोमणि श्रीविजयसेनसूरीश्वर-शिष्य भट्टारक श्रीविजयतिलकसूरिविजयराज्ये ॥—આમાં જણાવેલા સૂરવિજય ને આ ટીકાના શોધક સૂરવિજય એક લાગે છે, જો કે ટીકામાં સૂરવિજયને સુમતિવિજયના શિષ્ય કહેલ છે ને આમાં પ્રશિષ્ય કહેલ છે. આ લેખક સૂરવિજય માટે મેદનીપુર (મેડતા) માં સપ્તપદાર્થીની પ્રત સં. ૧૬૬૨ માં લખાઈ (પ્રશસ્તિ સંગ્રહ પૃ. ૧૬૭). સુમતિવિજય મૂળ લોકા-ગચ્છના જિણદાસ ઋષિ કે જેણે તે ગચ્છ તજી હીરવિજય સૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારવાથી તપાગચ્છમાં દીક્ષા લેતાં તેને ૩૮ ઉપાધ્યાયોએ સુમતિવિજય એ નામ આપ્યુ. સ. ૧૬૨૨ લગભગ (હીર. રાસ પૃ. ૪૧ ને ૪૨)

૧ ધનવિજય પંચ જણસ્યું તિહાં સંજમ લીએરે, કમળ વિમળ બે ભ્રાત; માત તાત ને સંયમ પોતે ,આદરે રે, જગ જોવાને જાત. × × × ×
ઇત્યાદિક મનુજ અઢાર. (હીર. રાસ પૃ. ૫૭)

શિષ્ય સૂરવિજયે પંડિત પદ્મ સાથે મળીને આ આખ્યાનકમણિકોશની પદવ્યાખ્યા-ટીકા શોધી છે અને તેને તેમના જેવા નિર્દોષ જનોએ દોષ વગરની ખરેખર કરવી ઘટે."

ગુરુ-મહોપાધ્યાય કલ્યાણવિજય તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી થયા. તેઓ હીરવિજય સૂરિના દીક્ષિત શિષ્ય હતા-વીસા પોરવાડ (હીર. રાસ પૃ. ૨૨૧) લાલપુરના હરખશાહને ત્યાં ભાર્યા પુરબાઈથી જન્મ સં. ૧૬૦૧ આસો વદિ ૫ શનિ, નામ કાકરશી, દીક્ષા સં. ૧૬૧૬ વૈશાખ વદિ ૨, ઉપાધ્યાયપદ સં. ૧૬૨૪ ફાગણ વદિ ૭ પાટણમાં હીરવિજય સૂરિએ આપ્યું. સં. ૧૬૩૪ માં શ્રીમાલી સંઘપતિ ઇંદ્રરાજે (જયપુરના) વૈરાટ નગરમાં બંધાવેલા ઇંદ્રવિહાર નામના જિનાલયમાં પ્રતિષ્ઠા કરી—જુઓ શ્રી જિનવિજયનો જૈન પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ ૨ નં. ૩૭૮. વળી સત્યપ્રિયતાના બળે ઘણ વિવાદીના મધ્યસ્થપણામાં બ્રાહ્મણો સાથે વાદ કર્યો, જૈન ધર્મોમાં પ્રરૂપિત દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું, ને રાજાને પ્રસન્ન કર્યો. તેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા હતા. (હીર. રાસ પૃ. ૩૦૦ થી ૩૦૨) (વિશેષ માટે જુઓ મારી સંપાદિત કરેલી

સૂરિને નામનું મહું આપવું રિપ્રોતિ દીક્ષા આપી નામ રામવિજય રાખ્યું પછી પંન્યાસપદ દીધું (હીર. રાસ પૃ. ૪૧, ૪૨, ૫૩, ૫૪) આ રામવિજય તીર્થે ઉલ્લેખેલ રામવિજય હોવા જોઈએ—

શ્રી હીરવિજયસૂરિના શિષ્યો મહો० વિમલહર્ષગણિ મહો० કલ્યાણવિજયગણિ મહો० સોમવિજયગણિ તથા લબ્ધિસાગરગણિ પ્રમુખ ગીતાર્થોએ મળીને જે મહો० ધર્મસાગર કૃત પ્રરૂપણા શોધી હતી તેનો પ્રસ્તાવ હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય પં० રામવિજય ગણિની આજ્ઞાથી પં० જયવિજય ગણિએ લખ્યો હતો. વળી 'શ્રી તપાગચ્છીય પંડિત શ્રી રામવિજયગણિ-ચરણસેવી પંડિત શ્રી વિજયગણિએ' રઘુવંશી કુમારસંભવ મહાકાવ્ય પરની સંબોધિકાસરા નામની વ્યાખ્યા-ટીકા રચી છે, તો તે વિજય ગણિના ગુરુ રામવિજય ગણિ સંભવતઃ હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય આ રામવિજય ગણિ હશે. (પ્ર. સં. પૃ ૩૦૬ નં. ૧૧૯૮).

૧ ગુજરાતી આખ્યાનની એક પ્રત (પ્ર. સંગ્રહ પૃ ૧૮૪)ની અંતે લેખકપ્રશસ્તિ એમ છે કે—લિ० च तपागच्छाधिराज भट्टारकपुरंदर भ० श्री हीरविजयसूरीश्वरशिष्यमहोपाध्यायश्री सुमतिविजय गणि शिष्य पंडितप्रकाण्डधुरंधर पंडित सिंहविजय गणि शिष्य पंडित श्री सूरविजय गणिभिर्लिपिकृत सं० १६७५

(૭) સંઘકલશ ગણિએ સં. ૧૫૦૫ માગશર માસે તલવાડમાં સમ્યક્ત્વરાસ (આણભાષામાં) રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૧, ૪૪) તેમાં તે પોતાને સોમસુંદર સૂરિ, મુનિસુંદર સૂરિ, જયચંદ્ર સૂરિ, વિશાલરાજ સૂરિ એ ચાર તપગચ્છ–ગુરુ તથા રત્નશેખર સૂરિ અને ઉદયનંદિ સૂરિને વંદી તે સર્વેનું શિષ્યત્વ સ્વીકારે છે.

(૮) અજ્ઞાત–તેમણે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રપર ગૂ૦ બાલાવબોધ રચ્યો (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૭૩)

(૯) શિવસમુદ્ર ગણિ કે જેના શિષ્ય પં૦ હેમમંગલ ગણિએ સં. ૧૫૧૭માં લખેલ પંચતંત્રની પ્રતિ પાટણના સંઘ ભંડારમાં છે.

(૧૦) શુભસુંદર ગણિ કે જેના શિષ્ય ચંદ્રધર્મ ગણિએ મંડલી નગરે પ્રાકૃત વ્યાકરણ–અષ્ટાધ્યાયની લખેલી પ્રત પાટણના ફોફલીયાવાડના ભંડારના દાબડા ૭૭માં છે.

(૧૧) વિશાલરાજ કે જેના શિષ્ય સુધાભૂષણના શિષ્ય જિનસૂરે ગૌતમપૃચ્છા પર ગૂ. માં બાલાવબોધ રચ્યો. (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૭૬)

ટીકાકાર ધનવિજયગણિ.

૧ પરિચય—આ ટીકાકાર પોતાનો પરિચય સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથના દરેક અધિકારની પોતાની ટીકાની અંતે "શ્રી તપાગચ્છનાયક–ભટ્ટારક શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ રચેલા, તેમની પટ્ટ પરંપરામાં પ્રભાવક એવા પાતશાહ શ્રી અકબ્બરના પ્રતિબોધક–ભટ્ટારક શ્રી હીરવિજય સૂરિ શ્રી વિજયસેન સૂરિએ જેનો અર્થ વિચાર્યો છે એવા, (અને) સોળ શાખાવાળા. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની અધિરોહિણી નામની ટીકા, સકલ શાસ્ત્રરૂપી કમલના પ્રદ્યોતન (સૂર્ય) એવા મહોપાધ્યાય શ્રી કલ્યાણવિજય ગણિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ધનવિજય ગણિએ બનાવેલી છે."

ઉપરંત બે શ્લોકમાં પોતે જણાવે છે કે: "શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરના શિષ્ય વિબુધવર રામવિજયે[1] અને શ્રી સુમતિવિજય વાચકના

---

૧ ખંભાતના શ્રીમાળી રત્નપાલ દોશીનો બાધા રાખવાથી થયેલ પુત્ર રામજી, તે ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યાં માંદો પડ્યો. હીરસૂરિને વાંદવા બોલાવ્યા. તે સાજો થાય તો દીક્ષામાં દેવાની માતપિતાએ હા પાડી. આઠ વર્ષનો થયો તે વખતે તેને દીક્ષા દેવામાં બારે કોલાહલ થયો. સૂબા સિતાબખાન પાસે ફર્યાદ ગઈ.

શ્રી અધ્યા. કલ્પદ્રુ. સ૦ વૃત્તિ.

॥ ૨૭ ॥

શિષ્ય સોમચારિત્ર ગણિએ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચેલ ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું છે કે જેનો સારભાગ મેં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના પારા ૭૨૧ માં આપ્યો છે

(૨) હેમહંસ ગણિએ પોતાની સં. ૧૫૧૬ ની ન્યાયમંજૂષાવૃત્તિ (મુદ્રિત ય. ગ્રં. પી. ૪ પૃ ૧૭) ની પ્રશસ્તિમાં મુનિસુંદર સૂરિને પોતાના દીક્ષાગુરુ (જુઓ પત્ર ૧૪/૨ ટિ. ૫) સ્પષ્ટ જણાવ્યા છે. તેમના ગ્રંથો વગેરે માટે જુઓ મારો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પારા ૬૮૦, ૭૦૮, ૭૫૧, ૭૫૬ તેમ જ જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૧૫૦૭

(૩) શુભશીલ ગણિ કે જેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે (જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇતિહાસ પારા ૬૮૮, ૭૫૨ ને ૭૫૪) તે પોતાને મુનિસુંદર સૂરિના શિષ્ય તરીકે પોતાની સં. ૧૫૦૯ ની ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ (પ્ર. દે. લા. પુ ૬૬) માં ઓળખાવે છે.[1] તેમણે સંસ્કૃતમાં પ્રબંધ કથા નામનો ગ્રંથ સં. ૧૫૦૪ (પયોધિ-ખેન્દુ-ભદ્ર પ્રમાણ સમયે) રચ્યો તેમાં પોતાના ગુરુભ્રાતાઓ—વિશાલરાજ સૂરિ, રત્નશેખર સૂરિ, ઉદયનંદિ, ચારિત્રરત્ન, લક્ષ્મીસાગર અને સોમદેવ ગણિ બતાવ્યા છે. તે રીતે એ બધા મુનિસુંદર સૂરિના શિષ્યો ગણાય. સં. ૧૫૨૨માં લક્ષ્મીસાગર સૂરિના ગચ્છનાયક-રાજ્યમાં તેમના પ્રસાદથી પુણ્યશ્રી-પ્રમોદ-સંબંધ નામના રચેલા ગ્રંથમાં ઉપર જણાવે છે કે 'પ્રથમ ઉલ્લાસ, ઇતિશ્રી સોમસુંદર સૂરિ-પટ્ટાલંકરણ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શ્રી જયચંદ્ર સૂરિ-પટ્ટાલંકરણ-શ્રી રત્નશેખર સૂરિ-પટ્ટાલંકરણ શ્રી લક્ષ્મીસાગર સૂરિ શ્રી સોમદેવ સૂરિ શ્રી રત્નમંડન સૂરિ-શિષ્ય પં. શુભશીલ ગણિ-વિરચિત પુણ્યશ્રીશ્રમણિ ચતુષ્પદિકાયાં પ્રથમોલ્લાસઃ.' (વે૦ નં. ૨૦૨૦)

(૪) હર્ષસેન કે જેના શિષ્ય હર્ષભૂષણે સં. ૧૪૮૦ થી ૧૪૮૬ માં ગ્રંથો રચ્યા, તેમાં તે પોતાના ગુરુ તરીકે હર્ષસેન ઉપરાંત સોમસુંદર સૂરિ અને મુનિસુંદર સૂરિ તેમ જ ગુણિમદ્ર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદર અને જિનસુંદર સૂરિને પણ જણાવે છે (જૈ. સા. ઇ. પારા ૬૮૫)

(૫) જયસેન ગણિ—તેમણે ગુરુના જ્ઞાનનંદીકેવલિ-ચરિત્ર નામના ગ્રંથને ગુરુભક્તિથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે શોધ્યો.

(૬) શુભવિમલે (?) સં. ૧૫૦૧ જેઠ શુદ ૪ ગુરુ દિને સુદર્શન શ્રેષ્ઠી રાસ પ્ર. માં રચ્યો (જૈ ગૂ. ક. ૧, ૪૨).

---

1 तपगच्छाधिप श्रीमन्मुनिसुन्दरसूरयः । तच्छिष्याः शुभशीलाख्याः सरसामिमां व्यधात् ॥

ग्रन्थकारादि-परिचय

ग्रन्थकारना शिष्यो

બાલપણુમાં પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું. પ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ, વીતરાગસ્તવ, શ્રાદ્ધવિધિ પ્રમુખ ગ્રંથ રચ્યા, અનેકને મુનિ-દીક્ષા, વાચકપદ, પંડિતપદનું પ્રદાન કર્યું અને જયચંદ્ર સૂરિના પટ્ટે તપગચ્છનાથ થયા.' તેમની કૃતિઓ માટે જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પારા ૬૪૯. તેમના પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં. ૧૫૦૨ થી સં. ૧૫૧૭ ચૈત્ર શુ. ૧૩ સુધીના મળે છે. તેમાં જોતાં સં. ૧૫૦૭ થી ગચ્છેશ તરીકે તેમ જ 'તપાગચ્છેશ સોમસુંદર સૂરિ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શ્રી જયચંદ્ર સૂરિ શિષ્ય શ્રી રત્નશેખર સૂરિભિઃ' એમ પણ તેમની ઓળખાણ આપેલી છે, અને છેલ્લા સ ૧૫૧૭ના લેખમાં મુનિસુંદર સૂરિના પટ્ટધર તરીકે જણાવ્યા છે; જ્યારે ધ. પ. માં સ્વર્ગવાસ-મિતિ સં. ૧૫૧૭ પોષ વદિ ૬ આપી છે, ત્યારે પ્રતિષ્ઠા-લેખ સ. ૧૫૧૭ ચૈત્ર શુ. ૧૩ નો મળે છે, તો તે વિચારવા જેવું છે. ચૈત્રાદિ હિંદી કે ગૂજરાતી વર્ષ ગણનાને લીધે આમ હોય. પોતાની સં. ૧૪૯૬ ની શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિની અને પોતાના સં. ૧૫૧૬ના આચારપ્રદીપ નામના ગ્રંથની અંતે સોમસુંદર-સૂરિના પાંચ શિષ્ય-સૂરિઓ—મુનિસુંદર સૂરિ, જયચંદ્ર સૂરિ, ભુવનસુંદર સૂરિ, જિનસુંદર સૂરિ, જિનકીર્તિ સૂરિ ગણાવી એ ગુરુઓના પ્રતાપથી તે કૃતિ રચી એમ કહેવા ઉપરાંત દર્શાવ્યુ છે કે ભુવનસુંદર સૂરિ કે જેની પાસે પોતાને ગુણરત્ન સૂરિએ વિદ્યા માટે મોકલ્યા હતા તે પોતાના વિદ્યાગુરૂ હતા, અને પોતાને સાધુરત્ન સૂરિએ બોધ આપી ઉત્તમ માર્ગે દોર્યા હતા.

૧૮ શિષ્યો—તેમના હસ્તદીક્ષિત શિષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ શિષ્ય તરીકે (૧) લક્ષ્મીસાગર સૂરિ અને (૨) હેમહંસગણિ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખાયા છે.

(૧) લક્ષ્મીસાગરને સં. ૧૪૭૦ માં છ વર્ષની વયે વડનગર પાસેના તેના ગામ ઉમાપુરમાં મુનિસુંદરજીએ મુનિદીક્ષા આપી હતી ને મુંડસ્થલમાં સ. ૧૫૦૧ માં વાચક પદવી આપી હતી. ઉક્ત વાચકપદવી પહેલાં સોમસુંદર સૂરિએ દેવગિરિવાસી મહાદેવ નામના શ્રીમત વણિકે મેવાડના દેલવાડામાં સં. ૧૪૯૬ માં પંન્યાસ (પંડિત) પદ આપ્યું હતું, અને ઉક્ત વાચકપદ પછી સં. ૧૫૦૮ માં જાપદ્ર (જાઉર) માં ઉદયનન્દિ સૂરિએ સૂરિપદ આપ્યું. રત્નશેખર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં સં. ૧૫૧૭ માં ગચ્છનાયકપદ પ્રાપ્ત થયું. તેમના સ્વર્ગવાસનું ચોક્કસ વર્ષ ઉપલબ્ધ નથી થયુ. પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં. ૧૫૫૦ સુધીના ઉપલબ્ધ છે. તેમના પટ્ટધર સુમતિસાધુ સૂરિ સં. ૧૫૫૧ માં સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે તે પહેલાં તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા હશે જ. તેમનું ચરિત્ર તેમના સમયમાં સં. ૧૫૪૧ માં સોમદેવ સૂરિના શિષ્ય પં. ચારિત્રહંસ ગણિના

સરસ્વતી) એમ ઉચ્ચાર્યું તેથી તેમને તે બિરુદ પ્રાપ્ત થયું" એમ કહેલ છે.¹ ને સાથે જણાવ્યું છે કે તેઓ મુનિસુન્દરસૂરિની પાટે હતા. તેમણે સં. ૧૫૦૬ માં પ્રતિક્રમણવિધિ (મુદ્રિત પ્રો. ૪, ૨૦૭)—નામનું પુસ્તક રચ્યું તેમાં પોતાને 'ઇતિ શ્રીસોમસુન્દરગુરુશિષ્ય[illegible] શ્રીજયચન્દ્રસૂરિવિરચિતઃ શ્રીમત્તપાગચ્છે।' સોમસુંદર ગુરુના પટ્ટધર જણાવેલા છે. તેમની બીજી કૃતિ માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પારા ૬૭૮. તેમના પ્રતિમા-લેખો સં. ૧૪૯૫ થી સં. ૧૫૦૬ સુધીના મળે છે તેમાં મુનિસુંદર સૂરિની હયાતીમાં—સં. ૧૫૦૩ સુધી તેમને 'તપા' જણાવેલ છે ને તે સૂરિની હયાતી બાદ તેમને 'ગચ્છનાયક' કહેલા છે, પણ પટ્ટધર તો સોમસુંદર સૂરિના જ જણાવેલ છે. તેમની પછી રત્નશેખરસૂરિ પટ્ટધર થયા, કે જેમને મુનિસુંદર સૂરિ પછીના ને તે સૂરિના પટ્ટધર તરીકે પટ્ટાવલીઓ ઓળખાવે છે [એ બે પદને એ ગચ્છનાયક હોય, તેમના તે આજ્ઞાંકિત હોઈ પૂર્વેના તથા વિદ્યમાનના પણ શિષ્ય તરીકે પોતાને ઓળખાવી શકે એ અનન્ય સંભવતું છે.]

(૨) રત્નશેખર સૂરિ—ધર્મસાગરીય પટ્ટાવલી પ્રમાણે જન્મ સં. ૧૪૫૭ ક્વચિત્ ૧૪૫૨, વ્રત સં. ૧૪૬૩, પંડિતપદ સં. ૧૪૮૩, વાચકપદ સં. ૧૪૯૩, સૂરિપદ સં. ૧૫૦૨, સ્વ૦ સં. ૧૫૧૭ પોષ વદિ ૬. સ્તંભતીર્થમાં બાંબી નામના ભટ્ટે 'બાલસરસ્વતી'² એવું બિરુદ આપ્યું. સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૧૩, ૧૪, ૧૭ થી ૨૦ માં કહેલ છે કે 'તેમણે બાલ્યપણામાં દક્ષિણના દિગ્ગજ વાદીઓને જીત્યા હતા. દેવગિરિ (દૌલતાબાદ)ના મહાદેવ નામે વ્યાપારી વણિકે તેમને વાચકપદ અપાવ્યું હતું. તેઓ ગચ્છનાયકની પદવી મેળવ્યા સુધી (સમસ્ત દશ વર્ષ સુધી) ભોગવીને સૂરિપદ-પંડિતપદ-મુનિપદ આપવાના, જિનમંદિર-પ્રતિષ્ઠાના, વ્રતારોપણ, યોગવિધિ આદિનાં અનેક શુભ કાર્યો કર્યાં છે.' ગુરુગુણરત્નાકરમાં સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૬ થી ૧૦૦ માં એમ દર્શાવ્યું છે કે '(દક્ષિણના) બિદરપુરમાં મોટા પ્રમાણ સહુની મદ ઉતારી

---

१ [illegible] निर्जित्य [illegible] । [illegible] कृष्णसरस्वतीति ॥ ६१ ॥ [illegible] । श्रीमुनिसुन्दरसूरि[illegible] ॥ ६२ ॥ (गुरु)

૨ આ બિરુદની વાતને ટેકો એક આમ દેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૪ શ્લોક ૧૨૮ માં આપ્યો છે.

__૧૭ પટ્ટધરો.__ (૧) જયચંદ્ર સૂરિ—શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિ ૪ વર્ષ લગભગ ગચ્છનાયક તરીકે રહ્યા ને સં. ૧૫૦૩ ના આરંભમાં સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તેમની પાટ પર વિદ્યમાન જયચંદ્ર સૂરિ (સોમસુન્દર સૂરિના બીજા શિષ્ય-સૂરિ) વિરાજ્યા હતા સં. ૧૫૦૩; ને તેઓ ગચ્છનાયક સં. ૧૫૦૬ સુધી રહ્યા ને પછી સં. ૧૫૦૭ માં રત્નશેખર સૂરિ વિરાજ્યા એટલે સં. ૧૫૦૬ ને અંતે જયચંદ્ર સૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયો હશે. સં. ૧૫૨૪ ના સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૪ ને ૫ માં જણાવ્યું છે કે "મુનિસુંદર સૂરિમાંથી-પછી જયચંદ્ર સૂરિ વિજયી થયા, કે જેમણે પોતાની વિસ્તરેલી અપાર વિદ્વત્તાથી 'કૃષ્ણ વાગ્દેવતા'-'કૃષ્ણ સરસ્વતી' એવું બિરૂદ ધારણ કર્યું. વળી જેમણે સોમસુંદર ગુરૂવર્યે આપેલા ગચ્છના ભારને પૃથ્વીના ભારને વરાહે વહ્યો હતો તેમ વહન કર્યો હતો અને મહાન્ અર્થવાળા કાવ્યપ્રકાશ સંમતિતર્ક વગેરે શાસ્ત્રો ઘણા શિષ્યોને ભણાવ્યાં હતાં."[1] (આ પરથી લાગે છે કે સોમસુંદર સૂરિ પછી જયચંદ્ર સૂરિ અને મુનિસુંદર સૂરિ બંને પટ્ટધર થયા હશે.) મુનિસુંદર સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તે જયચંદ્ર સૂરિ અનન્ય પટ્ટધર થયા એ નિઃશંક છે. તેમનું 'કૃષ્ણસરસ્વતી' એ બિરુદ 'जगत्स्तुता कृष्णसरस्वतीति सद्यशःश्रियः श्रीजयचन्द्रसूरयः'। એ સ. ૧૪૭૯ ની કલ્પસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર સૂત્ર અને નંદિસૂત્રની લખાયેલી પ્રતોની પ્રશસ્તિના શ્લોક પરથી જણાય છે (પં. લાલચંદ્ર સંપાદિત પાટણ સૂચિ પૃ. ૨૦૦, ૨૨૪, પ્રશસ્તિ સંગ્રહ પૃ. ૭૪, જિનવિજય સંપાદિત જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ પૃ. ૪૮) ધારણ કર્યાનું હેમહંસગણિ પોતાની સં. ૧૫૧૫ ની ન્યાયમંજૂષાની કૃતિની પ્રશસ્તિમાં ટેકો આપે છે;[2] જ્યારે સ. ૧૫૪૧ ના ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્યમાં (૧, ૯૨), "તેમણે દક્ષિણના વાદિ-ભટ્ટોનો મદ તર્ક કવિતાની અક્ષત યુક્તિ પંક્તિથી ઉતાર્યો તેથી રાજાની સભા સમક્ષ તે વાદીઓએ આ તો 'કૃષ્ણસરસ્વતી' (સરસ્વતી દેવી શ્વેતવર્ણી છે, જ્યારે સૂરિ પોતે શ્યામવર્ણી હોઈ તે કાળા

---

१ तस्माद् बभूव विजयी जयचन्द्रसूरिर्भूरिप्रतापसविता स-वितानकीर्त्तिः । विद्वत्तया प्रथितयाऽमितयाऽत्र कृष्णवाग्देवतेति विरुदं गुरुर्यो दधार ॥
य. सोमसुन्दरगुरूत्तमदत्तभारं वराह इव मुख्य उवाह पृथ्व्याः । अध्यापयद् वितुषमंतिपदा महार्थ-काव्यप्रकाशवरसम्मतिमुख्यशास्त्रम् ॥

२ यस्य श्यामसरस्वतीति विरुदं विख्यातमुर्वीतले गुर्वी श्रीजयचन्द्रसूरिगुरुरप्याध्यात् प्रशस्तिं समे ॥

मो० अध्या० धन० पि० रत्न० हा०

॥ २५ ॥

ग्रन्थकारादि-परिचय

ग्रन्थकारनी कृतिओ

આ સંસ્કૃત ગ્રંથ પં. અમૃતલાલ અમરચંદ, પાલીતાણા દ્વારા સંશોધિત થઈ ભી. એમ. આનંદ કંપની દ્વારા સં. ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

(આ પદ્મવિજય સંબંધી જુઓ મારી 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા'માં પદ્મવિજય નિર્વાણ રાસ, તથા તેમની ભાષાકૃતિઓ માટે જુઓ મારો ગ્રંથ નામે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૩ પૃ ૭૩)

(૪) પુષ્પદર્શનસ્વરૂપ—આ નામનો ગ્રંથ મુનિસુંદરસૂરિકૃત છે અને તેની ૧૩ પત્રની સં. ૧૫૧૦ લખેલી પ્રત સરકારી સંગ્રહમાં—ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ પૂનામાં વિદ્યમાન છે એમ કાથવટે-રિપોર્ટ નં. ૧૨૮૯માં જણાવેલું છે.

[શ્રીધર ભાંડારકરના 'ડેક્કન કૉલેજના ગ્રંથોના સન ૧૮૮૮ના કૅટૅલૉગ-સૂચીપુસ્તકમાં સને ૧૮૭૫-૭ના સંગ્રહના નં. ૧૭૪માં શાંતિનાથ ચરિત્ર (સંસ્કૃત)ના કર્તા મુનિસુંદર જણાવેલ છે તે તપા નથી વાસ્તે—મુનિસુંદર બદલે મુનિદેવ જોઈએ.

(૧) આવશ્યક-પાક્ષિક સપ્તતિ-સિત્તરી, (૨) અંગુલ સપ્તતિ-સિત્તરી, (૩) વનસ્પતિ સપ્તતિ-સિત્તરી, (૪) તપાગચ્છ પટ્ટાવલી (૫) શાંતરસરાસ (ગૂજરાતીમાં) એમ પાંચ ગ્રંથો શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિશેષ જણાવ્યા છે તે મુદ્રિત નથી. આ પૈકી પ્રથમનાં બન્ને ગુરુ(?)રચના મુનિચંદ્ર સૂરિકૃત છે ને તેની પ્રત લીંબડી ભંડારમાં છે (જે લા. દ. પાસ ૪૪૪ ને એના પાસ ૧૦૭માં આ પૈકી પ્રથમનાં બે મુનિસુંદરસૂરિકૃત બે બતાવ્યા છે ત્યાં મુનિચંદ્રસૂરિકૃત સમજવાના છે.) તપાગચ્છ પટ્ટાવલી ગુર્વાવલી ઉપરાંત જૂદી પણ બનાવી છે, જે મળી શકે છે, એમ રા. મોતીચંદભાઈ કહે છે, પણ તે મારા જોવામાં આવી નથી. મારા ધારવા મુજબ બન્ને એક જ ગ્રંથનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે ય તો ખરી રીતે આ ગુર્વાવલીને આધારે પાછળની તપાગચ્છ-પટ્ટાવલી રચાયેલી જણાય છે. તેમ જ શાંતરાસ ગ્રંથ મોરબી ભંડારમાં છે એમ સ્વ. મનસુખભાઈ કિ. મહેતાએ કહેલું હતું, પણ ત્યાંથી કે બીજે કોઈ સ્થળેથી મને તે જોવા મળી નથી. મને લાગે છે કે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના અંત (અ. ૧૬, શ્લોક ૭)માં તેને 'शान्तरसभावनात्मा मुनिसुन्दरसूरिभिः कृतो ग्रन्थः ।' જણાવેલ હોવાથી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમનું બીજું નામ શાંતરસભાવના લેખી તેને જ શાંતરસ રાસ ગૂજરાતીમાં ભૂલથી ગણી લેવાયો લાગે છે.]

॥ २५ ॥

"અનુક્રમિ ગુરૂ ગચ્છપતિ જેહ, શ્રીમુનિસુંદર કહીઇ તેહ, એકાવનનઇ થાનકિ કહિયા, ખિમા-દયા-વિદ્યાવત લહિયા.
તિણુઇ ગુરૂઇ ગ્રંથ જે કીધા ઘણા, કહતાં પાર ન આવઇ તેહ તણા, શ્રી જયાનંદનું ચરિત જ સાર, કીધુ શાસનનઇ હિતકાર.
આઠ સહસ તે કીધુ વલી, તે વાંચઇ સહુઇ મનિ રૂલી."

અને ઓગણીશમા શતકમાં—સં. ૧૮૫૮ પોષ શુદિ ૧૧ દિને લીંબડીમાં ચોમાસુ રહી શ્રીસત્યવિજય ગણીના સંતાનીય પદ્મવિજયે ગૂજરાતી પદ્યમાં વિશેષ વિસ્તારવાળો રાસ રચ્યો કે જેની છેવટની પ્રશસ્તિના કલશમાં મૂલ ગ્રંથકાર સંબંધી એમ જણાવ્યું છે કેઃ—

"તસ પટ્ટે શ્રીદેવસુંદર સૂરિ ગુણવંતા ગુણરાગી છે, સોમસુંદરસૂરિ પાટ પંચાશમે, કિરિયાવંત વૈરાગી છે. ૪
મુનિસુંદર સૂરિ એકાવનમે, પાટે ગુણમય દરિયા છે, સહસાવધાની બાલપણાથી, તાર્યા જિહાં વિચરીયા છે. ૫
અધ્યાતમકલ્પદ્રુમ નામે, સંતિકરં જેણે કીધું છે, એકસો આઠ હાથનો કાગલ, લખિને ગુરૂને દીધો છે. ૬
એકસો આઠ વર્તુલિકાના રવ, ભિન્ન ભિન્ન ઓળખીયા છે, ઉપદેશરત્નાકર જેણે કીધો, 'વાદિ-ગોકુલ-સાંઢ' લખીયા છે. ૭
ઈત્યાદિક બહુ ગ્રંથના કર્તા, શ્રી જયાનંદચરિત્ર છે, જેણે કીધુ નાનારસસંયુત્ત, બહુ વૈરાગ્ય-પવિત્ર છે. ૮
તેહ ચરિત્રથી રાસ રચ્યો મેં, ઓછો અધિક દિખાયો છે, તે મુજ મિચ્છા દુક્કડ હોજો, પાપ રતિ ન રખાયો છે. ૯."

(જૈ. ગૂ. ક. ૩, પૃ. ૯૦)

આ રાસ સં. ૧૯૪૫માં નડીઆદના જ્ઞાનખાતા તરફથી અમદાવાદના આર્યોદય પ્રેસમાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તથા તે જ પદ્મવિજયે તે મૂલ સંસ્કૃત પદ્યનું સંસ્કૃતમાં ગદ્ય પોતાના ઉક્ત રાસના રચના-વર્ષ-સં. ૧૮૫૮ ની વસંતપંચમી રવિવારે પૂર્ણ કર્યું.

गजो वाणस्तथा नागचंद्राविति च वत्सरे । वसंतपंचमी घस्रे विक्रमाद् रविवासरे ।
मया श्रीजयानंदचरित्रं गद्यबंधतः । गुरोः प्रसादमासाद्य कृतं तुच्छाल्पबुद्धिना ॥

—સં. ૧૮૮૩ માર્ગશીર્ષ શુ. ૧૩ ભૃગુપુત્રવાસરે લિ. પત્ર ૨૫૫ ખેડા સંઘ ભં. નં. ૧.

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ति.

આત્માનંદ સભા તરફથી સં. ૧૯૭૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. મિત્ર-ચતુષ્કકથાની ૩૦ પત્રની પ્રતિ જૈનપ્રતવિભાગ નં. ૨૭૪ સન ૧૮૮૩-૮૪ ના સંગ્રહમાંની ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે.—કેટલોગ પૃ ૩૫૯.

(૭) સંતિકરસ્તવ—આ 'संतिकरं संतिजिणं, जयसव्वं जयसिरीइ दायारं' થી આરંભી તેમાં 'જયશ્રી' અંકિત કરી ૧૪ ગાથામાં પૂરું કરેલું ટુંક પણ મહિમાવંતું સ્તવન છે. તે સંબંધી આગળ કહેવાયું છે. વિશેષમાં કહેવાનું કે ગાથા ૧૨માં પોતાનું 'મુનિસુંદર સૂરિ' નામ સૂચિત કર્યું છે—

'एवं सुदिट्ठिसुरगणसहिओ संघस्स संतिजिणचंदो । मज्झ वि करेउ रक्खं, मुणिसुंदरसूरिथुअमहिमा ॥'

—આ મુનિસુન્દર સૂરિએ જેનો મહિમા ગાયો છે એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા દેવગણયુક્ત શ્રીશાંતિનાથ જિનેશ્વર સંઘની તથા મારી પણ રક્ષા કરો.—આથી પ્રતીત થાય છે કે સૂરિપદ લીધા પછી આ સ્તવ બનાવ્યું છે. છેલ્લી ૧૪ મી ગાથા એ છે કે—

"तवगच्छगयणदिणयर,—जुगवरसिरिसोमसुंदरगुरूणं । सुपसायलद्धगणहर,—विज्जासिद्धी भणइ सीसो ॥"

—તપાગચ્છરૂપ આકાશમાં સૂર્યસમાન યુગપ્રધાન શ્રીસોમસુન્દર ગુરુના સુપ્રસાદથી ગણધર વિદ્યા—સૂરિમંત્રની સિદ્ધિ કરનાર (મુનિસુંદર સૂરિ) શિષ્ય (એમ) કહે છે.—આમાં પોતે સૂરિમંત્ર ગુરુ શ્રી સોમસુંદર પાસેથી મેળવ્યો હતો એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. કોઈ આ ગાથાને ક્ષેપક માને છે, પણ મને તેમ લાગતી નથી. આ સ્તવ પ્રસિદ્ધ છે. ઘણે સ્થળે મુદ્રિત થયું છે.

(૮) જયાનન્દચરિત્ર—સંસ્કૃત પદ્યમાં પ્રમાણ ૭૫૦૦માં આ જયાનન્દ કેવલીનું ચરિત્ર છે, કે જે કર્તાના શિષ્ય ચંદ્રરત્ન ગણિએ શોધ્યું. (પ્ર૦ કાંતિવિજય ભંડાર, વડોદરા) તે પં. હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી અને સમગ્ર માણેકલાલ ઝવેરચંદ, અમદાવાદ તરફથી છપાઈ પ્રકટ થયેલ છે. આમાં મુખ્યત્વે કરી શ્રાવક વ્રત પાળવાના ફળનું માહાત્મ્ય છે. આ સંસ્કૃત ચરિત્ર લોકપ્રિય થયું હતું, કારણ કે તે પરથી સત્તરમા શતકમા સં. ૧૬૮૧ પોષ શુદિ તેરસ ગુરુ દિને શ્રી વિજયાનંદ સૂરિના શિષ્ય કવિ વાનાએ ગુજરાતી રાસ રચ્યો (પ્રકટ-આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩) તેમાં તપાગચ્છના ૫૨ મા પટ્ટધર આપણા કર્તાનો ઉલ્લેખ (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ૧ પૃ. ૫૦૮.) છે કે—

ग्रन्थकर्त्रादि-परिचय

ग्रन्थकारनी कृतिओ.

ભાં. રીપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪) તેમાં બીજી અને ત્રીજી કથાને અંતે 'તપાબૃહદ્‌ગચ્છાધિરાજ શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરિ શ્રી સોમસુન્દર સૂરિ શિષ્યૈઃ શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિભિઃ' એમ જણાવેલું છે પણ છેલ્લીઓથી કથામાં એમ દર્શાવ્યું છે કે '....શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ—શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરિ શિષ્યૈઃ શ્રી સોમસુન્દર સૂરિ પટ્ટપ્રતિષ્ઠિતૈઃ શ્રી મુનિસુન્દર સૂરિભિઃ કૃતા'. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુનિસુન્દર સૂરિને સોમસુંદર સૂરિએ ગચ્છનાયક થયા પછી પોતાની પાટે પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યા તે કારણે તેમને સોમસુન્દર સૂરિના શિષ્ય ગણવામાં આવે છે પણ તેઓના દીક્ષાગુરુ કે જ્ઞાનગુરુ સોમસુંદર સૂરિ નહોતા. આ વાત પૂર્વે સ્પષ્ટ કરી છે.

રચના-સ્થાન અને સંવત્-માસનો નિર્દેશ પહેલી કથાને અંતે 'સં. ૧૪૮૪ વર્ષે આશ્વિનમાસે દેવકુલપાટકે', અને ત્રીજી કથાને અંતે 'સં. ૧૪૮૪ વર્ષે માર્ગશીર્ષમાસે મેદપાટે દેવકુલપાટકે કૃતા' એમ બતાવ્યું છે તે પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે સં. ૧૪૮૪ (હિંદી) વર્ષનું ચોમાસું મેવાડના દેલવાડામાં કર્ત્તાએ કર્યું હતું, ને પછી માગશર માસ સુધી ત્યાં પોતે હતા.

દરેક કથા પદ્યમાં મુખ્યપણે શ્લોકબદ્ધ છે. પ્રથમ કથામાં ૨૧૭, બીજીમાં ૪૨૬, ત્રીજીમાં ૧૩૭ અને ચોથીમાં ૫૦૫ શ્લોક છે. દરેક 'જયશ્રી'થી અંકિત છે અને દરેકમાં છેવટના પ્રશસ્તિશ્લોકમાં રચ્યાસંવત્ ૧૪૮૪ આપ્યો છે અને છેવટની કથાને અંતે જણાવ્યું છે, 'આ ચારે કથાઓ શબ્દાનુશાસનમાં દક્ષ એવા લક્ષ્મીભદ્ર મુનિએ ગુરુભક્તિથી શોધી છે'[1].

આ ચારે કથાનું ગ્રંથાગ્ર ૧૪૫૦ છે અને તે પત્રાકારે ૪૧ પત્રમાં શ્રી જૈનઆત્માનન્દગ્રંથરત્નમાલા ન. ૭૫ તરીકે ભાવનગરની જૈન

---

૧ આ લક્ષ્મીભદ્ર મુનિ-પછી થયેલ ઉપાધ્યાયે, રત્નશેખર ગણિ-પછી થયેલ સૂરિ કૃત સં. ૧૪૯૬ માં રચાયેલી શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ-વંદારુ-અર્થદીપિકા વૃત્તિને શોધી હતીઃ—

"चातुर्विद्योदधिभिर्दधिभिर्दधिशुद्धपरमपरमार्गं । साऽशोध्यत प्रयत्नाल्ल लक्ष्मीभद्राख्य विबुधेन्द्रैः ॥"

તેમણે મુનિસુંદરસૂરિવિજ્ઞપ્તિ સં. ૧૪૯૮ મા દેશભાષામાં રચીને લખી કે જે અગાઉ ઉલ્લેખેલ છે; તેમનો ઉલ્લેખ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ ૧૦ શ્લો. ૫૯ માં विदुरहृतपद्मप्रबोधांशुमान् लक्ष्मीभद्रबुध.-વિદ્વાનોના હૃદયકમલને પ્રબોધવામાં સૂર્યરૂપ લક્ષ્મીભદ્ર પંડિત-એ રીતે કરેલ છે.

એક સ્થલે જણાવ્યું છે કે 'ગુરુમુખથી શ્રુતાનુસાર ઉત્તમ વાણી સાંભળી સમ્યગ્રીતે સારરૂપ ક્રિયાને સર્વ આચરે છે તે વીરજિન સેવક. પુષ્પથી આહ્લાદિ પીઠે,' એની તરત જ નિમ્નોક્ત કહેલ છે કે 'આધુનિક પત્તનીય મં. હેમાદિસંઘ' એટલે હમણાં પાટણના મં. હેમા વગેરેની પીઠે'—અર્થાત્ તે વખતે પાટણમાં મં. હેમા એક ઉત્તમ શ્રુતવાન્ ને અતિસંપન્ન શ્રાવક હતો.

ગ્રંથકારે રચનાસંવત્ આપેલ નથી પણ પોતાને સૂરિ તરીકે ઇતિ [illegible] મુનિસુન્દરસૂરિણા, [illegible] મહિ એ આદિના આઠમા શ્લોકમાં અને ઉપરના [illegible] બારમા શ્લોકમાં જણાવે છે. તેથી પોતે (સં. ૧૪૭૮ માં) સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની રચના પછી આ ગ્રંથ રચેલ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ગ્રંથની આદિ જયશ્રીઆશ્રિતો શબ્દથી શરૂ કરી છે, તેમાં અને સ્થલે સ્થલે 'જયશ્રી' એ અંક દર્શાવેલ છે. વ્યાખ્યાસહિત ગ્રંથ-પ્રમાણ ૭૮૭૫ શ્લોક છે. આની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ (૧) સંવત ૧૬૭૨ વર્ષે સાગાનગરે મહોપાધ્યાય શ્રી ૬ લબ્ધિસાગરગણિ-[illegible] પત્ર ૧૯૯ દા. ૧ સંઘ-ભંડાર [illegible] (૨) પ્રમાણ ૬૭૫૦ પત્ર ૨૬૫ જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર. (૩) પ્ર. ૭૨૨૫ પત્ર ૨૧૯ નં. ૨૯૮ જૈનાનંદ પુ. સુરતમાં છે. દે. લા. પુ. ફંડ તરફથી નં. ૨૨માં આ છપાયેલ છે તે પહેલાં મૂલ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા તરફથી અધૂરો એટલે બીજા અંશના છઠ્ઠા તરંગ સુધીનો છપાઈ પ્રકટ થયેલ છે.

(૬) કથાચતુષ્ટય—શ્રાવકધર્મ પ્રભાવ પર ચંદ્રવીરશુભાની, દાનાદિ પુણ્યફલ પર ધર્મધનની, [illegible] આરાધના-વિરાધના પર સિદ્ધદત્ત કપિલની અને ચાર નિયમ પાળવા પર સુમુખ નૃપાદિ મિત્ર ચતુષ્કની કથા—એમ ચાર કથા સં. ૧૪૮૪ માં રચી. ([illegible]

ધમ્મપરિક્ખા ઉપરથી) સં. ૧૦૭૦ માં રચેલો ગ્રંથ છે કે જે પરથી પ્રાકૃત નામ કરીને તેજ નામનો ગ્રંથ પદ્મસાગરે રચ્યો (સંકલિત કર્યો) છે જેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એક છે જેમાં મનોવેગ અને પવનવેગની પ્રધાન કથા અને તેની અંતર્ગત અન્ય અનેક ઉપાખ્યાનોનું સંવાદરૂપે વર્ણન લેવામાં આવે છે. અમિતગતિના ગ્રંથની પદ્યસંખ્યા ૧૯૪૫ છે તેમાંથી ૧૨૫૦ પદ્ય એમને એમ પદ્મસાગરે [illegible] ૧૬૩૪ માં ઉતારી લીધાં છે—૨૨૪ પદ્ય આદી તદી ફેરફાર કરી મૂકેલ છે (જુઓ મારો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પારા ૮૬૦, ટિ૦ ૧૨૩ પૃ ૫૮૬)

આ ગ્રંથમાં 'अम्यधिप्महि च.'—અમે કહેલ છે કે—એમ કહીને પોતાનો શ્લોક ટાંક્યો છે કે.—'अप्युल्लासलब्धिनिधिः प्रबोधयेत्, बहूपदेशैरपि कोऽनघस्थित । मेत्तुं यदिद्रूमलं न पुष्करावर्तोऽपि धाराशतलक्षकोटिभिः ॥' (તરંગ ૪ માંનો). આ શ્લોક અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમમાં નથી તો તેમના કોઈ બીજા ગ્રંથમાં તે હોવો જોઈએ.

આ ગ્રંથમાં આગમાદિ, હરિભદ્ર સૂરિકૃત પંચાશક વગેરે ઉપરાંત પત્ર ૧૫૫ માં अत्राधिकारे शैवमुख-वज्रसूची-द्विजवदनचपेटा-सन्देह-समुच्चय-धर्मपरीक्षाद्यो विलोक्या. । એમ કહી શૈવમુખ-વજ્રસૂચી, દ્વિજવદનચપેટા, સન્દેહસમુચ્ચય, ધર્મપરીક્ષા એ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[1]

---

૧ શૈવમુખ-વજ્રસૂચી એ ગ્રંથની ભાળ મળતી નહોતી, તે અમને પંડિત શ્રીલાલચંદ્રે કરાવી છે. પંડિતશ્રી જણાવે છે કે "જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૧૬૧)માં દ્વિજવદનસૂચી જણાવેલ છે તે વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરમાં (નં ૧૩૯૫૯)માં વજ્રશૂ(સૂ)ચી નામના ગ્રંથની હ. લિ. ૧૬ પત્રની ફોટોકૉપી, પરદેશની લાયબ્રેરીમા રહેલી પોથી પરથી કરાવી રાખી છે તેનુ મંગલાચરણ બૌદ્ધ-મંજુઘોષનું છે તેના કર્તાનું નામ ત્યાં અશ્વઘોષ જણાવ્યું છે વિષય-બ્રાહ્મણ્યજાતિમદ-કદાગ્રહ દૂર કરાવવાનો જણાય છે. તેના પ્રારંભમાં "ॐ नमो मंजुनाथाय । जगद्गुरुं मंजुघोषं नत्वा वाक्काय-चेतसा । अश्वघोषो वज्र-शू(सू)चीं सूत्रयामि यथामतम् ॥ १ ॥" તેના અંતમાં ઉલ્લેખ છે કે-'अस्माभिरुक्तं यदिदं द्विजानां, मोदं निहन्तु हतबोद्धिमना । गृह्णन्तु संतो यदि युक्तमेतत्, मुचलपथा(ऽ)युक्तमिदं यदि स्यात् ॥ कृतिरियं सिद्धाचार्याऽश्वघोषपादानामिति ॥' હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે ગણાતી બ્રાહ્મણ્યજાતિ-નિરાકરણ નામની એક બીજી કૃતિ મળે છે (પાટણસૂચી પૃ. ૪). તે તેને અનુસરે છે. હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિ તરીકે ઓળખાવાતો વેદાંકુશ (હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવલી-પાટણથી પ્ર.)નો અંતિમ વિષય ઉપર્યુક્ત ગ્રંથને અનુસરે છે." આ ગ્રંથના નામનો અર્થ એ છે કે શૈવોના મુખને વજ્રની સોય—એટલે શૈવ-બ્રાહ્મણોનું મુખ બંધ કરનારો ગ્રંથ. દ્વિજવદન-ચપેટા અથવા તો ઉક્ત વેદાંકુશ કોઈ હરિભદ્રસૂરિનો રચેલો માને છે. તેમા બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોપર ટીકા છે. સંદેહસમુચ્ચય તે ૪૧૦ શ્લોકનો જૈન-ધર્મના પક્ષનું મંડન કરતો અને હિંદુશાસ્ત્રોમાંની અમાન્ય વાતોને બતાવતો ગ્રંથ છે ને તે ગૂર્જરેશ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબરોને જીતનાર વાદિ દેવસૂરિના વંશમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતી એવા જયમંગલસૂરિના શિષ્ય અમરચંદ્ર સૂરિના પટ્ટધર ધર્મઘોષ સૂરિના શિષ્ય અને ધર્મતિલકસૂરિના ગુરુબંધુ જ્ઞાનકલશે રચ્યો છે. (જુઓ વેલણકર કૅટૅલૉગ નં. ૧૮૮૬ ને ૮૭); ધર્મપરીક્ષા એ દિગંબરાચાર્ય અમિતગતિએ (હરિષેણના અપભ્રંશ કાવ્ય નામે

ગચ્છનાયક દેવસુંદર, ગુરુ જ્ઞાનસાગર, ગચ્છનાયક સોમસુંદર,—ની સ્તુતિ કરી પોતે મુનિસુંદર સૂરિ પરોપકારાર્થે આ ગ્રંથ રચે છે. ધર્મથી મોક્ષપ્રાપ્તિ છે—અનેક ધર્મોમાં જિનપ્રરૂપિત ધર્મની વિશિષ્ટતા છે તેથી તેનું અને બીજા ધર્મોનું સ્વરૂપ કહેવા માટે આ ગ્રંથ હું આરંભું વિધવિધ દૃષ્ટાંતોથી વિવિધ પ્રકારના તરંગ આદિવાળા ઉપદેશોવડે અલ્પબુદ્ધિ મુમુક્ષુપર અનુગ્રહ કરવા અર્થે કરું છું. તેટલા માટે એક દિવસ વાંચી શકાય એવા-ઉપદેશો રાખ્યા છે, એવું જણાવ્યું છે.

પછી પ્રથમ તટ શરૂ થાય છે તેમાં બે—આદ્ય અને મધ્ય—અધિકાર છે તે દરેક અધિકારના ચાર ચાર અંશ છે. પ્રથમ અધિકારના ચાર અંશ—(૧) ધર્મગ્રહણની યોગ્યતા—૧૩ તરંગમાં (૨) ધર્મગ્રહણ કરનાર ગુરુનું સ્વરૂપ ૧૬ તરંગમાં (૩) ધર્મની જ વિવિધ યોગ્યતાનું નિરૂપણ ૮ તરંગમાં (૪) ધર્મગ્રહણ આદિમાં વિધિ અને તેનું ફલ ૯ તરંગમાં બતાવેલ છે. મધ્ય અધિકારના ચાર અંશ.—(૧) ક્ષેત્રકાલાદિની દુર્લભતા લેઈ ધર્મકરણની આવશ્યકતા ૧૦ તરંગમાં (૨) જિનવચનામૃત, ભાવના, પાપભીરુતા મુક્તિસંવેગ સમ્યક્ત્વ, વ્રત ને આવશ્યક ક્રિયા સહિત સુખની પાત્રતા ૧૧ તરંગમાં. (૩) સુખ, તેનો હેતુ, ભવ, વિનાશી અને અવિનાશી પદાર્થ ૭ તરંગમાં (૪) પ્રકીર્ણ ઉપદેશ ૧૨ તરંગમા બતાવેલ છે.

આમાં પ્રાકૃત ગાથાઓ છે અને તે પૈકી વિષમ ગાથાઓ પર સંસ્કૃત પદ્યમાં વિવરણ છે અને બધાં મળી સો દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. વિષયને દૃષ્ટાંતોથી વધારે સુબોધ અને સુગમ બનાવ્યો છે. આમાં પોતાના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામના ગ્રંથના શ્લોકો ટાંક્યા છે—જુઓ શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ગ્રંથાંક ૨૨ માં છપાયેલ આ ગ્રંથમા પૃ ૧૩૩, ૧૪૬, ૧૭૬, ૧૬૨, ૨૦૨, ૨૦૩ અને ૨૫૮. એટલું જ નહિ પણ વિશેષ તે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાંથી આવી લેવું એમ પણ ગ્રંથકારે ઉપદેશરત્નાકરમાં જણાવ્યું છે. એટલે આથી સ્પષ્ટ છે કે આ ગ્રંથની પહેલાં અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ રચાયો છે. ટીકાકાર ધનવિજય ઉપાધ્યાયે પ્રસ્તુત ગ્રંથની ટીકાના આરંભમાં उपदेशरत्नाकरादिग्रन्थप्रणयनानन्तरं એટલે ઉપદેશ રત્નાકર ગ્રંથના રચ્યા પછી આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ રચ્યો એમ જણાવ્યું છે (પત્ર ૨ અને ૪) તે બરાબર નથી, ટીકાકાર રત્નચંદ્રે પોતાની ટીકાના આરંભમાં [illegible] એમ જણાવ્યું છે તે બરાબર છે.

ત૦ જીવવિજયે[1] સં. ૧૭૯૦માં રચ્યો છે. પ્રચલિત ગૂ. ભાષામાં ધનવિજય ગણિની ટીકાના આધારે ગૂ૦ વિવરણસહિત ઉક્ત શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડીઆએ અનુવાદ કરેલો કે જેની બે આવૃત્તિ ભાવનગરની જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ પ્રકટ કરેલ છે. આ પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિશેષ પરિચય હવે પછી છેવટે કરાવવામાં આવશે.

(૫) ઉપદેશરત્નાકર—વિષમગાથા-વિવરણસહિત—ઉપદેશથી ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા સમુદ્રરૂપ આ ગ્રંથને 'ઉપદેશ-રત્નાકર' એ નામ આપ્યું છે. આમાં ધર્મ અને તેના અધિકારી કોણ છે અને કોણ નથી તે વિસ્તારથી કહેલું છે. રત્નાકર એટલે સમુદ્ર, અને સમુદ્રમાં અનેક તરંગો—મોજાંઓ ઉછળે, તેમ આ ગ્રંથના વિવિધ ભાગને તરંગો કલ્પેલા છે, અને તેમાંથી અધિકારી અમૂલ્ય રત્નો મેળવી શકે છે.

શ્રીમાન્ સાગરાનંદ સૂરિ આ ગ્રથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે "આપણો નિકટતમ લવણ સમુદ્રનો આદ્ય ભાગ અસમ છે ને ૯૫૦૦૦ પ્રમાણ છે, વચલો ભાગ દશ હજાર પ્રમાણ છે ને છેલ્લો પહેલા ભાગના પ્રમાણ જેટલો છે એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે, આથી આ ગ્રથમાં પણ જગતી તીર્થાવતાર રૂપ પ્રસ્તાવના તટ, આદ્યાધિકાર અને મધ્યાધિકાર એમ ત્રણ ભાગ ગ્રંથકારે કર્યા છે પણ અમારૂ એમ અનુમાન છે કે પહેલા અને બીજા અધિકાર દરેકમાં ચાર અંશ હોવાથી, છેલ્લો અધિકાર ચાર અંશવાળો હોવો જોઈએ, પણ અનેક ભંડારોમા શોધ કરતાં આનો અપર તટવાળો ભાગ મળ્યો નથી તેથી નિરુપાય છીએ; પણ તે જરૂર હોવો જોઈએ, કારણ કે છેવટે ગ્રંથકારે 'अपरतटं तत्सुगमत्वान्न विव्रियते' એટલે 'અપર તટ સુગમ હોવાથી તેનું વિવરણ કરવામાં આવતું નથી' એ શબ્દો પોતાના શ્રીમુખે કહ્યા છે તેથી તે અપર તટ રૂપી ત્રીજો અધિકાર મૂલ ગાથામાં હોવો જોઈએ, તેના પર પોતાની ટીકા નહિ જ હોય; પણ તે મૂલ સૂત્ર ઉપલબ્ધ થયું નથી તેથી હવે પછી કોઈ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં ભાગ્યશાલી થાય તો તેને બીજી આવૃત્તિમાં જરૂર છપાવીશું."

આ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવનારૂપે 'જગતી તીર્થાવતાર'માં ૨૯ સંસ્કૃત શ્લોક છે તેમાં શ્રી ઋષભ, શાંતિ, નેમિ, પાર્શ્વ, વર્ધમાન, ભારતી,

---

૧ જીવવિજય-ત૦ વિજયસિંહ સૂરિ-ગજવિજય-ગુણવિજય ને હિતવિજય-જ્ઞાનવિજય શિષ્ય, જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩, પૃ. ૧૬૪૩.

श्री सम्या. घनपि. रत्न० वृत्ति.

॥ २१ ॥

તે ટીકા તેમ જ રત્નચંદ્ર ગણિની ટીકા અને પદ્ધતિ તો પ્રથમવાર મુદ્રિત થઈ જનતા-સમક્ષ રજૂ થાય છે [આની હસ્તપ્રત હ. સ. ૧૧૯૮ની ૨૭ પત્રની, હ. સ. ૧૧૫૨ની ૧૧ પત્રની અને ટીપ્પન પત્ર ૭ની એમ ત્રણ પ્રતો લીંબડી ભંડારમાં છે] આના પર આ રીતે મેં સંસ્કૃત ટીકા ત્રણ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં યથાનુવાદ (મોતીચંદભાઈ કહે છે તે ધર્મવિજય નહિ પણ) ધર્મવિજયે (જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૫૩૪) કર્યો છે કે જે મોતીચંદભાઈના શ્રી. યશોવિજયજીના ને વિનયજીના પુસ્તક સાથે છપાયો છે, અને ગુજરાતી બાલાવબોધ તપાગચ્છની રત્નશાખાના દુર્ગરત્ન[1] મુનિએ સં.૧૭૪૮ પહેલાં કર્યો છે, (હસ્તપ્રત ૫૯ પત્રની નં. ૧૧૯૮ ગ્રીસ્બેન ૪ પરિશિષ્ટ પૃ ૪૩-ભાં. ઇ. પૂનાના દસ્તક છે) કે જે પ્રકાશનાર આમ બોલવામાં સરસ પડશે છે. (મોતીચંદભાઈ કહે છે કે 'રત્નચંદ્રગણિ ને વિદ્યાસાગર ગણિએ બાલાવબોધ કર્યો છે ને પ્રકરણરત્નાકરના બીજા ભાગમાં છપાયો છે'—એ બરાબર નથી. પ્ર. ર. બીજા ભાગના પૃ ૪૫માં ઉલ્લેખ છે કે રત્નચંદ્ર ગણિ ને ઉ. વિદ્યાસાગરજી એ બે ટીકા લખીને કરેલો એ બાલાવબોધ છે આ વિદ્યાસાગરની ટીકા જોવામાં આવી નથી, રત્નચંદ્રની ટીકા આ ગ્રંથમાં છપાઈ છે તે.) ને બીજો બાલાવબોધ

---

૧ દુર્ગરત્ન-તપાગચ્છની રત્નશાખામાં (રાજવિજય-રત્નવિજય-હીરરત્ન-જયરત્ન-ભાવરત્ન-દાનરત્ન સૂરિના પટ્ટે) જ્ઞાનરત્ન સૂરિના શિષ્ય. તેમણે સં. ૧૭૮૨માં ધનેશ્વર સૂરિના શત્રુંજય માહાત્મ્ય પરથી સરલ સંસ્કૃત ગદ્યમાં શત્રુંજયમાહાત્મ્યોલ્લેખ નામનો ગ્રંથ ૧૫ સર્ગમાં રચ્યો. પુ શ્રી. સાહ ૯૨૬થી સં ૧૯૯૨માં પ્રકાશિત. [વે. નં.૧૭૭૬ કે જેમાં ઉક્ત તપાગચ્છની સૂરિ-પરંપરા નામપૂર્વક તપાગચ્છની તરફથી સૂચિત કરી છે તે મૂળ છે; સાથે કરેલ ? મુનિ મોતીચંદ સિવાય જૈનસ્તોત્રરત્નદોહ ભા. ૨ ની પ્રસ્તાવનાના પૃ ૧૭માં દુર્ગરત્નના ગુરુ જ્ઞાનરત્ન જણાવી પ્રભુનું નામ વિજયરાજ સૂરિ-આ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા. ૨ પૃ. ૫૧૧ થી સાચા લેવાઈને—આપી તે વિજયરાજ સૂરિ અને વિજયમાન સૂરિના શિષ્ય ને પટ્ટધર વિજયરાજ સૂરિ બને એક જણાવીને તેમને રત્નવંશ આપે છે, પણ તે બરાબર નથી. જે જૈ. ગૂ. ક. ૫૧૧ નો ગુપ્તથી મેં તેના બીજા ભાગ પૃ ૧૨૫૦માં કર્યો છે કે રાજવિજય સૂરિ પછી હીરરત્ન સૂરિ-લબ્ધિરત્ન-સિદ્ધિરત્ન-મેઘરત્ન-લક્ષ્મીરત્ન—(પં. લાલચંદ જણાવે છે કે પં. લબ્ધિરત્ન-સિદ્ધિરત્ન ગાદીના અનુક્રમમાં દુર્ગરત્ન થયા, લક્ષ્મીરત્ન અપ્રસિદ્ધ નામાંકિત) જ્ઞાનરત્ન ગણિના શિષ્ય મુનિ દુર્ગરત્ન, અને આ તેનો પરિચય ટૂંકમાં કરાવ્યો છે.] દુર્ગરત્ન માટે જુઓ મારો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૯૬૭, ૯૭૪, ૯૭૫ તે રાજવિજય સૂરિથી થયેલ તપાગચ્છની રત્નશાખાની પટ્ટાવલી માટે જુઓ મારી હવે પછી પ્રકટ થનાર ૬ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩ પૃ ૨૨૮૭)

ग्रन्थप्रणयनादि-परिचय

ग्रन्थकारादि कवियों.

॥ २१ ॥

सन्तीश ! शिष्या न च शुद्धशिष्या आडम्बराः सन्ति न सुक्रियास्तु ।
वागूडिण्डिमोऽखि प्रशमस्तु नान्तः, सत्पुस्तकाः सन्ति न चार्थबोधः ॥ ८ ॥
उच्चैर्गुणस्थानकमारुरुक्षु,–र्यावच्छुभध्यानकृते यतेऽहम् ।
तावन्मनोऽरिः कुविकल्पपाशै,–र्निबध्य मां हि क्षिपतेऽध एव ॥ २० ॥
न खेलनं श्वाऽर्हति पूतिकर्णो, यथा न कुष्ठी ललनादिभोगम् ।
न चातिसारी घृतपानमेवं, नार्हामि मुक्तिं कुमनोहतो ही ! ॥ २१ ॥
कृपां कृपालो ! मयि धेहि तत्पदे, प्रदेहि मे शक्तिमिमां ययाऽनिशम् ।
वशीभवेन्मानसकं भवाम्बुधौ, क्षिपेन्न यन्मां कुविकल्पजालतः ॥ २२ ॥"

આવું આધ્યાત્મિક, વૈરાગ્યવાસિત, નમ્ર અને સ્વદોષદર્શી માનસ જેમનાં રચેલાં સ્તોત્રોમાં વારંવાર દૃષ્ટિગત થાય છે તો તેમાંથી અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ જેવો ગ્રંથ આવિર્ભાવ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

(૪) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—શાંતરસભાવનાત્મક પ્રસ્તુત ગ્રંથ સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી રચાયો લાગે છે; તેને ટીકાકાર રત્નચંદ્રગણિ તે ઉપરની પોતાની ટીકામાં पूर्वं श्रीमुनिसुन्दरसूरिणा गुर्वावल्यपरपर्यायत्रिदशतरंगिणीनामा गुरुपट्टक्रमो वर्णितस्तेनाद्येति वदनन्तरं (પૃ. ૧) એટલે ગુર્વાવલી પછી સૂરિએ રચ્યો એમ કહે છે તે બરાબર છે, જ્યારે ટીકાકાર ધનવિજયગણિ આ ગ્રંથને ઉપદેશરત્નાકર પછી સૂરિએ રચ્યો એમ કહે છે તે બરાબર નથી એમ અગાઉ બતાવ્યું છે. તે પ્રથમ નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો, પછી શ્રી ધનવિજય-ગણિની ટીકાસહિત શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તથા શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ તરફથી સં. ૧૯૭૧માં છપાઈને પ્રકાશમાં આવ્યો; અને આ

૨૫ શ્લોકનું, ૧૭ જિનપતિનું મહાર્થ ૩૨ શ્લોકનું स्वर्धीदायक ના આરંભનું, ૧૮ ચોવીસ જિનકલ્યાણકનું जगच्छ्रिये दाक्षदशर्महेतवे થી શરૂ થતું ૨૪ શ્લોકનું, ૧૯ સીમંધરસ્વામિનું वर्यश्रिया मोहरिपोरवाप्त થી આરંભાતું ૨૫ શ્લોકનું, ૨૦ સ્વસાંસારિક દુઃખને પ્રકટ કરી દુઃખ પ્રતિકારની વિજ્ઞપ્તિ કરતું आनन्दं यः पर माप થી પ્રારંભ કરેલું ૩૬ શ્લોકનું, ૨૧ શ્રી ગૌતમનું जयश्रियां सेवधिमेयमान ની આદિવાળું ૨૫ શ્લોકનું, ૨૨ પ્રહ્લાદનપુર (પાલણપુર)મંડન પ્રહ્લાદનવિહાર શ્રીપાર્શ્વનું श्रमश्रिया प्राप्तमुदासमक्षां થી શરૂ થતું ૨૬ શ્લોકનું અને ૨૩ દેલઉલા (દેલોલ)-વિભૂષણ શ્રી ઋષભનું वर्यश्रिया ईर्ष्यरिपुस्फुराणां થી આરંભાતું ૨૬ શ્લોકનું એમ—इति युगप्रधानावतार-बृहत्तपागच्छाधिराज श्रीदेवसुन्दरसूरि-श्रीज्ञानसागरसूरि-श्रीसोमसुन्दरसूरिशिष्य. श्रीमुनिसुन्दरसूरिभिर्विरचिते स्वपरकृञ्जे श्रीजिनस्तोत्ररत्नकोशे प्रथमप्रस्तावे એમ દરેક સ્તોત્રને અંતે જણાવી પછી તે સ્તોત્રનું નામ આપી આ પૂરું કરે છે. ग्रंथसंख्या १०६३.

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શત્રુંજય, ગિરિનાર, સોપારા, વડનગર, આબૂ, જીરાવલા, ખંભાત, સિદ્ધપુર, ઈડર, તારંગા, નાગદા, ફલોધી, પાલણપુર, દેલવાડા—એ કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મેવાડમારવાડનાં ને (અપરાન્ત-કોંકણના) સોપારા તીર્થની યાત્રા આ સ્તોત્રકારે કરી હતી. તેમાંના કેટલાંક સ્તોત્રમાં ઐતિહાસિક બીનાઓ પણ મળી આવે છે. દા૦ ત૦ ૫ મા વડનગરના સ્તોત્રમાં કથેલ છે કે ત્યાંના વીરપ્રભુના મંદિરથી પવિત્ર થયેલ સંસદ્‌માં ધ્રુવસેન રાજાએ વીરાત્ ૯૯૩માં કલ્પસૂત્રની પ્રથમ વાચના મહાન્ ઉત્સવપૂર્વક કરી તે વખતે નગરનું નામ આનંદપુર હતું. ૬ ઠા આબૂના સ્તોત્રમાં—વિમલશાહ અર્બુદનો અધિપતિ હતો અને તેણે અંબિકાદેવીનો વર પ્રાપ્ત કરી ભાવી સંતતિને અવગણી ઋષભવિહાર કરાવ્યો; લલ્લ અને વીજડે તે ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૯ મા પરથી સિદ્ધપુરમાં રાજવિહાર (કે જે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવેલ) કર્તાના સમયમાં વિદ્યમાન હતો ને તેમાં મહાવીર પ્રભુની ચતૂરૂપ-ચોમુખ મૂર્ત્તિ હતી. ૧૦ મામાંથી જણાય છે કે ઈડરમાં કુમારપાલ ભૂપાલે ઋષભચૈત્ય બંધાવ્યું હતું અને ત્યાંના ગોવિંદ નામના સંઘપતિ (કે જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થઈ ગયો છે)એ ઉક્ત મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ૧૧ મામાં કથેલ છે કે ચૌલુક્ય મહીપતિ કુમારપાલનું બંધાવેલું અજિતજિન-મંદિર તારંગા પર્વત પર છે તેમાં હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી મ્લેચ્છોએ તે જિનબિંબ તોડેલ હોવાથી તેનો ઉદ્ધાર નવા બિંબથી ઉક્ત ગોવિંદ સંઘપતિએ કર્યો ને તેની સોમસુંદરપ્રભુએ પ્રતિષ્ઠા

પૂનાના હસ્તક છે તેમાં છે કે જેનો જૈનગ્રંથ તરીકે નં. ૩૭૮ સને ૧૮૮૦-૮૧ છે.-કીલ્હૉર્ન રી. ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૭૭. (૨) પત્ર ૧૯ લ. સં. ૧૯૫૫ વૈ. શુ. ૧૪ ગુરૂ. નં. ૨૪૩ જૈનાનંદ પુ. સુરત.

આ ગ્રંથ મુંબઈના લાલબાગ જૈનસંઘ તરફથી (હાલ સ્વ૦) શેઠ દેવકરણ મૂલજીએ પત્રાકારે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાવી સં. ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

(૨) ગુર્વાવલી—તેમાં ૪૯૬ શ્લોકમાં શ્રીવર્ધમાનપ્રભુથી માંડી તપાગચ્છના શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ અને તેમના પટ્ટધર સોમસુન્દર સૂરિ અને તેમના શિષ્યો સુધીનો તેના રચનાકાલ સં. ૧૪૬૬ પર્યંતનો ક્રમ-ઘેપિપૂર્વક ટુંક વૃત્તાંત છે. કર્તાના સૂરિ થવા પહેલાં સં. ૧૪૬૬માં પૂર્ણ કરેલી આ ગ્રંથની રચના છે અને તે પોતાના ગુરુ (દીક્ષાગુરુ) ને ગચ્છનાયક શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ પર મોકલેલી પર્યુષણાપર્વવિજ્ઞપ્તિ જેને ત્રિદશતરંગિણી નામ આપેલ તેના ત્રણ સોતના છેલ્લા-તૃતીય સ્રોતરૂપે આ ગુર્વાવલી છે એમ અગાઉ કહેવાઈ ગયુ છે. તેમાંથી કર્તાના સમયની ઘણી વિશ્વસનીય હકીકત મળે છે. આ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા (૪) તરીકે કાશીમાં યશોવિજય જૈન પાઠશાલા તરફથી સન ૧૯૦૫ (સં. ૧૯૬૧)માં મુદ્રિત થઈ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેની ૧૧ પત્રની હસ્તપ્રત કાથવટેના રીપોર્ટમાં નં. ૧૩૬૧ તરીકે નોંધેલી પૂના ભાં૦ ઇ૦ હસ્તકના સરકારી સમહમાં અને ૧૧ પત્રની પ્રત રો. એ. સો. મુંબઈ (નં. ૧૭૧૨ વેલણકર સૂચી)માં છે. તેની આદિ जयश्रियं राजु जिनेन्द्रचन्द्रमा. થી શરૂ થાય છે અને અતના શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ પણ 'જયશ્રી'વાળું 'सर्वाभीष्टफलप्रद. स जयति श्रीसद्गुरुकल्पद्रुम.' છે. આમાં પોતાનો જન્મ, દીક્ષા, વાચકપદ ક્યાં ને ક્યારે થયાં તે સંબંધી કર્તાએ મૌન જ સેવ્યુ છે.

(૩) જિનસ્તોત્રરત્નકોશ—આ કોશમાં અનેક સ્તોત્ર-સ્તવનો હોવાં જોઈએ, કારણ કે તેના એક કરતાં વધારે ભાગ 'પ્રસ્તાવ' એ નામથી પાડવામાં આવ્યા જણાય છે, અને તે પૈકી ૨૩ સ્તોત્રોનો પ્રથમ પ્રસ્તાવ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા-કાશી તરફથી પ્રકટ થયેલ 'જૈન-સ્તોત્રસંગ્રહ ભાગ ૨'માં મુદ્રિત થયેલ છે.—

૧ ચતુર્વિંશતિ શ્રીજિનાશીર્વાદરૂપ-जयश्रियं ज्ञानवपस्थितपाणुपेः થી શરૂ થતું ૨૭ શ્લોકનું. ૨ શત્રુંજયમંડન શ્રીઆદિનાથસ્તવરૂપ जय-

श्री अभ्या धनवि. रत्न० कृति. ॥ १८ ॥

આ૦ સમેત છે, તેથી તે ચિહ્નપરથી એમના કર્તાનું તુરત સૂચન થાય છે. આપણા આ પ્રકાર મુનિસુંદર સૂરિએ 'જયશ્રી'-પ્રાકૃત 'જયસિરિ'એ આ-ચિહ્ન સમેત છે કે જે તેમની સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વે કૃતિઓમાં આદિમાં તેમ જ અંતે, આ આદિમાં લેવામાં આવે છે.

ग्रन्थकारादि-परिचय

૬૬ ગ્રંથો—(૧) ત્રૈવિ(વૈ)દ્યગોષ્ઠી—આમાં વ્યાકરણ, છંદ-કાવ્ય અને પ્રમાણ-તર્ક એ ત્રણ વિદ્યાસંબંધી હકીકત આપી છે. પ્રથમ અધિકારમાં એ વિદ્યાનાં સાધનો—૧ વિશુદ્ધ બુદ્ધિનો આભોગ, ૨ સદ્ગુરુસંપ્રયોગ, ૩ સદ્જ્ઞાતિનયપ્રયોગ, ૪ પુસ્તકપ્રાપ્તિયોગ, ૫ પ્રમત્તતાનો વિયોગ, ૬ સતત ઉપયોગ (સમ્યગુપધાન), ૭ શુદ્ધ અભિયોગ, ૮ દેશાયોગ, ૯ ભાગ્ય આદિ કહ્યાં છે ને સર્વે એક સાથે દુર્લભ જાણ્યા, છતાં એ ધરાવનારા અનેક વિદ્વાનો થયા છે.-સિદ્ધસેન દિવાકર, મલ્લવાદિ, હરિભદ્ર, વાદિદેવ, હેમચંદ્ર વગેરે. વ્યાકરણોમાં જૈનેન્દ્રાદિ વ્યાકરણના નામ બતાવી તેનું અધ્યયન કરવાની રીત ને તેથી લાભ કહેલ છે. છંદોનુશાસન ને કાવ્યગ્રંથોમાં છંદના ને કાવ્યના પ્રકાર બતાવેલ છે. પ્રમાણગ્રંથોમાં પ્રમાણના ભેદ કહેલ છે, પછી દેવ, ગુરુ, ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વનાં લક્ષણો-તે સર્વની પરીક્ષા વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે, અને તેમાં ક્યાંક શ્લોકોનાં અવતરણ છે. તેની આદિ અને અંત બે બે શ્લોકોથી કરી છે—

ग्रन्थ-रचना.

जयश्री लीलाकेलिगृहमु समाजन्मसुभगा, जिनाः श्रीमान् वीरविभुवसविभुः सर्वकामदः ।
प्रसादा यस्यैवागमजलनिधेरस्य विविधाः, समासाद्य सेरे कविपथकान् सत्त्वममलम् ॥ १ ॥
श्रीज्ञानसागराह्वगुरुभ्यां ज्ञानधारिधिम् । उपजीव्योपदेशं च कुर्वे त्रैवि(वै)द्यगोष्ठिकाम् ॥ २ ॥
श्रीमत्तपागणनभोऽङ्गणभास्करश्रीदेवसुन्दरगणाधिपशिष्यकेण ।
श्रीज्ञानसागरगुरूत्तमपाठितेन बाल्येऽपि सर्वज्ञसुतामुनिसुंदरेण ॥ १ ॥
शरशरमनुमितवर्षे १४५५ ऽस्मान्येषां च बोधाय सुधियाम् । सिद्धपतिगोपल्ले विदधे त्रैवि(वै)द्यगोष्ठीयम् ॥ २ ॥

॥ १८ ॥

આની ૧૧ પત્રની સં. ૧૫૧૬માં લખાયેલી હસ્તપ્રત સરકારી પ્રતસંગ્રહ કે જે હાલ ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ,

(૯) सं० १५०० वर्षे उ० ज्ञा० व्य० पाताकेन......श्रीवर्धमानबिंबं का०, प्र० तपागच्छनायक श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः । —અમદાવાદ શાંતિનાથ-મંદિરમાં બુ. ૧ નં. ૧૦૪૨

(૧૦) सं० १५०१ वर्षे मार्ग. शु १० ऊकेश......सा० हीराकेन श्रीशांतिबिंबं का० प्र० तपा श्रीसोमसुंदरसूरिशिष्य श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —જેસલમેર સુપાર્શ્વમંદિર ના. ૩.

(૧૧) सं० १५०१ वर्षे माघ वदि ५ गुरौ प्राग्वाट व्य०......खीमाकेन......श्रीसुमतिबिंबं कारि० प्र० तपा श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ ઉદેપુરના ગોડીજી ભંડારની ધાતુમૂર્તિ વિ. ન. ૧૮૦, કે જે લેખ ના. ૨ નં. ૧૧૨૬ છે.

(૧૨) सं० १५०१ वर्षे पै. शु. ६ शनौ ऊकेशज्ञातीय तेलहरागोत्रे श्रे० हीराकेन......प्रतिष्ठितं श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः तपागच्छेशैः । —ખેડા ભીડભંજન પાર્શ્વમંદિરમાં નં. ૪૫૦ બુ. ૨ (આ વખતે મુનિસુંદર સૂરિ તપાગચ્છના નાયક હતા—સોમસુંદર સૂરિના નામનો આ સં. ૧૫૦૧નો બીજો લેખ બુ. ૧ નં. ૮૮૧ છે તેમાં સંવતમાં ભૂલ લાગે છે. સોમસુંદર બદલે મુનિસુંદર જોઈએ. તે સોમસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા.) આ જ તિથિનો લેખ नागरज्ञातीय श्रे० सामलेन श्रीसंभवबिंबं कारित प्रतिष्ठितं तपागच्छेश श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः । —વિ. નં. ૧૮૬ છે.

(૧૩) सं० १५०१ वर्षे ज्ये. सुदि १० प्राग्वाट व्य० रामाकेन श्रीसुमतिनाथबिंबं कारितं प्र० तपा श्रीसोमसुंदरसूरिशिष्य श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ રૈનપુરમંદિરમાં ના. ૧ નં. ૭૦૪.

(૧૪) सं० १५०१ वर्षे ज्ये. ष. ९ रवौ ओसवालज्ञा० व्यव० आकाकेन श्रीवासुपूज्यमुख्यपंचतीर्थीकारिता तपा० श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः प्र० । —ઉદેપુર ગોડીજી ભંડારની ધાતુમૂર્તિ વિ. ન. ૧૯૦.

૧૫ જયકચંક—ઘણા ગ્રંથકારોએ અમુક અંક-ચિહ્ન રાખેલું છે. જેમ કે શ્રી હરિભદ્ર સૂરિએ 'વિરહાંક', કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથાના પ્રસિદ્ધ કર્તા ઉદ્યોતન સૂરિએ 'દાક્ષિણ્યાંક', રત્નમંડન ગણિએ 'ગડનાંક', યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ગ્રંથની આદિમાં 'ઐં'કારાંક ને અંતે 'યશઃશ્રી'

વાચક મળ્યા ત્યારે વીસલે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક વિશાલરાજને વાચક-ઉપાધ્યાયપદ (સૂરિપદ નહિ) આપ્યું. વિશાલરાજને સૂરિપદ સોમસુંદર સૂરિના સં. ૧૪૯૯માં અવસાન પછી મળ્યું લાગે છે, ને તે જ પ્રમાણે રત્નશેખર તથા લક્ષ્મીસાગરને સં. ૧૫૦૨ અને સં. ૧૫૦૮માં અનુક્રમે સૂરિપદ મળેલ છે. આથી આ લેખને યા આ લેખના શિષ્યવર્ગવાળા ભાગને ઉમેરવું કરવાનો સમય સં. ૧૫૦૮ પછી લાગે છે.

(२) सं० १४८८ चै सु ८ श्रीमालज्ञा० सा० ... देवकुलिका कारिता प्रतिष्ठिता तपागच्छनायक श्रीसोमसुंदरसूरि श्रीमुनि(सुंदर)सूरिभिः ॥ श्रीमद्देवकुलपाटक वास्तव्य देलवाડા-મેવાડના મંદિરના-ના. ૨ (દેલવાડામાં સં. ૧૪૮૯મા મુનિસુંદર સૂરિએ ચાર કલ્પ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યા.)

(३) सं० १४८९ वर्षे वै० सु० १ ऊकेशज्ञा० व्य०... ...सुतलेन श्रीसुमतिनाथबिंबं का० प्र० तपा श्रीदेवसुंदरसूरि पट्टपूर्व श्रीसोमसुंदरसूरि शिष्य श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः । —ખંભાત કુમારવાડાના મનમોહન પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં લુ. ૨.

(४) सं० १४९० वर्षे वै व ४ श्रीमाल ज्ञा० श्रे० गिरिराजेन श्रीआदिनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्रीसोमसुंदरसूरि शिष्य श्रीमुनिसुंदर सूरिभिः ॥ —વાલોદના મંદિરમાં બુ ૧ નં. ૪૧૫

(५) सं० १४९९ वर्षे का सु १० प्राग्वाट व्य० खेतलेन श्रीमुनिसुव्रतबिंबं का० प्र० तपागच्छे श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —ખાતરના મંદિરમાં લુ. ૨

(६) सं० १४९९ वर्षे ओसवाल ज्ञा० श्रे० साईयाकेन श्रीमहावीरबिंब का० प्र० तपा श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —અમદાવાદના દેવસાનો પાડો પાર્શ્વ મંદિરમા લુ. ૧ નં ૧૦૭૫

(७) सं० १५०० वर्षे वैशाख सु ५ गुरौ ऊकेश ज्ञा० श्रे० शिवराजेन .... श्रीधर्मनाथबिंबं का० प्र० तपा श्रीमुनिसुंदरसूरिभिः । —પંચ તીર્થી પારખુ ક્વાસના પાડામાં શાંતિજિનમંદિર લુ. ૧ નં. ૩૧૪

(८) सं० १५०० वर्षे वै सु. ५ उपकेशज्ञातीय सा० आल्हेन .. ..श्रीचन्द्रप्रभबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्रीतपागच्छनायक श्रीश्रीमुनिसुंदरसूरिभिः ॥ —પંચતીર્થી-આમાના રીમોપર મંદિરમાં ના. ૨

२४ प्रतिष्ठालेखो—(१) सं. १४७८ वर्षे पोष सु० ५ राजाधिराज श्रीमोकलदेवविजयराज्ये प्राग्वाट सा०......सा० रतन भा० लापू पुत्रेण श्रीशत्रुंजयगिरिनारार्बुदजीरापल्लीचित्रकूटादि तीर्थयात्रा कृता श्रीसंघमुख्य सा० धणपालेन......कुटुंबपरिवृतेन श्रीशांतिनाथप्रासादः कारितः प्रतिष्ठितस्तपापक्षे श्रीदेवसुंदरसूरिपट्टपूर्वाचलदिनमणि(?)नायक तपागच्छनायक निरवद्यविद्याविधान युगप्रधानसमान श्री श्री श्रीसोमसुंदरसूरिभिः ॥ भट्टारकपुरंदरश्रीमुनिसुंदरसूरि श्रीजयचंद्रसूरि श्रीभुवनसुंदरसूरि श्रीजिनसुंदरसूरि श्रीजिनकीर्तिसूरि श्रीविशालराजसूरि श्रीरत्नशेखरसूरि श्रीउदयनंदिसूरि श्रीलक्ष्मीसागरसूरि महोपाध्याय श्रीसत्यशेखरगणि श्रीसूरसुंदरगणि श्रीसोमदेवगणि कर्णरसायनगुरुगिरांसोमोदय प० सोमोदयगणि प्रमुखप्रवर्तितदिनाधिकोदयमान शिष्यवर्गः ॥ चिरं विजयतां श्रीशांतिनाथचैत्यं कारयिता च ॥ —નાગદા (ઉદેપુર)ના ખડેરના મંગલચૈત્ય ઉપરનો લેખ. વિ. નં. ૧૧૮.

—આ લેખ પ્રમાણે 'રાણા મોકલના રાજ્યમાં સં. ૧૪૭૮ પોષ સુદિ ૫ દિને શત્રુંજય, ગિરનાર, આબૂ, જીરાવલી, ચિતોડ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરનાર સંઘમુખ્ય એવા પોરવાડ વણિક ધનપાલે શ્રી શાંતિનાથ પ્રાસાદ કરાવ્યો તેમાં તપાગચ્છના દેવસુંદર સૂરિના પટ્ટધર અને ગચ્છનાયક સોમસુંદર સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ને સૂરિના શિષ્યવર્ગમાં ભટ્ટારકેંદ્ર મુનિસુંદર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદર, જિનસુંદર, જિનકીર્તિ, વિશાલરાજ, રત્નશેખર, ઉદયનંદિ, લક્ષ્મીસાગર—એ નવ સૂરિઓ-આચાર્યો તથા સત્યશેખર, સૂરસુંદર, સોમદેવ, સોમોદય એ ચાર ઉપાધ્યાયો આદિ છે. શ્રી શાંતિનાથ ચૈત્યને કરાવનાર (ઉક્ત ધનપાલ)નો ચિરકાલ વિજય થાઓ'—રાણા મોકલના રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરનાર સોમસુંદર સૂરિ અને કરાવનાર સા. ધણપાલે, સં ૧૪૭૮માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એ અહીં નોંધાયેલ છે તે હકીકત સત્ય છે, કારણ કે મેવાડનો મોકલરાણો સં. ૧૪૯૦ લગભગ અને સોમસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા એટલે તે બન્ને સં. ૧૪૭૮માં વિદ્યમાન હતા. પણ શિષ્યવર્ગમાં જણાવેલ ભટ્ટારક અને સૂરિઓ તે વર્ષમાં તે તરીકે નહોતા. મુનિસુંદર સં. ૧૪૭૬માં સૂરિ થયા પણ ભટ્ટારક તો સોમસુંદર સૂરિના અવસાન પછી સં. ૧૪૯૯માં થયા; જયચંદ્ર વાચકને સોમસુંદર સૂરિએ તારંગાપર સં. ૧૪૭૯માં પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે સૂરિપદ આપ્યું-ત્યારપછી બીજી વખત દેવકુલપાટક ગયા ત્યારે સંઘપતિ નિંબના ઉત્સવપૂર્વક ભુવનસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું-પછી ગુણરાજ સંઘપતિ સાથે શત્રુંજય ગિરનારની તીર્થયાત્રામાં મધુમતી-મહુવામાં જિનસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું-ત્યારપછી ત્રીજી વખત મેવાડના દેવકુલપાટક-દેલ-

श्री सम्पा. धनवि. रत्न० सूरि. ॥ १६ ॥

ग्रन्थकारादि-परिचय

२ મહાવિદ્યાપીઠ, ૩ ઉપવિદ્યાપીઠ, ૪ મંત્રપીઠ અને ૫ મંત્રાધિરાજ પીઠ—એમ છે; તેનાં અધિષ્ઠાયિક તથા અધિષ્ઠાયિકો અનુક્રમે (૧) વાણી અર્થાત્ સરસ્વતી (૨) ત્રિભુવનસ્વામિની (૩) શ્રીદેવી (૪) ગણિપિટક યક્ષરાજ અને (૫) સર્વે ગ્રહો, દિગ્પાલો, ઇન્દ્રો, ૧૬ વિદ્યાદેવીઓ, ૨૪ શાસન યક્ષ ને ૨૪ શાસન યક્ષિણી આદિ છે. આ પૈકી પ્રથમની ત્રણ વિદ્યાપીઠો કહેવાય છે કારણ કે દેવીઓ તેની અધિષ્ઠાયિકા છે અને છેલ્લી બે મંત્રપીઠો કહેવાય છે કારણ કે ચોથી પીઠના પુરુષદેવ અધિષ્ઠાયક છે ને પાંચમી પીઠમાં મુખ્યત્વે પુરુષદેવો અધિષ્ઠાયક છે. વિદ્યા અને મંત્રનો આમ મંત્રશાસ્ત્રમાં ભેદ પાડવામાં આવે છે, અને બીજી રીતે (વિશિષ્ટ) સાધનાવાળી તે વિદ્યા અને (વિશિષ્ટ) સાધનરહિત તે મંત્ર, એમ ભેદ છે. બે સંસ્કૃત સૂરિમંત્રસ્તોત્રો, પ્રાકૃતમાં ગૌતમગણધરસ્તોત્ર, પાંચે પીઠના અધિષ્ઠાયકોનાં પાંચ સંસ્કૃત સ્તોત્ર, પાંચમી પીઠની અધિષ્ઠાયિકા તરીકે શ્રી ચક્રેશ્વરી દેવીનું જુદું સંસ્કૃત સ્તોત્ર તથા ગણિવિદ્યાધિષ્ઠાયકનું પ્રાકૃત સ્તોત્ર કે જેમાં સૂરિમંત્રના સર્વે અધિષ્ઠાયકની ભેગી સ્તુતિ કરી છે—આ નવે સ્તોત્ર મુનિસુંદરસૂરિનાં રચેલાં પ્રાપ્ય છે કે જેની નકલ શ્રી. મોહનલાલ ભ. ઝવેરી પાસે છે.

૬૫૨ વળી તેમ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ શાંતિકર સ્તવનની રચના મારિનિવારણ માટે કરી હતી. એ વાત બરોબર લાગે છે કારણ કે ઉક્ત સ્તવનમાં રોગ ઉપદ્રવનિવારણ માટેના મંત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને સૂરિમંત્રની પાંચે પીઠોના અધિષ્ઠાયકો અને નામ નિધાનપૂર્વક સોળે વિદ્યાદેવીઓ, ચોવીસે શાસન-યક્ષો, ચોવીસે શાસનદેવીઓ તથા સર્વે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોનું સ્મરણ કરાવેલું છે. સૂરિમંત્રની પહેલી પીઠમાંના લબ્ધિપદો શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના નામ સાથે જોડી ઉક્ત શાંતિકર સ્તવનની બીજી તથા ત્રીજી ગાથામાં ઉપદ્રવનિવારણ તથા આરોગ્યપ્રાપ્તિ અર્થે મૂક્યાં છે. જેવા કે ॐ नमो विप्पोसहिपत्ताणं श्री शांता, ॐ नमो खेलोसहिपत्ताणं, तथा ॐ ह्रीं नमो सव्वोसहिपत्ताणं

સ્વર્ગવાસ.

<u>૬૫૩ સ્વર્ગવાસ</u>—તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૦૩ કાર્તિક શુદ ૧ (ગૂજરાતી બેસતા વર્ષે) થયો ને તે કોરટામાં થયો એમ એ૦ સજ્ઝાયમાળાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. આ હકીકત માટે આધાર આપવામાં આવ્યો નથી, પણ વીરવંશાવલીમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે આધારે ત્યાં તે જણાવેલ હશે. કોરટા-કોરંટક એક પ્રાચીન તીર્થ છે, તે પરથી કોરંટક ગચ્છ પણ નીકળ્યો હતો. તે હાલ નાનું ગામ છે ને મારવાડના જોધપુર રાજ્યના પરગણામાં એરનપુરા સ્ટેશનથી પશ્ચિમે ૧૨ માઈલ દૂર છે. (જુઓ જૈ. ગૂ. ક. ૩, ૨૨૧૦ ને ૨૨૮૬.)

॥ १६ ॥

શ્રદ્ધા જરાક શિથિલ બની છે, છતાં યોગ્ય પ્રસંગે તેમની એ શ્રદ્ધા થોડે વત્તે અંશે પણ પ્રકટ થયા વિના રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ, ચમત્કાર-કથાઓમાં તેઓ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ રસપાન કરી શકે છે. આવા અદ્ભુત ચમત્કારો આજે તો ભાગ્યે જ જોઈ શકાય છે. જે ચમત્કારો છે તે કેવળ વિજ્ઞાન-સિદ્ધિના છે અને તેને તો સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે, ને તેમાં દૈવી તત્ત્વના અસ્તિત્વનું આપણને ભાન થતું નથી. આમ છતાંય ઘણાક શ્રદ્ધાળુઓ, ધર્મપ્રિય સજ્જનો અને વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે આજે પણ ભારત ભૂમિ છેક જ ચમત્કારશૂન્ય બની નથી. દેશના વિવિધ ભાગોમાં, તીર્થસ્થળોમાં અમુક પ્રકારના ચમત્કારો થવાનો આજે દૃઢતાથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.' વળી (ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પની પ્રસ્તાવના રૂપે મંત્રવિદ્યા સંબંધી એક પુસ્તક જેવડો નિબંધ અંગ્રેજીમાં મારા મિત્ર રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી લખી રહ્યા છે ને તે છપાતો જાય છે, તે છપાયા પછી મંત્રશક્તિ પર ઘણો પ્રકાશ પડશે.)

ઉક્ત સૂરિમંત્ર જૈનપરંપરા પ્રમાણે શ્રી ગૌતમસ્વામી જે ભગવાન્ મહાવીરના પ્રથમ ગણધર થયા તેની કૃતિ તરીકે ગણાય છે, કારણ કે સૂરિમંત્ર એટલે આચાર્યસંબંધી મંત્ર-અને ગૌતમસ્વામી એ જ પ્રથમ આચાર્ય ગણાય. શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ રચેલા અપ્રકટ સૂરિમંત્ર-સ્તોત્રમાં તે મંત્રની સ્તુતિ તીર્થંકર, તીર્થ, ગૌતમસ્વામી, સુધર્મસ્વામી તરીકે સંબોધી કરી છેઃ—

[त्वं तीर्थकृत्त्व त्व परमतीर्थं त्वं गौतमस्त्वं गणभृत्सुधर्मा, त्वं विश्वनेता त्वमसि हितानां निधिः सुखानामिह मंत्रराजः ॥ २ ॥]

તેને માટે તે જ સ્તોત્રમાં આગળ કહ્યું છે કે શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરસ્વામીના આદેશથી ગચ્છનેતા શ્રી ગૌતમસ્વામીએ તે મંત્રની સ્થાપના કરી છે.

[श्रीवर्द्धमानस्य निदेशतस्त्वं प्रतिष्ठितो गौतमगच्छनेत्रा, सिद्धीः समग्राः शिवसंपदश्च सर्वोग्रपुण्यौघफलानि दत्से ॥ ७ ॥]

વળી તેમના બીજા અપ્રકટ સૂરિમંત્રસ્તોત્રમાં તે મંત્રની સ્તુતિ કલિકાલમાં તીર્થ તથા આર્હત ધર્મની પ્રવૃત્તિના એકલા હેતુ તરીકે કરી છેઃ– तीर्थस्य धर्मस्य तथार्हतस्य हेतुस्त्वमेकोऽसि कलौ प्रवृत्तेः । ઇત્યાદિ. સૂરિમંત્રકલ્પોમાં તેની પરંપરા શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનથી બતાવી છે અને તેમાં બાહુબલી આદિ સહસ્ર વિદ્યાનો ન્યાસ શ્રી પુંડરિક ગણધરે કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. સૂરિમંત્રની પાંચ પીઠ છેઃ તેનાં નામ–૧ વિદ્યાપીઠ,

સૌભાગ્ય કાવ્યના સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૨૭ માં 'વાદિ-ગોકુલ-સાંઢ' એ બિરુદ ખંભાતના ફરમાન મુજબ (જુઓ પત્ર ૩/૨ ની ટિપ્પણી નં. ૧) અને સર્ગ ૪, ૧૭માં 'કાલી સરસ્વતી' બિરુદ દક્ષિણના પંડિતોએ આપ્યું એમ ખાસી જણાવ્યું છે.[1] આ ફરમાનસંબંધી અગાઉ કહેવાયું છે. ['સં. ૧૪૮૫ના શ્રા. શુ. ૪ રવિવારે પત્તન (પાટણ)માં પૂર્ણિમા પક્ષના જ્ઞાનકલશ મુનિ દ્વારા લખાયેલ નવાયન મહાકાવ્યના પુસ્તકના અંતમાં ઉલ્લેખ છે કે—તે સમયે મહારાજાધિરાજ પીરોજ પાતશાહિથી નિયુક્ત ખાન ફરમાન સમસ્ત ગૂર્જર ધરિત્રીનું પરિપાલન કરતા હતા'—આમ મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર કૃત 'શ્રી જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમદ' પૃ. ૧૧૫. આ ફરમાન (પટેલો) ભિન્ન સમજવો.] આ બિરુદોનો ઉલ્લેખ તત્કાલીન અગર તે સમયની આસપાસના ગ્રંથોમાં જણાતો નથી. આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ટીકાકાર અને ધર્મસાગરના સમકાલીન ધનવિજય મુનિ 'સહસ્રાવધાન-ધારી, સાક્ષાત્સરસ્વતીધારી, શ્રી સોમસુંદર સૂરિના પટ્ટધારી, તપાગચ્છનાયક યુગપ્રધાન સમાન મુનિસુંદર સૂરિ' એટલું પોતાની ટીકાની આદિમાં જણાવે છે, તેમાં ઉક્ત બે બિરુદોનો ઉલ્લેખ નથી. જયચંદ્ર મુનિને સાજસકા ધામક દક્ષિણના વાદીઓએ 'કૃષ્ણ સરસ્વતી' કહ્યા (જુઓ-ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય ૧, ૮૨); સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્ને 'કૃષ્ણ સરસ્વતી'નું બિરુદ ધારણ કર્યું હતું એમ તે સૂરિના શિષ્ય પં. પ્રતિષ્ઠાસોમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના સર્ગ ૧૦ ના શ્લોક ૫૧માં જણાવે છે. આમ કાલી કે કૃષ્ણ સરસ્વતીનાં બિરુદો તત્સમયના ત્રણે મુનિસુંદર સૂરિથી અન્યને અપાયાનું-હોવાનું ઉલ્લેખે છે. મને લાગે છે કે જયચંદ્રસૂરિનું 'કૃષ્ણ સરસ્વતી' બિરુદ મુનિસુંદર સૂરિના નામે અસાવધાનતાથી ચઢી ગયું જણાય છે.

૧૨ પ્રખર માંત્રિક—મુનિસુંદરસૂરિએ સૂરિ-મંત્ર સોમસુંદરસૂરિ પાસેથી ગ્રહણ-શિક્ષા મેળવી વિધિપૂર્વક સાધી તે વડે ચમત્કાર-પોતે રચેલા સંતિકરસ્તવથી (મેવાડના) દેલવાડામાં મારિ ઉપદ્રવનું નિવારણ, અને શિરોહીમાં તીડોના ઉપદ્રવનું શમવું વગેરે-કરી બતાવ્યા એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. એક લાર્ડના શબ્દોમાં 'આર્યાવર્તનો ધાર્મિક ઇતિહાસ અસંખ્ય ચમત્કારોથી ભરપૂર છે. દેવો, સંતો, મહર્ષિઓ અને ભક્તોની આ ભૂમિમાં ચમત્કારોમાં આજે પણ પ્રજાનો ઘણો મોટો ભાગ આમ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. વિજ્ઞાનના આગમનથી શિક્ષિત વર્ગની આવી

१ भ्राजिष्णु भक्त्या दिशि येन काली सरस्वतीर्विरुदं सुपेशम् । रत्नाकरात्मीय सम दैवोऽद्यवितरत्ततो परममस्य विश्रम् ॥

मांत्रिक मुनिसुंदर सूरि.

ધર્મસાગરજી સ. ૧૬૪૬ની પટ્ટાવલીમાં જણાવે છે કે 'સંતિકર નામનું મહિમાવાળું સ્તવન કરીને જોગણીઓએ કરેલા મારિના ઉપદ્રવના નિવારક, ૨૪ વાર વિધિપૂર્વક સૂરિ-મંત્રનુ આરાધન કરનાર તેઓ હતા અને તેમાં પણ ૧૪ વાર (કરતાં) તેમના ઉપદેશથી ચંપકરાજ, દેપા, ધારા આદિ રાજાઓએ પોત પોતાના દેશમાં અમારિ પ્રવર્ત્તાવી હતી. શિરોહી દેશમાં સહસમલ્લ રાજાએ પણ અમારિ પ્રવર્ત્તાવી હતી તેથી તેમણે તીડોનો ઉપદ્રવ દૂર કર્યો હતો'.[1]

ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળાની પ્રસ્તાવનામાં મુનિશ્રી વિદ્યાવિજય વિશેષમાં જણાવે છે કે 'વળી કૂવામાંથી ઋષભદેવની મૂર્ત્તિ કઢાવીને તે શીરોહીના લાખા રાજાને આપી હતી, રાજાએ તે મૂર્ત્તિ પોતાના મહેલની ડાબી તરફના મ્હોટા દેરાસરમાં સ્થાપિત કરી હતી.' આ માટે શો આધાર છે તે ત્યાં દર્શાવેલ નથી, તેમ અમને આ વાત બીજે કયાંય જણાઈ નથી; તેથી તે દંતકથા હોઇ શકે.

૧૧ બિરૂદો—તેમનું બિરૂદ 'સહસ્રનામાવધાની' હતું એ ચોક્કસ છે. સ. ૧૪૮૯માં લખાયેલી કલ્પભાષ્ય, નન્દિસૂત્રની પ્રતમાં તે વાત 'सहस्रनामावधानि विरुदा मर्हिमकधाम्' એમ કથેલ છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે. (પાટણ ભં. સૂચી પૃ. ૨૦૦; પ્રશસ્તિસંગ્રહ પ્રથમ પૃ. ૭૭).

સ. ૧૬૪૬માં પૂર્ણ કરેલી પટ્ટાવલીમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય જણાવે છે કેઃ—આ આચાર્યને ખંભાતના દફરખાને 'વાદિ-ગોકુલ-સંડ' નુ બિરૂદ આપ્યું હતું, અને દક્ષિણમાં 'કાલિ સરસ્વતી' નુ બિરૂદ મળ્યું હતું.[2] ધર્મસાગરજીને દેવવિમલ ગણિ ટેકો આપે છે-કારણ કે હીર-

---

૧ 'सन्तिकरमिति समहिमस्तवनकरणेन योगिनीकृतमार्युपद्रवनिवारकः । चतुर्विंशति वार २४ विधिना सूरिमंत्राराधकः । तेष्वपि चतुर्दश १४ वारं यदुपदेशात स्वस्वदेशेषु चम्पकराज देपा धारादि राजभिरमारिः प्रवर्तिता । सीरोही दिशि सहस्रमल्लराजेनाप्यमारि-परिवर्त्तने कृते सति येन तिड्डकोपद्रवो निवारितः । આમા શિરોહીમાં રાજાએ અમારિ પ્રવર્ત્તાવી એટલે આ સૂરિએ તીડનો ઉપદ્રવ ટાળ્યો, એ જણાવ્યું છે તે યોગ્ય નથી; આથી ઉલટું મુનિસુંદર-સૂરિ-વિજ્ઞપ્તિ, સોમસૌભાગ્ય કાવ્યાદિમાં જણાવ્યું છે એ યોગ્ય અને યુક્તિસર છે, કારણ કે જૈન આચાર્ય અમુકના બદલામાં અમુક કરે એમ બને નહિ; તે જે કરે તે પરોપકારાર્થે ફલની ઇચ્છા વગર કરે.

૨ स्तम्भतीर्थे दफरपानेन 'वादिगोकुल-सण्ड' इति भणित. दक्षिणस्यां कालिसरस्वतीति प्राप्तविरुदः ।

(૨) રત્નશેખર સૂરિ પણ સં. ૧૫૦૬ મા પોતાની 'શ્રાદ્ધવિધિ' નામના ગ્રંથની અંતે એમ જ જણાવે છે.[1]

(૩) લક્ષ્મીભદ્ર ગણિએ રચેલી ને સં. ૧૪૯૮માં પાલણપુરમાં લખાયેલી તે વખતની ગુજરાતી ભાષામાં 'શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ વિજ્ઞપ્તિ' એ નામની ૨૪ કડીની ટૂંકી કૃતિમાં કડી ૭ થી ૯ સુધીમાં જે જણાવ્યું છે તે આપણા ચરિત્રનાયકશ્રીનો પરિચય આપતાં આદિમાં જ મૂકેલું છે. (જૈ. સત્યપ્રકાશ પુ ૫ ૫૮ થી ૬૦).

(૪) ચારિત્રરત્નગણિએ સં. ૧૪૯૯ માં પોતાના 'દાનપ્રદીપ' પુસ્તકની અંતે કહ્યું છે કે 'તેઓ મારિનું નિવારણ કરવાના પૂર્ણ અવદાતથી અદ્ભુત એવા પરમ મહિમાવાળા છે.[2]'

(૫) સોમધર્મ ગણિએ પણ સં. ૧૫૦૩માં રચેલ ઉપદેશ-સપ્તતિકા પ્રતિ એ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે કે 'જેમણે શાંતિકરસ્તોત્ર રચ્યું, ને રાજા વગેરેને પ્રતિબોધ્યા, પ્રવાદોમાં જય મેળવ્યો એવા શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ શોભે છે.[3]'

(૬) સૂરિજીની હયાતી બાદ—સોમમંડન ગણિ યુગાદિદેશનાને અંતે 'તેઓ યુગોત્તમના ગુણવાળા, વિસ્તૃત ઉદયવાળા અને સહસ્ર નામોના અવધાની હતા' એમ કહે છે.[4]

(૭) હેમહંસગણિએ અમદાવાદમાં રચેલી સં. ૧૫૧૫ ની ન્યાયાર્થ-મંજૂષા નામની કૃતિની પ્રશસ્તિમાં જણાવેલ છે કે 'સુર-દેવથી કરેલી મારિ જેણે શાંતિસ્તવ રચીને નિવારી તે શ્રીમાન્ મુનિસુંદર નામના ગુરુ ખાસ દીક્ષા-ગુરુ હતા.[5]'

---

1 [illegible] । श्री मुनिसुन्दरसूरिवर[illegible] ॥
—રત્નશેખર સૂરિના સં. ૧૫૦૬ ના શ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૮.

2 श्री मुनिसुंदरगुरवः [illegible] । मारिनिवारण[illegible] यति ये ॥ १० ॥

3 [illegible]शान्तिकरस्तोत्राः नृपादिप्रतिबोधकाः । जितवादा जयन्ति श्री मुनिसुन्दरसूरयः ॥ २ ॥

4 युगोत्तमगुणाधारास्तस्ये प्रथितोदयाः । [illegible] श्री मुनिसुन्दरसूरयः ॥ ३ ॥

5 मारिर्येन निवारिता सुरकृता संस्तुत्य शांतिस्तवं च श्रीमन्मुनिसुन्दराभिधगुरुर्दीक्षागुरुर्मेऽभवत् ॥ (पी. ४ नं. ७०० पृ. १८)

ग्रन्थकारादि-परिचय

मुनिसुंदरजं सूरि तरीके वर्णन.

निर्माय यैः शान्तिकरं स्तवं नवं निवारिता मारिरिहाऽतिदुस्तरा । ध्यानात्तथा तिड्डभरेतिरञ्जसा जाग्रद्गुणैर्जैनमतप्रभावकैः ॥ ६९ ॥
पीयूषयूषमधुरात्मगिरा दुरन्तमाऽऽनेमुपामिह विमोहविषं हरन्तः । भव्योत्सवं भुवि विहारविधिं सृजन्तः श्रीमानतुङ्गगुरुवन्महिमर्द्धिमन्तः ७०
सत्क्षुल्लाभमनिभश्रुतसंविदेकाऽऽलोकात् समीक्ष्य मुनिसुन्दरसूरिराजाः। स्वाश्रय्युमापुरमुमापुरनामधेयं ग्रामं क्रमादनुपमं तमुपागमंस्ते(युग्मं)

—'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ; સુદર ગુર્વાવલી, આસોમાં મુખ્ય એવાનાં જુદાં જુદાં સ્તવો વગેરે બહુ ગ્રંથોને સરલ મતિથી અને વાચસ્પતિના અભિમાનને અસ્ત કરનારી દીપ્તિવડે જેમણે રચ્યા, શ્રી સૂરિમંત્રના બહુ સ્મરણથી છઠ અઠમ આદિના તપ-વિશેષથી જેમની પાસે આર્ય પદ્માવતી આદિ દેવીઓ પ્રત્યક્ષ થઈ આવતી હતી, જે જિનમત પ્રભાવકે પૃથ્વીમાં નવું શાન્તિકર સ્તવ રચીને અતિ દુસ્તર એવી મારિ તથા ધ્યાન ધરીને તીડોના ટોળાનો ઉપદ્રવ જાગ્રદ્ ગુણો વડે શીઘ્રતાથી નિવારેલ હતાં, તેઓ પિયૂષના રસ જેવી મધુર વાણીથી પોતાને નમનારા લોકોના વિમોહ રૂપી ઝેરને દૂર કરનારા, પોતાની વિહારવિધિ અને ભવ્યોત્સવ રચતા શ્રી માનતુંગ ગુરૂ પેઠે મહિમાની ઋદ્ધિવાળા મુનિસુંદર સૂરિ......વિહાર કરતા કરતા ઉમાપુર આવ્યા.'

આ કાવ્યની પહેલા ને સૂરિજીની હયાતીમાં (૧) સં. ૧૪૭૯ ની લખાયેલી દેવચંદ્ર સૂરિ કૃત શાંતિનાથ ચરિતની લેખક-પ્રશસ્તિમાં દેવસુંદર સૂરિના પદે આવેલા સોમસુંદર સૂરિની હયાતીમાં તેમના ચાર શિષ્યો:—૧ મુનિસુંદર, ૨ જયચંદ્ર, ૩ ભુવનસુંદર અને ૪ જિનસુંદર —એ ચાર શિષ્ય-સૂરિઓનાં વર્ણન આપતાં પ્રથમ આપણા ગ્રંથકારને વર્ણવે છે કે:—

(૧) શાંતિ-સ્તવથી જેમણે લોકોમાં ચાલતી મારિને હરી લીધી, સહસ્રનામાવધાની એવું બિરૂદવાળા, મહિમાના અનન્ય ધામ અને વિવિધ શાસ્ત્રના વિધાનમાં વિધાતા જેવા જેઓ હતા તે પહેલા શિષ્ય મુનિસુંદર સૂરિ જયવંત છે.[1]

---

૧ शांतिस्तवेन जनमारिहृतस्सहस्रनामावधानिविरुदा महिमैकधाम । तेष्वादिमा विविधशास्त्रविधानधातृतुल्या जयंति मुनिसुन्दरसूरिराजाः ॥
—જુઓ પાટણ સૂચી નં. ૩૨૭ પૃ. ૨૦૦; પ્રશસ્તિ સંગ્રહ નં. ૧૧૩ પૃ. ૭૪, શ્રી જિનવિજય સંપાદિત જૈન પુ. પ્રશસ્તિ સંગ્રહ નં. ૪૯ પૃ. ૫૦

મુનિસુંદરસૂરિ તરીકે વર્ણન.

અમરકૃત થયું હતું એવા તેના શબ્દોએ સુગંધ કરવાનો (શિકારનો) નિષેધ સ્વીકાર્યો, અને પોતાના રાજ્યમાં અમારિ પ્રવર્તાવી. તે પહેલાં દેવકુલપાટક (મેવાડના દેલવાડા)માં સંતિકર (શાંતિકર) નામના (પોતે પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા) સ્તવનથી શબ્દો જૈન મરકીઉપદ્રવમાં હવે છે એવા આ સૂરિરાજે મહામારિના ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો. એવા શાસનની ઉન્નતિ કરનારા પ્રસિદ્ધ કાર્યોથી અમરસૂરિ કહેવાય અને કુમુદ જેવા ઉજ્જ્વલ ગુણોથી તે (સૂરિ)એ શ્રી માનદેવ§ અને પવિત્ર માનસવાળા માનતુંગ‡ આદિ પ્રભાવક સૂરઓનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું."

સં. ૧૫૦૧માં લક્ષ્મીસાગર મુનિને મુંડસ્થલમાં વાચકપદ આપ્યું અને તેનો ઉત્સવ સંઘપતિ લીંબે કર્યો (ગુરુ-ગુણરત્નાકર. ૧, ૭૦).

૧૦ તે સમયનાં અન્ય વૃત્તાંતો—ગુરુ-ગુણરત્નાકર કાવ્ય સં. ૧૫૪૧ મા સોમચારિત્ર નામના મુનિએ સંસ્કૃતમાં લક્ષ્મીસાગર સૂરિના ચરિત્ર રૂપે રચ્યું તેમાં તે સૂરિને મૂલ દીક્ષા અને વાચકપદ આપનાર શ્રી મુનિસુંદર સૂરિના કેટલાક ગુણોનું કંઇક સમુચિત વર્ણન પ્રથમ સર્ગ શ્લોક ૬૭ થી ૭૪માં કરેલું છે—

श्यावात्मकल्पद्रुम–वरगुरुणांबली–विविधाऽऽसपविस्तवादीन् । प्रत्यान् बहून् मेधुरविदग्धसभा येऽपरबयावस्तविदर्पहीनाः ॥ ६७ ॥

श्रीसूरिमन्त्रस्मारणाऽविक्षेपात् षष्ठाष्टमादैस्तपोविक्षेपात् । मनसुवामादुर्गुरुर्यस्य समाविरेष्य। प्रमदेन येषाम् ॥ ६८ ॥

---

§ લઘુશાંતિ નામનું મહિમાવાળું સ્તોત્ર રચનાર પૂર્વાચાર્ય ‡ ભક્તિવિષ્ણુ નામવાળા ભક્તામર સ્તોત્ર તથા ભયહર સ્તોત્ર એ બે મહિમાવાળા સ્તોત્રના રચનાર પૂર્વાચાર્ય.

१ श्री सोमसुन्दर–गुरुपट्टसरोरुहे श्रीमान् रराज मुनिसुन्दरसूरिराजः । श्री सूरिमन्त्रस्मरणैकपराविर्भवत्तमः मुनसिंहसत्समरमः ॥ १ ॥

श्रीरोहिणीति विरते क्वाचे शशीति पद्माहसोऽ किल कमलालयगुरुः । स्तम्भतर मध्यनगरे निवेशं प्रणतांबकिविक्षितमाप यानि ॥ २ ॥

श्रमेण देवकुलपाटकपत्तने यो मारेरुपद्रवं प्रशमयत्तत । श्री शान्तिकरस्तवमहोऽनघोपमान–पूर्णमयी सिद्धि–प्रथमप्रविष्टः ॥ ३ ॥

श्री मानदेव–मुनिमानस–मानतुंग–मुख्यान् प्रभावकगुरून् स्मृतिमानयन्यः । श्री मानमुन्दरक–अखिलवरातिशयैः कमलाविष्टैः सुधारससि ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

તેમણે વડનગર પાસેના ઉમાપુરમાં ૭ વર્ષની વયે લક્ષ્મીસાગરને સં. ૧૪૭૦ માં દીક્ષા આપી (ગુરુગુણ રત્નાકર કાવ્ય ૧, ૮૩ ને ૮૪)

૯ સૂરિ થયા પછીનું વર્ણન—ગ્રંથકારના જ શિષ્ય ચંદ્રરત્ન ગણિ તેમના ગ્રંથ નામે જયાનન્દ કેવલિ ચરિતના સંશોધક હતા; તેમણે તે ગ્રંથની અંતે ચાર શ્લોકની નીચેની પ્રશસ્તિમાં[1] પોતાના ગુરુનો પરિચય ટુંકમાં કરાવ્યો છે:—

'ચંદ્રકુલમાં તપાગચ્છમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી **સોમસુન્દર** ગુરુની પાટે પ્રતિષ્ઠિત કરાયેલા શ્રી **મુનિસુન્દર** સૂરિરાજમાં ઇંદ્ર જેવા (છે) કે જેનાં ગીતો મારિના ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા અર્થે શાંતિસ્તવથી કરેલા સંઘના રક્ષણ આદિથી તેમના ગણ અને પ્રગણથી ભદ્રબાહુ ગુરુ પેઠે ગવાય છે, (કારણ કે પૂર્વે ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર પ્રાકૃતમાં રચી સંઘરક્ષણ કર્યું હતું) અને જે મરૂદેશ આદિ દેશોમાં અમારિનો પડો વગડાવી પ્રસિદ્ધ થયેલા હોઈ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિનું પોતાની શક્તિવડે સ્મરણ કરાવતા હતા (કારણ કે શ્રી હેમાચાર્યે કુમારપાલ રાજાને પરમાર્હત બનાવી તેની પાસે અમારિ પ્રવર્ત્તાવી હતી), તે ઉત્તમ ગુરુના ઉત્તમ શિષ્ય ચંદ્રરત્ન ગણિ અને પંડિતે ગુરુભક્તિથી પોતાની બુદ્ધિથી શોધી શોધીને આ ગ્રંથ શુદ્ધ કર્યો.' (૧-૪)

સોમસુંદર સૂરિના સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગવાસ પછી તેના એક પટ્ટધર તરીકે મુનિસુંદર સૂરિનું વર્ણન સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના પ્રથમના ચાર શ્લોકમાં આપેલું છે કે:—

'યુગપ્રધાન શ્રી **સોમસુંદર** સૂરિની પાટે શ્રીમાન્ મુનિસુંદર સૂરિરાજ વિરાજ્યા, કે જેમની ઉત્તમ શ્રી સૂરિમંત્રના સ્મરણથી જ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ પૃથ્વીપર વિસ્મયકારી દાન આપવામાં દક્ષ હતી. શ્રીરોહિણી (શિરોહી) નામના નગરમાં તીડના ઉપદ્રવને ટાળવાથી જેનું હૃદય

---

૧ चन्द्रकुले तपागच्छे ख्याता· श्री**सोमसुन्दर**गुरूणा । पट्टप्रतिष्ठिताः श्री**मुनिसुन्दर**सूरिराजेन्द्रा· ॥ १ ॥
(मार्यासुपद्रव) मारीत्यवमनिषारण–शान्तिस्तवसघरक्षणप्रमुखैर्ये । गीयन्ते स्वगणैः प्रगणैः प्रति भद्रबाहुगुरोः ॥ २ ॥
मरुदेशादिषु देशेष्वमारिपटहप्रघोपणै· प्रथिता । श्रीहेमचन्द्रसूरीन् स्मारितवन्तः स्वशक्त्या ये ॥ ३ ॥
तेपा गुरूत्तमाना शिष्यवरैश्चन्द्ररत्नगणिविबुधैः । शोध शोधं स्वधिया व्यधायि शुद्धं गुरुभक्त्या ॥ ४ ॥

श्री अध्या. मनवि. रत्न० वृत्ति. ॥ १२ ॥

ग्रन्थकारादि-परिचय मुनिसुन्दरसूरि.

ભાવના રૂપે હતો ને તેમાં ૩ સ્રોત અને ૬૧ તરંગ હતાં, એમ તે પૈકી બીજા સ્રોતનો ગુર્વાવલી નામનો છેવટનો એક વિભાગ સૂરિ થયા પૂર્વે સં. ૧૪૬૬ માં રચેલો મળે છે તેના અંતભાગ પરથી જણાય છે.[1]

તેમણે અનેક સ્તુતિસ્તવનો રચ્યાં હતાં—'ગાથીબેવાળાં નવ, ત્રણ અર્થવાળી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો, શ્રી સિદ્ધસેન આદિ મહાકવિઓની પ્રતિભાશાળી કૃતિઓનું અનુકરણ કરતાં હતાં.' આ પૈકી કેટલાંક છપાઈ ગયાં છે.

તેમનામાં સંસ્કૃત ભાષા યુક્તિપુરસ્સર શબ્દોવાળી બોલવાની શક્તિ હતી અને તેઓ સહસ્રાવધાની તથા વાદીશ્રેષ્ઠ હતા.—'સારી યુક્તિવાળી સંસ્કૃત (ભાષા) બોલવાની શક્તિ, એક સહસ્ર નામોને એક સાથે કહેવાની શક્તિ અને તાત્કાલિક નવ્ય કવિત્વની શક્તિ તેમનામાં હતી તેવી હાલ બીજા કોઈનામાં જોવામાં આવતી નથી. સર્વ વિદ્યા ને કળામાં તેમની બુદ્ધિ પ્રસરેલી હતી અને હાલ વિશેષ વિદ્વત્તાવાળા મેધાવી પુરુષો છે પરંતુ એમના જેવી વ્યાપક પ્રજ્ઞાની સાથે તુલના કરે એવા નથી.' સહસ્રાવધાનીનો અર્થ એક સાથે હજાર વિષય પર ધ્યાન આપનાર થાય પણ અત્રે જણાવ્યું છે તેમ એક સાથે હજાર નામોને યાદ રાખી કહેનાર એ તેનો અર્થ છે. (સં. ૧૬૫૨ માં સોમવિમલની પટ્ટાવલીસઝાય 'જે સહસાવધાની સહસ નામની યાદ, હેલ્યાંમાં નિજમતિ છતા પરમત વાદ' જણાવે છે.—ઐ. સજ્ઝાય માળા પૃ. ૪૯; ધર્મસાગરે ૧૦૮ વસ્તુઓના નાદને ઓળખવાની શક્તિવાળા બાલ્યાવસ્થામાં પણ સહસ્ર નામોને ધારનાર જણાવ્યા છે.[2] દેવવિમલે પણ તેવું જ હીર સૌભાગ્ય કાવ્ય ૪, ૧૨૧ માં અને તે પરની ટીકામાં જણાવ્યું છે)

---

१ रसरसमनुमिते वर्षे १४६६ मुनिसुन्दर पण्डितेन कृता पूर्णम्। [illegible] गुर्वावली [illegible] ॥ ४९१ ॥ ...—इति श्रीगुरुगुणरत्नाकर भीमसेनगच्छाधिराज [illegible] पूज्याराध्य परमाप्त परमगुरु श्री देवसुन्दर सूरिचरणाम्भोज[illegible] [illegible] श्री मुनिसुन्दरगणि [illegible] श्री गुरुप्रभाव[illegible] श्री महागच्छाधिराज श्रीगुरुगुणरत्नाकर [illegible] तृतीये श्रोतसि गुर्वावलीनामा [illegible] एकषष्टितरङ्गः ॥ ।

२ अष्टोत्तरशत १०८ वस्तुनिनादोपलक्षकः बाल्येऽपि धृतसहस्रनामधारकः ।

॥ १२ ॥

તરંગોવાળી તથા કલિકાળના પાપના ઢગને ધોઇ નાંખનારી હતી અને વિદ્વાનોના સમૂહોને હર્ષિત કરી આકર્ષતી હતી.' આ વિજ્ઞપ્તિ તે એક ગ્રંથ જેવડી એકસો આઠ હાથ પ્રમાણ લાંબી હતી.[1] ને તેનું નામ 'ત્રિદશ તરંગિણી' રાખ્યું હતું. તે સં. ૧૪૬૬ માં રચીને સ્વગુરૂ દેવસુંદર સૂરિને મોકલવામાં આવી હતી. તે આખી હમણાં સુધી ઉપલબ્ધ થઇ નથી; પણ પૂર્વે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે તેને જોઇ લાગે છે તેથી તેનું વર્ણન પોતાની પટ્ટાવલીમાં કર્યું છે કેઃ—'તેમાં પ્રાસાદ, પદ્મચક્ર, ષટ્કારક, ક્રિયાગુપ્તક, અર્દ્ધભ્રમ, સર્વતોભદ્ર, મુરજ, સિંહાસન, અશોક, ભેરી, સમવસરણ, સરોવર, અષ્ટમહા પ્રાતિહાર્ય વગેરે નવા ત્રણસો બંધ, તર્ક પ્રયોગાદિ અનેક ચિત્રાક્ષરો, દ્વયક્ષર, પંચવર્ગ પરિહાર આદિ અનેક સ્તવોવાળી ત્રિદશ-તરંગિણી વિજ્ઞપ્તિ નામનો એકસો આઠ હાથનો લાંબો લેખ શ્રી ગુરૂને મોકલ્યો હતો.'[2] વળી તે પર્યુષણાપર્વમાં

यन्निर्मिता श्रीगुरुभव्यकाव्यविज्ञप्तिगङ्गा गुणसत्तरंगा । प्रक्षालयन्ती कलिकश्मलौघं छटानकार्षीत्सुमनःसमूहान् ॥ ३५ ॥
येन प्रक्लृप्ताः स्तुतयः स्तवाश्च गाम्भीर्यभृद्भव्यसदर्थसार्थाः । श्रीसिद्धसेनादिमहाकवीना कृतीर्मतीद्धा(?) अनुचक्रिरे ताः ॥ ३६ ॥
सद्युक्तिभृत्संस्कृतजल्पशक्तिः सहस्रनाम्ना कथनैकशक्तिः । तात्पर्यलिपी नव्यकवित्वशक्तिर्न यं विनान्यत्र समीक्ष्यतेऽद्या ॥ ३७ ॥
विद्या न सास्ते निरवद्यतामृत्-कला न सा चास्ति वरा धरायां । यस्यां न यस्याद्रिगणार्चितस्य बुद्धिर्विशुद्धा प्रसरीसरीति ॥ ३८ ॥
मेधाविनः सन्ति परः सहस्रा अदूष्यवैदुष्यधरा धरायां । परं न कस्य प्रसरत्प्रकर्षे प्रज्ञस्य विज्ञस्य तुलाभृत. स्यु. ॥ ३९ ॥

—સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૬.

૧ સં. ૧૪૮૨ની જિનવર્દ્ધન ગણિકૃત પટ્ટાવલીમાં કહેલ છે કે 'ભવિક જન પુરંદર, સૂરિ શ્રી મુનિસુંદર, જેહે ચીહુડઉ કરી અઠોત્તર સઉ હાથ-પમાણુ, પરવાદી તણુઉ ઊતારિઉ માણુ.'

૨ येनानेकप्रासाद-पद्मचक्रषट्कारकक्रियागुप्तकार्द्धभ्रमसर्वतोभद्र-मुरज-सिंहासनाशोकभेरी-समवसरणसरोवराऽष्टमहाप्रातिहार्यादिनव्यत्रिशतीबन्धतर्कप्रयोगाद्यनेक-चित्राक्षरद्व्यक्षरपञ्चवर्गपरिहाराद्यनेकस्तवमय-त्रिदशतरङ्गिणी विज्ञप्तिनामधेयाष्टोत्तरशतहस्तमितो लेख. श्रीगुरूणा प्रेषितः ।

શ્રી અપ્પા. ધનવિ રત્ન० સૂચિ ॥ ૧૧ ॥

ગ્રન્થકારાદિ-પરિચય

મુનિસુન્દર ઉપાધ્યાય.

નામના સૂરિની સ્તુતિ કરે છું (૧૦-૧૧) જે જ્ઞાનરૂપી રત્ન હોઇ પ્રમાદીઓને ભયકારૂપ થાય છે એવા વિશ્વપૂજ્ય શ્રી સોમસુન્દર સૂરિ જયવંતા રહો (૧૨)

અને તે ગ્રંથો અને બીજા પોતાના ગ્રંથની અંતે પણ પોતાને ઉક્ત ત્રણે સૂરિઓના શિષ્ય તરીકે જાહેર જણાવે છે.

ગૂજરાતના સુલતાન અહમદ શાહના માન્ય ગુણરાજ સંઘના ભાઈ આમ્ર-આમાકે શ્રી ચંપતિ આદિ તરફ વૈરાગ્યવાન્ થઇ જેમ સુંદર સૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેને મુનિસુંદરજીએ સં. ૧૪૮૫ માં પાઠક પદ આપ્યું હતું (ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિ શ્લોક ૪૫ ને ૪૬) ક્યારે સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૮ શ્લોક ૧૯ થી ૨૨મા પરથી લાગે છે કે તે આમ્રે ગૂજરાતના કર્ણાવતીમાં સોમસુંદર સૂરિપાસે દીક્ષા લીધી હતી. ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫માં એટલે સં. ૧૫૨૧ના સોમસૌભાગ્ય કાવ્યથી ૨૫ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હોઇ તેનું વચન સ્વીકાર્ય છે.

૮ મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયનું વર્ણન—સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સૂરિપદ આપાતી વખતે આઠમા સર્ગના શ્લોક ૪૩ થી ૪૪ માં મુનિસુંદર વાચક-ઉપાધ્યાયના ગુણોનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે.[1]—

તેઓ એવા પ્રખર વાદી હતા કે 'જ્યારે તેઓ બુદ્ધિથી તત્ત્વોના વિકલ્પ-તર્કના જાળવાનું જોઇ છે ત્યારે સરસ્વતી શ્રી ન્યાત વાદીઓની સકલ પ્રમાણો ભાગે તેમ તુરત નાશી જાય છે, તેઓ વાદભૂમિ પર પોતાના સામર્થ્યે સાધન હેતુ (પ્રમાણ) નો ઉપન્યાસ વિસ્તારે છે ત્યારે વાદીઓનો જેટલો ઉન્માદ હોય તે સઘળો શરીરના પરસેવા સાથે જતો રહે છે.' તેમનો ત્રૈવેદ્યગોષ્ઠી નામનો ૧૪ સર્ગની વયે-ઉપાધ્યાય થયા પહેલાં રચેલો ગ્રંથ જોતા તેમની વાદ-પ્રકૃતિ અને તર્ક-દક્ષતા દેખાઈ આવે છે.

તેમનો ગુરુ ઉપર પરમ પ્રેમ અને ભક્તિ ભાવ હતો. 'તેમણે રચેલી શ્રીગુરુની ભવ્ય કાવ્યમય વિજ્ઞપ્તિ રૂપી નવ્ય, શુભ રૂપી ખાસ

॥ ૧૧ ॥

---

1 [illegible] । [illegible] ॥ ૧૩ ॥
[illegible] । [illegible] ॥ ૧૪ ॥

मूर्त्तिं सुधारसमयीमिव वीक्षमाणा येषां सुधाप्लवसुखं ददता दृशां ज्ञाः ।
अक्ष्णामवाप्य मतिकृत्त्वमुदासते ते, श्रीसोमसुन्दरगणप्रभवो जयन्तु ॥ ११ ॥

—'મહિમા અને લબ્ધિ રૂપ સર્વે વિશ્વોત્તમ ગુણો રૂપી કિરણોએ કરીને જે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશિત હોતે છતે, બીજા બધા આચાર્યો સૂક્ષ્મ તારા સમાન લાગે છે એવા તે શ્રી દેવસુંદર ગણપ્રભુ-ગચ્છનાયક (મારા) હર્ષ માટે થાઓ. (૯) આ મારા જેવા કઠણ પત્થર જેવામાં પણ જેમણે પોતાનાં વચનો રૂપી કિરણોથી ઉત્તમ જ્ઞાન રૂપી રસની ઉત્પત્તિ કરી છે, તથા અમૃતનું દાન દેવામાં તત્પર એવા આ નવા ચંદ્ર સરીખા શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરૂને હું ભક્તિપૂર્વક નમેલો છું. (૧૦) આંખોને અમૃતના છંટકાવનું સુખ આપનારા એવા જે છે અને જેની અમૃતરસ-મય મૂર્તિને જોનારા વિદ્વાનો પોતાની આંખોનું કૃતકૃત્યપણું પામે છે એવા ગચ્છનાયક શ્રી સોમસુંદર સૂરિ જયવંતા વર્તો. (૧૧)

તેમજ પોતે જયાનન્દ કેવલિ ચરિત્ર નામના પોતાના સંસ્કૃત પદ્યગ્રંથમાં પણ આદિના ૯ થી ૧૨ સુધીના શ્લોકવડે તે ત્રણે આચાર્યને આ રીતે સ્મરે છે:—

अहो यत्सार्ववैद्याब्धिं गाहमानाः सतां धियः । अजडाः स्युः स्तुवे तान् श्रीदेवसुन्दर-सद्गुरून् ॥ ९ ॥
यैर्वाङ्मयरसासारात् सुधांभोदैरिवोन्नतैः । चक्रेऽश्माभेऽपि गर्जद्भिर्मयि विद्यालतोद्भवः ॥ १० ॥
जगत्तापहरान् स्फुर्जद्विद्युतः सुघनागमान् । श्रीज्ञानसागराख्यां स्तान् स्तुवे सूरीन् जगद्गुरून् ॥ ११ ॥ (युग्मं)
ज्ञानार्कोणां गुरो येषामुल्मूकन्ति प्रवादिनः । विश्वार्च्यास्ते जयन्तु श्रीसोमसुन्दरसूरयः ॥ १२ ॥

—અહો! જેમની સર્વ વિદ્યાના સાગરમાં ઉંડુ સ્નાન કરનારા જડતા રહિત અને સારી બુદ્ધિવાળા થાય છે તે શ્રી દેવસુન્દર સૂરિ સદ્‌ગુરૂની હું સ્તુતિ કરૂં છું (૯) જેમણે વાઙ્મયરસરૂપી જબરા વરસાદમાંથી અમૃતરૂપી ઉંચાં અને ગર્જતાં વાદળાંવડે મારાં જેવા પથ્થર જેવામાં પણ વિદ્યારૂપી લતાનો ઉદ્‌ભવ કર્યો, તે જગના તાપને હરનારા સ્ફુરતી વીજળી વાળા મેઘ જેવા જગદ્‌ગુરૂ શ્રી જ્ઞાનસાગર

श्री अध्या
धनवि.
रत्न० वृत्ति.

॥ १० ॥

પછી બન્યુંલ વિભત.) શ્રી સોમસુંદર સૂરિએ શ્રીમન્ મુનિસુંદર સૂરિ વિગેરેને, કે જે સૂરિને સૂરિપદના સમયથી આમ પહેલ સૂરિ બનાવને વિરમવાની પડી હતી. (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લો. ૧ થી ૪). મધ્ય કે ગુર્વાવલીમાં સોમસુંદર સૂરિનું વર્ણન શ્લો ૩૮૫, ૩૮૮ થી ૪૨૨, ૪૨૧ થી ૪૦૪માં કર્યું છે. તે સૂરિએ પાંચને સૂરિપદવી આપી હતી—(૧) મુનિસુંદર સૂરિ (૨) જયચંદ્ર સૂરિ (૩) ભુવનસુંદર સૂરિ (૪) જિનસુંદર સૂરિ અને (૫) જિનકીર્તિ સૂરિ. [વીરવંશાવલિમાં જેમ સં. ૧૪૭૮ લગભગ તથા તેમણે મુનિસુંદર સૂરિના પદોત્સવ કર્યો તે વખતે જ બીજા મંત્રને સૂરિપદ આપેલ હતું એમ જણાવ્યું છે કે—"વિદ્ય (શ્રી વૃદ્ધનગર) માંડલ ? સં. ૧૪૭૮ શ્રી અભિનંદન સ્વામીનો બિંબ સામંતાદિકે નિપજાવ્યો, તે શ્રી સૂરિદ (સોમસુંદર સૂરિએ) પ્રતિષ્ઠ્યો. નિઃસૂરિજ ભણાવી સં. ૧૪૭૮ વિભાગ કરી ૨૪ આર શિષ્યને સૂરિપદ દીધા, તેહના નામ— પ્રથમ મોહનનંદન નામ શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ નામ દીધા ૧. બીજા શિષ્ય જયશેખર નામ શ્રી જિનકીર્તિ સૂરિ દીધો ૨. ત્રીજા શિષ્ય શ્રી ભુવનધર્મનો નામ શ્રી ભુવનસુંદર સૂરિ દીધો ૩. ચોથા જયચંદ્રને તેહનો નામ શ્રી જિનસુંદર સૂરિ દીધો ૪. વિ. સં. ૧૪૭૮ વર્ષે છત્રીસ હજાર ૩૬ હજાર ખરચી સૂરિ પદોત્સવ કીધા." આ પરથી મુનિસુંદર સૂરિનું નામ મુનિ અને ઉપાધ્યાય તરીકે હતું ત્યારે મોહનનંદન હતું એમ જણાય છે. સૂરિ પદ આપતા વખતે વખત મૂળ નામ બદલાય છે તેમ ઉપર અહીં ચોથેનું નામ બદલાયું.]

આમ દીક્ષા, વિદ્યા ને પદવી આપી અનેક મહાત્મા મળ્યુ ગુરુઓનું સ્મર ; પાવે પોતાના ઉપદેશરત્નાકરમાં (તરંગ ૪ થી ૧૧ શ્લોકમાં) કરે છે

विभोपदेशमंदिमतसिगुणैरोऽवेमानस्तु बहु त्रिविधैस्तु भावमतु ।

गुरुमोगुणैः निशिसा अपि गुणोत्थ श्रीदेवसु-दूरागततो गुरु वे ॥ ९ ॥

वैयात्पैऽपि वाटिमोपशान्तिभिमिव मोनिनवादि मरवादमारया: यो: ।

मध्यानिमानवरानराधाम गुणाङ्गन् श्रीज्ञानसागरगुरुम् दक्षोऽस्ति भगवत ॥ १० ॥

ग्रन्थकारादि-
परिचय

परमगुरु
सोमसुन्दर-
सूरि

॥ १० ॥

શ્રી દેવસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૬૮માં સ્વર્ગસ્થ થયા, ને તેમના સૂરિશિષ્યો—જ્ઞાનસાગર સૂરિ સ્વ. સં. ૧૪૬૦, કુલમંડન સૂરિ સ્વ. સં. ૧૪૫૫ ચૈત્ર, ગુણરત્ન સૂરિ સં. ૧૪૬૬ની દેવસુંદર સૂરિના નિર્દેશથી વ્યાકરણ પરની ક્રિયારત્ન સમુચ્ચયની કૃતિ પછી—અને તેમનો પ્રતિષ્ઠા લેખ સ. ૧૪૬૯નો મળે છે (બુ. ૧ નં. ૧૨૦૧)—(જ્યારે 'સંસ્તારક' પયન્નાની અવચૂરિ સં. ૧૪૮૪માં રચેલી પીટર્સન ૩, પૃ. ૪૦૬માં જણાવાઇ છે પણ તેમાં સવત્-દોષ લાગે છે કારણ કે સં. ૧૪૮૨ પહેલાં જિનવર્ધનના કથન મુજબ સ્વર્ગસ્થ થયા છે) તેથી સં. ૧૪૬૯ પછી અને સાધુરત્ન સૂરિ સં. ૧૪૫૬માં યતિજિત કલ્પવૃત્તિની રચના કરીને સં. ૧૪૫૮માં પાટણમાં આચાર્યપદ મેળવ્યા પછી થોડાં વર્ષમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. આ ચારેના સ્વર્ગવાસ પછી સોમસુંદર સૂરિ અનન્ય તપાગચ્છનાયક બન્યા. (જિનવર્ધન કૃત સં. ૧૪૮૨ની પટ્ટાવલી) એટલે સ. ૧૪૬૯ પછી અને સ. ૧૪૭૨ સુધીમાં અવશ્ય તેઓ ગણાધીશ થયા. તેમનો પહેલો પ્રતિષ્ઠા લેખ સ. ૧૪૭૧ નો મળે છે (બુ. ૨ નં. ૫૦૦). (બુ. ૧ નં. ૧૩૮૦માં સં. ૧૪૪૯ નો સવત લેવાગાં ભૂલ થઈ લાગે છે, તે સં. ૧૪૮૯ હોવો સભવિત છે.) સં. ૧૪૭૧ના તથા સંવત્ ૧૪૭૨ના લેખમાં 'તપાગચ્છ નાયક શ્રીદેવસુંદર સૂરિ શિષ્ય શ્રી સોમસુંદર સૂરિભિઃ' એમ, અને સ. ૧૪૭૪ થી લેખોમાં 'તપગચ્છેશ' યા 'ભટ્ટારક' એમ તેમના માટે જણાવેલ છે.

૭ પદવીદાતા ગુરૂ—સોમસુંદર સૂરિ. ગ્રંથકારને સૂરિપદ આપનાર સોમસુંદર સૂરિ હતા, અને તેમના સં. ૧૪૯૯માં થયેલા સ્વર્ગવાસ પછી આ મુનિસુંદર સૂરિ અને જયચંદ્ર સૂરિ બંને પટ્ટધર થયા હતા. સં. ૧૫૨૪માં રચાયેલા સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રતિષ્ઠાસોમના સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કેઃ—વૃદ્ધનગર (વડનગર–ગૂજરાત)માં સમેલા નામનું તળાવ અને જીવંત સ્વામી તથા વીરના બે વિહારો નગરની શોભા રૂપ હતાં, ત્યાં દેવરાજ, હેમરાજ અને ઘટસિંહ-ઘટસિંહ એ ત્રણે ભાઈઓ શ્રીમત શ્રાવકો હતા; દેવરાજે ભાઈઓની સમતિથી કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક સોમસુંદર સૂરિએ મુનિસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું. (સં. ૧૪૭૬, ધર્મસાગર પટ્ટાવલીમાં સં. ૧૪૭૮), પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઇને મુનિસુંદર સૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. (સર્ગ ૬, શ્લો. ૩૧ થી ૫૯) (આ યાત્રા વખતે રચેલાં શત્રુંજય અને ગિરિનારના નાયકનાં સ્તવનોની રચ્યા સાલ મુનિસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૭૬ આપે છે. જુઓ જૈન સ્તોત્ર રત્નકોશ સંબંધી હવે

। अध्या. धनवि. १० वृत्ति.

॥ ९ ॥

નદીનો પ્રવાહ સોપારાં કૂવાઓથી ગ્રામ ભરાવે છે તેમ શિષ્યોથી-વિદ્યારૂપી જલકૂવાથી ભરાવાય છે.[1] જ્ઞાનસાગરના સમયમાં સાધુસંઘ 'દુઃસ્થ' હતો—એમ કહેવા 'સોમના 'શ્રીસ્થાપ્યત્વં ગુણવત્ત્વ [illegible]' એ ભરવથી જણાય છે. તેમનું તો ઉત્તમ સંયમ-ચરિત્ર હતું ને તે મહાપુરૂષ ભારે યોગી હતા એમ ગુર્વાવલીના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. તેમણે કેટલીક અવચૂર્ણીઓ (સાથે ઉપરની નાની નાની વ્યાખ્યાઓ) કરેલી છે અને ભરૂચ તથા ઘોઘા તીર્થનાં સ્તોત્રો પણ રચેલાં છે.

શ્રી સોમસુન્દરના દીક્ષા-ગુરુ જયાનન્દ સૂરિના સં. ૧૪૪૧માં સ્વર્ગવાસ થયા પછી સોમતિલક સૂરિના અનન્ય પટ્ટધર બનેલા દેવસુન્દર સૂરિએ સોમસુંદર મુનિને ઘણા દુર્ગમ અને વિશેષણવાળા સૂત્રો ભણવા અને ભણવા માટે જ્ઞાનસાગર સૂરિ પાસે મોકલ્યા હતા અને તેની પાસેથી આગમાદિ શીખી લીધાં હતાં. (સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૫ શ્લોકથી ૧૨) આ પરથી સોમસુન્દર (કે જે પછી સૂરિ પદ પામી ઉપરે દેવસુંદર સૂરિના પટ્ટધર થાય છે) ના પણ જ્ઞાનગુરુ જ્ઞાનસાગર સૂરિ હતા, કે જેને પોતે સૂરિ થયા પછી પણ સોમસુંદર સૂરિએ પોતાના રચેલા 'મુખ્યરૂ ભરતરૂ [illegible]'માં ઉપરે [illegible] પોતે તેમના પાદ-પદ્મ-રેણુ છે એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે.[2]

---

१ श्रीसोमसुन्दरगुरुप्रमुखाः [illegible] । [illegible] ॥
न [illegible] ।
यद् [illegible] ॥
[illegible] ॥ —ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૪૫ થી ૩૪૮.

२ श्री देवसुन्दरगुरूत्तमशिष्यमुख्यो ज्ञानसागरगुरु[illegible] । श्री सोमसुन्दरगुरो[illegible] ॥
—જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ ૧ પૃ ૨૪

ग्रन्थकारादि-परिचय

विद्यागुरु ज्ञानसागर-सूरि.

॥ ९ ॥

ઉત્તમ ગુરૂએ ભણાવ્યો છે એવા મુનિસુંદરે (મેં) બાલ્યાવસ્થામાં પણ તર્કના કૌતુકથી આ ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી પોતાના અને અન્ય વિદ્વાનોના શિશુ-કાલમાં જીભની પટી માટે—જીભનો પડદો ખોલવા માટે—સં. ૧૪૫૫માં રચી'.[1]

વળી ગુર્વાવલી પછી પાકટ વયે સૂરિ-કાળમાં રચેલી ઉપદેશ-રત્નાકર નામની કૃતિના આરંભના દશમા શ્લોકમાં ગ્રંથકાર કહે છે કેઃ— 'આ મારા જેવા કઠણ પથ્થર જેવામાં પણ જેમણે પોતાનાં વચનોરૂપી કિરણોથી ઉત્તમ બોધ રૂપી રસ ઉપજાવ્યો છે અને અમૃતનું દાન દેવા તત્પર એવા આ નવા ચંદ્ર સરીખા શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરૂને હું ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરૂં છું'[2]

ગુર્વાવલીમાં શ્લોક ૩૨૭ થી ૩૪૭માં પ્રથમ કથેલ છે કે જ્ઞાનસાગર સૂરિનો જન્મ સં ૧૪૦૫, દીક્ષા સ. ૧૪૧૭, સૂરિપદ ખંભાતમાં ધન (તથા તેના ભાઈ સહદેવ) નામના સંઘપતિએ કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક સ્તંભન પાર્શ્વનાથ ચૈત્યમાં સં. ૧૪૪૧, (વળી જુઓ પાટણ સૂચિ પૃ. ૨૫૮) અને સ્વર્ગવાસ સ. ૧૪૬૦માં થયાં. પછી ખાસ કહ્યું છે કે 'સોમસુંદર ગુરૂ પ્રમુખ-ઇત્યાદિ તેમના (જ્ઞાનસાગર સૂરિના) ત્રિવિદ્યારૂપી અગાધ સાગરમાં ડૂબકી મારી ઉત્તરાર્થરૂપી મણિના ઢગની મોઘી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી પુરૂષોત્તમપણું ધરાવે છે અને તે સાગર ગર્જતો હતો ત્યારે મારા (ગ્રંથકારના) જેવો એક વાદળ રૂપે ઉચ્ચ પદ લઈ બેઠો હતો; તે સારસ્વત પ્રવાહ શોષાઈ જતાં જેમ હાલના કાળમાં લોકો

---

૧ શ્રીજ્ઞાનસાગરાહ્વગુરુણા જ્ઞાનવારિધિં। ઉપજીવ્યોપદેશં ચ કુર્વે ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠિકમ્ । શ્રીમત્તપાગગનભોઽગણભાસ્કરાભ-શ્રીદેવસુન્દરગણાધિપશિષ્યકેણ । શ્રીજ્ઞાનસાગરગુરૂત્તમપાઠિતેન બાલ્યેઽપિ તર્કકુતુકાન્મુનિસુન્દરેણ ॥ શરશરમનુમિતવર્ષે ૧૪૫૫ સ્વસ્યાન્યેષાં ચ શૈશવે સુધિયાં । જિહ્વાપટિમોપકૃતે વિદધે ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠીયં ॥ — ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી.

૨ યૈર્માદૃશોઽપિ કઠિનોપલસંનિભેઽસ્મિન્ ગોભિર્વ્યધાયિ વરબોધરસોદ્ભવ. સ્વૈ૰ । નવ્યાનિમાનમૃતદાનપરાન્ સુધાંશુન્ શ્રીજ્ઞાનસાગરગુરૂન્ પ્રણતોઽસ્મિ ભક્ત્યા ॥ — ઉપદેશરત્નાકર.

વીરવંશાવલિ કે જે જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧ અંક ૩માં પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં, અને પ્રાયઃ તે પરથી (સ્વ. સ્વ.) શ્રી વિજયધર્મસૂરિ 'દેવકુલપાટક'માં પૃ ૨૬ની ટિપ્પણીમાં, દેવસુંદર સૂરિ સં. ૧૪૪૨માં સ્વર્ગે ગયા એમ જણાવેલું છે તે પણ ખરૂં નથી, કારણ કે સં. ૧૪૪૨માં લખાયેલી શ્રીમલયગિરિ વિરચિત આવશ્યક ટીકાની તાડપત્રની પ્રતિને સં. ૧૪૬૫માં શ્રીદેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી પત્તન (પાટણ)ના જ્ઞાનકોશમાં મૂકવામાં આવી (પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી નં. ૩૩૨ પૃ ૨૦૨) તેમ જ એજ વખતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર શ્રી જિનવિજયસંપાદિત જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ નં ૬૮ પૃ ૬૭) એટલે 卐 પરથી સં. ૧૪૬૫ સુધી તો તેઓ અવશ્ય જીવંત હતા.

આ લખાણ પછી મેં સં. ૧૪૮૨ની પં. જિનવર્દ્ધનગણિની તપોગચ્છ ગુર્વાવલી ભારતીયવિદ્યાના પ્રથમ વર્ષે બીજા અંકમાં છપાવી છે તે જોતાં અને માલૂમ પડ્યું કે તેમાં દેવસુંદર સૂરિના સ્વર્ગવાસનું વર્ષ સં. ૧૪૬૮ આપેલું છે અને તે યથાસ્થિત હોવાથી હવે શંકાને સ્થાન નથી.

વિશેષ શોધમાં જણાય છે કે સોમતિલકસૂરિ સં. ૧૪૨૪માં સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેને આગલે વર્ષે તેના મુખ્ય ત્રણ શિષ્યો પૈકી ચંદ્રશેખરસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા હતા એટલે બીજા બે શિષ્યો નામે જયાનંદસૂરિ અને દેવસુંદરસૂરિ અને પટ્ટધર પોતાને ગણાવતા હતા. જયાનંદ સૂરિ સં. ૧૪૪૧માં સ્વર્ગસ્થ થયા, પછી દેવસુંદરસૂરિ સોમતિલકસૂરિના અનન્ય પટ્ટધર જીવનપર્યંત રહ્યા (જુઓ પત્તનસ્થ ઉક્ત સૂચી નં. ૩૫૦ પૃ. ૨૧૫, ને નં. ૩૮૨ પૃ ૨૩૨). દેવસુંદર સૂરિએ પાંચને સૂરિપદવી આપી હતી—૧ જ્ઞાનસાગરસૂરિ સં. ૧૪૪૧ ખંભાતમાં, કુલમંડનસૂરિ અને તેની સાથે ગુણરત્નસૂરિ સં. ૧૪૪૨માં ખંભાતમાં, સોમસુંદરસૂરિ સં. ૧૪૫૦ પાટણમાં, અને સાધુરત્નસૂરિ સં. ૧૪૫૬માં પાટણમાં.

૬ <u>વિદ્યાગુરુ જ્ઞાનસાગરસૂરિ</u>—ગ્રંથકાર પોતાની ગુર્વાવલીમાં દેવસુંદર સૂરિની પાસે ૫૦ નો અંક સૂકી તપગચ્છના ૫૦ મા પટ્ટધર તેને બતાવી તેના પછી પટ્ટધર તરીકે ૫૧ નો અંક તેના શિષ્ય જ્ઞાનસાગર સૂરિ અને સોમસુંદર સૂરિ બન્ને પાસે મૂકી બંનેને સૂચવે છે. આ પૈકી જ્ઞાનસાગર સૂરિ આપણા ગ્રંથકારના વિદ્યા-ગુરૂ હતા, કારણ કે ગુર્વાવલી પહેલાંની ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી નામની કૃતિના આદિમંગલમાં તથા અંતના બે શ્લોકમાં પોતે જ જણાવે છે કે—શ્રી જ્ઞાનસાગર નામના સ્વગુરૂના જ્ઞાન-સમુદ્ર જેવા ઉપદેશ પર આધાર રાખીને હું ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી રચું છું; શ્રીમત્ તપા ગણરૂપી આકાશને અજવાળે સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા શ્રી દેવસુંદર ગચ્છનાયકના શિષ્ય અને જેને શ્રી જ્ઞાનસાગર નામના

કે 'પાટણના ગુંગડી તળાવમાં ત્રણસો જોગીના જુથવાળો ઉદયીપા યોગી અનેક મંત્રાદિ સમૃદ્ધિસહિત મદિર કરી ત્યાં સ્થિતિ કરી બેઠો હતો, રોગ કે સ્થાવર જંગમ આપતને દૂર કરતો, જલ અગ્નિ સર્પાદિનો ભય ટાળનાર ભૂતભવિષ્ય જાણનારો તે અચ્યુત પુરૂષ નૃપ, ધનિક, મંત્રિ આદિ અખિલ પ્રજાથી પૂજાતો હતો; તેણે પોતાના સાથીઓ સહિત દેવસુંદરસૂરિને દંડવત્ પ્રણામ કર રહીને ભક્તિભાવથી કર્યા ને લોકો સમક્ષ ગુરૂની સ્તુતિ કરી. સંઘાધિપ નરિયા આદિએ આ નમનનું કારણ પૂછતાં તે જોગીએ કહ્યું કે સુવર્ણસિદ્ધિ કરનારામાં દિવ્ય જ્ઞાની ગુરૂએ એમ આદેશ કર્યો છે કે પદ્મ નામના દંડ પરિકર ચિહ્નવાળા આ સૂરિ વદ્ય છે અને કલ્યાણદાતા યુગપ્રધાન આદિ છે તેથી હું નમ્યો. (ધ૦ પ૦ વિશેષમાં કહે છે કે આ નમન સં. નરિયાને વૈરાગ્યનું કારણ થયુ.) વટપદ્રવાસી સારગમંત્રી પૂર્વજોના ચાલ્યા આવતા ક્રમ પ્રમાણે જિનધર્મપ્રત્યે દ્વેષી હતો તે દેવવાણીથી તેમને યુગોત્તમ જાણી સિદ્ધપુર જઈ વાંદવા આવ્યો, ને ગુરૂપાસે જૈન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો—પછીના ૩૨૭થી ૪૯૦ શ્લોકમાં દેવસુન્દરસૂરિના મુખ્ય શિષ્યો—જ્ઞાનસાગરસૂરિ, કુલમંડનસૂરિ અને સાધુરત્નસૂરિ, તેમજ અન્ય શિષ્ય શિષ્યા આદિ પરિવારમાં સોમસુંદરસૂરિ ને ગુણરત્નસૂરિ તથા દેવશેખરગણિ, મુનિસુંદરગણિ—ગ્રંથકાર પોતે, શ્રુતસુંદરગણિ આદિ ઉપાધ્યાયો, ચારિત્રચૂલા આદિ મહત્તરાઓ વગેરે અનેક ગણાવેલાં છે.

તેમના સ્વર્ગવાસની વાત ગુર્વાવલીમાં જણાવી નથી તેથી તેની રચનાના વર્ષ સં. ૧૪૬૬ સુધી તેઓ વિદ્યમાન હોય એમ લાગે છે ને તે અનુમાન તે સૂરિના સં. ૧૪૬૬ના મળતા લેખ (નં. ૭૬૧ બુ. ૧)થી ખરૂં ઠરે છે. ધર્મસાગરજી કે જેમણે પોતાની પટ્ટાવલી મુખ્યત્વે ઉક્ત ગુર્વાવલી પરથી ઘડી છે તેમાં પણ સ્વર્ગવાસનું વર્ષ જણાવેલું નથી. શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતાના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ગૂજરાતી ભાષાંતરની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં પણ (પૃ. ૬૦) દેવસુન્દરસૂરિ સં. ૧૪૫૭માં કાલધર્મ પામ્યા હતા એમ કોઈ આધાર આપ્યા વિના જણાવે છે. સોમસુંદરસૂરિને સૂરિપદ સં. ૧૪૫૭માં મળ્યું તે પરથી આચાર્ય મૃત્યુસમય આસપાસ કોઈ શિષ્યને સૂરિ કરી પટ્ટધર નીમી જાય છે એવું ઘણીવખત બને છે તેમ અત્ર પણ બન્યું હશે એમ ધારી, તેઓ ઉપરનું સ્વર્ગવાસવર્ષ જણાવવા પ્રાયઃ દોરાયા હશે, પણ તે અનુમાન કે કલ્પના સત્ય નથી. સં. ૧૪૬૬ સુધી વિદ્યમાન હોવાનું ઉપર જણાવેલ કારણે બરાબર જણાય છે. વળી

तत्कालीन
जैनप्रवृत्ति,
दीक्षागुरु
देवसुंदर-
सूरि

આવે છે, જેમ ગ્રહસ્વામીના પુત્ર તરીકે શનિને તે પાંગળો હોવા છતાં પણ ગ્રહમંડળમાં પૂજવામાં શું નથી આવતો?—આવે છે તેમ. તેમના હસ્તકમલના વાસક્ષેપનો પ્રભાવ એવો છે કે જે ગુરુદ્ધારી (ગમ્યની આદીનો ગુરુ ધરનાર)થી હું મુનિસુંદર એમ થયો.[1] આમાં દેવસુન્દરસૂરિનો (નહિ કે સોમસુન્દરસૂરિનો) સંબંધ છે એમ મને લાગે છે. તેમને જ પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવે છે, કારણ કે ગુણરત્ન સૂરિ, સોમસુન્દરસૂરિ અને કુલમંડનસૂરિનું વર્ણન કરીને તેના ૪૨૬મા શ્લોકમાં કહેલ છે કે આ ગ્રંથે ગુરુ શ્રી દેવસુંદરનો આશ્રય લે છે, ૪૨૭મો શ્લોક તે ગ્રન્થનો પ્રશસ્તિશ્લોક છે, ૪૨૮મા શ્લોકમાં 'તેમના [એટલે દેવસુંદરસૂરિના] ચરણાંબુજમાં મુનીંદ્રરૂપી ભ્રમર છે' એમ કહી ૪૨૯મા શ્લોકમાં દેવશેખર સૂરિનું વર્ણન આપી શ્લોક ૪૨૦ ને ૪૨૧મા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનું નામ ગર્ભસ્થિતપણે દીનતાથી આપે છે. વળી આ ૪૨૧મા શ્લોકપરથી પોતાને વાચકપદ આપનાર પણ દેવસુંદરસૂરિ હોય તેમ જણાય છે. તે ગુર્વાવલીને અંતે પણ પોતે પોતાને તે સૂરિના વિનેય એટલે શિષ્ય જણાવે છે, અને તે જે વર્ષમાં રચાયેલી તે જ વર્ષમાં—સં. ૧૪૬૬માં—પોતાને ધર્મસાગરની પટ્ટાવલી પ્રમાણે ઉપાધ્યાય-વાચકપદ મળેલું.

ગુર્વાવલીમાં સં. ૧૪૨૪માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા સોમતિલકસૂરિના ત્રણ મુખ્ય શિષ્યો ગણાવ્યા—૧ ચંદ્રશેખરસૂરિ, ૨ જયાનન્દસૂરિ અને ૩ ઉક્ત દેવસુંદરસૂરિ. આ છેલ્લાનો ગુર્વાવલી અને પ૦ પ૦ પ્રમાણે જન્મ સં. ૧૩૯૬, જ્યારે સં. ૧૪૮૨ની જિનવર્દ્ધનકૃત તપોગચ્છ ગુર્વાવલી (કે જે દ૦ 'ભારતીય વિદ્યા' પુ.૧ અંક ૨માં પ્રકટ કરવી છે તે) પ્રમાણે સં. ૧૩૯૬, દીક્ષા સં. ૧૪૦૪ ([illegible]) મહેશ્વર ગામે, અને સૂરિપદ પાટણમાં (પલ્લીવાલ કુલના આશાધરના વંશજ શેઠની સિંહે કરેલા મહોત્સવપૂર્વક જયાનંદસૂરિની સાથે) સં. ૧૪૨૦ના વર્ષે. પાટણમાં ચુંગડી યોગીશ્વરે એમની ઉદયા-પાએ ઘણા લોક સમક્ષ તેમને પગે લાગી વંદન કર્યું ત્યારે તેમ કરવાનું લોકે કારણ પૂછતાં તે યોગીએ જણાવ્યું કે ગિરનાર પરના [illegible] કરનારે 'એ પુરુષ પુરુષોત્તમ છે' એમ કહ્યું તેથી હું નમું છું (જિનવર્દ્ધનની ગુર્વાવલી). જ્યારે આપણો ગ્રંથકાર ગુર્વાવલીમાં શ્લોક ૩૦૬ થી કહે છે

---

१ शिष्यस्तावीयोऽहमपीति मन्यते श्रीमत्पादपद्मोपगतोऽपि मादृशः । सहस्रभानोः पुत्र इति ग्रहमध्ये न पूज्यते पंगुरपीह किं शनिः ॥ ४२० ॥
अहो इयं [illegible] सुप्रभावता । यतो [illegible] मुनिसुन्दरः ॥ ४२१ ॥ —गुर्वावली

મ્લેચ્છોએ ભંગ કરેલ હોવાથી તેને બદલે શ્રીઅજિતનાથનું નવીન મોટું બિંબ કરાવી પધરાવ્યું ને તેમાં સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં. ૧૪૭૯). વિશેષમાં ગોવિંદે સંઘપતિ થઈ શત્રુંજય, ગિરિનાર અને સોપારકની યાત્રા કરી; જયચંદ્ર વાચકને ઉક્ત સૂરિએ આપેલા સૂરિપદનો ઉત્સવ કર્યો (સો.સૌ. સર્ગ ૭)

ચાંપાનેરનો રાજા જયસિંહ (પતાઈ રાવળ) સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય સોમદેવસૂરિનાં વચનોથી મસ્તક નમાવતો હતો. (સો.સૌ. ૧૦, શ્લો. ૪૦-૪૧, ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્ય ૧, ૧૦૮)

જૂનાગઢમાં લક્ષ્મીસાગરે નાની વય છતાં દુર્વાદીનો મદ ઉતારી મહિપાલ આદિ રાજાઓનાં ચિત્તને રંજિત કર્યું (ગુ. ર. ૧, ૮૫) રા મંડલીક (ત્રીજો) સં. ૧૫૦૭માં ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષના માઘ (વદિ) સપ્તમી ગુરુવારે વૃદ્ધ તપા ગચ્છના રત્નસિંહસૂરિના પટ્ટાભિષેકને અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ પ્રવર્ત્તાવી, જ્યારે એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન પૂર્વે થતું જ હતું. (ઉપરકોટમાંનો શિલાલેખ). તેના સમયમાં સં. ૧૫૦૯માં માઘ શુદિ ૫ને દિને ગિરનારપર શ્રીવિમલનાથનો પ્રાસાદ ખંભાતના સંઘપતિ શાણરાજે બંધાવ્યો ને તેમાં ઉક્ત રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (કે જેનો શિલાલેખ ત્યાં મોજૂદ છે). આ રાજા સોમદેવસૂરિની પૂરેલી અને વિદ્વાનોએ વર્ણવેલી મહા અર્થવાળી સમસ્યાને કર્ણથી સાંભળી ચમત્કૃત થયો હતો. (સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય ૧૦, શ્લોક ૩૯, ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્ય ૧,૧૦૮)

<u>૫ દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ</u>—ગ્રંથકારના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ જણાય છે (દીક્ષાનામ મોહનનંદન અપાયું હોય એમ વીરવંશાવલી પરથી જણાય છે. તે સંબંધી હવે પછી જુઓ.) કારણ કે સં. ૧૪૫૫માં રચેલ ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી નામની પુસ્તિકામાં ગ્રંથકાર પોતાને તે સૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી જ્ઞાનસાગરસૂરિ પાસેથી પોતે શીખેલ છે એમ જણાવે છે.[1] સં. ૧૪૬૬માં રચેલી ગુર્વાવલી શ્લો. ૪૨૦ ને ૪૨૧માં જણાવે છે કેઃ—'તેમના શિષ્ય તરીકે ગુણરહિત હોવા છતાં મારા જેવાને વાચકોમાંના એક તરીકે ગણવામાં

---

૧ श्रीमत्तपागणनभोंगणभास्कराभश्रीदेवसुन्दरगणाधिपशिष्यकेण । श्रीज्ञानसागरगुरूत्तमपाठितेन बाल्येऽपि तर्ककुतुकान्मुनिसुन्दरेण ॥ १ ॥
—ત્રૈવૈદ્યગોષ્ઠી અંતે.

ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્ર(?)સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી—કે જેને હાલમાં 'સૃંગાર ચોરી' કહેવામાં આવે છે. તેમ જ વસંતપુર આદિમાં જૈન મંદિરો થયાં. આ પરથી જણાય છે કે કુંભાના રાજ્યકાલમાં જૈનધર્મ સંપન્ન હતો. વિશેષમાં આ રાણા કુંભાએ સં. ૧૫૦૬ આષાઢ શુદિ ૨નો શિલાલેખ કે જે આબુપરના વિમલવસહિ ને લુણિગવસહિ જૈન મંદિરોની વચ્ચે કોતર્યો છે તે કરી આપ્યો હતો કે આબુના યાત્રાળુ આદિ પાસેથી જે 'દાણ' (મહસૂલી, જગાત), મુંડિ (મુંડકા—દરેક માથા દીઠ લેવાતો કર), વળાવી (ભોમિયાનો કર) તથા ઘોડા, બળદ આદિ પર જે કર લેવામાં આવતો હતો તે માફ કરવામાં આવ્યો છે (જુઓ ઓઝાકૃત 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' પૃ ૬૨૫, ૬૩૦). આ મેવાડપતિ શ્રી કુંભાકર્ણ રાણા સોમદેવસૂરિની નવીન કાવ્યકલાથી હર્ષ પામી બીજાઓથી પણ અધિક કવિ તરીકે તેમને માન આપતા હતા. (સો.સૌ. ૧૦. ૪૮)

સિરોહીમાં રાજસહસમલ્લના સમયમાં તીડોનો ઉપદ્રવ આવતાં યતિજનાએ રાખ્યો તેથી તે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં અમારિ પ્રવર્તાવી. (તે માટે હવે પછી જુઓ.)

ઇડરના રાવભાણના રાજ્યમાં ઓસવાલ વચ્છરાજ સંઘપતિ એક રાજા જેવો પ્રભાવશાળી અને કુબેર જેવો શ્રીમંત થયો. સ્વદારસંતોષવ્રત રાખનાર ચારિત્રવાન્ અને અનેક સત્રાગાર-અન્નક્ષેત્ર કરી દુકાળને સુકાળ કરનાર થયો. તેના ચાર પુત્ર નામે ગોવિંદ, વીસલ (કે જેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરી છે), અક્રૂરસિંહ અને હીરો થયા. (વિચારરત્નસમુચ્ચયની પ્રશસ્તિ પીટર્સન રીપોર્ટ ૬ પૃ ૧૦). રાવભાણ પછી થયેલા રાવ પુંજાના બહુમાનપાત્ર ઉક્ત ગોવિંદે તારંગા ગિરિપર કુમારપાલ રાજાના બંધાવેલા અજિતનાથજિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરી તેમાંના બિંબનો

[illegible] ...वे परमस्य...पत्तर नगरे राणा श्रीकुंभकर्णनरेंद्रेण स्वकमानिवेशित तदीय [illegible] श्री पार्श्वनाथप्रासादपरिसरः कारितः प्रतिष्ठित (श्रीदेवकुल) सूरि (पद्म)कर श्रीसोमसुंदरसूरिभिः ॥ જિ ૨. નં. ૩૦૭ આ લેખ સમજવામાં શ્રી ઓઝાજીએ જરા ભૂલ ખાધી જણાય છે. જુઓ તેમનો 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ,' ટિપ્પણી પૃ. ૬૨૫. રાસમાળા પૃ. ૬૦૨-૩ ને પાદટિપ્પણી.

જ્યારે સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લોક ૭૭–૭૨ માં જણાવ્યું છે કે 'શ્રી ચિત્રકૂટ નામના કિલ્લામાં–ગઢમાં શ્રી ગુણરાજના સ્વરૂપવાન સુકૃતી, કૃતી અને શ્રીમાનોમાં મુકુટ એવા બાલ નામના પુત્રે દુર્ગના ઉપર શ્રીકીર્ત્તિસ્તંભના તટે–પાસે ચારે તરફ દેવકુલિકા–દેરીઓથી વીંટાયેલું એક ઉચું જિનચૈત્ય કરાવ્યું ને તેમાં શ્રી તપાગચ્છના અધીશ–(સોમસુંદરસૂરિ)એ જિનબિંબની (વર્ધમાનબિંબની) પ્રતિષ્ઠા કરી.

કુંભારાણાના રાજ્યના બીજાજ વર્ષે સં. ૧૪૯૧ ચૈત્ર શુદિ ૧૧ શુક્રે તપાગચ્છના જયશેખરસૂરિએ દેઉલવાડા નગરે ગચ્છાચારની પ્રત લખાવી (શ્રી કાપડીઆ—કૅટેલોગ ૧, ૩૩૨). તે નગરમાં (સ. ૧૪૯૩માં) દેવગિરિનો શ્રેષ્ઠી મહાદેવ દર્શનાર્થ આવ્યો તેની વિનતિથી ને તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સોમસુંદરસૂરિએ રત્નશેખરને વાચકપદ આપ્યુ. રાજાના માનીતા મહાદેવશ્રેષ્ઠિએ સમસ્ત તપાગચ્છને વસ્ત્રોની પહેરામણી કરી અને સ્વામિવાત્સલ્ય અને પ્રભાવનાઓ પણ ઘણી કરી. (સોમ સૌભાગ્ય ૯, ૬૧ થી ૬૮)

કુંભારાણાના રાજ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના લોકોએ અનેક મંદિર બંધાવ્યાં છે. 'તેણે વસાવેલા રાણપુર નગરમાં (રાણકપુરમાં) તેના રાજ્યમાં તેના પ્રસાદપાત્ર પોરવાડ સંઘપતિ ધરણાક કે જેણે સુલતાન અહમ્મદનું ફરમાન લેનારા એવા (ઉક્ત) સાધુ (સાહ) ગુણરાજ-સાથે આશ્ચર્યકારી દેવાલયોના આડંબરસહિત શ્રી શત્રુંજયાદિ યાત્રાનાં સ્થળોએ યાત્રા કરી હતી, વળી અજારી, પીંડવાડા (બન્ને હાલ સીરોહી રાજ્યમાં), સાલેરા (ઉદયપુર રાજ્યમાં) વગેરે સ્થળોએ નવાં જૈન મંદિરો (બધાવીને) તથા જૂનાં દેવાલયોનો ઉદ્ધાર કરીને, અનેકની પદસ્થાપના કરીને, દુષ્કાળ સમયે અન્નક્ષેત્રો ખોલીને, અનેક પરોપકાર ને સઘસત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યના મોંઘા કરિયાણાથી ભરેલુ જેનું જીવનરૂપી વાહન (વહાણુ) સંસારસમુદ્રને તરવાને શક્તિમાન થયુ હતું, તેણે ઉક્ત કુંભકર્ણ રાજાના સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્ય-દીપક' નામનું ચોમુખ યુગાદીશ્વરવિહાર–મંદિર સં. ૧૪૯૬માં કરાવ્યુ અને શ્રી દેવસુંદરસૂરિના પટ્ટધર શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી.'[1] (જિ. ૨, ન. ૩૦૭), આ રાણાના ખજાનચી વેલાએ સં. ૧૫૦૫માં ચિતોડમાં શ્રી શાંતિનાથનું એક સુંદર મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં

---

૧ 'विक्रमत. १४९६ संख्य वर्षे...राणा श्रीकुंभकर्णसर्वोर्वीपतिसार्वभौमस्य विजयमानराज्ये तस्य प्रसादपात्रेण...श्रीमदहम्मदसुरत्राणदत्तफुरमाणसाधु श्रीगुणराजसंघपतिसाहचर्यकृताश्चर्यकारिदेवालयाडंबरपुरःसरश्रीशत्रुंजयादितीर्थयात्रेण । अजाहरीपिंडरवाटकसालेरादिबहुस्थानवीनजैनविहारजीर्णोद्धारपदस्थापनाविषम-

મેવાડના રાણા લખાની પ્રીતિ અને માન મેળવનાર ઓસવાલ શ્રાવક સંઘવી વયજાકના બીજા પુત્ર નામે વીસલે દેલવાડામાં નિવાસ કરી મેળવ્યાં હતાં.[1] તેના 'વિજય-રાજ્ય સમયે આઘાટપુર દુર્ગમાં શ્રી પાર્શ્વનાથચૈત્યનો ઉદ્ધાર થયો' એવા આશયનો સં. ૧૪૭૫ અષાઢ સુદિ ૩ સોમવારનો શિલાલેખ મળે છે. (ઓઝાકૃત રા.ઇ. પૃ ૫૮૧-૨). તેના અને તેના પુત્ર મોકલસિંહના સમયમાં ઉક્ત વીસલની વિનતિથી અને તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સોમસુંદરસૂરિએ વિશાલરાજને વાચકપદ આપ્યું વળી વીસલે ચિતોડમાં શ્રેયાંસ નાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું; તેની ઉક્ત સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેના પુત્ર ચંપકે, પોતાની માતા ખીમાઇના કહેવાથી ૯૨ આંગળનું એક પાર્શ્વજિનબિંબ કરાવી તેને બે કાઉસગ્ગીઆ સાથે પરિકરમાં સ્થાપિત કરી તે મંદિરનું નામ 'મનોરથકલ્પદ્રુમ' આપ્યું ને તેમાં પણ પ્રતિષ્ઠા ઉક્ત સૂરિએ કરી. (આ દેલવાડામાં પણ મુસલમાનોએ ઘણાં હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો, તેથી આ મંદિર હાલ હયાત નથી.) વળી ચંપકે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક તે સૂરિએ જિનકીર્તિવાચકને સૂરિપદ, કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને ઘણાને મુનિદીક્ષા આપી. (સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ. ૯)

તે મોકલરાણાનું બહુમાન ઉપકેશ શ્રાવક ગુણરાજનો પુત્ર બાલ કે જે ચિતોડમાં સંઘવી આવ્યો હતો તે પામ્યો હતો;[2] અને તે ગુણરાજે તે રાણાના આદેશથી અને તેના પ્રસાદથી ચિતોડના જૈન કીર્તિસ્તંભ પાસેના જૈન પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં ઉક્ત પુત્ર બાલ અને બીજાએ શ્રી મહાવીર પ્રભુની નવી મૂર્તિની સોમસુંદર સૂરિપાસે સં. ૧૪૮૫માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી (ચિત્રકૂટમહાવીર પ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫, બ. રો. એ. જર્નલ પુ. ૨૩ નં. ૬૩ પૃ. ૪૨થી ૬૦ શ્લોક ૪૧)

---

૧ श्रीमद्देवकुलपाटकेऽस्य निवसन् श्री लक्षभूमिपतेर्मान्यः पुण्यवरो सुकर्मसुकृती संघाधिपो वीसलः

—ગુણરત્નસૂરિના "ક્રિયારત્નસમુચ્ચય"ની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮. પીટ. રી. ૬ પૃ. ૧૭

तस्यास्ति लक्षभूपसमस्तपतेर्मा रमितिमितिमगुण । साधु वीसलसाम्या बहुमान राजराजाम ॥—'સોમસૌભાગ્ય.' ૬, ૪

૨ "श्रीमोकल क्षितिपतिर्बहुमन्यते स्म यं चित्रकूटनगरी व्यवसायोद्योतैः ॥ १९ ॥" ચિત્રકૂટ મ. પ્ર. પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૯

અહમદશાહે સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય અને કર્ણાવતી રાજધાની (આસાવલ—અહમદાબાદ)ના શ્રાવક ગુણરાજને માન આપ્યું હતું અને તેને સંઘ લઈ તે સૂરિસાથે શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા થતાં ત્યાં જવા માટે ખાસ ફરમાન કરી આપ્યું હતું, અને માણસો વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડી હતી.[1]

અમદાવાદમાં આ પાતશાહનો માન્ય એવો સોની સમરસિંહ સોમસુંદરસૂરિનો ભક્ત હોઈ તેમના વચને સિદ્ધાચલની યાત્રાએ આવ્યો, અને પછી તેણે ગિરિનાર-યાત્રા કરી. ત્યાંના કલ્યાણત્રયના વસ્તુપાલ મંત્રીના જીર્ણ થયેલા મંદિરનો ઉદ્ધાર પોતાના ભત્રીજા માલદેવની સાથે વિચાર કરી કર્યો ને તે કલ્યાણત્રય ચૈત્યમાં પ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠા સોમસુંદર ગચ્છનાયકના વચનથી જિનકીર્તિસૂરિએ કરી (સો. સૌ. ૯ શ્લોક ૭૮થી ૮૦).

આ બનાવ સં. ૧૪૯૪માં થયો કારણ કે લગભગ તે સમયના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસ ગણિએ રચેલી 'ગિરનાર-ચૈત્ય પરિપાટી'માં જણાવ્યું છે કે:-

> ધન ધન સોની સમરસિંહ માલદે વ્યવહારિઅ, જેહિ કલ્યાણત્રય-વિહાર ઉદ્ધાર કરાવિઅ
> ચિહુંદિસિ ત્રિહું ભૂમિહિં મૂલનાયક તિહાં બાર, કાસગિ રહિઆ પ્રથમભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
> ઘડતાં જસુ ચાતલી અંજલિઇં સવે ટલતાં રોગ, સેવિઉ સ્વામી પૂરવઇ નિરમાલડિએ અનુદિન ભોગ સંયોગ ૨૧
> દિક્ખા નાણ નિવ્વાણ તિહાં સિરિ સોહઇ છત્ર. જીરણ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
> મંડપ સયલ વિસાલ મેઘમંડપ રૂલિઆલઉ, ત્રિહુંદિસિ ભદ્રતણા પ્રાસાદ બાવન્ન જિણાલઉ
> ઓસ વંસિ શ્રી સમરસી માલદેવિ મનરંગિ, સંવત ચઉદ ચુરાણવઈ નિ૦ ઉદ્ધરિઉ ઉત્તગ. ૨૨ (પુરાતત્ત્વ ૧, ૩ પૃ. ૨૯૧)

---

૧ "श्रीमदहम्मद सुरत्राण दत्त फुरमाण साधु श्री गुणराज सघपतिसाहचर्यकृताश्चर्यकारि देवालयाडंबरपुर सर श्री शत्रुंजयादि तीर्थयात्रेण ॥" રાણકપુરનો સોમસુંદરસૂરિની પ્રતિષ્ઠાનો સં. ૧૪૯૬નો લેખ. જિ. ૨, ૩૦૭. ગુણરાજની આ યાત્રા સંબંધી વિસ્તાર માટે જુઓ સં. ૧૫૨૪નું 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્ય સર્ગ ૮, સં. ૧૪૬૬ની ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૪૮ ને ૩૪૯; 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ટિ. ૪૪૪ પૃ. ૪૫૪.

સં. ૧૪૫૭માં નાશ કર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ જૈનોના તીર્થધામ-શત્રુંજય તીર્થે અને તેના મુખ્યનાયક આદિનાથના બિંબનો ભંગ સં. ૧૪૬૯માં કર્યો હતો.[1]

ભાગ્યમન્ના સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૦૪માં હીરવિજયસૂરિને અકબર બાદશાહે જગદ્ગુરુ એ બિરુદ આપ્યું એ કહેવા સાથે ઉદાહરણ આપે છે કે "यथा मुजफ्फरखानेन स्तम्भतीर्थे स्थोपतः । मुनिसुन्दरसूरीन्द्रोवादिगोकुलसंकटः ॥"—જેમ ખંભાતમાં તે શહેરના ધણી દફર નામના ખાન-મુસલમાન અધિપતિએ પ્રમોદથી (સહસ્રાવધાની) મુનિસુંદર નામના આચાર્યવર્યને 'વાદિગોકુલસંકટ' એવું બિરુદ આપ્યું તેમ. (૩) આ પરથી કવિ ઋષભદાસના સં. ૧૬૮૫માં રચાયેલા હીરવિજયસૂરિ રાસમાં પૃ. ૧૩૨માં કહેલ છે કે—

'ખંભાતી નગરીમાં જેમ, દફરખાન તણ હાકિમ તેમ, મુનિસુંદર સૂરીશ્વર એહ, છત્રીસ વાદ જીત્યા તેહ
'વાદીગોકુલસાંઢ' બિરૂદ સાર, તિમ તિહાં બોલ્યો અકબરશાહ, 'જગદ્ગુરુ' વર બિરુદ તે દેહ, હીરતણી શોભા અધિકેહ.

આ દફરખાન તેજ ઝફરખાન. શ્રી ઓઝાજી પણ જણાવે છે કે 'કુમારપાલની પ્રશસ્તિમાં એવું કથન છે કે—યવનોના રાજાએ ઝફરખાન પત્તન (પાટણ)ના સ્વામી ઝફરખાન (જફરખાં) પણ જેનાથી કુપિત થઈને તે રાજપૂતોને વૈભવ દેનાર (પ્રતિવર્ષે દંડ) રણમલ પણ આ ઈડરસિંહ (સિંહાસન રાજા એવા)ના અધિકારમાં નિવાસનું પણ પામી ન શક્યો' મારી ટિપ્પણીમાં બતાવે છે કે 'તે (જફરખાં) ઈડરના રાવ રણમલ સાથે બે વાર લડ્યો હતો. બીજા લડાઈ સને ૧૪૦૦ (સં. ૧૪૫૬)માં થઈ કે જેમાં રણમલ સાથે સંધિ કરી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. તે રાજ્યની આસપાસ દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થઈ મુઝફ્ફર નામ ધારણ કર્યું હતું'—'રાજપૂતાનેકા ઈતિહાસ' પૃ. ૫૬૬.

[1] "सं. १४६९ श्रीशत्रुंजये मुजफ्फरेन (मुजफ्फरखानेन) शासित तीर्थभंगस्य कृतः ॥" ઓાંભાર રીપોર્ટ સન ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૩૨૩

(આ બિંબ સમરસાહે મૂળ બિંબ અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ખંડિત થતા સં. ૧૩૭૧માં સ્થાપિત કરેલું હતું. તેને યવનો મ્લેચ્છોએ પુન. ફેરવી [illegible] દફરખાને ખંડિત કર્યું. તેનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહનું ફર્માન મેળવી બિંબ કરાવી તેના સ્થાને પ્રભુજી સં. ૧૫૮૭ના વૈશાખ વદિ (ગુજરાતી ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને વિદ્યામંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. જુઓ શ્રી જિનવિજય-સંપાદિત શત્રુંજયોદ્ધારપ્રબંધ)

ચાંપાનેર—પાવાગઢમાં જયસિંહ નામનો રાજા હતો. તે ગઢપર ઉક્ત અહમદશાહે સન ૧૪૧૮ (સં. ૧૪૭૪)માં ચડાઈ કરી, પણ તે તેને લઈ ન શકયો, એટલે તેણે આસપાસનો પ્રદેશ ખેદાનમેદાન કર્યો. સન ૧૪૮૨થી ૮૪ (સં. ૧૫૩૮થી ૪૦) એ બે વર્ષ સુધી તે ગઢને જીતવા મહમદ બેગડાએ ગાળ્યાં અને આખરે લીધો ને ત્યાં મુસ્લિમ રાજ્ય થાપ્યું.

સૌરાષ્ટ્રમાં જોઈએ તો સં. ૧૪૫૪માં ઉક્ત ઝફરખાને કાંઠાપરના સ્થાનિક ઠાકોરોનો પરાભવ કરી સોમનાથના મંદિરનો ત્રીજી વખત નાશ કર્યો; એક સોરઠમાં અને બીજો માંગરોળમાં એમ બે મુસલમાન હાકેમ નીમ્યા. સોરઠનું થાણું સોમનાથ પાટણમાં રાખેલું હતું. સં. ૧૪૭૦માં ઉક્ત અહમદશાહે જૂનાગઢના ચૂડાસમા રા મેલકને વણથલી પાસે હરાવ્યો, જૂનાગઢ પાસેથી ખંડણી લીધી; ઝાલા રજપૂતો અને ગોહિલોને પણ પોતાના ખંડીયા કર્યા. રા મેલક પછી જયસિંહ (લેખ સં. ૧૪૭૩)ને મહિપાલ (લેખ સં. ૧૪૮૮, સં. ૧૪૯૫) પછી રા મંડલિક સં. ૧૫૦૭માં જૂનાગઢની ગાદીએ આવ્યો.

૪ આવી પરિસ્થિતિમાં જૈનોની પ્રવૃત્તિ—જૈન આચાર્યો—સાધુઓએ તેમ જ શ્રાવક ધનપતિઓએ રાજ્યકર્ત્તાઓની સાથે મુખ્યત્વે કરી સર્વદા અને સર્વથા મીઠો સબંધ રાખી ઘણી દક્ષતાથી કાર્ય લીધુ છે એટલે તેમની પ્રસન્નતા સાચવી પોતાનાં ધર્મકૃત્યો માટે તેમની સહાય, સહાનુભૂતિ અને સંમતિ મેળવીને કાર્ય લીધુ છે. આ વાતની ખાત્રી માટે ઉપર જણાવેલા સુલતાન અને રાજાઓના સમયમાં જૈનોએ જે જે કાર્ય કરેલાં છે તે જોઇશું.

ગૂજરાતના ઝફરખાન અને અહમદશાહ બન્ને કટ્ટર મુસ્લિમ હોઈ મૂર્તિભંજક હતા. આ ઝફરખાનને હિંદુઓએ શિલાલેખો અને તત્કાલીન ગ્રંથોમાં દફરખાન તરીકે ઓળખાવ્યો છે; તેણે, એમ કહેવાય છે કે આપણા ચરિત્રનાયક મુનિસુંદરને ખંભાતમાં 'વાદિગોકુલસંડ'—'વાદિગોકુલ સંકટ' એ બિરૂદ આપ્યું હતું.[1] આ દફરખાન—ઝફરખાં—જફરખાંએ જ હિંદુઓના તીર્થધામ—સોમનાથના શિવમંદિરનો ત્રીજી વખત

---

૧ (૧) ધર્મસાગર ઉ૦ની સં. ૧૬૪૭ લગભગની પટ્ટાવલી કહે છે કે "स्तंभतीर्थे दफररवानेन 'वादिगोकुलसण्ड' इति भणित.।"—એટલે ખંભાતમાં દફરખાને આ 'વાદિઓના ગોકુલમાં સાંઢ' છે એમ કહ્યું હતુ. (૨) સં. ૧૬૭૨ ને સં. ૧૬૮૫ વચ્ચે રચાયેલા દેવવિમલ ગણિના સટીક હીરસૌભાગ્ય

श्री अध्या. धनवि. रत्न० वृत्ति.

॥ २ ॥

ग्रन्थकारादि-परिचय

धार्मिक-राजकीय-स्थिति.

વગેરે શહેરો પર ચઢાઈ કરી તેણે સર્વત્ર પોતાની આણ વર્તાવી. તે સને ૧૪૫૮ (સં. ૧૫૧૩)માં મૃત્યુ પામ્યો. વિક્રમના પંદરમા શતકમાં ગૂજરાતની રાજકીય સ્થિતિ આવી હતી.

મેવાડમાં ખેતો મહારાણો સં. ૧૪૨૧માં ચિતોડની ગાદીએ બેઠો. તે વીરપ્રકૃતિનો હોઈ અનેક લડાઈઓ લડ્યો (ચિત્રકૂટ મ. પ્ર. પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૦); તેણે મંડલગઢ તોડ્યો, માળવાના યવન સૈન્ય અમીશાહને હરાવ્યો. પછી લાખો રાણો સં. ૧૪૩૯માં ગાદીએ આવ્યો. (ચિ. મ. પ્ર. પ્ર. શ્લો. ૧૧) તે સં. ૧૪૫૫ સુધી જરૂર હયાત હતો. તેના પછી મોકલ નામનો રાણો થયો (ચિ. મ. પ્ર. પ્ર. શ્લો. ૧૨થી ૧૭). પછી તેનો પુત્ર કુંભકર્ણ—કુંભો રાણો સં. ૧૪૯૦માં ચિતોડના રાજસિંહાસનને શિરાવ્યો અને 'હિન્દુસુરત્રાણ' એટલે હિંદુ બાદશાહ આદિ બિરુદોને ધારણ કરતો મહાપ્રતાપી ને પરાક્રમી સાથે દાની ને વિદ્વાન્ પ્રજાપ્રિય રાજા તરીકે રાજ્ય કરી અનેક ગઢોને જીતી મેવાડને મહારાજ્ય બનાવી પોતાના પુત્ર ઉદાને હાથે આશરે સં. ૧૫૨૫માં મૃત્યુ પામ્યો. જૂની શિરોહી સં. ૧૪૬૨માં દેવડા રાવ શિવભાણે વસાવીને ત્યાં રાજધાની કરી, પછી તેના પુત્ર સહસમલે સં. ૧૪૮૨માં નવી શિરોહી વસાવી ત્યાં રાજગાદી સ્થાપી. ઈડરમાં આ વખતે રણમલ્લ રાવ (સોમસૌભાગ્ય સર્ગ ૬, શ્લો. ૪; [illegible]-રત્નસમુચ્ચય પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨-પીટર્સન રીપોર્ટ ૬, પૃ ૧૭) અને તે પછી તેનો પુત્ર પુંજ—પુંજો રાજ્ય કરતો હતો. સોમસૌભાગ્ય, ૬, શ્લો. ૬ ને ૭માં જણાવ્યું છે કે "જે શ્રી પુંજ રાજાએ રણભૂમિમાં પોતાની ભુજાના બળથી બાદશાહી સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો તેથી 'વીરવિવીર' એવું ઉજ્જ્વળ બિરુદ મેળવ્યું હતું"—આ બાદશાહી સેના ઉપર્યુક્ત ગૂજરાતના સુલતાન અહમદશાહની હોવી ઘટે. તેને આ પુંજે રાવ બહુ જ હેરાન કરતો—ઘણી વખત તે ઈડરપર લશ્કર લઈ ગયો, પણ રાવ હાથમાં ન આવતો અને પાસેના પર્વતોમાં સહીસલામત રહેતો. આથી તે રાવને આડ નાંખવા અને તેની હીલચાલને [illegible] બંધ રાખવા અહમદશાહે ઈડરથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૧૮ મૈલ દૂર હાથમતિ નદીના કાંઠે એક કિલ્લો બાંધી તેનું નામ અહમદનગર રાખ્યું—સન ૧૪૨૭-૨૮ (સં. ૧૪૮૩-૮૪), અને ત્યાં લશ્કર સ્થાપી પોતાના સિક્કા પાડ્યા. રાવ પુંજો સં. ૧૪૮૪માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર નારાયણદાસ ગાદીએ બેઠો.

॥ २ ॥

હિન્દુ રજપૂતમાંથી વટલી મુસ્લિમ થનાર પિતાના આ પુત્ર ઝફરખાનને ગૂજરાતના માલેક જેવી પદવી મળી એટલે શી બાકી રહે ? વટલેલમાં કટ્ટરતા, ઝનૂનીપણું, ઉગ્રતા વિશેષ હોય છે ને તે વંશપરંપરા વિશેષ ને વિશેષ પ્રમાણમાં દેખા દે છે.

ઝફરખાન નાગોર પાસેથી પસાર થતાં તેની પાસે ખંભાતના લોકોના પ્રતિનિધિમંડળે મળી રાસ્તિખાનના જૂલમોની ફર્યાદ કરી—તેને દિલાસો આપી પોતે પાટણ આવી ત્યાંથી રાસ્તિખાન સામે ચડી તેને હરાવ્યો ને મારી નાંખ્યો. પછી ખંભાત જઈ ત્યાંના લોકોની ફર્યાદો દૂર કરી શાંતિ સ્થાપી.

ત્રીજે વર્ષે—સને ૧૩૯૩—સં. ૧૪૪૯માં ઈડરના રાવ પાસેથી, અને પછીના વર્ષે જુનાગઢપાસેથી ખંડણી લીધી. સોમનાથ જઇને તે હિન્દુઓનું મંદિર તોડ્યું, ને ત્યાં જુમામસીદ બાંધી, તથા થાણું થાપ્યું. માંડુપર જતાં તે ગઢ ન જીતાયો. અજમેર મુસ્લિમ-યાત્રા કરી સાંભર, દંડવાણાના રાજા સામે જઈ પછી દેલવાડા અને ઝાલાવાડના રજપૂતો પર હલ્લો કરી તેમને હરાવી પાટણ સને ૧૩૯૬—સં. ૧૪૫૨—માં તે આવ્યો. ઈડરનો ગઢ જીતવા જતાં ત્યાંના રાજા રાવ રણમલ્લ સાથે લડાઈ સને ૧૩૯૭—સ. ૧૪૫૪—માં થઈ, ને દિલ્હીમાં તૈમૂરની ફત્તેહની ખબર સંભળાઈ, પૂરી ફાવટ આવી નહિ; એટલે રણમલ સાથે સંધિ કરી તેને પાટણ પાછા ફરવું પડ્યું. પછીના વર્ષમાં સોમનાથના લોકો સ્વતંત્ર થવા માગે છે એમ ખબર મળતાં લશ્કર લઈ જઈ તેમને હરાવી ઇસ્લામ ધર્મને દૃઢ પાયા પર મૂક્યો. પાંચમે વર્ષે પોતાના પુત્રને સુલતાન બનાવ્યો ને તેણે કર્ણાવતી—આસાવલને રાજધાની કરી, પણ તે ટૂંક વખતમાં મરણ પામતાં ઝફરખાને પોતે સુલતાન બની મુઝફ્ફરશાહ નામ રાખ્યું સને ૧૪૦૭ (સં. ૧૪૬૩); પછી સને ૧૪૧૦-૧૧ (સ. ૧૪૬૬-૭)માં કહેવાય છે કે તેના પૌત્ર અહમદશાહે આપેલ ઝેરથી તે અકાલે મરણ પામ્યો. તે અહમદશાહે ગાદીએ બેસી સન ૧૪૧૨માં (સં. ૧૪૬૮ વૈશાખ વદિ ૭ રવિને દિને) આસાવલનું નામ બદલી અહમદાબાદ (હાલનું અમદાવાદ) રાખ્યું અને પછી એને વધારવા તથા મજબૂત કરવા માંડ્યું. પહેલાં બંડો જાગ્યાં, પણ તે બધાંને દાબી દઈ જે જે તેની સામે થયા તેને જેર કરી તેણે પોતાની સત્તા ખૂબ જમાવી. તે બહાદૂર લડવૈયો હતો. ઈડર, ચાંપાનેર, સંખેડા, માંડુ, મોડાસા, જૂનાગઢ

અલાઉદ્દીન સંબંધી કંઈક વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૩ શ્લોક ૧ થી ૯. તેણે ગૂજરાતનું આધિપત્ય અલપખાન નામના સૂબાને સોંપ્યું હતું. તે સૂબાએ ઓસવાલ સાધુ સમરસિંહને શત્રુંજય તીર્થ કે જેના મૂલનાયક શ્રી આદિનાથની મૂર્તિનો ભંગ મ્લેચ્છોનાં સૈન્યોએ કર્યો હતો તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું આજ્ઞાપત્ર—ફરમાન—આપ્યું હતું. જુઓ તે જ ગ્રંથનો બીજો પ્રસ્તાવ.

[તે શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર તેણે કર્યો અને મુખ્ય મંદિરમાં મૂલનાયક આદિનાથની નવી મૂર્તિ સં. ૧૩૭૧ ના માઘ શુક્લ ચૌદશ સોમવારે ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસેનસૂરિના હસ્તે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી પધરાવી. સં. ૧૩૬૮માં અલાઉદ્દીનના સૈન્યે જાલોર ઉપર ચડાઈ કરી ફતેહ મેળવી પાછા ફરતી વખતે આબૂ તીર્થપરનાં વિમલવસહી અને લૂણવસહી નામનાં બંને અનુપમ જૈન મંદિરોની મૂર્તિઓનો ભંગ કર્યો—તે બંને મંદિરના ખંડિત ભાગોનો ઉદ્ધાર કરાવી તેમાં મંડોરના બીજડ આદિએ અને પેથડે અનુક્રમે સં. ૧૩૭૮માં નવાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.]

આ રીતે દિલ્હીના સુલતાનો વખતોવખત પોતાના તરફથી સૂબાઓ નીમી ગૂજરાતનો વહીવટ કરતા હતા. તેમ એંશી વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

આવા સૂબાઓ—હાકેમો—જ રાજ્યના ખરા ધણી હતા. છેલ્લો સૂબો ઝફરખાન (બીજો) હતો. તેના બાપ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે ટાંક જાતનો રજપૂત હતો—તેનું નામ સાધારણ હતું ને તેના ભાઈનું નામ સાધુ હતું. ફિરોઝ તઘલખ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો તે પહેલાં એક વખત જંગલમાં શિકાર કરવા જતાં વાટ ભૂલી પડીને ટાંક રજપૂતોના થાનેશ્વર પાસેના એક ગામમાં જઈ ચડ્યો—ત્યાં ઉક્ત બંને ભાઈઓએ તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો, ને પછી તે મહેમાનની ખરી પીછાન થતાં પોતાની બહેનને તેની સાથે પરણાવી અને મહેમાનનો પૂરો લાભ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. ફિરોઝ તઘલખે સમજાવી બંનેને ઇસ્લામી કરી વજિર-ઉલ્-મુલ્ક અને શમશીરખાનનાં પદ—નામ આપ્યાં. તે ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તો બંનેની સત્તા વધારી દીધી—શમશીરખાન અને વજિર-ઉલ્—મુલ્કના દીકરા ઝફરખાનને પોતાના જામ—પ્યાલા ધરનાર કરી અમીર બનાવ્યા. પછી સને ૧૩૯૧—વિ. સં. ૧૪૪૭માં ઝફરખાનને ગૂજરાતનો સૂબો બનાવી અગાઉના [illegible] રાસ્તિખાન નામના સૂબાને પાછો બોલાવ્યો, ને તે ન માને તો તેને કાઢી મૂકવા ગૂજરાત કે જ્યાં બહુ બખેડા ચાલતા હતા ત્યાં શાંતિ સ્થાપવા મોકલ્યો.

આખા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી દેશભાષામાં રામસીતાનાં નામનો મહિમા જગાવે છે તથા વર્ણભેદ સર્વથા તજી દે છે; મુખ્ય શિષ્યોમાં બાર પુરુષ—વિવિધ વર્ણના—અને એક સ્ત્રી છેઃ એમાં કબીર (વણકર), પીપો (રજપૂત), સેનો (હજામ), ધનો (જાટ), રાઇદાસ (ચમાર) અને પદ્માવતીનાં નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. કબીરજી—કબીરસાહેબને જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થએલી ભક્તિ સિવાય—કાંઈ જ ગમતું નથી. હિન્દુઓમાં તેમ જ મુસલમાનોમાં ધર્મને નામે ચાલતી ક્રિયાઓને અને દુકાનદારીઓને એ સખ્ત શબ્દમાં નિન્દે છે; મૂર્તિપૂજા સ્નાન વ્રત જપ તપ વગેરે કર્મકાંડની પ્રક્રિયાઓનું તથા કાજી અને આચાર્યોના મિથ્યાજ્ઞાનનું ખંડન કરે છે, અને 'રામ' અને 'રહીમ'—હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેનો ઈશ્વર એક જ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, એમના વિશાળ ઉપદેશને લીધે, હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને કબીરજીને પોતાના તરીકે માને છે.' (આચાર્યશ્રી આનંદશંકરનો 'હિન્દુ વેદ ધર્મ' નામનો શિક્ષણોપયોગી ગ્રંથ)

૩ રાજકીય સ્થિતિ—જિનપ્રભસૂરિ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' (સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા)ના પૃ. ૩૦ માં જણાવે છે કે 'વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬માં અલ્લાઉદ્દીન સુલતાનનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા નામે ઉલુખાને દિલ્હીમાંથી (પાટણના) મંત્રી માધવથી પ્રેરાઈને ગૂર્જરધરામાં પ્રવેશ કર્યો. ચિતોડના રાણા સમરસિંહે દંડ દઈ મેવાડદેશને બચાવ્યો. પછી તે હમ્મીરનો યુવરાજ વાગડ દેશને મુહડાસય (મોડાસા) આદિ નગરોને ભાંગીને આસાવલમાં આવ્યો. ગૂજરાતનો રાજા કર્ણદેવ નાઠો. સોમનાથને (તેમની મૂર્તિને) ઘણના ઘાથી ભાંગીને ગર્દભપર રાખીને દિલ્હીમાં દાખલ કર્યા. વળી વણથલીએ જઈ મંડલિક રાણાને દંડીને સોરઠમાં નિજ આણ પ્રવર્તાવી આસાવલમાં પડાવ નાંખ્યો. મઠ મંદિર દેવાલય આદિ બાળતા હતા.'[1] આ રીતે મુસલમાનોની ગૂજરાતમાં આણ પ્રવર્તી. રાજપૂતોનું-હિન્દુઓનું રાજ્ય ગયું. પ્રાચીન ગૂજરાતનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરું થયું.

---

१ अह तेरसयछप्पन्ने विक्कमवरिसे (१३५६) अल्लावदीणसुरताणस्स कणिट्ठो भाया उल्लूखान नामधिज्जो ढिल्लीपुराओ मंति माहवपेरिओ गुज्जरधरं पट्ठिओ। चित्तकूडाहिवइ समरसीहेण दंडं दाउं मेवाडदेसो तया रक्खिओ। तओ हम्मीरजुवराओ वग्गडदेसं मुहडासयाइ नयराणि य भंजिय आसावल्लीए पत्तो। कण्णदेवराया य नट्ठो। सोमनाहं घणघाएण गड्डए रोविऊण ढिल्लीए पेसेइ। पुणो वामणथलीए गंतुं मंडलियराणयं दंडित्ता सोरट्ठे निय आण पवत्तवित्ता आसावल्लीए आवासिओ। मढमंदिरदेउलाईणि पज्जालेइ। —जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्पे पृ.३०

૧ પ્રસ્તાવ—આ ગ્રંથના કર્તા મુનિસુંદરસૂરિનાં માતપિતા, જાતિ, જન્મસ્થાન હજુસુધી અજ્ઞાત રહ્યાં છે; સુભાગ્યે તેઓ જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના તપા ગચ્છમાં સોમસુન્દર સૂરિના પટ્ટધર થયેલા હોઈ તે ગચ્છની (ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયકૃત) પટ્ટાવલીમાં તેમનાં જન્માદિનો સાલવાર ઉલ્લેખ છે કે—જન્મ સં. ૧૪૩૬, દીક્ષા સં. ૧૪૪૩, વાચકપદ સં. ૧૪૬૬, સૂરિપદ સં. ૧૪૭૮ (૧૪૭૭), સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૦૩ કાર્તિક શુદિ ૧ જ્યારે સોમસુંદરસૂરિનાં જન્માદિ એમ છે કે—જન્મ સં. ૧૪૩૦ માઘ વદિ ૧૪ શુક્ર, દીક્ષા-વ્રત સં. ૧૪૩૭, વાચકપદ સં. ૧૪૫૦, સૂરિપદ સં. ૧૪૫૭, સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૯૯ (જૈ. ધ. કવિઓ ૨, ૭૪૯). એટલે બન્ને સૂરિઓનો જીવનકાળ સાથ સાથે છે—એકનું આયુષ્ય ૬૯ ને બીજાનું ૬૭ વર્ષે, એકની ૬ વર્ષની વય હતી ત્યારે બીજાનો જન્મ થાય છે અને એકના સ્વર્ગવાસ પછી ચાર વર્ષે બીજાનો દેહોત્સર્ગ થાય છે, એક ૭-૮ વર્ષની વયે મુનિ-દીક્ષા લે છે, ત્યારે બીજા ચાર પછી પ્રાયઃ ૭ વર્ષે ૭-૮ વર્ષની વયે જ સાધુવ્રત સ્વીકારે છે. એકને વાચકપદ ૨૦ વર્ષની વયે મળે છે તો બીજાને ૩૦ વર્ષની વયે પ્રાપ્ત થાય છે; એકને સૂરિપદ ગચ્છનાયક દેવસુંદરસૂરિ સં. ૧૪૫૭માં પાટણમાં નરસિંહે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક આપે છે, ત્યારે બીજાને તે સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છનાયક થયા પછી સં. ૧૪૭૮માં (ખરી રીતે ૧૪૭૭માં) વડનગરમાં દેવરાજે કરેલા ઉત્સવપુરસ્સર સૂરિપદ અર્પે છે; એક સં. ૧૪૯૯માં સ્વર્ગસ્થ થાય છે તો બીજા તે પછી પ્રાયઃ ચાર વર્ષે તેમના પટ્ટધરની ગાદી શોભાવી દેવલોક સિધાવે છે.

આમ લગભગ આખું વિક્રમનું પંદરમું શતક બન્ને સૂરિઓનું જીવન રોકે છે. સોમસુંદરસૂરિએ અનેક ભવ્ય જૈનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા, અનેકને વાચકપદ અને આચાર્યપદનું અર્પણ, ઉત્સવપૂર્વક દાન, મુમુક્ષુઓને આપેલી દીક્ષા, જૂનાં પુસ્તકોનો ઉદ્ધાર, લોકભાષામાં ગદ્યગ્રંથોની રચના આદિ ધર્મકૃત્યોથી જૈન ધર્મ અને સાહિત્યની અનેક પ્રકારે સ્મરણીય સેવાઓ કરવામાં પાછી પાની કરી નથી તેથી તે શતકને યા વાસ્તવિક રીતે સં. ૧૪૫૭થી શરૂ થતા અર્ધશતકને, સોમસુન્દર યુગ એ નામ આપી શકાય તેમ છે. (જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'-વિભાગ પાંચમો.)

૨ ધાર્મિક સ્થિતિ—આ વખતે જૈનધર્મની સ્થિતિ શી હતી તેનો કંઈ ખ્યાલ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' જોવાથી આવશે. અન્ય ધર્મની સ્થિતિ જોતાં રામાનન્દ અને કબીરના ઉપદેશે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય—ભક્તિ સંપ્રદાય—પર જબરી અસર કરી હતી. 'રામાનન્દ

ગ્રન્થકારાદિ-પરિચય

(કરાવનારઃ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, B. A., LL. B., Advocate)

ગ્રન્થકાર શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ

તપિ જપિ શાસન દેવિ આરાહઈ, સંતિકર-સ્તવિ મરગી નિવારઇ,
ગણધર ભદ્રબાહુ ગુરૂચી બેલઈ, ચઉવિહ સંઘની ભીડ ઉવેલઇ.
'અહ્મદેસિ ઇતિ ઉપદ્રવ ટાલઉ,' ઇમ ગુરૂ વીનવતિ સહસમલ રાઉ,
ધ્યાનિ બઇઠા તવ ગુરૂરાયા, ટીડતણા ભર દૂરિ પલાયા.
જીવ અમારિ મરૂમંડલ દેસે, સો વરતાવઇ ગુરૂ-ઉપદેસે,
મુણિવર-મહિમા ચઉપટ ગાજઇ, શ્રી જિનશાસનિ જઇ-ઢક વાજઇ.

—પંડિત લક્ષ્મીભદ્રગણિકૃત 'શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ વિજ્ઞપ્તિ' લ. સં. ૧૪૯૮.

—તપ અને જપથી શાસનદેવીને આરાધી સંતિકરસ્તવથી મૃગી-રોગચાળાને નિવાર્યો-(એ રીતે) ગણધર ભદ્રબાહુ ગુરૂની સમાન ચતુર્વિધ સંઘની ભીડ ટાળી. (શિરોહીના) સહસમલ (નામના) રાજાએ 'અમારા દેશની ઇતિ ઉપદ્રવ (તીડનો ઉપદ્રવ) ટાળો' એમ વિનવતાં ગુરૂરાયે ધ્યાનમા બેસીને તીડોનું ટોળું દૂર કર્યું. (આ) ગુરૂએ ઉપદેશથી મરૂમંડલ દેશમાં જીવની અમારી પ્રવર્તાવી એથી મુનિવરનો મહિમા ચારગણો વિસ્તર્યો અને શ્રી જિનશાસનના જયનાં વાજાં વાગ્યાં.

श्रीजैनआनंदपुस्तकालये लभ्यग्रन्था:—

श्लोकः	पृष्ठम् श्लोकाङ्कः	अधिकारः
एकेकमात्मा द्यर्थवरः	१७० २६० (११)	मिथ्यात्वादी०
एवमविद्यावश्यकम	९९ १६१ (११)	धर्मशुद्धयु०
एकोजपाया: कारणाय	७० ११२ (१२)	चित्तदमनाधि०
एतांसि कन्यामिवशत्रि	१७९ २१९ (२)	शुभवृत्ति०
कौशा स्वत्या: सुरत्नयः	६० १०१ (२)	चतुर्थकषायि०
के सीव्ये भवतसिद्धि	१०६ १८१ (१)	देवगुरुधर्मे०
सत्या पुत्र च परमेष	११० २२८ (२०)	यतिशिक्षोप०
मत स्तुती चाज्ञिर	११५ ११८ (३०)	यतिशिक्षोप०
कन्याताचेत्तरि	६८ ७६ (२)	अभ्यासमत्वाभ्यो०
त्वत: प्रेयमाकय	१७५ २५७ (११)	मिथ्यात्वादिसंवरो०
त्वमेव दुःखं नरक	१५५ २०२ (२)	आत्मसर्वत्वाधि०
त्वमेव मोक्ता मनिव	७२ १२० (३)	वैराग्योपदेशा०
त्वमेव सेवकं गुरुं	१५६ २०५ (३)	आत्मसर्वेशा०
द		
ददस्व धर्मार्थितमैव धर्मान्	१५० २६५ (५)	शुभवृत्तिशिक्षो०
दधूदकेषु ममत्वबुद्धि	११० २२० (४८)	यतिशिक्षोपदे०
दाक्षिण्यलज्जे गुरुदेवपूजा	१०६ १७५ (११)	देवगुरुधर्म०
दुःखमानसुखितपुनरसी:	११७ २०६ (२१)	यतिशिक्षोपदेशा०
दुःखसुखमयात्मको ऽर्थयापि	८८ ११३ (६)	चित्तदमनाधि०
दीनो नयाऽत्तोऽपि धर्मार्थि	९० १६६ (१३)	धर्मशुद्धयुपदेशा०
दुर्ल वया अतुमिव गहते	८० १३२ (१८)	वैराग्योपदेशा०
दुर्बलको बहुशोऽपि	६० १०३ (१)	चतुर्थकषायि०
दुरा धर्मेशिलादिभुशिलका:	३५ ५८ (५)	देहममताकोष०
देहे विमुग्ध कुरुषे किं	३४ ५० (४)	देहममताकोष०
द्रव्यस्तवात्मा धनसाधन:	३० ५० (४)	धनममत्वमोच०
द्विषस्तिमात्रे ते विषयप्रमाद	११६ २२८ (५६)	यतिशिक्षोपदेशा०
ध		
धन्ये कवित् धनकर	११ ८० (१०)	कषायनिग्रहा०
धर्मस्य जीवभवभयसत्त्वि	८६ १३१ (१०)	वैराग्योपदेशा०
धन्याः स्व सुखमयितारि	५८ ९६ (८)	धनसुरुपर्वाि०
धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि	५८ ९८ (७)	,,
धर्मेरत्नयतोऽपि गुरुष	७६ १३३ (७)	वैराग्योपदेशा०

अध्यात्मकल्पद्रुमस्थश्लोकानाम्

अकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

nominated for the place in 1936, and an appointment-deed to that effect was got executed in the same year. In 1937 I tendered my resignation, and after some delay it was accepted. Thereupon the trustees appointed me the Honarary General Secretary of this Fund.

Since the establishment of this institution, its funds were invested in the Government Securities. But since we bought a building situated at Kālabādevī Road, Bombay, in V. S. 1998, the said fund is mainly invested in that immovable property. This building is renamed as follows:

ŚEṬHA DEVACANDA LĀLABHĀĪ JAINA PUSTAKODDHĀRA FUND ESTATE (SURAT)

ĀGAMODDHĀRAKA

Here the first line indicates the ownership, while "Āgamoddhāraka" the name of the building.

Topiwālā Chawl, Sandhurst Road, Bombay, 4
Friday, 11th April, 1941
Caitra Śud 15, 1997

JIVANCHAND SAKARCHAND JAVERI
Hon. Secretary

death. This sum was handed over to the Fund in 1911 Similarly one of the chief trustees of the Fund and a nephew of the late donor, Nagīnabhāī Ghelābhāī donated a sum of Rs. 2000 to the Fund, at his death in 1921, which was handed over to the trustees in 1922. These two donations and sundry interests etc. added to the main sum have amounted to about one-lac and ten-thousand Rupees.

The aim of this Fund as laid down in the trust-deed is as follows It should undertake the preservation, circulation, publication etc. of ancient literature pertaining to the Śvetāmbara Mūrtipūjaka sect of Jaina religion, written in any language—Sanskṛt, Prākṛt, Apabhraṁśa, Pālī, Gujarātī, English, German &c. It was also laid down that no work composed after V. S. 1950 should be considered ancient.

Śeṭha Kesaricanda Rūpacanda resigned in 1916 and Śeṭha Nagīnabhāī Ghelābhāī expired in 1921. Śeṭha Amaracanda Kalyāṇacanda and Śeṭha Nemacanda Abhecanda were appointed as trustees in their stead in 1926 Mr. Gulābacanda died in 1927 and Śeṭha Fūlacanda Kasturacanda resigned in 1928. Hence Mr. Nemacanda Gulābacanda Devacanda and Śeṭha Hīrābhāī Manchubhāī were appointed in 1929 as trustees in their place In 1929 an appointment-deed was got executed for the appointment of the said four new trustees. Śeṭha Amaracanda Kalyāṇacanda expired in 1932. Hence Śeṭha Sākaracanda Khuśālacanda was

have changed his intention at the last moment. Hence the surplus sum of Rs. 45000 must go to his adopted son Gulābacanda. 'If, however, the heir Mr. Gulābacanda wants to spend that sum in his father's charities, he is at liberty to do so.' Late Gulābacanda, a worthy son of the donor, asked the trustees of the will of the late donor to spend that sum in some charitable work, and added a sum of Rs. 25000 to it in memory of the revered father. He further instructed the said trustees that they should spend the totalling sum towards some charitable concern which was permanent.

Pūjyapāda Āgamoddhāraka *Acārya* (then *pannyāsa*) Ānandasāgara advised the trustees of the will of the late donor, (1) Śeṭha Nagīnabhāī Ghelābhāī, (2) Śetha Keśarīcanda Rūpacanda, (3) Mr. Jivaṇacanda Sākaracanda, and (4) Mrs. Vījakora Mūlacanda (daughter of the late donor) to spend the sum in establishing a *pustakoddhāra* fund, and Gulābacanda gave his sanction for the same. Hence the present Fund was established. The following were its original trustees: (1) Śeṭha Nagīnabhāī Ghelābhāī, (2) Śeṭha Keśarīcanda Rūpacanda, (3) Mr. Jivaṇacanda Sākaracanda, (4) Mr. Gulābacanda Devacanda, (5) Śeṭha Fūlacanda Kasturacanda, (6) Mr. Manchubhāī Sākaracanda.

Mrs. Vījakora, widow of the late Mūlacanda Nagīnadāsa Jhaverī, daughter of the late donor and executrix of his will, donated a sum of more than Rs. 25000, her entire estate, to the Fund at her

(1) This sum was spent after reparation of the well-known Jaina temple at Rāṇakapura through Śeṭha Āṇandaji Kalyāṇaji firm, under the supervision of the late Gulābacanda Devacanda. The Āṇandaji Kalyāṇaji firm contributed an equal sum towards this undertaking

(2) This sum was handed over to the Surat Pinjarapole.

(3) The late donor had already spent Rs. 20000 after a compound for a bungalow with a garden, which was then under construction. The sum of Rs. 25000 was added to it, and a *dharmaśālā* was built therein.[1]

(4) This sum was donated to the said Śeṭha Gholābhāi Lālabhāi Jaina Kesara-Barāsa Fund.

The donor had not decided how to spend the remaining Rs. 45000, and expired before giving any instructions as to this sum. The court interpreted this fact in a rather curious way: 'The donor, when he prepared the will, might have intended to spend the entire sum of Rs. one-lac in charity But the fact that he has not mentioned as to the disposal of more than the said Rs. 55000 means that he might

1 The donor intended to add a sum of only Rs. 5000 to the sum he had already spent; that is, Rs. 25000 was the entire sum he intended to spend after the *dharmaśālā*. But, according to the court interpretation the words meant a fresh sum of Rs. 25000; and hence Rs. 20000 more had to be spent after the *dharmaśālā* building.

A Brief Account of the Fund

I find some people anxious to know something more about Śeṭha Devacanda Lālabhāī Jaina Pustakoddhāra Fund than they do at present. Hence I give here a brief account as to how it was incorporated, and a short note as regards its inner machinery since then up to date.

Śetha Devcanda Lālabhāī, to commemorate whose memory this Fund was established, directed in his will that a sum of Rupees one-lac be used in charity as follows:

(1) Rs. 20000 towards reparation of old delapidated Jaina temples.

(2) Rs. 5000 towards *pinjarapoles* at Surat and other places.

(3) Rs. 25000 to be utilised for building a *dharmaśālā* in place of a proposed bungalow in a compound owned by the donor in Surat, and then under construction.

(4) Rs. 5000 to be spent towards providing saffron and camphor (*barāsa*) to Jaina temples.

The above sums totalling Rs. 55000 mentioned in the will were respectively utilised in the following manner:

मोहमयीस्थे श्रीजिनदत्तसूरि-ज्ञानभाण्डागारे लभ्यग्रन्थाः—

द्वादशकुलकानि (सटीकानि)	१—०—०	खरतरगच्छीयतपोविधिसंग्रहः	
चरमजिनस्तवनम् (सटीकं)	०—८—०	पंचप्रतिक्रमणसूत्रम् (मूलमात्र हिन्दी)	०—१—६
भक्तामरस्तोत्रम् (सटीकं)	०—८—०	,, ,, (,, गुजराती)	०—१—०
कल्याणमन्दिरस्तोत्रम् (सटीकं)	०—८—०	पंचप्रतिक्रमणसूत्रम् (गुर्जरभाषार्थभावार्थयुक्तम्)	
सामाचारीशतकम्		राइदेवसी प्रतिक्रमणसूत्रम् (मूलं हिन्दी)	०—३—०
गाथासहस्री		,, ,, ,, (,, गुजराती)	भेट
विधिमार्गप्रपा		दादासाहेबकी पूजा (भाषा)	०—२—०
श्रीपालचरित्रम् (श्लोकबद्धम्)	भेट	जिनदत्तसूरिजी जीवनचरित्र (गुजराती)	भेट
,, ,, (प्राकृतं, हिन्द्यनुवादयुतं)	२—०—०	जिनकुशलसूरिजीवनप्रभा (गुजराती)	भेट
आत्मप्रबोध	भेट	जिनचंद्रसूरिजीवनचंद्रिका (गुजराती)	भेट
साधुप्रतिक्रमणसूत्रम् (हिन्दी—शब्दार्थसंयुक्तम्)	१—०—०	सकलार्हदादिस्तोत्रसंग्रहः	भेट
श्रावक ,, ,, (,, ,,)	१—०—०		

अभय ग्रन्थमाला–बीकानेर प्रकाशितानि पुस्तकानि—

युगप्रधानजिनचन्द्रसूरि (हिन्दी)	१—०—०	दादा श्रीजिनकुशलसूरि (हिन्दी)	०—२—०
ऐतिहासिकजैनकाव्यसंग्रहः ([illegible])	३—८—०	मणिधारी श्रीजिनचन्द्रसूरि (हिन्दी)	०—२—०

सूचना—उपलब्धग्रन्थानामपि ग्रन्थानां पोस्टव्ययं ग्राहकस्यैव भविष्यति ज्ञातव्यमिति।

प्राप्तिस्थानं—श्रीजिनदत्तसूरि-ज्ञानभण्डार-महावीरस्वामी-जैन-मन्दिर, पायधुनी, मुंबई ३

छेल्लां पांच छ वर्षथी फंड तरफथी आगळ जेटला वधु प्रमाणमां पुस्तको प्रसिद्ध न थवानुं कारण ए हतुं के ए समय दरमियान फंड पासे पूरती रोकड रकमनो अभाव हतो. ते पहेलांनां वर्षोमां आगळ करतां वधु रकम खरचाई गयेली, अने निर्दिष्ट वर्षो दरमियान वेचवाना पुस्तकोनुं भंडोळ घणुं वधी गयुं होवाथी पुस्तकना वेचाणमांथी थती आवक पण आगळ करतां बहु ओछी थई गई हती. आथी थोडो समय पुस्तकप्रकाशननुं काम मुलतवी राखवुं आवश्यक थई पड्युं हतुं. त्रणे वर्ष व्याजनी रकम भेगी थवा देवामां अने पुस्तकोनो स्टॉक वेचवामां गयां.

आ पछी ट्रस्टीओए फंडनुं आशरे रू० एक लाख दश हजारनुं थवा जतुं आखुं भंडोळ वधारे उत्पन्नमाटे सिक्युरिटिमांथी छूटुं करी मकानमां रोक्युं. ते पछी एकाद वर्षे मकाननी आवक एकत्र थवा मांडी.

आ रीते पैसानी छूट थतां पुस्तकप्रकाशननुं कार्य हवे फरी हाथमां लेवामां आव्युं छे. जो विक्रय प्रमाणमां ठीक चालु रहेशे तो पुस्तको मोटा प्रमाणमां प्रसिद्ध करवानुं अमारे माटे वधु सुगम बनशे. जैनसमुदाय आ वात लक्ष पर लई बने एटलां पुस्तको खरीदी ज्ञानप्रभावनाना कार्यने उत्तेजन आपशे, एवी आशा राखुं छुं.

मुंबाई ता० १७ ऑगस्ट, १९४० शनिवार.
वि० सं० १९९६, श्रावण शुद्ध नारियेळी–पूर्णिमा.

जीवणचंद साकरचंद जवेरी
अवैतनिक मन्त्री

शेठ अमरचंद कल्याणचंदना सने १९३२मां थयेला अवसानथी, शेठ साकरचंद खुशालचंदने सने १९३६मां ट्रस्टी-मंडळमां संघरवामां आव्या, अने ए बाबतनो सने १९३६मां नियणूकनो दस्तावेज (एपोईंटमेंट-डीड) कराववामां आव्यो

सने १९३७मां मे-झवेरचंदे ट्रस्टीपणानुं राजीनामुं आप्युं, अने अमुक समय बाद ट्रस्टीमंडळे मारु राजीनामुं स्वीकारी मने ट्रस्टीपदथी मुक्त करी मंत्री तरीके नीम्यो

फंडनी शरुआतथी फंडनु मंडोळ सं० १९९६ सुधी गवर्नमेंट सिक्युरिटिमां रोकवामां आवेलु हतु सं० १९९२मां मुंबई महार-कोट बाबवाडेनी रोड उपर फंडने वधु उत्पन्न करता मोटे स्थावर मकान खरीदवामां आव्यु आथी फंडनुं सघळु मंडोळ ते स्थावर मिल्कतमां रोकायेलु छे

फंडनी ए स्थावर मिल्कत उपर आ मुजब नामो अंकित करायां छे—

मिल्कतनी आगळनी-तख्ती]

"शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड मिल्कत (सुरत)"

मिल्कतनुं नाम-तख्ती]

"आगमोद्धारक"

मर्हूम शेठनी दीकरी, शेठना मृत्युपत्रनी एक एक्झिक्युट्रिक्स, अने मर्हूम शा० मूलचंद नगीनदास झवेरीनी विधवा बाई वीजकोरनी, रू० २५००० (पचीश हजार) उपरांतनी रकमनी आखी मिलकत बाई वीजकोरना मृत्युपत्रना ट्रस्टीयो तरफथी, ईस्वी सन् १९११ना एक दस्तावेजद्वारा भेट मळवाथी, तथा मर्हूम शेठना भत्रीजा अने फंडना मुख्य ट्रस्टी मर्हूम शेठ नगीनभाई घेलाभाई झवेरीना मृत्युपत्रनी रूये रू० २००० (बे हजार)नी रकम तेमना ट्रस्टी अने एक्झिक्युट्रिक्स "बाई चंदन उर्फे लीलावती" तरफथी ईस्वी सन् १९२२मां भेट मळवाथी तथा परचुरण व्याजनी रकमो मळया—वधवाथी फंडनुं भंडोल रू० ११०००० (एक लाख दश हजार)ना आशरानुं थयुं छे.

फंडनो आन्तरिक उद्देश "जैन श्वेतांबर मूर्तिपूजक धार्मिक साहित्यनी, जेवुं के प्राकृत, मागधी, संस्कृत, गुजराती, अंग्रेजी वगेरे भाषामां लखायेलां वंचायेलां प्राचीन पुस्तको, काव्यो, निबन्धो, लेखो वगेरेनी जाळवणी, खीलवणी, पुनरुज्जीवन, रक्षण अने अभिवृद्धि करवानो छे." प्राचीनतानी हद विक्रम सं० १९५० पूर्वेनी ट्रस्टडीडमां आंकवामां आवेली छे.

शेठ केशरीचंद रूपचंद सने १९१६मां ट्रस्टीपदमांथी मुक्त थया, अने शेठ नगीनभाई घेलाभाई सं० १९७८,—ईस्वी सन् १९२१मां देहमुक्त थवाथी तेमना स्थाने शेठ अमरचंद कल्याणचंद अने शेठ नेमचंद अभेचंद जे. पी.ने सने १९२६मां ट्रस्टी निमवामां आव्या. भाई श्री गुलाबचंद देवचंद स० १९८३—सन् १९२७मां देहमुक्त थवाथी, तथा शेठ फुलचंद कस्तूरचंदना सने १९२८ना राजीनामाथी तेमना स्थाने शा० नेमचंद गुलाबचंद देवचंद अने शेठ हीराभाई मंछुभाईनुं सने १९२९मां ट्रस्टी तरीके संवरण करवामां आव्युं, अने ए प्रमाणे नवा ट्रस्टीओनुं सने १९२९मां निमणुकखत (एपोइंटमेंट—डीड) करावी लेवडाव्युं.

शेठ देवचंदना नामनुं एक कायमी फंड स्थापवा सूचव्युं आथी रू० पचीस हजारनी रकमने रू० पिस्तालीस हजारनी रकम साथे उमेरी रू० ७०००० (सित्तेर हजार) संगीन फंड स्थापवा माटे विक्रमा ट्रस्टीओद्वारा जुदा राखवामां आव्या *

आचार्य महाराज १००८ श्रीमद् आनन्दसागर सूरीश्वरजी (ते समये पन्यास पदे)नी सलाह अने उपदेशथी तथा शा. गुलाबचंद देवचंद झवेरीनी सम्मतिथी, आ एकंदर रकमोनुं मर्हुम शेठ देवचंदनी यादगीरी माटे "शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड" नामनुं आ ट्रस्ट शेठ देवचंदना वसीयतनामाना ट्रस्टीओ (१) शेठ नगीनभाई घेलाभाई, (२) शेठ केसरीचंद रूपचंद, (३) शा जीवणचंद साकरचंद अने (४) बाई धीरजकोरे (शेठ देवचंदनी पुत्री) ईस्वी सन् १९०९मां स्थाप्युं तेमज योग्य व्यवस्था चलाववा सारु तेना माटे (१) शेठ नगीनभाई घेलाभाई, (२) शेठ केसरीचंद रूपचंद, (३) शा० जीवणचंद साकरचंद, (४) शा० गुलाबचंद देवचंद, (५) शेठ फूलचंद कस्तूरचंद, अने (६) शा० मंछुभाई साकरचंदने ट्रस्टीओ नीमी ट्रस्टडीड करवामां आव्युं

* शेठ देवचंदनो आशय वीलमां जणाव्या मुजब फक्त रू० [illegible] करवानो हतो परंतु "कुटुंबी [illegible] मरजी मुजब वापरवा" तेम [illegible], त्यारे मुदत [illegible] रू० पंचावन हजारनी रकमनी [illegible] रू० पिस्तालीस हजारनी [illegible] नहि [illegible] "वील [illegible] रू० एक लाख [illegible], परंतु [illegible] रू० पंचावन हजार [illegible] रू० पिस्तालीस हजार [illegible] नहि होय, तेथी ए रकमनो मालीक [illegible] गुलाबचंद [illegible] तेनी मरजी होय तो ते [illegible] ट्रस्टीओने [illegible] ए रू० पिस्तालीस हजार [illegible] गुलाबचंद ए रकमनो मालीक [illegible] ट्रस्टीओने सम्मति [illegible] तो तेनी मरजी मुजब ट्रस्टीओने ए रकम [illegible] छे." [illegible] गुलाबचंदनी [illegible] ए रकम [illegible] तेनी सम्मति [illegible] आ फंडनी स्थापना [illegible]

५००० पांजरापोळ सुरत अने बीजे. (सुरतनी पांजरापोळमां अपाई.)

२५००० वाडी करवा मांडी छे तेनी धर्मशाला करवी. (सुरतमां शेठ देवचंदे रू० २०००० वीस हजार खरची मकान सहित वाडी बांधवा मांडी हती तेमां पचीश हजार उमेरी धर्मशाला स्थापी. जेथी धर्मशालामां रू० ४५००० पिस्तालीश हजारनी रकम वपराई.)*

५००० केशर अने बरास फंडमां. (आ रकम शेठ घेलाभाई लालभाई झवेरी केशर बरास फंडमां अपाई छे.)

शेठ देवचंद उपर मुजब रू० ५५००० (पंचावन हजार) खरचवानी यादि लखी शक्या हता, अने रू० एक लाखमांथी रू० ४५००० (पिस्तालीश हजार) शेमां खरचवा फरमाववुं ते विचार करी लखवाना हता. परंतु पोताना अवसान–काल पूर्वे ए यादि पूर्ण करी शकाई नहि, जेथी पिस्तालीश हजारनी रकम नाम–निर्देश विनानी शुभकार्यमां खरचवानी बाकी रही. ए रू० पिस्तालीश हजारनी रकम शुभकार्योमां खरचवानी शेठ देवचंदना सुपुत्र शा. गुलाबचंदनी कायदेसर रजा मळवा उपरांत, शा० गुलाबचंद देवचंदे पोताना तरफथी पण मर्हूमनी यादगीरी माटे शुभकार्यमां खरचवा काढेला रू० २५००० (पचीश हजार) पण आ रकममां उमेरी मर्हूम

---

* शेठ देवचंदनो आशय "रू० वीस हजार खरच्या छे तेमां रू० पांच हजार उमेरी रू० पचीश हजारनी धर्मशाळा करवी" एवो हतो. पण कायदेसर वीलनो अर्थ एवो थयो के "शेठ देवचंद गमे एटली रकम खरची गया होय ते विलमां या निराळा वपतीलपत्रमां ए मुजबनुं स्पष्ट करेलु न होवाथी ए खरचेल रकम गणवानी नहि, पण तेमां रू० पचीश हजार ट्रस्टीओए वधारे आपी ते वाडीनी धर्मशाळा स्थापवी." आ धर्मशाळानो धर्मशाळा तरीके लाभ लेवातो न होवाथी स्व० गुलाबचंदे कोर्टनी रजा मेळवी धर्मशाळाने 'श्रीआगमोद्धारक जैन बोर्डींग हाऊस' तरीके फेरवी, जेनो सुंदर लाभ आजे विद्यार्थीओ लई रह्या छे.

ग्रन्थ–विषयादि संबंधे विस्तृत अने उपयोगी आलेखन करी आपवा, अध्यात्मकल्पद्रुमने सचोट अने सुन्दर रीते गुजराती भाषामां मूकनार श्रीयुत मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ सोलिसिटर मुंबई, तथा ग्रन्थकार भगवान् मुनिसुन्दरसूरि अने बन्ने टीकाकारो श्रीमान् धनविजयजी गणि तथा श्रीमद् रत्नचंद्रजी गणि संबंधे शोधनपूर्ण विचारथी गूजरातीमां लेख लखी आपवा इतिहासप्रेमी श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देसाई बी ए., एल् एल् बी एडवोकेट हाईकोर्ट मुंबई, एमना अमने साहाय्य होवाथी तद् संबंधे विशेष लखवु उचित धारतो नथी उपरनो मुजब बन्ने महाशयोना विद्वत्तापूर्ण लेखो बदल अमो तेमनो आभार स्वीकारीए छीए.

आ ग्रन्थना संशोधनकार्य माटे आगमोद्धारक आगमव्याख्यामग्न शास्त्रशिरोमणि आचार्यप्रवर श्रीमद् आनन्दसागरजी सूरीश्वरना तथा श्रीमान् दूलीचंदनो अहर्निश ऋणी छीए, के जेमनां कृपादृष्टि अने परिश्रमवडे १० ग्रन्थो बहार पाडवा शक्तिमान् थया छीए.

शेठ दे० ला० जैन पुस्तकोद्धार फंडना जन्मनो सामान्य इतिहास अत्रे आपवो योग्य लेखुं छुं—

जेमनी स्मृतिने अर्थे आ फंड स्थापवामां आव्युं छे ते शेठ देवचंदलालभाई जवेरीए पोताना मृत्युपत्रमां रु० १००००० (एक लाख)नी रकम लखी जाहेर करी तेनाथी उपजतुं मुजब नीचे प्रमाणे शुभकार्योमां वापरवा माटे पोताना दूस्टीओने फरमाव्युं छ

२०००० जूनां देरासरोनो जीर्णोद्धार करवामां (आ रकम शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढी मारफते, ए पेढीनी पण मळी ज रकम भेगी करीने राणकपुरजीना धनाशाह पोरवाडना जगप्रसिद्ध 'त्रैलोक्यदीपक' देरासरना जीर्णोद्धारमां शेठ देवचंदना दूस्टीओए भाईश्री गुलाबचंदनी देखरेख नीचे वापरेल छे वि० सं० १९७१।७२ लगभग)

प्रशस्तिगत पद्यथी स्पष्ट जणाई आवे छे के,—विक्रम संवत् १६७४ ना वर्षे विजयादशमी शुक्रवारना दिवसे गच्छाधिराज श्रीमान् विजयदेवसूरिजीनी आज्ञाथी अने पोताना दीक्षा–विद्यागुरु श्रीशांतिचंद्रोपाध्यायनी कृपाथी वाचकवर श्रीरत्नचंद्रगणिए अध्यात्म-कल्पलता नामनी आ सुंदर वृत्ति रची छे. एमनो पण विशेष इतिहास जाणवा माटे उपर्युक्त 'जैन गूर्जरकविओ–प्रथम भाग' तथा 'जैनसाहित्यनो संक्षिप्त इतिहास' वांचकोए जोवां.

सुरतवासिओने मान लेवा जेवी वात छे के, आ टीका श्रीरत्नचंद्रगणिए सुरतने आंगणे पूर्ण करी छे, अने प्रद्युम्नचरित्र वगेरे बीजा पण केटलाक ग्रन्थो रची सुरतमां पूर्ण कर्या छे.

अध्यात्मकल्पद्रुम ग्रन्थ, (१) शृंगार, (२) हास्य, (३) करुण, (४) रौद्र, (५) वीर, (६) भयानक, (७) बीभत्स, (८) अद्भुत अने (९) शांत ए नवे रसोमांना सर्व रसोना अधिराजसमा शांतरसथी सोळ अधिकारोमां विभूषित करवामां आवेलो होई एमां स्वपरने हित थवाना हेतुथी शांत्यादि भावोनुं प्रतिपादन करवामां आवेलुं छे. एनुं वाचन, मनन, अध्ययन अने तदनुसार आचरण, आत्माना वैरीरूप क्रोध, मान, माया, लोभ, राग अने द्वेष तथा ते वडे उत्पन्न थवां आत्मानां अन्य बंधनो या अंतरायो उपर जय मेळवी जयश्री–जयकमला वरवानुं; तेम ज भवोनी अभिवृद्धि–रूप संसारचक्रमां वारंवार न पीलावां कुंभकारना चक्र उपर माटी पिंडमांथी नीकळतां शुद्ध–पात्रादिकनी जेम अथवा कादव–पाणी इत्यादिथी निराळा शुद्ध कमळ–दलनी जेम आत्मानी शुद्धतावडे कल्याण–कमला या मोक्षलक्ष्मीनी प्राप्तिनुं मुख्य साधन छे.

×३ जयानंदकेवलीचरित्र (श्लोकबद्ध), श्लोकसंख्या ६०७५। ४ नरवर्मचरित, श्लोकसंख्या ५००। ×५ मित्रचतुष्कथा श्लोकसंख्या १४६०, रच्या काल १४८४। ६ चतुर्विंशतिजिनस्तोत्र, श्लोकसंख्या ५७५। ७ स्तोत्ररत्नकोष, श्लोकसंख्या ११५०। ×८ संतिकरं स्तोत्र, गाथा १३। ९ सीमंधरजिनस्तुति। *१० साधारणजिनस्तुति।

यद्यपि आथी विशेष ग्रंथो पण सूरिवरना बनावेला होवानो असंभव तो नथी ज! परंतु अमोए आ ग्रंथसूचि मात्र जैनग्रंथावलीना आधारे आपी छे!

आ उपरथी समजवानुं के आ सूरिवर एक सारामां सारा संस्कृतप्राकृतादि—भाषाना धुरंधर विद्वान् हता, एटलुं ज नहीं, किंतु मंत्र शास्त्रना पण सारा निष्णात हता, के जे वातना प्रमाणमां एमनुं बनावेलुं संतिकरं स्तोत्र अने तेनो महिमा सुप्रसिद्ध छे. एनी अंदर एवी तो उत्तम मंत्राम्नाय एमोए गोठवी छे के जेना स्मरणमात्र अभ्यासमात्रथी अनेकविध उपद्रवोथी शांति मेळवी शके छे. ए ज कारणथी तपागच्छना पूर्वाचार्योए पाक्षिकादिना पूर्वदिवसे तेमज विहारना दिवसे दैवसिक प्रतिक्रमणमां [illegible] स्थाने अने पाक्षिकादिप्रतिक्रमणना अंतमां आ स्तोत्र कहेवानुं सामाचारीमां निश्चित कर्युं छे

आ सूरिराजनो विशेष इतिहास जाणवानी इच्छा धरावता वाचकोए मुंबई शेठ मोतीशाहना भायखला उपाश्रयना संघ तरफथी प्रकाशित '[illegible]'नी प्रस्तावना, तथा आ ग्रंथ तरफथी मुद्रित 'उपदेशरत्नाकर'नो उपोद्घात, तेमज नामीदा साक्षर इतिहासवेत्ता, श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देसाई, बी. ए., एल् एल् बी. लिखित 'जैनसाहित्यनो संक्षिप्त इतिहास' आदि जोवां.

× आ ग्रंथो अन्य संस्थाओ तरफथी प्रकाशित थया छे. * आ ग्रंथो प्रमुखमां प्रस्तुत ग्रंथ तथा आत्मोदयसमिति तरफथी प्रकाशित थया छे.

दातानी कृपाथडे प्रसिद्ध करवा भाग्यशाली थयो छुं. आ पछी थोडा समयमां ज "अङ्क ९०" मो श्रीरूपचन्द्रपाठककृत श्रीक्षमाकल्याणपाठकनी 'प्रकाश' टीका सहित 'गौतमीयमहाकाव्य' जनसमक्ष समर्पण करवामां आवशे. ए उपरांत प्रेसमां नीचे मुजबना ग्रन्थो चालु करायेला छे:—

(१) सटीक वैराग्यशतक–वैराग्यरसायन–पद्मानंदशत वगेरे त्रण शतको उल्लासिकमस्तोत्र, धर्मशिक्षाप्रकरण आदि (२) अभिधानचिंतामणि कोष–निघंटुशेष, एकाक्षर नाममाला–लिंगानुशासन, शब्दभेदप्रकाश, शिलोंछ ए अने (३) जैनकुमारसम्भव सटीक.

उपरांत (१) 'प्रमाणनयतत्त्वलोकालंकार रत्नाकरावतारिका टीका, टिप्पण, पंजिकासहित' तथा (२) 'आवश्यक–निर्युक्ति छायासहित' अने (३) दिर्घोल सर्चवालो शक्य एटलो सम्पूर्ण अने सुन्दर श्रीमद् आनंदसागरसूरीश्वरजीनी देखरेख नीचे 'प्राकृत कोश' छपाववा सम्बंधी विचार कार्यकरो करी रह्या छे. वळी श्रावकना कृत्योनुं साचुं मार्गदर्शन करावनार श्रीरत्नशेखरसूरिरचित श्री "श्राद्धविधि" "विधिकौमुदी" नामनीस्वोपज्ञवृत्तिसह मूळ, तेमज तेनुं गुजराती भाषांतर छपाववानी अत्यावश्यकता कार्यवाहकोना ध्यानमा छे अने सत्वर ते काम हाथमां लेवानी तेओने उमेद छे.

प्रस्तुत मूळ ग्रंथना प्रणेता 'संतिकरं स्तोत्र'ना कर्त्ता सहस्रावधानी सुप्रसिद्ध आचार्यप्रवर श्रीमन्मुनिसुन्दरसूरिजी छे, के जेओ विक्रम संवत् १४७८ थी १५०३ सुधी आचार्यपदे रही आ भारतभूमिमां विचर्या हता अने शासनप्रभावक तरीके ख्यातिमंत थया हता.

प्रस्तुत ग्रंथ शिवाय बीजा पण अनेक ग्रंथो आ सूरिवरे रच्या छे, जेवा के—

×१ त्रैविद्यगोष्ठी, श्लोकसंख्या ८९७, रच्या काल वि० सं० १४५५। *२ उपदेशरत्नाकर (स्वोपज्ञवृत्ति), श्लोकसंख्या ७६७५।

किञ्चिद्वक्तव्यम्

[illegible] ।
[[illegible] । [illegible] ॥]

—[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

शेठ देवचन्द लालभाई जैनपुस्तकोद्धार फंडना, अने श्रीमती आगमोदय-समितिना नामथी भाग्ये जैनसमाजना साक्षर-वर्गमांथी भाग्येज कोई अजाण हशे कारण के फंड तरफथी आगम-प्रकरण-चरित्रादि तेम ज अंग्रेजी, तथा गुजराती भाषाना आदि न्हाना म्होटा सित्तेरथी अंको अने आगमोदय-समिति तरफथी पञ्चसठ अंको वाचकोना हाथमां समर्पित थई चूक्या छे, फंडमांथी अन्तिम ग्रन्थ वि० सं० १९९१मां भरतेश्वर-बाहुबलिवृत्तिनो द्वितीय विभाग "ग्रन्थाङ्क ८७" तरीके प्रसिद्ध थया बाद लगभग त्रण वर्षे "ग्रन्थाङ्क ८८" वाचकवर्य श्रीमदुमास्वातिविरचित प्रशमरति-प्रकरण श्रीहरिभद्रसूरिना विवरण, तेम ज अज्ञातनाम पूर्वाचार्यप्रणीत संक्षिप्त अवचूरी सहित आ ग्रन्थ वांचको समक्ष रजु करवामां आव्यो अने श्रीधनविजयजी गणि तथा श्रीरत्नचन्द्रजी गणिए करेल बन्ने टीकाओ साथे श्रीमुनिसुन्दरसूरिकृत 'अध्यात्मकल्पद्रुम' "ग्रन्थाङ्क ८९" नो सिद्धि-

કરવા સહાય કરી છે તેમનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ અને તે જ પ્રમાણે હવે પણ તેઓ માર્ગદર્શન અને મદદ આપતા રહે એવી વિનંતિ કરીએ છે.

અંતમાં આ સંસ્થાના પ્રેરણાદાતા આગમોદ્ધારક પરમપૂજ્ય આચાર્યવર શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીનો આભાર–ભાર અમે વિશેષતઃ ન સ્વીકારીએ તો કૃતઘ્નીજ ગણાઈએ. શાસન દેવ જૈન શાસનના અવિચળ અભ્યુદયાર્થે શ્રીમત્સૂરીશ્વરને દીર્ઘાયું બક્ષો એવી અમારી સહૃદય પ્રાર્થના છે.

લી૦ સેવકો
હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી.
મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી.
(મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીઓ)

મુંબઈ તા. ૯–૧૨–૪૫
સં. ૨૦૦૨, માર્ગશીર્ષ શુકલ પંચમી

આ સંસ્થાના આર્થિક ભંડારણને અનુસાર પણ ધોકો નથી લાગ્યો, બલ્કે અત્યાર અગાઉના કાર્યકર્તાઓની નિષ્ક્રિયતાને પરિણામે પુસ્તક પ્રકાશનના બદોળમાં મૂળ રકમની અવ્યવસ્થિત રોકાણને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલી આવકથી સમીન વધારો થયો છે; લગભગ તેત્રીસ હજાર રૂપીઆ જેટલો. એટલે સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધે જો કોઈના મનમાં સંદેહ હોય તો તે અસ્થાને છે. અત્યાર પહેલાંના ટ્રસ્ટીઓએ સંસ્થાનું નાણું સુયોગ્ય રીતે સાચવી રાખ્યું છે એ ઓછી સેવા નથી કરી.

છેલ્લાં પ્રત્યેક વર્ષ દરમ્યાન જુના ટ્રસ્ટીઓમાંથી ત્રણ ટ્રસ્ટીઓ શેઠ નેમચંદ અભેચંદ, જે પી., શેઠ મણુભાઈ સાકરચંદ તથા શેઠ હીરાભાઈ મણુભાઈના શોકજનક અવસાન થયાં છે તેની અમે દુઃખપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ. હાલમાં ટ્રસ્ટીઓની બોર્ડમાં નીચેના ૭ ટ્રસ્ટીઓ છે (૧) શેઠ નેમચંદ ગુલાબચંદ દેવચંદ (૨) શેઠ સાકરચંદ ખુશાલચંદ (૩) શેઠ હીરાચંદ કસ્તુરચંદ (૪) શેઠ મોતીચંદ મગનભાઈ (૫) શેઠ તલકચંદ મોતીચંદ (૬) શેઠ ભાણુભાઈ પ્રેમચંદ. શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદે માનદ મંત્રીપદનું પોતાનું રાજીનામું ટ્રસ્ટીઓ પર મોકલ્યું છે તેનો હજી સુધી નિકાલ નથી થયો.

આ સંસ્થાનો વહિવટ પૂર્વવત્ બલ્કે તેથી વધુ સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તે માટે નવા ટ્રસ્ટીઓ ઉત્સુક છે, અને જૈન સાહિત્યના પુનરોદ્ધારમાં રસ લેનાર દરેક બંધુ તેમજ પૂજ્ય મુનિવરોની સૂચનાઓને તેઓ આવકારશે. વળી અત્યાર સુધી જે જે પૂજ્ય મુનિમહારાજાઓ તથા જૈન સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનોએ આ સંસ્થાના ધ્યેયને મૂર્તિમત

પ્રસ્તુત ફંડના નવીન કાર્યકર્તાઓ તરફથી નિવેદનઃ-

આ ફંડનો ભૂત ઇતિહાસ ગૌરવભર્યો છે અને તે દ્વારા પ્રગટ થયેલા ગ્રન્થાંકો પરથી જૈન સાહિત્યની થયેલી સેવાનો ખ્યાલ આવી શકશે. ફંડદ્વારા થયેલી સેવાનું માન મુખ્યતઃ ફંડ-સંસ્થાપકના કુટુંબીજન તથા ભૂતપૂર્વ ટ્રસ્ટી અને ચાલુ માનદમંત્રી શ્રી. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીને છે. હાલ તેઓ સંજોગવશાત્ નિવૃત્તિ ઇચ્છી રહ્યા છે તો પણ આ સંસ્થાના કાર્યકરોને તેમનો ગાઢ અનુભવ તથા માર્ગદર્શનનો લાભ મળતો રહેશે એ આશા વધારે પડતી નથી.

છેલ્લાં સાત આઠ વર્ષો થયાં આ સંસ્થાના પુસ્તક-પ્રકટીકરણમાં શીતતા વ્યાપી ગઈ હતી. આ પ્રકાશન તેનું જીવંત ઉદાહરણ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં છપાવવા શરૂ કરાયલું આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૪૫ ના અંતમાં પૂર્ણ થાય છે. તે જ પરિસ્થિતિ શરૂ કરાયલાં બીજાં પુસ્તકો "અભિધાન ચિંતામણિ" કોશ, "જૈન કુમારસંભવ" અને "સિદ્ધહેમ અવ-ચૂર્ણિ"ની છે. હાલના કાર્યવાહકો તે પુસ્તકો જેમ બને તેમ જલદી લોકોપયોગ માટે સાદર થાય તે માટે ઘટતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

આ શિથીલતા કે અવ્યવસ્થા બદલ કોણ દોષિત છે અથવા તેના કારણો શાં શાં છે તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી તેમજ તે વિષેની અમારી યોગ્યતા એ નથી. છતાં એટલું જણાવી દેવાની અમે તક લઈએ છીએ કે

श्री अप्पा.
मनचि.
स्व० वृषि.

॥ २१ ॥

दे.शा.कृ.
मवनेठ

पुरोडेस

॥ २१ ॥

[12]संपसंपीने नशीब परमाने गनु [13]नांणु [14]कमांआं. ऐंसल सुरत शेरमां आग मोती दावत १८९१ नां [16]सालमां लागी आखु शेर बळी गयु तेमां गरबार बळी गया ते वखतमां तेवी ऑगल इमांरां पीतांजी सामांन अवदातामा आपेला, तारबाद इमे छोकरां ऊमर पुगतांमा आवा. नीशाळे भैंनां तार पछे जीवनचंद मोतीचंदनी दुकाने शैरांपी नांमु शीकवा बेठां" तांहांथी ऊठीने शवत १९०१ नां सालमां मल(क)कामां सावे" मुंबाई गया, तां हां नांमुयामु' चवना ईशाब, पैरोनीगरनो धंधो जवेरीनो वेपार शीकीने १९२० साल छुधी धंधो चलाहो तारपछे देवाभाईनी मरजी "वीधारांनां धंधा ऊपर लागी तेवन मोती वीधवानो धधो शीकी ने गेलाभाई मुंबाई आवां तेवारे मुंबाईमां रूपचंदभाई पासे गेलाभाईने शीकवा बेशारां" तेमनी पासे शीकी ऊशीआर थया पछे तने भाई मुंबाईमा रह्या ने केतलां (वर्षे) संवत १९०९ थी ते संवत १९१८ मल(क)कारांनां भेगा रह्या' तां" आपे रोशोई करवी ने यक गुदीयतमा वीयरा "गुजारां तारपछे रूपचदभाईनां भेगा १९२७ ना साल लगे भेगा रह्या तारपछे मुंबाईमा जुदु गैरे लीधु.

१९२१ नां सालथी मोतीनो धंधो मोतो चाल्यौ ने तीर्दोरथी वीलात मोती मोकलवा "मांदु ने वीलातनो धंधो आज लगे चौलो करतां गया नामेअंकीत वेपारी थया ने नशीब परमांने सारू "नाणु कमांआं.

शाकेरचंदने छोकरां तन छे जीवनभाई गुलाबचद ता॰ मधुभाई. गेलाभाईने एक छोकरो छे, नगीनभाई देवाभाईने हांल लगे कइ छोकरो नथी एकज

---

१२ संपसंपीने १३ नाणु १४ कमाया १५ असल १६ साली १७ 'आगल'नो अर्थ आगळ नता पण आग पछीनो समजवो. कारण के आगना वखते शेठ लालभाईने अने घरना बधांने माथ पहेरेला कपडांभरेल जीव बचावया बहार नीकळवु पडेलु, ते वखते आजनी माफक बंको, सेफवॉटो के जबरी श्रीजोरीओ न होती. जे कांई पोतानी मिल्कत रोकड नाणु अने अने शरदागिनान होय ते घेर पटारओ के दोकापोमां पासेम राखवामां आवतुं. मयकर आगथी घेराई जतां वखतमरे नीकळ्या उपरांत घभरावना मार्यो पोटीयामांथी पोताना नाना बाळकने बदले खांडणीनाबाटणी आने बाळकमानी फुगवामां लपेटी हाथमां लई नीकळी पडेलां त्यां मिल्कतने मर्या पकडया वेसे. तेथी सामान्य स्थितिमां आवी पडेलां अना लेखक शेठ साकरचदजे *ओटे भागे पोटीआमां रही गयेला. आगमांथी बहार नीकळ्याबाद ध्यान आयवाथी पाछा पई पोटीआमांथी लई आपेलां १८ गण्या १९ शरांफिनाथु १०० पेढा १ छतीने २ साथे ३ नामुठामु तथा मोतीना वजनने गणत्रीना धवना हिसाबो ४ मोती पोरववानो धधो तथा सवेराबनो व्यार ५ वीधाराना—मोती वीधवाना ६ शीख्या ७ बेसाड्या ८ फोसमां मूकेलां शब्दो संबंध जाळववा अमे नवा मूक्यां छे. मूकमां रही गयेलां देखाय छे ९ रह्या १० त्यां—मुंबईमां रहीने रसोई करवी ११ गुजार्यो १२ घर आदेथी जुदु थई त्यां वसवाट कर्यो. १३ पलाभ्यो १४ ते दहाडाथी १५ मांग्यु १६ चाल्या १७ नामांकित १८ नाणु

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

गआ हतां तेमनां एक छोकरां जवेरशा तेमनां छोकरां रूपचंदशा तेमनां छोकरां केषरीभाई ने मोतीचंद बे जनां आ [41]चोपरी लखातां लगी चरनजीवी छे तेमनां बाप रूपचंदशा ने दादा जवेरशा गनां होशीआर हतां ने ते जवेरशा [42]शौंभान [43]हवर्शतीमां मरी गआ पछे रूपचंदशा परमालांनो जवेरातनो वेपार शारी रीते चलावीने जथाजोग पचीश शाथ हजार रुपीआ मुकी छोकरांहोने शोपीने मरन पामां हतां.

वखतशांनां बीजा छोकरां मलुकशा हतां तेवन गना धरमीश हतां ने गनां ऊतेम जीव हतां ने गनां [44]पोर्षो [45]पैरेकमना ने [46]तैपेशा करतां हतां ने बीलनां भोलां हतां आखी ऊमर लगे धरम [47]हैरांधेलो. तेमने पेते छोकरा तन हतां ऊतेमभाई नांहालजीभाई ता० दआमाई. तेमां ऊतेमभाई [48]मोतां छोकरां ते गनां [49]नामेथामे भनेलां वेपार धंधामां कीशवी ने कलेवेरं हतां फोईथी छेतराअ तेवा नोता.

ते [50]तने छोकरां मलुकशा पेलां गुजरी गआ हतां तेवन मलुकशानो कोई [52]रेऊं नई ने कइक जुज पईशा हता. तेमनां भतरीजा शाकेरचंदने पेलवेला मुंबाई तेरी जईने वेपार रोजगारमां शीकावी वेपारी करा. तेमनी पछारी कोई नई तारे [53]वाशपुजशौमीनु देरांशर मोतीपोलमां रतनचद गुशनु केवाअ छे तेमां नीचे [54]भोभेरांमा जतां [55]शौभे गभारो [56]आरशर्पानो करांवी काचनु छांपरू करांवी ने तें जगाए [57]शौंतीनाथजी [58]मुलेनीएक [59]पधेरांवा तेमनी [60]शौते बे परतमांजी एकबाजुए [61]मांवीरैशामी ने एकबाजुए पधरांवां तेनी बे बाजुए [62]पारशनाथनी [63]फेनवीली बे परतीमां पधरावी छे तेनी नीचेनी बे बाजुए बे [64]पर्तमां पधरांवी छे.

तेमनो कइक जुज [65]हवेज हतो तेमां शाकेरचंद ने[66] बधां छोकरा दांदा केतां हतां तेमने कोई [67]वंश रऊ नई तेथी तेमनां थको ए शातीनाथ [68]भगवांनो

---

४१ मूल लखाण आजे एकाद आने मले एवी ते वखते मैड ईन आस्ट्रीयानी अडधे आणे वेचाती एकसरसाईझ बुकमां लखायेलु छे, माटे चोपडी. चोपडीनी लगभग नव साइडोमां आ लखाण लखायेलु छे ४२ सामान्य ४३ अवस्था (स्थिति)मां ४४ पौषध ४५ पडिक्कमणां ४६ तपस्या ४७ आराधेलो ४८ मोटा ४९ नामेठामे ५० कुंवर आ एकज अंग्रेजी शब्द आमां वापरायो छे. ५१ त्रणे ५२ रह्यु ५३ वासुपूज्यस्वामीनु ५४ भोंयरामां ५५ रहामे ५६ आरसपाषाणनो ५७ शांतिनाथजी ५८ मूलनायक ५९ पधराव्या ६० साथे ६१ महावीरस्वामी बीजीबाजूनी प्रतिमाजीनु नाम लखायुं नथी, पण लखवा माटे मूल लखाणमां आशरे एक इंचनी जग्या कोरी मूकेली छे. ६२ पार्श्वनाथनी ६३ फणावाली ६४ प्रतिमा ६५ आवेज मिल्कत ६६ 'ने' 'अने' ना स्थाने बधे वपरायेलो छे. साकरचद अने बधा छोकराओ मलुकचंदने दादा कहेता हता अने मलुकचदनो कद वश रह्यो नहि तेथी. ६७ वंश ६८ भगवाननो

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ओं ह्रीं श्रीं मुनिसुव्रतजिनेन्द्राय नमः

ओं ह्रीं नमो सव्वसाहूणं । श्रीविजयसिद्धिसूरीश्वरो विजयतेतराम् ।

शेठ देवचन्द लालभाई झवेरीना कुटुंबनी वंशवेल

पुरोलेख

(लेखक—शाकेरचन्द लालभाई जवेरी)

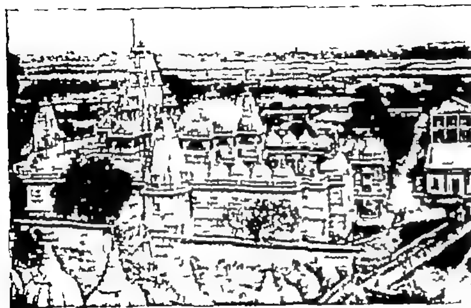
शवत १९४९ कारतक वद ११ वा॰ मोमे[1] हमे हमारी जाते आ लखीने तईआर करु छे हमे तन भाई शाकेरचंद लालभाई ता॰ गेलाभाई लालभाई ता॰ देवचंद लालभाई जन तन हमारो एकयापनांमांथी मुबाई जवेरीनो धंधो चलहो ता॰ जुज धंधो शुरतमां चलांहो तारबाद हालमा हमारु शरीर नरा मांदु रे छे तेथी, ×[2] × × × × × × × × ×

आपरु कुतम 'गीगोल'नु केवाअ छे जीवनभाई लगे छती पेरी ऊपर ता॰ नगीनभाई लगे छती पेरी ऊपर फुलचंदशा करीने कोई आपरां परदादां शुरत शेरमा अमदावाद हथवा खभात हथवा मारवारथी अवेला तेनी नक्की कोईने खबर नथी तेमनी आगल तेमनां बापनु नाम शु छे ते तेनी कोईने खबर नथी.

आपरी गोतरज मां[3] थी रीते मादे छे ने थी रीते वईयत करे छे :– जे छोकरो पेलवेलो पेला खोलानो थाअ छे तेनो एक दाबो कान नीचेनो वीधाअ छे

---

१ मोमे.—लेखकनी भाषा कायम राखी, अल्प अर्ध पूर्ण-विराम वगेरे चिह्नो तथा पेरेग्राफ नवा योज्या छे. २. स्वपरनी फेटलीक अंगत बाबतो अहीं अने हवे पछी कमी करी छे अने ते स्थाने × × × आवी निशानी मूकी छे. ३ मा-माता. मायना.

ब्लॉक मुनिश्री गुणसागरजीए आपेला कृपा वापरी छे.

शेठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
अने श्रीआगमोदयसमिति-संस्थापक,

आगमोद्धारक, ध्यानस्थस्वर्गत आगमविशारद,
शैलाना-नरेश-प्रतिबोधक,

आचार्य महाराज श्रीआनंदसागर-सूरीश्वर-संस्थापित
पादलिप्तपुरीय श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर

खातमुहूर्त-वि. सं. १९९४ वैशाख कृष्ण-सप्तमी-मंगलवारे.
अंजनशलाका-वि. सं. १९९९ माघ-कृष्ण-द्वितीया-सोमवारे
ता. ११ १ १९४३
प्रतिष्ठा-विक्रमसंवत् १९९९ माघ-कृष्ण-पंचमी-गुरुवारे
ता. १४ १ १९४३

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जव्हेरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे
कार्तिकशुक्लैकादश्याम्
(देवदीपावली–सोमवासरे)
सूर्यपुरे

निर्वाणम् १९६२ वैक्रमाब्दे
पौषकृष्णचतुर्दश्याम्
(मकरसङ्क्रान्तिमन्दवासरे)
मुम्बय्याम्.

The Late Sheth Dovchand Lalbhal Javerl.

Born 22nd Nov 1852 A. D. Surat

Died 13th January 1906 A. D. Bombay

11-41:-Copies 1500

शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडना पहेलेथी आज सुधीना ट्रस्टीओनो पट

सने १९०९ ना मूळ डीड अने सने १९११ ना नवी पोस्टमेरपनी लिखतना डीड प्रमाणे ट्रस्टीओ	सने १९२९ ना पहेला एलोटमेंट-डीड प्रमाणे ट्रस्टीओ	सने १९३६ ना बीजा एलोटमेंट-डीड प्रमाणे ट्रस्टीओ	हालना चालु ट्रस्टीओ वि. सं. १९९७, माह सने १९४१ फेब्रुआरी
नगीनभाई घेलाभाई *१	जीवणचंद साकरचंद	जीवणचंद साकरचंद †३	मंगुभाई साकरचंद
फकीरचंद प्रेमचंद †१	मंगुभाई साकरचंद	मंगुभाई साकरचंद	नेमचंद अभेचंद बी. ए.
जीवणचंद साकरचंद	नेमचंद अभेचंद बी. ए.	नेमचंद अभेचंद बी. ए.	नेमचंद गुलाबचंद
गुलाबचंद देवचंद *२	अमरचंद कल्याणचंद *३	नेमचंद गुलाबचंद	हीराभाई मंगुभाई
मूळचंद कस्तुरचंद †२	नेमचंद गुलाबचंद	हीराभाई मंगुभाई	साकरचंद गुलाबचंद
मंगुभाई साकरचंद	हीराभाई मंगुभाई	साकरचंद गुलाबचंद	

* देहमुक्त १-सने १९११ मां (२ वर्ष ट्रस्टीपदे.) २-सने १९२७ मां (१८ वर्ष ट्रस्टी०) ३-सने १९३२ मां (६ वर्ष ट्रस्टी०)

† नीकळी गया १-सने १९१६ मां (७ वर्ष ट्रस्टी०) २-सने १९२८ मां (१९ वर्ष ट्रस्टी०) ३-सने १९३७ मां (२८ वर्ष ट्रस्टी, ते पछी मेनेजरपदे.)

(ख) बीजुं आ लेख प्रसिद्ध थई पूज्य संवेगी मुनिवर्यो, श्रीपूज्य आदि यतिमहाराजो, इतिहासवेत्ताओ, शोधखोल-संशोधको, श्रावको, अने वहिवंचा, तेम ज वहिवंचा जेवा अन्य पुरुषोना हाथमा आवेथी, नीचे दर्शावेली विगतोनी माहिती, मोडी व्हेली पण अमारा कुटुंबीजनोने या शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडना संचालक महाशयोने या म्हने पोताने मळे तो ते संबंधे सप्रमाण सविशेष जाणवा जणाववानु बनी आवे.

विगतो.-(१) मारवाडमा कुटुंबीजनो छे या नहि? (२) होय तो कया देशमा? (३) अन्यत्र पण जईने वसेला छे! (४) आम्रगोटला उपरथी कुलदेवता कया छे? (५) मारवाडमा बामणवाडा पासे कुलदेवतानुं स्थान छे? (६) कुलदेवता अंबिकाजी ज छे? (७) अन्यत्र कुटुंबी जनो होय तो तेओनो धंधो वगेरे शुं हशे? (८) केटलामी पूर्व पेढी उपर अमारी आ वंशवेल भेगी मळे छे? (९) मूल कया गामना वतनीयो हता? तथा (१०) कया रजपूतोमाथी कये समये कया आचार्यादिकना उपदेशथी उद्धार पामी जैनधर्मी थयेला?

इत्यादि जाणवाशोधवानी विमल-बुद्धिथी बाल जीवननी ऊर्मि खातर म्हारा पूर्वपुरुषोना संग्रहीतमांथी आ प्रयत्न म्हें कर्यो छे. उडतालीश वर्षो पूर्वे म्हारा दादा शेठ साकरचंदे कुटुंब संबंधे एक लेख लखी राखेलो छे ते पण बनी शकशे तो योग्य समये प्रसिद्ध कराववा प्रयत्न करीश.

मुंबई ता० ५ मी फेब्रुआरी, सन १९४१ }
वि. स. १९९७ माघ शुक्ल ९ बुधवार }

विमल जीवणचंद जवेरी

शेठ देवचंदना कुटुम्बना मूळ पुरुष शेठ फूलचंद शा० नी गोत्र 'पत्र-शुभ' छे. गोत्र(ज)नी ओळख मारवाडी भाषामां पोरवाड छे जे सुरतमां गुजराती भाषामां वीशा ओसवाळ तरीके ओळखाय छे

सुरतनी वीशा ओसवाळ कोमनो धंधो मोटेभाग मोती अने झवेरातनो छे अने तेथी ए न्यातिनी कोम झवेरी कोम तरीके प्रसिद्धि पामेली छे मोती अने झवेरातनो धंधो आ कोमनो परापूर्वथी चाली आवतो वंशपरंपरागत धंधो छे खंभात, अमदावाद, घोघा, मारवाड वगेरे जुदे जुदे स्थळेथी आवीने आ कोम सुरतमां एकत्र थई तथी ते झवेरातना धंधाने ज आभारी छे कारण के खंभात, अने घोघा बंदरोथी तेमज अमदावाद, अने मारवाडथी आवेला झवेरीओनी झवेरातनो धंधो करनारा ए वीशा ओसवाळो मोटा भागे सुरत बंदरमां आवीने एकत्र स्थिर थई शक्या छे त्यारे बीजो धंधो करनारा वीशा ओसवाळ क्वचित् जैनो पण सुरतमां पूर्वे अन्य स्थानथी आव्या हता छतां पण झवेरीओनी माफक एकत्र थई शक्या न हता सुरतमां स्थिर थई शक्या नथी आ स्थ—सदरहु विचारने अंगे—कारणथी सुरतमां आवीने वीशा ओसवाळ जैन कोम झवेरी कोम तरीके ओळखाती आवी छे जो के हालमां मोतीना व्यापारनी अतिशय मंदताना कारणे अन्य धंधा तरफ पण केटलाक वळेला छे

सुरतनी वीशा ओसवाळ कोम; ए तपा, खरतर, अंचल, लोंका, वगेरे पृथक् पृथक् गच्छोना आचार्योने मानती छतां सुरतमां मूर्तिपूजक न्यात छे जेमांथी न्यातनी एकत्रित संस्था स्थापवानी न्यातनी भावना छतां तेने श्रावकोनी सहीओथी प्रथम संयोजको आचार्यश्रीना उपदेशथी, "श्री वीशा ओसवाळ जैन श्वे० मूर्तिपूजकज्ञाति—सुरत" ए नामनी नवी न्यातनी स्थापना करी प्रतिज्ञापत्रक द्वारा संकलित थया छे.

शेठ देवचंदना कुटुंबनी वंशावळ, एमने म्हारा पूर्वपुरुषोनी नाम मामावळी अने सुकृतकार्योनी माहिती जेनी माहिती दर्शावनार भागमां आवी छे, ए पत्र म्हारा कुटुंबना गौरव ना वखाणवा खातर नहि, पण,—

(क) जेवी रीते भक्तिज्ञानभूषण जैनी, श्रावक कविओए पोताना रासाओ आदि ग्रन्थोमां पोतानी अने पोताना पूर्वजोना शुभ कार्योनी नोंध, अन्योने ए ए प्रकारे शुभकार्योमां प्रेरणा माटे करी छे, तेवीज रीते तेवाज मनोरथोथी आ मैं पण आ प्रयास कर्यो छे. जे जे जनरथी अन्य सद्गृहस्थो बंधुओ पोतपोतानी धार्मिक-सामाजिक-आर्थिक शक्तिओ अने भावना प्रमाणे ते ते शक्तिओनो व्यय करी शुभ कार्यो करे अन्योने ते मार्गे प्रवर्तमान करावे.

श्री अध्या. धनवि. रस० सूची. ॥ १७ ॥

दे.ला.पु. ग्रंथांक अनुक्रम ॥ १७ ॥

भागे मारवाड, खंभात, घोघा, अने अमदावादथी उतरी आवेला छे, ज्यारे बुरहानपुर, पूना, धारवाड, अने औरंगाबाद जेवा इतर गामोथी आवेला वीशा ओसवाळ श्रावको पण थोडाक प्रमाणमां छे.

ए प्रमाणे शेठ फूलचंद शा० क्यांथी आव्या ते निर्णय थई शकतो नथी. पण अनुमान एम थाय छे के तेओ पण सीधा मारवाडथी ज मोटे भागे आव्या होय, कारणके तेओना अने ते पछीना बेएक पेढीओना नामने छेडे मारवाड नामोनी माफक शा० शब्द जोवामां आवे छे. सुरत आव्या पछीथी नामने अन्तेनो शा० शब्दनो लोप थई फक्त चन्द शब्द रहेलो होय एम लागे छे. ते पछी केटलाक नामोमां भाई शब्द योजायो छे, अने अधुना कांत, कुमार, सेन शब्दो पण योजाय छे.

मारवाडथी ज सीधा आवेला मानवानुं बीजुं कारण ए पण छे के सं० १९६० मां शेठ देवचंद पोताना कबीला साथे श्रीधुलेवाजी तीर्थे केशरियाजीनी यात्रार्थे गया ते वखते राणकपुरजी वगेरे नानी मोटी पंचतीर्थीनी यात्रार्थे मारवाडमां फर्या हता. ए दरम्यान नानी मारवाडमां अमारा कुटुंबीयोना बे एक घर मोजूद हता, तेओ अरस परस कुटुंबनी गोठ–गोत्र उपरथी अरस परसने ओळखी आनंदित थया हता.

गुजरातमां आवीने वसेला जैन लोकोमां गोठनुं ओळखवुं आजे बहु अल्प थई गयुं छे, ज्यारे सुरतमां तो ते तद्दन भुंसाईज गयुं छे. परंतु मारवाडमां तो अद्यापि एवो नियम छे के गोठ विना कोईनी ओळख, या विवाह आदि प्रकारना संबंधो थई शकतां नथी. आवा योगे शेठ देवचंदना कुटुंबनी गोठ-अवटंक तेओने अने तेओनी एक ज गोठवाळा बहोळा कुटुंबीजनोने आजे पण याद होवाथी ज मारवाडमां पोताना कुटुंबीजनो हता एवुं जाणी शकायुं हतुं.

एक प्रश्न स्वाभाविक उपस्थित थवानो संभव छे अने ते ए ज के नानी मारवाडमां कुटुम्बीजनो छे तेम जणाव्युं; तो ते गाम अने ते लोकोनुं नाम वगेरे केम स्पष्ट कर्युं नथी ? परंतु दिलगीरी सह लखवुं पडे छे के सं० १९६० मां शेठ देवचंदनी साथे यात्रामां गयेलामांथी आ हकीकतने जाणनारा कोई पण वृद्ध आजे हयात नथी. अने जाणनारा जे युवानो आजे छे ते ते वखते बाळवयना होवाथी अने आवी विगतो नोंधी राखवा प्रत्ये, आधुनिक गुजरातीयोनो जे सामान्य नियम 'दुर्लक्ष' छे ते आ गुजरातीयोना पण होवाथी ते गाम अने गृहस्थोनुं नाम अत्रे आपी शकायुं नथी. परंतु आटला लेख उपरथी आशा राखी शकाय छे के आ लेख बहार पडी ते लोकोना अने बीजाओना वांचवामां आवेथी जरूर भविष्यमां विशेष जाणवानुं बनी शकशे. ए सिवाय बामणवाडा पासे कुळदेवता अंबिकाजीनुं स्थान छे ते पण एक कुटुंबीजनना यात्रार्थे फरवा जवा उपरथीज जणायुं छे.

श्रीमत्-पार्श्वप्रभु-मूलनाथ श्रीनेमिनाथाय नमः

[illegible] ।

[illegible] श्रीसिद्धिसूरीश्वराः ॥

सेठ देवचंद लालभाई झवेरीना कुटुंबनी वंशवेल

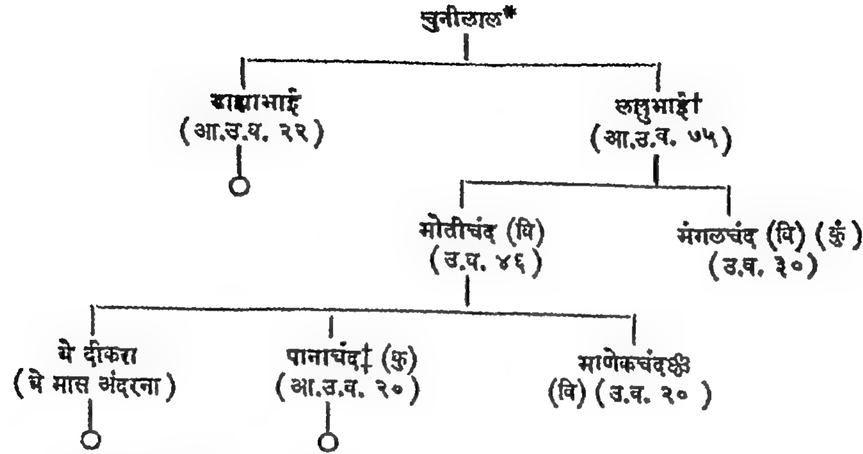
अनुलेख

[illegible] ।

[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible]

सेठ देवचंद लालभाईनुं जीवनचरित्र [illegible]

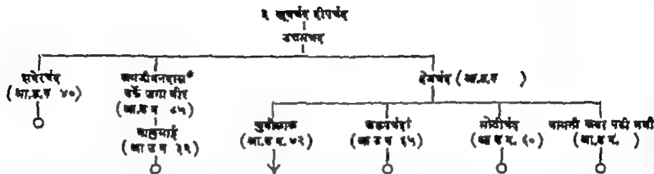
---

* देहत्याग स० १९६४ चैत्र वद एकादशी. † निर्वाण स० १९८७ माह वद बीज.

‡ मुंबईमा बोरीबंदर स्टेशन नजीक गांडा माणसना हाथनो छरो लागवाथी सं० १९९५ मां मृत्यु निपज्युं हतुं.

❀ फुलचंद साथे गणता वधुमा वधु अहीं नव पेढी थाय छे. ज्यारे केटलेक स्थले आठ अने सात पण आवे छे.

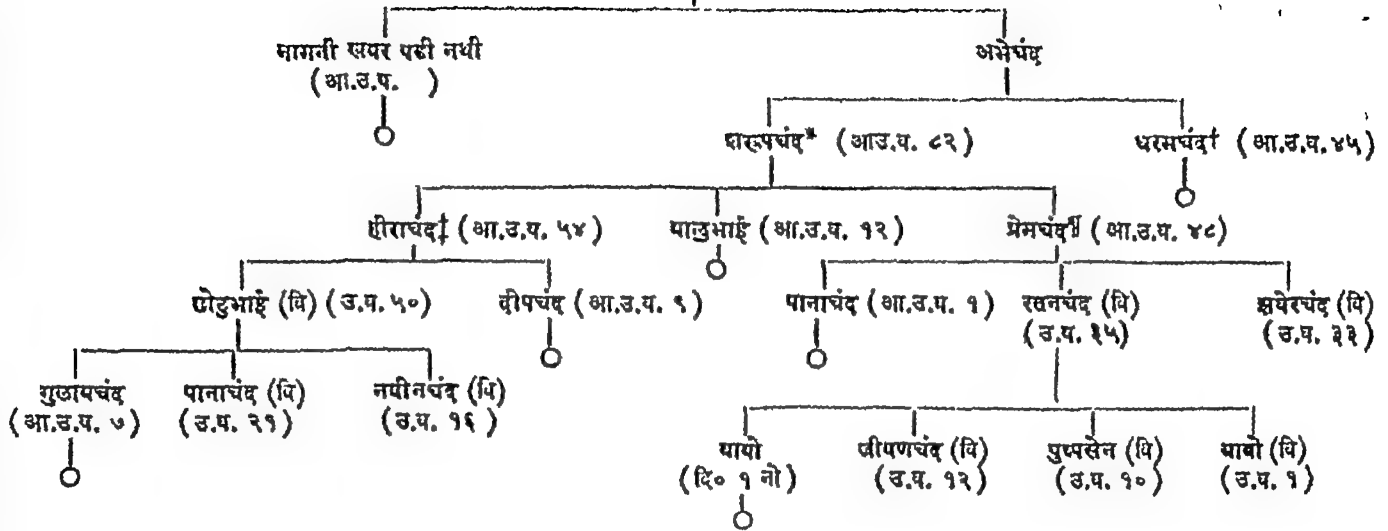
⚲ जेमनी पाछळ वंशज नथी. (वि) विद्यमान=हयात. (कुं) कुंवारा.

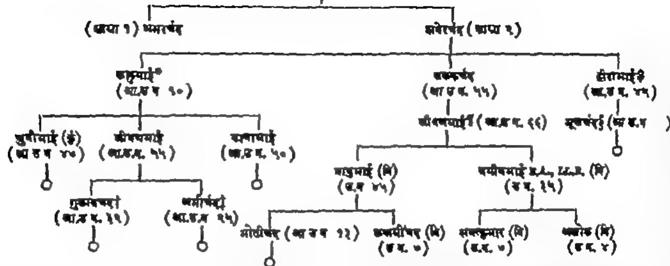
* [illegible] सं० १६६१ शेठ अमीचंदभाइ 'बाबा वीर' नामे प्रसिद्ध हता. शेठे जमाना मिलिटरी खरीदी होय त्यां पैसाने माटे एमने हाथ नाखि शेठीना धंधाथी घनमान थीयाचंदे ते उपरथ झवेरीनी ज्ञातिपति थया हता, एमनी एमना हाथनी विचारणता अने गुणग्रहणनी अपार मानता हती

शेठ बाबा वीरना पुत्र घेलाभाई एमनी हयातीमां सं० १६६० मां पोतानी कार्यवाही थता होवाथी अमीचंदनी पोताना, दुर्गदेश, अने पंजाब सकली दयालीसुपक अने सम्यविद्वर्षक; तेमज पोताना अने आत्म-कुटुंबीजनोना कल्याण-अर्थे सुरत गोपीपुरा 'हीराचंदभाइना देवरां' पोताना पूरा विचारशास्त्री भूमिकार तोरणा भीतविभिन्न मापीतुं स्थापीने, भावुक, भक्तजनोमां विचारवानुं विचारवंती चित्र-मीमांसा भवनाथी प्रतिष्ठित कर्युं छे.

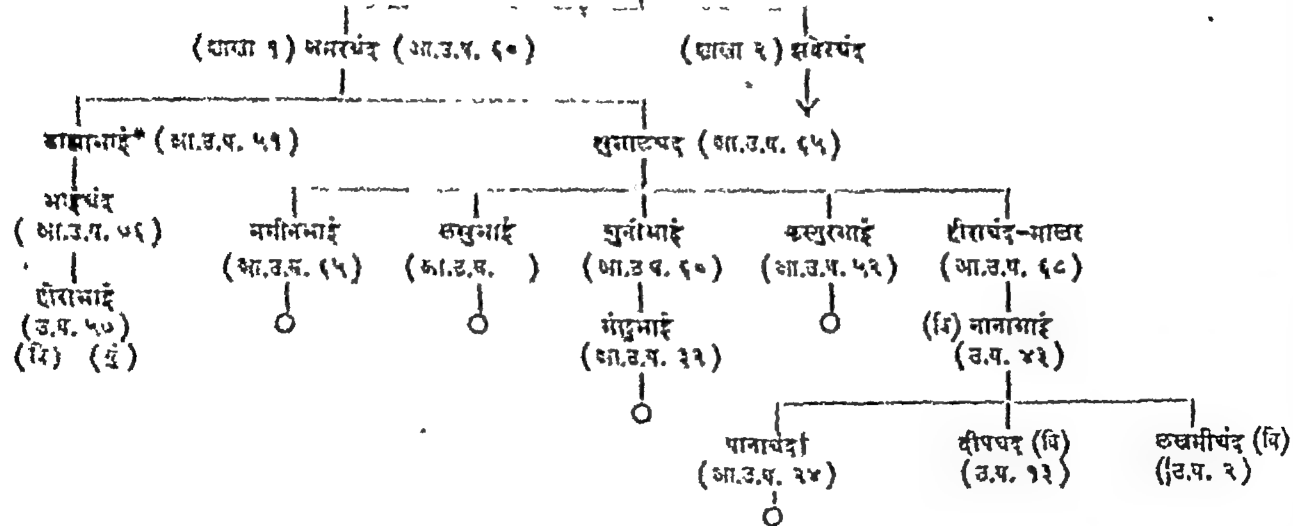
शेठ अमीचंदभाइना नामथी मणिलाल झवेरचंदनी साथे प्रेमाभाइ मणीलालनी संमतिने नामे मोतीने पैसा खरचार जमनादास-मिस्त्री, विद्याधरभाइ, सुप्रसिद्ध-धर्मात्मा पोतनी शेठ प्रेमाभाइ घेलाभाई झवेरीने सं० १६६ [illegible] ना वैशाख सुद ११ ना रोज उपरोक्त सोहरतवंती प्रतिष्ठा करावी हती; तेमज निर्वाणी-पदनी मूर्तिओ प्राणप्रतिष्ठा करी पधरावी हती † तपनी

* निर्वाण सं० १९••• आसो वद ८. † निधन स० १९५२।५३, प्लेगसमये. ‡ निर्वाण सं० १९७२ फागण वद एकम. ¶ अवसान स० १९८२ मार्ग० वद १२ शनि.

१ नेमचंद दीपचंदनी शाखा १

* निर्वाण सं० १९४५ आषाढ वद ७. † सं० १९९६ नी सालमां एक पुत्र अवसान. ↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर आपी छे. ' (वि) विद्यमान=हयात.

श्री अध्या.
मनवि.
रत्न० सूची.

॥ १२ ॥

दे.छा.कु.
वंशवेल

पानाचंद*
|
भीमचंद†
(आ.ज.च. ५१)
|
दुलाचंद‡
(आ.ज.च. २२)
|
○

---

* निर्वाण सं० १६६२, चैत्र वद १० शेठ पानाचंदजी हयातीमां व तेमना पुत्र भीमचंद तथा पौत्र दुलाचंद [illegible] पानाचंदनी [illegible] माटे, सुरतमां पर्युषणपर्वना [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] आठ हजार [illegible] फंड स्थापवामां आव्युं छे शेठ पानाचंदना [illegible] व शेठ दुलाचंदनी [illegible] दुलाचंद व [illegible] फंड [illegible] करी हती

† निर्वाण सं० १६६१, अषाढ वद पंचमी पानाचंद अने भीमचंद [illegible] [illegible]; [illegible] ‘[illegible]’ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करी हती

‡ [illegible] सं० १६६१ [illegible] वद [illegible]. ○ [illegible] [illegible] [illegible].

(आ.ज.च.   ) [illegible] उमर वर्ष ([illegible] निश्चित उमर [illegible] पूछो "[illegible]")

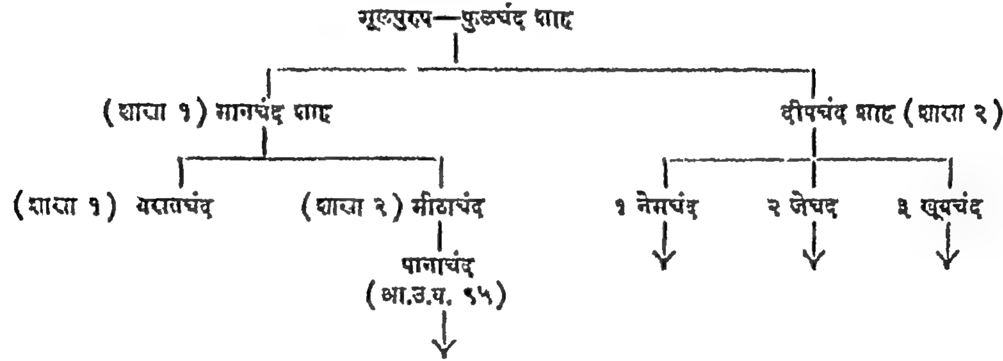
॥ १३ ॥

श्रीनेमिनाथाय नमो नमः

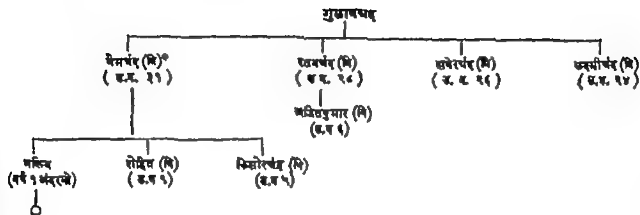
वंशज–रक्षणकारिणी–भगवती–कुष्माण्डीदेव्यै नमः

शेठ देवचंद लालभाई झवेरीना कुटुंबनी वंशवेल

शाखा २

↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर चालु छे.

* या वंशाचा भाग दुसरी. (वि) विवाहित.

४/२ शेठ देवचंद*

- ८ पुत्रो† → O
- गुलाबचंद‡ दत्तक–पासपुत्र (आ.उ.प.३८) ↓
- दीकरी चीजकोर बेहेन॥ (आ.उ.प.४५) → O

---

* अवसान सं० १९६२ पोषवद ३ दानेक मकरसंक्रांति, मुंबई. जेओनी कायमी यादगीरी माटे आ फंड स्थपायुं छे. अने जेमणे सुरतमां जैन धर्मशाला बंधावी छे, जे आजे धीरजसागरजी जैन बोर्डिंग हाउस तरीके वपराय छे. तेओ मुंबई झवेरी महाजनना ट्रस्टी, शेठ आनंदजी कल्याणजीनी पेढीना शत्रुंजयना रखोपा खाताना ट्रस्टी अने अनेक संस्थाओना कार्यवाहक हता. मुंबईमां देवसूरीय गच्छना गोडीजीना देहेरासरजीमां स. १९५…मां सामला पार्श्वनाथजीनी मूर्त्ति पधरावी सामला पार्श्वनाथजीनुं देहेरासर स्थापित कर्युं हतुं. एमणा बने ट्रस्टनी नकलो योग्य स्थले प्रसिद्ध करववा इच्छा छे.

† आठे पुत्रो अति नानी नानी वये गुजरी गयेला.

‡ आ फंडना भूतपूर्व ट्रस्टी. अवसान सने १९२७. सं० १९८३ फागन शुद ७ मुंबईमां. मुंबईना झवेरी महाजना प्रमुख, शेठ आणंदजी, कल्याणजीनी पेढीना सुरत [?] ना प्रतिनिधि, मुंबई म्युनिसीपाल कोरपोरेशनना मेम्बर उपरांत अनेक जैन–अजैन संस्थाओना ट्रस्टी. श्रीआनंदसागरसूरीश्वरना उपदेशथी आ फंडनी स्थापना माटे शेठ देवचंदना वीलना ट्रस्टीओने,—कायदेसर रू. पीस्तालीश हजारनी रकमना पोते मालिक न थतां–ए रकम आ फंडमां खर्चवानी सम्मति आपनार तथा शेठ देवचंदनी यादगीरीना आ फंडमां रू. पचीस हजार भेट आपनार. तेमज सुरतनी शेठ देवचंदनी धर्मशालाने, विद्यार्थीओने हमेशना रहेवाना उपयोग माटे धीरजसागरजी जैन बोर्डिंग हाउस तरीके कोर्टनी रजा लई फेरवनार.

॥ शेठ देवचंदना वीलना एक्झिक्युट्रिक्स. जेमनी आशरे रू. पचीस हजारनी रकम तेमना मृत्युपत्रना आधारे आ फंडने सने १९११मां भेट मळी छे.

शेठ अमीचंदभाईनी मुरतनी हाई स्कूल वगेरेना लेखो—

(१) "झवेरी, अमीचंदभाई गेमाभाई जैन हाई स्कूल

आ स्कूल सर्वस्व शेठ. अमीचंदभाई गेमाभाईना नीकली सद् तेमना मित्र अने पन्नालालसुलिंग वाळे मील वगेरे स्थापी छे

आ मकान रावबहादुर मगनलाल इ एस्क्व. सुन सी. ई थी नावद देवरेखा नीचे एलीए करोडा प्लान मुजब आशरे ८१०००)ना खरचे बांधवामां आव्युं छे. पायानुं रोपण सने १९८२ ई स १९२२

(२) श्रीमद् मुनिराज धर्मविजयजी महाराजना शिष्य श्रीमाणेकमुनिना उपदेशथी अने मरहुम शेठ. गुलाबचंद देवचंद झवेरीनी प्रेरणाथी आ हाई स्कूल स्थपाई छे.

(३) आ स्कूल अने बोर्डिंगमां तेमनेजी ११६० वार जमीनना रु० १७०००)नी ५०० वार जमीन मरहुम शेठ अमीचंदभाई गेमाभाईए आपी छे. बाकीनी रु० ११००)नी ४६० वार जमीन तेमना वारसोनी श्रीमतीए बक्षीस आपी छे इ स. १९२१

(४) आ मकान उपर बीजो माळ रु० ११०००) खरची, सने १९२२मां बांधवामां आव्यो छे."

शेठ अमीचंदभाईना संगेमरमरना बावला उपरना लेखो—

(१) "शेठ अमीचंदभाई गेमाभाई झवेरी जन्म जैन सद ५ थी १९१२ सुरत स्वर्ग भादरवा वद ५ ई. १९०८ मुंबई

(२) जेमणे जैन हाई स्कूल माटे मातबर रकम तथा जमीन; तेमज श्रीपालसुजनालयीय, जोशीपुराना देरासरजीनी बांधणी विगेरे धार्मिक खाता वार एम शेष समय माटे रु० १५०००,नी रकम अर्पण करी छे.

(३) ॐ आ संगेमरमरनुं बावलुं आचार्य डॉ. आनंदशंकर बी. ध्रुव. एम ए., एल एल बी., डी (लिट्) ना हस्ते ई. १९२५ना माह सुदी १ ने वार बुधी तारीख २१मी जानेवारी सने १९२९ मे दिवसे खुल्लुं मुकवामां आव्युं छे."

४/२ घेलाभाई*
(आ.उ.घ.४६)

---

* निधन स० १९५१ सुरतमां. जेमणे पोतानी हयातीमा सुरतमा तमाम जैन श्वेतांबर दहेरासरजीमा दरवर्षे केशर-बरास व्हेंचवामाटे व्यवस्था करी हती. तेओनी हयाती बाद ए रकममा उमेरो करी ट्रस्टीओना दस्तावेजवडे आखा हिन्दुस्ताननां दहेरासरजीमां केशर-बरास आपी शकाय तेवी व्यवस्थावाळुं शेठ घेलाभाई लालभाई जवेरी जैन केशर-बरास फंड" स्थापवामां आवेलुं छे. ए फंडनुं भंडोल आशरे रु० ८०००० ऐंसी हजारनुं छे. जेना ट्रस्टीओनी नकल ए फंडना रीपोर्टमा प्रसिद्धि पामी छे.

† शेठ देवचंदना वीलना ट्रस्टी तथा आ फंडना भूतपूर्व ट्रस्टी. अवसान स. १९७८ना कारतकमा; नवेंबर सने १९२१. मुंबई. शेठ नगीनभाई घेलाभाई जवेरी जैन हाई स्कूल (सुरत) माटे; तथा सुरत, गोपीपुरानी मोटी पोलमा आवेला श्रीवासुपूज्यस्वामीना दहेरासरजीनी वैशाख शुद ६नी प्रतिष्ठानी सालगीरीना दिवसे प्रतिवर्ष संघ-जमण माटे नादर रकम पोताना मृत्युपत्रथी बक्षीस करनार. मुंबई झवेरी महाजनना तथा बीजी अनेक संस्थाओना ट्रस्टी. नगीनभाईनी बंने संस्थाओना निभाव माटे मुंबईमां मकानो खरीदायेला छे. हाई स्कूल माटेनुं आशरे रू. एक लाखनुं झवेरी बजारमा अने संघजमण माटेनुं आशरे रू. पंचावन हजारनुं खेतवाडी मेनरोड उपर.

* ७ म ५७ [१]; निधन सं० १९४९ मार्गशीर्ष सुरत. शास्त्रीय [illegible] ७ सात वर्ष सुरतमां नियमित जीवनमां [illegible] अने सुरुन बीजे शरूआते धर्मध्यानें रोशी व्रत-तप-जप-ध्यान, गुरु-सेवा अने सार्वजनिकभक्तिमां [illegible] कर्यो हता [illegible] के चातुर्मासमां गुरुदेवार्थ सुरत [illegible] सार्वजनिक-जनोनी भक्तिमां [illegible] एक मत सूचनो [illegible] शेठ [illegible] वां हतो ए ज प्रमाणे जीवन बनेरेनी प्रबंध [illegible] हतो

† शेठ देवचंदना [illegible] एक सूची. [illegible] आ वंशना सूची. [illegible] मता छे १९१७ [illegible] मजी. तेमने [illegible] लगभग पंदरेक धार्मिक अने सर्वोपयोगी [illegible] तरीके [illegible] कर्युं छे. लगभग त्रीस वर्ष आ वंशनी अने [illegible] श्रीआत्मोद्धार समितिनी एकधारी सेवा [illegible] १०० [illegible] प्रसिद्ध [illegible] छे तेमज [illegible] संपादन अने संशोधन कर्युं छे 'देवचंद' [illegible] स्थापत्य [illegible] [illegible] हैठे [illegible] 'निर्मली' देवीनी मूर्ति [illegible] तरीके [illegible] स्थापित [illegible] छे. [illegible] लेख [illegible] छे—

"[illegible] सं० ११६१ [illegible] तदव [illegible] श्रीविजयचन्द्रसूरिभिः प्रतिष्ठिता च मूर्तिरियं निर्म्मलीदेव्याः" ([illegible] सं० ११८१मां वर्षमां "प्राचीन हस्तलिखित जैन-पुस्तकभंडार [illegible] स्थापवामां आवी छे, तेमणे ए मूर्तिनी [illegible] प्रकाशित करी हती.)

‡ शेठ देवचंदे [illegible] तरीके [illegible]. [illegible] शेठ देवचंदना वंशज तरीके देवचंदमां [illegible] छे.

¶ [illegible] आ वंशना [illegible] सूची

(भि) [illegible].

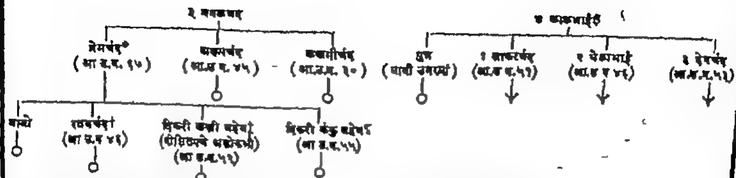
§ [illegible], तेमज [illegible] [illegible]. [illegible] वांचवा.

४/१ साकरचंद*
(आ.उ.व. ५१)

- (वि) जीवणचंद†
  (उ.व.५२)
  - मोतीचंद (वि) (उ.व.२५)
    - याघो (वि) (उ. दिन ११)
  - विपिनचंद्र B.A.(Hons.)§ (वि) (उ.व.२३)
  - चन्द्रकांत (मास २ अदरनो)
    - ○
  - विमळचंद (वि) (उ.व.१७)
  - विनोदचंद (वि) (उ.व.१४)
- गुलाबचंद‡
  (आ.उ.व. ३८)
- (वि) मंछुभाई¶
  (उ.व.५०)
  - बाघो (दि० १०नी अदर)
    - ○
  - पानाचंद (वि) (उ.व.२२)
  - जेचंद (वि) (उ.व.१४)

श्री अध्या
त्मवि
रत्न० सूची

॥ १ ॥

* स्वर्गवास सं० १९९१ मागशर शुद पञ्चम, मुंबई   † विवाह सं० १९७६ प्रथम श्रावण वद ५ मुंबई

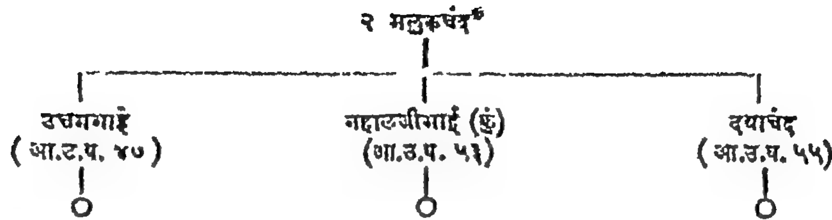
‡ श्रीमद् विजयसिद्धि सूरीश्वरजी संघाडामां दीक्षित. श्री० वि० ऋद्धिसूरीश्वरजी 'चंपाश्री'ना शिष्या नाम 'भद्रेकाश्री' जन्म सुरत. दीक्षा सं० १९५८ वैशाख वद ६, सुरतमां 'परताप' बहेननी साथे स्वर्गवास सं० १९८१ ना आसो शुद ७, सुरत.

¶ सं० १९९२मां अषाढ शुद १४ शुक्र ता० ३ जुलाई सन १९३६ थी (७५) उपवासनी महान तपश्चर्या आदरी सं० १९९२ ना पर्युषण पर्वमां प्रथम भादरवा वद १० (ते वर्षना कल्पसूत्रनो वांचनो दिवस) सोमे ता० १५ सप्टेंबर सन १९३६ना रोज तपश्चर्या पूरी कर्यां बाद पण, तपश्चर्यानी पंचसमीति पाळी बाद द्वितीय भादरवा शुद २ शुक्रवार, ता० १७-९-३६ (ते वर्षना महावीर जन्म वांचन) रोजे देहमुक्त थया. जन्म वि सं १९३७ आसो शुद पंचमी, सुरत. देहमुक्त वि. सं १९९२ द्वितीय भादरवा शुद द्वितीया, सुरत

§ स्वर्गवास सं. १९७४ ना अषाढ शुद एकादशी, सुरत. ६५ वर्षनी उमरमां ते पोताना एक पण दांत वगर देहत्याग कर्यो, अर्थात् संपूर्ण दांतोथी बचपन.

दे.ला.पु.
वंशवेल

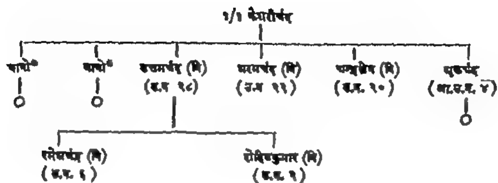
॥ १ ॥

* शेठ मलुकचंद धर्मिष्ठ होई पंचमादि तपश्चर्या विशेषे करनारा हता.

मलुकचंदना त्रणे पुत्र मलुकचंदनी ह्यातीमां देवगत थवाथी मलुकचंदने संतान न होवाना कारणे एओना नामनी यादगीरी माटे रतनचंद भुवना सुरत गोपीपुराना श्रीवासुपूज्यस्वामीना देहेरासरजीनी नीचे पहेला भूगर्भमां देहेरासर बनावी, श्रीशांतिनाथजी वगेरे भगवान वि० सं० १९४३ना वैशाख शुक्ल ६ ने शुक्रना रोज रत्नाकर यना श्रीमद्रत्नसागरजीना उपदेशथी श्रीसिद्धिविजयजी (अधुना छित्तेर वर्षना वयोवृद्ध, विद्यमान मुनिराजोमां सहुथी आद्य दीक्षित आचार्य विजयसिद्धि सूरीश्वर)द्वारा शेठ साकरचंदे प्रतिष्ठित कर्या. एनो शिलालेख आ मुजब छे:—

" ॥ श्रीः ॥ ए० ॥ श्रीशांतिजिनाय नमः ॥ कृतारिष्टतमःशांतिर्भास्वद्देवतनुद्युतिः । प्रत्यादिष्टभवभ्रांतिः, श्रीशांतिर्ज[र्जे]यताज्जिनः ॥ १ ॥ श्रीसूर्यपुरवास्तव्य शाह मलुकचंद्र वखतचंद्र ज्ञाति विशाओसवाल वृद्धगच्छगोत्र तेनुं द्रव्य साफल्य [सफल] करवाने अर्थे तेमना व्यवहार करनारा तेमना भ्रातृजेय शाहः साकरचंद्र लालभाई तेमणे शाता[शाला]दिगुणोपेत श्रीमत् रत्नसागरजि महाराजश्रीना उपदेशथी ॥ संम्वत् [संवत्] १९४३ना वइशाख [वैशाख] शुदः ६ वार शुक्रे ॥ श्रीशांतिनाथबिंबप्रतिष्ठा क[का]रपिता ॥ शुभं भवतु ॥ : ॥ ठि । ० ॥ मुनि सिद्धी[द्धि]विजय."   (कुं) कुंवारा.

* [illegible] (मि) [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]

१ झवेरचंद

- रूपचंद (आ.उ.व.५६)
  - १ (वि) केशरीचंद* (उ.व.७०) ↓
  - २ (वि) मोतीचंद (उ.व.६३)
    - पहेली पत्नीथी ७ पुत्रो (वर्ष सवा अदरना) — ○
    - बाबो (वर्ष दोढ अदरनो) — ○
    - कांतिचंद (आ.उ.व. १९) — ○
  - दीकरी परसन बहेनां (आ.उ.व.४०) (दीक्षितपणे शांतिश्री)
- गुलाबचंद (आ.उ.व.५०) — ○
- प्रतापचंद (आ.उ.व.४८) — ○
- पानुभाई (कु) (आ.उ.व.२२) — ○

(कुं) कुंवारा. जेमनी पाछळ वंशज नथी. (वि) विद्यमान=हयात. ↓ जेमनी वंशवेल आगळना पाना पर चालु छे.

* शेठ देवचंदना वीलना ट्रस्टी. आ फंडना पण भूतपूर्व ट्रस्टी. नीकळी गया सने १९१६.

† श्रीमद् विजयसिद्धि सूरीश्वरना सघाडामा दीक्षित. 'विजयश्री'ना शिष्या नाम 'शांतिश्री' जन्म सं० १९३६ वैशाख शुद ६. दीक्षा सं० १९५८ वैशाख वद ६, सूरतमां 'लछी' बहेननी साथे. कालधर्म स० १९७६ जेठ वद ३, पालीताणा.

श्री अप्पा.
घनवि.
रत्न० सूरी.
॥ ७ ॥

* सम्पूर्ण मिथ्यात्वमां या वखा घेड रैवन्तर्नु पवित्र बीजा मन्त्रमां करावयानी इच्छा छे † आबूनी पूर्वोत्तर बाजी मारवाड भूमिनी बाजी 'सुरत'मां पवेला मूळ पुरुष. मारवाडनी बीजा सुरत आम्या के अमदावाद या पंजाब बगेरे बम्मा ए बोलवा वर्ष वस्तु मणी. 'रत्नपुर' गोत्र ओसवंशनी स्थापनामां 'वामनजमने सुरत मोकले' ओसवंशनी तरीके वामनजना ओसवाळनुं स्थापन, पूजन, प्रचार, वीगेरे अने उद्धार नित्य समये करवानुं बन्धन छे—

(१) मात्र म्होटा ओसवाळना जन्म पछीनी पहेली पनरेलैं पहेला म्होटा रिवाजमां मात्र बीजाने जावे एवा जन्म विधि करवो छे

(२) मात्र म्होटा—पहेला—ओसवाळना प्रथम समयमां व सम पछीनी पहेली पनरेलरे, पुनरपूहे फेर टेकवा एकदा निश्चितपणे

(३) दरेक ओसवाळ या तो ओसवाळना मुख्य समये मुख्य, अत्यार प्रमाणना रिवाज—रिवाजी बोईनो पण असमर्थ होय त्यारे व बने तो. रिवाजीमोटें मुख्य मात्र जावी पाडवामां आवनी एक व बेड विधमनी करावयामां आवे छे.

(४) रिवाज या रिवाजीना समयमां (५) पुनरागमनना दीर्घकाळसंबंधे—सामान्यपणे ओसवाळपन

(६) सम्पनी वधुनी पहेली आमंत्रण—ओसवाळ स्थापन करवा—नी सामान्यपणे घेर स्थापना करवा छे. ए प्रमाणे वधुनी म्होटा—पहेला—रिवाजमां छ वखत, पछीना रिवाजोमांने चार वखत अने ओसवाळोने त्रण वखत 'ओसवंश' उद्धारवानुं मात्र काम छे. अने (१) (२) (३) (४)मांना स्थापन समये दरबार फेर छे एक पछीनी पसंद उपर प्रकार करवाने होय छे.

ओसवाळना ओसवंशना स्थापनानी बाबत 'ओसियानी' कुल—देवता होवा संबंध छे

सिरोही राज्यमां सिरोहीनी पास आवेल छे (दांतारज्यमांना 'अंबाजी'नी माफक) ओसवाळना मंदिर तुलनेवाळा 'ओसियाजी'नुं स्थान छे एवं निजस्थानी सोमवारमां आव्युं छे. आ 'ओसवाळ वीसा' श्रीतपागच्छ अन्तर्गत श्रीविजयदेवसूरीय गच्छमर्यादित पेढाम्बर मूर्तिपूजक जैन.

‡ अहीं सुधी मारवाडमां उत्तराना नाम पछवाडेना 'माह' शब्दनी जगा रही छे.

↓ जैननी संघवेळ बाबतना बाबा पर बाकी छे

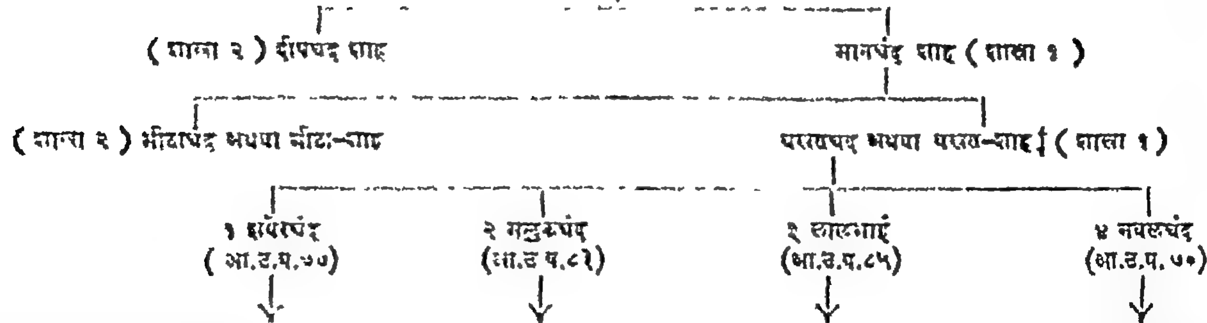
दे.सम.इ.
ईसवेल
॥ ७ ॥

श्रीनेमिजिनशासनसेविनी–भगवती–आम्रधारिणी–अंबायै नमः ।

शेठ देवचंद लालभाई झवेरीना कुटुम्बनी वंशवेल*

शाखा १

मूळ पुरुष—कुशलचंद शाह

नोंध—(आ.उ.व.) आशरे उम्मर वर्ष (केटलाक वडीलोनी निश्चित उम्मर नहीं मळी शकी एटले 'आशरे'). (उ.व.) उम्मर वर्ष (विद्यमान होवाथी निश्चित आंक नहीं दर्शाव्या छे).

शुभमस्तो यतस्तो हि यथा चारित्रपात्रताप्रत्यागमन् तथैव ज्ञानमात्रिकारिविरूपता माधुर्यमपि शुभमयी श्रीमेघगोष्ठीभपदेश्वरसागर-गुर्वावलीमधुविमन्यामलोकनात् अतएव सामलोकनाय विपश्चिद्वरा विभिन्नेष्वन्तेव । श्रीमतां सूरिवराणां ज्ञानधारुत्याधिपमाम सहस्रावधानादि येष्वेषु स्वरूपेण योगीयते । यथैव ममत्वः ज्ञानक्रियाऽभ्यस्तपावास्मनः आभिमकुः तथैव संविकल्पलोभेन मार्दुपलक्ष-निवारकतया मयेऽस्मिन्महत्त्वामपि स्तीर्णा प्राचीनस्मैव । सूरिवराणामितिवृत्तादिविषयसूत्रार्थोपलब्धाऽऽरभूमिकाऽपलोकनार्थेऽपि अत्र आयासः ।

किञ्च—महोपाध्यायधनविजयगणिना चाऽधिरोहिण्याख्या टीका संकलिता सा राजनगरवास्तव्यप्रमाणवात्सल्यवीसश्रेष्ठिवर्यमगनभाई-आत्मजमनसुखभाईनाम्ना परमास्तिक्यवता स्वश्रेयोपार्जननिमित्तमुन्मुद्रिता, परं साऽपि अधुना दुष्प्रापेति, अत्र तु पुनश्च साऽधिरोहिण्याख्या टीका महोपाध्यायश्रीमद्धनविजयगणिविरचिता अध्यात्मकल्पतरुनाम्ना हस्ता संयुक्ताऽमुद्रिता, कथेयं येषां दृष्टान्त गौरैरक्तचिनामके पुस्तके विशेषेण परैस्तथ एव अवलोकनीयम् ।

प्रस्तुतसूचिसमुदोऽयं ग्रन्थः सुरतवास्तव्यश्रेष्ठिवर्य-देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-फंड-संस्थया ८९ तममङ्कत्वेनाविर्भाव्य विदुषां करकमले समर्प्यते, तदध्ययनाध्यापनाभ्यामाविना निर्जराः परिश्रम सफलयन्तु, इत्याशास्ते विरमस्यय श्रीश्रमणसंघसेवार्थी आनन्दसागरः ।

वीरसंवत्—२४६७ विक्रमसंवत्—१९९७ कार्तिकशुद्धा पञ्चमी चन्द्रवासरे, गिरिगिरीन्द्रशत्रुञ्जयच्छाये पादलिप्तपुरे ।

यदीयं माहात्म्य गदितुमनघाऽपि न गिरा, क्षमा न श्रोत्राम त्रिभुवनविदोऽप्यसमगुणम् ।
जिनात् भावात् यत इति च गणधारिस्तुपितः, सदा भूयात् भूत्ये विमलगिरिरेष जगताम् ॥ १ ॥
कालेऽस्मिन् भविनां यथोक्तपमाद्युपावनीनायन (सेऽञ्जुने) श्रेयस्थानजिनालये कुमतिनां पुण्यैः समयप्रुते
शान्ताय प्रमथिष्णु शुभमनघ सञ्चाणावीर्यांहये, तीर्थं श्रेयस्तारवेकनिपुणं तत्रापि शत्रुञ्जयः ॥२॥ (अत्र सुधेवरैरुपदिष्यतां)

श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमस्योपोद्घातः

उपादेयोऽयमनुमाकर्णिभिरध्यात्मकल्पद्रुमाख्यो ग्रन्थः । ग्रन्थस्यास्य न केवलैवाभिधा मनोहरा, किन्तु ग्रन्थस्यास्य सर्वस्वं ममतामोचनाद्युपदेशमयत्वात् अध्यात्ममयमेव । अध्यात्मं हि शास्त्रकारा आत्मानमधिकृत्य पञ्चाचारचारिमाणं वर्णयन्ति, पञ्चाचारचारिमा च अनेकैः पूज्यप्रवरैः शास्त्रकारैः स्थाने स्थाने फलदर्शनद्वारेण वर्णितोऽस्ति, परं क्रियमाणायां प्रवृत्तौ ये तादात्विका दोषा उपस्थानमायान्ति तेषां शमनेन अध्यात्मपोषणं यथा प्रस्तुतग्रन्थकृद्भिः प्रयत्नेनोपदिष्टं न तथा अद्यावधि विरचितेषु प्रकटीकृतेषु च ग्रन्थेषु क्वचनापि दरीदृश्यते, अत एव च यतः फलज्ञापनद्वारा कारयिष्यमाणायाः प्रवृत्तेः विघ्नविद्रावणद्वारा कारयिष्यमाणायाः प्रवृत्तेर्गरीयस्त्वं आमनन्त्याम्नायविद इति गरीयस्त्वं प्रस्तुतग्रन्थस्य । विवेचका यदि निपुणदृक्षा विवेचयिष्यन्ति तर्हि ज्ञास्यन्ते एव अस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं यतिशिक्षारूपं, यद्यपि यतिशिक्षाऽधिकारोऽत्र त्रयोदशसंख्यस्तथाऽपि अन्येषु पञ्चदशस्वधिकारेषु पद्यसंख्या न तावती यावती अत्र, यतः सप्तपञ्चाशद्वृत्तान्यत्राधिकारे, किंच–नान्यत्र काप्यधिकारे मंगलाधिकारादिनिर्देशः, अत्र तु ते तीर्णा० इत्यादिना स्पष्ट एव नमस्काराद्यधिकारः । किञ्च-इममित्यादि (२७८) ग्रन्थोऽस्यैव अन्त्यभागः स्यात् येन शान्तरस० इत्याद्युपसंहारस्य न पुनरुक्तता स्यात्, किञ्च–यतिशिक्षाया हितोपदेशमय्या अपि केषाञ्चिद् विदुषां कटुकत्वेन भानं स्यात्, परं ज्वरापहार्योषधमिव न तत् कटुकत्वं दोषावहं, परिणामसुखस्य प्राज्ञैः पर्येष्यमाणत्वाद्, यदि च कैश्चित् ग्रन्थप्रसारपटुभिः चिन्तितं स्यात् तस्याः कटुकत्वसंवरणाय ततः शेषैः पञ्चदशभिरधिकारैः पश्चादपि संवलितः स्यादयं ग्रन्थः । मोक्षमार्गमभिलाषुकैरवश्यमयं ग्रन्थः समग्रोऽपि अध्येयः ध्येयश्च यथावत्, विशेषेणेदंयुगीनैः प्रमत्ततावहुलैः, नैषाऽऽशीर्वाग् व्यर्था, यद् प्रमादपङ्कमपास्यानेन सुविहिताः समाचरिष्यन्ति भगवदर्हदुपदिष्टं यथार्थं मोक्षमार्गं । कर्त्तारश्चास्य ग्रन्थस्य युगप्रधाना श्रीमन्मुनिसुन्दरसूरयः,

अध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिकारानुक्रमः ।

साक्षिभूतग्रन्थनामानि

विशेषनामानि

(र) श्रीविजयदेवसूरिः	१	(च) उमास्वातिः	५-६-७	(प.) सुलसा	१९
(र) श्रीशान्तिचन्द्रगणी	१	(च) श्रीहरिभद्रसूरिः	६-११	(प) रावणः	१९
(र) श्रीसुपार्श्वः	१	(प.) विष्णुकुमारः	१६	(प) श्रेणिकः	१०
(प.) सोमसुन्दरसूरिः	१	(प) वज्रस्वामी	१६	(प) चेल्लणा	१०
(च) मुनिसुन्दरसूरिः	५-६-१	(च) स्थूलभद्रः	१६	(च) हेमसूरिः	११८
(प) हेमचन्द्रसूरीश्वरः	६-७	(च) कोशा	१६	(र) हेमसूरिः	११८

साक्षिश्लोकाद्यपदानि

श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धारग्रन्थांकः—८९

महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीधनविजयगणिविरचितया अधिरोहिण्याख्यया श्रीशान्तिचन्द्र-
शिष्यरत्नोपाध्यायश्रीरत्नचन्द्रगणिविरचितया अध्यात्मकल्पलताख्यया वृत्त्या च विभूषितः
श्रीतपोगच्छनायकभट्टारकश्रीमुनिसुन्दरसूरिविरचितः

श्रीअध्यात्मकल्पद्रुमः।

प्रकाशकः-सुरतवास्तव्यश्रेष्ठिदेवचंद्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धारकोशव्यवस्थाकारकोऽवैतनिकमन्त्री झवेरी जीवनचन्द्र-साकरचन्द्रः

वीरसंवत् २४६६. विक्रमसंवत् १९९६. शाके १८६२ खीस्ताब्दं १९४०.

प्रथमं संस्करणम्] मूल्यं (सपार्श्वपृष्ठग्रन्थस्य) सार्धरूप्यकत्रयं। (पार्श्वपृष्ठरहितस्य) रूप्यकत्रयं। [प्रतयः ७५०